

Selected Writings of G. A. Tiratsyan

Gevork A. Tiratsyan, the celebrated philologist, archaeologist and art historian, published the studies below in various journals and books between the years 1959 and 1991. Tiratsyan excavated Armavir and Karmir Blur, and was a specialist in ancient Armenian pottery, ceramics, and glassware.

The following materials are available at Internet Archive for reading online and/or downloading in various formats.

Articles from *Պատմա-բանասիրական հանդես Patma-banasirakan handes [Historico-Philological Journal]* (Erevan, Armenia)

[Памятник коммунальной техники Древней Армении—баня в крепости Гарни \[The Bath of Garni Fortress—a Monument of Communal Technique in Ancient Armenia\]](#), 2-3(1959), pp. 265-281, in 17 pdf pages.

[Ուրարտական քաղաքակրթությունը և արքմենյան իրանը \[Uartian Civilization and Achaemenid Iran\]](#), 2(1964), pp. 149-164, in 18 pdf pages.

[О расписной керамике древней Армении \(VI в. до н.э. - III в.н.э.\) \[On Painted Ceramics in Ancient Armenia \(6th-3rd Centuries B.C.E.\)\]](#), 3(1965), pp. 265-280, in 16 pdf pages. At Internet Archive.

[Ուրարտական հնություններ իրանում \[Uartian Antiquities in Iran\]](#), 3(1966), pp. 291-294, in 4 pdf pages.

[Հին հայկական պետության առաջացումը \[The Formation of the Ancient Armenian State\]](#), 4(1966), pp. 83-102, in 20 pdf pages.

[Հացավան ամրոցի 1963 և 1965 թթ. պեղումների նյութերից \[From the Materials of the 1963 and 1965 Excavations at Hats'avan Fortress\]](#), 1(1968), pp. 282-291, in 10 pdf pages.

[К вопросу о торевтике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время \[Toreutics and Jeweller's Art in Armenia under the Achaemenids\]](#), 1(1969), pp. 87-106, in 20 pdf pages. At Internet Archive.

[Հայաստանի նյութական մշակույթը մ. թ. ա. VI-IV դարերում \[Armenia's Material Culture in the 6th-4th Centuries B.C.E.\]](#), 4(1969), pp. 147-156, in 10 pdf pages. At Internet Archive.

[Древнеармянская керамика из раскопок Армавира \(Опыт классификации и датировки\) \[Old Armenian Ceramics from Excavations in Armavir \(an Attempt at Classification and Dating\)\]](#), 1(1971), pp. 216-228, in 13 pdf pages.

[Իրանի պատմությանն ու մշակույթին նվիրված գիտական նստաշրջան \[Scholarly Symposium Devoted to Iran's History and Culture\]](#), 4(1971), pp. 291-293, in 3 pdf pages.

[Некоторые аспекты внутренней организации армянской сатрапии \[Some Aspects of the Internal Organization of the Armenian Satrapies\]](#), 2(1972), pp. 99-116, in 18 pdf pages. At Internet Archive.

[Կ. Վ. Տրևեր \(ծննդյան 80-ամյակի առթիվ\) \[K. V. Trever \(on the Occasion of Her 80th Birthday\)\]](#), 3(1972), pp. 111-115, in 5 pdf pages.

[Портретное искусство Армении по монетам Тиграна II и Артавазда II \[Portrait Art in Armenia from the Coins of Tigranes II and Artavazd II\]](#), 4(1973), pp. 43-60, in 18 pdf pages. At Internet Archive.

[Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից \(նախնական հաղորդում\) \[From the Materials of the Excavations of Armavir in 1973 \(preliminary announcement\)\]](#), 3(1974), pp. 171-180, in 10 pdf pages.

[К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Валааршапата \[On the Question of City-Building Structure and Topography of Old Vagharshapat\]](#), 2(1977), pp. 81-98, in 18 pdf pages.

[Արտաշես I-ի ևս մեկ նորագյուտ արամեական արձանագրություն \[Another Newly-Discovered Aramaic Inscription of Artashes I\]](#), 4(1977), pp. 254-259, in 6 pdf pages.

[Ուրարտու և Հայաստան \(Նյութական մշակույթի ժառանգորդության հարցի շուրջ\) \[Urartu and Armenia \(on the Question of Cultural Inheritance\)\]](#), 1(1978), pp. 43-60, in 18 pdf pages.

[Արմավիրի 1977-1978 թթ. պեղումները \[Armavir's Excavations of 1977-1978\]](#), Կարապետյան, Ի. Ա., coauthor, 4(1979), pp. 247-255, in 9 pdf pages.

[Արմավիրի պեղումները \(Առաջին պեղումների 100-ամյակի առթիվ\) \[The Armavir Excavations \(on the 100th Anniversary of the First Excavations\)\]](#), 2(1980), pp. 23-38, in 16 pdf pages.

[Երվանդյան Հայաստանի տարածքը \(մ. թ. ա. VI դար\) \[The Extent of Ervandian/Orontid Armenia \(in the 6th Century B.C.E.\)\]](#), 4(1980), pp. 84-95, in 12 pdf pages. At Internet Archive.

[Երվանդյան Հայաստանի տարածքը \(մ. թ. ա. VI դ. վերջ - մ. թ. ա. III դ. վերջ\) \[The Extent of Ervandian/Orontid Armenia \(end of the 6th century to the end of the 3rd century B.C.E.\)\]](#), 2(1981), pp. 68-84, in 17 pdf pages. At Internet Archive.

[Արմավիրի 1974-1976 թթ. պեղումները \[Armavir's Excavations of 1974-1976\]](#), Կարապետյան, Ի. Ա., coauthor, 3(1981), pp. 281-288, in 8 pdf pages.

[К античным истокам армянской раннесредневековой культуры \(по археологическим данным\) \[On the Ancient Roots of Armenian Early Medieval Culture \(according to Archeological Data\)\]](#), 2-3(1983), pp. 55-64, in 10 pdf pages.

[Հայերի ոչ հնդեվրոպական նախնիները՝ խուրիի ուրարտացիները և Ուրարտու-Հայաստան պրոբլեմը \[The Armenians' Non-Indo-European Ancestors, the Hurrian-Urartians and the Problem of Urartu-Hayastan\]](#), 1(1985), pp. 195-207, in 13 pdf pages. At Internet Archive.

[Արմավիրի 1983-1984 թթ. պեղումները \[Armavir's Excavations of 1983-1984\]](#), 4(1985), pp. 218-226, in 8 pdf pages.

[Ռ. Լ. Մանասերյան. Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ. Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1987 թ., 240 էջ \[Book Review of R. L. Manasyan. Tigran the Great. Armenia's Struggle Against Rome and Parthia. Yerevan, "Hayastan" Publishing House, 1987, 240 pages\]](#)

[Manaseryan's Tigran the Great: Armenia's Struggle against Rome and Parthia \(Erevan, 1987\), 240 pp.](#)], 4(1987), pp. 207-209, in 3 pdf pages.

[Արմավիրի 1985-1986 թթ. պեղումները \[Armavir's Excavations of 1986-1986\]](#), 3(1988), pp. 217-225, in 9 pdf pages.

[Հնագիտությունը և Ուրարտու-Հայաստան արդյունքները \[Archaeology and the Urartu-Armenia Problem\]](#), 3(1990), pp. 70-75, in 6 pdf pages.

[Բորիս Պիոտրովսկի \(1908-1990\) \[Boris Piotrovsky \(1908-1990\)\]](#), 3(1990), pp. 229-232, in 3 pdf pages. Tribute to the great historian, orientalist, and archaeologist.

Articles from the journal *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* *Lraber hasarakakan gitut'yunneri [Bulletin of Social Sciences]* (Erevan, Armenia)

[Урарту и Армения \[Urartu and Armenia\]](#), 2(1968), pp. 17-30, in 14 pdf pages.

[Հին հայկական գունագարր խեցեղեն \[Ancient Armenian Colored Pottery\]](#), 1(1970), pp. 63-72, in 10 pdf pages.

[Արմավիրի պեղումները \[The Excavations of Armavir\]](#), 2(1972), pp. 36-42, in 9 pdf pages.

[Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում \[Archaeological Works in Armavir\]](#), 5(1973), pp. 95-103, in 11 pdf pages.

[Кармир-блурский некрополь эллинистического времени \[The Necropolis at Karmir-Blur of the Hellenistic Period\]](#), Вайман, А. А., co-author, 8(1974), pp. 60-70, in 11 pdf pages.

[Արմավիրի պեղումները \[Armavir's Excavations\]](#), 12(1974), pp. 54-67, in 14 pdf pages.

[Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում \[Archaeological Excavations in the Ashtarak and Nairi Regions of the Armenian SSR\]](#), coauthors: Ղաֆադարյան, Կորյուն and Սիմոնյան, Հակոբ and Տիրացյան, Գևորգ and Զալանթարյան, Արամ, 4(1977), pp. 77-93, in 17 pdf pages.

[Արմավիրի 1979-1980 թթ. պեղումները \[Armavir's Excavations of 1979-1980\]](#), Կարապետյան, Ինեսա, co-author, 1(1982), pp. 83-97, in 16 pdf pages.

[Արմավիրի 1981-1982 թթ. պեղումները \[Armavir's Excavations of 1981-1982\]](#), Կարապետյան, Ինեսա, co-author, 10(1983), pp. 56-64, in 9 pdf pages.

[Вопросы преемственности официального культа в античной Армении \[Questions on the Continuity of the Official Cult in Ancient Armenia\]](#), 10(1985), pp. 58-65, in 8 pdf pages. At Internet Archive.

[Արմավիրի 1987-1988 թթ. պեղումները \[Armavir's Excavations of 1987-1988\]](#), Կարապետյան, Ի. Ա., coauthor, 6(1991), pp. 153-159, in 7 pdf pages.

From the serial *Banber Matenadarani [Journal of the Matenadaran]* (Erevan, Armenia)

[Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն. մ. թ. III-II դարերի պատմության մասին](#) [[A Few Datum about Armenia's History in the 3rd-2nd Centuries B.C.E. from Movses Xorenats'i's History of the Armenians and Strabo's Geography](#)], volume 6 (1962), pp. 7-24, in 18 pdf pages. At Internet Archive.

Tiratsyan's writings from:

Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People], volume 1 (Erevan, 1971). Devoted to Remote and Classical Antiquity: Earliest times through the second century A. D.

From **Bazhin D. [Part 4.]**

Chapters 18-19. [Hayastane" Ak'emenyan Parskastani tirapetut'yan nerk'o](#) [**Armenia under the Domination of Achaemenid Persia**], and *Haykakan mshakuyt'e" VI-IV darerum* [**Armenian Culture in the 6th-4th Centuries**] pp. 444-463 of a 23 pdf page download. At Internet Archive.

From **Bazhin E. [Part 5.]**

Chapter 21. [Hayastane" vagh hellinizmi zhamanakashrjanum](#) [**Armenia in the Period of Early Hellenism**], pp. 500-520 of a 23 pdf page download.

From **Bazhin E'. [Part 7.]**

Chapter 34. [Gir-grakanut'yun](#) [**Writing-Literature**], pp. 907-928, the third section of a 31 pdf page download, which includes entries by B. N. Arakelyan and G. X. Sargsyan.

Compiled by Robert Bedrosian, 2020.

This material is presented solely for non-commercial educational/research purposes.

ПАМЯТНИК КОММУНАЛЬНОЙ ТЕХНИКИ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ — БАНЯ В КРЕПОСТИ ГАРНИ

Г. А. ТИРАЦЯН

Раскопками, произведенными за последние годы археологической экспедицией Института истории АН АрмССР (руководитель Б. Н. Аракелян) на территории древнеармянской крепости Гарни, найден комплекс построек, расположенных к северо-западу от античного храма. Одно из зданий указанного комплекса можно принять за жилое (усадьбу, дачу); оно тянется вдоль западного обрыва и таким образом одним своим длинным фасадом обращено к ущелью, а другим — к предхрамовой площадке. Второе самостоятельное сооружение того же комплекса представляет собой здание бани. Остатки бани раскрыты в течение двух сезонов археологических работ (1953—1954)¹.

Баня расположена на расстоянии 50 м к северо-западу от античного храма. Ее продольная ось тянется по линии с запада на восток.

Основная часть здания бани представляет собой удлиненный прямоугольник, южная сторона которого образована выступающими наружу и примыкающими друг к другу четырьмя полукруглыми апсидами, а западная сторона и западная часть северной стороны представляют собой прямоугольные выступы. К бане с северо-западной стороны примыкает прямоугольное помещение. Длина основной части бани — 16 м, ширина — 5,7 м (рис. 1).

Здание сложено из рваных камней (базальта), скрепленных известковым раствором. Для возведения дверных проемов, углов апсид, топки применялись также большие тесаные квадраты из туфа, а местами также кирпич. Толщина стен колеблется между 0,82 и 0,90 м. Снутри, а возможно и снаружи, стены были оштукатурены.

Баня состоит из четырех помещений, расположенных по одной оси. Первая комната с выходом, ведущим наружу, имеет богато обработанный мозаичный пол. В южной части комнаты имеется довольно глубокая ниша, отгороженная низкой стеной. С запада к комнате с мозаикой примыкают три связанные между собою отапливаемые помещения (в дальнейшем помещения II, III и IV). Топка находится в западной наружной стене последнего, самого большого помещения (IV).

Здание дошло до нас в разрушенном виде. Несмотря на то, что стены местами сохранились на высоте 2,60 м, от верхних частей здания не осталось никаких следов, почему и утрачены некоторые очень важные детали конструкции, которые приходится дополнять по аналогии. Не дошла до нас также система водоснабжения и водостока. Крайне неудовлетворительно состояние также внутренних частей помещения. Камни, входящие в кладку верхних частей стен и перекрытия, обвалились внутрь помещения, что вызвало большие разрушения, главным образом верхнего пола.

Рассмотрение бани мы начинаем с топки.

¹ См. Б. Н. Аракелян, «Мозаика из Гарни», ВДИ, 1956, № 1, стр. 144—148; его же, «Гарни» II, Ереван, 1957, 23—26; А. А. Саян «Гарни и Гегард», М., 1958, стр. 13—14, а также Г. Тирацян, «Материальная культура Армении первых веков; н. э. по данным некрополя и бани в Гарни» (автореферат диссертации), Ленинград, 1956, стр. 7—9 и его же, «Опыт периодизации материальной культуры древней Армении», «Известия АН АрмССР», обществен. науки, № 2, 1957, стр. 88.

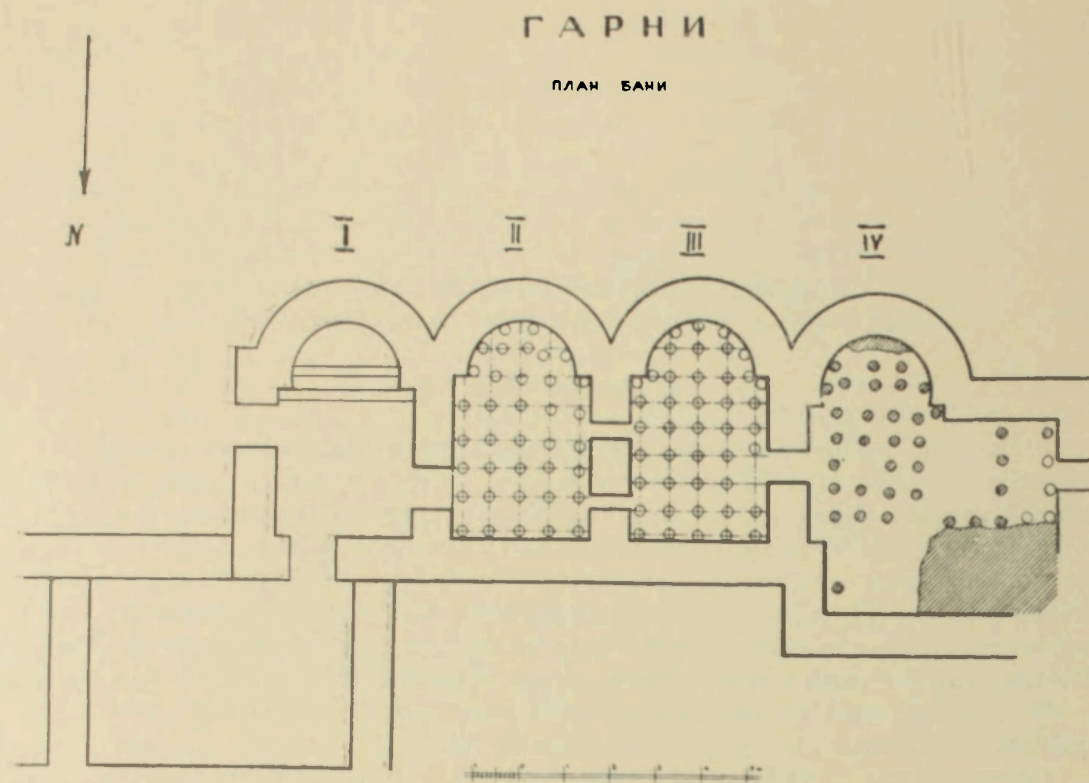

Рис. 1 План бани в Гарни.

Топка представляет собою прямоугольную нишу, устроенную в виде узкого прохода в западной наружной стене бани, со стенками, выложенными из больших тесаных туфовых квадров. Верхняя часть топки не уцелела, однако она была сводчатой, от которой сохранились нижние камни.

Приводим основные размеры топки. Ширина — 0,60, глубина (соответствующая толщине стены) — 0,88, высота без свода — 0,85 м.

Сохранилась южная пята свода в виде длинного тесаного квадра, верхняя поверхность которого скошена. Этот камень (пята) лежит поперечно на квадрах, образующих нишу, и отступает от ее края приблизительно на 0,14 м. Благодаря этому, полагая, что свод топки был полуциркульным, представляется возможным определить высоту свода приблизительно на 0,44 м¹. Свод, как об этом говорят наблюдения, сделанные во время раскопок, был сооружен из кирпичей так же, как своды топок других античных бань.

Из топки нагретый воздух и дым поступали в подполье непосредственно примыкающего помещения и, наполняя его, направлялись по подпольным проходам под остальные помещения.

Топки античных бань (в их числе и гарнийской) служили, как правило, не только для отопления помещения, но и для нагревания воды. Об этом свидетельствуют как письменные источники, так и археологические наблюдения. Витрувий, например, писал, что над нагревательней следует соорудить медные баки².

¹ Полукруглый свод встречается в Армази. См. Мшвениерадзе, «Строительное дело в древней Грузии», Тбилиси, 1952, стр. 39. В Олимпии см. Kunze, Schleif, Die Badeanlage am Kladeos (IV Bericht über die Ausgrabungen in Olympia 1940 и 1941, Berlin, 1944, стр. 54—55 и др.

² «Десять книг об архитектуре», V, 10.

Раскопками других объектов установлено, что над топкой, в верхней сводчатой ее части, устанавливался металлический котел, из которого горячая вода поступала в мыльню по трубам; порою же ее просто вычерпывали. В одной из топок бань в Олимпии отпечаток котла сохранился на растворе свода¹. До нас дошли и котлы, имеющие полуциркульную форму, предусматриваемую для удобного вмещения их в сводчатую часть топки². Иногда в бане над топкой помещалось несколько котлов³. Все это явно говорит о том, что в Гарни, над топкой бани в сводчатой ее части стоял котел для горячей воды.

Топка гарнийской бани обслуживала три помещения, предназначавшиеся для купания (помещения II, III, IV). Помещение II, в которое мы вступаем непосредственно из комнаты с мозаичным полом, представляет собою прямоугольную комнату с полукруглой апсидой с южной стороны. (Ее размеры: прямоугольная часть — $2,85 \times 3,50$ м, радиус апсиды — 1,20, общая длина комнаты с апсидой — 4,70 м).

Нижний пол комнаты состоит из утрамбованной земли, залитой раствором. На нем сохранились остатки 39 столбиков, державших второй, верхний, пол помещения⁴.

В прямоугольной части помещения, несмотря на некоторые отклонения, столбики образуют довольно правильные ряды (6×5), в апсиде же они поставлены беспорядочно. Расстояние между осями столбиков колеблется от 0,55 до 0,70 м. Они сложены из круглых, очень твердых обожженных кирпичей (диаметр — 0,21—0,24 м, толщина — 5—7 см), чередующихся со слоями раствора.

Так как помещение сильно пострадало от сбвала перекрытия и стен, определение устройства верхнего пола представляет известную трудность. Но об этом можно судить на основании многочисленных разнородных обломков пола, найденных в обвалившейся комнате, с их сопоставлением с составными элементами верхнего пола античных бань.

Основой для выяснения высоты подпольного пространства может служить сохранившаяся часть порога между комнатой с мозаикой и рассматриваемым помещением. Она позволяет зафиксировать высоту верхнего пола равную 0,93 м. Конструкцию же и толщину верхнего пола следует попытаться определить на основе найденных в самом помещении многочисленных фрагментов. В помещении II были найдены фрагменты больших и толстых керамических плит (толщина — 5,5—6,5 см), менее толстых таких же плит (толщина — 3—4,5 см), куски толстого раствора с одной гладкой стороной (толщина — 5,5—7 см), в состав которого были введены щебень, толченая черепица и туф, а также многочисленные фрагменты тонкослойного обыкновенного раствора (2,5 см).

Для осмысления всех этих фрагментов и обломков и для ясного представления устройства данного пола небезынтересно обратиться к хорошо изученным образцам таких полов.

Первое, что бросается в глаза при ознакомлении с ними, — это сравнительно большая их толщина, достигнутая путем комбинирования двух или нескольких разнородных слоев. Так, например, толщина верхнего пола бани в Олимпии достигала 0,32 м в тепидариуме, 0,42 м — в калдариуме и 0,31 м, — в лаконикуме⁵. В бане в Армази тол-

¹ Kunze, Schleif, ук. соч., стр. 62.

² D. Krencker, E. Krüger, *Die Trierer Kaiserthermen* Augsburg, 192), на рис. 448—453 приведен ряд уцелевших котлов и их остатков, происходящих, в основном, из Помпей и Боскореале.

³ L. Charitonidis, R. Ginouvès, „Bain romain de Zewgolatio“, *Bulletin de Correspondance hellénique*, v. LXXIX, 1955—1, Paris, стр. 144.

⁴ От трех столбиков сохранились только основания из раствора; эти столбики были устроены без учета общего направления рядов, и, надо думать, их убрали в процессе постройки.

⁵ Kunze, Schleif, ук. соч., табл. 24.

щина пола равняется почти 0,20 м¹. Калдариум бани в Зевголатио (Греция) имеет пол толщиной в 0,23 м², а калдариум Пловдивской бани — 0,22 м³.

Как видим, толщина верхнего пола бань везде значительна — около 20 см, а иногда и больше. Такая толщина обладает известными тепло-техническими преимуществами, так как такой пол долго сохраняет тепло.

Из каких же элементов состояли полы античных бань? Пол бани в Дура-Европос состоит из больших квадратных плит так называемых *bipedales* (Витрувий), со сторонами равными 0,58—0,60 м, при толщине 0,05—0,06 м; каждая из этих плит лежит непосредственно на 4 столбиках. Над плитами находился слой известкового раствора в 8—11 см толщины⁴. Несколько сложнее конструкция пола бани в Олимпии. В калдариуме, например, наблюдается шесть разнородных слоев, не считая перекрывавшей их мозаики. На столбиках, поддерживавших весь пол, лежали большие толстые плиты (0,07 м), над ними слой раствора (0,03 м), затем слой из обломков кирпича (0,05 м), выше слой из булыжника (0,06 м), далее слой раствора с кусками кирпича и булыжника (0,12 м) и, наконец, тонкий слой раствора с толченой черепицей, на котором и были выложены мозаичные кубики⁵. В Армазской бане первый слой также состоял из толстых квадратных плит (0,60 × 0,60), опирающихся углами на кирпичные столбики. Плиты перекрыты слоем раствора гидравлической извести толщиной в 0,15 м⁶.

Баня из Аргоса имела пол, состоящий из пяти слоев: трех слоев кирпича, чередующихся с двумя слоями раствора⁷. Приведенные примеры можно значительно умножить, но и их достаточно для того, чтобы сопоставить с конструкцией пола гарнийской бани.

В устройстве верхних полов античных бань, несмотря на ряд отличий, отмечаются следующие общие черты: употребление керамических плит разной толщины и слоев раствора, имеющего не только вяжущее, но и гидравлическое назначение; применение в качестве нижнего слоя, непосредственно опирающегося на столбики, больших толстых плит, величина которых обуславливалась расстоянием между столбиками; наконец, образование поверхности пола толстым слоем раствора, которому посредством разных примесей придавались гидравлические свойства.

Установление конструкции пола помещения II гарнийской бани с учетом аналогичных материалов не встречает особых затруднений.

Не подлежит сомнению, что все слои верхнего пола гарнийской бани лежали на крупных толстых квадратных кирпичах, в свою очередь опирающихся на столбики. Судя по расстоянию между столбиками, это должны были быть плиты со сторонами равными в среднем 0,60—0,65 м⁸.

Также без труда восстанавливается характер конструкции верхнего слоя пола гарнийской бани. К нему относятся куски толстого водоустойчивого раствора с примесью толченой черепицы. Лицевая, гладкая сторона этих кусков соответствует поверхности пола.

На первый взгляд труднее определить, что имелось между нижними толстыми плитами и верхним раствором; однако ряд данных свидетельствует о том, что над

¹ Мшвениерадзе, ук. соч., стр. 40.

² Charitonidis. *Ginouvès*; ук. соч., стр. 108.

³ Д. Цончев, Новооткрыта римска баня в Пловдив (Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей 1937—1939, София, 1940, стр. 142.

⁴ Dura-Europos Excavations, Preliminary report of the sixth season of work, 1932—33, p. 52—53.

⁵ Kunze, Schleif, ук. соч., таб. 24.

⁶ Мшвениерадзе, ук. соч., стр. 40.

⁷ R. Ginouvès, „Argos, thermes romaines“ Bulletin de Correspondance hellénique, v. LXXIX, 1955—1, Paris.

⁸ В нише комнаты с мозаикой была найдена плита со сторонами в 0,65 × 0,66 м. См. Б. Н. Аракелян, „Гарни“ II, стр. 25, табл. V.

толстыми кирпичами лежал слой раствора. Затем шел слой, образованный тонкими плитами второго типа, а над ними, сверху — уже упомянутый толстый слой водостойчивого раствора (рис. 2). Размеры отдельных слоев пола были следующие: нижние плиты — 5,5 см, раствор, примерно, — 2, средний ряд из плит — 4, бетонообразный верхний раствор — 6,5 см. Таким образом, общая толщина пола должна достигать 0,18 см.

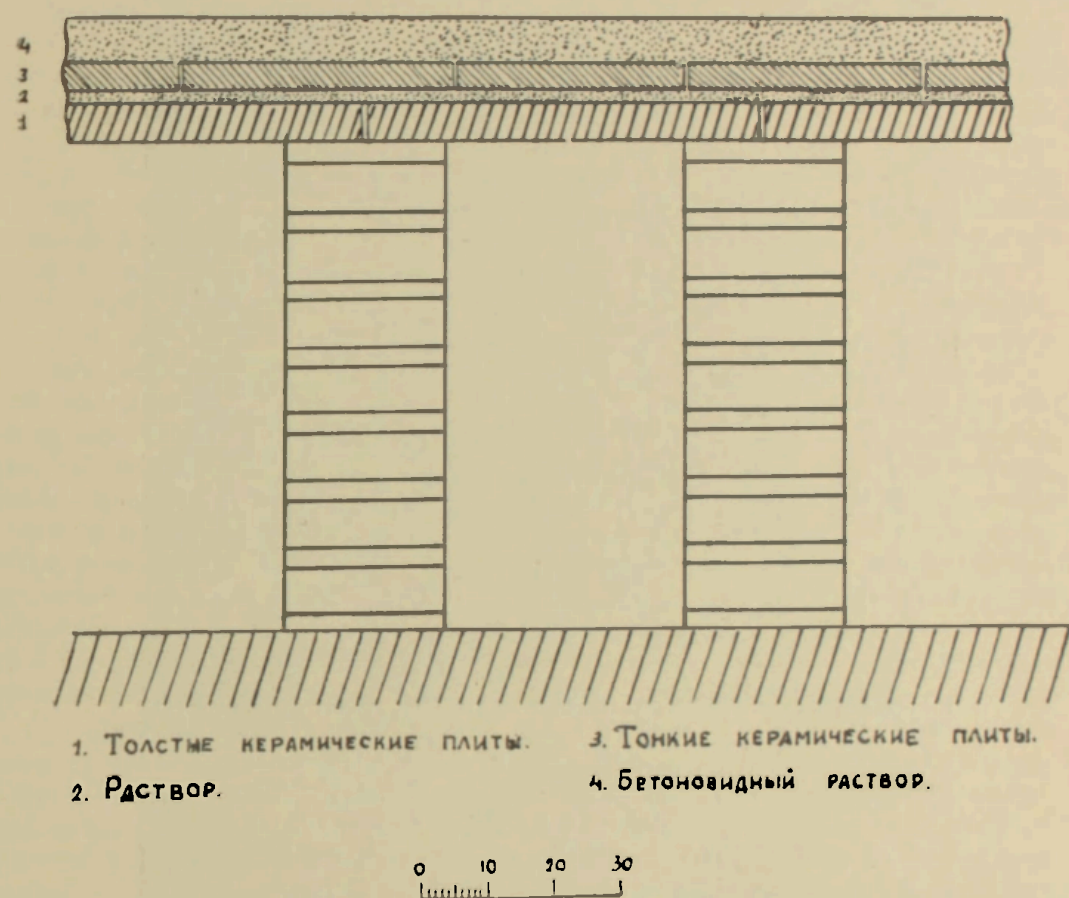

Рис. 2. Вертикальный разрез верхнего пола (помещение II).

Если считать высоту поверхности пола у порога приблизительно в 0,93 м и вычесть из этой величины полученную толщину пола (0,18 м), то останется 0,75 м, чему и должна равняться высота подпольного пространства.

В рассматриваемом помещении не сохранилось целых столбиков; наиболее хорошо сохранившийся столбик состоит из шести круглых кирпичей, чередующихся со слоями раствора. Высота его равна 0,68 м. Добавив еще один круглый кирпич с раствором, то есть примерно 0,08 м, надо полагать, мы получим высоту подпольного пространства в 0,76 м. Если на столбик из 7 кирпичей (высота 0,76 м) наложить многослойный пол толщиной в 0,18 м, то поверхность верхнего пола окажется на высоте 0,94 м от нижнего пола (у порога — на 0,93 м). Таким образом, данные, выведенные в двух различных местах помещения (у порога и в апсиде), явно совпадают.

Средняя из отапливаемых комнат, помещение III, по своей форме представляет собой повторение предыдущей (рис. 3). К прямоугольной ее части (3,55 × 2,80) с южной стороны примыкает полукруглая апсида (радиус 1,18 м). Нижний пол данной комнаты на 0,15 м ниже пола предыдущей и также залит раствором. В комнате имеется 43 столбика, на которых держался верхний пол. Очень важно, что в апсиде

Рис. 3. Помещение III. Глиняный пол со столбиками.

этого помещения у самой стены был обнаружен столбик, сохранившийся во всю высоту. Он состоит из 8 круглых кирпичей. На последнем кирпиче сохранился *in situ* обломок крупной толстой плиты, покрытый слоем раствора, а рядом лежал толстый кусок раствора, несомненно, покрывавшего верхний пол. Этот сохранившийся участок плиты имеет большое значение для установления высоты пола и его устройства. Столбик этот говорит о том, что высота подпольного пространства равнялась 0,83 м. Обломок большой плиты, непосредственно лежащий на столбике, имеет толщину в 5,7 см, толщина тонкого слоя раствора на плите — 1 см, а обломка толстого раствора, лежащего рядом с ним — 6 см. Вместе с толщиной в 0,5 см, найденной в очень разрушенном состоянии мозаики, мы получаем общую толщину пола = 13,5 см (0,135 м).

Если к этой цифре прибавить 0,83 м, т. е. высоту подпольного пространства, то получим 0,965 м, то есть отметку уровня поверхности верхнего пола. При сравнении полученных отметок верхних полов двух соседних комнат (помещение II и III) не следует забывать разницы в 0,15 м в уровнях этих комнат. Так что, если в поме-

щении II отметка верхнего пола равна 0,93 (0,94) м, то в рассматриваемом помещении III она будет равна только что вычисленной цифре в 0,965 м минус 0,15 м (так как уровень комнаты ниже на 0,15) = 0,815 м. Однако это значит, что между верхними полами обеих комнат существует разница в уровне равная $0,930 - 0,815 = 0,115$ м. Трудно сказать, насколько реально такое устройство прилегающих друг к другу верхних полов соседних помещений. Но вывод о разнице между уровнем полов может быть пересмотрен, если допустить возможность большей толщины пола за счет добавочных слоев раствора.

Связь между подпольным пространством рассматриваемой комнаты и крайней (IV) с запада осуществлялась через один дымовой канал (0,63 м ширины), устроенный в плохо сохранившейся низкой стене.

Третья по счету отапливаемая комната, помещение IV, — самая западная и самая большая по площади. В плане она также образует прямоугольник, к которому с южной стороны примыкает апсида, а с западной и северной стороны — прямоугольные большие выступы (основные размеры: длина — 5,70 м, ширина — 5,43 м).

В северо-западном углу помещения сохранилась площадка из известкового раствора ($2,40 \times 2$ м) высотой до 0,14 м, назначение которой остается невыясненным¹.

Здесь нижний пол, как и в предыдущих помещениях, состоит из известкового раствора, залитого на утрамбованной земле, и находится на одном уровне с соседними. От устройства верхнего пола ничего не сохранилось. Эта часть бани была разобрана еще до окончательного ее разрушения. О существовании столбиков можно судить по остаткам их оснований, довольно отчетливо различаемым по всей комнате, кроме упомянутой выше площадки. В нескольких местах, ближе к топке, сохранились и нижние два ряда кирпичей столбиков. Всего в комнате уцелело 33 основания столбиков, хотя их было значительно больше². Вдоль стены, у стыка стены и пола, имеется неширокая полоса раствора высотой в 0,15 м. Такие полосы или даже низкие стены встречаются в банях; они предназначены для защиты основания стен от порчи газами и паром³. Такие предохранительные меры для защиты основания внутренних стен оправдывают себя, особенно в помещениях, непосредственно примыкающих к топке.

Из вопросов, возникавших в связи с рассмотрением этой сильно отапливаемой комнаты, находящейся непосредственно у топки, следует упомянуть вопрос о нагреве стен, о их так называемой тубуляции. Для окончательного установления существования нагрева стен в гарнийской бане имеется мало убедительных данных, хотя он необходим для безупречного действия отопительной инсталляции, в частности для тяги, особенно, если учесть то, что дымоотводные вертикальные каналы гарнийской бани не дошли до нас⁴.

Тем не менее, хочется отметить некоторые фрагменты керамической плитки средней толщины с большими конусообразными выступами. Возможно, что это фрагменты

¹ По мнению Б. Н. Аракеляна, здесь находился резервуар для воды. „Гарни“ II, стр. 23.

² Что касается самих столбиков, то возможно, что тут они заменены гончарными трубами с эллипсовидным отверстием на боку, найденные около здания бани. См. Б. Н. Аракелян, „Гарни“ II, стр. 26.

³ См. например, в бане из квадрата Гз Dura-Europos Excavations ук. отчет, стр. 52.

⁴ Дымоотводные трубы встречаются во всех античных банях, в которых стены не подвергаются специальному нагреву. В таких случаях эти трубы брали на себя частично функцию стенной отопительной системы, как, например, в одном из замечательных памятников коммунальной техники средневековой Армении, в Анбердской бане, где вделанные во все углы комнат, под облицовкой стен, толстые глиняные трубы должны были обеспечить, между прочим, и нагрев стен бани. См. И. А. Орбели, „Баня и скоморох XII века“. „Памятники эпохи Руставели“, Ленинград, 1938, стр. 160—161.

так называемых „*tegulae mamatae*“ больших квадратных плит с выступами в четырех углах. С помощью этих выступов плиты прикреплялись к слою раствора стены, образуя свободное пространство между плитами и стеной, непосредственно связанным с подпольным пространством помещения¹.

По ходу изложения мы несколько раз касались системы отопления гарнийской бани. К сказанному следует добавить следующее. В гарнийской бане, как и в большинстве античных бань, отопление осуществлялось за счет подачи горячего воздуха и дыма в подпольные пространства отапливаемых отделений, которых, как известно, в Гарни имелось три. Пространство под полом крайней западной комнаты нагревалось раньше других, так как оно непосредственно сообщалось с топкой. Миновав столбики путем естественной тяги, горячий воздух и дым поступали через дымовой канал в подпольное пространство средней комнаты (помещение III), оттуда уходили дальше через два узких канала в самое отдаленное от топки помещение и выходили наружу.

Как видим, такая отопительная система была рассчитана на большую поверхность нагрева, которая охватывала в основном площадь полов всех отапливаемых помещений². Эта система, помимо простоты эксплуатации (за топкой надо наблюдать только несколько раз в сутки), позволяет одной топкой обслуживать несколько отделений и имеет ряд преимуществ, из которых самым главным является длительность и равномерность нагрева. Трудно и медленно совершался первичный нагрев, после чего баня долгое время сохраняла искомую температуру. Предотвращение охлаждения помещений обеспечивалось преимущественно особым устройством главного отопительного элемента — пола, в конструкцию которого вошел такой подходящий для медленной и равномерной теплоотдачи материал, как кирпич.

Отапливаемые три отделения, связанные между собою, подогревались не одинаково. В зависимости от отдаленности помещения от топки теплота уменьшалась. В связи с этим — расположением помещений по отношению к печи — можно отметить некоторую дифференциацию, касающуюся горячих и теплых отделений банч, засвидетельствованных (в отношении других бань) античными авторами.

Самое западное помещение (IV), расположенное у топки, безусловно следует отнести к горячим отделениям. Пол этой комнаты получал теплоту непосредственно из топки. Сюда же поступала горячая вода из котла.

Отнесение этого помещения к горячим подтверждается многими аналогиями. Калдарнум (горячее отделение) бани из Зевголатию (Греция), кроме прямоугольного помещения с апсидой, имел прямоугольный боковой выступ. Не хватает для полного сопоставления с гарнийским отделением лишь выступа на противоположной апсиде стороне³. Баня в квадрате Гз в Дуре-Европос⁴, баня в Олимпии⁵ и баня в Вельцгейме (Германия)⁶ имеют горячие отделения, по своему плану совпадающие с гарнийской, с единственной разницей, что прямоугольный выступ напротив апсиды заменен

¹ Такие плиты с выступами для нагрева стен засвидетельствованы раскопками. См. Kunze, Schleif, ук. соч., стр. 67 и рис. 35; R. Gimpouès, ук. соч., стр. 327.

² Считают, что эта отопительная система была изобретена в I в. до н. э. в Риме. Однако раскопки в Олимпии выявили баню со сходной системой, которая датируется 100 г. до н. э. и, иными словами, предшествует римскому изобретению. (Kunze, Schleif, ук. соч., стр. 80). Греческое происхождение должно иметь большое значение при рассмотрении подобных античных сооружений восточного бассейна Средиземноморья.

³ Charitonidis, Gimpouès, план на табл. 6, (стр. 108) и стр. 112—114.

⁴ Dura-Europos Excavations, ук. отчет, стр. 55, табл. III.

⁵ Kunze, Schleif, ук. соч., стр. 62, табл. 22.

⁶ Pfretschner, ук. соч., табл. IX, рис. 3.

второй полукруглой апсидой. Еще большее сходство представляет горячее отделение бани 7 в Дура-Европос¹, Каперсбурге (Германия)². Кроме апсиды и бокового выступа, там имеется и задний прямоугольный выступ на противоположной стороне апсиды.

Таким образом, плановое сходство рассматриваемого помещения с горячими отделениями других античных бань, расположенными непосредственно у топки, рассеивает всякие сомнения в вопросе отнесения западного большого помещения к разряду горячих отделений бани.

Сравнительно легкому определению поддается также помещение II (первая из отапливаемых комнат с противоположной к топке восточной стороны). Помещения, которые не прилегают непосредственно к топке и в которые дым и горячий воздух поступают после того, как прошли через промежуточные комнаты (т. е. через подпольное пространство), следует отнести к теплым отделениям бани. В гарнийской бани, в частности, горячий воздух и дым, шедшие из топки, прежде чем поступать в рассматриваемое нами помещение, подогревали два помещения. Следовательно, это отделение умеренного отопления и по своей сущности соответствует тепидариуму античных бань. Сравнительное изучение таких отделений показывает, что по существу они не были комнатами для купания. Купающиеся здесь задерживались для того, чтобы смягчить переход от холодных помещений бани в горячие³.

Как видим, крайние из отапливаемых помещений гарнийской бани (помещения II и IV) поддаются более или менее удовлетворительному определению. Одно из них представляет собою горячее отделение, другое — теплое. Труднее установить назначение находящегося между ними отделения (помещение III).

Следует оговорить, что при сооружении античных бань нередко уклонялись от общепринятых шаблонов, касающихся особенно расположения и назначения отдельных помещений⁴. Такие отступления от общих норм наблюдаются и в Гарни. Образцовая баня, соответствующая запросам древних времен, состояла из трех основных, непосредственно связанных между собою помещений (Frigidarium, Tepidarium или Cella Media и Caldarium)⁵.

Рассматриваемый нами комплекс трех отапливаемых помещений можно подвести под эту схему и, следуя от комнаты с мозаикой по направлению к топке, первую из отапливаемых комнат считать холодным отделением (фригидариум), вторую — теплым (тепидариум) и третью — горячим (калдариум)⁶. С этим выводом нельзя будет, однако, примирить такое важное обстоятельство, как нагрев первого помещения, которое согласно с принятой схемой следовало считать холодным.

До сих пор засвидетельствовано незначительное количество холодных отделений с подпольным отоплением. Холодное отделение гарнийской бани может быть следует искать в остальных помещениях, неясные же черты комплекса трех отапливаемых помещений попытаться установить путем сопоставлений.

Расположение по одной оси трех отапливаемых помещений мы встречаем в Дура-Европос, в банях М7, Е3. Если крайняя, примыкающая к топке, комната считается калдариумом, то остальные две определяются как просто «промежуточные теплые помещения»⁷.

¹ Dura-Europos Excavations, там же, стр. 86, табл. IV.

² Pfretschner, там же, табл. X, рис I.

³ Krencker, Kruger, Die Trierer Kaiserthermen Augsburg, 1929, стр. 331 и О. Morgan, „Excavations prosecuted by the Caerlton Archaeological Association within the wall of Caerwent“ Archaeologia, XXXVI, 1858, стр. 434.

⁴ Charitonidis, Ginoives, стр. 110. прим. № 4.

⁵ См. Плиний, Epist, V, 6.25.

⁶ Так предлагает рассматривать упомянутый комплекс А. А. Саинян, см. „Гарни и Гегард“, М., 1958, стр. 13.

⁷ Dura-Europos Excavations, ук. отчет, стр. 102.

Сходный комплекс трех отапливаемых помещений мы встречаем в банях крепостей западных областей Римской империи античного периода. Первая комната обозначается тепидариумом, следующие две — калдариумами¹ (рис. 6). Та же группировка засвидетельствована, наконец, в больших императорских термах в Риме, где наряду с громадными залами имеется ряд из трех помещений (условно обозначаемых I, II, III) — своеобразных дополнительных калдариумов и тепидариумов².

Значит, среднюю комнату отапливаемого комплекса гарнийской бани следует считать дублирующей теплое или горячее отделение, или просто промежуточной дополнительной мыльной.

После определения теплых и горячих отделений гарнийской бани не меньшее значение приобретает вопрос о холодном отделении бани.

Холодное отделение в античных банях отсутствует в самых редчайших случаях³. Оно всегда входит в комплекс построек бани, являясь одним из важных ее участков. Нам представляется возможным нишу-бассейн на южной стороне комнаты с мозаикой (предбанник, помещение I) считать холодным отделением гарнийской бани. Низкая стена, — длина — 2,39, ширина — 0,30 и высота от мозаичного пола — 0,72 м, — отделяет комнату с мозаикой от ниши. Вдоль стенки как с одной, так и с другой стороны идет низкая узкая скамья (мастаба), выложенная из кирпичей и каменных плит на растворе. Размеры скамьи из комнаты: длина — 2,90, ширина — 0,27, высота — 0,27 м. Сидящему или отдыхающему на этой скамье мозаика, рассчитанная на смотрящего на нее с юга (то есть со стороны скамьи), должна была представлять особый интерес. Но внимание посетителя привлекает и указанный полукруглый бассейн (рис. 4). Следует отметить его маленькие размеры (радиус бассейна = 1,20 м) и то обстоятельство, что он расположен глубже комнаты с мозаикой. Уровень его пола на 0,14 м ниже уровня пола комнаты с мозаикой. От верхнего края стенки — борта до дна бассейна — 0,86 м; как уже отмечалось выше, вдоль стенки борта идет скамья. Длина ее 2,22, ширина — 0,21, высота — 0,41 м. Что касается наружной полукруглой стены, то она сохранилась на высоте 0,80 м. Стены и скамья оштукатурены слоем розоватого раствора, пол же сконструирован из залитого раствора и кирпичей.

Определение назначения описанной ниши сложнее и менее безупречнее попыток выяснить назначение уже рассмотренных помещений бани. Главный вопрос, предстоящий перед исследователем, — это, является ли ниша отделением, непосредственно связанным с купальными процессами, или это просто место для складывания одежды, — своеобразный аподитериум. Ознакомление с античными банями показывает, что такое плановое решение — прямоугольная комната с примыкающей к ней полукруглой апсидой — не необычное явление для раздевален⁴. Однако следует тут же отметить существенную разницу, позволяющую судить об ином назначении этой ниши, подтверждаемом многочисленными аналогиями. Обычно полукруглые апсиды (экседры) раздевален находятся на одном уровне с основным помещением и ничем не отгорожены от него.

Иначе обстоит дело с полукруглой нишей из Гарни. Как было видно из описания, здесь сделана попытка отделить нишу от главного помещения низкой стеной и снабдить ее скамьей, на которой можно было бы сидеть. Ясно, что она имела другое назначение, что ею пользовались люди, входя туда поодиночке. Это назначение представ-

¹ Pfretschner, ук. соч., тб. III, рис. 7; тб. V, рис. 1; табл. XI.

² Krencker, Kruger, ук. соч.

³ В бане Ейнингена (Германия) фригидарнум отсутствует. Кто желал окунуться в холодную воду, направлялся к текущему рядом Дунаю. См. Pfretschner, ук. соч., стр. 56.

⁴ См. бани А. В. С. из Антиохии „Antioch on the Orontes“, the Excavations of 1932, Ed. by G. W. Elderkin, 1932, т. I, табл. III, стр. 4, рис. 7, стр. 8, табл. V, стр. 21, и баня в Кервенте (Англия) O. Morgan, ук. соч., табл. XXXVI.

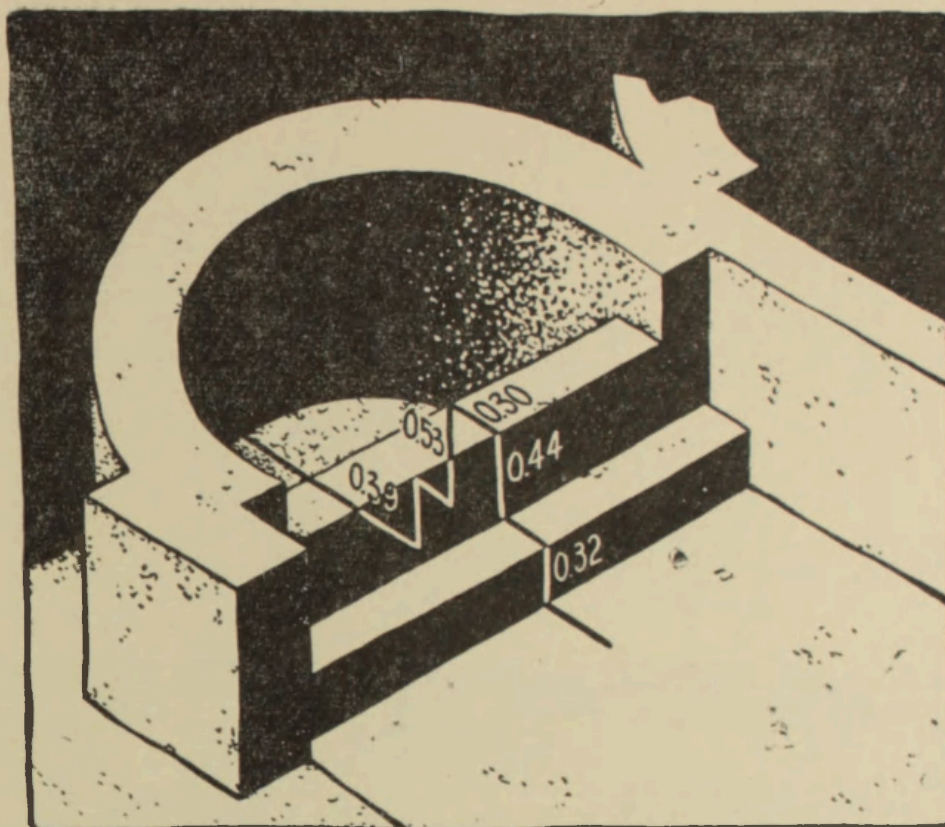

Рис. 4. Бассейн.

ляется возможным уточнить путем привлечения сравнительного материала, особенно на примере бань, находящихся на территории Греции.

В фригидариуме бани в Зевголатии у обоих его концов имеются абсидообразные ниши-ванны маленьких размеров; низкая стена отделяет ванны-ниши от зала. Стоило ее перешагнуть и, опираясь на низкую скамейку из ниши, которая служила и ступенькой, купающийся имел возможность окунуться в холодную воду ниши. Ниша наполнялась водой со стороны стенки. Сохранился каменный желоб для этой цели. Что касается стока воды, то одна из ниш имела для этой цели отверстие, а в другой его вовсе не было¹. Как покажут дальнейшие аналогии, отсутствие водосточных каналов в таких маленьких нишах-купальнях — не редкость.

Подобные полукруглые ниши-ванны встречаются в упомянутом сооружении на сей раз в горячих отделениях. В калдариуме С₂ с восточной стороны помещена полукруглая ниша-бассейн для теплой воды. Низкая стенка-барьер отделяет помещение от ниши, в которой вдоль стенки стоит характерная скамья-ступень высотой в 0,48 м. Здесь также не имеется отверстия для стока воды. По мнению издателей памятника, как в фригидариуме, так и в калдариуме использованная вода из ниш вычерпывалась каким-нибудь сосудом. Ограниченные размеры ниш-ванн говорят о том, что пользоваться ими одновременно не могли два или более купающихся².

Обильным сравнительным материалом служат и остальные термы и бани из Греции.

В термах из Аргоса, например, сохранилась полукруглая ниша, радиус которой (1,20 м) совпадает с радиусом гарнийской ниши. Уцелели и низкая стенка-борт ниши высотой в 0,53, шириной в 0,47 и ступень-скамья в самой нише высотой в 0,52 и шириной в 0,32 м. Имеется отверстие для стока, а также приспособление

¹ Charitonidis. *Ginouvres*, ук. соч., стр. 107, рис. I.

² Там же, стр. 112, 113.

для притока воды в ванну. Такие же ванны для индивидуального купания, только прямоугольного строения, с бортом и скамьей, имеются в тех же термах в калдариуме¹.

Успешно поддается сравнению и полукруглая ниша-ванна фригидариума терм в Дельфах. Имеется здесь и низкая отделяющая стенка-бортик и скамья в самой нише. Дно и стенки ниши покрыты беловой обмазкой. Здесь также не имеется отверстия для стока воды². На плане терм в Эпидавре, в помещении Сз обозначена типичная полукруглая апсида-ванна с разделительной низкой стеной и ее продольными скамьями по обеим сторонам стены³. Полукруглые апсиды, служившие в качестве ванн, встречаются в фригидариуме одной из бань в Антиохии⁴.

Убедительной аналогией для выяснения назначения рассматриваемой ниши-апсиды служат очень сходные по конструкции ванны для теплого купания из «маленького калдариума» южных терм Тимгада (Африка, рис. 5). Они полукруглые и отделены высоким бортом от остального помещения. Одна из них имеет внутри скамьи, вдоль всех стен, вторая — скамью только вдоль борта⁵, тем самым очень напоминают нишу комнаты с мозанкой гарнийской бани. Приведенные параллели показывают, что подобные гарнийской полукруглые ниши имели сугубо практическое назначение, так как в них, будь это ниши калдариумов или ниши фригидариумов, купались.

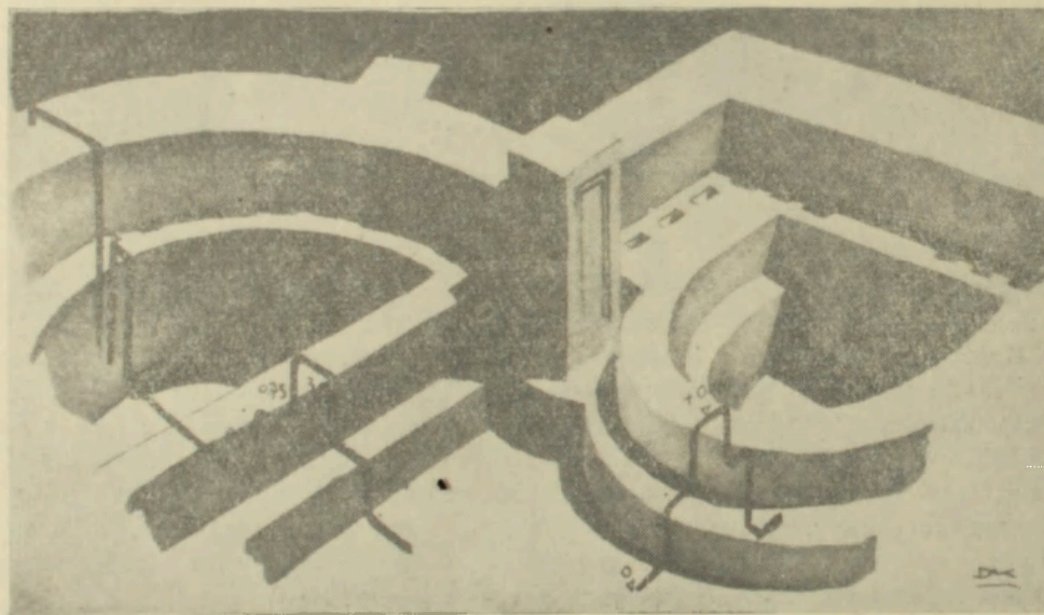

Рис. 5. Бассейны (Тимгад, Африка)

В свете вышесказанного естественно, что рассматриваемая ниша из Гарни предназначена была для купаний, притом холодных. С этим заключением труднее примирить некоторые обстоятельства. Имеется в виду тотальное отсутствие гидравлических приспособлений. При этом смущает не столько отсутствие труб, желобков для подачи воды в нишу, сколько отсутствие какого-нибудь водосточного отверстия, канализации. Однако, как мы видели выше на примере подобных ниш-ванн, которые вне всякого

¹ См. R. Ginouves, „Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IV-ème siècle de notre ère“, Bulletin de Correspondance hellénique, XXIX, 1955—1 стр. 139, 140, рис. 4,5.

² Там же, стр. 136, рис. 1.

³ Там же, стр. 146.

⁴ Antioch on the Orontes, т. III, тб. V, стр. 19, 40.

⁵ Krencker, Krüger, ук. соч., рис. 329, стр. 229.

сомнения наполнялись водой, наличие здесь канализационных устройств не является обязательным¹.

Поэтому, надо полагать, в Гарни либо обходились вычерпыванием воды в каждом случае, либо вода просто просачивалась через какое-нибудь отверстие, которого нам не удалось обнаружить.

Второй вопрос, вызывающий некоторые сомнения, связан с обеспечением водостойчивости ниши, ее стенок и дна.

Если сравнить слой раствора, покрывающий стенки данной ниши с плотно прилегающими одна к другой мраморными плитами, которыми бережно облицованы и вымощены аналогичные ниши-ванны, то он покажется нам довольно ненадежным. Но, к счастью, до нас дошло сравнительно большое количество образцов таких ниш, которые, как нам достоверно известно, хотя и являлись местами для купания, но были покрыты только слоем штукатурки².

Таким образом, изучение рассматриваемой полукруглой ниши в комнате с мозаикой с учетом сходных с ней сооружений позволяет определить ее как отделение для холодных ванн. Купающийся, возвращаясь из теплых и горячих отделений, в предбаннике с мозаикой имел возможность, опираясь на низкие скамьи, расположенные по обеим сторонам стенки, перешагнуть через низкую стенку и окунуться в наполненную водой нишу. Скамья в нише и стенка, служившая спинкой для сидения, позволяли купающемуся удобно сесть и тем самым погрузиться большей частью тела в холодную воду. Но может быть также, что сидящего просто обливали холодной водой.

Такое расположение холодного отделения в общем плане бани, у самого входа, не редкость. В некоторых помпейских банях раздевальня и бассейн с холодной водой находятся в одном помещении³. Подобное нахождение холодного отделения недалеко от входа, непосредственно у раздевальни или предбанника наблюдается в планах бань в крепостях Западной Европы первых веков н. э., где ниша для холодных омовений в одном случае полукруглая в плане, как в Гарнийской бане⁴ (рис. 6).

С северо-востока в «комнате с мозаикой», которую можно считать своеобразным предбанником, примыкает прямоугольное помещение (5,90 × 9,90 м). Сохранился он крайне плохо. На данном этапе раскопок трудно составить мнение о назначении этого помещения.

После попытки осмыслить характер и специфику каждого помещения в отдельности, определить его назначение, небезынтересно представить себе путь купающегося, полный цикл процесса купания.

Если изобразить схематично порядок, последовательность основного пути купающегося, то получим следующее: предбанник (с холодным отделением) — теплое отделение I — промежуточное отделение II — горячее отделение III, и обратно. Примечательно, что путь туда и обратно совершался через одни и те же помещения, что характерно для бань с помещениями, расположенными в один ряд⁵.

Большое количество банных сооружений, расположенных на территории античного мира, дало возможность произвести их классификацию по признакам плана и назначения⁶.

¹ В бане из Кервента (Англия) бассейн имел отверстие для стока воды уходящей, очевидно в землю, так как снаружи не было найдено никаких следов канализации. О. Morgan, ук. соч., стр. 404.

² Баня в Кервенте (Англия). О. Morgan, ук. соч., стр. 433—434. Баня в Дуре—Европос, Dura—Europos Excavations, ук. отчет, стр. 58. Баня в Антиохии, Antioch on the Orontes, I, стр. 9, рис. 4.

³ Мау, „Bader“, Pauly—Wissowa, Realenzyklopadie II, стр. 1750

⁴ Pfretschner, ук. соч., табл. VI, рис. 7, табл. VII, рис. 1, табл. IX, рис. 3.

⁵ См. Krencker, Kruger, ук. соч., стр. 177, рис. 234a.

⁶ Там же, стр. 178—181 и Pfretschner, ук. соч.

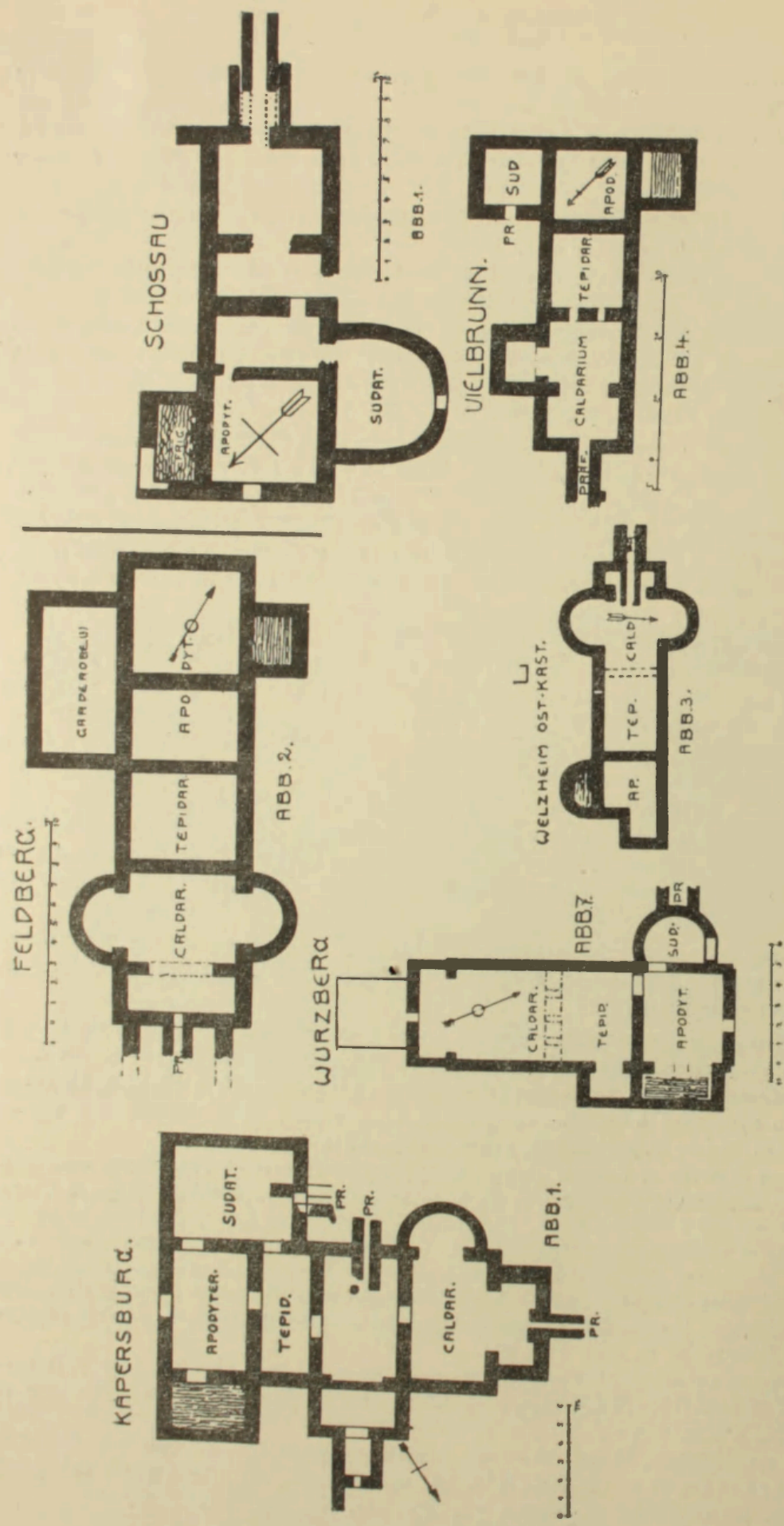

Рис. 6. Планы бань в крепостях Западной Европы.

Попытаемся найти место гарнийской бани.

Уже с первого взгляда ясно, что это не общественная баня, терма, а рассчитана на ограниченный круг посетителей. Однако это и не индивидуальная баня для одной персоны, подобно крошечной бане в Олимпии, где одновременно не могло купаться больше одного человека¹. Ясно, что гарнийская и подобные ей бани могли обслуживать сразу целую семью. Группировка помещений гарнийской бани, их расстановка живо напоминает сходные сооружения в крепостях античного мира². В обоих случаях отапливаемые помещения с топкой в последнем из них образуют один ряд. Им предшествует комната-раздевальня или предбанник — с нишей для холодных омовений (рис. 6).

Укладываясь в общем по своему плану в категорию подобных крепостных сооружений, гарнийская баня представляет ряд существенных отличий.

Главной и характерной чертой крепостных бань являлась их крайняя простота как в отделке, так и в самом плане (доминирует прямоугольный или квадратный контур отдельных помещений). Строители крепостных бань стремились дешево, на скорую руку соорудить здание, избегая при этом всяких излишеств³.

Баня в крепости Гарни как по плану, так и по отделке характеризуется большими отклонениями от вышеупомянутых норм, установленных для крепостных бань. Изять, например, план. Он составлен, безусловно, с учетом принципов симметрии, с художественным вкусом. Это — маленькое довольно компактное здание. Главный акцент был сделан на южную, обращенную к площади сторону. Она была образована из четырех выступающих наружу полукруглых апсид, оживляющих сооружение с этой стороны. Полукруглые апсиды, имеющие, безусловно, прежде всего функциональное назначение, так как в них обычно вставлялись портативные тазы для омовения, украшали здание. В перечисленных крепостных банях часто обходились без них, или, в крайнем случае, в калдариуме приделывалась одна апсида⁴. Чтобы соблюсти симметрию до конца, строитель гарнийской бани соорудил примыкающее с юга к предбаннику холодное отделение, тоже в виде полукруглой апсиды, замыкающее на одной и той же стороне ряд из трех апсид отапливаемых сооружений. Ему ничего не стоило бы соорудить, например, нишу для холодных омовений прямоугольных очертаний, часто встречающуюся⁵, но тем самым он нарушил бы всю стройность здания.

Благодаря этому гарнийская баня не поддается сравнению ни с одной из крепостных бань. Отличия становятся еще явнее внутри бани.

Наличие мозаичного пола в двух помещениях, в особенности мозаика предбанника, представляющая явный художественный интерес, отделка стен, найденные в бане обломки мрамора, — все это вместе с планом подходило бы к бане при какой-нибудь усадьбе, даче для отдыха, загородной вилле⁶.

Для датировки рассматриваемого сооружения важнее всего его плановая композиция, почему и пришлось так детально рассмотреть основные черты плана. Следует, однако, коснуться и остальных характерных для датировки элементов. Это относится в первую очередь к находкам, сделанным во время раскопок главным образом в здании⁷. Надо отметить отсутствие предметов, способствующих определению точной даты.

¹ Kunz e, Schfeif, ук. соч., тб. 22, стр. 64—65.

² Большое количество планов таких бань приведено в цитированной уже работе Pfretschner-a.

³ Там же, стр. 40 и планы самих бань, табл. VII, рис. 1, 4; тб. VI, рис. 7 и др.

⁴ Там же.

⁵ См. баню из Кервента О. Morgan, ук. соч., табл. XXXVI; Pfretschner, ук. соч., приведенные планы; баня из Армази.

⁶ План бани виллы из Ай Вайком (Англия) довольно близок к гарнийскому. Баня представляет собой отдельное здание с помещениями, расположенными по одной оси и оснащенными апсидами. „Journal of roman studies“, т. XLV, 1955, 136.

⁷ См. Б. Н. Аракелян, Гарни II, стр. 36—37.

Монет не встречалось. Было найдено несколько обломков обработанного мрамора, но они мало что дают для датировки. Основную массу находок представляет керамика. Подобно керамике из могильника, она датирована первыми веками н. э., а возможно и более поздним периодом, и определяет только общие хронологические рамки, в которые следовало бы вместить рассматриваемое сооружение.

Строительная техника также не представляет ничего конкретного для датирования. Ввиду неудовлетворительности сведений о древних постройках Армении, пока что невозможно уловить какую-нибудь эволюцию в строительной технике, на которую можно бы было сослаться.

Поэтому выяснению поставленной задачи могут более всего помочь плано-композиционные данные. Так, некоторые крепостные бани со сходной расстановкой и последовательностью помещений относятся ко II в. и началу III в. Бани в Фельдберге и Вельцгейме относятся к середине II века¹. Вторым веком датируются бани в Армази² и Ай Вайком³ (Англия). К началу III века относится близкая по числу и группировке помещений баня в Каперсбурге (Германия), построенная около 212 года⁴ (рис. 6).

Поэтому считаем возможным отнести гарнийскую баню ко второй половине II века, а также к III веку. Учитывая то обстоятельство, что мозаика в предбаннике произведение второй половины или даже конца III в. в. э.⁵, кажется более правдоподобным датировать все здание этим же временем.

Если сама баня не продолжала существовать, то воплощенные в ней традиции древней коммунальной техники оказались очень живучими на территории Армении. Исследования археологами средневековых бань в Армении — Звартноц⁶, Анберд⁷, Двин⁸, Ани⁹, Татев¹⁰ — показывают, что во многих из них отопление осуществлялось, как в гарнийской бане, посредством топки, сообщающейся с подпольным пространством бани. Таким образом, достижения древней Армении передавались средневековой Армении, у основ материальной культуры которой они, безусловно, лежали.

¹ Pfretschner, ук. соч., тб. IX, рис. 2 и стр. 71, табл. IX, рис. 3 и стр. 3.

² Мшвениерадзе, стр. 52.

³ „Journal of roman studies“, ук № стр. 195, рис. 17, 4, стр. 36.

⁴ Pfretschner, ук. соч., табл. X, рис. I, стр. 41.

⁵ См. Б. Н. Аракелян, „Мозаика из Гарни“ В. Д. И. № 1. 1956, стр. 154—158.

⁶ Т. Тораманян. Материалы для истории армянской архитектуры, т. II, стр. 96—107.

⁷ И. А. Орбели, „Баня и скоморох XII века“, „Памятники эпохи Руставели, Л., 1938 и Н. М. Токарский, „Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, стр. 163.

⁸ К. Г. Кафадарян, „Город Двин и его раскопки“, Ереван, 1952, стр. 136—138, рис. 107.

⁹ Н. Я. Марр, „Ани“, Л., 1934, стр. 71, табл. XXXII, И. А. Орбели, „Краткий путеводитель по городищу Ани“ (Анийская серия № 4) СПб, 1920, стр. 14.

¹⁰ А. Л. Якобсон, „Из истории средневековой архитектуры в Крыму“, „Советская археология“, 1946, VIII, стр. 275—278, рис. 16. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.). Материалы и исследования по археологии СССР, № 17, М.—Л., 1950, стр. 82.

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԱԼ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ՄԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ—ԳԱՌՆԻ ԱՄՐՈՅԻ ԲԱՂՆԻՔԸ

Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ո մ)

Գառնիի բաղնիքի շենքը պեղվել է 1953—54 թթ. ԳԽ Պատմության ինստիտուտի հնագիտական արշավախմբի կողմից (պեկավար Բ. Ն. Առաքելյան)։ Շենքը տեղադրվում է հեթանոսական տաճարից հյուսիս-արևմուտք՝ 50 մ. հեռավորության վրա։

Բաղնիքի հատակագիծը իրենից ներկայացնում է արևելքից արևմուտք ձգվող մի քառանկյունի, որի հարավային ճակատը կաղմված է չորս սյուսանոց աբսիդներից։ Շենքի պատերը շաղախով ամրացված անտաշ որձաքարից են։

Բաղնիքը բաղկացած է մի առանցքի վրա դասավորված չորս սենյակներից։ Առաջինը նախասենյակն է, մոզայիկ հատակով։ Նրա հարավային մասում կա կիսակլոր ավազան։ Հաջորդ երեք սենյակները, ընչպես պարզվում է պեղումներից, ջեռուցման ենթակա են եղել։

Շենքը մեզ հասել է բավականին ավերված վիճակում, և այդ պատճառով այս կառույցը մի քանի հատկանշական գծերը սահմանված են վերականգնել, համեմատելով Հունաստանի, Սիրիայի, Վրաստանի, Գերմանիայի, Հյուսիսային Աֆրիկայի անտիկ շրջանի բաղնիքների հետ։ Պեղված մնացորդների ուսումնասիրումը և համեմատությունները թույլ են տալիս որոշելու բաղնիքի ամեն մի բաժանմունքի նշանակությունը։

Բաղնիքի հնոցը տեղագրված էր № 4 սենյակի արտաքին՝ արևմտյան պատի մեջ։ Տարացած օդն ու ծուխը հնոցից անցնում էր ջեռուցվող սենյակների ընդհատակյա տարածությունները։

Ջեռուցվող բաժանմունքներից ամեն մեկը ուներ ալդպիսի մի տարածություն, պարփակված երկու հատակի մեջ։ Առաջին, ստորին հատակը շաղախից էր և նրա վրա կանգնեցված էին սյունակները շաղախով իրար ամրացված կլոր աղյուսներից։ Սյունակները պահում էին երկրորդ, մերին հատակը։ Հատակի մնացորդների ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, օրինակ, որ № 2 սենյակում վերին հատակը ուներ 18 սմ հաստություն և բաղկացած էր 4՝ իրար հաջորդող կերամիկական սալերի ու շաղախի շերտերից։

Բաղնիքի սառը բաժանմունքը հանդիսանում էր, ամենայն հավանականությամբ, մոզայիկայով սենյակին կից կիսակլոր ավազանը։

Գառնիի բաղնիքի ուսումնասիրումը բերում է այն համոզմանը, որ սա հասարակական բաղնիք, տեղում չէ. այլ սպասարկում էր մարդկանց սահմանափակ քանակ։ Սենյակների խմբավորումը, նրանց տեղադրումը մի առանցքի վրա, հիշեցնում է անտիկ աշխարհի ամրոցներում գոյություն ունեցող նման հուշարձանները։

Սակայն իր մի քանի բնորոշ գծերի պատճառով հուշարձանը ունի դրյակի, ամառանոցալի տան բաղնիքի բնույթ։ Բաղնիքի թվագրման համար հատկապես կարևոր են շենքի հատակագծային առանձնահատկությունները, որոնք թույլ են տալիս թվագրել Գառնիի բաղնիքը II դարի վերջով—III դարով (մ. թ.), իսկ մոզայիկայի ուսումնասիրությամբ այն թվագրվում է III դարի վերջով։

Գառնիի բաղնիքում տեղ գտած ջեռուցման սկզբունքները փոխանցվել և իրենց կիրառությունն են գտել Հայաստանի միջնադարյան բազմաթիվ բաղնիքներում։

ղումները ցույց են տալիս, որ ուրարտական ճարտարապետության հատակագծային կոմպոզիցիայի համար մասամբ բնորոշ են նեղ և երկար սենյակները¹։ Սակայն վերջին տարիներին, հատկապես Արին-բերդում, ինչպես և Կարմիր-բլուրի քաղաքային թաղամասում կատարված աշխատանքներից երևում է, որ ուրարտական ճարտարապետությանը խորթ չէին նաև սյունազարդ սենյակները։ Այդ մասին կարելի էր կոահել դատելով մի շարք այնպիսի տվյալներից, ինչպիսիք են՝ սյան տարրեր մասերի մնացորդները (Արմավիր, Արին-բերդ, Տաշրուրուն)², սյունաշարքի գոյությունը տաճարական շենքերի շուրջը (գուցե Մուսասիր և Աթրն-թեփե)³, սյունազարդ նախասրահ (Արին-բերդ, Խալդի տաճար)⁴, սյունազարդ ներքին բակը (14 սյունանոց, Արին-բերդ)⁵ և հատկապես Թելչերաինի բնակելի տների սենյակների ծածկերը կամ բակերի կիսածածկերը կրող սյուների քարե խարսխները⁶։ Այժմ, սակայն, մենք ունենք արդեն ուրարտական սյունազարդ սենյակների ավարտված ձևեր։

Արին-բերդի պալատական կոմպլեքսում բացվել է մի դահլիճ, որի ընդերկայնական առանցքի վրա դրված երեք խարսխների վրա բարձրացող փայտե սյուները կրում էին սենյակի ծածկը։ Այս տեսակետից սյունավոր այս սենյակը նման է Արին-բերդի Խալդի տաճարի երկարավուն սենյակին, որի ընդերկայնական առանցքի վրա, պեղողի կարծիքով, ծածկը կրող սյուներ պիտի եղած լինեին⁷։

Կարմիր-բլուրի քաղաքային թաղամասում 1961 թ. բացված մեծ շենքում կան սենյակներ չորսական սյուներով⁸, որոնց նմանները շատ են հանդիպում Արևմենյանների մայրաքաղաք Պերսեպոլիսում, հատկապես նրա կանանոցում։

Վերջապես, ուրարտական պետության հյուսիս-արևմտյան հատվածում տեղադրված Արգիշտի 11-ի ամրոցում բացվել է սյունազարդ մի մեծ դահլիճ (45մ×29մ)՝ վեցական սյուների երեք շարքով⁹։

Ինչպես հայտնի է, տարրեր տեսակի սյունազարդ դահլիճներին և սենյակներին նշանակալից դեր էր հատկացված արևմենյան ճարտարապետության մեջ։ Նրանց ծագումը որոնելիս հաճախ դիմում են եգիպտական հուշարձաններին։ Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, սակայն, որ անհրաժեշտ է վերանայել այս տեսակետը և հաշվի նստել ուրարտական նյութերի հետ¹⁰, մանավանդ որ սյունազարդ դահլիճի բավականին զարգացած մի ձև (5×5

¹ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Ленинград, 1962, № 5; К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебани (Кармир-блур, IV), Ереван, 1955, էջ 64.

² Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959, էջ 201 և К. Л. Оганесян, № 4, աշխ., էջ 6.

³ M. Mellink, Archaeology in Asia Minor, American Journal of Archaeology, 66, 1962, էջ 181.

⁴ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни (Арин-берд, I), Ереван, 1961, № 25a, 256, 27.

⁵ Նույն տեղում, № 3, 4, 10.

⁶ К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебани (Кармир-блур, IV), էջ 23, 27, 28, 29, № 11, 12.

⁷ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни (Арин-берд, I), Ереван, 1961, էջ 53 և № 3, 4, 19.

⁸ А. А. Мартиросян, Новые данные по истории города Тейшебани, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 3, էջ 222.

⁹ M. Mellink, № 4, աշխ., էջ 181—182.

¹⁰ К. Л. Оганесян, № 4, աշխ., էջ 84 և հտ.

սյուններով) հայտնի է ուրարտական մշակույթի հետ աղերսվող խեթական աշխարհում՝ Բողասրյոյում¹¹։

Ուրարտական ճարտարապետության ինքնատիպ ասպեկտն են բացահայտում ժայռափոր շինությունները, որոնք հանդիպում են պետության տարբեր վայրերում։ Նկարագրելով Շամիրամ թագուհու շինարարական գործունեությունը՝ Վանում, Մովսես Խորենացին գրում է. «Իսկ զրնդդէմ արեգական կողմն անձաւին, ուր և ոչ գիծ մի երկաթով ալծմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և տունս դանձուց և վիհս երկարս, ոչ գիտէ ոք, թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց» (Ա, ԺԶ)։

Ուրարտական վիմափոր ճարտարապետությունը ներկայացված է բազմաթիվ խորշերով՝ այսպես կոչված դռներով և առանձնապես ամբողջական կոմպլեքսների մեջ խմբավորված սենյակաձև արհեստական քարայրներով¹²։ Նման հուշարձաններով հատկապես հարուստ է Վանի ժայռը։ Կարծրաքար ժայռերի մեջ մեծ վարպետությամբ փորված այս շինություններից ուսումնասիրողներն ուղղակի կամուրջ են գցում դեպի իրանական վիմափոր հանրահայտ դամբարաններ¹³, որոնք աչքի են ընկնում նաև իրենց ձևավորված ճակատներով ու մուտքերով, մարականները (Կրդ-կապան, Ֆահրիկա, Դուքանի-դաուդ) ավելի պարզ և նախնական, արեմենյանները (Նակշ-ի-ռուստեմ)՝ զարգացած տեսքով։ Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ ուրարտական վիմափոր հուշարձանները ևս մշակված մուտքեր և ճակատներ ունեն, երբեմն՝ պարզ հարթեցված, հաճախ՝ դռան կամ կամարակապ խորշի ձևի, ժայռի մեջ փորված աստիճաններով ու ելուստավոր քիվով¹⁴։

Ուրարտական արհեստական քարայրների զգալի մասը, ինչպես և իրանական ազգակից հուշարձանները, վիմափոր դամբարաններ են համարվում¹⁵։ Նմանօրինակ ընդհանրությունը ևս կարող է նպաստել իրանական խմբի ծագումնաբանական հարցերի պարզաբանմանը։

Իրանի հարավում՝ Խուզիստանում, հայտնաբերվել է մի հուշարձան, որին մեծ նշանակություն է վերագրվում ուրարտա-իրանական ճարտարապետական առնչությունների տեսակետից։ Այս հուշարձանը, որը հայտնի է Մասիդ-ի-սուլեյման անունով, մի հարթակ է՝ պարսպապատերի և տարբեր շինությունների հետքերով։ Իր մի մասով այն հենված է բլրի լանջին, մյուս մասը կազմված է շարված քարերից։ Այս կառույցը, որը Իրանում եղած նույնօրինակ կառույցներից վաղագույնն է, պրոֆ. Իրիշմանի կարծիքով որոշակի ընդհանրություններ ունի ուրարտական ճարտարապետության հետ¹⁶։ Եվ իսկապես, վերջինս հուշակված է զանազան բնույթի և նշանակության հարթակաձև (տերրասաձև) քարե շինություններով, որոնք վկայում են ուրարտացիների կառուցողական արտակարգ ունակությունների մասին։

¹¹ R. Naumann, Architektur Kleinasiens, Tübingen, 1955.

¹² Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959, էջ 207--219։

¹³ Նույնի История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 270։

¹⁴ Նույնի Ванское царство, 1959, էջ 208, 209, 213։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 216--218։

¹⁶ R. Ghirshman, Masjid-i-Soleiman, residence des premieres achéménides, Syria, հատ. XXVII, 6, 3--4, էջ 204 և հա. և Նույնի, La civilisation achéménide et l'Urartu, էջ 88--89։

Այդպիսի արհեստական հարթակներ ստեղծվում էին բլուրների լանջերին՝ ուրարտական ամրոցների օգտակար տարածությունը մեծացնելու նպատակով։ Ակադ. Օրբելին թողել է Հայկարերդի ուրարտական ամրոցի արհեստական հարթակների նկարագրությունը, որից երևում է, թե քարային և հողային ինչ մեծ աշխատանքներ էին անհրաժեշտ դրանք կառուցելու համար¹⁷։

Արհեստական հարթակներ էին պատրաստվում նաև մշակելի անհրաժեշտ տարածությունների համար։ Արձանագրություններից հայտնի է, օրինակ, որ Մենուայի աղջկա՝ Թարիրիայի համար Վանից ոչ հեռու տնկված էր խաղողի այգի հատուկ բարձրացված արհեստական հարթակի վրա (70×18մ)¹⁸։

Վերջապես, զգալի տարածություններ էին հարթեցվում ժայռերի վրա կամ տարրեր նպատակների համար հարթակներ էին կառուցվում ամրոցների պարսպապատերի երկարությամբ¹⁹։

Իր այլ հատկանիշներով ևս Մասջիդ-ի-սուլեյմանի հուշարձանը հետաքրքրություն է ներկայացնում։ Հարթակը, պարսպապատով և կոնտրֆորտներով հանդերձ, կառուցված է հսկա շափեր ունեցող և ավելի փոքր քարերից, որոնց

երեսի մասերը հարթեցված են։ Քարերն իրար վրա շարված են առանց կապակցող նյութի՝ շաղախի գործածությամբ²⁰ (նկ. 1)։

Հնագույն շրջանում քարի մշակումը Իրանական սարահարթում գտնվում էր ցածր աստիճանի վրա, և այդ է պատճառը, որ հետադոտողները իրանական քարե վաղ շինություններին ծանոթանալիս կամ քարի մշակման տեխնիկայի ակունքները որոնելիս իրենց հայացքներն ուղղում են դեպի Հայկական լեռնաշխարհը²¹։ Եվ իսկապես, Հայկական լեռնաշխարհի կիկլոպյան և ուրարտական բազմաթիվ ամրոցներն ու բերդերը ունեն նման տեխնիկայով կառուցված պարսպապատեր։ Այս կա-

I

նկ. 1

պակցությամբ կարևոր է նշել նաև, որ քարի մշակման ավելի զարգացած ձևը՝ «ոռոստովկան» (երբ վեմի եզրերը ժապավենաձև հարթեցված են) հանդիպում է ինչպես Ուրարտուում (Թոփրախ-կալեի տաճար), նույնպես և Իրանում (Պասարգադայի հարթակ)²²։

Պրոֆ. Գիրշմանի կարծիքով, իրանական ցեղերը, որոնք ժամանակին ապրում էին Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, Ուրմիա լճի շրջակայքում, ուրարտական հուշարձանների հարևանության պայմաններում կարող էին յուրաց-

¹⁷ „Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван“. Доклады Н. Марра и И. Орбели, Петроград, 1922, էջ 10։

¹⁸ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959, էջ 143—144։

¹⁹ К. Л. Оганесян, նշվ. աշխ., էջ 17, 22։

²⁰ R. Ghirshman, նշվ. աշխ., էջ 208։

²¹ Նույն տեղում, էջ 210, 211, 215։

²² R. D. Barnett, Persepolis I, Iraq, XIX, 1, 1957, էջ 74։

րած և ընդօրինակած լինել ուրարտացիների շինարարական սկզբունքները իրենց վաղագույն նստավայրերը կառուցելիս²³։ Ուրարտական և իրանական ճարտարապետության զուգահեռ ուսումնասիրումը, հատկապես հնագիտական նորագույն արդյունքների լույսի տակ (Կարմիր-բլուր, Ալթրն-Քեփե), էլ ավելի է ընդարձակում նմանօրինակ որոշակի աղբյուրների բացահայտման հնարավորությունները։

Այժմ, ի տարբերություն վերևում հիշատակված օրինակների, կարելի է մատնանշել իրանական կոնկրետ հուշարձաններ, որոնց բազմաթիվ առանձնահատկությունները հնարավոր է բխեցնել որոշակիորեն թվագրվող ուրարտական նյութերից։ Պարսկական հին մայրաքաղաքում՝ Պասարգադայում և Աքեմենյան թագավորների վիմափոր դամբարանավայրում՝ Նակշ-ի-ոուստեմում պահպանվել է աշտարակաձև երկու շինություն։ Զինգան-ի-սուլեյմանը՝ ավերված վիճակում և Կաաբա-ի-զարդուշդը՝ կանգուն²⁴։ Հստ հատակագծերի այս աշտարակները քառակուսիներ են՝ ելուստավոր անկյուններով²⁵ (նկ. 2, 4)։ Արտաքինից նրանք եռահարկ շենքի տպավորություն են թողնում, քանի որ, բացառությամբ մուտքի կողմի, պատերը զարդարված են երեք շարք կազմող երկուական պատուհաններով (նկ. 3, 4)։ Քարե աստիճանով կարելի էր բարձրանալ և մտնել աշտարակի վերևի մասում տեղադրված միակ փոքր սենյակը։ Աշտարակաձև այս շենքերի ստույգ բնույթի ու նշանակության մասին գիտնականները դեռևս համաձայնության չեն եկել։ Նրանց մի մասը կարծում է, որ այդ շենքերը կառուցվել են որպես դամբարաններ, ըստ ուրիշների (և այս կարծիքը գնալով ավելի լայն տարածում է գտնում) դրանք եղել են կրակի տաճարներ²⁶։

Աքեմենյան ճարտարապետության մեջ եզակի այս շինությունները ուրարտական հուշարձանների հետ կապակցելու փորձը վաղուց է արված²⁷։ Այժմ, երբ նոր նյութեր են ի հայտ եկել, հնարավորություն է ստեղծվել այս հարցը քննել իր ամբողջության մեջ, հաշվի առնելով ինչպես արտաքին տեսքն ու հարդարման եղանակները, այնպես էլ ծածկի ու հատակագծի առանձնահատկությունները։ Եթե սկսենք վերջինից, ապա կտեսնենք, որ ուրարտական մի քանի հուշարձանների և իրանական աշտարակաձև շինությունների հատակագծերի միջև մեծ նմանություն կա, որը կուտակվող նոր նյութերի առկայության պայմաններում այլևս պատահական համարել չի կարելի։ Ինչուս Բարնետն է ուշադրություն հրավիրել Կարմիր-բլուրի բազալտե աշտարակների վրա, որպես իրանական հուշարձանների հնարավոր նախատիպերի²⁸։ Այդ աշտարակները, որոնք օժտված են ելուստավոր անկյուններով, ունեցել են կառուցողական նշանակություն և որպես մույթեր կրել են երկրորդ հարկը²⁹ (նկ. 2, 3)։

²³ R. Ghirshman, նշվ. աշխ., էջ 215։ Նույնի, La civilisation achéménide et l'Urartu, էջ 83—86։

²⁴ E. Schmidt, Persepolis, I, Chicago, 1953, նկ. 41 B.

²⁵ F. Sarre, E. Herzfeld, Iranische Felsreliefs, Berlin, 1900, նկ. 1։

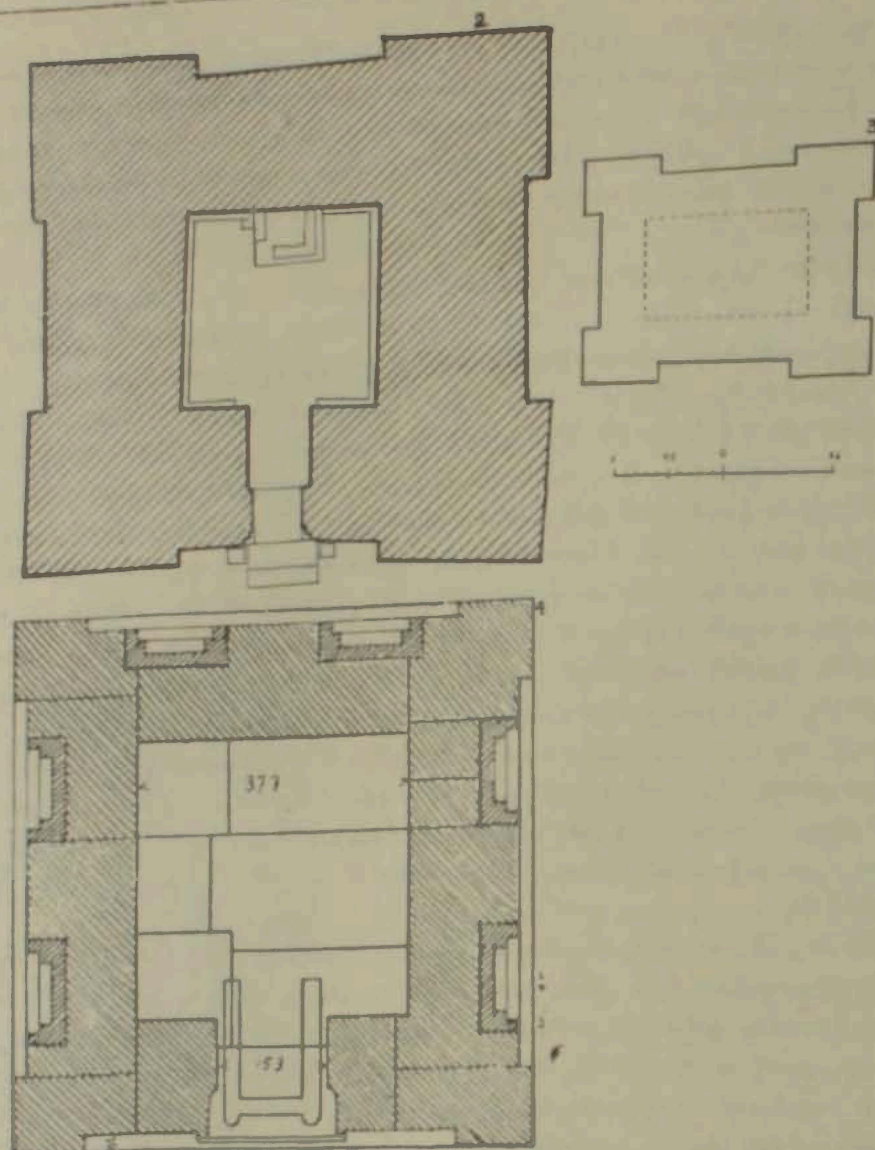
²⁶ H. H. von der Osten, Die Welt der Perser, Stuttgart, 1956, էջ 86։

²⁷ E. Herzfeld, Archaeological history of Iran, London, 1935, էջ 33։

²⁸ R. D. Barnett, նշվ. աշխ., էջ 74։

²⁹ К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебани (Карм-блур, IV), նկ. 38, 39, էջ 98 (հատակագիծը հրատարակված չէ)։

Նկ. 2

Երզնկայից ոչ հեռու, դեպի Էրզրում տանող ճանապարհի վրա, Ալթըն-
թեփե կոչվող բարձունքի պեղումները հայտնաբերեցին ուրարտական մի կենտ-
րոն, Արգիշտի II-ի (713—680) ամրոցը՝ պարսպապատով, դամբարաններով և
կոթողներով, դադաթին՝ շենքերի, այդ թվում տաճարի հետքերով։ Սրա պատե-
րի ներքևի շարքերը քարից են, վերևի մասը՝ շերտաված աղյուսից։ Մուտքը հա-
րավից մի նրբանցքով հաղորդակցվում է պաշտամունքային քառակուսի մի
սենյակի հետ, որի հյուսիսային պատի տակ տեղադրված է զոհասեղանը՝ մի
շարք նվիրատվություններով, այդ թվում՝ բրոնզե և երկաթե նիզակի ծայրեր³⁰։
Շատ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ շենքը չորս կողմից շրջապատ-
ված է սյունաշարերով։ Սակայն առայժմ դժվար է որոշակիորեն պնդել այդ
սյունաշարերի և տաճարի բուն շենքի միջև կոնստրուկտիվ կապերի գոյության
մասին, քանի որ թվում է, թե սյունաշարերը կողմնորոշված է դեպի իրեն գոյ-

³⁰ Tahsin Özgüç, Excavations at Altintepe, Türk Tarih Kurumu Belleten, XXV, № 98, 1961, էջ 278—279։

դահլու ձգվող և ամբողջ այս կոմպլեքսը արտաքինից եզրափակող պատերը³¹։

Հատկապես կարևոր է Ալթրն-թեփեի տաճարի բուն շենքի հատակագիծը (առանց սյունաշարքի)։ այն դրսևորում է մեզ հայտնի այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք մի կողմից աղերսվում են Կարմիր-բլուրի ուրարտական աշտարակների, իսկ մյուս կողմից՝ բնության առնվող իրանական հուշարձանների հետ։ Ըստ հատակագծի՝ տաճարը առանց սյունաշարքի կազմում է մի քառակուսի (13,90×13,90մ)։ պատի արտաքին երեսից դուրս ցցվող ելուստավոր անկյուններով, որոնք նրան հաղորդում են աշտարակաձև բնույթ³² (նկ. 2, 2)։

Ալթրն-թեփեի այս հուշարձանին ծանոթանալուց հետո, հնարավոր է դառնում առանձնացնել ուրարտական նույնատիպ տաճարների մի խումբ, քանի որ անցյալ դարում պեղված Թոփրախ-կալեի տաճարը³³ և Արճեշից հյուսիս՝ Պատնոցի մոտ Աղնավուր-թեփեի վրա գտնվող տաճարի³⁴ մնացորդները նույն հատակագիծն ունեն։

Ուրարտական նմանօրինակ հատակագծով շինությունների մասին մեր պատկերացումները կարելի է բնդլայնել նաև այլ բնագավառից բերված օրինակներով։ Հայաստանի պատմական թանգարանում պահվում է Կարմիր-բլուրից գտնված ուրարտական աշտարակի ոսկրե մի փոքրիկ մոդել, որը նույնպես պատկերված է բնորոշ ելուստավոր անկյուններով³⁵ (նկ. 3, 3)։ Ըստ երևվույթի սրանք նշված են նաև Բրիտանական թանգարանում պահվող ուրարտական բրոնզե աշտարակի մոդելի վրա³⁶ (նկ. 3, 1)։

Ինչպես տեսնում ենք, համեմատական նյութի առատությունը ցույց է տալիս, որ ուրարտական ճարտարապետության մեջ ձևավորվել էր աշտարակաձև շենքի կայուն մի տիպ՝ բնորոշ հատակագծով։ Սրա նախնական, չավարտված ձևը պետք է համարել ուրարտական քաղաքների և ամրոցների պարսպապատերի սիստեմի մեջ մտնող աշտարակները, որոնք ունեն պաշտպանողական բնույթ, թեև արտաքին հարթությունները դուրկ չեն որոշ ղեկորատիվությունից³⁷։ Աշտարակաձև շինությունը պարսպապատից առանձնացած, բայց ամրության խորհրդանշան կրող ինքնուրույն մի միավոր է։ Ինքնուրույնացման այս պրոցեսին օժանդակում է այն հանգամանքը, որ ի բնե աշտարակը յուրահատուկ տեղ է դրավում պարսպի ճարտարապետության մեջ։ Եթե աշտարակը համատարած շարվածք չէ, ապա այն օժտված է ծածկով, ունի պատուհաններ, իսկ ներսում սենյակներ, մի խոսքով՝ գտնվում է թեկուզ և ամրացված, բայց ինքնուրույն շենքի վերածվելու ճանապարհին։ Այդ պատճառով հնարավոր է, որ բրոնզից և ոսկրից պատրաստված ուրարտական աշտարակների մոդելները պատկերում են ինքնուրույն ամրացված շինություններ, որոնք չեն մտնում պարսպային սիստեմի մեջ։ Այդ ղեկավարում սրանք բնակելի շենքեր են, ինչպի-

³¹ Նույն տեղում և M. Mellink, նշվ. աշխ., էջ 181։

³² Tahsin Özgüç, նշվ. աշխ., նկ. 4։

³³ Afif Erzen, Untersuchungen in der Urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren 1959—1962, Archäologischer Anzeiger, 1962, H. 2, նկ. 12։

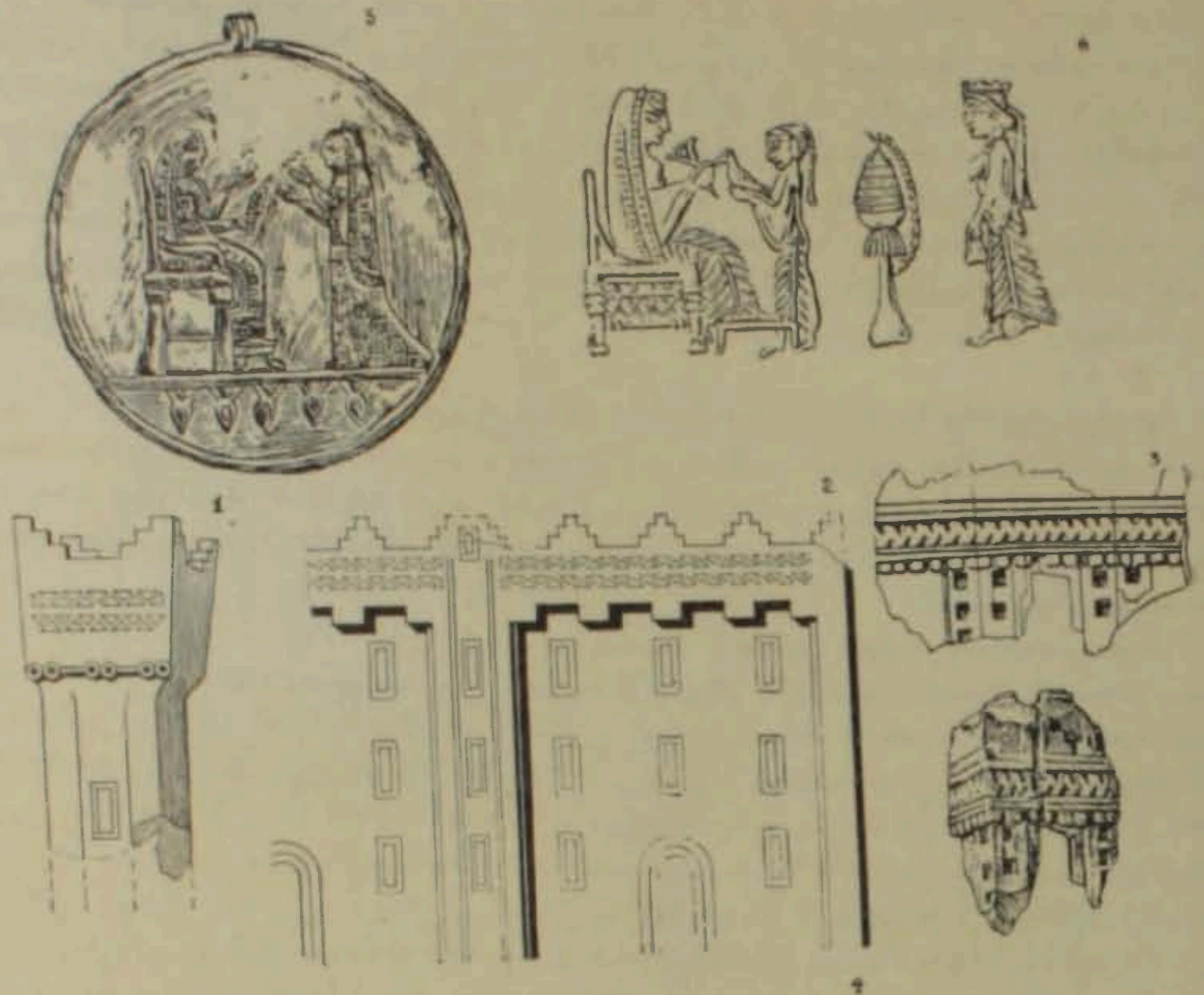
³⁴ Yusuf Boysal, Ouvrages ourartéennes mis au jour par des chercheurs de trésors a Aznavur, Türk Tarih Kurumu Belleten, 4. XXV, № 98։

³⁵ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Ленинград, 1962, նկ. 56։

³⁶ Նույն տեղում, նկ. 56։

³⁷ Նույն տեղում, նկ. 5, Ինչպես նաև Նույնի История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 158։

Նկ. 3

սիք կարելի էր հանդիպել Քսենոֆոնի օրոք հարավային Հայաստանի գյուղերում կամ Պոնտոսի լեռներում՝ մոսինիկների բնակավայրերում («Անաբազիս» գիրք IV, 4, 2, գիրք V, 5, 25)։

Զարգացման մի ուրիշ գիծ, որը շեշտը դնում է անկյունային ելուստների կոնստրուկտիվ նշանակության վրա, տանում է դեպի Կարմիր-բլուրի բազալտե աշտարակները, եթե դրանք համարենք իրապես երկրորդ հարկը կրող մույթեր։ Վերջապես, եթե հաստատվի, որ Ալթրն-թեփեի տաճարը շրջապատող սյունաշարքը անմիջականորեն չի վերաբերում նրան, ապա հանձին այդ և նման տաճարների՝ կունենանք աշտարակաձև շինությունների պաշտամունքային տարրերակը։

Երկրորդ դեպքերում նման տիպի շինությունների մեծ տարածումը ուրարտական ճարտարապետության մեջ՝ մի կողմից և նրանց հատակագծային աորնչությունները իրանական հուշարձանների հետ՝ մյուս կողմից, ընդգծում են գրանց նշանակությունը վերջինների ուսումնասիրման գործում։ Հետաքրքիր է նշել, որ նման հուշարձանների նշանակությունը չի սպառվում միայն Ուրարտուով և Իրանով։ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հնագիտության և արվեստի ինստիտուտների արշավախումբը (ղեկ. պրոֆ. Բ. Ն. Առաքելյան) 1961 թ. ամռանը հին Հայաստանի մայրաքաղաք Երվանդաշատի տերիտորիայում հանդիպեց մի շենքի, որի հատակագիծը հիշեցնում է վերոհիշյալները և, հետևաբար, դրսևորում մշակութային հետաքրքիր կապեր մի կողմից՝ Հայաստանի և Ուրարտուի, մյուս կողմից՝ Հայաստանի և Իրանի միջև։

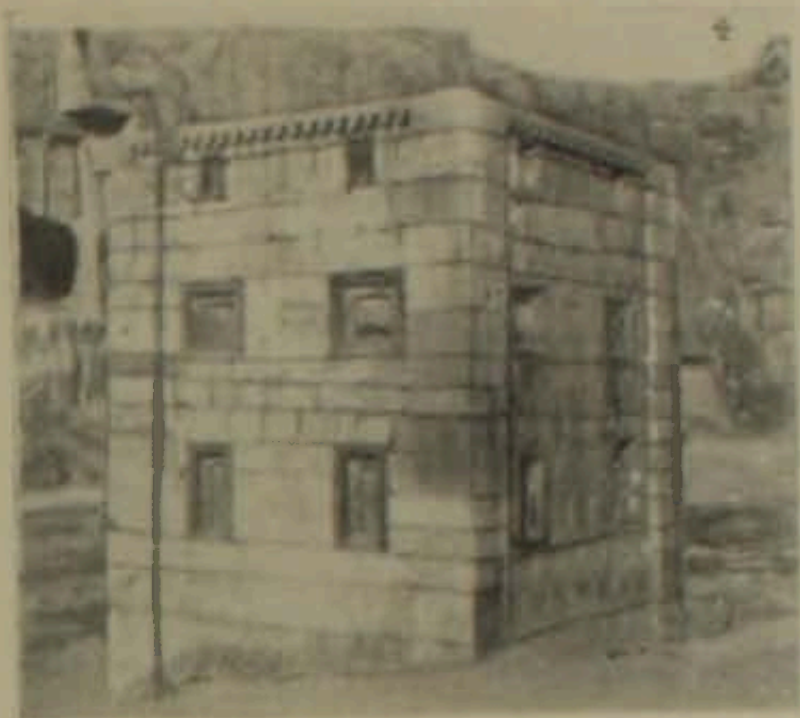
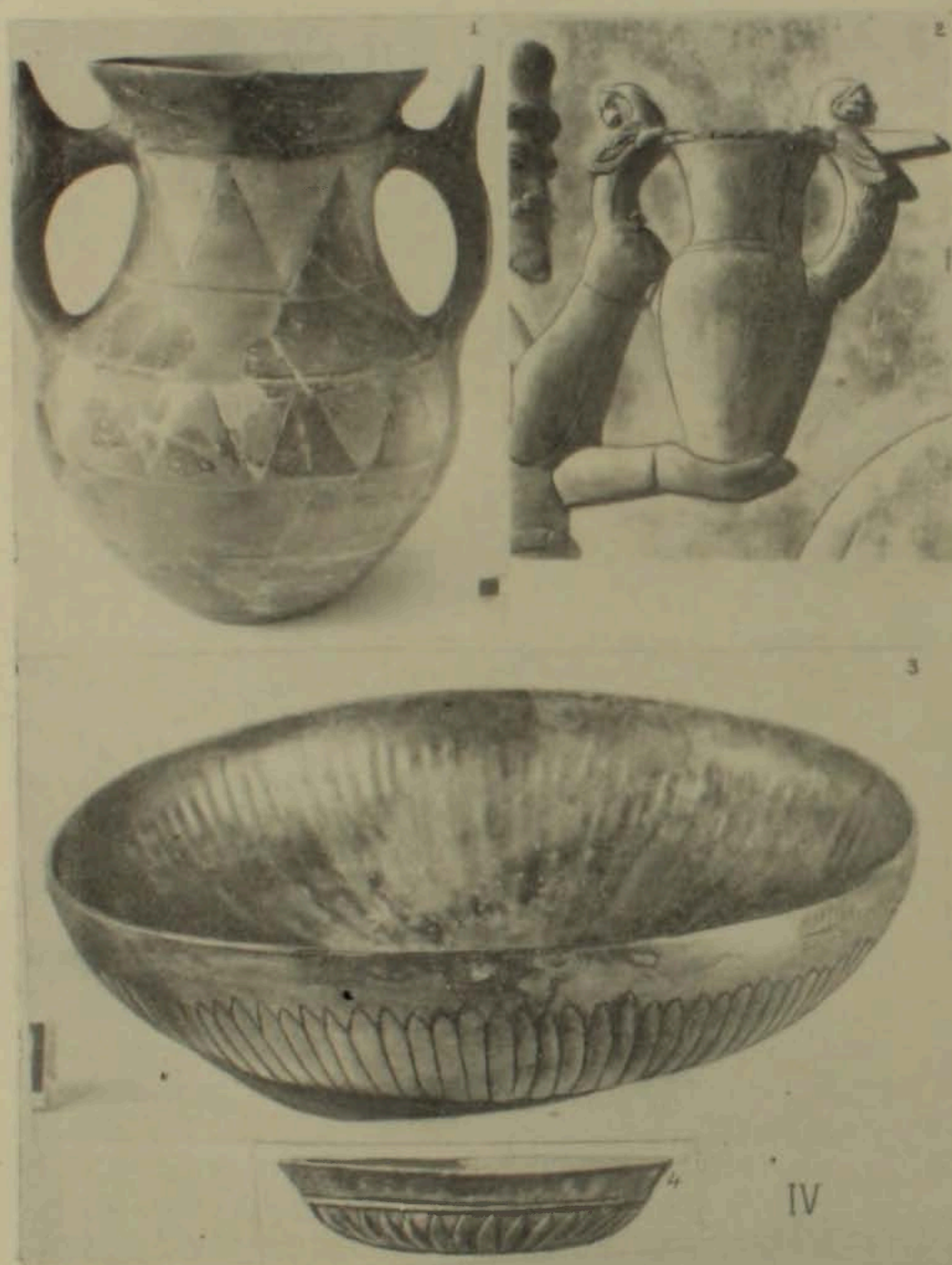

Fig. 3, 4

Figures 1

Ինչպես մատնանշվեց վերևում, միայն հատակագծային առանձնահատկություններով չէ, որ Պասարգադայի և Նակշ-ի-ռուստեմի աշտարակները կապվում են ուրարտական ճարտարապետության հետ: Մերձեցման եզրեր կարելի է տեսնել նաև այլ հատկանիշների մեջ: Այսպես, օրինակ, իրանական այս հուշարձանների եռահարկ տեսքը իր հաստատումն է գտնում նախ և առաջ ուրարտական նյութի մեջ: Անցյալ դարի երկրորդ կեսում Վանի շրջակայքում գտնվող ուրարտական կենտրոնի՝ Թոփրախ-կալեի պեղումները ի հայտ բերեցին երկու բրոնզե թերթիկներ ուղազրավ շենքերի փորագրված նկարներով³⁸, Այս մոգեւները, որոնք հետաքրքիր մանրամասնություններ են հաղորդում ուրարտական ճարտարապետության ձևերի մասին, պատկերում են եռահարկ տուն և այսպիսով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենց ձևի մեջ եզակի իրանական աշտարակների ուսումնասիրման համար³⁹ (նկ. 3, 2):

Ուրարտական բազմահարկ շենքերի մասին ոչ պակաս կարևոր վկայություն է հաղորդում Մ. Խորենացին: Վանի շենքերի նրա նկարագրությունը հնագիտական գյուտերի կապակցությամբ լիովին պահպանում է իր արժանահավատությունը: Նկարագրելով Շամիրամի շինարարական գործունեությունը Վանում, Խորենացին նշում է. «Շինէ և ընտիր ընտիրս և բազումս ի մէջ քաղաքին ապարանս ի պէս պէս քարանց և ի գունից զարգարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս» (գիրք Ա, ԺԶ):

Աշտարակների հարթ ծածկը, նրա տակի գերանների վերջավորությունները պատկերող ատամնաշարը նույնպես իր հաստատումն է գտնում ուրարտական բազմաթիվ և բազմատեսակ նյութերում: Կարմիր-բլուրի պեղումները ցույց են տալիս, որ սենյակների ծածկը հարթ էր և կազմված էր հողածածկ գերաններից: Պեղումների ընթացքում հաճախ հանգիպում են ընկած, վառված գերաններ⁴⁰:

Թոփրախ-կալեում, տաճարի ավերակներից ոչ հեռու, գերմանական արշավախումբը հայտնաբերեց ստորերկրյա մի սենյակ, որտեղ ընդօրինակված էր գերանների օգնությամբ ստեղծված ուրարտական հարթ ծածկը⁴¹:

Ասորեստանի Սարգոն II թագավորի տեքստերից իմանում ենք, որ Ուլխու քաղաքում Ռուսա I-ի պալատի առաստաղը ծածկված էր նոճենու բուրումնավետ գերաններով, և ասորեստանյան զինվորները, պալատը թալանելիս, չզրլացան պոկել այդ գերանները և տանել Ասորեստան⁴²:

Վերջապես, Բրիտանական թանգարանում պահվող մեզ հայտնի բրոնզե թերթիկի, ըստ երևույթին նաև Բեռլինի թանգարանում պահվող նույնանման թերթիկի վրա վերարտագրված շենքի ծածկը ևս հարթ տեսք ունի, ընդ որում, ուսումնասիրողների կարծիքով պատկերված են նաև քառանկյունի կտրվածք ունեցող գերանների վերջավորությունները⁴³: Այսպիսի ծածկ նշմարելի է նաև

³⁸ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Ленинград, 1962, нк. 36 և էջ 17:

³⁹ E. Herzfeld, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁴⁰ К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаини (Кармир-блур, IV), Ереван, 1955, էջ 80, 90:

⁴¹ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 150, 258:

⁴² Նույն տեղում, էջ 258:

⁴³ E. Herzfeld, նշվ. աշխ., էջ 35: Այդպես են պատկերված այդ վերջավորությունները դժագրքի վրա (օր. Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, нк. 36), բայց իրականում նրանք կլոր կտրվածք ունեն (E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, München, 1962, нк. 5):

Բրիտանական թանգարանում նույն թերթիկի հետ պահվող ուրարտական աշտարակի բրոնզե մոդելի վրա, ինչպես նաև Հայաստանի պատմական թանգարանում պահվող ուրարտական աշտարակի ոսկրե մոդելի վրա: Աշտարակի բրոնզե մոդելի գերանների վերջավորությունները նույնպես պատկերված են կլոր կտրվածքով:

Հատկանշական են այն նմանությունները, որոնք վերաբերում են իրանական աշտարակաձև շենքերի արտաքինի մշակմանը: Կաբա-ի-գարդուշտի երկշրջանակ պատուհանները հարուստ նման են վերևում հիշատակված շենքերի մոդելների պատուհաններին, ինչպես նաև վերջերս Ադլցեվազում հայտնաբերված բարի վրա փորագրված ամրոցի մոդելի պատուհաններին⁴⁴:

Մի առանձնահատկությամբ ևս աշտարակաձև շենքերը հիշեցնում են ուրարտական ճարտարապետության շինարարական սկզբունքները: Երկու աշտարակներում էլ կառուցողները ձգտել են տարբեր դույնի բարերով ստեղծել դույնների հակադրություն: Եթե պատերը բաց ղեղնավուն բարերից են շարված, ապա պատուհանները, որոնք, ի դեպ, խուլ են, շրջանակներով հանդերձ մուգ, սև դույնի բարից են: Այս սկզբունքը բոլոր երևույթին բավական լայն տարածում է գտել արևմենյան ճարտարապետության մեջ: Արևմենյանների հնագույն մայրաքաղաքում՝ Պասարգադայում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ շենքերի, որոնք կառուցված են տարբեր դույնի բարերի համադրությամբ⁴⁵: Բազմադույնության ձգտումը ճարտարապետության մեջ հատկապես բնորոշ է ուրարտացիներին: Շամիրամի վերաբերյալ խորհնացուց վերը բերված հատվածից արդեն կարելի է կռահել այդ մասին: Այդ տեղեկությունը առարկայական հաստատում գտավ անցյալ դարում, երբ Թուրախ-կալում բացվեցին ուրարտական տաճարի մնացորդները: Նրա պատերը շարված էին շախմատաձև դասավորված տարբեր դույնի՝ բաց և մուգ մոխրագույն, լավ մշակված բարերից⁴⁶: Եթե սրան ավելացնենք ուրարտական շենքերի նաև ներքին տարածությունների, պատերի և հատկապես հատակների, տարբեր դույնի բարերով հարդարված լինելու փաստը, ապա կհամոզվենք, որ դույնի հարցը ուրարտական ճարտարապետության մեջ ուներ մեծ նշանակություն, որը փոխանցվեց նաև իրանցիներին:

Ուրարտա-իրանական մերձեցման եզրեր կարելի է հայտնաբերել նաև կրոնա-պաշտամունքային թեմաներ արտացոլող կոմպոզիցիաներում և պատկերագրական սխեմաներում:

Անցյալ դարում Թուրախ-կալի գինու պահեստի կարասներից մեկում գտնվեց ոսկե մի մեղալիոն՝ դահի վրա նստած կնոջ և նրա դիմացը կանգնած մեկ ուրիշ կնոջ փորագրված պատկերներով (նկ. 3, 5): Երկու անձնավորություններն էլ ունեն նախշերով պատած շքեղ զգեստներ: Նստած կինը ձեռքում բռնել է մի ճյուղ, կանգնածը ձեռքերը պարզել է: Լ'ստ ոմանց՝ մեղալիոնի վրա ներկայացված ևն ուրարտական թագուհին և նրա սպասուհին, սակայն ընդունելի է դարձել այն կարծիքը, ըստ որի՝ նստած կինը պտղաբերության ուրար-

⁴⁴ C. A. Burney and G. R. Y. Lawson, Urartian reliefs at Adilcevaz on lake Van, Anatolian Studies, VIII, 1958, տախտակ XXXV, նկ. 3:

⁴⁵ E. Schmidt, նշմ. աշխ., էջ 22, 23:

⁴⁶ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Ленинград, 1962, էջ 98:

տական աստվածուհին է՝ Խալդ աստծո ամուսին Արուրանին, որին երկրպագում է ուրարտական թագուհին⁴⁷:

Երկրպագության կամ զոհաբերության նման սխեման չի սահմանափակվում այս օրինակով: Մի շարք գյուտեր, հատկապես Կարմիր-բլուրից, էլ ավելի ընդլայնեցին մեր գիտելիքները ուրարտական արվեստում տարածում գտած այս կոմպոզիցիայի և նրա բովանդակության մասին⁴⁸: Հատկանշական է, որ ուրարտական արվեստի այս թեման, պատկերազրական նույն առանձնահատկություններով, հանդիպում է իրանական՝ արեմենյան ժամանակաշրջանի կնիքի վրա⁴⁹ (նկ. 3, 6): Այստեղ ևս ներկայացված է նույն նստած աստվածուհին, դիմացը կանգնած կնոջ պատկերով: Մի քիչ հեռու կանգնած է մի երրորդ անձնավորություն, որը, ի դեպ, իր զլխանոցի առանձնահատկություններով (նա կրում է արեմենյան ատամնավոր թագ) հաստատում է կնիքի ճիշտ թվագրումը:

Ուշագրավ և կարևոր է այն հանգամանքը, որ ուրարտա-իրանական աղերսները ընդգրկում են նաև նյութական մշակույթի այնպիսի բնագավառներ, ինչպիսիք են մետաղագործությունը և խեցագործությունը: Այս տեսակետից հետաքրքիր են Կարմիր-բլուրի և Արին-բերդի ուրարտական հուշարձանների տվյալները: Տարիների ընթացքում, հատկապես Կարմիր-բլուրի պեղումների շնորհիվ, կուտակվել է հարուստ նյութ, որի ուսումնասիրությունը կարող է անսպասելի արդյունքներ տալ մեզ հետաքրքրող թեմայի համար ևս: Կարմիր-բլուրից է գալիս (1951 թ. պեղումներ) բրոնզե խոր մի թաս, ուռուցիկ իրանով և թեք, թեթևակի դեպի դուրս լայնացող պլակով (Հայաստանի պետական պատմական թանգարան, № 2010 115): Անոթի ուսերի վրա հորիզոնական, իրար նկատմամբ զուգահեռ կողավոր գոտիներ են զրվագված, որոնք հազիվ են նշմարվում լուսանկարում (տխտ. 1, 1): Այս առարկան, որը հին արևելյան ընդգծված կերպար ունի, գուցե շարժանանար մեր ուշագրությանը, եթե չհաստատվեր նրա ակնառու նմանությունը իրանական նյութի հետ: Պերսեպոլիսի Դարեհ I և Քսերքսես I թագավորների սյունազարդ ընդունասրահի, ապագանայի մուտքի հանրահայտ բարձրաքանդակների վրա ամենայն մանրամասնությամբ և ճշտությամբ վերարտադրված են բազմաթիվ և բազմատեսակ անոթներ, որոնցից երկուսի նմանությունը ուրարտական վերոհիշյալ անոթի հետ կասկած չի թողնում⁵⁰: Պատկերված թասերը ունեն նույն ուռուցիկ, կլորացող իրանները և բարձր թեք պսակները (տխտ. 1, 2): Մի անոթի իրանը լրիվ հարթ է, երկրորդինը՝ զրվագված կողավոր գոտիներով: Պսակների հիմքում ուլունքաշար է պատկերված, իսկ ինքը՝ պսակը պատած է ուղղահայաց թերթիկների շարքով: Նշված զարդերը, որոնք հատուկ են արեմենյան ժամանակաշրջանին, ամենևին ստվեր չեն գցում Կարմիր-բլուրի և Պերսեպոլիսի այս անոթների

⁴⁷ Նույն տեղում, նկ. 48:

⁴⁸ Նույն տեղում, նկ. 49, 30:

⁴⁹ Б. Б. Пиотровский, Урартская бронзовая статуэтка Гос. Музея Армении, «Советская Археология», VI, 1940, № 91; Г. А. Тиранян, Опыт периодизации материальной культуры древней Армении (VI в. до н. э.—III в. н. э.), *ՀՍՍՐ ԴԱ «ՏՃԴԵ-ԿԱԳԻՐ»* (հաս. գիտ.), 1957, № 2, էջ 86; Н. М. Посева, Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен. «Древний Мир». Сборник статей в честь акад. В. В. Струве, Москва, 1962, էջ 308 և հտ.:

⁵⁰ E. Schmidt, *նշվ. աշխ.*, տախտակ 41 В:

տիպարանական-ազգակցական կապի վրա, այլ ընդգծում են նրանց ժամանակագրական տարբերությունը:

Ուրարտական մի այլ անոթ՝ բրոնզից, գնդաձև իրանով և բարձր, դեպի գուրս ծովող պսակով (տխտ. I, 3), նույնպես Կարմիր-բլուրից է (1956, Հայաստանի պետական պատմական թանգարան): Մեր կարծիքով այս օրինակի համար ևս կարելի է մատչելի զուգահեռներ գտնել աքեմենյան ժամանակաշրջանից:

Ախալգորիի մ. թ. ա. V դարով թվագրվող գանձի հարուստ նյութերի կազմում կա մի արծաթե անոթ, որը (թեպետ և վնասված է) իր ընդհանուր ձևով հիշեցնում է վերը նկարագրված օրինակը⁵¹ (տխտ. I, 4): Երկու անոթները նման են նաև պսակի հիմքում տեղադրված գոտիի առկայությամբ. Կարմիր-բլուրինը՝ պարզ, ռելեֆ, Ախալգորիինը՝ ժամանակի ոգուն համապատասխան, ուլունքաշարից կազմված: Աքեմենյան շրջանի մյուս անոթը, որը նման է Նախորդին, փորագրված է Օքսուսի կամ Ամու-Դարիայի VI—IV դարերով թվագրվող գանձի մետաղյա մի թերթիկի վրա պատկերված պարսիկ ազնվականի ձևերում⁵² (տխտ. I, 5):

Ուրարտական մետաղագործության բնորոշ և հետաքրքիր մի խումբ պետք է համարել լայն թասերը, այսպես կոչված փալաները, որոնց թիվը մի քանի անգամ կրկնապատկվել է Կարմիր-բլուրի պեղումների շնորհիվ: Պետք է նշել նրանց բազմազանությունը ինչպես զարդերի, այնպես էլ պատրաստման եղանակի տեսակետից: Արին-բերդի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև կավից պատրաստված այդպիսի թասերի բեկորներ:

Այս պայմաններում բավականին օրինաչափ է նրանց համեմատումը իրանական նմանօրինակ առարկաների հետ: Այդ աշխատանքը կատարելիս, սակայն, չի կարելի չխոսել Ասորեստանի շոշափելի ազդեցության մասին իրանական փալագործության վրա, թեև մի քանի աշխատություններում այս ազդեցության նշանակությունը չափից դուրս գերազնահատվում է⁵³:

Հնագիտական պեղումները բացահայտեցին ուրարտական մետաղագործության ծաղկման մի պատկեր, որը լրիվ համընկավ գրավոր աղբյուրների տվյալների հետ: Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ի կողմից Մուսասիրի նվաճման, ավերման և թալանի նկարագրությունից երևում է, թե մետաղագործության ինչ նշանակալից օջախ էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան այս անկյունը: Այդ մասին են վկայում Մուսասիրից Ասորեստան տարված նյութերի և առարկաների վերաբերյալ տվյալները: Սարգոնը Ասորեստան է տեղափոխել երկու տոննա ոսկի, 10 տոննա արծաթ, 100 տոննա պղինձ, մեծ քանակությամբ երկաթ, ապա բազմաթիվ, ավելի քան հարյուր անուն առարկաներ, որոնք հիշատակվում են տեքստում, ընդամենը 333.500 առարկա: Հականե հանվանե հիշատակվում են մի քանի տեսակ թասեր, այդ թվում՝ 396 ծանր ու թեթև արծաթե թասեր՝ Ասորեստանի, Ուրարտուի և Խաբիսի արտադրանքը⁵⁴, ինչպես արդեն ասացինք, այս պատկերը հաստատվում է հնագիտորեն, Թոփրախ-կալեի և առավելապես Կարմիր-բլուրի նյութերով: 1949 թ.

⁵¹ Я. И. Смирнов, Ахалгорийский клад, Тбилиси, 1934. տախտակ XII, № 66.

⁵² O. M. Dalton, Treasure of the Oxus, 2nd ed., 1926, տախտակ XV, № 69

⁵³ S. H. Lushey, Die Phiale, Bleicherode am Harz, 1939.

⁵⁴ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Ленинград, 1962, էջ 36—37:

Վարմիր-բլուրում պեղված կարասային դահլիճում հայտնաբերվեցին IX—VIII դարերի 96 բրոնզե թասեր⁵⁵:

Հին արևելյան թաս-ֆիալաները դասակարգված են ամենայն մանրամասնությամբ⁵⁶: Ուրարտա-իրանական կապերի համար հետաքրքրություն են ներկայացնում մի քանի խմբեր.

Վեմ հանդիման տեղադրված Ելուստներով քասեր.—Հայտնի են ուրարտական երկու այդպիսի թաս Կարմիր-բլուրից: Այս տիպը արեմենյան ժամանակաշրջանում շատ տարածված մի տեսակ էր: Քանի որ ասորեստանյան օրինակները ավելի վաղ շրջանի են և առայժմ ավելի բազմաթիվ⁵⁷, չի կարելի որևէ վճռական դեր վերադրել ուրարտական նմուշներին՝ իրանական նմանօրինակ թասերի ձևավորման գործում:

Լեզվաձև զարդերով քասեր.—Այս տիպի մի մեծ անոթ, հիերոգլիֆ նշաններով, հայտնի է Խոփրախ-կալեից. անցյալում այս եզակի օրինակով է վիճարկվել ասսուրական թասերի նշանակությունը տվյալ ձևի մշակման գործում⁵⁸: Կարմիր-բլուրի պեղումները ուրարտական նման թասերի ընդհանուր թիվը հասցրին 3-ի, չհաշված քարե կլոր տուփը, որի հատակը մշակված է նման երկարավուն լեզվաձև զարդերով. բայց այդ էլ բավարար չէ իրանական նյութը ուրարտականից բխեցնելու համար:

Տերևաձև զարդերով քասեր.—Ի տարբերություն նախորդների, այս խմբի թասերը, որպես կանոն, մշակված են փորագրությամբ (գրավիրովկայով) և թեթևակիորեն դրվագված են: Ասորեստանում այս տիպի թասեր չեն հանդիպում, մինչդեռ արեմենյան ժամանակաշրջանում դրանք մեծ տարածում էին գտել:

Կարմիր-բլուրի ֆիալաների շարքում կարելի է առանձնացնել մի նշանակալից խումբ, որի տերևաձև և պսակաձև զարդերը փորագրված են և թեթևակիորեն դրվագված օր. Հայաստանի պետական պատմական թանգարան, № 2010 (166), (տխտ. II, 3): Ժամանակակից նմանօրինակ թաս կարելի է հանդիպել Ուրարտուին անմիջականորեն հարևան տերիտորիայում (Զենջիրլի)⁵⁹. Թասերի այս խումբը կարող է նշանակալից ազդեցություն ունեցած լինել արեմենյան ժամանակաշրջանի իրանական մի քանի որոշակի օրինակների վրա: Այս խմբին հատկապես մոտ է կանգնած թվում Շոշ քաղաքում հայտնաբերված մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսով թվագրվող թասը՝ սրածայր տերևներով կամ պսակաթերթերով⁶⁰ (տխտ. II, 4):

Արեմենյան Պարսկաստանի մետաղագործությանը հայտնի է արծաթե կամ բրոնզե անոթի մի տիպ, երկարավուն, դեպի վեր լայնացող իրանով, որը ընդգծված ուսեր կազմելու եղանակով շեշտակի անցում է կատարում դեպի չափազանց բարձր, թեթևակիորեն լայնացող պսակը (տխտ. II, 2): Այս անոթների բնորոշ կողմը նրանց կենդանակերպ կանթերն են: Նմանօրինակ երեք անոթներ պատկերված են Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներում՝ սիրիացիների:

⁵⁵ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, II, Ереван, 1962, էջ. 54 և հտ.:

⁵⁶ H. Lusche, աշգ. աշխ.:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 41 և հտ.:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 81:

⁵⁹ Նույն տեղում, նկ. 32:

⁶⁰ J. de Morgan, Mémoires de la Delegation en Perse, VII, 1905, տախտակ III:

արմենների և մարերի ձեռքում⁶¹ և ժամանակագրական հաստատուն կռվաններ են տալիս, քանի որ վերոհիշյալ բարձրաքանդակների պատրաստման ժամանակը որոշվում է մ. թ. ա. V դարի առաջին կեսով: Այդպիսի անոթներ գտնվել են Առաջավոր Ասիայի և Բալկանյան թերակղզու տարբեր վայրերից՝ սիստեմատիկ պեղումների ընթացքում կամ պատահական գյուտերի շնորհիվ⁶²:

Աքեմենյան մետաղագործության այս կուռ խմբի ծագումը, անշուշտ, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Որոշ մանրամասնություններով նրանք կապվում են վաղ, Թեփե-Սիալկի ձևերի կամ ասսուրական խեցագործության նմուշների հետ⁶³: Մեզ թվում է, որ այս հարցում ևս չի կարելի անցնել ուրարտական ժառանգության կողքով:

Արին-բերդում գտնվել է բավական մեծ շափերի երկկանթանի կավե մի անոթ, կանթերի վրա դեպի վեր ցցվող փշիկներով (Հայաստանի պետական պատմական թանգարան⁶⁴ (տխտ. II, 1): Ընդհանուր գծերով անոթը ցածրանիստ է ու լայն, բայց մոտիկից նայելիս տիպական որոշակի կապ կարելի է հաստատել իրանական վերոհիշյալ օրինակների հետ: Այս անոթը միայնակ չէ: Արին-բերդում գտնվել են վերոհիշյալ կանթերի բազմաթիվ նմուշներ, մի հանգամանք, որն, իհարկե, խոսում է այդպիսի անոթների լայն տարածման մասին:

Արին-բերդում գտնված անոթի ուրարտական ծագումը բավականին որոշակի է թվում, դատելով կավի բաղադրությունից և փայլեցրած արտաքինից: Դեռ ավելին՝ անոթի իրանի վրայի եռանկյունիներից կազմված երկու գոտիներն իրենց զուգահեռներն ունեն էրմիտաժում պահվող՝ Թոփրախ-կալեից ակադ. ն. Մառի և ակադ. Հ. Օրբելու կողմից բերված ուրարտական մի բեկորի նման զարդերում: Իր ընդհանուր ձևով այն հիշեցնում է Կարմիր-բլուրի միջնաբերդից պեղված կարմիր, փայլեցրած երկկանթանի անոթը (Հայաստանի պատմական թանգարան. ցուցասրահ): Ինչ վերաբերում է կանթերի ձևերին, ապա որոշ նմանություն կարելի է գտնել Հյուսիսային Կովկասում, Անդրկովկասում և Ուրարտություն հանդես եկող բրոնզե անոթների կենդանակերպ ոճավորված կանթերի հետ, մանավանդ որ ուրարտական կավանոթների վերոհիշյալ կանթերը նույնպես կենդանակերպ են երևում, բայց ծայրահեղորեն ոճավորված⁶⁵: Վերջապես, Արին-բերդի տիպի անոթ, ավելի սլացիկ և հետևապես շատ մոտ իրանական օրինակներին, գտնվել է Կարմիր-բլուրի քաղաքային թաղամասում. այն վերաբերում է ուրարտական ժամանակաշրջանին⁶⁶:

Ուրարտա-իրանական կապերի մասին մեր գիտելիքները, անշուշտ, կհարսաանան նորանոր տվյալներով. կարևորն այն է, սակայն, որ այդ կապերը ռեալ պատմական հիմքերի վրա են մնում: Նոր տվյալներ են երևան եկել, որոնք լուսաբանում են իրանական ցեղերի հնագույն պատմությունը ուրարտական պետության անմիջական հարևանության պայմաններում:

⁶¹ E. Schmidt, Persepolis. I, 1953, աթաղ 27 B., 29 B., 32 B.

⁶² P. Amandry, Torreatique achéménide, Die Antike Kunst, № 2, 1959.

⁶³ Նույն տեղում, էջ 38—39 և R. Ghirshman, Fouilles de Stalk, 4. II, Paris, 1939, տախտակ IV, № 1 և 2.

⁶⁴ Մ. Իսրայելյանի տեղամասից:

⁶⁵ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 321—323, նկ. 103—107:

⁶⁶ Հ. Մարտիրոսյանի պեղումներից:

Մի քանի տարի առաջ ուսումնասիրողների շրջաններում տիրում էր այն կարծիքը, թե իրանի հյուսիս-արևմտյան մասում իրանական ցեղերը հանդես են եկել բավականին ուշ, մ. թ. ա. VIII դարից սկսած, այն էլ սկզբում միայն Մարաստանի արևելյան շրջաններում⁶⁷։ Սակայն սեպագիր նյութերից քաղված անձնանունների և, որը հատկապես կարևոր է, տեղանունների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ IX դարի առաջին կեսից սկսած այդ ցեղերը վկայակոչվում են իրանական «արահարթի հյուսիս-արևմտյան մասերում, ավելի կոնկրետ՝ Ուրմիո լճի շրջակայքում, ներառյալ հյուսիսային և արևմտյան շրջանները, իսկ երբեմն նույնիսկ Հայկական լեռնաշխարհի որոշ հատվածներում⁶⁸։ Այստեղից է, որ իրանական ցեղերից մարականները շարժվեցին դեպի արևելք, դեպի բուն Մարաստան, իսկ պարսկականները՝ դեպի հարավ, Ֆարս կամ Պարսք նահանգը։ Այս հանգամանքը զգալի չափով փոխում է մեր պատկերացումները ուրարտա-իրանական շփման կետերի ժամանակագրական և տեղիտեղիալ հատկանիշների վերաբերյալ, որոնք փոխադարձաբար հաստատվում են նյութական մշակույթի մասին վերևում հիշատակված դիտողություններով։

УРАРТСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ И АХЕМЕНИДСКИЙ ИРАН

Г. А. ТИРАЦЯН

(Р е з ю м е)

Культурно-исторические связи государства Урарту с Ахеменидским Ираном уже давно привлекают внимание исследователей древнего Востока. За прошедшее время был сделан ряд важных и интересных наблюдений, способствующих выявлению роли Урарту в формировании древнеиранской культуры ахеменидского времени (Э. Херцфелд, Р. Гиршман, Р. Барнетт, Б. Пиотровский, К. Оганесян и др.).

Археологические раскопки урартских центров на территории Советской Армении, в частности Кармир-блур и Арин-берда, значительно расширяют возможности для всестороннего изучения данного вопроса. Точки соприкосновения урартской архитектуры с ахеменидской устанавливаются довольно наглядно в наскальных сооружениях, искусственных террасах, платформах и в строительной технике. Раскопки последних лет в городской части Кармир-блур, а также в Алтын-тепе (около Ерзнкяна) подтвердили высказанное ранее исследователями предположение о возможном влиянии урартской архитектуры на становление клонных залов Ахеменидского Ирана. Дальнейшее изучение урартских памятников выявило неожиданные возможности для более обоснованного объяснения происхождения башнеобразных сооружений (Накш-и-

⁶⁷ Г. М. Меликишвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 140—145, 398, 11. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, էջ 130—131, 198 և այլն։

⁶⁸ Э. А. Грантовский, Иранские имена из приурмийского района в IX—VIII вв. до н. э. «Древний мир». Сборник статей в честь акад. В. В. Струве. М., 1962, էջ 250—263։

Рустем, Пасаргады, возможно — Нурабад), занимающих довольно обособленное место в древнеиранской архитектуре. Урартская архитектура знакома с целым рядом башнеобразных сооружений разного назначения, культовыми (Алтын-тепе), возможно жилыми (бронзовая модель из Топрах-кале и костяная модель из Кармир-блур), строительными (Кармир-блур), не считая башен, входящих в систему оборонительных стен.

Характерные параллели между урартскими памятниками и упомянутыми иранскими сооружениями имеют весьма широкий охват, как-то: план с угловыми выступами, многоэтажность, обработка окон, разноцветность примененного в кладке камня и т. д.

Несомненно, весьма важно то обстоятельство, что урартско-иранские связи не исчерпываются архитектурой; они затрагивают иконографические вопросы и охватывают такие характерные отрасли материальной культуры двух стран, какими являются керамика и торевтика. Раскопки Кармир-блур познакомили нас с ранее неизвестными страницами урартской торевтики. Особое место занимает разнообразная бронзовая посуда, среди которой имеются образцы, явно перекликающиеся с соответствующими иранскими предметами. Глубокая чаша с косым венчиком выявляет большое сходство с некоторыми сосудами на персепольских рельефах. Сосуд с выпуклым, почти шаровидным туловом и высоким расширяющимся венчиком имеет свои параллели среди посуды Ахалгорийского кладки, а также на пластинке из Амударьинского клада.

Богатая коллекция урартских чаш-фиал из Кармир-блур также дает возможность установить некоторую связь с ахеменидским соответствующим материалом. Это касается кармир-блурских фиал с выгравированным в основном орнаментом из остроконечных лепестков, напоминающим орнамент чаши IV в. до н. э. из Суз.

Важное место в иранской художественной торевтике занимают вазообразные вытянутые сосуды с зооморфными ручками. Они представлены также на персепольских рельефах. Происхождение этих сосудов не совсем ясно. Отдельными чертами они несомненно перекликаются с ассирийским или же иранским, ахеменидским материалом, но раскопки на Арин-берде и Кармир-блуре указывают и на урартскую керамику, как на один из возможных истоков возникновения данного типа.

Данные материальной культуры наряду с лингвистическими показывают, насколько реальны исторические связи Урарту и Ирана.

ԻՆՖՈՐՄԱՅԻԱ

ИНФОРМАЦИЯ

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԻՐԱՆՈՒՄ

Ուրարտական հնությունների հայտնաբերումը հետզհետե դառնում է Իրանի, հատկապես նրա հյուսիս-արևմտյան շրջանների, հնագիտության բնորոշ կողմերից մեկը: Դեռևս անցյալ դարում հիշյալ շրջաններում գտնվել էին մի շարք ուրարտական առարկաներ: Մեր ժամանակներում, 40-ական թթ. վերջերին, Ղարադաղի լեռներում, Թավրիզից հյուսիս-արևելք, Վարզաղան բնակավայրի մերձակայքում հայտնաբերվեց ուրարտական սեպագիր մի արձանագրություն, որը պատմում է Սարգուրի II (760—730 Ն. մ. թ.) թագավորի այս շրջանում ծավալած գործունեության մասին¹:

Վերջերս հայտնի են դարձել նոր, էլ ավելի հետաքրքիր նյութեր, որոնց նշանակությունը Ուրարտուի և Իրանի պատմության համար մեծ է: Թավրիզից Արդերիլ տանող ճանապարհի վրա գտնվող Սարար բնակավայրից հյուսիս, Սավալան լեռների հարավային լանջերին հայտնաբերվել են Լրկու սեպագիր արձանագրություններ, որոնց ուրարտական բնույթը անկասկած է²: Արձանագրությունները փորագրված են իրարից ոչ շատ հեռու գտնվող ժայռերի վրա, ունեն միանման բովանդակություն, թեպետ տարբերվում են իրարից մեծությամբ: Առաջինը (նկ. 1, ա), որը ավելի մեծ է և ամբողջական, բաղկացած է 16 տողից՝ տողի երկարությունը 107 սմ: Երկրորդը (նկ. 1, բ) ունի վնասվածքներ և բաղկացած է 12 տողից՝ տողի երկարությունը 102 սմ:

Արձանագրությունները դրոշմված են Ռուսա I-ի որդի Արգիշտի II (714—685 Ն. մ. թ.) թագավորի անունից: Արդեն այս տեսակետից ներանք որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ մինչև վերջերս գիտությանը հայտնի էին Արգիշտի II-ի ընդամենը երեք արձանագրություններ:

Նորագյուտ արձանագրություններում Արգիշտի II-ը խոսում է Ուրարտուին հարավ-արևելքից հարևան տերիտորիայում կատարած արշավանքների մասին և հիշատակում է բազմաթիվ երկրներ, քաղաքներ և ամրոցներ, որոնք նվաճվել են և միացվել ուրարտական պետությանը, իսկ բնակչությունը՝ հարկատու դարձվել:

Արձանագրությունների տվյալները վերջնականապես փոխում են մեր պատկերացումները Արգիշտի II-ի մասին, որպես անձեռնմխ թագավորի, թեպետ հայտնի է, որ նրա օրոք Ուրարտական պետության հարավային սահմանը անցնում էր Ասորեստանի կենտրոնական մարզերի մոտով³: Նորագյուտ արձանագրությունները դրսևորում են այն ակտիվ քաղաքականությունը, որը վարում էր Ուրարտուն հյուսիսային Իրանում, և վկայում են, որ Սարգոն II-ի խորտակիչ հարվածներից հետո, կարճ ժամանակում Ուրարտական պետությունը կարողացել էր ոտքի կանգնել:

Պակաս հետաքրքիր չեն ուրարտական մյուս գյուտերը Իրանի տերիտորիայում: Խոսքը ձիուրրոնգյա աշքակալների մասին է, որոնք հայտնաբերվել են Գիլանի մարզի ծայրամասում, Դիլմանի լեռներում, մի ուշագրավ դամբարանադաշտի պեղումների ընթացքում և այժմ մասն են կազմում հնահավաք Մոհսեն Ֆուրուդիի հավաքածուի⁴: Առաջին աշքակալը, որը իր ձևով պայմանականորեն կոչիկի ներքան է հիշեցնում (երկարությունը՝ 17 սմ, լայնությունը՝ 8,8 և 5,5 սմ, նկ. 2ա), փորագիր ոսկեզօծ զարդեր ունի՝ բողբոջների երկու շարքից կազմված: Նրա վրա փորագրված է նաև Մենուա թագավորի անունը հիշատակող սեպագիր արձանագրություն: Երկրորդ աշքակալը (նկ. 2բ) նույն ձևի և չափերի է, բայց անզարդ է: Այն նույնպես ունի արձանագրություն, որը հիշատակում է Արգիշտի թագավորի անունը:

¹ Г. А. Меликишвили, Новая урартская надпись из Иранского Азербайджана, «Вестник Древней Истории», 1960, № 3, էջ 3—11:

² W. C. Benedict, Two Urartian inscriptions from Azerbaijan, Journal of Cuneiform Studies, vol. XIX, 1965, № 2, էջ 35—40:

³ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959, էջ 111—112:

⁴ R. Ghirshman, Notes Iranienes XIV, Deux oeilleres en bronze des rois d'Urartu. Artibus Asiae, vol. XXVII, 1/3, Ascona, 1964, pp. 49—60, fig. 1—2.

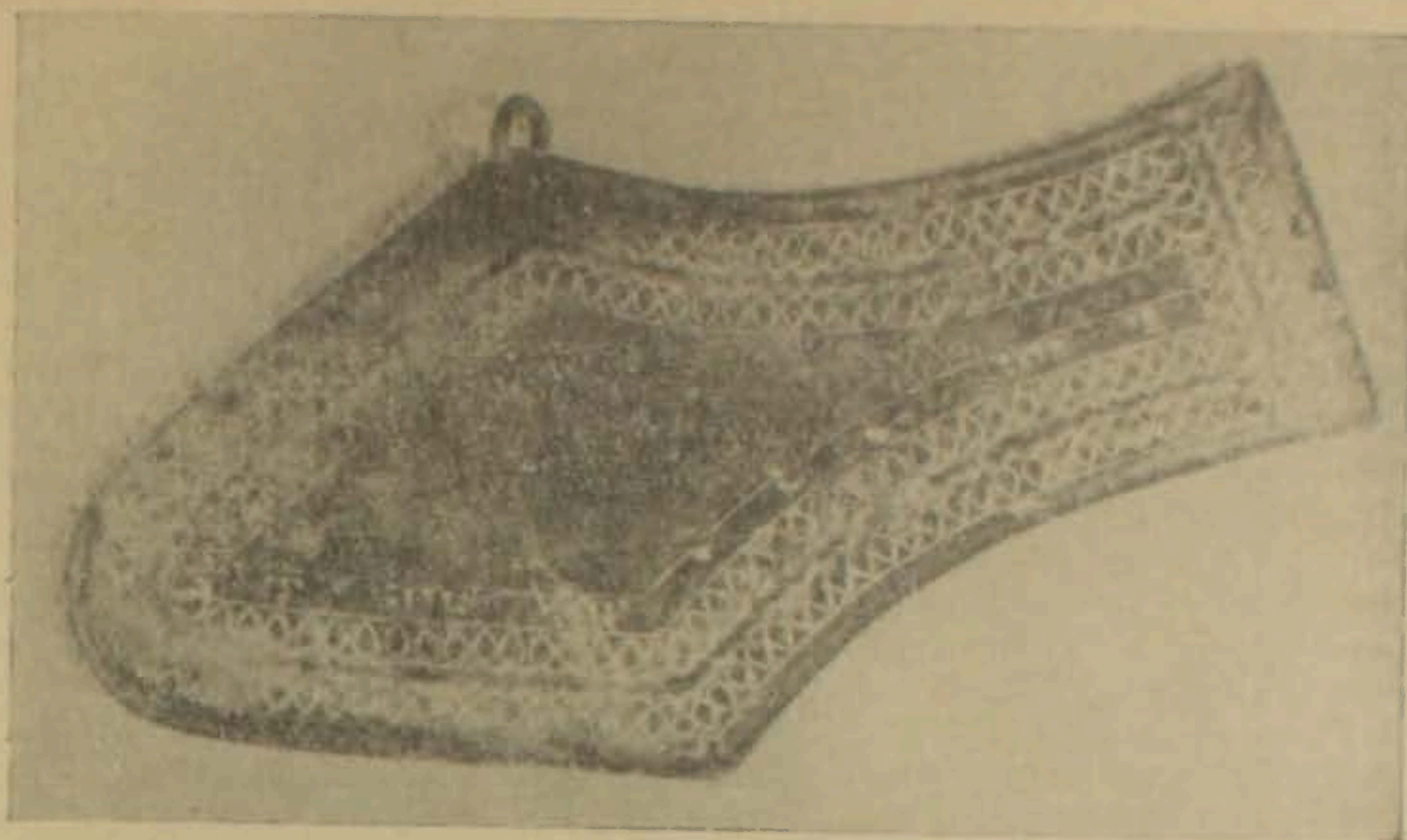
Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript. The text is arranged in several lines, with some lines starting with a large initial letter. The script is dense and difficult to decipher. There are some markings that look like numbers or symbols at the beginning of some lines.

uq. 1m

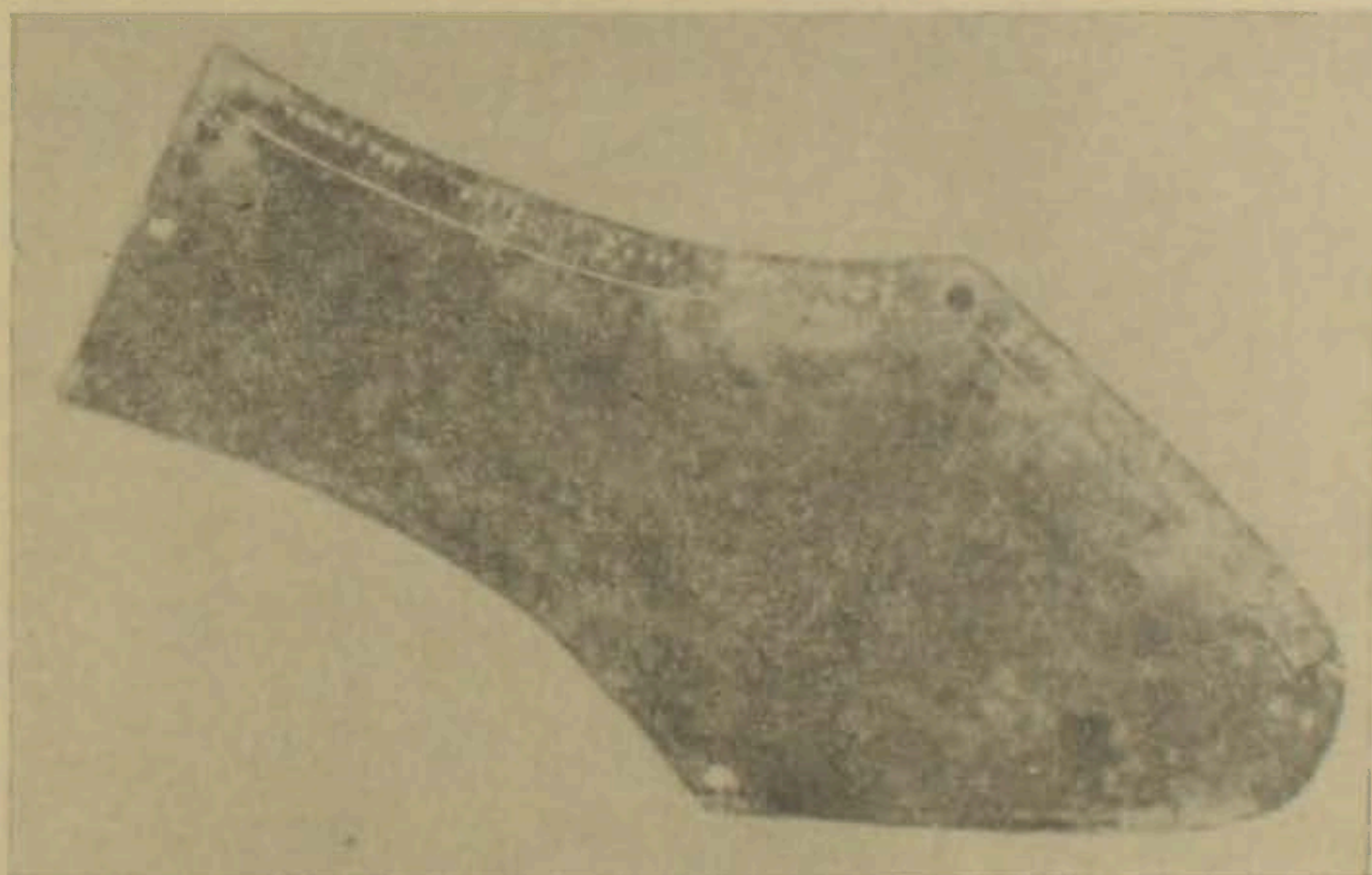
Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript. The text is arranged in several lines, with some lines starting with a large initial letter. The script is dense and difficult to decipher. There are some markings that look like numbers or symbols at the beginning of some lines.

uq. 1p

υ4. 2ω

υ4. 2ρ

Հետաքրքիր է նշել, որ նման առարկաներ հայտնաբերվել են 1954 թ. Կարմիր բլուրում: № 41 սենյակում գտնվել են ձիու լծասարքի քաղմաթիվ առարկաներ, այդ թվում նաև երեք բրոնզյա աշրակալներ, որոնք իրենց ձևով ու զարդերով շատ նման են վերևում նկարագրվածներին:

Գիլմանի լեռներում ուրարտական նման առարկաների հայտնաբերումը հավասար չափով հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես Ուրարտուի, այնպես էլ Իրանի պատմաբանների ու հնագետների համար:

Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան մասերում, վերջին տարիներին կատարված պատահական գյուտերի շնորհիվ, բացահայտվել է մի նոր քաղաքակրթություն, որը հայտնի է Ամլաշի անվան տակ: Այն բնորոշվում է նյութական մշակույթի (հատկապես մետաղագործության և խեցեգործության) ընդգծված յուրահատկությամբ: Ամլաշում գտնված մի շարք առարկաներ առաջին անգամ ցուցադրվել են Իրանական արվեստի Փարիզի ցուցահանդեսում⁵: Վերջերս, Իրանի այս նույն շրջանում, Ռուդրարի մոտ գտնվող Մարլիկ վայրում, Թեհրանի թանգարանի արշավախումբը պեղել է մի շարք դամբարաններ, որտեղից նույնատիպ նյութեր են հայտնաբերվել⁶: Նրանց ճիշտ թվագրումը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ նորահայտ այս քաղաքակրթության նշանակությունը իրանական սարահարթի նյութական մշակույթի պատմության համար առաջնակարգ է: Պարզորոշ թվագրվող ուրարտական աշրակալների հայտնաբերումը այս նույն միջավայրում, անկասկած, կարևոր կովան է Իրանի վերոհիշյալ տեղիտորիայի նյութական մշակույթի ժամանակագրությունը որոշելու համար:

Հեռավոր Գիլանում ուրարտական առարկաների գյուտի նշանակությունը չի սպառվում

վերահիշյալով: Այն նոր լույս է սփռում ուրարտա-իրանական հարաբերությունների վրա:

Դամբարանները, որտեղ գտնվել են աշրակալները, տեղադրվում են Իրանի այն մասում, որը հնում սեպագիր արձանագրություններում կոչվում էր Անդիա երկիր: Ռուսա I-ի օրոք այս երկիրը դաշինք է կնքում Ուրարտուի հետ:

Մի շարք ենթադրություններ կարելի է անել ուրարտական առարկաների այս շրջանում հայտնվելու կապակցությամբ: Ուրարտուի թագավորները կարող էին նվիրած լինել աշրակալները Անդիա երկրի իշխանին կամ որևէ մեծամեծի: Բացառված չէ, որ լեռնային այս երկրամասի բնակիչները, որոնք անտիկ հեղինակների մոտ հանդես են գալիս կաղուսիացիների անվան տակ, հարձակվել ու կողոպտել էին ուրարտական որևէ կենտրոն և որպես ավար իրենց հետ բերել այս առարկաները: Հնարավոր է նաև, որ աշրակալները հասել են այստեղ արշավող ուրարտական բանակի հետ միասին:

Սարգուրի II-ի և Արգիշտի II-ի՝ Իրանի հյուսիս-արևմուտքում հայտնաբերված արձանագրությունների տվյալներից երևում է, որ ուրարտացիները նվաճել են պատմական Ատրպատականի որոշակի մասերը: Հնարավոր է, որ այստեղից ուրարտացիները արշաված լինեն դեպի մերձկասպյան շրջանները, որտեղ այդ ժամանակ իր զարգացումն էր ապրում մի ինքնատիպ մշակույթ:

Հետաքրքիր է նշել, որ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» տեղեկությունների համաձայն, Կասպից երկիրը նվաճելուց հետո հայոց թագավոր Արտաշեսը արշավանք է կազմակերպում դեպի լեռնոտ այն երկիրը, որը կոչվում էր Պատիժահար, և որը, թեկուզ մասամբ, համընկնում էր ուրարտական առարկաների հայտնաբերման վերոհիշյալ վայրի հետ:

Ուրարտա-իրանական պատմական կոնկրետ աղբյուրներ արտացոլող նորագյուտ նյութերի հետագա ուսումնասիրումը անկասկած կնպաստի մի հետաքրքիր պրոբլեմի լուծմանը, այն է՝ իրանական նյութական մշակույթի և արվեստի կազմավորման գործում ուրարտական քաղաքակրթության ներդրման բացահայտմանը:

Գ. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

⁵ Б. Б. Пнотровский, Кирмир-блур, III, Ереван, 1955, էջ 23:

⁶ Sept Mille ans d'art en Iran, Paris, 1962.

⁷ E. Negahban. Marlik. Tehran, 1964.

АРМЯНСКАЯ ГАЗЕТА В ОДЕССЕ

Настоящая заметка преследует очень скромную цель. Мы хотим привлечь внимание читателей к одному периодическому изданию, которое, как нам представляется, не лишено некоторого значения как источ-

ник по истории армянского народа в годы гражданской войны в СССР.

Речь идет о газете «Вестник Армени», выходившей в Одессе в 1919—1920 гг. Полный ее комплект хранится в Одесской госу-

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ¹

Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

Արտաշեսյան թագավորությունը (մ. թ. ա. II—I դարերը) անկասկած պետական կազմավորում էր: Այն համեմատաբար զարգացած հելլենիստական միապետություն էր, որին ընդհանուր առմամբ հատուկ էին պետության հիմնական հատկանիշները՝ հասարակության դասակարգային կառուցվածքը, տերիտորիալ բաժանումը, բնակչության զանգվածից անջատված զինված մշտական ուժը, իշխանության օրգանների՝ պաշտոնեության առկայությունը. հարկերը:

Պետական բնույթ ունեւ Նաև Երվանդունիների թագավորությունը (մ. թ. ա. IV—II դարեր), որը վաղ հելլենիստական տիպի միապետություն էր: Նույնիսկ սկզբնաղբյուրների սակավաթվության պայմաններում հնարավոր է պարզել Հայաստանի հասարակության դասակարգային էությունը, ինչպես նաև պետական ուժեղ իշխանության առկայությունը նշված ժամանակաշրջանում:

Այս մի քանի հետևությունները, որոնց վերջին տարիներին հանգել է հայագիտությունը, այժմ թույլ են տալիս հայկական պետականության սկզբնավորումը որոնելու հիշատակված թագավորություններին նախորդող դարաշրջանում: Երվանդունիների թագավորությանը Հայաստանում անմիջականորեն նախորդել է աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանը (մ. թ. ա. VI—IV դդ.): Հայաստանի հիշյալ դարերի հասարակարգի մի շարք երևույթների՝ մի կողմից հասարակական միավորի՝ համայնքի և մյուս կողմից՝ սատրապային կարգի, սատրապության կառավարման սիստեմի ուսումնասիրումը հատկապես կարևոր է թվում:

Գիտության մեջ երկար ժամանակ տիրապետող էր հայ ահանավոր պատմաբան Ն. Ադոնցի տեսակետը, որի համաձայն հույն պատմիչ Քսենոփոնի նկարագրած Հայաստանի գյուղերը տոհմային համայնքներ էին, իսկ հիշատակված գյուղապետերը (կոմարխները)՝ տոհմի առաջնորդներ, տոհմապետեր²: Պատահական չէ, որ Ն. Ադոնցը իր հին հայկական համայնքի բնույթի մասին արտահայտած եզրակացությունները տարածեց նաև ամբողջ հին հայկական հասարակարգի վրա, համարելով այն տոհմատիրական, ընդհուպ մինչև Տիգրան II-ի ժամանակաշրջանը³:

Հին Հայաստանի հասարակության և համայնքի բնույթը հնացնող այդ տեսակետը ենթարկվեց վերանայման: Անդրադառնալով հին հայկական գյու-

¹ Կարդացվել է Հին Արևելքի պատմության, մշակույթի և բանասիրության համամիութենական կոնֆերանսում (Մոսկվա, 1966, փետրվար):

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Петербург, 1908, էջ 390—391.

³ Н. Адонц, նույն տեղում: Ինքնին հասկանալի է, որ ֆեոդալիզմ կամ տոհմատիրական կարգեր տերմինների տակ Ն. Ադոնցը չի հասկանում արտադրության որոշակի եղանակ, Կարևորը այստեղ սակայն այն է, որ Ն. Ադոնցի համար տոհմային կարգերը ավելի հին քան ֆեոդալիզմը:

ղերի հասարակական կազմակերպման հարցերին, Ս. Տ. Սրեմյանը ենթադրել է, որ այդ գյուղերը տնտեսական կապերով միավորված տերիտորիայի ընդունել են ունեցել և հետևաբար դրանք պետք է համարել տերիտորիալ գյուղական համայնքներ⁴։ Քսենոփոնի նկարագրությունից երևում է, որ բացի տներից, անասունները և, հավանաբար, աշխատանքային գործիքները առանձին ընտանիքների մասնավոր սեփականությունն էին (Անարագիս, IV, 4, 8, 9, 10, 5; 25)։ Առանձին, տնտեսապես անկախ տների, տնտեսությունների ամբողջությունը կազմում էր հասարակական կազմակերպության այն ձևը, որը հայտնի է գյուղական տերիտորիալ համայնք անվան տակ։ Գյուղատնտեսության ուժեղ մասնագիտացումը ուղադրավ երևույթ է քսենոփոնյան Հայաստանի համար։ Խաղողագործության, տեխնիկական կուլտուրաների, բանջարաբուծության, ինչպես նաև ընդհանրապես երկրագործական արտադրանքի վերամշակման զարգացման բարձր մակարդակը, որի մասին վկայում է Քսենոփոնը (Անարագիս, IV, 4; 9, 13, 5; 25, 26, 27, 30—33), թույլ է տալիս ենթադրելու հողի անհատական տիրակալության և մշակման առկայության մասին, իսկ ամեն տեսակի մթերքների առատությունը տներում՝ անհատական և մասնավոր յուրացման մասին։ Նման վիճակը քիչ է համատեղելի տոհմական համայնքի հետ։

«Ավելի հին համայնքներում, գրում է Կ. Մարքսը, աշխատանքը կատարվում է միասին և ընդհանուր արդյունքը, վերարտադրման համար անհրաժեշտ մասի բացառությամբ, բաշխվում է աստիճանաբար, սպառման պահանջին համապատասխան»⁵։

Հայկական գյուղերի վճարած տարեկան, որոշակիորեն կարգավորված հարկի մասին վկայությունները (Քսենոփոն, «Անարագիս», IV, 5; 24, Ստրաբոն, «Աշխարհագրություն», XI, 14, 9) նույնպես չեն ներդաշնակում հայկական համայնքների մասին Ն. Ազոնցի ունեցած պատկերացումների հետ։

Վերջապես, Քսենոփոնի ուղադրավ տեղեկությունը գյուղապետի մասին, որն իր ազգակիցներին հանդիպում է իր գյուղից դուրս, այլ գյուղերում (Անարագիս, IV, 5; 32), բացահայտում է գյուղական, տերիտորիալ համայնքի հիմնական հատկանիշներից մեկը՝ տոհմի տեղախախտումը⁶։

Գյուղական համայնքի առկայության փաստը հին Հայաստանում մեզ մոտեցնում է հին հայկական հասարակության դասակարգային և պետական էության հետ առնչվող հարցերին, թեպետ հայտնի է, որ գյուղական, տերիտորիալ համայնքը հանդես է գալիս ղեկուս նախնադարյան-համայնական հասարակության պայմաններում, ճիշտ է նրա զարգացման վերջին փուլում, պետական կարգերին անցման ժամանակաշրջանում, որոնց համար գյուղական համայնքը երկար ժամանակ շարունակում է բնորոշ երևույթներից մեկը մնալ⁷։

⁴ С. Еремян, Основные черты общественного строя Армении эллинистической эпохи, ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1948, էջ 37—38։

⁵ К. Маркс, наброски ответа на письмо В. И. Засулич. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 19, Москва, 1961, էջ 418։

⁶ Ф. Энгельс, Марка К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 19, Москва, 1961, էջ 329 և հտ., Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Сочинения, т. 21։

⁷ К. Маркс, Եզվ. աշխ., էջ 401, 418—419։

Սատրապային կարգերը բնութագրող տվյալները սակավաթիվ են, բայց նրանք թույլ են տալիս տեսնելու սկզբնական շրջանում այդ կարգերի մեջ մի գործոն, որը որոշ չափով խթանում էր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը: Աքեմենյան ժամանակաշրջանի սեպագիր վավերագրերի, Եգիպտոսի սատրապ Արշամի արամեերեն նամակների և անտիկ հեղինակների աշխատությունների տվյալները վկայում են արքեմենյան կայսրության սատրապներին և այլ մեծատոհմիկներին պատկանող հողային տիրույթների մի ամբողջ սիստեմի գոյության մասին: Վերջիններս կառավարվում էին հատուկ պաշտոնյաների, կառավարիչների ձեռքով, իսկ որպես աշխատող ուժ օգտագործվում էին ստրուկները կամ աղքատացած համայնականները: Բացառված է, որ Հայաստանի սատրապները, որոնք Օրոնտես-Նրվանդ տոհմական անունն էին կրում, Հայաստանում իրենց տիրույթներն ունեին: Քսենոփոնը հիշատակում է գյուղերով շրջապատված կամ առանձին գյուղում կանգնած երկու ապարանք-ամրոց (παύση), որոնք պատկանել են սատրապին կամ նրա ենթակային (Անաբազիս, IV, 4. 2, 7): Մյուս սատրապությունների օրինակով (որտեղ որպես կանոն ապարանքի շրջակայքը պատկանում էր ապարանքի տիրոջը՝ հենց իրեն սատրապին կամ մեկ այլ մեծամեծի) կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանում հիշատակված ապարանք-ամրոցների շուրջը գտնվող գյուղերը իրենց հողերով հանդերձ պատկանում էին Հայաստանի սատրապին:

Երվանդ սատրապի Հայաստանում ունեցած տիրույթների մասին աղոտ տվյալներ են պահպանվել նաև հայ միջնադարյան աղբյուրներում, որոնք հիշատակում են Նրուանդունիք կամ Արուանթունի գավառը Վան քաղաքի մերձակայքում: Անկասկած է, որ այս գավառի անունը ծագում է Հայաստանի սատրապների և թագավորների Երվանդ անունից: Հետևաբար շատ հավանական է, որ սատրապության գլխավոր կենտրոնի՝ Վանի մերձակայքում, Շամիրամի ուրարտական ջրանցքի ոռոգման ոլորտի մեջ մտնող տերիտորիայում, որը վաղուց հայտնի էր բարձր զարգացած երկրագործությամբ¹⁰, գտնվում էր սատրապի գլխավոր տիրույթը, որը հետագայում հայտնի դարձավ Երուանդունիք անվան տակ: Կայսրության սատրապների տիրույթների օրինակով կարելի է ենթադրել, որ սատրապության տնտեսապես ամենաառաջավոր շրջանում կիրառվում էր նույնիսկ ստրկական աշխատանք: Անտիկ պատմագիրների տեղեկություններից երևում է, որ սատրապներին կից կային մի շարք պաշտոնյաներ, որոնք արտոնյալ դիրք էին զբաղում հասարակության կյանքում, արքեմենյան արքունիքում ծառայողների նմանությամբ: Քսենոփոնը Հայաստանում հիշատակում է ենթաշրջանի կառավարիչ Տիրիբազոսի հացարարներին և մատովակներին (Անաբազիս, IV, 4; 21): Նման պաշտոնյաների

⁸ Н. Дьяконов, Рабовладельческие имена персидских вельмож, «Вестник Древней Истории» (այսուհետև՝ ВДИ), 1959, № 4, էջ 70 և հտ.: М. Дамдамаев, Чужеземные рабы в хозяйствах ахеменидских царей и их вельмож (Доклад на XXV международном конгрессе востоковедов), Москва, 1960, էջ 3 և հտ.: նույնի, Контракты о сдаче в наем скота, приандлежавшего сатрапу Аршаму (Проблема социально-экономической истории Древнего Мира), Москва—Ленинград, 1963, էջ 130 և հտ.:

⁹ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Կ. Պոլիս, 1852, էջ 221, «Աշխարհացոյց», Յաղազս մեծին Հայոց, տե՛ս Ս. Շրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109 և 52: Н. Адонц, Угд. աշխ., էջ 315—316, 321:

¹⁰ Н. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, էջ 15, 53:

կշիռը կայսրության վաղ ժամանակաշրջանի սոցիալական կյանքում նշանակալից է եղել: Համեմատական նյութերից մեղ հայտնի են հողային առանձին տիրույթներ, որոնք պատկանում էին մատուականների պետերին¹¹:

Սատրապության դպիրի պաշտոնը նույնպես կարևոր էր: Սատրապային գրասենյակի գոյության մասին արեմենյան Հայաստանում որոշ ակնարկներ կան սկզբնաղբյուրներում (Դիոդոր Սիկիլիացի, «Պատմական գրադարան», XIX, 23): Վերջապես սատրապության գինվորական կազմակերպությունը օժանդակում էր ռազմական, ծառայող ավագանու թվի բազմապատկմանը: Պետք է կարծել, որ այս ավագանին նույնպես օժտված էր հողային տիրույթներով:

Մ. թ. ա. VI—IV դդ. հասարակարգի բնույթի գնահատման հարցին պատմական ճիշտ մոտեցում ցուցաբերած լինելու նպատակով խիստ անհրաժեշտ է քննության առնել սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնական փուլերը Հայկական լեռնաշխարհում, սկսած հնագույն ժամանակաշրջանից, առնվազն գույքային և իրավական տարբերության ծագումից:

Մինչև վերջերս Հայաստանի հնագետները այն կարծիքին էին, որ գույքային և իրավական անհավասարության սկիզբը Հայկական լեռնաշխարհում պետք է փնտրել մ. թ. ա. II հազարամյակում¹²: Սակայն մի շարք հետաքրքիր փաստերի համակողմանի ուսումնասիրումից երևում է, որ վերոհիշյալ պրոցեսի սկիզբը կարելի է դնել ոչ թե II, այլ III հազարամյակում:

Ցեղի շարքային անդամներից առանձնացված ցեղային առաջնորդի՝ տարրերից հատկանիշներով օժտված (քարե գուրգեր, պղնձե դանակներ)¹³, ինչպես նաև գույքային անհավասարության առաջին ապացույցները պարունակող դամբանարկուրներ հայտնաբերվել են Լեռնային Ղարաբաղում¹⁴, Միլի տափաստանում և Թրիալեթիում¹⁵ և թվագրվում են III հազարամյակով:

Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում այժմ մի շարք ամրացված բնակավայրերի, կիկլոպյան ամրոցների առաջացումը¹⁶, ինչպես նաև այդ հանգամանքը պայմանավորող և ուղեկցող հասարակական երևույթները՝ միջցեղային գույքային անհավասարությունը, անասունների, արոտավայրերի և գերիների համար մղվող պայքարը¹⁷:

Անասնապահության, որպես տնտեսության առաջատար ձևի զարգացման սկիզբը¹⁸ նույնպես կարելի է տանել III հազարամյակ:

Նշված ժամանակաշրջանում հասարակական հարաբերությունների բարդացման մասին են վկայում նաև V—IV հազարամյակով թվագրվող բնակավայրի (Էջմիածին, Թ. Խորոսյանի պեղումները) մի սենյականոց կացարան-

¹¹ Н. Дьяконов, *Бзф. աշխ.*, էջ 73, ծանոթ. 10:

¹² Б. Пиотровский, *Археология Закавказья*, Ленинград, 1949, էջ 43; Э. Ханзадян, *Культура древнейших племен Армянского нагорья (III тысячелетие до н. э.)*. Автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1964:

¹³ Այս մանրամասնությունների վրա մեր ուղադրությունը հրավիրեց հնագետ Ս. Նսայանը:

¹⁴ Б. Пиотровский, *Бзф. աշխ.*, էջ 67—68:

¹⁵ Б. Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси*, 1941, էջ 101 և հտ., А. Нессен, *Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе*, «Материалы и исследования по археологии СССР», № 125, Москва—Ленинград, 1965, էջ 153 և հտ.:

¹⁶ Ս. Նսայան, *Կ. Ղաֆաղարյան, Շամշադինի մի քանի կիկլոպյան ամրոցների մասին*, «Տեղեկագիր», 1965, № 11, էջ 82:

¹⁷ Б. Пиотровский, *Бзф. աշխ.*, էջ 43, 56—57:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 36:

ներին հաջորդող բաղմասենյակ տները (Շենդավիթ)¹⁹, որոնք կապվում են մեծ ընտանիքային պատրիարխալ համայնքի առաջացման հետ²⁰։ Վերջապես մեծ տեղաշարժեր են նկատվում III հազարամյակում մետաղամշակման բնագավառում, պղնձի ձուլման տեխնիկայի արմատավորման, ինչպես նաև նոր՝ պղնձի և մկնղեղի, մկնղեղի բրոնզե ձուլվածքի պատրաստման կապակցությամբ, մի հանդամանք, որը նշանակալից երևույթ հանդիսացավ Հայկական լեռնաշխարհի նյութական արտադրության մեջ²¹։

Երկրորդ հազարամյակը Հայկական լեռնաշխարհում նշանավորվում է նախորդ ժամանակաշրջանում սկզբնավորվող, վերը հիշատակված երևույթների ուժեղացմամբ։ Անասնապահությունը դառնում է տնտեսության հիմնական ձևը, իսկ գույքային անհավասարությունը ավելի ակնհայտ, կիկլոպյան ամրոցների առաջացումը համատարած է, պատրիարխալ համայնքների ձևավորումը վերջնական։

Անասունների մասնավոր սեփականության հիման վրա սկսվում է դասակարգային հարաբերությունների սաղմնավորման պրոցեսը²²։

Քննության առնված ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվում են բաղմասիվ ցեղային միություններ, որոնցից մի մասը ժամանակի ընթացքում վերաճեց պետական բնույթ ունեցող կաղմավորումների։

Քրիսթի Նարուստ դամբարանարկուրները հանդիսանում են այդ տերիտորիայում II հազարամյակում գոյություն ունեցող ցեղային միությունների առաջնորդների թաղումներ²³։ Բատելով Կիրովականում հայտնաբերված, II հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող նյութերից, կարելի է ասել, որ այս շրջանում էր գտնվում մի այլ ցեղային միություն²⁴։ Իրենց հասարակական զարգացման տեսակետից հիշյալ ցեղային միությունները հավանաբար ռազմական ղեկավարության վաղ փուլում էին գտնվում²⁵։ Գույքային ընդգծված անհավասարության պատկեր է բացվում լճաշենի և Արթիկի պեղումների շնորհիվ²⁶։ Լճաշենի ցեղային ավազանու հարուստ թաղումները նույնպես վկայում են XIII—XII դարերում Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան շրջանում գոյություն ունեցող խոշոր ցեղային միության մասին, որը զգալի չափով առաջադիմել էր իր սոցիալական զարգացման ճանապարհին։

Մի քանի ցեղային միությունների հանդիպեցին առաջխաղացող ուրարտացիները VIII դարի կեսին, Սևանա լճի ափերին։ Այս միություններից

¹⁹ Б. Пиотровский, *Узл. шл.*, էջ 32։

²⁰ В. Массон, *Средняя Азия и Древний Восток*, Москва-Ленинград, 1964, էջ 329 և հտ.։

²¹ А. Мартиросян, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, Ереван, 1964, էջ 24, 47։ Э. Ханзадян, *Узл. шл.*, էջ 12—16։ К. Куншарева, «*Պատմա-բանասիրական հանդես*», 1965, № 4, էջ 273։

²² Б. Пиотровский, *Роль развития земледелия и скотоводства в образовании классов и государства (ձևադիր)*, էջ 9 և հտ.։

²³ Б. Пиотровский, *Археология Закавказья*, էջ 44—45։

²⁴ *Նույն տեղում*, էջ 47—48։

²⁵ Г. Меликишвили, *К истории древней Грузии*, Тбилиси, 1959, էջ 162։

²⁶ Հ. Մնացականյան, *Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները*, «*Պատմա-բանասիրական հանդես*», 1965, № 2, էջ 95 և հտ.։ Т. С. Хачатрян, *Материальная культура древнего Артика*, Ереван, 1963։

մեկը ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվում է որպես Վելի-րուխի երկիր և ինչպես երևում է հնագիտական հարուստ և բազմատեսակ նյութերից, այն ապրում էր նախնադարյան-համայնական կարգերի պայմաններում, բայց արդեն այդ կարգերի քայքայման փուլում²⁷։ Տոհմատիրական կարգերին հատուկ քաղաքական տրոհվածության պատկեր են ուրվագծում ուրարտական արձանագրությունները էտիունիում՝ Կարսից մինչև Սևանա լիճը տարածվող, այս հավաքական անունը կրող տերիտորիայում²⁸։

Ասորեստանյան և ուրարտական արձանագրությունները հիշատակում են մի նշանակալից միավորում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան մասում, Ճորոխի հովտում։ Դա Դայաենի, Դիաուխի երկիրն է, հայկական Տայթ նահանգը, որտեղ արդեն XIII դարում վկայակոչվում է մի խոշոր ցեղային միություն։ Ուսումնասիրողների կարծիքով Տայթի ցեղային միության մեջ իր զարգացման ընթացքում հանգես են գալիս պետականության որոշ սաղմեր²⁹։

Մի շարք տվյալներից երևում է, որ II հազարամյակի առաջին կեսից սկսած Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հարավային շրջանների բնակչությունը ներգրավված էր Հին Արևելքի նշանավոր թագավորության՝ Միտանիի պետականության ոլորտը, որի հետ նա կապված էր նաև էթնիկապես³⁰։ Այս ժամանակաշրջանում խուրրիական ցեղեր էին ապրում ինչպես Հյուսիսային Միջագետքում, Միտանիի թագավորության բուն տերիտորիայում, այնպես և Հայկական լեռնաշխարհում։ Շատ հավանական է հետևապես, որ դասակարգային հասարակության և պետության կազմավորման պրոցեսը առաջադիմել էր Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ընկած տարածություններում ապրող ցեղերի միջավայրում։

Որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ Միտանիի թագավորության կազմալուծման ժամանակից սկսած (մ. թ. ա. XV դ.) ձևավորվում են խուրրիական և ուրարտական պետական միավորումներ՝ խուրրի թագավորությունը Վանա լճի շրջանում և Ուրուատրին՝ Վերին Զարի վերին և միջին հոսանքի շրջանում³¹։ Այստեղ գտնվող Մուսասիրը համարվում է ուրարտական ցեղերի քաղաքական և կրոնական հնագույն կենտրոնը³²։

XIII դարում սակայն այս միավորումները զաղարեցին գոյություն ունենալուց։ Նրանք կործանվեցին ասորեստանցիների հարվածների տակ և քայքայվեցին։ Սալմանասար I-ը (մ. թ. ա. 1280—1260) հիշատակում է ութ առանձին երկրներ, որոնք միավորված էին մի ընդհանուր՝ Ուրուատրի անվան տակ։ Այստեղից երևում է, որ XIII դարի առաջին կեսում, արդեն նախկին պետական միավորումը իր տեղը զիջել էր ցեղային միության³³։ Ուրարտական նսմականների և վավերագրերի ուսումնասիրություններից նույնպես երևում է, որ սլշմ ուրարտական պետականության առաջացման հարցը ենթակա է վերա-

²⁷ Ս. Բարխուդարյան, Վելիքուխի երկիրը, նյութեր Հին Հայաստանի պատմության, Երևան, 1935, էջ 192 և հտ.։

²⁸ Г. Меликишвили, Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 56—57։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 249 և հտ.։

³⁰ Նույն տեղում, էջ 93 և հտ.։

³¹ Նույն տեղում, էջ 148 և հտ.։ Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959, էջ 49։

³² Г. Меликишвили, նշվ. աշխ., էջ 159 և հտ.։

³³ Б. Пиотровский, նշվ. աշխ., էջ 43։

նայման և որ պետականության սկզբնավորումը պետք է փնտրել II հազարամյակում³⁴։

XIII դարից՝ խուրրի-ուրարտական խոշոր միավորումների կործանումից հետո, մինչև IX դարը չենք հանդիպում քիչ թե շատ նշանակալից քաղաքական կազմավորումների։ Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիան զբաղեցված էր բազմաթիվ ցեղային մանր միավորումներով։ Ասորեստանի թագավորները հիշատակում են այստեղ նաիրյան տասնյակ երկրներ և թագավորներ³⁵։

Սակայն I հազարամյակի սկզբներին ուրարտական պետության կազմավորման պրոցեսը կրկնվում է նոր պայմաններում նաիրյան ցեղերի միջավայրում։ Այս ցեղերի սիստեմատիկ պատերազմները Ասորեստանի դեմ, միջցեղային պայքարը գերիշխանության համար մ. թ. ա. IX դարում հանգեցրին ուրարտական պետության կազմավորմանը³⁶։

Հայկական լեռնաշխարհի հիշատակված բազմաթիվ միավորումները անկախ նրանից, թե նրանք ցեղային միություններ էին կամ պետական բնույթ ունեին, անկասկած որոշակի դեր խաղացին հայ ժողովրդի կազմավորման գործում։ Այդ միավորումների բնակչության լեզվի, մշակույթի և մարդաբանական տիպի ժառանգորդը հանդիսացավ հայ ժողովուրդը։ Ուշագործյան արժանի է նաև այս միավորումների սոցիալ-տնտեսական հաստատությունների ազդեցության հարցը հին հայկական հասարակարգի վրա, թեպետ որոշակի բան ասել այդ մասին առայժմ հնարավոր չէ։

Մեր տրամադրության տակ եղած գրավոր աղբյուրների տվյալների համաձայն հին հայկական պետության կազմավորման գործում հատկապես մեծ դեր է հատկացվում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան ծայրամասերում տեղագրվող երկու միավորումներին՝ Հայասա-Աղզիին և Արմե-Շուպրիային։

Հայասա-Աղզի երկրի հասարակության զարգացման մակարդակի մասին մի քանի տվյալներ են հայթայթում հեթիթական արձանագրությունները, որոնք որոշ չափով արտացոլում են այս երկրի սոցիալական կյանքի առանձնահատկությունները։

Հայասա երկրի ղեկավարների մասին խոսելիս հեթիթական արձանագրությունները որպես կանոն հիշատակում են ոչ թե թագավորներին, այլ առաջնորդներին, որոնք ինչպես հայտնի է կանգնած էին ցեղային միությունների գլուխը։ Առաջնորդների հետ միասին արձանագրություններում հիշատակվում են «Հայասայի ժողովուրդը», «Հայասայի մարդիկ», ապա՝ «Հայասայի ավագները»։ Կա հիշատակություն զուգահեռ երկրորդ առաջնորդի գոյության մասին։

Այս ամենը ակնարկում են այն մասին, որ Հայասա երկրի բնակչությունը ղեռ լրիվ դուրս չէր եկել զարգացման նախնադարյան-համայնական փուլից։ Առաջնորդը սուվերեն իշխանություն չուներ, այլ բաժանում էր այն ավագների ժողովի կամ ժողովրդի հետ³⁷։

³⁴ И. Дьяконов, Урартские письма и документы, Москва—Ленинград, 1963, т. 20, 23, 25.

³⁵ Б. Пиотровский, *Узг.* աշխ., էջ 43 և հտ.

³⁶ Նույն աղբյուր, էջ 57, Г. Меликшвили, *Узг.* աշխ., էջ 188 և հտ.

³⁷ Г. Капанцяи, Хайаса—колыбель армян, Ереван, 1947, Г. Меликшвили, *Узг.* աշխ., էջ 81 և հտ., Л. Барсегян, Из истории древнейших племенных союзов армянского нагорья в XV—XIII вв. до н. э. (Хайаса—Аззи). Автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1964.

Հայաստանում հասարակության դարգացման որոշակի մակարդակի մասին կարելի է դատել նաև այնտեղ տիրող ազդակցական կապերի հնամենի սիստեմի հիման վրա: Մի պայմանագրի տեքստից երևում է, որ հայասական տվադանու միջավայրում ընդունված էր հարադատ քրոջ կամ մերձավոր ազդակցուհիների հետ կնքված ամուսնությունը, որն արգելված էր հեթիթների մոտ³⁸: Այս տվյալների մեջ կարելի է տեսնել վկայություն դույզամուսնության սիստեմի գոյության մասին, որը բնականաբար ակնարկում է հասարակական հարաբերությունների թերդարգացման մասին:

Այնուհանդերձ, աղբյուրներից երևում է, որ հայասական միջավայրում տոհմատիրական կարգերը բռնել էին քայքայման ուղին: Առանձին առաջնորդներ արդեն ժառանգական իշխանություն ունեին և որոշ իրավասություններով էին օժտված³⁹:

Հեթիթական թագավորության անկումից հետո դժբախտաբար դադարում են ամեն տեսակի տեղեկություններն այս երկրի մասին, որը հավանաբար նշանակալից դեր է խաղացել հայ ժողովրդի կազմավորման գործում: Հնարավոր է, որ Սուխմի երկրում, որը ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակվում է մոտավորապես նույն տեղում, ինչ որ և Հայասան, ուժեղանում է հայկական ցեղերի էթնիկական համախմբման պրոցեսը⁴⁰: Այդ պրոցեսը բնականաբար կապված էր հանդես եկող հնդեվրոպական ցեղերի նոր ալիքի հետ, որի կենտրոնը դարձավ Հայաստանից և Սուխմիից հարավ ընկնող Շուպրիա երկիրը:

Հնդեվրոպական ցեղերի նոր ալիքի երևան գալը այժմ որոշակիորեն առնչվում է Թիզլաթպալասար I-ի իշխանության տարիների հետ (մ. թ. ա. 1117—1071): Ասորեստանի թագավորը հիշատակում է ուրումեացիներին, հեթիթական երկրի մարդկանց, որոնք իր թագավորության սկզբում մուտք էին գործել Շուպրիա երկիրը և տեղավորվել այնտեղ, բայց նվաճվել էին ու միացվել Ասորեստանին⁴¹: Ուրումեացիներից բացի Թիզլաթպալասարը հիշատակում է նաև Շուպրիա ներթափանցած ուրիշ ցեղերի անունները՝ մուշկերին և կաշկերին (արեշլայցիներին): Ինչպես երևում է, ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, հիմնականում ուրարտական արձանագրությունների տվյալներից, միայն ուրումեացիներն են, որ իրենց անունը պարտադրեցին Շուպրիա մարզին կամ նրա մի մասին: Շուպրիան կամ Շուբարտուն, որը այս ժամանակաշրջանում տեղադրվում էր ոչ թե Հյուսիսային Միջագետքում, այլ Հայկական լեռնաշխարհի որոշակի՝ հարավ-արևմտյան մասում, գերազանցապես խուրրիական երկիր էր⁴²:

Նման միջավայրում տեղավորված հնդեվրոպական ուրումեացիները աստիճանաբար ձուլեցին տեղական ցեղերի զգալի մասը:

Մ. թ. ա. IX դարում, ուրարտական օճենու թագավորի արձանագրություններում Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածը արդեն կրում է Ուրմե

³⁸ N. Adontz. Histoire d'Arménie, Paris, 1946, էջ 29—31:

³⁹ Г. Меликишвили, նշվ. աշխ., էջ 87:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 407, 418:

⁴¹ И. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту ((այսուհետև՝ АВНИУ), ВДН, 1951, № 2—4 (11—13). Ս. Երեմյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմև-Շուպրիա երկրում, Գլխամարտնախորհրդական հանդես, 1958, № 3, էջ 59 և հտ.:

⁴² Г. Меликишвили, նշվ. աշխ., էջ 90:

անունը, իսկ մ. թ. ա. VIII դարում՝ Սարգսի II-ի արձանագրություններում՝ Արմեն անունը⁴³:

Ուրարտական արձանագրությունների Ուրմեն կամ Արմեն երկրի նույնացումը ասորեստանյան արձանագրությունների Շուպրիա երկրի, կամ գոնե նրա մի մասի հետ, այժմ կարելի է ապացուցված համարել⁴⁴: Հայ միջնադարյան տոպոնիմիկայի տվյալների օգնությամբ որոշվում են Արմեն-Շուպրիա երկրի հյուսիսային և հարավային սահմանները՝ Սասնա լեռներում և Արևմտյան Տիգրիսի վրա:

Թեև Արմեն-Շուպրիան մտնում էր Ասորեստանյան տերության սահմանների մեջ, այն հաճախ ինքնուրույնանում էր: Դրանով պետք է բացատրել Շուպրիա երկրի հաճախակի հիշատակումը ասորեստանյան թագավորների հաղորդագրություններում⁴⁵: Մ. թ. ա. IX դարում Արմեն-Շուպրիա երկրի համար մի նոր թշնամի է հանդես գալիս հանձինս Ուրարտուի: Ուրարտական թագավորները ձեռնարկում են բազմաթիվ փորձեր նվաճելու այդ երկիրը, սակայն միշտ հանդիպում են համառ դիմադրության: Մ. թ. ա. 673 թ. մի մեծ արշավանք է կազմակերպում դեպի Արմեն-Շուպրիա երկիրը Ասորեստանի թագավոր Ասարխազուն: Ընդունալով, Արմեն-Շուպրիան նվաճվեց, բայց VII դարի կեսերին նա այլևս հանդես չի գալիս Ասորեստանյան տերության ցուցակներում: Հավանաբար այս ժամանակաշրջանում Արմեն-Շուպրիան լիակատար անկախություն էր ձեռք բերել⁴⁶:

Ասորեստանյան արձանագրությունները սահմանափակ, բայց հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում հայ-խուրրիական այս միավորման սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին:

Շուպրիայի նվաճման կապակցությամբ Ասարխազունը հիշատակում է արհեստավորներին, երկրագործներին, այգեգործներին, հովիվներին, որոնց նա այս երկրից քշել-տարել է Ասորեստան⁴⁷: Այս տեղեկությունները հաստատում են մեր գիտելիքները Արմեն-Շուպրիայի տնտեսության բազմաճյուղության մասին, նրա որոշակի մասնագիտացման մասին⁴⁸:

Հատկապես կարևոր է թվում արհեստավորների, երկրագործների և այգեգործների հիշատակումը, մի հանգամանք, որը խոսում է տվյալ հասարակության զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի մասին: Հետաքրքրական են նաև Արմեն-Շուպրիայի զորքերի տեսակների միջև գոյություն ունեցող ուժեղ մասնագիտացման մասին վկայող տվյալները: Ասարխազունը թվարկում է թիկնապահների գնդի մարտակառքերի վարորդներին, ձիավորներին, ապա՝ զորքի մարտակառքերի վարորդներին և մարտիկներին, սակրավորներին, վահանակիրներին, հետախույզներին, ինչպես նաև բազմաթիվ հրամանատարներին⁴⁹: Սրանցից բացի թագավորը հիշատակում է նաև Արմեն-Շուպրիայից գերեվարած մնացած բնակչության մասին, որը «որպես մանր անասուն»

43 Նույն տեղում, էջ 245, 248:

44 Նույն տեղում, էջ 52:

45 ABHMY, X: 15, 22—25, 29 և այլն:

46 Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 72:

47 ABHMY № 67к.

48 Н. Арутюнян, նշվ. աշխ., էջ 69—70, 116—117, 167—168:

49 ABHMY № 67к.

բաշխվել էր Ասորեստանի թագավորական ղզյակների միջև և հանձնվել նրանց շուրջը ապրող մեծամեծներին⁵⁰:

Արմե-Շուպրիայում ուրվագծվող դասակարգային շերտավորման տեսակետից հետաքրքիր կլինեն գերեվարած այս բնակչության մեջ տեսնել հասարակության ստորին խավերը, ստրուկներին և սղոթատացած համայնականներին:

Ասարխադոնի արձանագրություններում հիշատակվում են Արմե-Շուպրիայի թագավորի և նրա որդիների անունները, որոնք խուրրիական կերպար ունեն⁵¹:

Այս բոլոր տվյալները աներկրա կերպով վկայում են զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա գտնվող հասարակության մասին: Այդ մակարդակի ստեղծմանը անկասկած նպաստում էր նաև հին արևելյան հարևան տերությունների՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի որոշակի ներգործությունը, որը արագացնում էր սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը:

Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ մ. թ. ա. VII դարի վերջերին Արմե-Շուպրիան գտնվում էր պետականության գոյացման շեմին, կամ գուցե արդեն վեր էր ածվել պետական կազմավորման: Սակայն ասորեստանյան նույն արձանագրություններում պահպանված տվյալները պետք է զգուշացնեն Արմե-Շուպրիայի հասարակության զարգացման աստիճանը գերազնահատել ցանկացող ուսումնասիրողին: Խոսքը Ասորեստանի թագավորների հաճախ կրկնվող վկայությունների մասին է՝ Արմե-Շուպրիա փախչող ասորեստանցիների մասին: Փախստականների վերաբերյալ տեղեկություններ են պահպանվել IX դարի թագավոր Ասսուրնազիրպալի արձանագրություններում⁵²: Փախստականներ են հիշատակվում նաև Սարգոն II-ին ուղղված նամակներում⁵³: Հատկապես հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Ասարխադոնը՝ Արմե-Շուպրիայի նվաճման պատմության կապակցությամբ⁵⁴:

Պետք է ի նկատի ունենալ, որ փախստականների որոշակի մասը ապաստան էր փնտրում Արմե-Շուպրիայում քաղաքական պատճառներից զրդված: Ասարխադոնը հիշատակում է ասորեստանցի հրամանատարներին, մարդիկ կառավարիչներին, վերակացուներին, պետերին, որոնք փախել են Շուպրիա⁵⁵: Հավանաբար Արմե-Շուպրիայում ապաստան գտան Սինախերիբի հայրասպան որդիները⁵⁶:

Մյուս կողմից արձանագրությունները հիշատակում են փախստականների, որոնք քիչ ընդհանուր բան ունեն վերևում թվարկվածների հետ և որոնք սոցիալական առանձնահատուկ կատեգորիա էին կազմում: Ասարխադոնը այս մարդկանց անվանում է ավաղակներ, զոդեր, մեղապարտներ, արյուն թափողներ⁵⁷: Ինչպես հայտնի է, սովորաբար այդպես էին բնութագրվում ստրուկ-

⁵⁰ ABIIIIY № 67к.

⁵¹ ABIIIIY № 67ж.

⁵² ABIIIIY № 23 (II, 2).

⁵³ ABIIIIY № 50 (32).

⁵⁴ ABIIIIY № 67.

⁵⁵ ABIIIIY № 67a.

⁵⁶ ABIIIIY № 62.

⁵⁷ ABIIIIY № 67a.

ներքին կրճատագրության հաջորդ տողերում թագավորը տալիս է ավելի որոշակի բնորոշումներ: Նա հականե հանվանե թվարկում է ստրուկներին և իրենց տերերին թողած փախստականներին, որոնց ի նշան պատժի զրկեց աշքերից, քթից ու ականջներից և վերադարձրեց տերերին⁵⁸:

Եւրված տվյալները վկայում են ասորեստանյան հարկատու բնակչության տարբեր պարտավորություններ կրող մարդկանց, աղքատացած համայնականների և ստրուկների փախստի մասին:

Նթե սպանված թագավորի որդիների կամ տարբեր տեսակի հրամանատարների և պետերի փախուստը կարելի է բացատրել քաղաքական պատճառներով, ապա այս դեպքում զործ ունենա այլ կարգի երևույթների հետ: Սա իսկական փախուստ է զասակարգային կեղերումից, զասակարգային շահագործումից, այսինքն սա զասակարգային պայքարի պատսիվ ձևերից մեկն է: Այս հանգամանքը կարևոր է ոչ այնքան Ասորեստանի սոցիալական պատմության համար, որը հնարավոր է բնութագրել այլ աղբյուրների օգնությամբ ևս, որքան Արմե-Շուպրիայի ներսում տիրող սոցիալական հարաբերությունների ճիշտ իմաստավորման համար: Այս կապակցությամբ հատկապես մեծ նշանակություն են ստանում նույն Ասորեստանի վկայությունները Արմե-Շուպրիայում՝ Ուրարտուից եկած բազմաթիվ փախստականների առկայության մասին⁵⁹:

Այս վկայության հիման վրա, որը ակնբախորեն ձայնակցում է ասորեստանյան փախստականների մասին վերոհիշյալ տվյալների հետ, պատճառաբանված հետևություն է արվել Ուրարտուի և Ասորեստանի պետական և սոցիալական կարգերի նմանության մասին⁶⁰: Սակայն տվյալ դեպքում շատ ավելի ուշագրավ է թվում մի այլ հետևություն, որը կարելի է անել մի կողմից՝ Արմե-Շուպրիայի և մյուս կողմից՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի զարգացման մակարդակների միջև գոյություն ունեցող ակնհայտ տարբերության մասին:

Ասորեստանում և Ուրարտուում, զասակարգային հարաբերությունների հասունացման, պետականության պայմաններում, որոնք ուղեկցվում էին գյուղական համայնքի ուժեղացող ենթարկվածությամբ և արտադրության միջոցներից զրկված՝ նյութական բարիքներ արտադրողների դասի վերջնական ձևավորումով, զասակարգային շահագործումը հատկապես դաժան ձևեր էր բնորոշում:

Արմե-Շուպրիայում, որտեղ հասարակությունը ապրում էր վաղ-զասակարգային տիպի պետության պայմաններում, կամ, ինչ որ նույնպես հավանական է, գտնվում էր պետության վերածվելու եզրին, զասակարգային շահագործումը կիսանահապետական ձևեր էր բնորոշում, և հետևաբար այստեղ տիրող պայմանները տանելի էին ասորեստանյան և ուրարտական նույնիսկ շարքային փախստականների համար: Սարգոն II-ին հասցեագրված մի նամակից հայտնի է, որ Շուպրիայի (կամ Ուրարտուի) թագավորը ասորեստանյան փախստականներին տեղավորեց իր երկրում և ռաբանց տրամադրեց դաշտեր, այգիներ և տներ⁶¹: Հավանական է, որ Շուպրիայում նրանք օժտված

⁵⁸ ABHUY № 67к.

⁵⁹ ABHUY № 67, л.

⁶⁰ Г. Мелнкншвнлн, Ելվ. աշխ., էջ 333—333:

⁶¹ ABHUY № 50 (37).

էին ազատ հողագործների իրավունքներով և ունեին իրենց հողն ու արտադրության գործիքները:

Ուրարտուի ու Ասորեստանի և Արմե-Շուպրիայի միջև անցկացված համեմատությունից երևում է, որ վերջինիս համար բնորոշ էր վաղ դասակարգային հասարակությունը, որի մեջ ստրկատիրության զարգացման մակարդակը շատ ավելի ցած էր քան Ասորեստանում և Ուրարտուում: Պետականության շեմին կանգնած կամ հենց նոր, վաղ պետական կազմավորման վերաճած ցեղային միության առկայությունը Արմե-Շուպրիայում վկայում է հայ ժողովրդի կազմավորման նշանակալից պրոցեսների մասին տվյալ և հարևան տերիտորիաներում⁶²: Ինչպես հայտնի է, նախնադարյան-համայնական կարգերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման պրոցեսը ուղեկցվում է էթնիկական համախմբման պրոցեսով:

Նշված ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերում և հատկապես Արմե-Շուպրիայում այդ պրոցեսը տեղի էր ունենում համախմբող միջուկի՝ արմենական ցեղերի՝ տվյալ տերիտորիայի էթնիկական առաջատար տարրի շուրջը:

Մ. թ. ա. VII դարի վերջը և VI դարի սկիզբը նշանավորվեց հին արևելյան երկու հայտնի տերությունների՝ Ասորեստանի և ասպա Ուրարտուի կործանումով:

Շատ հավանական է, որ պատմական շրջադարձային նշանակություն ունեցող այս ժամանակաշրջանում Արմե-Շուպրիան հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն մի միավոր Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածներում և ակտիվ մասնակցություն է ունենում այդ ժամանակվա ռազմաքաղաքական հիմնական իրադարձություններին:

Ասորեստանի կործանմանը աջակցելուց հետո, Մարաստանի հետ միասին հայերը նվաճեցին Ուրարտուն, որի տեղը հանդես եկավ հայկական թագավորությունը:

Մ. թ. ա. VI դարի հայկական թագավորության և նրան հաջորդած արեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի մասին կարելի է ասել հետևյալը⁶³: Սկզբնաղբյուրներում և առաջին հերթին Քսենոփոնի «Կյուրուպեդիա»-ում պահպանված վկայություններից երևում է, որ մ. թ. ա. VI դարում Հայաստանում գոյություն ունեւ գույքային և սոցիալական անհավասարություն: Այժմ ընդհանուր ճանաչում է գտնում այն կարծիքը, որի համաձայն «Կյուրուպեդիա»-ի՝ Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունների հիմնական մասը արժանահավատ է համարվում, մանավանդ երբ այդ տեղեկությունները հաստատվում են այլ աղբյուրների տվյալների՝ Քսենոփոնի «Անարադիս»-ի, Հերոդոտոսի «Պատմությունների», Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և արեմենյան արձանագրությունների օգնությամբ⁶⁴: Քսենոփոնը հիշատակում է Հայաստանի թագավորին, նրա կնոջը և սրղիններին, զորավարներին, առանձին հարուստ հայերին և ընդհանրապես

⁶² Ս. Երեմյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 69—71:

⁶³ И. Льяконов, История Мидии, Москва—Ленинград, 1956, էջ 33—34

⁶⁴ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1957, էջ 73 և հտ.

«երեւելի հայերին» նա պատմում է թվարկված անձերից ոմանց հարստությունների, դրամական սեփականության մասին: Ակադ. Մանանդյանի հաշիվներով միայն թագավորը մոտ 12 միլիոն ոսկի ուրյու արժեքով գումար ուներ⁶⁵: Նույն ժամանակաշրջանի հայ հասարակության վերնախավի մի շարք ներկայացուցիչների մասին հիշատակություններ կան այլ աղբյուրներում: Խոսքը դուրավորների մասին է (Դադարշիշ, Արտուխաս), սատրապի դուան ծառայողների (մատովակներ, հացարարներ, զուցե դպիր) և այն հայ իշխանավորի մասին, որը թագավորել էր Բարելոնում (Հալդիտայի որդի Արախին):

Քսենոփոնը հիշատակում է Հայաստանի արհեստավորներին՝ հյուսնե-րին և քարագործ վարպետներին («Կյուրուպեդիա», III, 2, 11): Այս տվյալները հաստատվում են հնագիտական նյութերով: Հայաստանի ու Վրաստանի տերիտորիայում և մերձսևծովյան մարդի հարավային ափերում աքեմենյան տիպի զեղարվեստական մետաղագործության արտադրանքի հարուստ գյուտերը թույլ են տալիս կարծելու, որ մետաղյա այս առարկաները պատրաստվել են տեղում⁶⁶: Այս կապակցությամբ կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի թագավորական կամ տաճարային տնտեսություններին կից աշխատող արհեստանոցները իրենց գործունեությունը շարունակեցին հայկական թագավորության և աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանում: Ուրարտական մետաղյա արտադրանքը մեծ հռչակ էր վայելում և նրան շատ էին նմանվում ավելի ուշ ժամանակի աքեմենյան մետաղագործության նմուշները:

Ուշադրության արժանի են Հայաստանում VI դարում արտաքին և ներքին առևտրի զոյության մասին եղած թուրքիկ ակնարկները («Կյուրուպեդիա», II, 4, 32, III, 3, 1): Դրանք հաստատվում են Հերոդոտոսի հետաքրքիր տրվյալներով՝ Հայաստանից Բաբելոն արտահանվող զինու մասին («Պատմություններ», I, 194):

Մ. թ. ա. VI դարի հայկական թագավորության և ապա հայկական սատրապության քաղաքների զոյության մասին քիչ բան գիտենք: Սկզբնաղբյուրները («Անաբազիս», աքեմենյան արձանագրությունները) Հայաստանի տերիտորիայում հիշատակում են զյուղեր, ամրոցներ, բնակավայրեր: Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում կար երկու կամ երեք քաղաք-նստավայրերի վարչական կենտրոններ՝ Վանը՝ Հայաստանի հարավային և Արին-բերդն ու քիչ ավելի ուշ Արմավիրը՝ արևելյան մասերում:

Շատ հավանական է, որ հունական և նույնիսկ իրանական անուն կրող տաճարներից, տաճարային միավորումներից մի քանիսը առաջացել էին վաղ ժամանակներում, բայց թե նրանք ինչ սոցիալական բնույթ ունեին մ. թ. ա. VI—IV դարերում, դժվար է ասել⁶⁷:

65 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 404, ծանոթ. 1: Որպես հիմք ընդունվել է նախահնդափոխական ոսկի ուրյու:

66 H. Lusche, Die Phiale, Bleicherode am Harz, 1939, էջ 51, 54: P. Amandry, Collection Hélène Stathatos, III, Strassbourg, 1963, էջ 270—272:

67 А. Перханнян, Храмы и храмовые объединения Малой Азии и Армении, Москва, 1959, էջ 45, ծանոթ. 146, էջ 48, ծանոթ. 163, էջ 147, 148: N. Adontz, Եզդ. աշխ., էջ 381 և հտ.:

Քննության առնված ժամանակաշրջանի հին հայկական հասարակության զարգացման մակարդակը որոշելու տեսակետից կարևոր են նաև դասակարգերի ու պետության կազմավորման համար մեծ նշանակություն ունեցող տնտեսության հիմնական ձևերի՝ երկրագործության և անասնապահության մասին մեզ հասած տվյալները:

Հայաստանում երկրագործության զարգացման բարձր մակարդակի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Քսենոփոնը «Անարադիս»-ում: Հայկական գյուղերը նկարագրելիս Քսենոփոնը հաճախ ընդգծում է նրանց բարեկեցիկ վիճակը, ամեն տեսակ մթերքների ու պաշարների առատությունը: Նա հիշատակում է ցորենից և գարուց պատրաստած մեծ քանակությամբ հաց, առանձին ցորեն և գարի, անասունների համար չորացրած խոտ, գարուց պատրաստած գինի, հին անուշահոտ հորած գինիներ, շամիչ, ընդեղեններ, բունջուր, դառը նշի և բեկկնի յուղ («Անարադիս», IV, 4; 7, 9, 13, 5; 25—27, 31—32): Մթերքների այս թվարկումը ակնառու է դարձնում հին Հայաստանի երկրագործության զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճանը և նրա բազմաճյուղությունը: Հացահատիկային բույսերի մշակման կողքին, ինչպես տեսանք, որոշակի փաստեր ունենք խաղողագործության գոյության վերաբերյալ, որի զարգացման աստիճանի մասին են վկայում, ըստ երևույթին, հատուկ մշակման միջոցով պատրաստված պահույնային գինիները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի գինու մի մասը արտահանվում էր:

Ուշագրավ է Քսենոփոնի վկայությունը հին Արևելքում լայն տարածում գտած զարեչրի օգտագործման մասին Հայաստանում: Ընդեղենի և տեխնիկական կուլտուրաների գոյությունը ևս ապացույց է վերելք ապրող երկրագործության, քանի որ այդպիսի կուլտուրաների մշակումը պահանջում էր մեծ հմտություն և աշխատատար աշխատանք, բայց աչքի էր ընկնում բացառիկ արդյունավետությամբ: Տեխնիկական կուլտուրաների առկայությունը խոսում է հին Հայաստանում ոռոգման սիստեմի գոյության մասին: Մ. թ. ա. V—IV դարերի սահմանազրխին Հայաստանի երկրագործության զարգացման պատկերը ձայնակցում է ուրարտական երկրագործության մեզ հայտնի տվյալների հետ⁶⁸:

Զարգացման բավականին բարձր մակարդակի վրա էր գտնվում Հայաստանում նաև անասնապահությունը, բայց երկրագործության տեսակարար կշիռը երկրի տնտեսության մեջ հավանաբար ավելի նշանակալից էր Այս օրինաչափ երևույթը Բ. Բ. Պիոտրովսկու կարծիքով մեծ նշանակություն ունի պետության կազմավորման պրոցեսի համար⁶⁹: Ինչպես արդեն տեսանք, Հայաստանի և Անդրկովկասի բրոնզի դարի հնագիտական նյութը վկայում էր անասնապահության առաջատար դերի մասին II հազարամյակում: Արտադրողական ուժերի աճը պայմաններ ստեղծեց երկրագործության զարգացման համար, որը աստիճանաբար սկսեց անցնել ոռոգելի հողօգտագործմանը, առաջ եկավ արորը, որի շնորհիվ կարելի էր լայն տարածություններ մշակել: Երկրագործությունից ստացված ավելցուկը ավելի կայուն դարձավ, և ավելի մեծ, քան այն, որ ստացվում էր անասնապահությունից: Եռասակարգային

⁶⁸ Н. Арутюнян, *նշվ.* գլուխ 1-ին և 2-րդ:

⁶⁹ Б. Пиотровский, Роль развития земледелия и скотоводства в образовании классов и государства, *էջ 11 և հտ.*

շերտավորումը ուժեղացավ երկրագործական համայնքներում և տնտեսության մեջ առաջատար տեղը աստիճանաբար անցավ երկրագործությանը: «Երկրագործությունը կյանքի կոչեց մի դասակարգը մյուս դասակարգի վրա իշխող այն կազմակերպությունը, որն ընդունված է անվանել պետություն»⁷⁰։ Երկրագործության վերելքը, որը վկայակոչում է Քսենոփոնը հայկական ցեղերի միջավայրում, զգալի չափով պայմանավորեց հայկական պետության կազմավորման պրոցեսը:

Հին Հայաստանի հասարակարգի առանձնահատկությունները, նրա տնտեսության զարգացման մակարդակը լավ են դրսևորվում «Անաբազիս»-ում ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված պոնտական ցեղերի սոցիալ-տնտեսական վիճակի հետ անցկացրած համեմատությունից: Հայերի և պոնտական հասարակարգի մասին Քսենոփոնի հիշատակած տվյալների համադրումից բացահայտվում է այն ակնհայտ տարբերությունը, որը գոյություն ունեւ նրանց միջև և օգնում է ավելի լավ ըմբռնել մ. թ. ա. VI—IV դարերի հայկական հասարակության էությունը:

Քսենոփոնի նկարագրությունից լավ երևում է, որ մերձսևծովյան մարզի հարավային ափերի և պոնտական լեռների բնակչությունը ապրում էր նախնադարյան-համայնական կարգերի համար բնորոշ քաղաքական տրոհվածության պայմաններում⁷¹։ Իրենց ճանապարհի վրա հույները հանդիպեցին այստեղ մի շարք քաղաքական փոքր միավորների, որոնց հիմքը կազմում էին ցեղային միությունները (տառիսների, խալիբների, սկիթիների, մակրոնների, մոսիսոյկների)։ Հայաստանում, սակայն, արևելյան Տիգրիսից մինչև Արաքսի վերին հոսանքը և ավելի հյուսիս տարածվող տերիտորիան, Քսենոփոնի վկայությամբ, բնակեցված էր մի ժողովրդով՝ հայերով: «Անաբազիս»-ի տվյալներից երևում է, որ մերձպոնտական ցեղերի տնտեսության զլխավոր, առաջատար ձևը անասնապահությունն էր⁷²։ Նույն երկրամասում երկրագործական կուլտուրաների առկայության մասին եղած կցկտուր տեղեկությունները չեն կարող խախտել ընդհանուր պատկերացումը պոնտական ցեղերի տնտեսության մասին և, ընդհակառակը, բնութագրում են երկրագործության ստորադաս վիճակը: Հայաստանում, սակայն, Քսենոփոնը տեսավ բարձր զարգացած երկրագործություն, որի դերի մասին պետության կազմավորման գործում վերևում ասվեց: Վերջապես պոնտական ցեղերի ամրացված բնակավայրերի գոյության փաստը, որը ներդաշնակում է Անդրկովկասի տոհմական կարգերի քայքայման ժամանակաշրջանի համար բնորոշ կիկլոպյան ամրոցների հետ, արոտավայրերի, անասունների և գերիների համար միջցեղային ընդհարումները բացահայտող բազմաթիվ ակնարկները և նույն տերիտորիայում ապրող մի շարք ցեղերի հին սովորույթներն ու բարքերը լավ են պատկերում պոնտական բնակչության հասարակարգի նախապետական ցայտուն բնույթը⁷³։

Այսպիսով, հայկական պետությանը, որի տնտեսական հիմքը կազմում էր երկրագործությունը և անասնապահությունը, հակադրվում էր հյուսիսա-

70 Նույն տեղում, էջ 11։

71 М. Максимов, Античные города юго-восточного Причерноморья, Москва—Ленинград, 1956, էջ 118 և հտ.։

72 Նույն տեղում։

73 Նույն տեղում։

յին, գերազանցապես անասնապահական ծայրամասը: Բացառված չէ, որ հայերը իրենց հարևաններից բոնի ուժով նաև անասուններ էին հայթայթում. Հավանաբար այս պրոցեսը պատկերող մի դրվագ պահպանվել է Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա»-ի՝ անասնապահ խաղաղայների և երկրագործ հայերի վեճը նկարագրող հանրածանոթ հատվածում (III, 2): Նորաստեղծ հայկական պետության ծայրամասն էին հանդիսանում, ըստ երևույթին, նաև Հայկական լեռնաշխարհի՝ Արաքսից հյուսիս-արևելք ընկած տերիտորիաները:

Վերջին տարիների հնագիտական աշխատանքների արդյունքներից երևում է, որ այդ տերիտորիայում ուրարտական պետության ունկմանն անմիջականորեն հաջորդող ժամանակաշրջանում հասարակության կյանքում որոշ հետադիմություն է նկատվում: Ուրարտական քաղաքների տերիտորիայում, հենց բնակարանների մեջ տեղադրված ավելի ուշ ժամանակի, մ. թ. ա. V—IV դարերի դամբարանների առկայությունը (օր. Թեյշեբանիում կամ Նոր Արմավիրում բացված VIII—VII դարերի ուրարտական քաղաքում⁷⁴) վկայում է տվյալ վայրերում քաղաքային կյանքի ժամանակավոր դադարի մասին: Միայն ուրարտական պաշտամունքային նախկին կենտրոնը Արմավիր-Բյուրում, հավանաբար շարունակեց իր գոյությունը պահպանել:

Այն բանից հետո, երբ Երվանդունիները կանգ առան Արմավիր-Բյուրի ուրարտական ժամանակաշրջանի միջնաբերդի վրա, որպես մ. թ. ա. IV դարում առաջացած հայկական նոր պետության թագավորական նստավայր, նոր պայմաններ ստեղծվեցին Արմավիրի հելլենիստական քաղաքի զարգացման համար:

Սկանից ոչ հեռու գտնվող, Հրազդանի շրջանի Ջրառատ գյուղում հայտնաբերված կոլեկտիվ թաղման ուսումնասիրությունից երևում է, թե տոհմատիրական կարգերի ավանդները որքան ուժեղ էին մ. թ. ա. V—IV դարերում⁷⁵: Որ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և արևելյան հատվածները նշված ժամանակաշրջանում իրենց սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանի տեսակետից զիջում էին կենտրոնական և հարավային մարզերին, երևում է նաև Հայկական լեռնաշխարհին հյուսիսից և արևելքից հարևան երկրների հասարակության զարգացման մակարդակից. Ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Ադվանքի բնակչությունը այդ ժամանակ ապրում էր նախնադարյան-համայնական կարգերի քայքայման պայմաններում: Վերջին ուսումնասիրություններից երևում է, որ պետությունը Վրաստանում ձևավորվել է մ. թ. ա. III դարի 70-ական թթ.⁷⁶, իսկ Ադվանքում՝ մ. թ. ա. I դարում⁷⁸:

⁷⁴ А. Мартиросян, Город Тейшебани, Ереван, 1964, էջ 137 և հտ.:

⁷⁵ Հ. Մարտիրոսյանի արտահայտած կարծիքը, Տե՛ս նաև Ս. Կրկյաշարյան, Գիտություններ հին հայկական տաճարային քաղաքների առաջացման մասին, «Տեղեկագիր», 1963, № 9, էջ 55 և հտ.:

⁷⁶ А. Мнацаканян, Г. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, «Տեղեկագիր», 1961, № 8, էջ 80:

⁷⁷ А. Болтунова, Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии. ВДИ, 1956, № 2. Г. Меликишвили, К вопросу о возникновении классового общества и первых государственных образований в Грузии, «Вопросы Истории», 1956, № 4:

⁷⁸ К. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва—Ленинград, 1959, էջ 89:

Հայկական պետության սոցիալ-տնտեսական վիճակի առանձին կողմերի հետ ծանոթանալուց հետո անհրաժեշտ է անգրադատնալ այդ պետության բաղադրական ձևին: Այդ մասին հետաքրքիր, բնական սակավաթիվ տվյալներ կան Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Այդ աշխատության համաձայն հին Հայաստանում իշխել են երկու թագավորական դինաստիաներ: Մեկը Արշակունյաց դինաստիան է, որը, ժամանակադրական ոչ ճիշտ պատկերացումների համաձայն իշխել է մ. թ. ա. II դարից մինչև մեր թ. V դարը: Մյուսը Հայկազյան դինաստիան է, որը հարատևել է հայ ժողովրդի պատմության սկզբից մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակաշրջանը: Թագավորական դինաստիաների նման բաժանումից երևում է, որ ըստ Մովսես Խորենացու, կամ իր այդ սխեմայի հիմքում ընկած պատմական ավանդության, Հայաստանում թագավորական դինաստիա կար դեռ նախահելլենիստական ժամանակաշրջանում⁷⁹: Այս հետևությունը, որը բխում է «Հայոց պատմության» տվյալներից, մեծ նշանակություն ունի քննության առնված հարցի համար, թեպետ «Հայոց պատմության» մեջ պահպանված տեղեկությունները քննական մոտեցման կարիք ունեն: Եթե հրաժարվելու լինենք կիսաառասույլական անձնավորություններից, որոնք արտացոլում են հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը կամ անձնավորում են հին հայերի պաշտամունքային պատկերացումները (Հայոց պատմություն, I, 10—20) և անտեսենք Հայաստանի իշխանավորների անուններով ծանրաբեռնված ցուցակները (I, 19, 22), որոնք, դատելով անունների լեզվական կերպարից, արտացոլում են պարթևական և հետպարթևական ժամանակաշրջանը⁸⁰, ապա «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակված վաղադույն առաջին դինաստիայից կմնան մի քանի անուններ, որոնք կարող են արժանահավատ լինել: Այդպիսի անուններից են՝ Պարույր Սկայորդին, Ծովանդ Սակավակյացը և Տիգրան Ծովանդյանը (I, 19, 20, 21, 22, 24 և հաջորդ): Մենք առիթը ունեցել ենք քննության առնելու «Հայոց պատմության» համապատասխան տեղերը⁸¹: Այստեղ սահմանափակվենք շարադրելով հիմնական հետևությունները: Հայաստանի թագավոր Պարույրի, ինչպես նաև Ասորեստանյան տերության կործանմանը և նինվեի նվաճմանը նրա մասնակցելու մասին եղած տեղեկությունների քննական ուսումնասիրումը կարող է բացահայտել, ինչպես մեզ թվում է, այդ հատվածի անարժանահավատությունը: Արդեն այն հանգամանքը, որ Պարույր թագավորը, որը Խորենացու վկայությամբ «Սկայորդու» այսինքն սկյութացու կամ սակի որդուց էր ծնվել, հիշատակվում է միևնույն ժամանակաշրջանում մի այլ՝ նույն անունը կրող (Պարտատուա, Բարտատուա՝ ասորեստանյան աղբյուրներում, Պրոտոտիոս՝ Հերոդոտոսի պատմությունում), ծագումով ակնհայտ սկյութացի թագավորի կողքին⁸², պետք է որ զգուշացնի ուսումնասիրողին: Ինչպես հայտնի է, այս Պարտատուան սկյութացիների առաջին թագավորն էր, որը

79 Տե՛ս «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» և հին հայկական թագավորական դինաստիաներ» մեր ձեռագիր աշխատությունը:

80 И. Дьяконов. История Мидии, էջ 353:

81 Գ. Տիրացյան, Ծովանդունիները Հայաստանում, «Տեղեկագիր» V 6, 1958, էջ 54—61 և Հ. Ժամկոչյանի «Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում» աշխատության մասին ելույթի գրախոսականը, «Տեղեկագիր», 1962, № 4, էջ 89—91:

82 АВНМУ № 68 (19):

հաջորդել է իշխակային, սկյութացիների առաջնորդին⁸³։ «Հայոց պատմության» մեջ Պարույրը նույնպես տնվանված է հայերի առաջին թագավոր, մի հանգամանք, որը չի կարելի պարզ զուգադիպություն համարել։ Պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ Ասորեստանի կործանման մանրամասնությունները, որին ըստ «Հայոց պատմության» մասնակցել է նաև Պարույրը, քաղված են Դիոդորոս Սիկիլիացու միջնորդությամբ պատմագրի վատ համբավ ունեցող Կտեսիաս Կնիդացուց և այժմ բնդունելի չեն⁸⁴։ Վերջապես, համարյա թե նույն այն ժամանակ, երբ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» համաձայն իշխում էին Պարույրը և նրա նախորդները, Արմե-Շուպրիայում հիշատակվում են այլ, խուրրիական անուն կրող թագավորներ⁸⁵։

Միանգամայն տարբեր, հաստատուն հողի վրա ենք գտնվում՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» նրվանդի և Տիգրանի՝ Հայաստանի երկու այլ թագավորների մասին եղած տվյալները քննելիս։

Վերոհիշյալները Խորենացու վկայությամբ ժամանակակից էին Մարաստանի Աստիագես և Պարսկաստանի Վյուրոս թագավորներին։ Այս տվյալները, որոնք անսպասելի, բայց լրիվ հաստատում գտան Քսենոփոնի «Վյուրուպեդիա» աշխատության մեջ⁸⁶, բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն հայ պետականության պատմության սկզբնական ժամանակաշրջանի համար։ Այս երկուսը մ. թ. ա. VI դարում առաջացած հայկական պետության առաջին թագավորներն էին։

Սակավաթիվ տվյալները և առանձին ակնարկները որոշ չափով բացահայտում են նրանց իշխանության բնույթը։ Գահի ժառանգման սխտեմը, որը համաձայն իշխանությունը հորից անցնում էր ավագ որդուն, լավ է դրսևորում թագավորական իշխանության ժառանգական բնույթը և բնդգծում տվյալ քաղաքական միավորման պետական էությունը (Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, 21, 23։ Քսենոփոն, Վյուրուպեդիա, III, 1, 7, 13, 14, 33)։

Սկզբնադրյունների առանձին ակնարկներից երևում է, որ հայոց թագավորը ուներ իսկական կառավարական իշխանություն։ Այդ նույնպես մի նշան է ինքնակալ թագավորի գոյության մասին, որը իր իշխանությունը չէր բաժանում կառավարման այլ մարմինների հետ։ Դեռ ավելին, նա օժտված էր այնպիսի իրավասություններով և առանձնաշնորհություններով, որոնք նրան մի զլխով բարձր են դասում, յուրաքանչյուր՝ նույնիսկ ամենազարգացած ցեղային միության առաջնորդից։

Քսենոփոնի վկայությամբ, հայոց թագավորը մեծ իրավունքներ ուներ քաղաքացիական վարչության բնագավառում և տնօրինում էր իր հպատակների, մեծատոհմիկների կյանքը, ազատությունը և սեփականությունը (Վյուրուպեդիա, III, 1)։ Այսպիսով սուվերեն, ժառանգական թագավորական իշխանության մասին եղած տվյալները ավելորդ անգամ բնութագրում են Ուրարտական պետության տեղը, մ. թ. ա. VI դարում առաջացած հայկական քաղաքական միավորման պետական բնույթը։ Ամփոփելով տեսնում ենք, որ

⁸³ И. Дьяконов, История Мидии, էջ 272.

⁸⁴ նույն տեղում, էջ 352.

⁸⁵ АВННV № 67ж.

⁸⁶ Գ. Տիրացյան, նրվանդունիները Հայաստանում, «Տեղեկագիր», 1958, № 6, էջ 54—57.

հին հայկական պետության ծագումը արդյունք էր նախ և առաջ դասակարգային հասարակության ձևավորման այն պրոցեսի, որ տեղի էր ունենում Ուրարտական տերության՝ նախնադարյան-համայնական կարգերի պայմաններում ապրող ծայրամասերի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների տեսակետից ամենաառաջավոր շրջանում, ապա՝ հայկական ցեղերի միջավայրում տեղի ունեցող երկրագործության դարգացման նոր վերելքի և, վերջապես, ավելի դարգացած հասարակարգ ունեցող հարևան երկրների՝ Ասորեստանի, Ուրարտուի և Մարաստանի ուժեղ ազդեցության:

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Г. А. ТИРАЦИЯН

(Р е з ю м е)

Зарождение древнеармянской государственности следует отнести к периоду, предшествовавшему армянским царствам Арташесидов (II—I вв. до н. э.) и Еруандидов (IV—II вв. до н. э.).

Ряд фактов показывает, что на территории Армянского нагорья зарождение имущественной и правовой дифференциации следует отнести не ко II, а к III тысячелетию, когда постепенно начинают появляться курганные погребения племенных вождей, циклопические крепости, многокомнатные жилища, заметно возвышается роль скотоводства в хозяйственной жизни общества. Второе тысячелетие характеризуется значительным усилением всех упомянутых явлений, в результате которых происходит процесс образования многочисленных объединений, имеющих вначале племенной характер. Значительные части Армянского нагорья вошли в состав Митанийского царства (XVII—XIII вв. до н. э.). На Армянском нагорье возникают урартские и хурритские государственные объединения (XV в. до н. э.).

Важную роль в образовании древнеармянского государства было суждено сыграть двум расположенным в западных частях Армянского нагорья объединениям: Хайасса-Аззи и Арме-Шуприя. Ассирийские источники выявляют многоотраслевой характер экономики Арме-Шуприя и указывают на наличие в ней классовой дифференциации. Неоднократные упоминания ассирийских, а также урартских беглецов в Арме-Шуприя, ищущих, как правило, убежище от классового гнета, указывают на разительную разницу между уровнем развития общественного строя Ассирии и Урарту, с одной стороны, и Арме-Шуприя, с другой. Последняя, по-видимому, стояла на грани превращения в государство. Она участвовала в событиях, ведущих к разгрому двух древневосточных государств — Ассирии и Урарту. На развалинах урартской державы возникло армянское царство (VI в. до н. э.).

Данные письменных и вещественных источников позволяют говорить об имущественном и социальном неравенстве в армянском обще-

стве VI—IV вв. до н. э. Очень важными являются сведения об основных формах хозяйства — земледелия и скотоводства, роль которых в образовании классов и государства общезвестна. Высокий уровень развития земледелия, его новый подъем также обусловили процесс образования государства в VI в. до н. э. Политической формой его было царство. Критическое изучение первой книги «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци помогает выявить в Армении в VI в. до н. э. царскую династию, которую историк именует Айкидской.

Ա. Գ. Ազատիքը ընդգծում է, որ իդեալիստական փիլիսոփայությունը և սոցիալիզմի ֆեոդալացում են ազգային ինքնագիտակցության ստեղծագործ ուժը՝ կարելով նրան իրականությունից, այն սրբիկացնել, որի արտացոլումն ու ձևավորումն է նա: Ավելին՝ բուրժուական գաղափարախոսությունը «ազգը» դուրս է բերում «ազգային ինքնագիտակցությունից» ասելով, թե այդ ինքնագիտակցությունը իրենից ներկայացնում է ազգի բոլոր գաղափարների խնդիրների, շահերի, աշխարհայեցողության միասնությունը: Միևնույն ժամանակահատվածի համար ազգային ինքնագիտակցությունը դա գաղափարների, անհատների իմացումն է ազգի՝ որպես կապիտալիստական և սոցիալիստական դարաշրջանների հասարակական զարգացման տեխնոլոգիայի ձևի, որպես համաշխարհային արևելայում հանգեցնելու ինքնություն ունի: Ազգային գիտակցությունը միաժամանակ արտահայտում է մարդու վերաբերմունքը (այն գաղափարների միջոցով, որին նա պատկանում է)՝ զեպի ազգը:

Ա. Գ. Ազատիքը ազգի էությունը տեսնում է զեպի ինքնությունությունը, զեպի սուվերենիտետը նրա ձգտման մեջ: Այսպես ունենալով այս բոլորը, նա առաջարկում է «ազգ» հասկացության հետևյալ սահմանումը. «Ազգը դա կապիտալիստական և սոցիալիստական դարաշրջանների էթնիկական ընդհանրություն է (որը բնութագրվում է լեզվի, տեղիտեղիայի, տնտեսության, կուլտուրական կյանքի և ազգային ինքնագիտակցության ընդհանրությամբ)՝ արթնացած ինքնություն ազգային կյանքի, սուվերենիտետի: Հեղինակը նշում է, որ ազգի սահմանման այս բովանդակությունն է նշում XXII համապետության կոդիքի ընդունված հոր ծրագիրը:

Բանավեճի ընթացքում քննարկվեց նաև ազգի տեսակի հարցը: Պ. Մ. Մոզալովը և Մ. Ա. Սվետլիկինը առաջարկեցին հրաժարվել «բուրժուական ազգ» և «սոցիալիստական ազգ» սահմանումներից և ընդունել երեք տեսակի ազգեր՝ սոցիալական տեմիատարր, միատարր և անցու-

ղիկ ազգեր: Նրանք պնդում են, որ «բուրժուական ազգ» հասկացությունը ազգին բնութագրում է նախ՝ միակողմանի և պարզունակ ձևով, ազգը վերածելով միայն արտադրական հարաբերությունների և մի կողմ թողնելով ազգի հասկանիչների փոխհարաբերությունների դիալեկտիկան ու ազգի հարաբերական ինքնությունները: Երկրորդ՝ «բուրժուական ազգ» հասկացությունը երկիմաստ է, որովհետև դրա գործածումը հնարավորություն է տալիս շափազանցելու բուրժուազիայի դերը ազգային կյանքում և կարող է սխալ եզրակացությունների բերել: Այս առաջարկության դեմ շատերն արտահայտվեցին: Հիմնական առարկությունն այն է, որ ազգերի պատմական տեսակը պայմանավորվում է հասարակության մեջ տիրապետող արտադրական հարաբերություններով: Այնուհետև, բուրժուական ազգի կյանքում գերակշռող դիրքը դրավում է բուրժուազիան, նրա բաղադրականությունը և գաղափարախոսությունը: Վերջապես, «բուրժուական ազգ» հասկացությունը եռյանյափ սրիական է, որչափ «բուրժուական հասարակություն» հասկացությունը: Բուրժուական ազգը բոլորովին էլ չի բացատրում, այլ ընդհանրապես, դրանքում է տվյալ ազգի տնտեսա-քաղաքական սոցիալական կառուցվածքը (երկու ազգ — երկու կուլտուրա), սոցիալիստական ազգերը սոցիալապես միատարր չեն: Միատարրությունը կառուցվածքի կոմունիզմի ժամանակ:

«Ազգ» հասկացության շուրջը ծավալված այս բանավեճը պատահականության արդյունք չէր, այլ՝ կյանքի պահանջ: Մեր դարաշրջանը տնտեսա-փոխանակության առաջադրում է ազգերի, այդ թվում և սոցիալիստական ազգերի հետադադարգացման ուղիների և կոնկրետ հեռանկարների հարցը: Իսկ դրա լուծման համար պետք է հստակ պատկերացում ունենալ «ազգ» հասկացության էության մասին, այդ թվում և սոցիալիստական ազգերի էության մասին:

Ա. ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՎԱՆ ԱՄՐՈՑԻ 1963 ԵՎ 1965 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻՑ

Գառնիի հնագիտական արշավախմբի ջոկատը իր աշխատանքները շարունակեց Հացավանի հին ամրոցում, նպատակ ունենալով ուսումնասիրել ամրոցի տերիտորիան և պարսպի հարավային հատվածը: Ամրոցում կատարված հետախուզա-

կան աշխատանքների և սխտեմատիկ պեղումների առաջին տարիների ընթացքում պարզվել

հնագիտության ու ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտ Ա. Քալանթարյանը (1965 թ.), Չափազանց աշխատանքները կատարել է ճարտարապետ Կ. Ղաֆաղարյանը, լուսանկարչական աշխատանքները՝ Գ. Ժամկոչյանը և Ա. Շահինյանը:

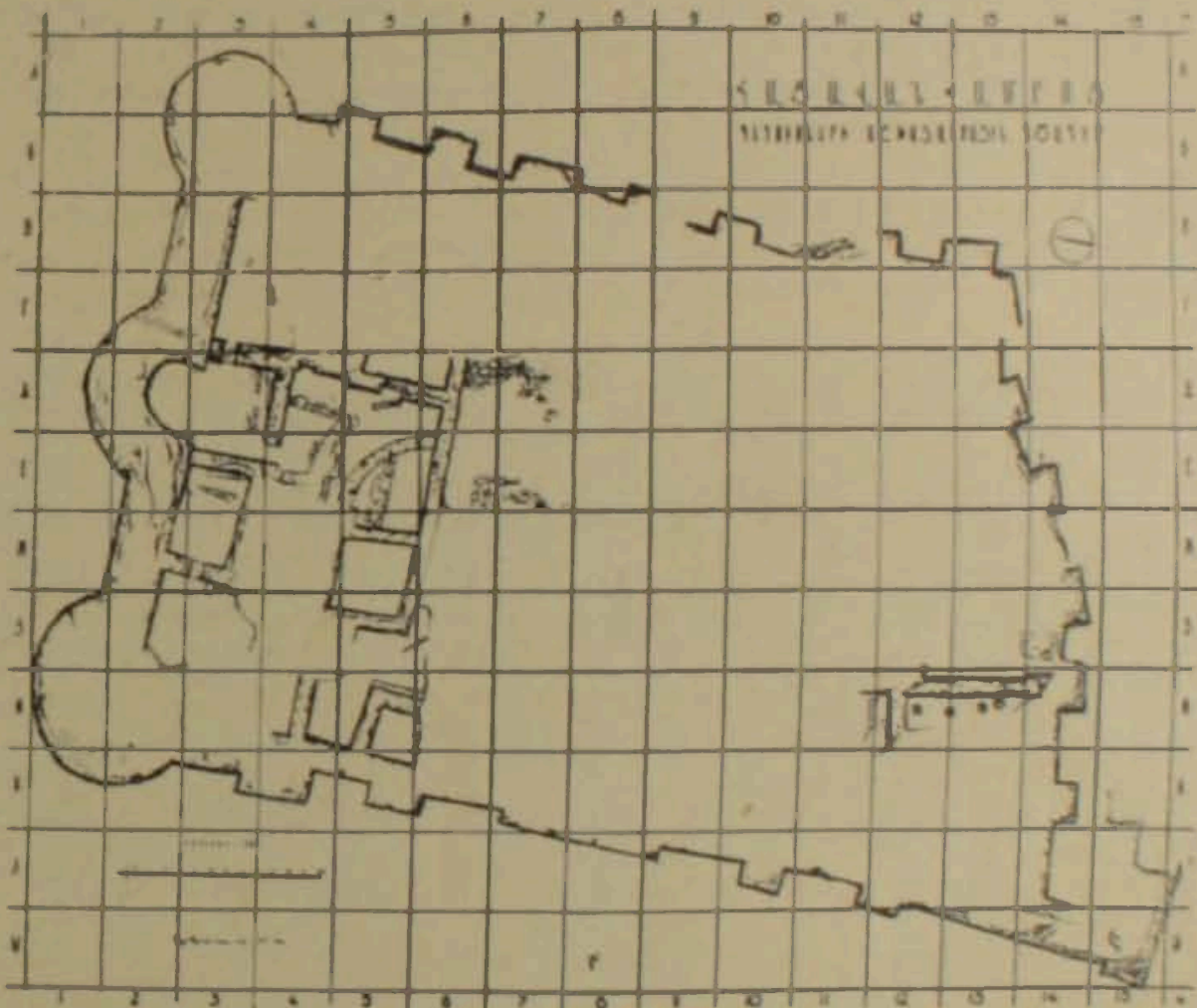
1 Պեղումներին մասնակցել են համալսարանի պատմության ֆակուլտետի ուսանողներ Դ. Ղարիբյանը և Հ. Ասմարյանը (1963 թ.) և

էին պարսպի շրջագծի երեք կողմերը, կիսակլոր աշտարակներով և թառանկյունի աշտարակաձև ելուստներով՝ կոնտրֆորսներով հանդերձ: Պարսպի հարավային հատվածում, որը հավանաբար ավելի շատ էր ավերման ենթարկվել, բացվել էին երկու կոնտրֆորսներ՝ նրա միջին մասում և պատի հետքեր՝ արևմտյան ու արևելյան ծայրում:

Երկու հայտնի կոնտրֆորսներից շարժվելով դեպի արևմուտք, հնարավոր եղավ պարզել պարսպագծի մոտ 15 մ երկարություն ունեցող այս մասը: Այստեղ բացվեցին երկու նոր կոնտրֆորսներ (երկարությունը 3,25 և 2,50 մ, խորությունը 1,25—1,90 մ և 1,30—1,40 մ, նկ. 1):

Հարավային հատվածի միջին մասում նախորդ տարիներում բացված երկու կոնտրֆորսներից դեպի արևելք պարիսպը նույնպես շարունակվում է: Այստեղ ևս պահպանվել էին ներքևի շարքերը միայն. տեղ-տեղ անհրաժեշտ էր առաջնորդվել հիմքերով: Նոր բացված հատվածը ունի մոտ 9,35 մ երկարություն և ընդհատվում է առանց միանալու հարավային պարսպի արևելյան անկյունային մասին: Նոր հատվածում բացվել է մի կոնտրֆորս (երկարությունը 2,45 մ, խորությունը 1,20—1,35 մ), որով աշտարակաձև ելուստների թիվը, պարսպի հարավային՝ համեմատաբար կարճ դժի վրա, հասնում է վեցի: Նման հաճախականությունը բա-

Նկ. 1:

Հարավային պարսպի նորահայտ այս հատվածը ընդհուպ մոտենում էր արևմտյան պարսպին:

Նրա արտաքին երեսը պահպանվել է երեք շարք բարձրությամբ, կազմված միջին չափերի անմշակ լեռ քարերից: Տեղ-տեղ շարքի մեջ հանդիպում են նաև ավելի մեծ քարեր՝ մինչև 1,20 մ երկարությամբ:

2 Նախորդ տարիների պեղումների հաշվետվությունները տե՛ս ՀՍՍՀ ԿԱ «Տեղեկագիր» (հասարակական գիտություններ), 1962, № 11 և 1963, № 12:

ցատրվում է ամրոցի հարավային մատույցների մատչելիությամբ: Հարավային կողմից է դալիս Հացավան գյուղից դեպի բարձունքը տանող միակ ճանապարհը:

Պարսպի եզրագծի հարավ-արևմտյան անկյունում, որը խճճված հանգույցի տպավորություն էր թողնում, ուրվագծվեցին թառանկյունի աշտարակի հետքեր:

Աշտարակը իր մի երեսով կապվում է արևմրտյան պարսպի հետ, մյուսը, կազմելով մի անկյունավոր գիծ, շարունակվում է դեպի արևելք և ընդհատվում հարավային պարսպի ա-

ոսօին կոնտրֆորսի մոտ: Այսպիսով պարզորոշ
երևում է, որ աշտարակը ընկած է եղել հարա-
վային պարսպագծից դուրս, կոչված լինելով
պաշտպանելու ամրոցի հարավ-արևմտյան ան-
կյունը: Այն դեռ լրացուցիչ ուսումնասիրման
կարիք ունի, բայց արդեն հավանական է, որ
այստեղ էր գտնվում ամրոցի միակ մուտքը:

Ամրոցի ներսում բացվել են սենյակների
բազմաթիվ պատեր, որոնք կապվում են իրար
հետ և ձայնակցում նախորդ տարիներում երե-
վան եկած պատերին՝ ներդաշնակելով նաև պա-
րիսպների եզրագծի հետ: Այս հանգամանքը օգ-
նում է որոշ օրինաչափություններ պարզել սեն-
յակների ուրվագծով ոչ սխտեմում:

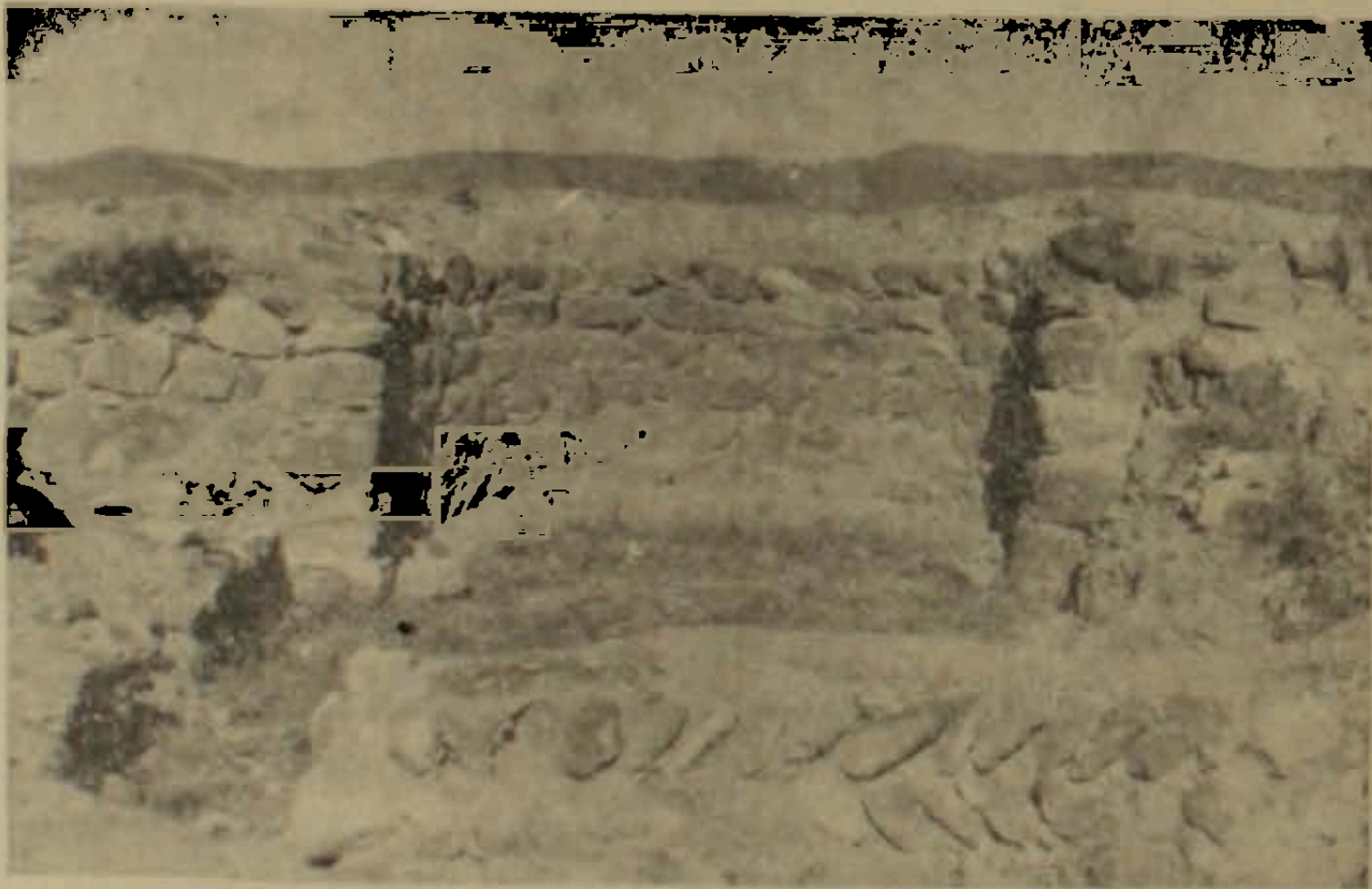
Դեռևս նախորդ տարիներին բացվող արևել-
քից արևմուտք ձգվող հիմնապատը շարունակ-
վեց դեպի արևմուտք, կարծես բաժանելով ամ-
րոցի սենյակների հյուսիսային կոմպլեքսը մնա-
ցած տերիտորիայից:

Աշխատանքները տարվել են պայմանական
անուն ունեցող երեք տեղամասերում՝ հյուսիսա-
յին, կենտրոնական և արևմտյան:

կորները վկայում են, որ այն բնակեցված է
եղել և չառակուսի սենյակի հետ մի ամրոցաու-
թյուն է կազմել: Կիսակլոր աշտարակի երկու
ծայրերին հայտնաբերված քարե սյան հիմքերը
վկայում են, որ աշտարակի ծածկը հենվել է
նաև փայտե սյուների վրա, ավելի ճիշտ սյու-
նից սյուն ձգվող հորիզոնական գերանի վրա:

Հիմնական աշխատանքները այս տեղամասում,
սակայն, տարվել են նշված սենյակից արևել-
յան և արևմտյան ուղղությամբ, պարսպի եր-
կարությամբ:

Արևելյան ուղղությամբ բացվել է հյուսիսային
պարսպի միջին և արևելյան աշտարակների մի-
ջև ընկած հատվածի ներսի երեսը մոտ 11 մ
երկարությամբ: Ինչպես գրսի, այնպես էլ ներ-
սի մասում պահպանվել էր քարերի վեց շարք,
մոտավորապես 2,40 մ բնդհանուր բարձրու-
թյամբ: Այսպես կոչված արսիղավոր սենյակի
արևելյան պատը, որը ուղղահայաց է պարսպին
և որը հնարավոր եղավ ավելի հանգամանո-
րեն ուսումնասիրել, երկու շինարարական տար-
րեր փուլերի արդյունք է երևում: Ներքևի պա-

Նկ. 2:

Հյուսիսային տեղամասում, որը ընդգրկում է
հյուսիսային պարսպին ներսից հարող տարա-
օությունը, նախորդ տարիներին կիսաշրջանաձև
միջին աշտարակին կից բացվել էր քառակուսի
մի սենյակի մուտքը հարավային կողմից:

Աշտարակի պեղումները ցույց տվեցին, որ
այն համատարած շարվածք չէ (Նկ. 2): Այս-
տեղ գտնված խեցեղենը և այլ առարկաների բն-

տում (լայնությունը 1,07 մ), պահպանվել է
քարե երեք շարք, 0,60 մ բարձրությամբ, և
պարսպին մոտ տեղադրված դուռն բացվածք
(լայնքը 1 մ): Այս պատի մնացորդների վրա
շարված է եղել երկրորդ, ավելի ուշ ժամանա-
կաշրջանի մի պատ, նույնպես պահպանված:
Այն իր արևելյան եզրով կանգնած է մոտ 0,60
մ հաստության հողի շերտի վրա, մյուս եզրով

ստորին պատի վրա և անցնում է դռան բացվածքի վրայով, ներքևի պատից դեպի արևելք պարսպի տակ մոտ 2,40 մ խորությամբ վրա տեղադրված պահպանվել է սենյակի հատակը, կազմված բնական թերթաքարային հիմքի վրա փրված և տոփանված մոտ 2 սմ հաստություն ունեցող կավե շերտից:

Դռան բացվածքում և պարսպի տակ գտնվել են գերանի բեկորներ, փտած վիճակում: Այս տեղում գտնվեց նաև տուֆե մի վեմ, հարթեցված շորս երեսով (չափսերը— $1,13 \times 0,25 \times 0,30$), որը կարող է պարակալ կամ շեմքի քար եղած լինել:

Արևմտյան մասում փաստորեն բացվել են երկու սենյակներ, որոնք անմիջականորեն հարում են հյուսիսային պարսպապատին, որի ներսի երեսը բացվել է մոտ 16 մ ընդհանուր երկարությամբ:

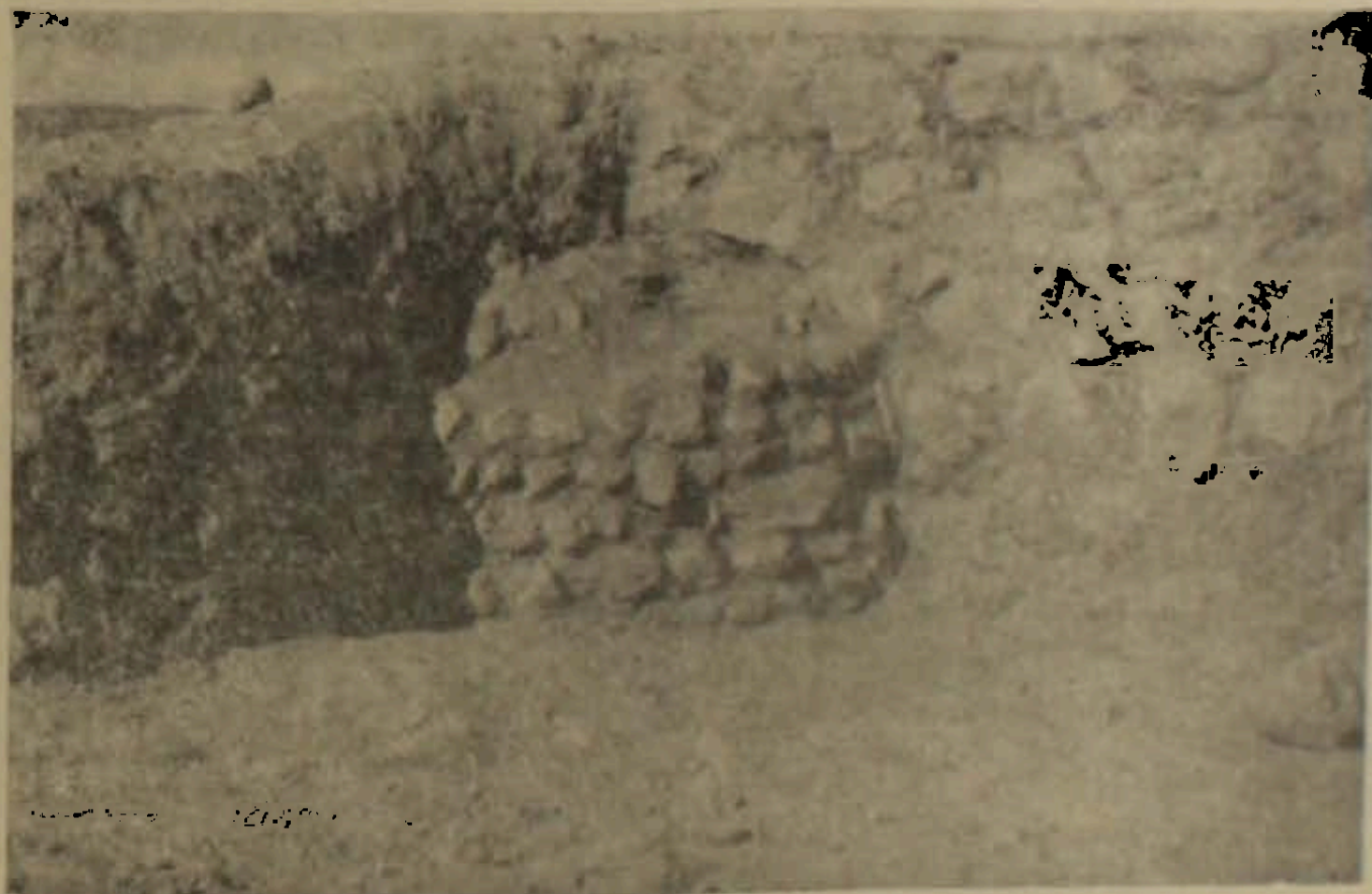
Սենյակներից մեկը քառանկյունի հատակագիծ ունի: Դեռ նախորդ տարիներում պարզվել էր, որ նրա արևելյան պատը երկու շինարարական շրջանների արդյունք է: Արևմտյան պատի

պարսպին կից մի որոշակի կորություն ունեցող պատ է ուրվագծվում, որը լրիվ բացված չէ (նկ. 3): Այն, ըստ երևույթին, գնում միանում է արևմտյան պարսպին և հավանաբար ամրոցի ներսի՝ հյուսիս-արևմտյան անկյունը ամրացնելու նպատակով շարված մի հենապատ է:

Սենյակի արևելյան պատի մեջ դռան բացվածք կա, որը տանում է դեպի հարևան սենյակը: Հետաքրքիր է, որ դուռը մոտ 1 մ բարձրության վրա շարված է երևում: Շարի քարերը նստած են դռան բացվածքի մեջ լցված հողի վրա (նկ. 4): Այս պարզորոշ մի վկայություն է սենյակում երկրորդ՝ ավելի բարձր հորիզոնի գոյության մասին: Այդ հաստատվում է նաև այլ փաստերով:

Սենյակի հարավ-արևմտյան մասում մի հին պատի հետքեր են բացվում (պատի բարձրությունը 0,80 մ): Նույն մակարդակի վրա, պատի մոտ, դրված է փոս ունեցող մի քար, որը հավանաբար գործածվել է տնտեսության մեջ:

Հանրագումարի բերելով այս դիտողությունները, կարելի է խոսել ամրոցի այս մասում շինա-

Նկ. 3.

վրա կա դռան բացվածք, հարավային պատի միայն մի երեսն է բացվել, հյուսիսայինը կազմում է հենց ինքը պարիսպը: Այս սենյակի մեջտեղում հայտնաբերվեց սյան քարե հիմք:

Արևմուտքից հարող սենյակը, որը հողի միջից հայտնաբերված կարասի պատճառով մենք կանվանենք կարասով սենյակ, դեռ լրիվ բացված չէ. հայտնի են միայն նրա երկու պատերը: Նրա հյուսիս-արևմտյան մասում, հյուսիսային

բարական երկրորդ շերտի գոյության մասին: Սենյակի հատակին արևելք-արևմուտք դիրքով ընկած էր մի գերան, մոտ 2,20 մ երկարությամբ, որը հավանաբար առնչվում է սենյակում գտնված սյան քարե հիմքի հետ:

Արևմտյան պարսպին կից, ներսից, երևան են եկել մի շարք պատեր, որոնք առայժմ իրար հետ քիչ են խոսում, թեպետ կապվում են պարսպի հետ: Այս պատերից մեկը եղևնաձև շարվածք

Նկ. 4.

ունի: Սա ամրոցում հայտնաբերված երկրորդ պատն է, որ նման շարվածքով է կառուցված: Եղևնաձև շարվածքով պատերը բնորոշ են վաղ միջնադարյան շինարարական տեխնիկայի համար, բայց հանդիպում են նաև ավելի վաղ անտիկ ժամանակաշրջանում (Ղրիմ, Վրաստան): Կենտրոնական մասում մի քառակյունի սենյակ է բացվել, որի երեք պատերը լրիվ են հայտնաբերվել, իսկ չորրորդի միայն մի երեսն է հայտնի (պատերի երկարությունը 4,40—4,70 մ, հաստությունը 0,80—1 մ, պահպանված բարձրությունը — 1,10 մ):

Պեղումների ընթացքում գտնվել են բազմաթիվ առարկաներ ինչպես ամրոցի շրջանի ձևով, այնպես էլ բեկորներով: Խեցեղենը ներկայացված է սև խոհանոցային և կարմրավուն՝ տնտեսության մեջ կիրառություն գտնող կավանոթների բեկորներով:

Առանձին խմբեր են կազմում բաց դույնի անգորով պատած, մ. թ. առաջին դարերի խեցեղենը հիշեցնող բեկորները, սանրի օգնությամբ արած ալիքավոր զարդերով և զուգահեռ ակոսներով վաղ միջնադարյան տիպի բեկորները, հելլենիստական ժամանակաշրջանին հատուկ դունազարդ բեկորները (այդ թվում մեկը ալիքավոր զարդերով, Դվինի նույնատիպ խեցեղենը հիշեցնող), ինչպես նաև կարմրավուն ըմպանակների բեկորները: Ուշադրության արժանի է կապտավուն, անթափանցիկ, վաղ տիպի ջնարակով պատած կավանոթի մի բեկոր, որը զբաղեցնում է մոտ 1,70 մ խորության վրա:

Հավ են ներկայացված հաստապատ կարասների պսակները, որոնք մի քանի տիպի են: Մի կարաս, հատակի մեջ թաղված, հայտնաբերվել է հյուսիս-արևմտյան սենյակում (նկ. 5): Կա-

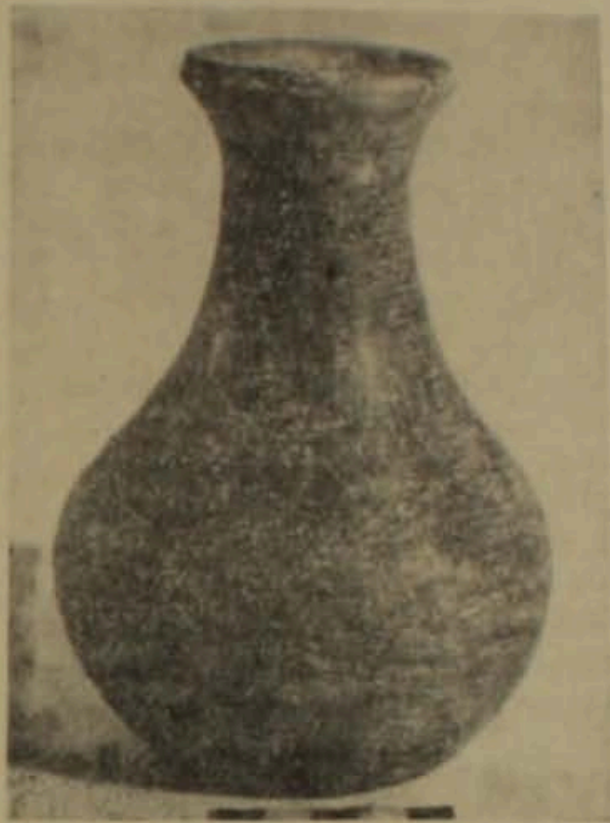

Նկ. 5.

բասի բարձրությունը 1,10 մ է, ամենալայն տրամաչափը՝ 0,80 մ: Կարասի հատակը սրածայր է, շրթերը վատ են պահպանվել: Կարասը ծածկված է եղել քարե (տուֆ) կլորավուն խփով (տրամաչափը 0,45—50, հաստությունը 0,10 մ), որը ջարդելով կարասի շրթերը ընկել էր կարասի մեջ: Կարասը լցված էր հողով: Միջից դուրս եկավ մի հաստ կանաչավուն ապակու բեկոր, հղկված, էլիպսաձև և կլոր զարդերով, երկու զոտեզարդ կավանոթի բեկոր, կարմիր գույնի կավե ըմպանակի բեկոր և այլն:

Միջին կիսակլոր աշտարակում համարյա թի հատակին դտնվեց սև գույնի տանձաձև մի սափոր (բարձրությունը 15,5 սմ, տրամաչափը 11 սմ), որի վզին և ուսերի վրա հազիվ նկատվում են հորիզոնական գծերը (նկ. 6)։

նկ. 6:

Այս սափորը իր որոշակի զուգահեռներն ունի Ուրնիսիի վաղ միջնադարյան շերտերում հայտնաբերված կավանոթների մեջ³։

Գտնվեցին նաև նախորդ տարիներից հայտնի եղևնաձև զարդերով պատած ուլիֆ դոտիներ ունեցող կարասի նոր բեկորներ։

Հիշատակության արժանի են քարե մի փոքր տուփի բեկորը, ինչպես նաև քարե թասերի բեկորները, որոնք լայն տարածում էին գտել հատկապես վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանում (նկ. 7)։

Հայտնաբերվել են հաստ ապակու բազմաթիվ բեկորներ կլոր ձևի և օվալաձև տաշված զարդերով (նկ. 7, 8)։ Սրանք, որպես կանոն, հանդիպում են ամրոցի ստորին շերտերում։ Նախորդ տարիներում գտնված շրթի և պատերի մասերը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ հիշատակված բեկորները պատկանում են ուղիղ շրթեր ունեցող կիսագնդաձև թասերին։ Ապակյա

նման թասերը թվագրվում են ուշ անտիկ և վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանով։

Տաշվածքներով, հղկումներով և փորագրություններով զարդարված ապակիների հայրենիքը ընդունված է համարել Եգիպտոսը և հատկապես Սիրիան ու Միջագետքը։ Այս վերջին երկրամասում ապակու մշակումը սառը եղանակով հայտնի էր հավանաբար գեոևս Ասորեստանի ժամանակներից⁴։

Վերոհիշյալ երկրներից այս տեխնիկան մ. թ. առաջին դարերում տարածվում է նաև ապակեգործության արևմտյան կենտրոններում։ Ապակյա անոթների պատերը հարդարող տաշվածքները օվալաձև էին կամ կլոր ձևի. սրանք կամ իրար էին հարում կամ իրարից որոշ, թեպետ և շնչին, հեռավորության վրա էին գտնվում։

Օվալաձև տաշվածքներով և այլ զարդերով տանձաձև անոթ գտնվել է Դաունիում և թվագրվում է մ. թ. III դարով։

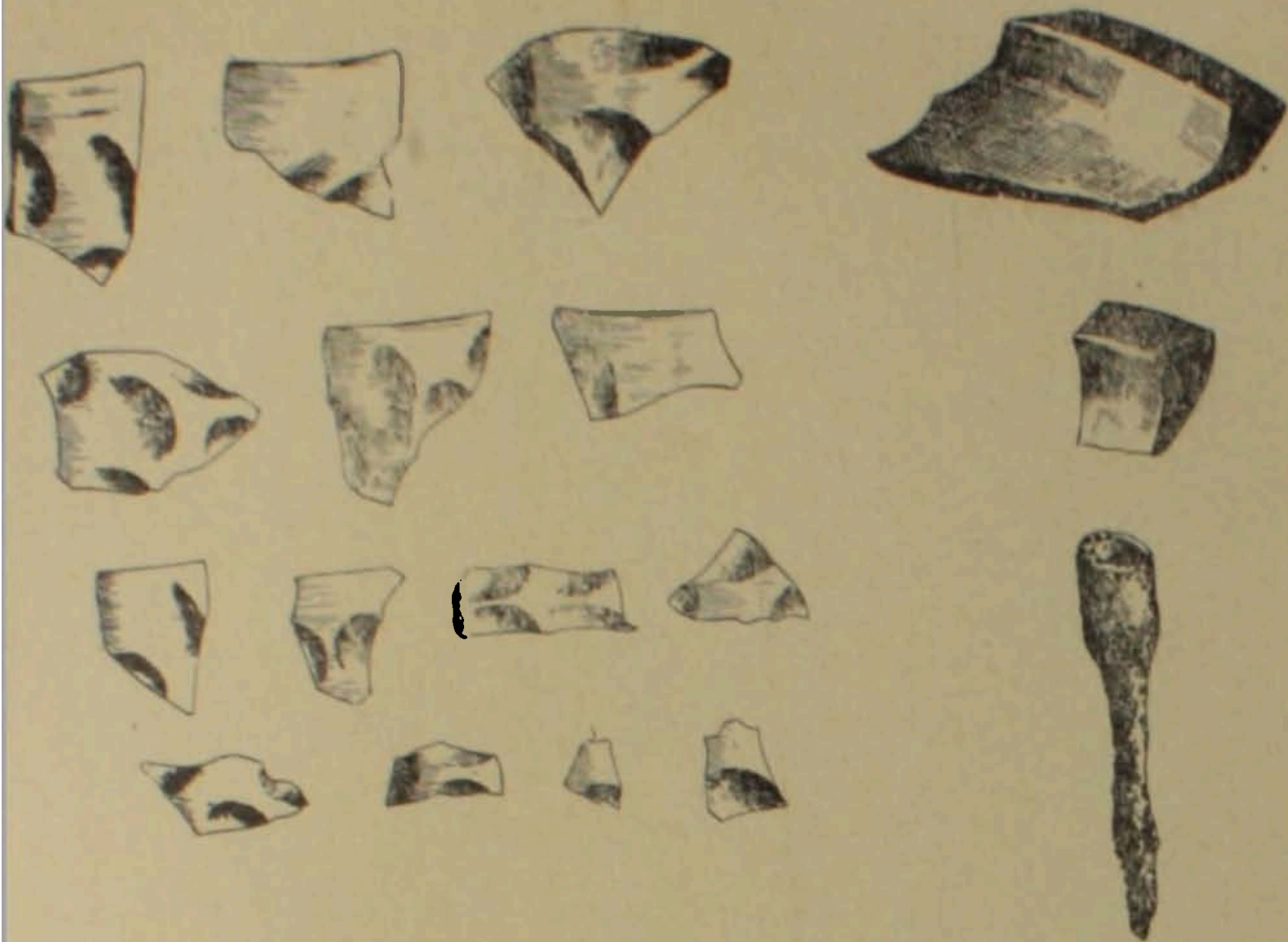
Դաունիում են հայտնաբերվել նաև հաստ ապակու կտորներ օվալաձև տաշվածքներով ու նեղ փորվածքներով, ինչպես և վեցանիստ իրար հարող տաշվածքներով, որոնք թվագրվում են III և IV դարերով։ Նպատակ շունենալով քննարկել նման հարդարանք ունեցող անոթների բոլոր ձևերը, համառոտակի կանգ կառնենք մ. թ. II—IV դարերի կիսագնդաձև թասերի վրա, որոնք կարող են որոշ առնչություն ունենալ Հացավանում գտնված նույնատիպ թասերի բեկորների հետ։ Թասերի մի խումբը իր հարդարման մոտիվներով անկասկած համեմատման ենթակա չէ մեր ունեցած նյութի հետ, չնայած պատերի ներքևի կեսը ունի կլոր կամ օվալաձև տաշվածքներ։ Ի տարբերություն Հացավանի բեկորների, նրանց վերևի կեսը զարդարված է երկարավուն, նեղ փորագրություններով, հորիզոնական կամ ուղղահայաց ձևի⁵։

⁴ A. von Saldern, Achaemenid and sassanian cut glass. „Ars Orientalis“, 1963, հատ. 3, էջ 14—26.

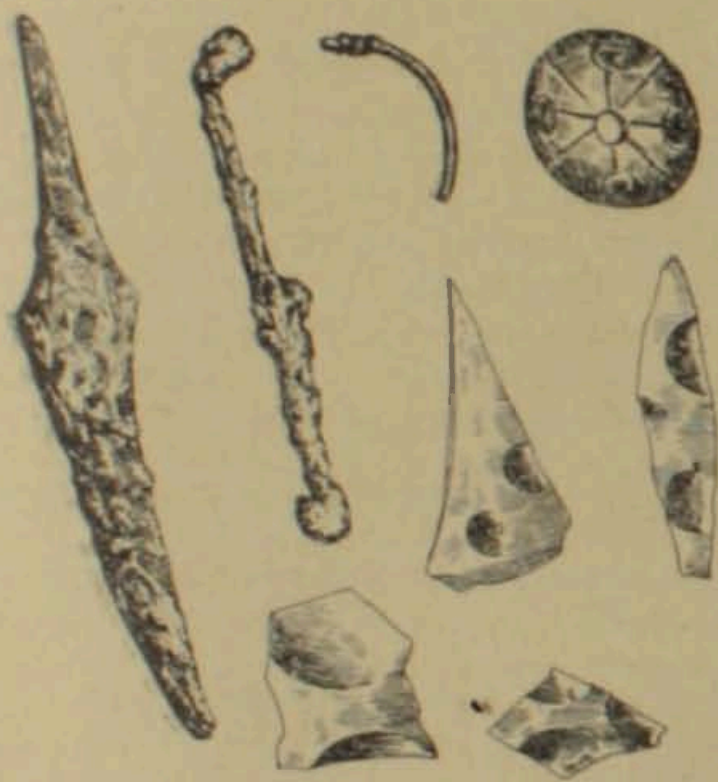
⁵ F. Fremersdorf, Römische Gläser aus Köln. Köln, 1928, նկ. 33; նույնի Figürlich geschliffene Gläser, Berlin, 1951, տխտ. 16, 17, 18. D. B. Harden, Roman glass from Karanis, Ann Arbor, 1934, № 317; C. W. Clairmont, The glass vessels, New Haven, 1963 (The Excavations at Dura-Europos), տխտ. XXV, նկ. 2, 3; W. B. Honey, Glass, London, 1956, նկ. 57; Н. П. Сорокина, Стекланный сосуд из нижнего Поднепровья, КСННМК, 1962, вып. 89, рис. 40,5; Е. М. Алексеева, Г. М. Арсеньева, Стеклоделние Танаиса, С. А., 1966, № 2, նկ. 1, 3, նկ. 3, 4, 8, 11.

³ Л. А. Чилашвили, Городище Урбниси, Тбилиси, 1964, տխտ. XXXI — կանթով, տխտ. XLII, 1 անկանթ, տե՛ս նաև Վրաստանի պատմական թանգարանի ցուցադրության վաղ միջնադարյան խեցեղենը։

Նկ. 7

Նկ. 8:

Թասերի մի այլ խմբի պատերը, շրթերի տակից սկսած մինչև հատակը, ունեն կլորավուն տաշվածքներից կազմված շարքեր⁶, սակայն

⁶ P. Premersdorf, *Römische Gläser aus Köln*, Köln, Leipzig, 1939, տխա. 38, C. W. Clairmont, *«24. աշխ.»*, տխա. XXV, XXVII, նկ. 4.

նախորդ թասերի նմանությամբ սրանք կիսագնդաձև թասերի որոշակի ձևի են պատկանում՝ քիչ դուրս ցցված շրթերով և թեթևակիորեն նեղացող վզով, որով տարբերվում են Հացավանի թասերի վերականգնվող պրոֆիլներից:

Ծիշտ է, մեզ հայտնի է թասերի մի երրորդ խումբ ևս, որը ընդհանուր ձևով և տաշվածքների առանձնահատկություններով նմանվում է Հացավանի նյութերին⁷: Սակայն այդ թասերի թրվազրության հարցում գոյություն ունեցող անորոշությունը, ինչպես և ապակու տարբերվող հաստությունը, գույնը և որակը դժվարացնում են նրանց լիարժեք օգտագործումը քննության առնված բեկորների ուսումնասիրման գործում:

Տաշված, հղկված և փորագրված ապակիների արտադրանքը շարունակվում է նաև վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանում և հատկապես Արևելքում: Նախորդ, անտիկ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ ընդհանուր ձևերի մեջ նկատ-

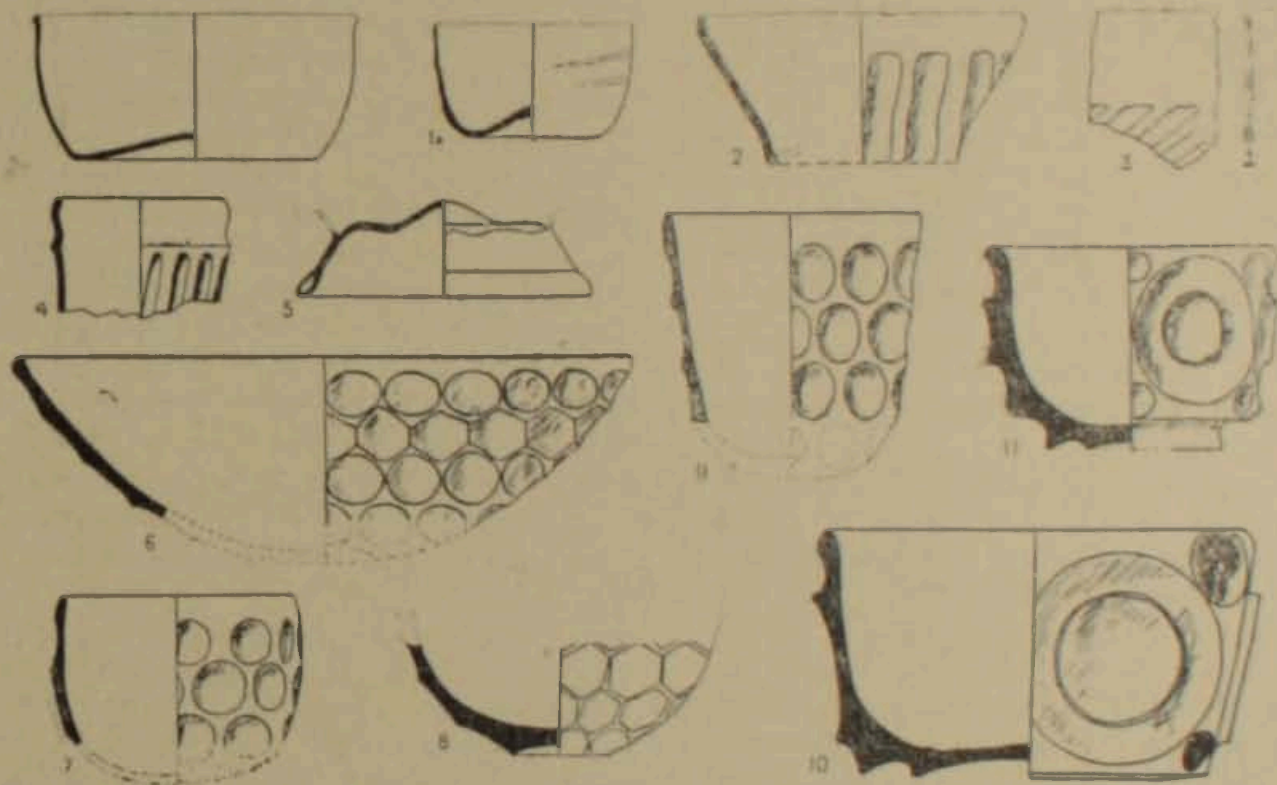
7 Е. Г. Пчелина, Два погребения времени алано-хазарской культуры из селения Лац. Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук, IV, 1928, նկ. 2; Г. М. Вандов, Раннесредневековое городище Судагилан (Мингечаур), КСИИМК, 1954, № 54, նկ. 59, 5; К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959, նկ. 4, էջ 81; Р. Б. Ахмедов, Стекланный сосуд из Уфимского погребения, С. А., 1958, № 4, նկ. 1, էջ 218.

վում է բազմազանության որոշ նվազում, սակայն կիսազնդաձև թասերը է՛լ ավելի լայն տարածում են գտնում: Ինչ վերաբերում է կլոր, օվալաձև կամ վեցանիստ տաշվածքներին, ապանրանք, ինչպես և նախորդ ժամանակաշրջանում, կամ հարում են իրար, կազմելով մեղրախորիսխաձև մի զարդ, կամ իրարից փոքր-ինչ հեռավորության վրա են գտնվում:

Նման զարդերով կիսազնդաձև թասեր հայտնի են բազմաթիվ տեղերում, բայց նախ և սուաչ՝ Մերձավոր Արևելքում:

Այսպես, օրինակ, Միջագետքի Կիշ քաղաքի վերին շերտում սասանյան արքա Վահրամ Գուրի (մ. թ. 420—438) պալատի փլատակներում գտնվել են կիսազնդաձև և այլ ձևի թասեր, որոնց պատերը կլոր տաշվածքներ ունեն զրոից (նկ. 9)⁸: Այս ապակին թվագրվում է VI դարով⁹:

Նկ. 9:

Ճապոնական հնագիտական արշավախմբի կողմից Իրանի հյուսիսում, Գիլանում հայտնաբերված նման տաշվածքներով կիսազնդաձև թասերը թվագրվում են պարթևական կամ սասանյան ժամանակաշրջանով¹⁰:

⁸ D. B. Harden, Glass from Kish, Iraq, 5. I. մաս 2-րդ, 1284, նկ. 1, 6—9:

⁹ Նույն տեղում, էջ 131—132:

¹⁰ R. Ghirshman, Persian art. The Parthian and Sassanian dynasties, New York, 1962, նկ. 292 B.

19 Հաճուխ, № 1

Համոզեցուցիչ դուզահեռներ են տալիս նաև Գվինի վաղ միջնադարյան¹¹, ինչպես և Սարենիսի VI—VIII դարերով թվագրվող շերտերը¹²: Մեծ, հաստապատ թասեր, խորիսխանման տաշված զարդերով հայտնի են Ամլաշից (Իրան), Տիգրոնից (Միջագետք), Ճապոնիայից (իրանական ծագում ունեն), Բարելոնից և թվագրվում են V—VIII դարերով¹³:

Գյուտերի տեղարաշխման քարտեզը ցույց է տալիս, որ նման թասերը կապված են ավելի շատ ժամանակակից Իրանի և Իրաքի տերիտորիաների հետ, մի հանգամանք, որը մասնազննությունից է տալիս այդ երկրներում փնտրել սասանյան ժամանակաշրջանի ապակեգործական կենտրոնները, որոնք շարունակում էին հին արևելյան և անտիկ ժամանակաշրջանի ավանդույթները¹⁴: Նման ապամաններում բացառված չէ, որ Հայավանի ամրոցում գտնված տաշվածք-

ներով հարդարված բեկորները, եթե նրանք Հայաստանի տեղական արտադրանքի արդասիրք

¹¹ A. A. Калантарян, Материальная культура Двини V—VIII вв. (Автореферат канд. дисс.), Ереван, 1966, էջ 19:

¹² Դ. Ա. Чилашвили, սզգ. աշխ., նկ. 53:

¹³ A. von Saldern, սզգ. աշխ., տխտ. 3, նկ. 6 և էջ 10—12; C. J. Lamm, Mittelalterliche Glaser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten, Berlin, 1929, 190, տխտ. 54, 1, 5; R. Ghirshman, սզգ. աշխ., նկ. 113:

¹⁴ A. von Saldern, սզգ. աշխ., էջ 14—16:

քի ուղիորդած խառնուրդի լարորատորիային ներկայացված գերանի բեկորը, ամրոցի արսիղավոր սենյակի արևելյան պատի դռան բացվածքից, թվագրվել է մ. թ. 500 թ. (± 50 տարի)¹⁷։

Ինչ էլ որ լինի, Հացավանի հին ամրոցը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում միջ-

նադարյան ամրոցաշինարարության, կլոր աշտարակներով օժտված ամրոցների ծագման համար, ինչպես նաև քիչ ուսումնասիրված՝ ուշ անտիկ և վաղ միջնադարյան նյութական մշակույթի բնութագրման համար։

Գ. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

ԹԵՂՈՒՏԻ ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ (1965 թ.)

Քեղուտի հանգամանք, որն ընկնում է էջմիածին քաղաքից երեք կիլոմետր հարավ, հնագիտությանը հայտնի էր որպես վաղ, միջին և ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի հետաքրքիր հուշարձաններ ունեցող վայր։

Վերջերս Քեղուտի հնագիտական կոմպլեքսը համալրվեց շատ արժեքավոր մշակութային նոր հուշարձանի հայտնաբերումով, որն իր տեսակի մեջ Սովետական Հայաստանի տեղիտորիայում առաջինն է։

Այդ նորահայտ բնակատեղին գտնվում է ՀԱՍՀ ԳԱ երկրագործական գիտահետազոտական ինստիտուտի փորձագաշտի հարավ-արևմտյան անկյունում, ու շատ բարձր բլրի վրա։ Բնակատեղին երկապես ունեցել է 2—2,5 հա տարածություն, իսկ այժմ նրա մի մասն է մնացել։

Բլրի մակերեսը ծածկված է 30—40 սմ հաստությամբ ունեցող ամուր կավաշերտով, որի տակ՝ 1—1,5 մ հաստության փխրուն կավահողի շերտում տեղավորված է աղյուսապատ և զետեափոր կացարանների հորիզոնը՝ նստած 2,5 մ հաստության զետալին խճաքարի շերտի վրա, այնուհետև մայր հողն է՝ կավային երեսվածքներով։

Ենթադրական տեսակետից կացարանները կառուցված կամ փորված են վերին կրկնորդ շերտի մեջ, Քասաղ գետի երկրորդ գետահունի վրա (այժմյան հունը չորորդն է)։

Բնակատեղիի պեղված 8 կիսավեր և ամբողջական կացարանները մեկ առանձին կամ մի քանի կլոր հատակապատ բնակարանների կոմպլեքսներ են, որոնք տեղավորված են իրարից 5—7, որոշ զեպքերում՝ 0,7 մետր հեռավորության վրա։

Պեղված կացարանների ներքին տարածությունները լցված են մոխրի հեռ խառնված փափուկ հողով, որի միջից հայտնաբերվեցին կայծքարի, վանակատե (օրօրիդան), բազալտե գործիքներ, ինչպես նաև ոսկրե ու խեցեղեն առարկաների բազմաթիվ բեկորներ։

Քեղուտի հյուղակիները ունեն կլոր հատակագիծ՝ 2,6—3,5 մ տրամագծով, պատերը շարված են հարդախառն կավից, պատրաստված ուղղանկյուն հարթ աղյուսի մի շարքով, որի հաստությունը շի անցնում 30 սմ-ից։ Աղյուսները ունեն 30×40×10 սմ չափեր։ Բնակարանների կից կառուցված են կլոր հատակապատ օժանդակ շինությունները (1,2—1,5 մ տրամագծով)։ որոնք ծառայել են որպես բնակարաններ հացահատիկ և այլ սննդամթերք ամրաբերելու համար։ Բնակարանների հատակները և պատերը ծեփված են հարդախառն կավաշաղախով, որի վրա ներքին հանդիպում են կարմիր ներկի (օխրա) հեղձեր (№ 1 կացարան)։

Ուշագրավ է այն, որ պեղված վայրում չհայտնաբերվեց բնակարանների գոնների կրեկաքարեր կամ այդ նպատակով ոգտագործված որևէ մի իր, ինչպես նաև շինարարական զետալ։ Բնակարանների մուտքի համար որպես զուտ թեքնա ծառայել է եղեղնից, կաշվից կամ ծառի հյուղերից գործած ծածկոցը։

Յուրաքանչյուր հյուղակի հատակին, կենտրոնական մասում, գրված էր միջին մեծության՝ աշխատանքից հարթված մակերեսով մի զետեաքար, որի շրջապատում հայտնաբերվել են քարե և ոսկրե թերի մշակված գործիքների բազմաթիվ բեկորներ։ Եստ ուշագրավ են կայծքարի 13 տեսակարա շեղբիկները, որոնք համատեղ հայտնաբերվել են № 7 կացարանում, վերը նշված քարի մոտ։ Այս փաստը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ աշխատանքային գործիքները պատրաստվել են կացարանի ներսում, հենց այդ քարի վրա։ Կացարանների մեջ կատարվող աշխատանքային պրոցեսների նման պատկեր են տալիս նաև նախնիների Փյուլ-Քափույի առաջին շերտի պեղումները, սակայն հնագետ Օ. Ա. Արթրույանը աշխատանքային այդ նախնական օգնականը համարում է բնակարանի ծածկը պահող այսին հենքար¹։

¹⁷ Ленинградское отделение Института Археологии АН СССР, Радиоуглеродная лаборатория, образец ЛЕ—667, обр. 365.

¹ О. А. Абызова, Некоторые итоги изучения холма Кюль-тепе в Азербайджане, «Советская археология», (այսուհետև՝ СА), 1963, № 3, էջ 158։

ДРЕВНЕАРМЯНСКАЯ КЕРАМИКА ИЗ РАСКОПОК АРМАВИРА

(Опыт классификации и датировки)

Г. А. ТИРАЦЯН

Накопившийся за последние годы во время раскопок Армавира (руководитель с 1962 г. по 1969 г. Б. Н. Аракелян)¹ керамический материал позволяет приступить к работе по его систематизации и общей характеристике, однако подробный разбор армавирской керамики не является темой настоящей статьи. Ему должна быть посвящена отдельная работа. Классификация же обильного материала, выделение характерных керамических форм и установление их предварительной датировки—назревший вопрос, разрешение которого может представить бесспорный интерес для дальнейшего археологического изучения древней Армении.

Сейчас мы имеем полное основание говорить о сравнительно твердо установившемся типе керамики послеурартского и досредневекового времени в Армавира. Тем самым раскопки этого памятника позволяют заполнить пробел в истории развития армянской керамики.

Древнеармянская керамика из раскопок Армавира засвидетельствована следующими формами.

Горшки представлены многочисленными фрагментами разных размеров, в большинстве случаев они безручные, с раздутым туловом, плоским широким дном, низкой широкой шейкой, невысоким, слегка отогнутым наружу венчиком и округлым, реже, утолщенным, краем (табл. I, 1; табл. II, 1). Поверхность горшков серо-черного цвета. Глина содержит в себе примеси толченых камней и песка, тесто плохо отмученное, обжиг неравномерный.

Эта грубая посуда относится к сосудам «кухонного» назначения, общая форма которых не претерпела каких-либо существенных изменений, начиная с периода железа вплоть до средневековья, что затрудняет их датировку.

Кувшины встречаются разного размера и разного вида: с расширяющимся туловом, низкой шейкой и дугообразной, как правило, круглой в сечении ручкой, прикрепленной одним концом к краю венчика, а другим—к плечу.

Сосуды отличаются друг от друга главным образом формой венчика, который бывает круглым, остроносым и в виде трилистника. Поверхность кувшинов покрыта слоем ангоба красноватого или охристого цвета. Глина содержит в себе примеси, обжиг неравномерный.

Кувшины с венчиком в виде трилистника (табл. I, 3) засвидетельствованы на территории Армении в ахеменидское и эллинистическое время, но встречаются они и позже. Вероятно, часть подобных кувшинов восходит к урартским прототипам², но не исключена возможность прямого или опосредственного влияния греческих и эллинистических сосудов типа ойнохой.

Сосуд с венчиком в виде маленького трилистника имеется среди датруемых ахеменидским временем предметов в Джаратской коллекции (Исторический музей Армении). Другой сосуд с близким по форме венчиком был найден в Гехадира в могиль-

¹ См. Б. Н. Аракелян, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, «Историко-филологический журнал», 1969, № 4.

² Ж. Д. Хачатрян, Археологические находки в Гехадира, «Вестник общественных наук», 1966, № 1, стр. 88 (на арм. яз.).

нике раннеэллинистического времени³. Ряд кувшинов со сходными венчиками, обнаруженных при случайных обстоятельствах, хранится в Историческом музее Армении. Необходимо отметить, что некоторые из них происходят из Армавира или его окрестностей.

Венчики в виде трилистников завершают одноручные кувшины, найденные на территории позднефригийского городища («город Мидаса») в западной Малой Азии, датируемого концом V в. и началом III в. до н. э.⁴

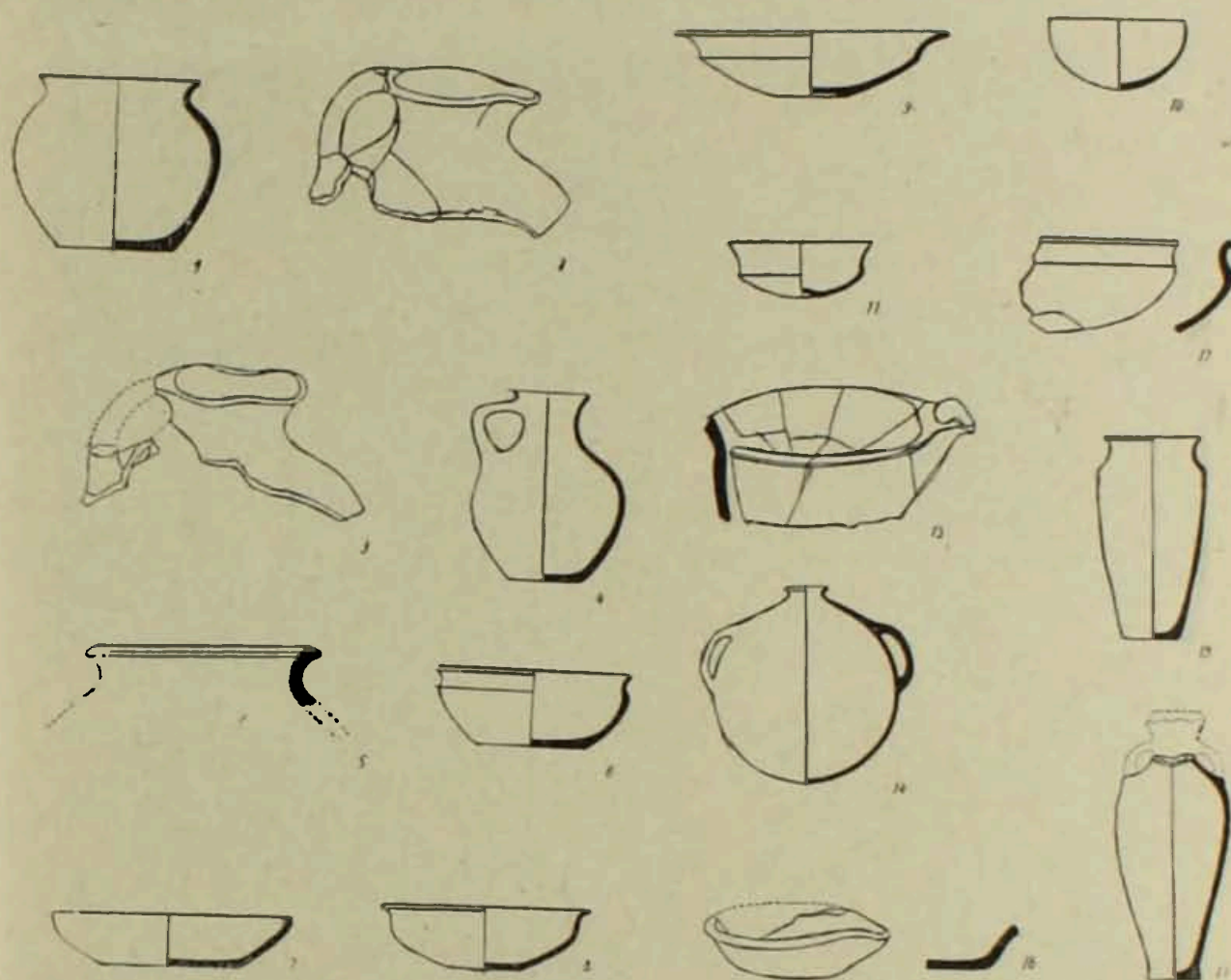

Таблица I.

Один из рассмотренных кувшинов с острым сливом (табл. I, 2; табл. II, 2) напоминает одноручный кувшин из Персеполя⁵.

В Джаратской коллекции попадаются экземпляры с менее выраженными венчиками, что их сближает с кувшинчиком из Армавира (табл. I, 4).

К сосудам рассматриваемого типа следует отнести и большую, круглую в сечении дугообразную ручку. Наружная ее часть по всей длине украшена круглыми маленькими выемками. По некоторым признакам, главным образом по украшениям, она сходна с ручками на сосудах из Джарата.

Карасы. Среди многочисленных фрагментов больших и толстостенных сосудов,

³ См. там же, рис. 4.

⁴ См. С. Н. Emille Haspels, *La cite de Midas, Ceramique et trouvailles diverses* (Phrygie, III). Paris, 1951, Pl. 13, 15, 23, 24, 31. См. также W. Orthman, *Untersuchungen auf dem Asarcic Huyuk bei Ilca, Istanbulur Mittellungen*, Bd. 16, 1966, Abb. 16, 4.

⁵ E. Schmidt. *Persepolis, II*, Chicago, 1957, Pl. 71, 6; 72, 10. См. также «Нимруд эллинистического времени». D. Oates, *Studies in the ancient history of Northern Iraq*. London, 1968, Fig. 17, 9.

имеющих хозяйственное значение, привлекает к себе внимание верхняя часть караса, относящегося к послеурартскому времени. Сохранившийся почти целиком венчик караса выступает наружу, шейка низкая, но очень широкая (табл. I, 5; табл. II, 3). Фрагмент покрыт обмазкой цвета охры, местами на плечике сохранились следы красной краски. Глина сравнительно чистая, обжиг равномерный.

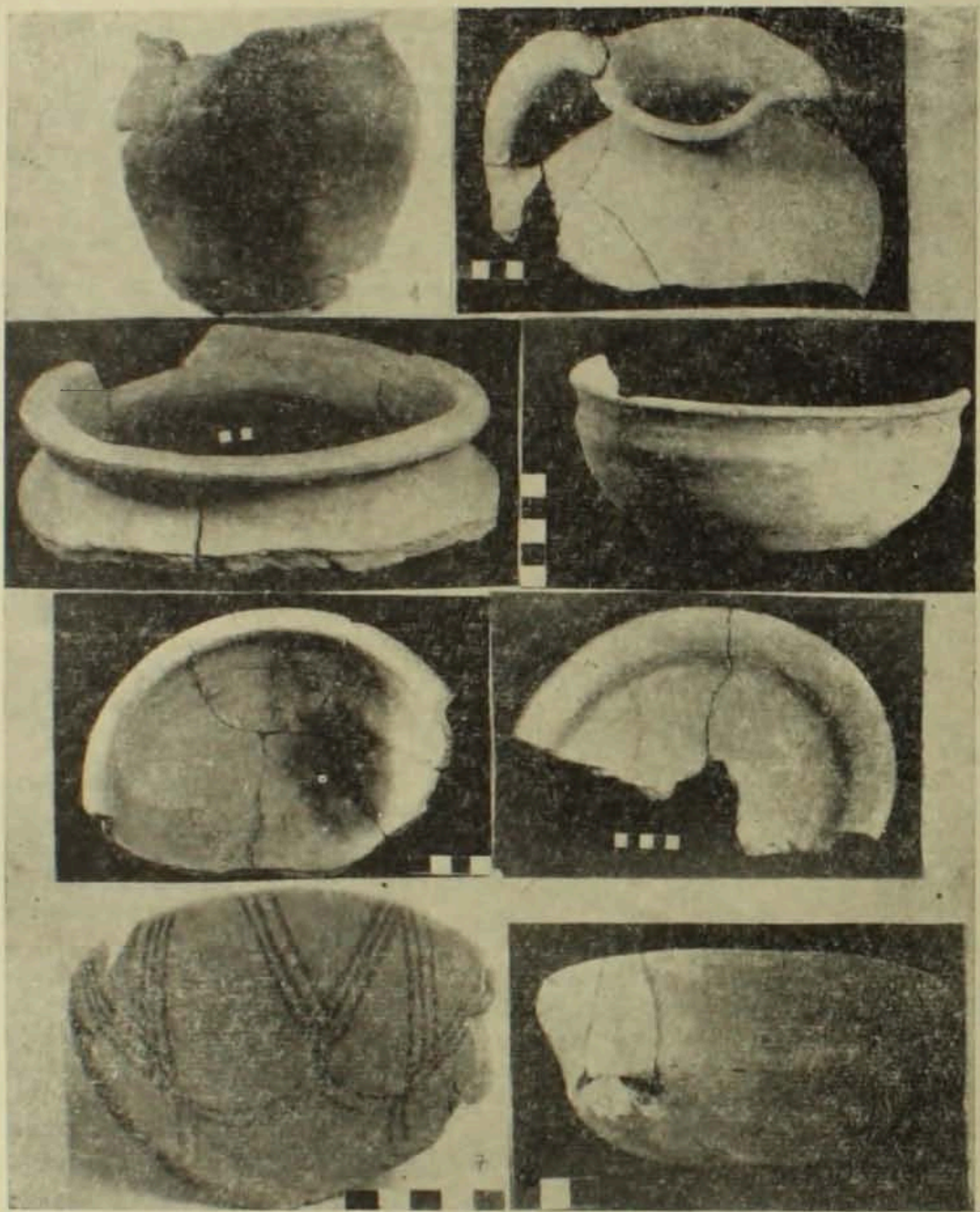

Таблица II.

Миски встречаются глубокие, сравнительно толстостенные, с плоским широким дном, высокими слегка округлыми стенками, переходящими в венчик, слегка отогнутый наружу (табл. I, 6; табл. II, 4). Под венчиком, снаружи, имеется сдавленный пояс. Снаружи и внутри венчик, а также верхняя часть сосуда покрыты слоем красной краски.

Глина содержит в себе разные примеси, тесто грубое, плохо отмученное, обжиг неравномерный.

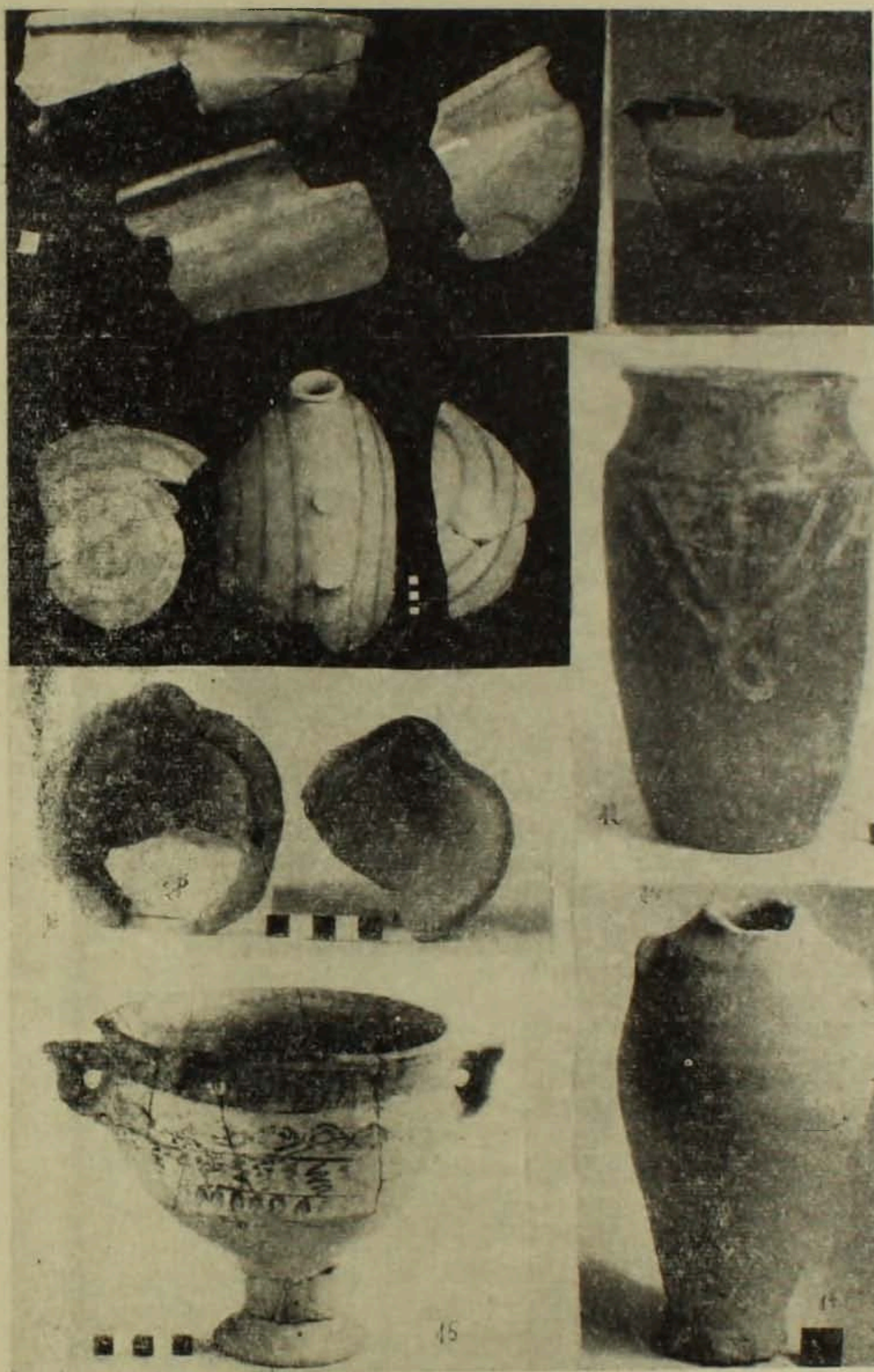

Таблица III.

Расписное блюдо на кольцевидной ножке и отогнутым наружу венчиком, формой, а также орнаментальными мотивами приближается к сосудам эллинистического времени из Афин⁶.

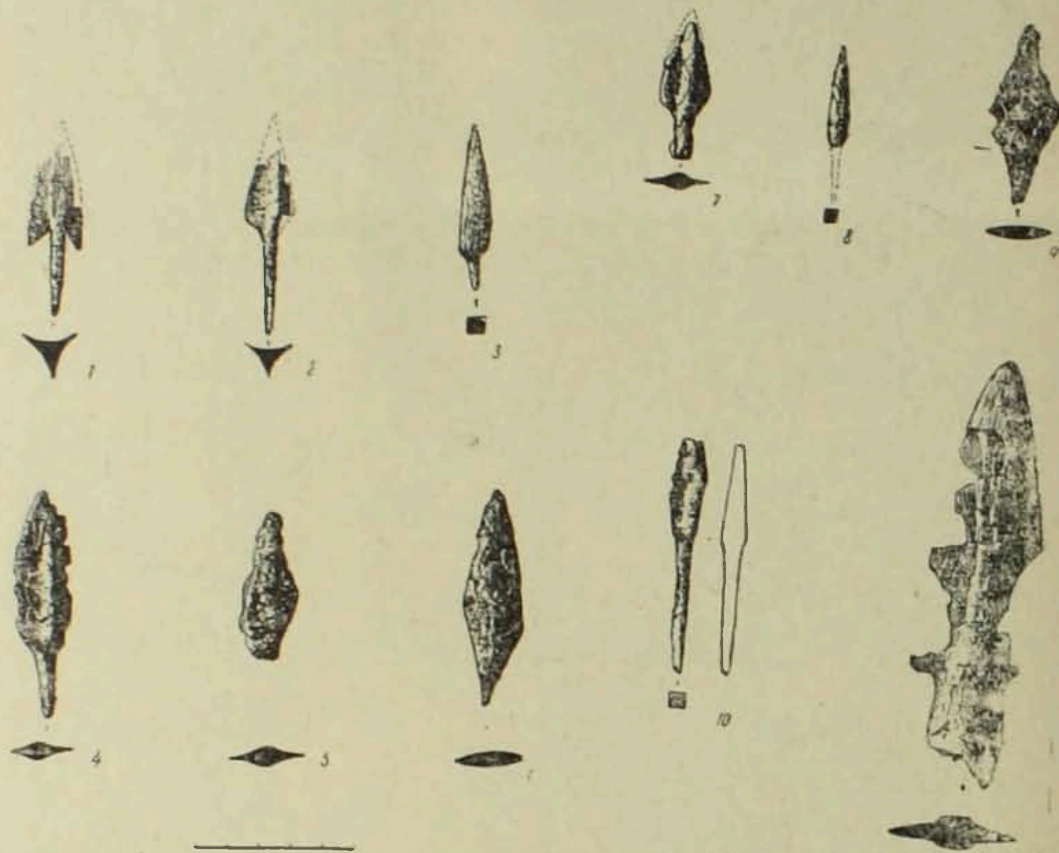

Таблица IV.

Таблица V.

Тарелки или большие чаши с плоским дном и расширяющимися кверху вогнутыми стенками, различаются между собой главным образом профилем венчиков. Последние бывают выступающими наружу или вогнутыми вовнутрь, прямые или с вдавленной снаружи узкой полосой под венчиком (табл. I, 7, 8; табл. II, 5). Сосуды покрыты слоем ангоба охристого цвета. На внутренней же части красной краской нанесены крестовидные орнаменты. Такой же краской покрыты венчики. Одна из тарелок сплошь покрыта красной краской, за исключением донной части снаружи. Дно внутри, а также венчик украшены росписью черного цвета.

Глина этих сосудов содержит мелкие примеси, обжиг неравномерный.

Эту характерную группу сосудов армавирской керамики П. А. Карапетян возводит к урартским прототипам.

Следует отметить, однако, что некоторые формы, особенно с прямым, еле профилированным венчиком, имеют аналоги в малоазийской керамике фригийского времени (как синхронной армавирской, так и более ранней)⁷.

⁶ См. Г. А. Тиранян, О расписной керамике древней Армении (VI в. до н. э.—III в. н. э.), ИФЖ, 1965, № 3, табл. II, 3.

⁷ См. W. Orthman, указ. соч., Abb. 14, 5; см. также K. Bittel, H. G. Güterbock, Bogazkoy, Neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt, Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang, 1935, Berlin, 1936. Taf. 19; 11, 12. Taf. 20; 7; H. H. von der Osten, The Alislar Hüyük, Season of 1930—1932, part II, Chicago, 1937, fig. 403, Pl. VIII; его же, part III, fig. 30, Pl. IX. См. также C. H. Emille Haspels, указ. соч., Pl. 27 c, 28, 5, 6.

Тарелки имеют плоское, сравнительно узкое дно, с косыми слегка округлыми стенками и подчеркнутым в виде выступа переходом к широкому, сильно оттянутому наружу венчику (табл. I, 9; табл. II, 6). Поверхность тарелок серовато-охристого цвета. Верхняя и нижняя часть венчика покрыты красной краской тусклого оттенка. Такой же краской нанесен крестообразный узор по дну тарелки.

Близкая по общим очертаниям форма представлена некоторыми обломками сосудов, имеющих, по-видимому, узкое дно, косые стенки и почти перпендикулярный верх, переходящий в горизонтальный плоский венчик, покрытый росписью в виде заштрихованных ромбов или волнообразных прямых линий⁸.

Кубки имеют глубокую полушаровидную форму и несколько вогнутые внутрь вертикальные бортики (табл. I, 10; табл. II, 7). Верхняя, наружная, а также внутренняя поверхность сосуда покрыта красной краской, по которой, внутри, черной краской нанесена роспись. Глина имеет примеси, обжиг неравномерный.

Развитие полушаровидных чаш имеет очень длинную историю, однако время их наибольшего распространения падает, по-видимому, на эллинистическую эпоху, когда эта форма воплощается как в глине⁹, в частности в мегарских чашах, так и в металле (серебро)¹⁰ и в стекле¹¹.

К более раннему, ахеменидскому времени, например, относится золотой полушаровидный кубок из Аму-Дарьинского клада¹².

Разновидностью вышеупомянутых сосудов являются кубки полужайцевидной формы, с менее округлым дном, бытующие в основном в то же самое время, что и полушаровидные кубки¹³.

Чаш-фиалы встречаются общераспространенного типа—с округлым дном, расходящимися стенками и отогнутым наружу венчиком. Переход от дна к стенкам и венчику подчеркнут своеобразным выступом (табл. I, 11; II, 8). Имеются глубокие и плоские экземпляры. Поверхность сероватая или цвета охры, часто покрыта краской красного цвета. Встречаются и чернолощенные фрагменты. Эта форма, несомненно, восходит к древневосточным, урартским, образцам¹⁴. Распространяется она в Армении в ахеменидское время и продолжает существовать в эллинистический период¹⁵.

К многочисленным аналогам чаш-фиал, встречающихся в ряде стран и областей древнего мира¹⁶, следует добавить экземпляры, найденные на территории Фригии¹⁷; в дальнейшем керамическому материалу этой области будет уделено большое внимание.

⁸ См. Г. А. Тирацян, О расписной керамике, табл. I, 3.

⁹ См. H. Goldman, Tarsus, I, The hellenistic and roman periods, Princeton, 1950, Pl. 125, № 113. R. Folsom, Handbook of greek pottery, London, 1967, стр. 186; W. Orthman, указ. соч., Abb. 21, 13; K. Scheffold, Meisterwerke griechischer Kunst, Basel, 1960, № 330.

¹⁰ См. D. E. Strong, Greek and roman gold and silver plate, London, 1966, Fig. 24, стр. 108.

¹¹ См. D. B. Harden, The Canossa group of hellenistic glasses in the British Museum, Journal of glass studies, X, 1963.

¹² См. O. M. Dalton, The treasure of Oxus, London, III ed. 1964, Pl. III, 20.

¹³ Г. А. Тирацян, О расписной керамике, табл. I, 4, стр. 277.

¹⁴ Г. А. Тирацян, Урарту и Армения. К вопросу о преемственности материальной культуры, «Вестник общественных наук», 1968, № 2, стр. 17—20.

¹⁵ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, «Известия» АН Арм. ССР (общ. науки), 1961, № 8, стр. 76—77; Ж. Д. Хачатрян, Одна из характерных форм керамики VII—I вв. до н. э., ИФЖ, 1970, № 2 (на арм. яз.).

¹⁶ Г. А. Тирацян, Урарту и Армения, стр. 18; его же, К вопросу о тюретике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, № 1, стр. 98.

¹⁷ C. H. Emilie Haspels, указ. соч., Pl. 27, g. 28, 7; W. Orthman, указ. соч., Abb. 18, 9.

Среди исследуемого материала имеются фрагменты широкогорлых глубоких мисок или горшков, дно которых не сохранилось. Стенки круглые, а вдавленная снаружи верхняя часть образует под самым венчиком, утолщенным и отогнутым слегка наружу, своеобразный пояс (табл. I, 12; III, 9). Стенки сосуда покрыты снаружи слоем ангоба цвета охры. На венчике, а также на верхней внутренней части сосуда нанесена роспись красного цвета. Внутри встречаются крестообразные узоры такого же цвета. Глина имеет примеси, обжиг сравнительно однородный.

Не исключена возможность, что рассмотренные сосуды были снабжены сливообразным носиком и ручкой.

Сосуды со сливообразным носиком представлены как почти цельными экземплярами, так и многочисленными фрагментами. Это сосуды разного размера, с плоским дном, вздутым туловом и утолщенным, отогнутым наружу венчиком, имеющим часто вдавленную полосу под ним, или же с косо поставленными богатами (табл. I, 13; III, 10). Носик, как правило, в виде трилистника, прикреплен под самым венчиком. Встречаются сосуды и с другим типом носика—трубчатые, с косо срезанным концом и т. д.

Поверхность сосудов обычно покрыта слоем ангоба светлого или красноватого оттенка, украшенного пояском, охватывающим верхнюю часть сосуда.

В этих сосудах возможно усмотреть некоторое влияние древней переднеазиатской керамики, в частности иранской (Спалк Б.). Своеобразная форма носиков, однако, связывает эти сосуды с иранскими образцами, носики которых значительно короче и имеют более или менее вертикальную направленность. Два фрагмента из Суз и в Тал-и-Джалабада (XI—X и VII—VI вв. до н. э.) по форме и положению носиков являются как бы типологическим предшественником армавирских сосудов. Что касается иранских сосудов ахеменидского времени, то их носики имеют также вертикальное положение, их верх в форме трилистника примыкает к самому венчику, но, будучи трубчатыми, они более продолговатые. Вероятнее всего, армавирские сосуды можно датировать эллинистическим или несколько более ранним временем¹⁸.

Фляги характеризуются вздутыми боками, короткой шейкой, чуть отогнутым наружу венчиком и петлевидными, обычно плоскими ручками, прикрепленными с двух сторон на продольной ребровидной части фляги (табл. I, 14; табл. III, 11). Линия стыка имеет, как правило, округлую форму, но встречаются экземпляры с угловатыми очертаниями.

Сосуды украшены росписью в виде концентрических кругов, расположенных на боковых частях сосуда. На одном экземпляре они перекрещиваются с радиально расположенными поясками. Часто во внутреннем круге имеются орнаменты в виде креста или перекрещивающихся линий. Фрагмент одной фляги покрыт сплошным слоем красной краски, без каких-либо узоров.

Сосуды в виде фляг, в том числе и украшенные концентрическими узорами, появились в странах, где доставка, перевозка и хранение питьевой воды были сопряжены с трудностями, однако сходные армавирским образцам фляги распространились главным образом в эллинистическое время¹⁹.

Высокие, толстостенные сосуды, вазообразные, напоминающие алабастры, имеют узкое плоское дно, равномерно расширяющиеся вверх стенки с плечиками, низкую шейку и слегка отогнутый наружу невысокий венчик (табл. I, 15; III, 12).

Поверхность сосуда, венчик, а также верхняя его часть внутри покрыты густым слоем красной краски, по которой белой и желтоватой красками нанесены узоры в виде горизонтальных параллельных линий и свисающих треугольников, завершающихся, в одном случае, завитками.

Эти массивные сосуды изготовлены из плохо отмученной глины, с примесью песка и камушек.

¹⁸ Г. А. Тиранян, Древнеармянская расписная керамика, «Вестник общественных наук», 1970, № 1, стр. 69—70 (на арм. яз.).

¹⁹ Г. А. Тиранян, О расписной керамике, стр. 277—278.

Изучение рассмотренных здесь сосудов показывает, что они имеют некоторое сходство с древневосточными формами²⁰. Отсутствие каких-нибудь точных аналогов, однако, позволяет искать в древневосточном материале лишь прототипы армавирских сосудов. Датировку же их возможно установить на основе статиграфических наблюдений. Как выясняется из сопровождающих материалов, слои залегания этих сосудов или их фрагментов относятся к послеурартскому—ахеменидскому или, вернее, эллинистическому времени²¹.

Среди ближневосточной керамики упомянутого времени довольно трудно подобрать нужные им аналоги. Укажем на близкие по форме вытянутые сосуды эллинистического времени из Каирского музея²², а также на целый ряд алебастровых сосудов из Урука, Ассура, Тель-Халафа²³ и особенно Вавилона²⁴, большинство которых датируется эллинистическим временем и выявляет определенное сходство с армавирскими сосудами.

Светильники представляют собой плоскодонные круглые чашечки со сливообразным носиком, почерневшим обычно от копоти (табл. I, 16; III, 13). Такие же светильники известны из античных слоев крепости Гарни.

Они отличаются от больших урартских светильников, имеющих внутри перегородку с отверстиями.

Хотя вышеописанные светильники следует, по-видимому, отнести к ахеменидскому или эллинистическому времени, известные нам аналоги, с более ярко профилированным сливом, ведут нас в Северную Месопотамию²⁵ и на остров Кипр, где они датируются IX—VIII вв. до н. э.²⁶

Амфориск, шейка, венчик и ручки отбиты (табл. I, 17; III, 14), легко восстанавливается на основе найденной в Гарни верхней части сходного сосуда. Поверхность сероватого цвета, черепок плотный, глина тщательно отмученная, обжиг равномерный.

Среди привозных в позднефрикийский «город Мидаса» предметов из Восточной Греции имеются два сходных амфориска, датируемых первой половиной IV в. до н. э. Параллели имеются и в кипрских материалах²⁷. Довольно часто встречаются амфориски и в погребениях эллинистического времени (III—II вв. до н. э.)²⁸.

Не исключено, что армавирский амфориск, отличающийся от большинства упомянутых несколько более широким дном, тоже привезен из западной Малой Азии.

Вазы в виде чашечки на высокой и широкой ножке представлены фрагментами. Поверхность серовато-темно-коричневого цвета или покрыта красноватой краской. Глина содержит в себе примеси.

Если это не урартские предметы, то они сравнимы со сходными каменными сосудами из Армении, датируемыми позднеахеменидским или эллинистическим временем.

²⁰ Г. А. Тирацян, Древнеармянская расписная керамика, стр. 64—65.

²¹ Г. А. Тирацян, О расписной керамике, стр. 276.

²² „Die griechisch — ägyptische Sammlung“, E. von Sieglin*, bearbeitet von R. Pagenstecher, Leipzig, 1913, Bd. II, Teil. III, Abb. 92 a, b.

²³ E. Strommenger, Gefäße aus Uruk von der neubabylonischen Zeit bis zu den Sasaniden, Berlin, 1967, Taf. 52, 7, стр. 40.

²⁴ W. von Bissing, Ägyptische und ägyptisierende Alabastergefäße aus den Deutschen Ausgrabungen zu Babylon. Zeitschrift für Assyriologie, 1941. N. F, 13 (47), H. 1/2, Abb. 13, 20, 28.

²⁵ B. Hroudá, Tell-Halaf, IV, Berlin, 1962, Taf. 46, 4.

²⁶ D. M. Bailey, A. Village priest's tomb at Aradippon in Cyprus, British Museum Quarterly, vol. XXXIV, 1—2, 1969, Pl. XVIII, стр. 54; См. также „The Swedish Cyprus Expedition“, Stockholm, 1937, vol. III, Pl. 38, 4, 5; Pl. 93, 445, 565.

²⁷ C. H. Emilie Haspels, указ. соч., Pl. 10 a, b.

²⁸ M. Bucovála, Necropole ellenistice la Tomis, Constanta, 1967; O. Reuther, Die Innenstadt von Babylon (Merkes), Leipzig, 1926. Tafelband, Taf. 93, 226 b (Seleukidisch—partisch); B. Hroudá, указ. соч., Taf. 77, 55 (Hellenistisch).

Глиняные же сосуды приблизительно такой же формы, известны из слоев упоминавшегося уже позднефригийского города Мидаса²⁹.

Среди армавирской керамики имеются фрагменты сосудов, имитирующих, по-видимому, металлическую посуду, с сильно профилированными тонкими стенками и широким венчиком, который выдается сильно наружу³⁰.

Кратериск представлен одним экземпляром; он имеет раздутое, сильно суживающееся книзу тулово, переходящее через узкий перехват к округлой низкой ножке (табл. III, 15). Верх сосуда образует еле заметные плечики, переходящие к низкому, отогнутому наружу венчику. Под венчиком на плечиках с двух сторон прикреплены вертикальные ручки в виде округлых душек, от верхней части которых отходят горизонтальные выступы.

Верхняя половина сосуда расписана светло-коричневой, красноватой и темно-коричневой росписью, нанесенной по светлому ангобу или красной краске. Узоры разные на двух сторонах сосудов: они расположены рядами и образуют волнообразные вертикальные, параллельные линии, цепи, эллипсы, простые или с завитками, остроконечные, продолговатые листья, чуть изогнутые фестоны.

Сосуд, естественно, напоминает античные кратеры, однако невозможно установить непосредственной связи между армавирским сосудом и античными кратерами, в том числе и с колоколовидными, обнаруживающими некоторое сходство с ним. Общие очертания, пропорции, низкий маловыразительный венчик и, наконец, необычные ручки, встречающиеся на канфарах и скифосах античного времени, не вызывают сомнения, что это форма, возникшая на большом расстоянии от подлинных центров греческого гончарного дела, влияние которого тем не менее ощущается. Не исключено, что это влияние передавалось посредством Фригии, ранние кратеры которой имеют ручки такой же формы; тулово кратеров разукрашено близкими в принципе художественными приемами³¹.

Параллелью вышеупомянутому явлению может служить кармир-блурский аск, входящий по общей своей форме к западным прототипам, опосредствованным Малой Азией, вернее, Фригией. О связях Армянского нагорья с последней говорит роспись кармир-блурского аска, родственная, как нам кажется, фригийской расписной керамике эпохи ее расцвета.

Основные данные о стратиграфии Армавирского холма получены на его западном склоне. Раскопанные же на восточном и южном склонах, а также западнее вершины холма остатки урартских зданий мало способствуют выявлению полной стратиграфической картины холма. Как показывают находки, в использованных в античный и, быть может, в средневековый период помещениях слои сильно перемешаны. Очистка средневекового тандыра, расположенного непосредственно на каменных основаниях урартской капитальной стены, служит лучшим доказательством вышесказанному. Вместе с тем можно говорить о сравнительно хорошо прослеживаемом здесь развитии в урартское время. На участке к западу от вершины холма явно вырисовываются два строительных периода урартского времени. Над каменными основаниями боковых ответвлений капитальных стен, расположенных на самом материке в перпендикулярном направлении, находится верхняя сырцовая стена, со следами пожара на некоторых ее участках. Общая обстановка—остатки обгоревших балок и камыша—напоминает кармир-блурские помещения, пострадавшие от пожара. Очень вероятно, что перед нами стена второго, позднего периода существования урартского Армавира (Аргиштихинили), датируемого VII в., скорее всего второй половиной и концом, как об этом свидетельствуют некоторые находки. Нижние капитальные стены, от которых остались каменные добротные основания, по-видимому, следует приурочить к первому, раннему периоду существования крепости, связанной, очевидно, с ее основанием в первой половине VIII в.

²⁹ С. Н. Emilie Haspels, указ. соч., Pl. 29, 15–24.

³⁰ Г. А. Тиранян, О расписной керамике, табл. II, 9.

³¹ E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, Ankara, 1955.

Естественно, что основные стратиграфические наблюдения, имеющие первостепенное значение для рассмотренного здесь керамического материала, связываются с изучением западного склона, с участками, расположенными по соседству с западной оборонительной стеной.

В прошлые годы был сделан ряд наблюдений, сводящихся к выявлению трех слоев: урартского, средневекового и промежуточного³². Урартский слой характеризовался главным образом керамическими изделиями, обломками краснолощеной посуды, найденными на самых нижних горизонтах культурного слоя крепости, и карасами, вкопанными в пол помещения вне крепости, но примыкающего к оборонительной стене. Самые верхние слои, как правило, незначительной толщины, содержали обломки сосудов, покрытых поливой, фрагменты стеклянных браслетов, остатки тондыров и прочего материала, главным образом керамического, бесспорно средневекового периода. Находящиеся между этими сравнительно хорошо опознанными слоями культурные остатки (значительные именно на западном склоне), естественно, следовало отнести к отрезку времени между VI в. до н. э.—III в. н. э.

Дальнейшие работы, главным образом на рассматриваемом участке, внесли ряд дополнений и уточнений. Были выявлены остатки урартской стены, вернее, ее каменного основания значительной ширины, тождественного с основаниями урартских стен на остальных участках крепости. Основанный на материке каменный фундамент, ориентированный с востока на запад, примыкал к оборонительной стене.

Важными оказались обнаруженные остатки стен, расположенных на более высоком уровне и отличающихся своими размерами, а также строительной техникой от урартских.

Найденный на самом уровне, а также выше и ниже этих стен, вернее, их фундаментов, материал не оставляет сомнения в том, что перед нами в основном строительные остатки послеурартского и досредневекового периода. К ним же можно отнести яму (квадрат 5F), возможно участок утрамбованного пола (4Д), а также остатки пола, выложенного из галечных камней, под которыми и над которыми были найдены в большом количестве обломки расписной керамики (6Д). База урартского типа, стоящая над слоем земли, может свидетельствовать об ее вторичном использовании (4Д). Вышеотмеченные факты способствуют более четкой характеристике промежуточного слоя, однако они не дают данных о точной датировке этого слоя в целом и тем более о его хронологическом членении.

Правда, отдельные находки фрагментов стеклянной, а также глиняной посуды в верхних горизонтах позволяют судить о наличии на Армавирском холме слоя первых веков н. э. Но дальнейшее размежевание остального материала, хотя бы VI—IV вв. и III—I вв. до н. э., представляется довольно трудным. Не исключена, конечно, возможность, что найденные на самой глубине древнеармянского слоя предметы (чашифналы серовато-охристого цвета, фляга со сплошным слоем краски без каких-либо узоров, фрагменты с росписью в виде поясков тусклого цвета) могут быть отнесены к начальным этапам развития послеурартской культуры, к V в., хотя нельзя быть уверенным, что такие фрагменты не будут найдены в вышележащих слоях. Вообще наблюдаемые на данном этапе между отдельными слоями, в том числе и между верхними и нижними, однородность и однотипность материала—обстоятельство, заслуживающее внимания. В этом смысле некоторое значение приобретают сопоставления добытых из отдельных квадратов материалов с разрезами, полученными на срезах этих же квадратов. Разрез на восточной стене квадрата (6F) показывает смену разных слоев земли, разделенных слоем угля толщиной 10—15 см. Материал, найденный выше и ниже этого слоя, не отличается существенными признаками.

Не удивительно поэтому, что фрагменты однотипных сосудов могут встречаться на разных горизонтах. Более того, в квадрате 6Д был зафиксирован случай нахождения фрагментов одного и того же сосуда на разной глубине (0,90 и 2,10 м).

³² Г. А. Тиранян, О расписной керамике, стр. 265—267.

Не отказываясь отнюдь от мысли продолжить попытку стратиграфического членения послеурартского-досредневекового материала, считаем нужным остановиться на вопросе о датировке древнеармянских слоев в целом.

Этому, как нам кажется, могут способствовать находки металлических изделий, как раз в интересующих нас слоях. Речь идет о железных наконечниках стрел с черенком и наконечнике копья.

Найденные наконечники стрел относятся к трем основным типам. Наконечники трехлопастные с опущенными заостренными концами или же со срезанными концами (табл. IV, 1, 2), листовидные наконечники со срединным ребром, представленные также разновидностью с угловатыми сторонами (табл. IV, 4, 5, 6; V, 7, 9) и четырехгранные наконечники (табл. IV, 3; V, 8, 10).

Уже при первом ознакомлении с упомянутыми типами видно, что они в основном связаны с послеурартским временем, о чем могут свидетельствовать аналогичные наконечники из памятников Армении эллинистического времени.

Рассмотренные наконечники стрел встречаются на обширной территории, включающей в себя в основном Малую Азию и Ближний Восток; хронологические границы их бытования определены.

Появление железных трехлопастных наконечников стрел с черенком относится к позднеассирийскому времени, доживают они до первых веков н. э. Время их наибольшего распространения, однако, принято считать II в. до н. э.³³

Найденные в Персеполе образцы датируются V—IV вв.³⁴, в Арсамее—100 г. до н. э.—100 г. н. э.³⁵, в Дура—Европосе (несколько иной формы)—I в. до н. э.—I в. н. э., на Северном Кавказе—II в. до н. э.—первыми веками н. э., на Кармир-блуре (город) последней четвертью I тыс. до н. э.³⁶

Таким образом, невзирая на существование ранних примеров, есть все основания датировать армавирские трехлопастные наконечники первыми двумя веками до н. э.

Листовидные железные наконечники также появляются довольно рано. В Передней Азии они засвидетельствованы начиная с VIII—VII вв. до н. э. вплоть до римского времени³⁷. Близкие по форме образцы имеются в Персеполе³⁸, V—IV вв., в Богазкее³⁹, со втулкой, V—III вв. до н. э., а также в Арсамее, где они связываются с эллинистическим поселением (II в. до н. э.—I в. н. э.)⁴⁰. Несмотря на широкий хронологический отрезок их бытования, в Армении, возможно, они генетически восходят к урартским формам. Найденные в Армавире железные листовидные наконечники с черенком следует датировать V—I вв. до н. э., а может быть, даже III—II вв. до н. э.

Четырехгранные наконечники стрел встречаются в Анатолии как в памятниках эпохи железа, так и в памятниках римско-византийского времени⁴¹.

В «городе Мидаса», позднефригийском городище, такие стрелы датируются V—III вв. до н. э.⁴², в Богазкее—VI—III вв. до н. э.⁴³, в Арсамее—концом II в. до н. э.—началом I в. н. э.⁴⁴

³³ K. Doerner, Th. Goell, Arsamela am Nymphalos, Berlin, 1964, стр. 276.

³⁴ E. Schmidt, указ. соч., Pl. 76, 15, 16 (бронзовый).

³⁵ K. Doerner, Th. Goell, указ. соч., стр. 276, Taf. 72, 5—8, Taf. 73, 5—8.

³⁶ См. А. А. Вайман, Эллинистический могильник Кармир-блуре (рукопись), стр. 10—11, табл. IV. Известны и более поздние образцы, см. А. А. Калантарян, Материальная культура Двина IV—VIII вв., Ереван, 1970, табл. XIX.

³⁷ K. Doerner, Th. Goell, указ. соч., стр. 277.

³⁸ E. Schmidt, указ. соч., Pl. 76, 4, 5.

³⁹ K. Bittel, H. G. Güterbock, указ. соч., Taf. 11, 26.

⁴⁰ K. Doerner, Th. Goell, указ. соч., стр. 277, Taf. 74, 13, Taf. 75, 13.

⁴¹ См. там же, стр. 275—276.

⁴² C. H. Emilie Haspels, указ. соч., Pl. 42 c, 3—6.

⁴³ K. Bittel, H. G. Güterbock, указ. соч., Taf. 11, 28—29.

⁴⁴ K. Doerner, Th. Goell, указ. соч., стр. 275—276, Taf. 72, 1—4, Taf. 73, 1—4.

Находки четырехгранных стрел в Малой Азии указывают на VI—I вв. до н. э. как на время их наибольшего распространения. Вместе с тем очень важным представляются находки таких стрел в Армении. Найденные в Гарни экземпляры, к сожалению, не датируются⁴⁵. Очень важной представляется находка в Гехадире⁴⁶. Здесь, в каменном саркофаге, был обнаружен инвентарь послеахеменидского времени, монета Александра Македонского и четырехгранный наконечник. Датировка этого наконечника имеет немаловажное значение для хронологического определения сходных армавирских стрел.

Железный наконечник копья имеет сравнительно маленькие размеры. Лезвие со срединным ребром широкое, выдается у основания и постепенно суживается к концу (табл. V. 11). Втулка полая, ее стенки состоят из двух слоев—верхний железный, нижний бронзовый. С двух сторон втулка имеет короткие перпендикулярные выступы-шпы.

Сходные наконечники копий имеются в Джрарате, Бешташени, Персеполе и в ряде других памятниках ахеменидского времени⁴⁷. Очень вероятно, что подобные или слегка видоизмененные наконечники продолжают существовать и в эллинистическое время.

Анализ данных глубинных фиксаций описанных наконечников как будто подтверждает их хронологическое соотношение, установленное при помощи сравнительного материала. Особенно показательной кажется картина, выявленная в квадратах 6Д и 6Е. В самых глубоких слоях почти на уровне остатков основания урартской стены были найдены наконечник стрелы четырехгранной формы раннего типа (глубина 2,20 м) и наконечник копья (2,10 м). Из верхних же слоев происходит трехлопастный наконечник (1,10 м), определенный более поздним временем. На глубине 1,80 м были найдены наконечники листовидный и трехлопастный.

Точная датировка древнеармянских слоев Армавира еще не полностью обоснована. Находки монет или других хорошо датирующихся предметов значительно облегчат эту задачу. На сегодняшний день приходится довольствоваться сведениями, полученными из анализа самой керамики, опираясь при этом на данные изучения наконечников стрел. Они допускают датировку древнеармянского слоя и керамики в пределах V—I вв. до н. э., хотя однородность материала не исключает возможности сужения хронологических рамок слоя, вследствие чего нижние его горизонты предположительно относятся к IV—III вв. а верхние—к III—II вв. до н. э.

Изучение древнеармянской керамики из Армавира, ее классификация и датировка открывают широкие возможности перед исследователями для правильной интерпретации керамического материала целого ряда археологических памятников Армении античного времени.

Как известно, раскопки последних лет в крепости Гарни выявили древний слон, предшествовавший культуре первых веков н. э. Он представлен на прихрамовой площади, где его уровень залегания находится на несколько метров ниже горизонтов первых веков н. э., хорошо документированных остатками зданий в ю.-з. части крепости. Сопоставление керамического материала из указанного слоя крепости Гарни с древнеармянской керамикой из Армавира выявляет неоспоримые связи. Такие характерные формы, как фляги, сосуды со сливообразным носиком, полуяйцевидные кубки, чаши-фиалы с перехватом, а также ряд мотивов росписи являются общими для обеих групп керамики.

Немаловажно значение армавирской керамики для изучения античного слоя в Двинне, существование которого подтверждается все больше и больше (например, погребения первых веков до н. э. и начала н. э., экземпляр каменной черепицы типа гарний-

⁴⁵ См. Б. Н. Аракелян, Гарни II, рис. 13.

⁴⁶ Ж. Д. Хачатрян, указ. соч., рис. 5.

⁴⁷ А. О. Мпацикян, Г. А. Тирацян, Новые данные... стр. 69—71.

ской, каменные печати, прекрасные и самобытные образцы расписной керамики и т. д.).

Очень важными представляются раскопки древнего Армавира для осмысления обнаруженных в археологических объектах Западной Армении послеурартских слоев, не до конца понятых и не всегда правильно интерпретируемых (Патноц, Алтын-тепе, Эрзерум).

Результаты археологического изучения Армавирского холма, особенно его античных слоев, могут служить отправной точкой при выяснении многих интересных вопросов материального производства и культуры древнего Арташата, раскопки которого начались недавно.

После окончания первого сезона работ на Хор-вирабских холмах и сопоставления добытого здесь материала, в первую очередь керамики, со сходными материалами, рассмотренными в данной статье, можно говорить о наличии в Арташате остатков позднеахеменидского и раннеэллинистического времени, предшествовавших основанию в 80-х годах II в. до н. э. города Арташесом I.

Հ Ր Ա Տ Ո Ւ

ХРОНИКА

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ԱՂ. ՍՊԵՆԴԻԱՐՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻՆ

1971 թ. զեկտեմբերի 13-ին տեղի ունեցավ Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտի, Հայաստանի կոմպոզիտորների միության և Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի միացյալ զիտական նստաշրջանը՝ նվիրված Հայկական սիմֆոնիկ երաժշտության հիմնադիր, հայ դասական երաժշտության ակադեմիկոս Ներկայացուցիչ, մեծ կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարյանի ծննդյան 100-ամյակին:

Բացման խոսքով հանդես եկավ արվեստի ինստիտուտի ղեկավար, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Ռ. Վ. Զարյանը, որը տվեց Սպենդիարյանի ստեղծագործության հակիրճ բնութագիրը և ընդգծեց այն խոշոր նշանակությունը, որ նա ունեցավ և շարունակում է ունենալ հայ երաժշտական ստեղծագործության զարգացման գործում:

«Ալեքսանդր Սպենդիարյանը և հայկական մշակույթը» թեմայով զեկուցեց արվեստագիտության թեկնածու Բ. Գ. Գրիգորյանը: Նա ցույց տվեց, որ Սպենդիարյանն իր ամբողջ կյանքի ու գործունեության ընթացքում միշտ սերտորեն կապված է եղել հայ իրականությանը և Հայաստանի փոխադրվելու հանդիսացավ այդ կապերի տրամաբանական արդյունքը:

Արվեստագիտության թեկնածու, դոցենտ Մ. Ա. Տերյանի զեկուցումը նվիրված էր կոմպոզիտորի «Երեք արմավենի» (ըստ Մ. Լերմոնտովի բանաստեղծության) սիմֆոնիկ պատկերին, որը

ժամանակին արժանացավ Գլխավոր անվան մրցանակի:

Ալեքսանդր հանդես եկավ արվեստագիտության թեկնածու Ն. Կ. Թաճմիդյանը: Նրա զեկուցումը՝ «Ալ. Սպենդիարյանի երաժշտական լեզվամտածողության զարգացումը» թեմայով, ցույց տվեց այն էվոլյուցիան, որ ունեցավ կոմպոզիտորի երաժշտական ոճը՝ ընդհանուր եվրոպականից դեպի նոր արևելյանը՝ հիմնված հայ ժողովրդական երաժշտության օգտագործման վրա:

«Ալմաստ» օպերայի ժանրային հատկանիշների բնութագրության հարցերին նվիրեց իր զեկուցումը արվեստագիտության թեկնածու Գ. Շ. Գյոզալյանը: Նա «Ալմաստը» բնութագրեց որպես դրամատիկական, խոր հոգեբանական օպերա, որի մեջ առկա է նաև հայրենասիրության թեման:

Արվեստագիտության թեկնածու Կ. է. Սարգսյան-Նուգարայանն իր զեկուցումը նվիրեց «Ալմաստ» օպերայի լիբրետիստ, բանաստեղծուհի Ս. Պառնոկին և ցույց տվեց նրա կատարած նշանակալից աշխատանքը լիբրետոյի ստեղծման գործում:

Գիտական նստաշրջանում կարգացված վերջին զեկուցումը կրում էր «Մի էջ «Ալմաստ» օպերայի բեմական պատմության» վերնագիրը, որով հանդես եկավ արվեստագիտության թեկնածու Ռ. Ա. Աթայանը:

Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆ

Իրանական պետության 2500-ամյակի կապակցությամբ Սովետական Միությունում իրականացվող գիտական միջոցառումները կոորդինացնող ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի նախագահության հատուկ հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ ս. թ. սեպտեմբերի 27—30-ը լենինգրադում անց կացվեց գիտական նստաշրջան:

Իրանի պատմության կարևոր այս տարեթվի առթիվ գումարված գիտաժողովը կոչված էր Իրանի պատմության ու մշակույթի տարբեր հարցերի մշակման ճանապարհով ցույց տալու նաև սովետական մասնագետների կարևոր ավանդը իրանագիտության զարգացման գործում:

Զեկուցումները նվիրված էին հին և վաղ միջնադարյան Իրանի հիմնական փուլերին (Ա-

քեմենյան, Պարթևական, Սասանյան), նրա պատմության քաղաքական, մշակութային, սոցիալ-տնտեսական կողմերին:

Բացի այդ, նստաշրջանի նպատակն էր շոշափել Իրանի հարևան մի շարք երկրների պատմության հետ առնչվող հարցեր, ինչպես նաև ցույց տալ այդ երկրների կապը Իրանի հետ:

Նստաշրջանը բացեց ակադեմիկոս Բ. Բ. Փաֆուրովը (Մոսկվա), որը հանդես եկավ «Աքեմենյան տերությունը և համաշխարհային քաղաքակրթությունը» զեկուցումով:

Հանդիսանալով հինարևելյան վերջին պետությունը, Աքեմենյան Իրանը շատ բան ժառանգեց հինարևելյան աշխարհից, նրա մեծագույն նվաճումներից, որոնց վերամշակման եղանակով կարողացավ ստեղծել իր սեփական մշակույթն ու քաղաքակրթությունը: Այնուհետև, նրա պետական կառուցվածքի որոշ առանձնահատկություններ, ներքին կազմակերպման առանձին դժեր, սոցիալ-տնտեսական մի շարք հաստատություններ և մշակութային երևույթներ փոխանցվեցին Հին Աշխարհի մի շարք պետությունների և ժողովուրդների, առաջին հերթին հելլենիստական պետություններին:

Ակադեմիկոս Բ. Բ. Պիոտրովսկու (Լենինգրադ) ղեկուցումը («Վաղ սկյութական առարկաների հինարևելյան ոճի մասին») նպատակ ուներ մեկ անգամ ես դրսևորելու Ասորեստանի ու հատկապես Ուրարտուի, ինչպես նաև Աքեմենյան Իրանի մշակույթի ու արվեստի ազդեցությունը մ. թ. ա. VI—IV դարերի սկյութական մի շարք գեղարվեստական ակնհայտ արժանիքներով օժտված ոսկե իրերի վրա, որտեղ յուրահատուկ ձևով համադրվում են հինարևելյան և սկյութական մշակույթները:

Ի. Մ. Դյակոնովի (Լենինգրադ) զեկուցման («Արևելյան Իրանը մինչև Կյուրոսը») մեջ քննության առնված հիմնական հարցերից մեկը հնդեվրոպական ցեղերի (մարերի և պարսիկների) Իրանական սարահարթ ներթափանցման ուղիների հարցն էր, որը, ինչպես հայտնի է, դեռևս լուծված չէ: Զեկուցողի կարծիքով իրանական ցեղերը եկել են Միջին Ասիայի ու Խորասանի վրայով, տեղավորվելով այնտեղ, որտեղ IX դարից սկսած հանդիպում ենք մարերին, իսկ VII դարից՝ պարսիկներին, այսինքն Ուրմիա լճի շրջանում և Պարսից ծոցի մերձակայքում:

Մ. Ն. Բոգոլյուբովի և Վ. Ա. Լիֆշիցի (Լենինգրադ) զեկուցումները նվիրված էին Պարսկաստանի հուշակավոր մայրաքաղաքներից մեկում՝ Պերսեպոլիսում, պեղումների ընթացքում հայտնաբերված քարե սանդերի վրա պահպանված արամեական արձանագրությունների մեկ-

նարանմանը: Նման սանդերում հատուկ բույսերից պատրաստվում էր պաշտամունքային նպատակներին ծառայող հառման՝ սրբազան խմիչքը՝ Ելեբլով այս հանգամանքից, որոշ գիտնականներ խոսում են այդ արձանագրությունների պաշտամունքային բովանդակության մասին: Զեկուցողները պարզել են, որ Արախոզիայից՝ Աքեմենյան տերության միջինասիական սատրապությունից, որպես տուրք Պերսեպոլիս բերված անոթների վրա հանդիպող արամեական արձանագրությունները տնտեսական բնույթ ունենին և ծառայում էին հաշվառման նպատակներին:

Պարթևական պետությունում աքեմենյան ավանդույթների պահպանման մասին խոսեց Ն. Վ. Զեյմալը (Լենինգրադ): Աքեմենյան ավանդույթների դերը Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրների պետական հասարակական կյանքում քաջ հայտնի է, այդ են վկայում նաև Հայաստանի նյութերը: Ոչ պակաս հետաքրքիր է աքեմենյան ավանդույթների գոյության փաստը բուն Իրանում՝ ետաքեմենյան պետություններում, Պարթևների և Սասանյանների մոտ: Առաջադրված նպատակին զեկուցողը մոտեցել էր՝ որպես հիմք ընդունելով դրամագիտական նյութը: Նրան հաջողվեց բերել հավաստի տվյալներ, որոնք խոսում են պարթևական դրամների հակառակ կողմի վրա հանդիպող նստած աղեղնավորի աքեմենյան ծագման մասին: Պարթևական դրամագիտության մեջ լայն տարածում գտած այս պատկերատիպը իր որոշակի, համոզեցուցիչ նախորդներն ունի աքեմենյան սատրապ Դատամեսի մ. թ. ա. IV դարում կտրված դրամների վրա:

Մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց Վ. Ծ. Սմիռնովի (Մոսկվա) հաղորդումը Բաշկիրիայում հայտնաբերված աքեմենյան ժամանակաշրջանի ներմուծված իրերի մասին: Նրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում ալեքսանդրե մի անոթ՝ եգիպտական գաղափարագրերով և աքեմենյան սեպագրերով կազմված արձանագրություններով, որոնք հիշատակում են Աքեմենյան Արտաքսերքսես արքային (հավանաբար, Արտաքսերքսես I-ին, մ. թ. ա. V դարի կես):

Իրանական ծագում ունեցող իրերի հայտնաբերումը Ուրալյան լեռների մոտակայքում կամ նույնիսկ ավելի հյուսիս, նորություն չէ Իրանական մետաղե իրերը հնում գոյություն ունեցող առևտրական ճանապարհներով հասնում էին հյուսիսային երկրները մորթիների հետ փոխանակվելու համար:

Վրացական գիտական հիմնարկների ներկայացուցիչների զեկուցումները դրված էին հնագիտական նյութերի հիման վրա: Ո. Դ. Լուդկիսյանի (Թբիլիսի) խոսեց Արևմտյան Վրաս-

տանի վանիի հնավայրի պեղումներից հայտնաբերված ոսկե վարսակալի մասին, որի շեղանկյունաձև ծայրերի վրա դրվագված պատկերները հնարավորություններ են ընձեռում կուլտուրապատմական կարգի մի շարք դատողությունների համար: Զեկուցողի կարծիքով հիշյալ իրը արտացոլում է Կողքիսի և Իրանի միջև գոյություն ունեցող մշակութային կապերը, քանի որ ղերվագված պատկերները հիշեցնում են Զիվիեհ, ինչպես նաև մարական ու աքեմենյան ժամանակաշրջանի արվեստի այլ գործերի վրա հանդիպող գեղարվեստական սկզբունքները:

Յու. Մ. Գալոշիձե (Թբիլիսի) պատմեց մ. թ. ա. V—III դարերի Արևելյան Վրաստանի խեցեգործության մասին, որը, որակապես տարբերվելով նախորդ ժամանակաշրջանների խեցեղենից, կրել է ուրարտական և իրանական խեցեգործության ազդեցությունը: Ներկաները մեծ հետաքրքրությամբ դիտեցին նույն այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող գունազարդ կավանոթների մի քանի նմուշների նկարները:

Լ. Գ. Ալիև (Բաքու) հնագիտական, հատկապես դամբարանային նյութերի հիման վրա վերականգնել էր ալանա-սարմատական ցեղերի ճանապարհը Հյուսիսային Կովկասից մինչև Իրան: Զեկուցողի կարծիքով այդ ճանապարհի մի հատվածն էլ անցնում էր Կուր գետի հովտով, ինչպես այդ վկայում են Մինգեչաուրի պեղումները:

Գ. Խ. Սարգսյանի (Երևան) զեկուցման մեջ ցույց էր տրված, որ պարթևների պատմության որոշ բացեր հնարավոր է մասամբ լրացնել հայ վաղ միջնադարյան աղբյուրների և առաջին հերթին Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» տվյալներով:

Կ. Լ. Հովհաննիսյանը (Երևան) կանգ առավ էրեբունի—Արինքերդի աքեմենյան ժամանակաշրջանի հուշարձանների վրա (սյունազարդ դահլիճ, հրո տաճարներ և այլ նյութեր), որոնք միաբերան վկայում են այդ հուշակված ուրարտական կենտրոնի մեծ նշանակության մասին նաև հետագա դարերում:

Ի. Ա. Տիրացյանի (Երևան) զեկուցումը կապված էր Աքեմենյան Հայաստանի ներքին պատմության մի քանի հարցերի հետ (սատրապի հողային տիրույթներ, արքունիքն ու գրասենյակը, սատրապության զինվորական կազմակերպությունը):

Մի շարք զեկուցումներ նվիրված էին Իրանի վաղ միջնադարյան պատմությանը և մշակույթին Սասանյանների օրոք, ինչպես նաև միջինասիական մշակույթների հետ դրսևորվող առնչությունների ուսումնասիրման արդյունքներին:

Գիտական նստաշրջանին մասնակցում էր Իրանի պիտանականների պատվիրակությունը, որի մի շարք անդամներ հանդես եկան զեկուցումներով:

Ա. Նեզամբաճը պատմեց Մարլիկում իր դեկավարությամբ կատարված պեղումների մասին, որոնք տվել են ուշագրավ արդյունքներ: Մարլիկի մշակույթը հայտնի է իր ինքնատիպությամբ և բազմազանությամբ, առանձին իրերի գեղարվեստական բարձր արժանիքներով:

Ա. Շաֆան, որը հայտնի է իրանագիտության պատմության ասպարեզում կատարած ուսումնասիրություններով, կանգ առավ սովետական իրանագետների աշխատությունների գնահատման ու ընդհանրացման հարցերի վրա:

Նստաշրջանի կապակցությամբ Պետական էրմիտաժը Արևելքի բաժնի ջանքերով Գեորգիյան դահլիճում կազմակերպեց իրանական նյութական մշակույթի և արվեստին նվիրված մեծ ցուցահանդես: Էրմիտաժի աշխարհահռչակ նյութերի հետ միասին ցուցադրվել էին Միջին Ասիայի և Անդրկովկասի մի շարք թանգարանների նյութերը: Այցելուները մեծ ուշադրությամբ էին դիտում էրեբունիի թանգարանից բերված արծաթյա պոյակները (ոխտները), որոնք հայտնաբերվել էին 1968 թ. վերջերին Արինքերդի շրջակայքում:

Գ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ

ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ XIV ԿՈՆԳՐԵՍՈՐ

1971 թ. սեպտեմբերի 6—12-ը Բուխարեստում կայացավ բյուզանդագետների միջազգային XIV կոնգրեսը: Նրա աշխատանքների մասնակցեցին աշխարհի ավելի քան 30 երկրներից շուրջ 680 մասնագետներ, այդ թվում ՍՍՀՄ-ից՝ մոտ 40 հոգի: Կոնգրեսը ակնբախեցնող ցուցադրեց բյուզանդագիտության բուրն զարգացումը ամբողջ աշխարհում:

Թուսինական Մոցիայիստական Հանրապետության Պետական խորհրդի նախագահ Ն. Չաուշեսկուի՝ կոնգրեսի մասնակիցներին ուղղված ուղերձում ընդգծված էր այն նշանակությունը, որ ունի անցյալի պատմության ուսումնասիրությունը, մասնավորապես բյուզանդագիտությունը, հատկապես այն ժողովուրդների համար, որոնք ժամանակին կրել են բյուզանդական

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ   СООБЩЕНИЯ

Կ. Վ. ՏՐԵՎԵՐ (Մենդյան 80-ամյակի առթիվ)

Գ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ

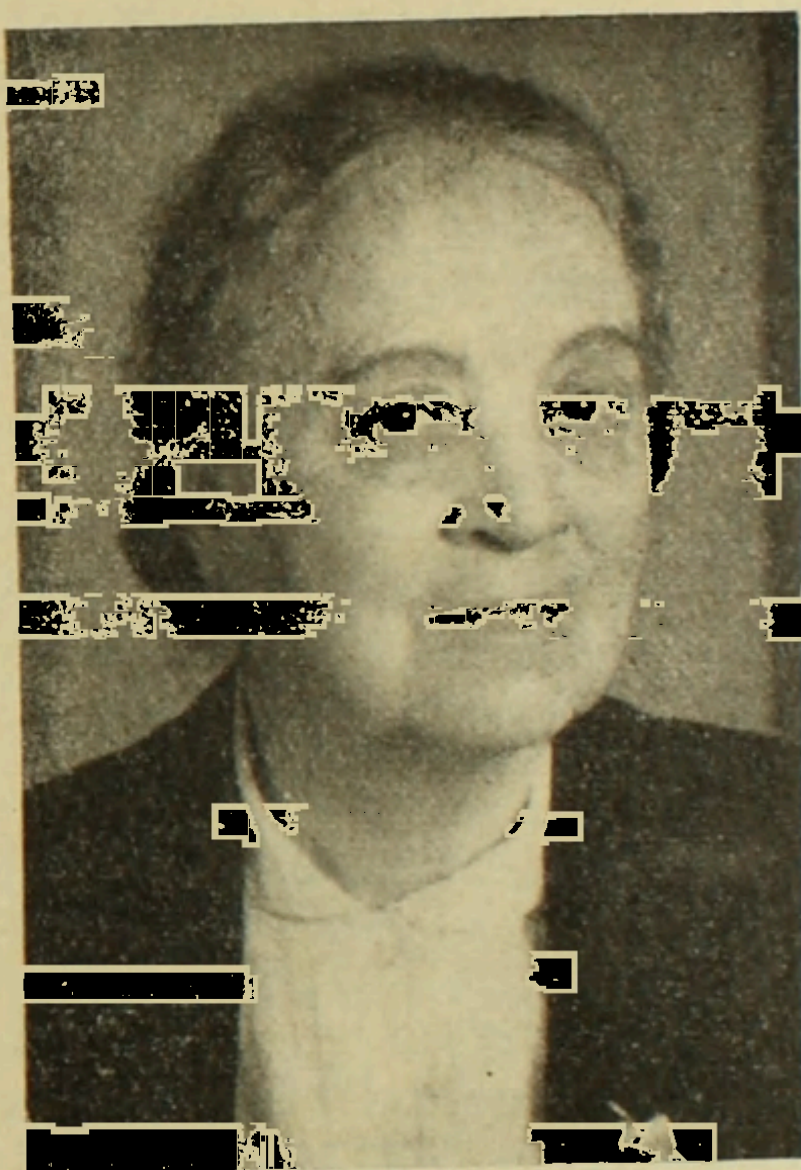
Կամիլլա Վասիլենա Տրեվերը պատկանում է այն ուսմավորականների թվին, որոնք հեղափոխությունից հետո անձնվիրաբար ու ոգևորությամբ լծվեցին սովետական մշակույթի ու գիտության ստեղծման ու զարգացման գործին:

Կ. Վ. Տրեվերը ծնվել է Պետերբուրգում և ստացել փայլուն կրթություն: Ոսկե մեդալով ավարտելով գիմնազիան, նա ուսանում է Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտում, միաժամանակ հանդիսանալով Բեստուժևյան իդական բարձրագույն դասընթացների աղատ ունկնդիր: 1914 թ. Կ. Վ. Տրեվերը էքստերն կարգով ավարտում է նաև Պետերբուրգի համալսարանի պատմափիլիսոփայական ֆակուլտետը: Նա անցել է հոյակապ դպրոց, լինելով ականավոր գիտնականներ Ֆ. Ֆ. Զելինսկու, Մ. Ի. Ռոստովցևի, Բ. Վ. Ֆարմակովսկու սանը:

Անջնջելի տպավորություններով լի ճանապարհորդությունը դեպի Հունաստան, դասական լեզուների (հին հունարեն և լատիներեն) անթերի իմացությունը երիտասարդ մասնագետի մեջ էլ ավելի ամրապնդեցին նրա հակումը դեպի անտիկ մշակույթն ու արվեստը:

Աշխատանքային գործունեությունը սկսելով 1913 թ. Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի հնագիտական հանձնաժողովում, Կ. Վ. Տրեվերը հաջորդ իսկ տարին հանդես է գալիս իր անդրանիկ հոգվածով՝ նվիրված մերձսևծովյան հին հունական Օլվիա քաղաքում գտնված մարմարե արձանի ուսումնասիրմանը: Այդ փոքր, բայց արժեքավոր աշխատության մեջ դրսևորվեցին հեղինակի՝ հետազայում հատուկ զարգացում ստացած ընդունակությունները. դիպուկ, հակիրճ նկարագրություն, ոճաբանական նրբին վերլուծություն, զուգահեռների ձիշտ ընտրություն:

Կ. Վ. Տրեվերի գիտական ճակատագրի համար, սակայն, շրջադարձային նշանակություն ունեցավ 1919 թ. աշխարհի հռչակավոր թանգարաններից մե-

կում՝ էրմիտաժում, աշխատանքի ընդունվելը և ծանոթությունը Հովսեփի Օրբելու հետ, որի հետևանքով նա փոխեց իր գիտական կողմնորոշումը դեպի Արևելքի պատմությունն ու մշակույթը։ Այդ կողմնորոշումը վերջնական դարձավ 1928 թ., երբ նա տեղափոխվեց էրմիտաժի՝ Հ. Օրբելու ջանքերով և ղեկավարությամբ ստեղծված Արևելքի բաժինը, որպես Կովկասի, Իրանի ու Միջին Ասիայի ֆոնդապահ։

Այստեղ, և ն. Մառի նախաձեռնությամբ հիմնված նյութական մշակույթի պատմության պետական Ակադեմիայում (ԳԱԽՄԿ), ուր նույնպես աշխատում էր Տրեվերը, իրանագիտությունը դարձավ նրա առաջին և հիմնական նախասիրությունը արևելագիտության բնագավառում, որին նա հավատարիմ է մնացել մինչև այսօր։

Արևելագետներին լավ հայտնի են Կ. Վ. Տրեվերի ընդհանրացնող աշխատությունները՝ նվիրված սասանյան արվեստի, դրամագիտության, դիցաբանության և նյութական մշակույթի պատմության տարբեր հարցերին։ Նման գործունեության համար մասնագետը պարարտ հող գտավ էրմիտաժի Արևելքի բաժնում, վերջինիս պահեստներում ու ցուցասրահներում, որտեղ մի շարքականավոր գիտնականների և առաջին հերթին Հ. Օրբելու ջանքերով կուտակվել էին Իրանի արվեստի ու մշակույթի առաջնակարգ նմուշների փայլուն հավաքածուներ։

Գիտական աշխարհում հատկապես մեծ արձագանք գտան Կ. Վ. Տրեվերի՝ իրանական զեղարվեստական մետաղագործությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, որոնցից առավել նշանակալիցը «Սասանյան մետաղն» էր, դրված Հ. Օրբելու հետ միասին։ Կ. Վ. Տրեվերի աշխատությունների շնորհիվ ուսական արևելագիտության առաջատար բնագավառներից մեկը՝ իրանագիտությունը, հատկապես Իրանի նյութական մշակույթի ու արվեստի ուսումնասիրումը, սովետական շրջանում նոր վերելք ապրեց։

1935 թ. Լենինգրադում ու Մոսկվայում գումարված իրանական արվեստին ու հնագիտությանը նվիրված միջազգային III կոնգրեսը, հաշվի առնելով Կ. Վ. Տրեվերի գիտական ծառայությունները, նրան ընտրեց կոնգրեսի գիտական քարտուղար։ Այդ օրերին Տրեվերի ծավալած գիտական ու կազմակերպչական գործունեությունը զգալիորեն նպաստեց գիտաժողովի հաջող անցկացմանը։ Այստեղ նա հանդես եկավ «Հունա-բակտրիական արվեստի պրոբլեմը» զեկուցումով, որը 1940 թ. լույս տեսած նրա «Հունա-բակտրիական արվեստի հուշարձանները» ստվարածավալ մենագրության հիմքը դարձավ։

Արևմենյան, մակեդոնական և սելեկյան աշխարհակալ պետությունների մասը կազմող Բակտրիանան մ. թ. ա. III դարի կեսերին, շուրջ մեկ հարյուրամյակ անկախություն է ձեռք բերում։ Այդ ընթացքում ժամանակակից Աֆղանիստանի, սովետական Միջին Ասիայի, Հնդկաստանի ու Իրանի որոշ տարածքների վրա զարգանում է մի մշակույթ, որը գիտության մեջ ընդունված է կոչել հունա-բակտրիական։

Այդ մշակույթի առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը ամփոփված է Կ. Վ. Տրեվերի վերոհիշյալ աշխատության մեջ, որի ատաղձը, ի դեպ, կազմում են այդ արվեստին վերագրվող, էրմիտաժում պահվող բազմաթիվ առաջնակարգ հուշարձաններ։ Մշակութային տարբեր հոսանքների խաչմերուկում ձևավորվող այս արվեստի հիմքը, ինչպես ցույց է տվել Տրեվերը, տեղական-արևելյան (իրանական) տարրերն են՝ արդասավորված հունական զեղագիտական հո-

սանքներով և մի շարք ուրիշ (հնդկական ու չինական) ազդեցություններով: Գիրքը գիտականորեն հիմնավորված կարևոր մի հիշեցում էր այն խոշոր դերի մասին, որ Բակտրիանայի հելլենիստական արվեստը ժամանակին կատարել է այդ նույն և հարևան տարածություններում զարգացող մշակույթների կյանքում:

Հայաստանի, նրա մարդկանց ու մշակույթի հետ Կ. Վ. Տրեվերի ունեցած կապերը վաղուց էին հաստատվել:

1929 թ. նա մասնակցում է ԳԱԽՄԿ-ի և պետական էրմիտաժի միացյալ արշավախմբի՝ Դաղստանում ու Հայաստանում տարվող աշխատանքներին: 1936 թ. գիտնականը Ամբերդի հնագիտական արշավախմբի կազմում էր, իսկ 1939 թ. մասնակցում էր «Սոսունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակի տոնակատարության հանդեսներին և դրում հատուկ մի հոդված՝ «Հայկական էպոսի ջրային Անթեոսը» խորագրով:

1943 թ. Տրեվերը գալիս է Հայաստան ու մնում այստեղ մինչև պատերազմի վեոջը, աշխատելով Հայաստանի նորաստեղծ ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում որպես ավագ գիտական աշխատող: Նա մոտիկից ծանոթանում է Հայաստանի անցյալին ու ներկային, հիանում նյութական մշակույթի նրա հուշարձանների անուրանալի արժանիքներով և ուժերի ներածի չափով սթանդակում հանրապետության առաջադիմությանը: Հենց այդ տարիներին նա առիթ է ունենում ուղղություն տալու մի շարք խոստումնալից հայ երիտասարդների առաջին քայլերին գիտության ասպարեզում:

Հայաստանում եղած տարիներին Տրեվերի գիտական ուշադրության կենտրոնում էին անտիկ ժամանակաշրջանի մեր հուշարձանները՝ Գառնիի հեթանոսական տաճարի ավերակները և Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում պահվող օտարալեզու արձանագրությունները:

Այդ ուսումնասիրությունների անմիջական արդյունքը հանդիսացան Գառնիի հեթանոսական տաճարի և նույն վայրի նորագյուտ հունարեն արձանագրության մասին հոդվածները, որոնք հետագայում տեղ գտան 1953 թ. լույս տեսած «Հին Հայաստանի մշակույթի պատմության ուրվագծերը (մ. թ. ա. II դար—մ. թ. IV դար)» ծավալուն մենագրության մեջ, որը բաղկացած է երկու իրարից հստակորեն սահմանազատվող, բայց ընդհանուր խնդիրներով շաղկապված բաժիններից՝ Գառնիի ամրոցի հեթանոսական տաճարը և հին Հայաստանի արամեական, հունական և լատինական վիմագիր արձանագրությունները: Քննության առարկա հարցերը իրենց համոզեցուցիչ մեկնաբանումը գտան հեղինակի հմուտ գրչի տակ և հաստատուն աղբյուր դարձան Հայաստանի հելլենիստական ու հռոմեական դարաշրջանի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրման համար:

Ի մի բերելով սկզբնաղբյուրներում ու գրականության մեջ Գառնիի տաճարին վերաբերող բոլոր վկայությունները, Տրեվերը կարևոր (մասամբ արխիվային նյութերից քաղված) տեղեկություններ է հաղորդում դարասկզբին Գառնիում տարված աշխատանքների մասին: Տաճարի ձարտարապետական մանրամասների ու զարդաքանդակների ճշգրիտ նկարագրությունը հաջողությամբ մրցում է աշխատության մեջ բերված զուգահեռ հարուստ ու համոզեցուցիչ նյութի հետ, որը հեղինակին թույլ է տալիս հին Հայաստանի մշակույթի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեցող եզրակացության հանգել տաճարի՝ Փոքր Ասիայի համանման հելլենիստական հուշարձանների:

հետ ունեցած կուլտուր-պատմական ակնհայտ առնչությունների վերաբերյալ, Մենագրության երկրորդ բաժնում փաստորեն ներկայացված է հին Հայաստանի օտարալեզու վիմագիր արձանագրությունների դիվանը: Ճիշտ է, այդ արձանագրությունների թիվը գրքի հրատարակումից հետո ղգալի չափով աճել է (գտնվել են յոթ արամեական և մեկ լատինական ընդարձակ արձանագրություն), սակայն հեղինակի կողմից առաջ քաշված ընդհանուր հարցերը այսօր էլ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Կ. Վ. Տրեվերի այդ մենագրությունը մեծապես խթանեց հին Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրման գործին, Դաունիի պեղումների հետագա ծավալմանը, հեթանոսական տաճարի վերականգնման աշխատանքներին:

Հայաստանի և Վրաստանի պատմությունը համեմատաբար լավ ուսումնասիրված լինելով, Աղվանքի պատմական անցյալը նվազ ուշադրության էր արժանացել: Աղվանքի պատմությանն ու մշակույթին նվիրված Կ. Վ. Տրեվերի մենագրությունը («Կովկասյան Ալբանիայի պատմության և մշակույթի ուրվագծեր. մ. թ. ա. IV դ. — մ. թ. VII դ.», Մ. — Լ., 1959) գալիս էր հաջող կերպով լրացնելու կովկասագիտության մեջ գոյություն ունեցող այդ բացը: Այն փաստորեն ընդհանրացնող առաջին աշխատությունն էր Անդրկովկասի հնագույն ժողովուրդներից մեկի պատմության, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, նյութական մշակույթի մասին, շարադրված ինչպես գրավոր, այնպես էլ իրեղեն աղբյուրների հիման վրա: Աշխատության առաջին երկու գլուխները նվիրված են նախաֆեոդալական՝ հելլենիստական ու հռոմեական ժամանակաշրջանին, երկրի ու ժողովրդի մասին առաջին տեղեկություններից սկսած (մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կես — մ. թ. IV դար): Երրորդ գլուխը ընդգրկում է ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման ժամանակաշրջանը մինչև արաբական տիրապետության հաստատումը: Պատմական անցքերի շարադրանքը տրված է հարևան երկրների և առաջին հերթին հայ ժողովրդի պատմության հետ սերտորեն միահյուսված:

Անհրաժեշտ է հատկապես նշել այն անձնվեր աշխատանքը, որ կատարել է Կ. Վ. Տրեվերը ակադեմիկոս Հ. Օրբելու գիտական ժառանգության ուսումնասիրման և նրա ձեռագիր աշխատությունների հրատարակման ուղղությամբ: Հ. Օրբելու գիտական ժառանգության առաջին մեծածավալ հատորը արդեն լույս է տեսել, հաջորդ երկու հատորները պատրաստ են տպագրության:

Սովետական կառավարությունը բարձր է գնահատել պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՍՍՀՄ ԳԱ թղթակից-անդամ Կ. Վ. Տրեվերի գիտական և հասարակական ավելի քան կեսդարյա բեղմնավոր գործունեությունը, պարգևատրելով նրան Լենինի և «Պատվո Նշան» շքանշաններով:

К. В. ТРЕВЕР

(К 80-летию со дня рождения)

Г. А. ТИРАЦЯН

(Резюме)

Имя Камиллы Васильевны Тревер, члена-корреспондента АН СССР, доктора исторических наук, профессора, крупного знатока истории и культуры Востока, широко известно не только в Советском Союзе, но и за его пределами.

Получив блестящую подготовку по античной истории и культуре в Петербурге, Тревер начинает свою научную деятельность в Археологической комиссии. Вскоре она поступает на работу в Эрмитаж и целиком посвящает себя изучению Востока, главным образом Ирана. Ее работы по сасанидскому искусству имеют важное значение для дальнейшего развития этой отрасли востоковедения. Доклад К. В. Тревер на III конгрессе по иранскому искусству и археологии (Ленинград—Москва, 1935) лег в основу ее большой работы по малоизученному разделу истории культуры эллинистического Востока — искусству Бактрии.

Очень плодотворными оказались связи К. В. Тревер с Арменией, ее прошлым и настоящим. Частые поездки в Армению вместе с академиком И. Орбели, постоянный интерес к древним памятникам Армении во многом обусловили появление ряда ценных работ, среди которых выделяется ее монография о культуре Армении эллинистического времени. В ней показана роль античного искусства в формировании древнеармянской культуры, выявлены ее местные корни.

В монографии о Кавказской Албании К. В. Тревер впервые прослеживает историческое и культурное развитие на территории этого малоизученного древнего народа Закавказья. В этой, как и в остальных работах, К. В. Тревер разносторонне пользуется как письменными, так и вещественными памятниками. В своих трудах К. В. Тревер предстает перед читателем как большой эрудит и вдумчивый ученый.

ԱՐՄԱՎԻՐԻ 1973 թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹՆԵՐԻՑ
(նախնական հաղորդում)

Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի պեղումները 1973 թ. շարունակվեցին Արմավիրի բլրի գագաթին, արևմտյան լանջին և հյուսիս-արևմտյան մասում: Արևմտյան լանջին պետք է ավարտվեր ուրարտական նորահայտ պարսպի բացումը և նրան հարող քառակուսիների ուսումնասիրումը (սկ. 1):

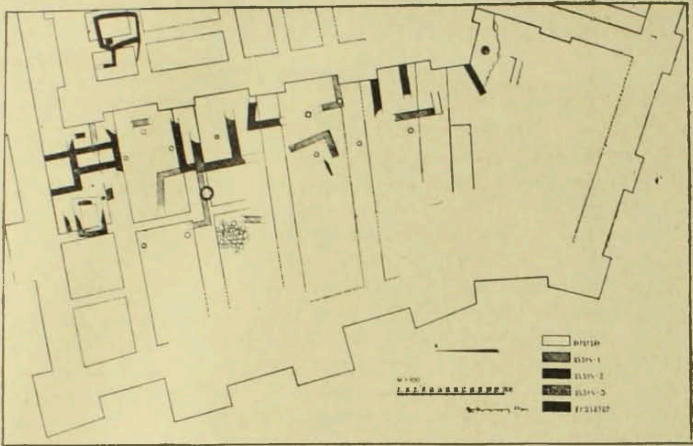
Ինչպես նյարդվել էր նախորդ տարիներին, նորահայտ այս պարսպը ամրոցի հյուսիսում տեղադրված մուտքի մոտից դեպի հարավ ձգվելով՝ ամրոցի արևմտյան կողմի պաշտպանողական երկրորդ զուգահեռ գիծն էր կազմում: Այն ունի համեմատաբար լավ պահպանված քարե ներքնամաս և օժտված է որմնահենցերով: Վերջին, հինգերորդ որմնահենցի մոտ աշխատանքները շարունակելիս պարզվեց, որ պարսպը որոշակիորեն թեքվում է ու իր հարավային ծայրում փաստորեն անկյունային աշտարակ է կազմում: Սրա հարավային նորահայտ երեսը թվում էր թե ուղիղ գծով պետք է հարի այստեղ տեղադրված՝ մեծ դահլիճին արևմուտքից կցված զուգահեռ պատին, սակայն այն մոտ 5 մ վրա դեպի ներս անկյուն տալով՝ շարունակվեց նույն ուղղությամբ, առանց, սակայն, այդ պատին անմիջականորեն միանալու (նկ. 2): Այս հանգույցի ուսումնասիրումը հաջորդ տարիների պեղումների առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է լինելու և նրա լուծումից կախված է ուրարտական ամրոցի կառուցապատման հիմնական դրվագներից մեկի վերականգնումը:

Անկյունային աշտարակին հարավից հարող քառակուսիների վերևի շերտերը, ի տարբերություն պարսպին կից մյուս հատվածների, աղքատ էին խեցեղենի և ոսկորների մնացորդներով, սակայն ներքին շերտերում հնագիտական նյութը, հիմնականում անտիկ ժամանակաշրջանի, աստիճանաբար ավելացավ, իսկ աշտարակի հիմքերի առջև ձգվող ժայռին հասնելով բացվեց տնտեսական նշանակության մի հոր (տրամագիծը 1 մ, խորությունը՝ 1,40 մ)՝ ոսկորների և խեցեղենի մնացորդներով: Նրանից ոչ հեռու բացվող պատերի հիմքերը և հնագիտական նյութը վկայում են այստեղ գոյություն ունեցող հելլենիստական ժամանակաշրջանի կացարանի մասին, որի օրինական մասն է կազմում վերոհիշյալ հորը:

Անկյունային աշտարակի արևմտյան կողմից բացվեց ուրարտական ինչորպատի համար որպես հիմք ծառայող ժայռի հարթեցված մի հատված: Այստեղ դտնվեց երկաթե կացին: Նրա հետ մեծ խորությամբ վրա հավաքված խեցեղենը անկասկած հելլենիստական ժամանակաշրջանի է:

Պեղումները ընդարձակվեցին դեպի արևմուտք, ի հաշիվ լանջն ի վայր դտնվող քառակուսիների: Այս տեղամասի համար բնորոշը մշակութային շերտի բարակությունն է, բայց այն ինքնին բավարար է շերտագրական դիտողությունների համար, տվյալ դեպքում՝ ուրարտական և հելլենիստական շերտերի

փոխհարաբերությունները մի անգամ ևս ճշտելու տեսանկյունից: Բանն այն է, որ այս բառակուսիներում, որտեղ կան ուրարտական կառույցների բավականին լավ նշմարվող հետքեր, հելլենիստական դարաշրջանի շերտը վկայված է նրանց վրա ու անգամ նրանցից ներքև՝ ամենուրեք հասնելով մինչև մայր

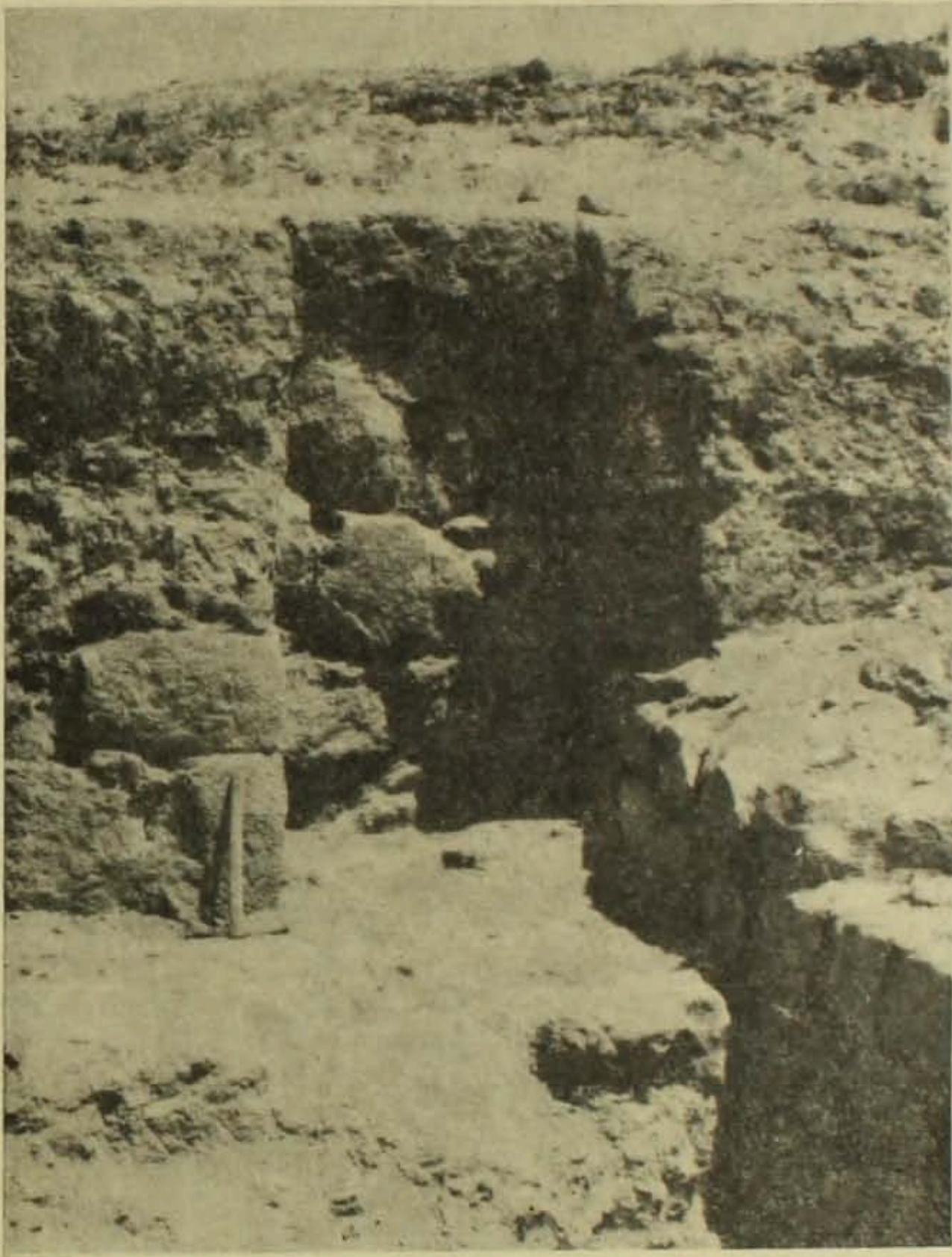

Նկ. I

հողը կամ ավելի ճիշտ՝ բնական ժայռը: Այդ հանգամանքը ինքնին խոսում է տվյալ հատվածի ինտենսիվ յուրացման մասին հելլենիստական ժամանակաշրջանում: 1973 թ. է՛լ ավելի ճշտվեցին արևմտյան մի պարսպից դեպի մյուսն ընթացող № 3 և № 4 պատերի եզրերը: Նրանց միջև միջնորմային պատի հետքեր բացվեցին, իսկ № 2 և № 3 պատերի միջև անմշակ քարերից կազմված հարթակներ երևացին: Նույն տարում բացվեցին նաև հինգերորդ նման պատի հետքեր: Այն բիշ թև է մնացածների նկատմամբ և կարծես երկու իրար միացած պատերից է կազմված: Դրանցից հյուսիսայինը սկիզբ է առնում նորահայտ ուրարտական պարսպի անկյունային աշտարակի տակից, որտեղ նրան որպես հիմք կարող է ծառայած լինել հատկապես հարկեցված ժայռը: Հարավային պատը բիշ ներքևից է սկսվում և առաջինի համար կարող է որմնահենցի տեղ ծառայած լինել: № 5 այս հաստահեղույս պատի բարերը տեղ-տեղ ավելի լավ են պահպանված և կազմում են մինչև երեք շարք: Իջնող տեղանքին հարմարվելու համար, մյուս պատերի նմանությամբ, այն աստիճանավոր տեսք ունի: Հնադիտական նյութը, բացառությամբ մի քանի միջնադարյան կավանոթների բեկորների, անտիկ է, նույնիսկ անմիջականորեն ժայռի վրա նստած շերտերում: Այստեղ գտնվեցին տեղական արտադրանքի կավանոթների բեկորներ՝ հասարակ և գունազարդ, հելլենիստական արևմտյան կենտրոններից բերված կավե սրվակների բեկորներ, ասպակյա անոթի բեկորներ, արձանի պատվանդան, խճանկարի քարեր: Վերջինները գտնվեցին ուրարտական պատի թարև ներքնամասի վրա կուտակված շերտում: Ամբողջ մուտքի մոտ ուրարտական հյուսիսային պարիսպը ելուստ է կազմում: Այստեղ, ինչպես պարզե-

ցին նախորդ տարվա պեղումները և ինչպես հաստատվեց 1973 թ., տեղադրված են եղել ուղիղ շարք կազմող քառանկյունի փոքր սենյակներ, որոնք հարում են հյուսիսային պարսպին: Ի տարբերություն նախորդ տարիներին պեղված սենյակների, № 4 և № 5 սենյակների վերևի շերտերում միջնադարյան

նկ. 2

շինարարական հետքեր չեն պահպանվել. թեպետ հանդիպում են նույն ժամանակաշրջանի իրեր: Սենյակներում կային փլված աղյուսե պատերի զանգվածներ՝ տանիքի ծածկի վառված փայտի ու եղեգի հետքերով: Այդ մոխրաշերտը պարզ է երևում հարավային համեմատաբար լավ պահպանված աղյուսե պատի վրա և հավանաբար կազմում էր միջնադարյան մշակութային կուտակման ներքևի սահմանը: Անտիկ խեցեղենի առկայությունը քիչ ավելի խորը հորիզոններում չի խոսում ամբողջի այս հատվածում անտիկ շերտի գոյության

մասին, թեպետ պետք է նշել, որ մյուս սենյակների հետ համեմատած խեցեղենը ավելի առատ է ու բնորոշ: Սենյակների պատերի աղյուսե և քարե մասերի սահմանագծի վրա սկսվեց բավականին համատարած հրաբխային խարամի շերտ՝ մոտ 0,50 մ հաստությամբ, որը լցնում էր սենյակների ներքնամասը մինչև հատակը: № 5 սենյակում խարամի վրա նաև կավե բարակ շերտ երևան եկավ, որը կարող էր հատակի տեղ ծառայած լինել: Խճի հետ և նրանից վերև գտնվեցին ուրարտական կավանոթների բեկորներ, սենյակների ներքևի մասերում և բուն հատակի վրա ոչ մի նյութ չհայտնաբերվեց: № 1 սենյակի նմանությամբ, որտեղ ուրարտական նյութը հայտնաբերվել էր երկու տարբեր մակարդակներում, այստեղ էլ կարելի է ենթադրություն անել երկու շերտի առկայության վերաբերյալ, կապված՝ մեկը սենյակի կառուցման ու նրա բուն հատակի հետ, մյուսը՝ սենյակում լցրած հրաբխային խարամի, իսկ վրա նրստած հատակի հետ: Սակայն նյութի իսպառ բացակայությունը սենյակների ամենաներքևի հորիզոններում չի բացառում նաև այն, որ խիճը լցված է եղել ինչ-ինչ նպատակներով հատակի մակարդակը բարձրացնելու կամ այն ուղղելու միտումով:

Բլրի գագաթին աշխատանքները կենտրոնացան բարձրագույն շենքից դեպի արևելք ձգվող մասում: Այստեղ բացվեցին միջնադարյան պատերի հետքեր, որոնց մեջ օգտագործված էին ուրարտական և անտիկ դարաշրջանի քարեր ծիծեռնակի պոչի ձև ունեցող փոսիկներով՝ քարերը իրար միացնող փայտե կամ մետաղե կապերի համար: Այս պատերը, ըստ երևույթին, գագաթի շենքին տարբեր կողմերից հարող միջնադարյան կացարանների մասն էին կազմում: Այստեղ ևս, քիչ դեպի արևելք, բացվեց մի փոքր, բայց կանոնավոր հատակագիծ ունեցող շենքի ներքնաշարը, կազմված տուֆի և բազալտե լավ մշակված քարերից՝ ծիծեռնակի պոչի նման փոսիկներով: Շենքը ուղղված է դեպի արևմուտք և այս կողմից նրա պատը ելուստավոր է: Ներսից՝ հարավային և հյուսիսային պատերի երկայնքով քարե նստարանների մնացորդներ բացվեցին: Նորահայտ այս շենքը կարծես հատուկ հարթակի վրա է տեղադրված եղել, որի բազալտե քարերից շարված արևելյան եզրը բացվեց: Շենքի շրջապատում և նրա ներսում միջնադարյան նյութեր գտնվեցին, առանձնապես դաջազարդ կարասների և ջնարակած անոթների բեկորներ, որոնք շենքի մնացորդները թվագրում են XI—XIII դարերով:

Հետախուզական պեղումներ ձեռնարկվեցին բլրի արևելյան լանջին, որտեղ նախորդ տարիներին բացվել էին ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարի դամբարաններ: Ընթացիկ տարում այստեղ բացվեցին կացարանի հետքեր՝ հատակ, ժայռաբեկորներով շրջափակված օջախ՝ մոխրով և հին բնակավայրերին բնորոշ իրեր, այդ թվում աշխատանքային գործիքներ:

Արմավիրի բլուրի հնագիտական ուսումնասիրությունը հաստատում է հուշարձանի բազմաշերտ բնույթը, թեպետ պետք է նշել, որ հելլենիստական դարաշրջանի նյութերը առավել առատ, ուշագրավ ու կարևոր են:

Ուրարտական նյութը հիմնականում ներկայացված է խեցեղենով, որի ղերակշռող մասը, ինչպես արդեն նշվեց, գտնվել է հյուսիսային պատին կից տեղադրված № 4 և № 5 սենյակներում: Արևմտյան տեղամասում պեղված համեմատաբար ընդարձակ տարածությունից, որը հարուստ է ուրարտական կառույցների հետքերով, գտնվեցին ուրարտական խեցու երկու բեկոր միայն, որ վկայում է ուրարտական հնագիտական նյութի իսպառ ոչնչացման մասին ա-

վելի ուշ ժամանակներում: Վերոհիշյալ սենյակներում հանդիպում են կարմիր փալլեցրած, կարմրավուն և դժգույն մակերեսով անոթների բեկորներ. վերջինները բանակասլես ղերակշռում են: Ղրանք մեծ մասամբ քրեղաններ ու թասեր են դեպի ներս ծոված հաստ շրթերով, զրսից բնորոշ կորուժյամբ ու բնորոշ ակոսներով: Երկու բեկորների վրա պահպանվել են նշաններ, մեկը աշտարակաձև՝ զրոշմված, մյուսը սլաքաձև՝ փորագրված: Ուրարտական ծագում պետք է վերագրել հավանաբար նաև արեւմտյան լանջին գտնված քարե թասերին՝ կլորացող շրթով, թեք պատերով և հաստ տափակ հատակով:

Ամրոցի տարածքում գտնված նախաուրարտական ժամանակաշրջանի սակավաթիվ նյութերից է օբսիդիանե երկսայր գործիքը, որը ժամանակագրորեն միանում է նախորդ տարիներին գտնված օբսիդիանե նետասլաքներին:

Հին հայկական, հելլենիստական դարաշրջանի նյութերի գերակշռող մասը հայտնաբերվել է ամրոցի արեւմտյան մասում, այժմ լավ բնորոշվող շերտից: Այդ նյութերը աչքի են ընկնում իրենց բազմազանությամբ ու թեպետ առատորեն է ներկայացված խեցեղենը, հանդիպում են նաև մետաղե, քարե, ապակե իրեր, կավե արձանիկի և խճանկարի բեկորներ: Խեցեղենի մեծ մասը նախորդ տարիներին հանդիպող ձևերի կրկնությունն է հանդիսանում, թեպետ կան և նորություններ (նկ. 3): Սափորները բաց գույնի են, հաստիւրան, եռաթերթաձև կամ սրածայր բերանով, աղեղնաձև կանթով: Բաց գույնի կճուճները, որոնք աչքի են ընկնում իրենց լայն իրանով և ցածր վզով, երկու տիպի են՝ լայնաբերան, շուրթը ծոված դեպի դուրս՝ խոհանոցային կճուճների նման և համեմատաբար փոքր կլոր բերանով: Սրանց վերևի մասը շուրթով հանդերձ կարմրավուն կամ սրճագույն ներկով է պատած: Խոհանոցային կճուճները սովորական ձևի են, մոխրագույն կամ սև: Մի փոքր կճուճ, որն արտաքին հատկանիշներով պատկանում է այս խմբին, իր երկկոնաձև իրանով, բռնակով և հավանաբար ծորակով կարող է նմանվել 1971 թ. № 1 անոթին: Կարասները մի քանի տիպերի են: Բնորոշ խումբ են կազմում ցածր վզով քիչ դեպի դուրս թեքվող շրթով օրինակները՝ նման նախորդ տարիներին հրատարակվածներին: Սրանք բոլորը օխրագույն են: Կան կարմրավուն կարասների բեկորներ, աստիճանաբար դեպի դուրս լայնացող շրթերով: Տափաշները, որոնց թիվը պեղումների ընթացքում տարեցտարի աճում է, ներկայացված են բազմաթիվ բեկորներով (շրթեր, կանթեր և այլն): Այս անոթներին բնորոշ գոտիները, որպես կանոն, սրճագույն են կամ վառ կարմիր գույնի: Քրեղանները տարածված տիպի են, հաստացող շուրթը դեպի դուրս հակված, տակից ներձկված լայն գոտիով, շուրթը և սլակը ներսից կարմրավուն ներկով պատած: Կան դեպի ներս ծովող շրթերով քրեղաններ ևս: Մեծ խումբ են կազմում թասերը. պրոֆիլավորված շրթերով խաչազարդ մեծ չափերի թասեր, որոնք կարող են նաև պնակներ համարվել, և փոքր չափերի նույն տիպի կամ ուղիղ շրթերով թասեր: Մորակավոր միակ անոթը ունի ուղիղ կտրված, քիչ դեպի ներս հակված շուրթ: Մորակը կարճ է, գլանաձև և թեպետ շրթի տակ է գրված, չի կաշում նրան, զրանով ևս տարբերվելով լայն տարածում գտած մյուս օրինակներից: Ըմպանակները խորը և ծանծաղ տիպի են, կարմրավուն, սրճագույն, շագանակագույն և սև փայլեցրած: Կիսաձվաձև խոշոր, խորը գավաթները շրթի տակ ունեն թեթևակիորեն ներձկված գոտի. ներսից ամբողջապես, իսկ զրսից կիսով չափ. անոթը ծածկված է կարմրավուն ներկով: Շրագները սովորական տիպի են, բթերը լավ արտահայտված: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում սև փայ-

լեցրած փիալայի բեկորը, կլոր ուռուցիկ զարդով, որը, սակայն, կարող է և անոթի հատակի մաս համարվել: Ուշադրության արժանի է սրածայր հատակով մեծ կարասի (ամֆորայի) զանգվածեղ ներքնամասը, մակերեսը բաց շագանակագույն, փայլեցրած, ըստ ձևի և արտաքին մշակման հար ու նման 1962 թ. N 37 անոթի հատակին: Արմավիրի խեցեղենը հարստացավ նաև այսպես կոչված ձկնամանի մի շրթի բնորոշ բեկորով: Այս ավսեատիպ անոթները օղակաձև ոտքով են, դեպի ներքև ծոված ու կախված եզրով, հատակի՝ ներսից թմբածև կամ ակոսավոր մշակումով: Սրանք հունական աշխարհում լայն տարածում գտած ձևերից են, որոնք հանդիպում են նաև Հայաստանում, օրինակ՝ Արտաշատում: Արմավիրի բեկորը ծածկված է բաց-շագանակագույն փայլեցրած անգորով: Ի վերջո պետք է նշել կավե սկահակի կլոր ոտքի, ավսեի և տաշտի բեկորները:

Քննության առնված խեցեղենը թվագրվում է մ. թ. ա. III—I դարերով. թերևս մի բացառությամբ, որը վերաբերում է Գառնիի մ. թ. առաջին դարերի խեցեղենի նման դեղին անգորբով պատած ու ակոսներով հարդարված բեկորին:

Արմավիրի խեցեղենի համար խիստ բնորոշ գունազարդ խումբը հարստացավ մի քանի նոր նմուշներով, որոնց մեջ ուշադրության արժանի են սրճագույն թռչուններով զարդարված բեկորը, գունազարդ շրթերով թասերի բեկորները:

Թեպետ բերովի խեցեղենի քանակը ավելանում է դանդաղորեն, այն մեծ նշանակություն ունի Արմավիրի առևտրական կայանը որոշելու տեսակետից: Այդ խեցեղենը, որը համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված, օգնում է նաև հնագիտական շերտերի ճիշտ թվագրմանը: 1973 թ. գտնված իրերը կավե սըրվակների բեկորներ են, մեկը հաստապատ, մոխրագույն կավից, մյուսը՝ բարակ կարմրագույն կավից: Նման սրվակներով, որոնց քանակը Արմավիրում աստիճանաբար ավելանում է, սովորաբար տեղափոխում և պահում էին անուշահոտ յուղեր:

Քարից պատրաստված իրերը ներկայացված են բազալտե և շեշաբարե խորանարդաձև և օվալաձև կոկիչներով, սրաքարերով և սկահակի բեկորներով: Սկահակի բեկորները կանաչավուն պորֆիրիտից են պատրաստված: Այս անոթներին բնորոշ շուրթը զրսից կոր է, վերևից՝ տափակ, իսկ ներսից ուղիղ անկյուն է կազմում անոթի պատի հետ: Ոտքը չի պահպանվել, բայց որ այն եղել է, վկայում է հաստացող հատակը:

Գտնված ապակու բեկորները սակավաթիվ են: Կան բեկորներ, որոնք թվագրվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանով, սրանք անկյան տակ դեպի դուրս ծավող եզր-շուրթ ունեն և ժ. խաչատրյանի կարծիքով բառանկյունի, կոր պատերով անոթի մասն են կազմում, որի մի քանի այլ բեկորները հայտնաբերվել են 1971 թ.:

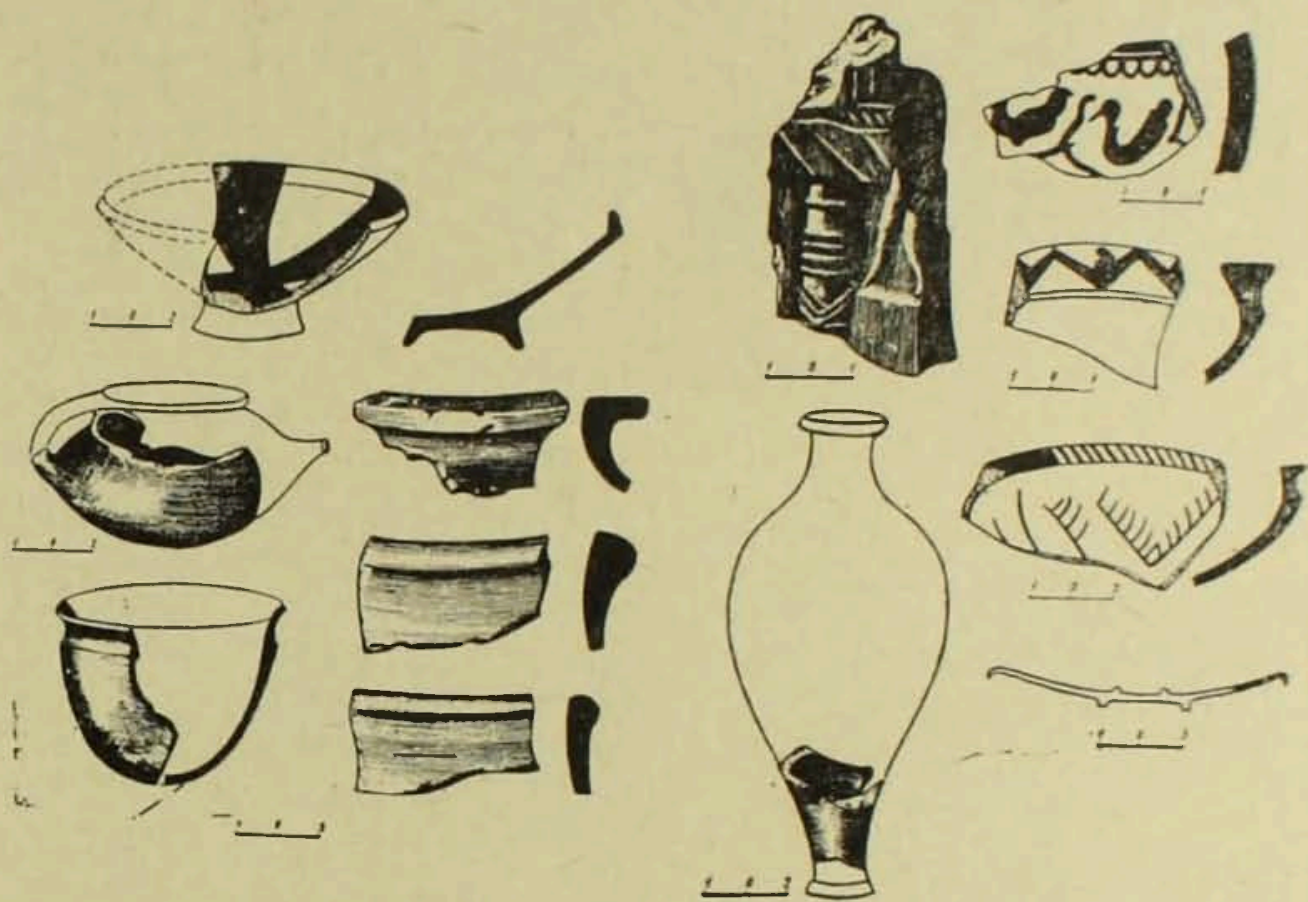
Մյուս բեկորը հավանաբար սրվակաձև անոթի շրթի և վզի մասն է և կարող է թվագրվել մ. թ. առաջին դարերով:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում կավե արձանիկի պատվանդանի մասը (նկ. 3): Այն պատրաստված է կարմրավուն կավից և պատած է դեղնավուն անգորբի շերտով, որի վրա երևում են կարմիր գույնի ներկի հետքեր: Պատվանդանը, որը սնամեջ է, պատկերում է ինչ-որ զահի կամ մահճի մաս, լավ պրոֆիլավորված ոտքերով: Կողքից երևում են հավանաբար երեխայի ոտքեր: Ըստ երևույթին սա Արտաշատում հանդիպող նստած մոր և կողքին կանգ-

նած երեխայի պատկերող արձանիկների¹ ավելի ճոխ տեսակն է և գալիս է լրացնելու Արմավիրի հելլենիստական ժամանակաշրջանի տերակոտների փոքրիկ, բայց ուշագրավ հավաքածուն:

1973 թ. հետաքրքիր գյուտերից պետք է համարել հելլենիստական դարաշրջանի խճանկարի քարե հատիկները: Այդ ժամանակի մասին են վկայում շեր-

նկ. 3

տագրական դիտողությունները (քարերը գտնվել են ուրարտական պատի վրայի շերտում) և անտիկ աշխարհի զուգահեռները: Դեռևս դասական ժամանակաշրջանում Հունաստանում և հարակից երկրներում զարգանում է գետաքարերից կազմված խճանկարը, որը հարատևելով, հելլենիստական ժամանակաշրջանում աստիճանաբար փոխարինվում է խորանարդներից կազմված խճանկարով. սրա փայլուն օրինակը Հայաստանում մեզ հայտնի է Գառնի ամրոցից: Արմավիրի խճանկարի քարերը տափակ են կամ քիչ հաստ, սպիտակավուն, մոխրագույն և կանաչավուն: Բոլորի վրա պահպանվել են շաղախի հետքերը, որի մեջ շարում էին քարերը՝ տարբեր պատկերներ կազմելու համար: Նման խճանկարներ հայտնի են Օլինթոսից (V—IV դդ. մ. թ. ա.), Պելաջից (IV դար մ. թ. ա.), Պրիենեից (IV—II դդ. մ. թ. ա.), Դելոս կղզուց (II դար մ. թ. ա.), Հյուսիսային մերձսևծովյան քաղաքներից՝ Օլվիա (III դար մ. թ. ա.), Խերսոնես (III—II դդ. մ. թ. ա.)²:

¹ Ф. Тер-Мартirosов, Терракоты из Арташата, 2002 ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. դիտ.), 1973, № 7:

² «Эллинистическая техника». Сборник статей под ред. акад. Н. И. Толстова, М.—Л., 1948, էջ 116—117, նկ. 35, 36; Е. И. Леви, А. Н. Карасев, Дома античных городов Северного Причерноморья. Античные города Северного Причерноморья, М.—Л., 12 Հանդես, № 3

Արմավիրում գտնված մետաղե իրերը այնքան էլ շատ չեն, բայց նրանք թույլ են տալիս նոր տեսանկյունից դիտել Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի մետաղագործության փնակը: Խոսքը առաջին հերթին երկաթե կացինի մասին է, որն իր չափերով ու ձևով միանգամայն ուշագրավ է (նկ. 4):

նկ. 4

Այն մոտ 27 սմ երկարություն ունի և 5—7 սմ լայնք: Մի ծայրում վերևից թևեր դրված է կոթառը, մյուս ծայրում հարվածող մասը ծովում է դեպի ներքև: Յուրահատուկ ձևի այս զենքը առայժմ իր զուգահեռները չունի Հայաստանի նմանօրինակ նյութերում: Ինչպես արդեն տեսանք, կացինի շերտադրական միջավայրը ակնարկում է նրա վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանով լիզված մասին: Այդ դեպքում ավելորդ չէր լինի հիշատակել Մովսես Խորենացու

«Հայոց պատմության» Երվանդի և Արտաշեսի մրցակցության եզրափակող դրվագները պատկերող գլուխը, որտեղ նկարագրված է Երվանդի մահը: «Իսկ մի ոմն ի գինություն մտնալ եհար վաղերը զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիղն ի յատակս տանն»... ասում է Խորենացին (II, 46): Բացառված չէ, որ վաղըր մարտական կացինի հենց այն տեսակն է, որի օրինակը հայտնաբերվել է Արմավիրում: Նման կացիններ հանդիպում են Անդրկովկասի բրոնզեդարյան նյութերում: Կողբիսում նրանք ծառայում էին մացառուտները կտրելուն³: Մետաղե մյուս իրերը երկաթե գամեր են, տարբեր չափերի, ինչպես նաև բրոնզե մի ապարանջանի բեկոր և երկաթե շիզ (ֆիբուլա): Ապարանջանը օձազուխ է և հավանաբար ներկված մեջքով, ինչպիսիք հանդիպում են արեմենյան և հելլենիստական ժամանակաշրջանում: Շիզըր անկյունավոր է, նման Զրառատի վաղ հայկական դամբարանում գտնված երկաթե շիզին⁴:

Միջնադարյան նյութեր համեատ բնույթ ունի: Խեցեղենը ներկայացվում է երկկոնաձև իրան ունեցող կճուճների բեկորներով, դեպի դուրս ծովող շրթով և կարճ տափակավուն կանխով: Սրանք բաց դույնի են ի տարբերություն անցյալ տարիներից հայտնի սև կամ գորշագույն օրինակների: Ուշագրության արժանի են գոտեգարդ, գրոշմագարդ կարասների բեկորները, վրան թռչունի, ծառերի և այլ կենդանիների պատկերներով՝ հայտնի Անիի և Իվինի պեղումներից: Պետք է հիշատակել ֆնարակած մի շարք նմուշներ, այդ թվում և կապտա-կանաչավուն ֆնարակի շերտով պատած, վրան հերալդիկ դիրք բնդունած թռչունների պատկերներով հատակի մասը, շինական սեղադոնի բեկորը: Աղորիքի փոքր չափերի վերին բարձր բազալտից, թեշիկի խոշոր գլուխները՝ ոսկո-

1955, № 24, 25; В. Д. Блаватский, Античная археология Северного Причерноморья, М., 1964, № 44:

³ Լ. Լ. Коридзе, К истории колхской культуры, Тбилиси, 1965:

⁴ А. О. Минацкая и Г. А. Тирация, Новые данные о материальной культуре древней Армении, ЗООЗ 90 «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1961, № 8, տախտ. 2:

րից և կավե անցքավոր իրերը (զուցե ծանրոցներ) գտնվել են վերևի շերտերում, բայց նրանց ստույգ պատկանելությունը դեռ պետք է պարզել:

1973 թ. պեղումները մեկ անգամ ևս հաստատեցին Արմավիրի բազմաշերտ բնույթը, հատկապես բնդգծելով նրա բացառիկ նշանակությունը ուրարտական և հայկական շերտերի վտխճարարելությունը պարզելու գործում: Բավականին հստակորեն նշմարվող և արդեն բազմիցս ֆիկսացիայի ենթարկված ուրարտական և հայկական մշակութային մնացորդների՝ ճարտարապետական և հնագիտական հաջորդականության պատկերը Արմավիրը դարձնում է Հայկական լեռնաշխարհի այն հաղվազյուտ հուշարձաններից մեկը, որտեղ այդ պրորլեմը հնարավոր է ուսումնասիրել ամենայն մանրամասնությամբ:

ИЗ МАТЕРИАЛОВ РАСКОПОК АРМАВИРА В 1973 ГОДУ

(Предварительное сообщение)

Г. А. ТИРАЦИЯН

(Резюме)

В ходе археологических работ была раскрыта угловая башня урартской западной оборонительной стены. Этим фактически было закончено ее обследование. Между двумя западными оборонительными сооружениями был раскрыт фундамент идущей в перпендикулярном направлении очередной стены. В северной части крепости было продолжено изучение расположенных у самой оборонительной стены комнат. Примерно на уровне каменной части стены они оказались забутованными местным вулканическим шлаком, создающим новый, более высокий уровень пола. Археологический материал урартского времени представлен керамикой, клейменной или с процарапанными знаками.

У восточного подножия холма, где ранее были обнаружены погребения эпохи железа, раскопаны остатки жилища (пол, очаг), указывающие на существование здесь древнего поселения. Найденный археологический материал датируется в основном VII в. до н. э. и помогает выявить то новое, что имелось во взаимоотношениях урартов с племенами Араратской равнины.

Выявлением остатков стен и хозяйственной ямы у самого конца ранней урартской западной оборонительной стены завершено также изучение примыкающего к ней целого ряда жилищ эллинистического времени, установлена важная особенность их планировки. К западу, ниже по склону, строительные остатки эллинистического времени не сохранились, за исключением следов мозаичного пола, состоящего из характерных для данного времени голышей с явными остатками закрепляющего их раствора.

Найденный в эллинистических слоях археологический материал многообразен. Керамика отличается большим разнообразием, хотя наблюдается повторение ранее известных форм. Определенный интерес представляет обломок терракотовой статуэтки с остатками изображения, по-видимому, кресла, и следами краски красного цвета. Среди

металлических предметов особое место занимает железная сскира или топор, найденный в нижних горизонтах эллинистического слоя. Эта уникальная находка вместе с обнаруженным в прежние годы в Армавире целым рядом металлических изделий позволяет по-новому взглянуть на состояние металлопроизводства в Армении эллинистического времени.

На вершине холма, к востоку от стоящего здесь каменного сооружения, был раскрыт нижний ряд кладки маленького, правильных очертаний здания, сложенного частично из квадров эллинистического времени (на них имеются глубокие гнезда для скреп в виде ласточкина хвоста). Здание ориентировано на запад. По найденным в здании обломкам каросов с рельефными поясками оно датируется XI—XII вв. до н. э.

К ВОПРОСУ О ГРАДОСТРОИТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ И ТОПОГРАФИИ ДРЕВНЕГО ВАЛАРШАПАТА*

Г. А. ТИРАЦЯН

В исследованиях, посвященных изучению городской жизни древней Армении, городу Валаршапату отводится место, соразмерное объему и значению данных, сообщаемых письменными источниками¹. В них главное внимание уделено обстоятельствам, сопутствовавшим основанию города, его дальнейшему развитию, а также той роли, которую играл город в жизни страны.

Теперь установлено, что Валаршапат был основан в первой половине II в. н. э. армянским царем Валаршем (117—140) на месте древнего поселения Вардгесаван, засвидетельствованного еще в Еруандидскую эпоху. Возникновению, по существу, одного из последних античных городов Армении способствовали благоприятные для экономического развития страны условия, сложившиеся после походов Траяна на Восток. В 163 г., после взятия римлянами города Арташат и подавления восстания армян, Валаршапат, переименованный в Норкалак, или Кайнеполис, был объявлен столицей Армении и продолжал оставаться ею вплоть до потери страной независимости (вместе с Арташатом, а затем Двином).

Вопросы же градостроительной структуры и планировки города, его топографические особенности оказались в общем вне поля зрения указанных авторов. Этот пробел частично восполнен археологическими изысканиями. Материалы раскопок уже использованы некоторыми исследователями² и, несомненно, окажутся весьма перспективными и в дальнейшем для разработки упомянутых вопросов.

* Переработанный текст доклада, прочитанного на Первой республиканской научной конференции по проблемам искусства и архитектуры Армении, состоявшейся в Ереване в марте 1975 г. См. «Тезисы докладов» (Ереван, 1975, стр. 42—44).

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, изд. 2, Ереван, 1954, стр. 114—118; *Ս. Ս. Կրկյաշարյան, Հրաշապատանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970*, стр. 120—122.

² С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3, стр. 21—23; К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, стр. 251—270; В. М. Арутюнян, К вопросу о градостроительной культуре древней Армении, «Известия» АН АрмССР (обществ. науки), 1956, № 10, стр. 78—81; *Թ. Ամասյան, Հայագրական հետազոտություններ, Երևան, 1969*, стр. 148 и след.; *Ս. Սարգսյան, Հին Վաղարշապատի տեղագրությունը՝ ըստ հնագրական և մատենագրական տվյալների*, «Вестник» АН АрмССР (обществ. науки), 1975, № 7, стр. 52—69.

Из рассказов Агатагелоса и Мовсеса Хоренаци можно узнать о Валааршанате следующее. Город был обнесен оборонительной стеной, а также валом и рвом. Оборонительная стена имела, по-видимому, несколько ворот; известны названия двух из них—Восточные и Южные. Внутри города находилась цитадель-крепость, где, вблизи от построенного впоследствии кафедрального собора, был расположен царский дворец.

Общую картину строения города (штадель—город—загородная территория) сейчас благодаря археологическим работам, проведенным в конце 20-х—начале 30-х гг. на территории Эчмиадзина и за его пределами, представляется возможным значительно дополнить и уточнить. Этому способствуют также реставрационные работы в Эчмиадзинском кафедральном соборе и в храме Рипсима, выполненные в 50-х гг.³ Определенный вклад внесли и находки, сделанные в самое последнее время на территории древнего могильника к востоку от Эчмиадзина. Данные археологических работ и письменных источников позволяют представить структуру города следующим образом.

Сейчас уже нет сомнения в том, что территория цитадели-крепости в общем совпадает с территорией, занимаемой Эчмиадзинским мона-

⁴ Ц. Թ շ լ շ ի ք շ ր, указ. работа, стр. 53—54. Наряду с древнеармянским текстом «Истории Армении» Агатангелоса мы пользовались ее переводом на современный армянский язык, осуществленным А. Н. Тер-Гевондяном (рукопись).

стырем. Известно, что кафедральный собор был воздвигнут в самой цитадели, возле царского дворца. Это давно замеченное обстоятельство имеет первостепенное значение для правильного определения местоположения города, которое подверглось в начале 30-х гг. обстоятельной проверке.

Крепость-цитадель была окружена оборонительной стеной. Это видно уже из данных, пусть даже косвенных, сообщаемых Агатангелосом. Ровная территория города не имела естественных средств защиты, поэтому «крепостные стены, как и другие искусственные сооружения, приобретали здесь первенствующее значение»⁵. К стенам могут иметь отношение латинские надписи 175 и 185 гг. н. э.⁶, строительный характер которых несомненен. М. И. Ростовцев, издавший вторую надпись, по этому поводу пишет: «На это определенно указывает глагол *fecit* в третьей строке надписи и форма самой плиты, очевидно вставленной в то сооружение, о постройке которого упомянутые в ней *vexillationes* свидетельствуют»⁷. Речь идет, вероятно, о крепостной стене, окружавшей цитадель города. Возможно также, что римляне были заняты здесь только восстановительными работами, в ходе которых укрепленная часть—небольшая крепость древнего, догородского торгового поселения Ваваргесаван—была превращена в крепость-цитадель новооснованной столицы⁸.

В этой связи (учитывая возможное совпадение территории Эчмнадзинского монастыря и древней цитадели) не исключено, что общая линия стен монастыря повторяет в плане крепостные стены цитадели, образуя, вероятно, прямоугольник. Это предположение подтверждают также аналогии. Так, центр месопотамского города Хатра занимает прямоугольный обширный дворцово-храмовый укрепленный комплекс⁹.

Неподалеку от кафедрального собора стоял царский дворец (Агатангелос, 279, 384). Сейчас трудно сказать, в какой стороне от собора он находился; только раскопки дадут точный ответ на этот вопрос. Дворец мог быть расположен к западу или к юго-западу от собора. На этом пространстве легко могло уместиться не одно здание, даже дворцового типа. В конце XVIII в. при строительных работах здесь были обнаружены остатки древнего здания, в том числе вымостка из мелких разноцветных камней (мозаика?) и обработанные камни из мрамора¹⁰.

⁵ В. М. Арутюнян, указ. работа, стр. 80.

⁶ К. В. Тревер, указ. работа, стр. 262—270.

⁷ М. И. Ростовцев, Новые латинские надписи с юга России, «Известия Археологической комиссии», 1909, вып. 33, стр. 3.

⁸ Там же, стр. 15, 17.

⁹ R. Ghirshman, Persian art. The parthian and sassanian dynasties, New York, 1962, рис. 48.

¹⁰ 2. Նախնային, Մոսկովյան Էջմածին համ. 1, հաղորդագր. 1842.

Некоторые данные, приводимые ниже, позволяют локализовать дворец также в восточной части цитадели, где были открыты остатки античной бани. По аналогии с гарнийской царской крепостью, рядом с баней можно предположить существование дворцового сооружения.

То, что, по Агатангелосу, валаршапатская цитадель или дворцовый комплекс имели внутренние улицы (*փողոցս ի ներքինացոյնս*), указывает на наличие здесь и других зданий. Сейчас имеются основания говорить о существовании в античное время на месте кафедрального собора, вблизи дворца, языческого храма.

При реставрационных работах в соборе под его полом были найдены остатки дохристианских строений. В подалтарной части были обнаружены базальтовая стела, каменный блок с гнездами для металлических скреп, а также очаг-капище для поклонения огню¹¹. В южной части храма на сравнительно небольшой глубине под полом были замечены следы фундамента здания, ориентированного с востока на запад¹². Стела, аналогичная стелам из Звартноца и Алтын-тепе, оказалась урартской. Капище же относится к IV в. н. э. и связано с деятельностью нахараров-вероотступников, поддерживавшихся Сасанидским Ираном. Особый интерес, естественно, вызывает камень с углублениями. Он принадлежал какому-то монументальному зданию, стоявшему некогда на месте собора. По аналогии с гарнийскими камнями (от оборонительной стены и античного храма) с такими же гнездами, предназначенными для скоб, здание, от которого сохранился этот камень, должно датироваться первыми веками н. э.

Языческий храм в цитадели города Валаршапат постигла участь большинства языческих храмов древней Армении. По сообщению Агатангелоса, здесь (как и в ряде других мест древнего Валаршапата, где, по-видимому, также были языческие святилища) появились видения колонн с огненными крестами—символ победы новой веры над старой. На этих местах и были воздвигнуты первые христианские часовни, а затем церкви («История Армении», 279, 280, 294, 302, 311, 384).

Эчмиадзинский кафедральный собор вскоре после постройки приобрел главенствующее значение в духовной жизни Армении. Думается, что здесь сыграла немалую роль традиция—важность стоявшего здесь и полностью разрушенного при принятии христианства языческого храма. Очень возможно, что этот храм был посвящен верховной армянской богине Анаит-Артемиде. Об этом, кажется, свидетельствует сохра-

стр. 80—81; *Մ. Քաղիւսի յն, Ճանապարհորդութիւն ի Հալս, Գրական ծանօթութիւն, հատ. 9, Երևան, 1975, стр. 39.*

¹¹ *Ա. Սահիւյան, Հայկական ճարտարապետութիւնը ստրկատիրական հասարակարգի ծանօթագրչանութ, Ազնարկ հայ ճարտարապետութեան պատմութեան, Երևան, 1964, стр. 54—55.*

¹² Неопубликованные материалы раскопок А. А. Саиняна.

павшееся у Мовсеса Хоренаци другое название Валаршапата — Артемед (II, 65). Усмотрев в этом названии имя древнегреческой богини Артемиды, обычно отождествляемой на Востоке и, в частности, в Армении, с Анаит, можно прийти к выводу, что город был известен еще под именем богини его главного святилища — храма Анаит-Артемиды¹³. Интересную параллель этому представляет собой то, что поселение Арташисян в одноименном гаваре на юге от г. Ван, бывшее центром династического культа, называлось также Артамед. С. Т. Еремян справедливо выводит это название из имени той же Артемиды и считает поселение Арташисян-Артамед центром культа также богини Анаит, отождествлявшейся с греческой Артемидой¹⁴.

Наряду с дворцом и храмом совершенно неожиданно появилась возможность вполне обоснованно говорить о наличии в цитадели и третьего здания — античной бани. В 1931 г. Комитет по охране памятников в связи со строительными работами произвел перед западным фасадом современной эчмиадзинской типографии небольшие по объему раскопки (рис. 1). В ходе этих работ в раскопе прямоугольной формы, ориентированном с востока на запад, были частично раскрыты остатки строения с круглыми столбиками, стоящими на полу на равном расстоянии друг от друга; строение было сочтено мастерской. К сожалению, работы не были продолжены. После издания античной бани в Гарни¹⁵ К. Г. Кафадарян, бывший тогда директором Государственного Исторического музея Ар-

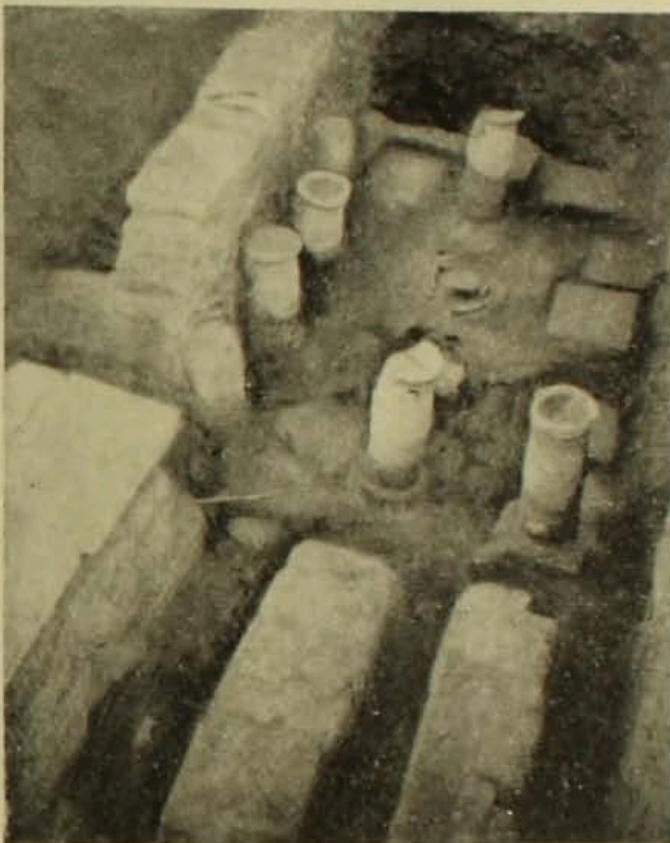

Рис. 1.

¹³ Մ. Քաղիշադյան, указ. работа, стр. 37; Հ. Շահինյան, указ. работа, стр. 77; A. Sahinian, Les voutes de la cathédrale d'Echmiadzin, „Revue des Etudes Arméniennes“, т. III, 1966, стр. 69—70.

¹⁴ Ս. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աղիարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, стр. 41; его же, Հայ տոգրորդի Կաղնափորման ավարտը, Հայ տոգրորդի պատմություն, հատ. I, Երևան, 1971, стр. 438, примеч. 66.

¹⁵ Б. Н. Аракелян, Гарни, II, Ереван, 1957, стр. 23 и след.; Г. А. Тирацян, Памятник коммунальной техники древней Армении — баня в крепости Гарни, «Историко-филологический журнал», 1959, № 2—3.

менин, опознал на негативах, запечатлевших результаты раскопок 1931 г., остатки античной бани¹⁶.

Раскрытый участок сооружения позволяет говорить о двух помещениях, сообщавшихся между собой подпольными отопительными каналами, образованными низкими стенами. По двум сторонам каналов видны ряды столбиков, по пяти в каждом ряду. Насколько можно судить по фотографиям, сделанным с указанных негативов, стены здания (как самих помещений, так и подпольных проходов) сложены из прямоугольных или квадратных, сравнительно толстых обожженных кирпичей на известковом растворе. Кирпичная кладка очень характерна для сооружений первых веков н. э., где она встречается и попеременно с каменной кладкой. Важно то обстоятельство, что эта особенность, как и другие, засвидетельствована в зданиях античных бань. Так, стены бани в Зевголатии (Гречия) целиком сложены из кирпича¹⁷. Кирпич является главным строительным материалом и в банях Дура-Европос¹⁸. В римской бане в Пловдиве из кирпича построены входы, пороги, ступеньки, каналы и другие части здания¹⁹. В обилии имеется кирпичная кладка в банях Антиохии на Оронте²⁰. Кирпич использован, наконец, в каменных стенах здания бани и жилого комплекса дворца в гарнийской крепости (из керамических плит сложены угловые части отдельных помещений, а также арка над окном).

Как уже было сказано, две низкие стены, расположенные между двумя основными стенами прохода, образуют три подпольных канала. В античных банях такие каналы служили для передачи горячего воздуха и дыма, то ли из топки в подпольное пространство соседнего помещения, то ли из подпольного пространства одного помещения в другое. В таком случае отопительные каналы лежали под порогом, ведущим из одной комнаты в другую, а порог упирался в образующие каналы стенки. Образованные продольными стенками каналы-проходы имелись в здании римской бани Кервента (Англия), где они вели из судаториума (парильня) в калдарнум (помещение для горячих омовений)²¹, в Зевголатии, где они связывали калдарнум с соседним помещением²², в Олим-

¹⁶ Негативы хранятся в Государственном Историческом музее Армении (№ 3278—3304), куда они поступили из Комитета по охране памятников. Наши попытки обнаружить в архиве Комитета какие-нибудь письменные следы о произведенных в начале 30-х гг. раскопках на территории Эчмиадзинского монастыря не имели успеха.

¹⁷ S. Charitonidis, R. Ginouvès, Bain romain de Zevgolatia, „Bulletin de Correspondance hellénique“, LXXIX, 1, 1955, рис. 3—5, 7—8.

¹⁸ „The excavations at Dura-Europos. Sixth Season. The roman baths“, New Haven, 1936.

¹⁹ Д. Цончев, Новооткрыта римска баня в Пловдив, «Годишник на Пловдивската Народна библиотека и Музей, 1937—1939», София, 1940.

²⁰ „Antioch on the Orontes“, I. Princeton, 1934.

²¹ O. Morgan, Excavations prosecuted by the Caerleon Archaeological Association within the walls of Caerwent on the summer of 1885, „Archaeologia“, vol. 36, 1885, стр. 436, план на стр. 433.

²² S. Charitonidis, R. Ginouvès, указ. р. 6 та, рис. 6, план.

нии²³, где ширина дымовых проходов колеблется между 0,30 и 0,83 м, а также в гарнийской бане, в которой два дымовых канала связывали подпольное пространство помещений II и III (ширина 0,29 и 0,32 м)²⁴.

Пол валаршапатской бани, насколько можно понять по фотографиям, образован из утрамбованной земли и известкового раствора. Совершенно очевидно, что это нижний пол здания. В качестве столбиков использованы большие керамические ребристые трубы, расширяющиеся с обоих концов. Каждая из них стоит на отдельном квадратном кирпиче. Как правило, в стенках таких труб имелись отверстия для проникновения горячего воздуха в их полости с целью увеличения обогреваемой площади пола; здесь они как будто отсутствуют. Более того, трубы-столбики наполнены известковым раствором для придания им большой прочности. Они поддерживали верхний пол бани, по которому ходили посетители. Такие столбики обычно сложены из круглых или квадратных кирпичей, но встречаются и столбики в виде труб, круглых или прямоугольных в сечении. Столбики валаршапатского типа имеются в банях Пловдива, Хиссари (Болгария)²⁵ и Харакса (Ай-Тодор, Крым)²⁶. Все они имеют по бокам отверстия для проникновения горячего воздуха или горячей воды (Хиссари).

Структура верхнего пола отапливаемых помещений хорошо изучена, она состояла, как правило, из чередующихся слоев керамических плит и раствора. На фотографиях отчетливо видны две большие керамические плиты, переставленные во время раскопок на южную сторону прохода. Они лежали каждая на четырех трубах-столбиках, образуя нижний слой пола. Плиты покрывал слой раствора. Об остальных составных элементах пола судить не приходится из-за их отсутствия.

На основе имеющихся данных полностью реконструировать план здания нельзя, с уверенностью можно говорить только о южной стене сооружения. Ее концы уходят под нераскопанный слой земли. Примерно на расстоянии 1/3 общей длины от восточного конца и соответственно 2/3 от западного конца стена выдается вперед, образуя вышеупомянутый проход, противоположная, северная стена которого тоже раскрыта.

В самой восточной части раскопа из-под слоя земли виднеются два столбика, сложенных из квадратных кирпичей, возможно, заменяющих здесь трубы. Если это так, то можно представить себе план раскопанной части сооружения в виде двух продолговатых отапливаемых помещений, связанных широким проходом. По-видимому, с западной

²³ E. Kunze, H. Schleich, IV Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin, 1944, рис. 30—32.

²⁴ Б. П. Аракелян, указ. работа, рис. 4, стр. 25.

²⁵ Д. Цончев, указ. работа, стр. 141—144, рис. 14, 15.

²⁶ В. Д. Блаватский, Харакс, «Материалы и исследования по археологии СССР», № 19, стр. 253—254, рис. 4, 5. Трубы с маленькими эллипсовидными отверстиями в стенках были найдены в Гарни, около северной стены бани. Все они оказались наполненными раствором.

или с восточной стороны к одному из помещений примыкала топка бани, откуда горячий воздух и дым передавались в подпольное пространство бани, обогревая ее.

Описанная система отопления засвидетельствована и в жилых зданиях, но в немногих, зато в банях она встречается повсеместно. Поэтому уже сейчас, до полного изучения здания, можно говорить, что перед нами остатки бани в цитадели древнего Валааршаната. Это третья по счету известная античная баня Армении²⁷.

Город. Отождествление крепости-цитадели древнего Валааршаната с отгороженной территорией Эчмиадзинского монастыря, возможное уже только на основании данных Агатагелоса, позволяет в общем определить и местоположение древнего города—вокруг цитадели, то есть примерно на том месте, где находится современный г. Эчмиадзин. Поэтому с самого начала должно было показаться странным предположение о местонахождении древнего города к востоку от теперешнего, на территории вокруг Звартноца. Это предположение исходило из наличия здесь множества холмов, в которых усматривались остатки большого города с оборонительными стенами, башнями и прочими сооружениями²⁸. В ходе археологических работ 1931 г. выяснилось, что холмообразные возвышенности большей частью природного происхождения и что эта территория не имеет никакого отношения к историческому Валааршанату²⁹. Раскопки лишний раз подтвердили правильность сообщаемых письменными источниками данных о локализации города, выяснив одновременно и местоположение древнего некрополя к востоку от городских стен³⁰.

Величина города, его границы определяются приблизительно. Расстояние от восточных ворот города до возвышенности, где впоследствии был воздвигнут храм Рипсиме, довольно велико (Агатагелос, 192), что позволяет локализовать восточный участок городской стены на половине этого расстояния или даже ближе к центру города (цитадели). Из описания Агатагелоса явствует, что район храма Шогакат, где в античное время были расположены виноградники и имелись давильни, тоже находился за пределами городских стен («История Армении», 150, 166, 192).

С трудом поддаются определению и южные границы города, о которых сохранились некоторые данные у Агатагелоса. Историк сооб-

²⁷ Остатки античной бани раскопаны в Арташате в 1973 г., на холме № 8 цитадели. Здание имеет три отапливаемых отделения и датируется III в. См.: Б. П. Аракелян, Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970—1973 гг., «Историко-филологический журнал», 1974, № 4, стр. 50—51, рис. 4; его же. Հին Արտաշատը, Երևան, 1975, стр. 18—19; Ժ. Գ. Խաչատրյան, Ա. Դ. Վանկյան, Արտաշատի VIII դարի շրջանաձևը, «Вестник» АН АрмССР (обществ. науки), 1974, № 9, стр. 85—86, рис. 3, 4.

²⁸ Ա. Քաջաբашյան, указ. работа, стр. 23 и след.

²⁹ Там же, стр. 18—19.

³⁰ Там же, стр. 26 и след., стр. 51 и след.

щает, что деву Гаянэ вывели из города через южные ворота на магистральную дорогу, ведущую к Мецморскому мосту, и убили ее там же, в болотистом месте, около опоясывающего город рва. На месте, где она была убита, сообщает далее историк, была сооружена часовня-мемориал (Агатапелос, 302, 311). Впоследствии, как известно, на месте часовни был воздвигнут стоящий доныне храм Гаянэ. Из описания историка видно, что место убийства девицы Гаянэ находится неподалеку от южных стен города, вернее—у самых стен. По-видимому, часовня, а затем храм Гаянэ были установлены на том же месте или на некотором расстоянии внутри городских стен, в черте города. То, что болота и какие-либо следы рва в непосредственной близости от храма Гаянэ отсутствуют, но засвидетельствованы историком в местности, где была умерщвлена дева Гаянэ, допускает такое предположение. Так или иначе, район храма Гаянэ—южная граница города.

Упомянутые выше данные письменных источников об оборонительных сооружениях города, его воротах и т. д. подтверждают мнение исследователей, указывающих на особые условия Валаршапата как равнинного города. «Надо полагать,—пишет В. М. Арутюнян,—что из всех античных городов Араратской равнины Вагаршапат был в наиболее невыгодных стратегических условиях, так как был лишен тех естественных преимуществ для обороны, какими, как мы видели, обладали Армавир, Ерундашат и Арташат. Следовательно, он целиком должен был полагаться на свои мощные фортификационные сооружения»³¹. Последние, как мы говорили, состояли из стен, вала и рва. По аналогии с другими городами можно предположить, что каменная стена и земляной вал шли параллельно, а между ними находился ров³².

Для некоторых, большей частью равнинных, городов Двуречья, Ирана и Средней Азии парфянского и сасанидского времени характерны оборонительные сооружения, образующие полный круг или же имеющие округлые формы. Такими городами были Хатра и Ктесифон в Двуречье, Фирузабад, Дарабгирд, Фрааспа (Тахт-и-Сулейман, Шиз) в Иране, Мерв в Средней Азии³³. Часть этих городов датируется более поздним временем, чем Валаршапат, поэтому они не могут служить прямой аналогией, а скорее свидетельствуют о живучести этой формы фортификационных сооружений. Поэтому кажется неубедительной точка зрения, согласно которой прототипами указанных городов могли служить круглые в плане лагеря кочевников³⁴. Тем более это кажется

³¹ В. М. Арутюнян, указ. работа, стр. 79. Ср. О. Х. Халпахчян, Композиционные особенности планировки оборонительных сооружений Армении, «Архитектурное наследство», 19, М., 1972, стр. 148—149.

³² Ср. двойные циркулярные стены в Дарабгирде и два земляных циркулярных вала, разделенных рвом, в Фирузабаде: L. Vanden-Berghe, *Archéologie de l'Iran ancien*, Leiden, 1959, стр. 46—47.

³³ R. Ghirshman, указ. работа, стр. 34—35, рис. 46—47, 160; Г. А. Кошелев, Культура Парфии, М., 1966, стр. 53, 115.

³⁴ R. Ghirshman, указ. работа, там же; Г. А. Кошелев, указ. работа, там же.

маловероятным для городов Западного Ирана и Двуречья. Более правдоподобным нам кажется объяснение Э. Порады, выводившей этот тип из разбивавшихся в равнинных условиях ассирийских военных лагерей³⁵.

В равнинных местностях такая форма фортификационных сооружений облегчает оборону города, поэтому нет ничего невероятного в том, что античный Валаршапат мог иметь крепостные стены, планировка

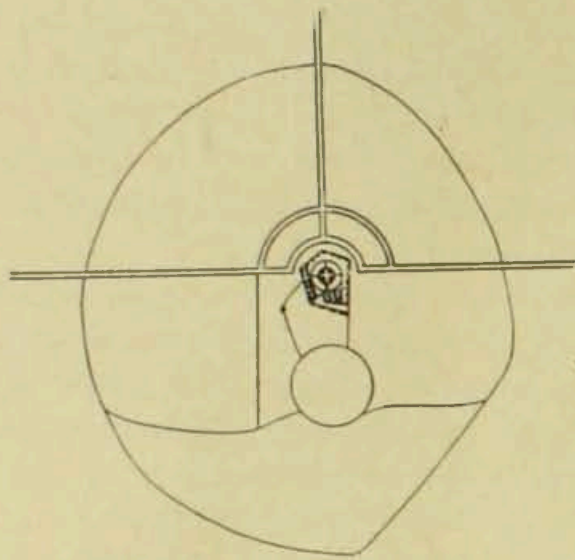

Рис. 2.

которых приближается к кругу³⁶, хотя ряд фактов как будто противоречит такому предположению³⁷. В этой связи большое значение должно иметь то обстоятельство, что вблизи Валаршапата в 40-х гг. VII в. было заложено основание круглого в плане поселения (рис. 2). Это поселение городского типа Звартноц, о существовании которого мы знаем из письменных источников (Себеос, «История», гл. 33; Ованнес Драсханакертци, «История Армении», стр. 88), а также благодаря археологическим работам. В ходе раскопок 1931 г. на расстоянии

0,5 км от развалин храма Звартноц были раскрыты части массивной стены (ширина 1,86 м), облицованной с обеих сторон хорошо обработанными туфовыми камнями. Стена, доследованная в 50-х гг. С. Х. Мнацаканя-

³⁵ E. Porada, *Alt-Iran. Die Kunst in vorislamischer Zeit*, Baden-Baden, 1962, стр. 163.

³⁶ Интересно отметить, что руководитель раскопок 1931 г. в Валаршапате А. Калантар представлял себе основные части города расположенными концентрически — цитадель в городе, а дворец в цитадели (см. *Ա. Քալանթարի աշխատություններ*, указ. работа, стр. 54).

³⁷ На плане поселения Вагаршапат, составленном в 1827 г. и изданном недавно О. Х. Халпахчьяном, к востоку от поселения обозначено возвышение в виде прямолинейного вала, расположенное по оси юго-запад—северо-восток (О. Х. Халпахчьян, указ. работа, рис. 2). Этот вал, определяемый к востоку от кафедрального собора на расстоянии ружейного выстрела у Пгдирского шоссе, упоминается в трудах О. Шахатуняна (*Օ. Շախատունյանի աշխատություններ*, указ. работа, стр. 79—80) и М. Тагнадяна (*Մ. Թաղանյանի աշխատություններ*, указ. работа, стр. 42—44). Остатки его виднелись еще в 30-е годы нашего столетия (*Բ. Ավդալյանի աշխատություններ*, указ. работа, стр. 149). По имеющимся сведениям, здесь была найдена первая эчмиадзинская латинская надпись. Вышеприведенные данные заслуживают внимания; они указывают на прямоугольную, вероятнее всего, конфигурацию оборонительных стен города, хотя для полной уверенности в этом оснований нет. Известно, например, что в 1777 г. католикосом Симеоном были построены новые стены Эчмиадзинского монастыря (*Բ. Ավդալյանի աշխատություններ*, указ. работа, стр. 149). Не исключено, что упомянутые выше данные относятся именно к этим стенам. Для окончательного решения вопросов взаимоотношения оборонительных стен цитадели и города и их конфигурации необходимы археологические изыскания на территории древнего города, которая сейчас в значительной степени застроена.

ном, по его устному сообщению образует вписывающийся в круг многогранник с поперечником в 1 км; в юго-восточной части ее были выявлены ворота шириной в 4 м.

В самом центре поселения был расположен храмово-дворцовый комплекс, обведенный, в свою очередь, многогранной в плане стеной. Вокруг него, вплоть до наружной, оборонительной стены поселения, обнаружены следы построек и каналов. По свидетельству тех же историков, здесь после подачи воды были разведены фруктовые сады и виноградники³⁸. Несомненно, что если древний Валаршапат действительно имел округлые очертания, это должно было непосредственным образом повлиять на планировку возникшего по соседству в тех же равнинных условиях поселения Звартноц. Планировка же последнего, со своей стороны, кажется, ретроспективно указывает на возможность сходной планировки более раннего соседнего города. Если предположение о конфигурации валаршапатских оборонительных стен подтвердится, то ее тождество с планировкой памятников, расположенных к юго-востоку от Армении, можно будет объяснить сходством природных условий, определивших их функциональную общность.

Загородье. Данные письменных источников и результаты археологических работ позволяют говорить о загородном храме, некрополе и о производственных пунктах, расположенных вне города. За городской стеной, на севере, по свидетельству Агатангелоса, лежали виноградники. Вполне вероятно, что образующие пригородную возделываемую территорию сады (*բաղաբուր*) входили в характерный окружающий эллинистические города земледельческий пояс³⁹. Такую зону упоминают историки, говоря о древнеармянских городах Арташате, Еруандашате и о ряде крепостей того же времени. Окружавшая город земледельческая территория состояла из деревень и частновладельческих имений—агараков и дастакертов, принадлежавших частично городской общине, частично богатым горожанам⁴⁰. Поселения такого рода засвидетельствованы также на территории земледельческой округи древнего Валаршапата. Они окружали город—поселения на Мохраблуре и около Техута с юга, поселение около Цахкунка (Маштоци-блур) с запада, поселение на территории IV совхоза с юго-востока. Сборы С. Сардаряна и Р. Торосяна, а также раскопки Г. Арешяна недвусмысленно указывают на античное время их существования. В связи с виноградниками Валаршапата Агатангелос сообщает данные, проливающие некоторый свет на экономическую жизнь города. Речь идет о виноградных давильнях, в

³⁸ Ա. Քալանթար, указ. работа, стр. 20—23, 63—66, 72, табл. III; Բ. Ավդալ-բեկյան, указ. работа, стр. 150 и след.

³⁹ Ս. Երևանյան, Հայաստանի հռոմեա-պարթևական հակամարտության ոլորտում, «Հայ ժողովուրդի պատմություն», հատ. I, Երևան, 1971, стр. 179.

⁴⁰ Գ. Սարգսյան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հելլենիստական դարաշրջանում, там же, стр. 660.

которых обрабатывался виноград и хранилось вино, а также о стеклодельной мастерской (Агатангелос, 150, 166, 192, 201, 280, 302, 311).

К востоку от города, на возвышенности, у самой магистральной дороги—там, где сейчас стоит церковь Рипсиме, по-видимому, возвышалось здание античного храма. На это указывает открытие под плитастрами церкви хорошо обработанных камней от здания, обнаруживающих поразительное сходство по своим размерам и пропорциям с аналогичными камнями гарнийского храма, но не базальтовых, а туфовых⁴¹. Отчетливые пояса в виде жгута, а также ряды бус и ов точь-в-точь повторяют орнаменты гарнийского языческого храма⁴².

Возможно, на месте церкви Рипсиме в античное время стоял языческий храм, похожий на храм в Гарни. Не исключено, что валаршапатский загородный храм, как и последний, был посвящен богу солнца—Михру (Митре), Аполлону. То, что храм стоит за городскими стенами около магистральной дороги, может подтвердить наше предположение. В Арташате храм Солнца-Аполлона был расположен также вне города, у главной дороги (Мовсес Хоренаци, «История Армении», II, 39—49). Эта параллель станет более убедительной, если учесть, что как в Арташате, так и в Валаршапате (об этом говорилось выше) имелся храм Анаит-Артемиды (Мовсес Хоренаци, «История Армении», II, 49; Агатангелос, 321—324). Наличие храмов, посвященных одним и тем же двум божествам, в Валаршапате и в Арташате не случайно. Надо полагать, что в новооснованном Валаршапате, ставшем вскоре столицей, были повторены или переняты явления, характерные для древнего Арташата. По примеру древней столицы в Валаршапате во II—III вв. н. э.⁴³ армянские Аршакиды воздвигли храмы Солнца (Аполлона, Михра) и Луны (Анаит, Артемиды)⁴⁴, причем сходство проявляется даже в том, что один храм стоял в городе, а другой за городом, на дороге. Наличие храмов Солнца и Луны в Валаршапате оправданно и с точки зрения развития культа династических богов древней Армении. Можно с уверенностью утверждать, что все три царские династии древней Армении считали своими богами-покровителями Солнце и Луну. Именно их почитали Еруандиды в Армавире и Багаране,

⁴¹ Ա. Լ. Տիրանյան, Հայկական ճարտարապետությունը ստրկաիրական հասարակարգի ժամանակաշրջանում, стр. 54, рис. 16; его же, ճարտարապետություն (Հայկական մշակույթի հիմնիստական դարաշրջանում), «Հայ մոդերնի պատմություն», հատ. I, стр. 851.

⁴² К. В. Тревер, указ. работа, стр. 37 и след.

⁴³ Очень важно, с одной стороны, что фрагменты античных зданий, найденные под Эмнадзинским кафедральным собором и храмом Рипсиме, датируются примерно одним и тем же временем (анalogии с Гарни позволяют отнести их к первым векам н. э.), а с другой стороны, что эта датировка совпадает с данными письменных источников, относящих основание Валаршапата ко II в. н. э.

⁴⁴ См. 2. Շահինյան, указ. работа, стр. 77, примеч. 2.

рополя как нельзя лучше совпадает по времени с основанием города. Что касается верхнего предела существования некрополя, то руководитель раскопок древнего Валаршапата правильно считает им раннее средневековье (IV—V вв. н. э.)⁵¹. Эти данные нашли полное подтверждение летом 1974 г. во время рытья траншей для водопроводной трубы во дворе фермы Эчмиадзинского совхоза. Хозяйственные части совхоза находятся южнее дороги, ведущей из Эчмиадзина в Ереван, к востоку от винного завода, но севернее возвышенности, названной Скотным могильником, то есть расположены на самой территории древнего могильника г. Валаршапата. Во время земляных работ были потревожены погребения в глиняных гробах, а также каменные ящики. Один гроб удалось полностью собрать и перевезти вместе с инвентарем в Эчмиадзинский краеведческий музей. Погребения имели разную ориентацию. Часть их (как это стало ясно при посещении местности) была направлена с севера на юг; гроб, перевезенный в музей, был ориентирован с востока на запад. Удалось выяснить, что ваннообразные гробы были покрыты керамическими плитами-крышками, над которыми были положены каменные плиты. Инвентарь погребения находился в пространстве между ними. Были найдены стеклянные сосуды, многогранные, шаровидные, грушевидные, с накладными нитями, глиняный одноручный сосуд, пряслица, а также бронзовая ложечка для косметических целей⁵². Большой интерес представляют перевезенный в Эчмиадзинский музей гроб, инвентарь которого состоит из большинства перечисленных выше предметов, а также каменный ящик с глиняным сосудом.

Ваннообразный гроб привлекает к себе особое внимание из-за знаков в виде креста на крышке (рис. 3). Как мы уже говорили, погребения в виде глиняных гробов встречались и раньше на территории некрополя Валаршапата. Принято считать этот тип погребения парфянским и датировать его II—III вв. н. э. Однако не исключена возможность, что этот тип погребения, так же, как и ряд других, считавшихся до сих пор характерными для эллинистического времени (саркофаги, погребения в карасах), мог иметь более древние истоки, восходящие к урартскому времени. Находки глиняных гробов в Сиснане (I в. до н. э.) и в Ошакане (рубеж VII—VI вв. до н. э.), а также, возможно, в самом Аргиштихилили делают вероятным такое предположение. Что касается валаршапатского гроба с крестообразными знаками, то он, вероятно, относится если не к самому концу, то во всяком случае к позднему периоду существования этого вида погребения. По-видимому, эти знаки на крышке не случайны и связаны с религией христианского населения города.

⁵¹ Там же, стр. 55, 59.

⁵² Ф. Խաչատրյան, Ի. Բ. Քրնիշյան, Նյութեր Վաղարշապատի հնավայրերից, «Вестник» АН АрмССР (обществ. науки), 1976, № 5.

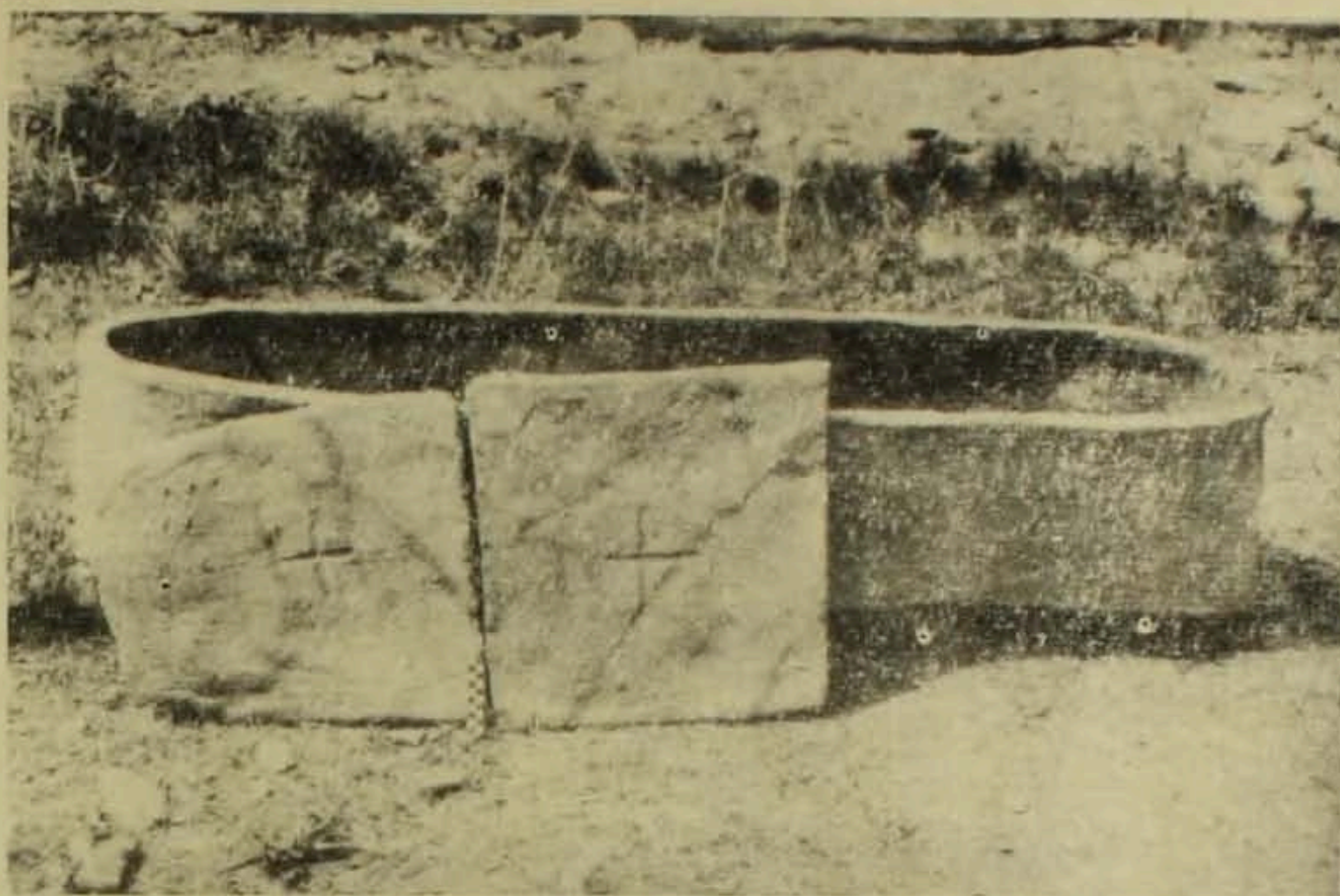

Рис. 3.

Рис. 4.

Ряд других данных, относящихся к инвентарю, позволяет датировать гроб IV—V вв. н. э. Речь идет о флакончиках из тонкого, хрупкого стекла с восьмигранным туловом и длинной шейкой, на дне которых оттиснут звездовидный узор (рис. 4). Многогранные стеклянные сосуды с ручкой или без нее, встречающиеся в античное время, производятся и в более поздние века. Об этом свидетельствуют находки христианского и иудейского стекла, сделанные в сиро-палестинском мире⁵³. Многогранные сосуды типичны и для раннесредневекового стекла Армении⁵⁴.

Таким образом, еще раз подтверждаются данные археологических раскопок, предпринятых в начале 30-х гг. и определяющих конец древнего некрополя IV—V веками н. э. Поздние погребения, безусловно, связаны с христианским населением античного города, начинавшего приходить в упадок.

* * *

Роль археологической информации при обрисовании градостроительной структуры античного Валаршапата очевидна, хотя ядро сведений образуют письменные источники, прежде всего «История Армении» Агатаңгелоса. Полученная при сопоставлении письменных и археологических данных картина, естественно, не в состоянии осветить жизнь города, ее динамику, хотя является абсолютно необходимой для изучения внутренних процессов городского организма, для правильного понимания жизни армянского общества в позднеантичное время.

Вместе с тем она говорит о зрелости градостроительной мысли в древней Армении, непрерывно развивающейся в эллинистическое время. Она свидетельствует об устоявшихся градостроительных принципах, основывающихся на опыте как собственной страны (пример Арташата), так и сопредельных стран (возможно, Парфия, Двуречье).

Заслуживает внимания четкость осуществленного царями-градостроителями общего замысла организации пространства по принципу деления города на составные части, каждая из которых наделена собственными функциями (выделение центрального храмово-дворцового комплекса, расположенного в цитадели, отделение некрополя от соб-

⁵³ A. K i s a, Das Glas im Altertume, Bd. III, Leipzig, 1908 („Christliche und Jüdische Gläser“), рис. 331, 332, стр. 803—804; J. P h i l i p p e, Le monde byzantine dans l'histoire de la verrerie, Bologna, 1970 (гл. II, „La verrerie des sociétés chrétiennes près-croisée et Byzance“), стр. 32 и след., стр. 58 и след., рис. 28; A. E n g l e B e r k o f f, Israel Notes about recent excavations of glasses, „Bulletin des Journées internationales du verre“, т. IV (1965—1966), рис. 89; D. B. H a r d e n, Ancient glass, III. Postroman, „The Archaeological Journal“, vol. CXXVIII, 1972, рис. 1E, табл. V, B, C; см. также „Journal of Glass Studies“, vol. 14, 1972, стр. 154—155.

⁵⁴ Հ. Մ. Ջ ա ն ժ ո լ ա դ յ ա ն, Գ լ ի ն ի ծ ի ջ ն ա ղ ա ռ յ ա ն ա լ ա լ ի ն IX—XIII դդ., Երևան, 1974, табл. II, стр. 64; Ա. Ա. Ջ ա լ ա ն թ ա ռ յ ա ն, Գ լ ի ն ի ն յ յ ո թ ա կ ա ն ժ շ ա կ ո յ թ ը IV—VIII դդ., Երևան, 1970, табл. XXXIII, стр. 57.

ственно города и т. д.). Древний Валаршапат—один из немногих городов эллинистической Армении, о котором мы имеем довольно четкое топографическое представление. Известно не только расположение его составных частей, но и местоположение отдельных сооружений, некоторых производственных объектов (виноградных давлений) и других элементов градостроительной структуры.

Мы постарались показать важную роль археологических данных при исследовании древнего Валаршапата. Несомненно, что дальнейшее изучение городов Армении эллинистического времени в свете результатов раскопок во многом поможет определить такие стороны древней урбанистики, как градостроительная структура, топография, ремесленное производство, торговые отношения и т. д.

ՀԻՆ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ
ԵՎ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋՐ

Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ու մ)

Գրավոր աղբյուրների օգնությամբ և հնագիտական պեղումների շնորհիվ հաջողվում է վերականգնել հին Վաղարշապատի ամբողջական պատկերը. ըստ այդ տվյալների քաղաքը բաղկացած է եղել միջնաբերդից, բուն քաղաքից և արտաքաղաքային տարածքից: Միջնաբերդը մոտավորապես գրավում էր այժմյան էջմիածնի վանքի տարածքը, այն կառուցապատված էր պետական հասարակական նշանակություն ունեցող շենքերով, որոնցից հայտնի են թագավորական պալատը, Անահիտ-Արտեմիսի տաճարը և բաղնիքը: Հին քաղաքը տեղադրված էր միջնաբերդի շուրջը, այսինքն այնտեղ, որտեղ այժմ էջմիածին քաղաքն է: Քաղաքը պաշտպանված էր քարե պարիսպներով, հողն պատվարով և նրանց միջև գտնվող խրամով:

Վաղարշապատի՝ որպես պաշտպանողական բնական առավելություններից զուրկ դաշտավայրային քաղաքի առանձնահատուկ պայմանները ընդգծում էին նրա պաշտպանողական կառույցների դերն ու նշանակությունը: Այս կապակցությամբ բացառված չէ, որ հին Վաղարշապատը, պարթևական ժամանակաշրջանի Միջագետքի ու արևմտյան Իրանի քաղաքների նմանությամբ կարող էր կլորավուն հատակագիծ ունենալ: Հետաքրքիր է նշել, որ Վաղարշապատի հարևանությամբ VII դարում առաջացող Զվարթնոցի քաղաքատիպ բնակավայրն ունեցել է շրջանակ կազմող բազմաձև պարիսպներ:

Քաղաքային պարիսպներից դուրս գտնվում էին արտաքաղաքային անոթիկ տաճարը, հին դամբարանադաշտը և արտադրական օբյեկտները: Տաճարը գտնվում էր Հռիփսիմեի վանքի տեղը և թերևս ձոնված էր արևի աստված Միհրին: Այդ են վկայում նաև այլ տվյալներ, որոնցից երևում է, օրինակ, որ Արտաշատում ևս քաղաքի ներսում գտնվում էր Անահիտի տաճարը, իսկ քաղաքից դուրս, ճանապարհի վրա՝ արևի աստված Ապոլլոնի տաճարը:

Գրավոր և հնագիտական աղբյուրների տվյալների համադրութեամբ ստաց-
ված անտիկ Վաղարշապատի պատկերը վկայում է քաղաքաշինական մտքի
և քաղաքաշինական սկզբունքների մասին, որոնք խարսխված էին ինչպես
սեփական, այնպես էլ հարևան երկրների փորձի վրա: Վերջին տարիներին
կուտակված հնագիտական նյութը, ինչպես նաև գրավոր աղբյուրների արդեն
հայտնի տվյալների համատեղ օգտագործումը հնարավորութեամբ կտան ավելի
մեծ արդյունավետութեամբ ուսումնասիրելու հին Հայաստանի քաղաքները՝
նրանց քաղաքաշինական կառուցվածքը, արհեստավորական արտադրանքը,
առևտրական կապերը և այլն:

ամբողջովին բացվեց ձիթհանի ջոթքարը¹⁸։ Շուրջանակի հղկված են քարի եզրերը. կենտրոնում 14×37 սմ չափերով քառանկյունաձև փոսն է, որն ունի շուրջ 10 սմ խորություն։ Քարի քառանկյունաձև փոսի կենտրոնում շուրջ 20 սմ տրամագիծ ունեցող շրջանաձև բացվածքն է, որը ծառայում էր ձիթհանի քարը մեջտեղում բարձրացող ձողին ամրացնելու համար։ Զոթքարի մակերեսին փորված արձանագրությունը քարի եզրից 10 սմ ներս ժապավենաձև եղրագծով շրջանակավորում է քարի ողորկ, լավ մշակված երեսից շուրջ 2 սմ բարձր քանդակված 17 սմ լայնությամբ մի ժապավեն, որի վրա խոշոր և գեղեցիկ տառերով փորագրված է վանքապատկան արտադրական շենք, ձիթհան կառուցելու մասին առաժմ եզակի շինարարական արձանագրությունը (նկ. 3)։ Փորագրողը, նկատի առնելով քարի կլոր տեսքը, արձանագրությունը գեղեցիկ է եզրով, ժապավենաձև։ Արձանագրության սկիզբը թեև բավականին հողմնահարված է, սակայն պարզ կարդացվում է։ Դժվարընթեռնելի են փակագրերը։ Արձանագրությունն ասում է. Ի ԹՎ ։2ԺԵ։

(1266) Ի ՊԱՐՈՆՈՒԹԵՆ ՈՐԴՈՅ ՄԱՐԾՊԱՆԱ ՎԱՐՀԱՄ ԵՒ ՄԱՄԻԿՈՆ ՇԻՆԵԱԼ ԱՐԴԵԱՄ[Բ]Ք Ի ՎԱՐԳԱՊԵՏԷ ԳՈՐԳԱ։

Արձանագրության տողերը տեղեկացնում են, որ ձիթհանը կառուցվել է Բարձրաքաշի Ս. Գրի-

գոր վանքի արձանագրություններում բաղմիցս հիշատակվող, Տաշիր գավառում հաստատված Մամիկոնյանների նախարարական տան նշանավոր ներկայացուցիչ Մարծպանի Վահրամ և Մամիկոն որդիների պարտություն ժամանակ, Գորգ վարդապետի կողմից։

Արձանագրության մեջ հիշատակվածը, ակնհերևարար, այն վարդապետ Գորգն է, որը Գսեղ գյուղի գերեզաճայաց ձորում գտնվող Քառասնից մանկանց եկեղեցու XIII դարի արձանագրությունների համաձայն եղել է այդ վանքի առաջնորդը։

Հայաստանում, Անի քաղաքի և Լոռի ձիթհաններից բացի, միջնադարյան հնավայրերում հայտնի ձիթհաններից առավել նշանակալից են Մշկավանք և Գեղարդ վանքերի ձիթհանների տրորող քարերը, որոնք, սակայն, արձանագրություններ չունեն։ Զիթհանների վերաբերյալ տեղեկությունները մեզ են հասել Այրարատ, Սյունիք, Գուգարք և այլ նահանգների բազմաթիվ գավառներից, որը ցույց է տալիս, որ կտավատի ցանքերը ընդարձակ տարածություններ են զբաղեցրել մասնավորապես նախալեռնային շրջաններում¹⁹։ Այդ տեղեկությունները մեկ անգամ ևս ընդգծում են կտավատի մշակության և ձիթագործության կարևոր դերը միջնադարյան Հայաստանի տնտեսության մեջ։

Գ. ԿԱՐԱՆԱՆՅԱՆ

¹⁸ Գսեղ գյուղի Բարձրաքաշի ձիթհանը հողից մաքրելու աշխատանքները կատարել են Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտի 1977 թ. շրջանավարտներ Ռ. Մխիթարյանը, Ս. Մաջակյանը, Կ. Ուրգոյանը, Պ. Քուլինյանը և Ա. Վերաբյանը։

¹⁹ Կտավատի մշակությունը Շիրակում, Տաշիրում, Վայոց ձորում և Հայաստանի այլ նախալեռնային շրջաններում տարածում է ունեցել ընդհուպ մինչև XX դարի առաջին տասնամյակները։

ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԵՎՍ ՄԵԿ ՆՈՐԱԴՅՈՒՏ ԱՐԱՄԵԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սպիտակի մերձակայքում 1977 թ. ամռանը հայտնաբերված արձանագիր քարը, որ, ինչպես պարզվել է, հանդիսանում է Արտաշես I թագավորի սահմանաքարերից մեկը՝ արամեական արձանագրությամբ, նման է նախորդ տարիներին գտնվածներին¹։ Կոթողը լայնանում է գեպի վերև ու ավարտվում երեք բնորոշ կոորացող ատամներով, ներքևում ունի նույնչափ բնո-

րոշ մի պոչուկ, որի օգնությամբ կանգնեցվում էր բառակող քարե պատվանդանի վրա՝ հայտնի առաջժմ միայն Մովսես Խոթենացու նկարագրությունից։ Քարի ընդհանուր բարձրությունը 107 սմ է, պատրաստված է տեղական սև կարծր տուֆից։

Արձանագիր նման կոթողներ շատ են գտնվել Հայաստանում։ Այսօր նրանց թիվը 9-ի կամ 10-ի է հասնում։ Կոթողների մի առանձին խումբ են կազմում Սևանի ավազանում գտնվածները. Կամոյի շրջան՝ Կարմիր գյուղում (Ղուլալի), Մարտունիի շրջան՝ Կղնութում կամ Ալրերգում (Ղարանլուխ), Վաղաշենում, Լիճքում, Ծակքարում։ Մի կոթող գտնվել է հարավում՝ Զանգեզուրում, Իշխանասար լեռան ստորոտում, Սի-

¹ Քարը գտել է դասախոս Ն. Դավթյանը։ ՏՆՍ Ա. Ք ա լ ա ն թ ա ռ յ ա ն, Գ. Ս ա ռ գ ը ս յ ա ն, Ի. Ղ ա ռ ի ռ յ ա ն, Արամեերեն արձանագրություն. Նորահայտ հուշարձաններ՝ Սպիտակի շրջանում, «Սովետական Հայաստան», 17 հուլիսի 1977։

սիանից Գորիս տանող խճուղուց ոչ հեռու՝ Երկու այլ կոթող հայտնաբերվել են Դիլիջանի ու Իջևանի միջև, Թեղուտ գյուղի մոտ՝:

Կոթողի հայտնաբերման վայրը, մյուսների համեմատությամբ, ամենահյուսիսայինն է Հայաստանում: Գրություն ձևով նրա արձանագրությունը նմանվում է թե՛ Սևանի արձանագրությունների, և թե՛ Զանգեզուրի արձանագրության տառանիշերին, հատկապես վերջինների անկյունավոր և լայն բնույթին: Զիզղագաձև, երկարավուն նունը, բնորոշ գլխիկով բերք, բերի և բեշը յուրահատուկ կապերը, փոքր վավր՝ վերևի մասում թեք գծիկով, նման են Սևանի արձանագրությունների համապատասխան տառանիշերին, անկյունավոր իռֆը և կլորավուն թևեր՝ Զանգեզուրի արձանագրության համապատասխան տառերին: Սպիտակի արձանագրության մի շարք տառաձևեր, ինչպիսիք են ալեֆը, դալերը, գալնը, ֆաֆը, խերը, միմը, սամեֆը, բեշը, տավը, ընդհանուր են Արտաշեսի մյուս բոլոր արձանագրությունների համար: Որոշ տառանիշերի ձևերը հատուկ են միայն այս արձանագրությանը՝ սեպաձև յոդը, տողի վերևում տեղադրված կլորավուն լամելը, մասամբ նաև թեք դրված շինը (այն իր դիրքով հիշեցնում է նաև Կի Ռուստեմի, էլեֆանտինայի և Արաբիսոնի արձանագրությունների նույն տառերին): Ընդհանուր առմամբ Սպիտակի կոթողի արամեական արձանագրությունը հիշեցնում է հին՝ մ. թ. ա. II դարի և դրանից էլ վաղ ժամանակաշրջանով թվագրվող գրության ձևերը: Եւ, հավանաբար, աքեմենյան կայսրության դիվանատանը կիրառություն գտած արամեական գրության ձևերից սերող տարբերակներից մեկն է, բայց առավել ակնհայտ է թվում նրա ազդակցությունը Կապադովկիայի կամ Կիլիկիայի Արաբիսոն վայրի մ. թ. ա. III—II դդ. արձանագրությունների հետ, որով մի անգամ ևս հաստատվում է արտաշեսյան արձանագրությունների տառանիշերի և փոքրասիական արամեական արձանագրությունների նմանության մասին Ա. Բորիսովի դիտողության ձգմարտացիությունը²: Հայաստանի կապը Փոքր Ասիայի հետ, մշակութային բազմաթիվ այլ դրսևորումներ ունենալուց բացի, իր ակունքներով հասնում է աքեմենյան ժամանակաշրջանին: Վերջերս պարզ-

վել է, օրինակ, որ աքեմենյանների օրոք Հայաստանը մտնում էր փոքրասիական զինվորական շրջանի մեջ:

Կայսերական դիվանատան հնագրական ավանդույթին հետևող Արտաշեսի արձանագրություններում հավաստված գրության ձևերը ա-

Սպիտակի արամեական արձանագրությունը

վելի ուշ փոխարինվում են նոր ոճի տառերով, ինչպես երևում է Սիսիանի մ. թ. ա. I դարի և Գառնիի մ. թ. II—III դդ. նաև Վրաստանի արձանագրություններից, որոնք, ըստ Ա. Փերիխանյանի, նման են Հյուսիսային Միջագետքի ու Հյուսիսային Ասորիքի արձանագրությունների հնագրական բնույթին⁴:

² Այս արձանագրությունների մասին գրականությունը տե՛ս A. Perikhanian, Les inscriptions araméennes du roi Artachès, „Revue des Études Arméniennes“, 1971, հատ. VIII, էջ 169, ծան. 2:

³ А. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1946, № 2, էջ 98—100:

⁴ А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни, «Материалы по истории Армении», 1964, № 3, էջ 126: նույնի՝ Inscription araméenne gravée sur une coupe d'argent trouvée à Sisian (Arménie), „Revue des Études Arméniennes“, 1971, հատ. VIII, էջ 5—8:

նոր ոճի տառանիշերի մուտքը Հայաստան տեղի է ունենում մ. թ. ա. I դարում, երբ հայաստրական փոխհարաբերությունները նոր փուլ են թևակոխում իրեն հետևանք Տիգրան II-ի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հանրահայտ միջոցառումների:

Արձանագրությունը, որ բաղկացած է վեց տողից, վերծանվում և թարգմանվում է այսպես.

Առաջին տողում կարգում ենք՝ RTIŠS—Արտաշես արքայի անունը: Ուշադրության արժանի է անվան նոր կերպարը: Եթե Սեանի և Զանգեզուրի արձանագրություններում այդ անունը հանդիպում է Արտաշեսի (կարելի է կարդալ և Արտաշեսյան) ձևով, որն Արտաքսեռքսես անվան պարսկական ձևն է, իսկ Թեղուտի արձանագրություններում՝ Արտաքսեռքսես, որը նույն անվան հունական վերարտադրությունն է, ապա Սպիտակի արձանագրությունում անունը, նույն պարսկական կերպարն ունենալով հանդերձ, առանց վերջին յոդի է՝ Արտաշես, վկայված նակշ-ի Ռուստեմի մ. թ. ա. III դարի արձանագրությունում⁵, և որը արդեն ավելի մոտ է հայկական Արտաշես ձևին:

Երկրորդ տողում կարգում ենք՝ MLK RWNDKN—արքա, Երվանդունի: Սեանի արձանագրությունների նմանությամբ IWLK—արքա գոյականը անորոշ ձևով է պատկերված, իսկ «րավանդական» Երվանդունի տոհմանունը՝ առանց սկզբնական ալֆի: Զանգեզուրի և Թեղուտի արձանագրություններում «մելեք» և «րավանդական» բառերի միջև կա ալֆ տառը: Ա. Փերիխանյանի կարծիքով այն վերաբերում է «րավանդական» տոհմանվանը, որը պետք է կարդացվի արավանդական⁶: Բացառված չէ նաև (ըստ Բ. Նավեհի), որ վերոհիշյալ ալֆը «մելեք» բառի վերջին տառն է, որով այն ստանում է նման դեպքերում արամեերենին հասուն մալֆա որոշյալ ձևը⁷: Այս պարագայում առանց նախահունչ ձայնավորի «րավանդական» ձևը ուժի մեջ է մտնում: Այդ երևույթը, էդ. Աղայանի համոզմամբ, իր հաստատումն է գտնում հին հայերենի բարբառների որոշ խմբերում⁸:

⁵ И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армени, ВДИ, 1955, № 2, էջ 170:

⁶ А. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, «Мատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, էջ 121:

⁷ А. Perikhanian, Les inscriptions araméennes du roi Artachès, «Revue des Études Arméniennes», 1971, հատ. VIII, էջ 174:

⁸ Է. Դ. Աղայան, Բարբառային հնագույն

Երրորդ տողում կարգում ենք՝ TB' BR—վեհր (բարին), որդի: Բարի կամ վեհ պատվանունը մտնում է Արտաշես թագավորի տիտղոսաշարի մեջ. Զանգեզուրի արձանագրությունում հանդիպում է իր անորոշ՝ TB ձևով, իսկ Թեղուտի արձանագրությունում՝ TBY ձևով, որը հավանաբար որոշյալի սխալ գրանցումն է: BR—որդի բառը հանդիպում է բոլոր արձանագրություններում և անմիջականորեն կապվում է հաջորդ տողի հետ:

Չարորդ տողում կարգում ենք՝ ZRYTR MHLQ—Զարեհի, բաժանող: Վաղուց պարզված է, որ Զարիտար անվան տակ պետք է հասկանալ Արտաշես թագավորի հորը՝ Զարեհին: Անունը վերարտադրված է ավանդական, այսպես կոչված, պատմական (աթեմենյան) ուղղագրությամբ, այնպես, ինչպես որ մենք այն հանդիպում ենք Արտաշեսի մյուս արձանագրություններում, բացառությամբ Զանգեզուրի արձանագրության, որտեղ նույն անունը հնչյունական ուղղագրությամբ Զարեհր ձևով է գրանցված: Ա. Փերիխանյանի կարծիքով այդ ձևն արտահայտում է միջին մարական արտասանությունը⁹ և, ինչպես դժվար չէ կոհել, ավելի մոտ է հայկական ձևին: Ուշադրության արժանի է, որ Թեղուտի և Զանգեզուրի արձանագրությունների նմանությամբ Զարեհի որդի (BR ZRYTR) կառուցվածքը ճիշտ է արամեերենի քերականության կանոնների տեսակետից (սեռական հոլով արտահայտող BR—որդի գոյականի այսպես կոչված զուգակցված ձևը՝ status constructus + հասուն անունը): Այդ կանոնի խախտումը մեզ հայտնի է Սեանի արձանագրություններից, որտեղ BR ZRYTR բառերի միջև խցկված է սեռական հոլովի ZY մասնիկը, որի առկայությունը լրիվ ավելորդ է, քանի որ սեռական հոլովի իմաստը կրկնակի անգամ է արտահայտվում¹⁰:

«Մխալաք»-ը բաժանել, բաժանում կատարել բայի դերբայական ձևն է: Նախորդ բոլոր արձանագրություններում այն հանդես է գալիս անցյալ կատարյալի (պերֆեկտի) եզակի երրորդ դեմքով՝ «խալաք»—բաժանեցի, բաժանում կատարեցի իմաստով: «խալաք» բայի սկզբում, առաջին անգամ Սպիտակի արձանագրությունում հանդիպող միմբ նրան դերբայական իմաստ հաղորդող բառափոխիչ, բառակազմիչ նախամասնիկն է:

տարբերություններ հայերենում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1958, № 5, էջ 72:

⁹ А. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, էջ 109:

¹⁰ А. Я. Борисов, նշվ. աշխ., էջ 101-102:

Հինգերորդ տողում կարդում ենք՝ RQ BZNY B: «Արաք»-ը հող գոյական անվան անորոշ ձևն է: Այն առաջին անգամ հանդիպեց Սևանի Մակեթարի լավ պահպանված արձանագրությունում¹¹ և ապա Զանգեզուրի և Թեղուտի արձանագրություններում:

Տառերի հաջորդ խումբը կազմված է տարածքային իմաստ հաղորդող B—«մեջ» տեղի նախդիրից և ZNH (H-ի փոխարեն այստեղ հանդիպող յոդը պետք է վրիպակ համարել)¹²—«այս» ցուցական դերանունից: Խոսքի երկու մասերի համադրությունը՝ BZNYH ընդունված է հասկանալ որպես «այստեղ» (բառացի՝ սրա մեջ, սրանում) մակրայն: Սակայն բացառված չեն և այլ ընթերցումներ, որոնք մեծ մասամբ կախված են Z-ին հաջորդող տառանիշի ճիշտ վերծանումից, քանի որ նրա տակ կարելի է տեսնել ոչ թե նուն, այլ Բաֆ տառը (նուն-ին հատուկ զիզգագաձև գծի փոխարեն ցանկության դեպքում կարելի է Բաֆ տառին բնորոշ գլուխը տեսնել): Եման դեպքում տառերի ամբողջ խումբը հնարավոր է կարդալ BZKY, որը նույնպես «այստեղ» կամ «սրա մեջ» (արամեական ճիշտ ձևը՝ BZK) մակրայի իմաստը կարող է ունենալ, քանի որ ZKY նշանակում է «այս» կամ «այն» և B նախդիրի օգնությամբ ստանում է տեղի իմաստ:

Հիշատակենք նաև ընթերցման վերջին, ճիշտ է բավական հազվագյուտ, հնարավորությունը, ըստ որի տառերի հիշյալ խումբը կարելի կլինի կարդալ BZK, ավելի ճիշտ՝ BZKY, համազոր «որ» հարաբերական դերանվանը¹³:

Տողի վերջում նշմարվող B նիշը, որը, մեր կարծիքով, «մեջ» նախդիրն է, հավանաբար անմիջականորեն առնչվում է հաջորդ տողում գրված բառի հետ:

Վերջին, վեցերորդ տողում ընթերցվող տառերը ավելի անփութորեն են փորագրված, ուստի թվում է թե այստեղ ավելի դժվար է կողմնորոշվել: Սակայն հաշվի առնելով արտաշեսյան արդեն հայտնի արձանագրությունների տվյալները, կարելի է տարբերել Q և R տա-

ռանիշերը: Նրանք վերարտադրված են կապգրի ձևով և գուցե այդ է պատճառը, որ այստեղ կան լրացուցիչ հորիզոնական և ուղղահայաց գծեր, որոնք չեն իմաստավորվում: Հնարավոր է Բաֆ տառի փոխարեն կարդալ Ռե տառը, բայց այդ դեպքում որևէ հասկանալի բան չի հաջողվում ընթերցել: Ուստի մյուս արձանագրությունների նմանությամբ կարդում ենք QR[Y] — գյուղ ոչ լրիվ գրված բառը, որը նախորդ տողի վերջի B տեղի նախդիրի հետ միասին ստանում է «գյուղում», «գյուղի մեջ» իմաստը:

Արտաշես I-ի մյուս սահմանաքարերի նմանությամբ Սպիտակի կոթողի վրա բացակայում է գյուղի անունը, թեպետ տեղը այդ անվան համար ազատ է թողնված: Թերևս գրիչները դժվարացել են հայկական գյուղերի անունները արտաբերել արամեական տառերով:

Արձանագրության ամբողջական տառագարձությունը և թարգմանությունը հետևյալն է.

1. RTHSS	Արտաշես
2. MLK RWNDKN	արքա, Երվանդունի
3. TB'BR	վեհր, որդի
4. ZRYTR MHILQ	Զարեհի, բաժանող
5. 'RO BZNY B	հողը, այստեղ, (այս-ինչ) գյուղի մեջ
6. QR [Y]	

Սպիտակի արամեական արձանագրության ընթերցումից երևում է, որ այն Արտաշես I-ի մյուս արձանագրությունների նմանությամբ բաղկացած է երկու որոշակի մասերից՝ թագավորի տիտղոսաշարից և միջոցառումն ազդարարող գործնական մասից: Զանգեզուրի և Թեղուտի արձանագրությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ սահմանաքարերի վրա Արտաշես I-ը հանդես է գալիս երկու տիտղոսաշարերով՝ մեկն ընդարձակ, մյուսը՝ համառոտ: Ընդարձակ տիտղոսաշարը մեզ հայտնի է Զանգեզուրի և Թեղուտի արձանագրություններից. «Արտաշես, արքա, Երվանդունի, որդի Զարեհի, վեհ: թագակիր, հզորության դաշնակից, հաղթական փառք ունեցող»¹⁴, Համառոտ տիտղոսաշարն ունի մի քանի տարբերակ, որոնցից մեկը Սպիտակի արձանագրությունում է հանդիպում: Սևանի՝ Կզնուի (Ղարանլուխ) տիտղոսաշարը ամենակրճատ ձևն ունի. «Արտաշես արքա որդի Զարեհի»: Կարմիր գյուղի (Ղուլալի) և Մակեթարի արձանագրություններում կարդում ենք. «Արտաշես արքա, որդի Զարեհի, Երվանդունի»: Սրանց համեմատությամբ Սպիտակի արձանագրությունում տիտղոսաշարի հերթականությունը քիչ փոփոխված է՝ Երվանդունի տոհմանունը ոչ թե շարքի վերջում է հանդիպում, այլ «արքա» բառից հետո, ապա ավել-

¹¹ Գ. Տիրացյան, Արտաշես I-ի արամեատառ նորագյուտ արձանագրությունը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 10, էջ 107:

¹² Նման վրիպակների կամ այլադրությունների օրինակներ (DKY-ի փոխարեն DK, ZNH-ի փոխարեն ZN) տե՛ս М. Н. Виноградский, «Словарь арамейских надписей Палестинский сборник», вып. 4, 1959, էջ 236, 237, 1962, էջ 211—212:

¹³ G. Dalman, «Aramaisch-hebraisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch, Frankfurt, 1922, էջ 51:

¹⁴ Հանդես, № 4

¹⁴ A. Perikhanian, սշգ. աշխ., էջ 171:

լացված է ընդարձակ շարում վկայված վեհ, բարի պատվանունը: Արտաշեսի տիտղոսաշարի ամենահետաքրքիր առանձնահատկություններից մեկը «րավանդական» — Երվանդունի տոհմանվան առկայությունն է, մի հանգամանք, որի վրա ուշադրություն է դարձվել դեռևս Սևանի Ծակքարի կոթողը հրատարակելիս: Գրավոր աղբյուրները չեն խոսում ազգակցական որևէ կապի մասին Արտաշեսի ու իրեն նախորդող Երվանդունիների դինաստիայի միջև: Ընդհակառակը, Արտաշեսի և Երվանդ վերջինի միջև գոյություն է ունեցել կատաղի թշնամություն: Ուստի յուրացնելով իր նախորդների տոհմանունը և մտցնելով այն իր տիտղոսաշարի մեջ (ինչպես կրճատ, այնպես էլ ընդարձակ), Արտաշեսը հետապնդել է որոշակի քաղաքական նպատակներ երկրի ներքին և արտաքին կյանքում: Երվանդունիների իրական ազգակցական կապերը Արեմենյանների հետ հնարավորություն էին տալիս Արտաշեսին այդ քայլով հաստատել իր գահակալման օրինականությունը, դիմագրավել Հայաստանի նկատմամբ ոտնձգություններ կատարող Սելևկյաններին:

Սպիտակի արձանագրությունը, այսպես կոչված, կրճատ տիտղոսաշարերից ամենից լիակատարն է պարունակում և, անկախ պատվատիտղոսների հերթականության փոքր խախտումից, նման է Թեղուտի ու Զանգեզուրի արձանագրությունների ընդարձակ տիտղոսաշարի սկզբին:

Արձանագրության երկրորդ, գործնական մասը հողի բաժանման մասին է խոսում ոչ թե գյուղերի միջև, այլ այսինչ գյուղում, այսինչ գյուղի մեջ, որով այն տարբեր երանգ է ստանում: Նման երանգ ունի, ըստ Ի. Ն. Վիննիկովի, նաև Ծակքարի արձանագրության վերջավորությունը: BYN — բեն խոսքի մասը Ի. Ն. Վիննիկովը թարգմանում է որպես նախդիր՝ «մեջ» և ոչ թե մակբայ՝ «միջև», ուստի նրա ընկալմամբ Ծակքարի արձանագրության վերջին տողերը հետևյալ կերպ են պատկերվում. «Բաժանեց հողը (այսինչ) գյուղի մեջ (գյուղում)»¹⁵, որով Ծակքարի արձանագրությունը համահնչյուն է դառնում հրատարակվող արձանագրությանը: Այդպիսին է, հավանաբար, նաև Զանգեզուրի արձանագրության բնույթը, որտեղ գործնական մասը սկզբում է փորագրված: Երկրորդ տողի սկզբում QRY — գյուղ բառի առաջ Ի. Նավեհը առաջարկում է վերականգնել Լ նախդիրը¹⁶, որն այստեղ կարող է տեղի իմաստ ունենալ, բայց Սպիտակի արձանագրության տվյալները

ավելի որոշակի են դարձնում B տեղի նախդիրի առկայության հնարավորությունը, որով պարզվում է, որ Զանգեզուրի արձանագրությունում էլ խոսքը գյուղում, գյուղի ներսում կատարվող բաժանման մասին է:

Թեղուտի արձանագրության մեջ հիշատակվող BNY (BYN) թարգմանվում է «միջև» մակբայով, այնպես, ինչպես նախորդ արձանագրություններում այն թարգմանել են Ա. Բորիսովը, Ի. Դյակոնովն ու Կ. Ստարկովան, Գ. Տիրացյանը: Թեղուտի և Սևանի արձանագրությունների նման մեկնաբանությունը կապված է գյուղ գոյականի թիվը ճիշտ որոշելու հարցի հետ: Այն հանդիպում է երկու ձևով QRY՝ (Թեղուտ և գուցե Զանգեզուր) և QRY (Կղնութ [QR/Y, Ծակքար QRY կամ QRS և Սպիտակ QR/Y]): Երկու ձևերն էլ արտացոլում են եղակի թիվը: Նման վիճակում կարելի էր հարցը սպառված համարել, քանի որ եղակի թիվը գրված գյուղ գոյականը բացառում է «բաժանեց հողը գյուղերի միջև» թարգմանությունը, եթե չլինեին Ա. Փերիխանյանի ու Ի. Նավեհի բերած QRY՝ և QRY հոգնակի ձևերի օրինակները¹⁷: Մեր նպատակից դուրս է այս մանրամասնությունների մեջ մտնելը, բայց միանգամայն պարզ է, որ Սպիտակի կոթողի վրա հաստատապես B (մեջ) նախդիրն է փորագրված, և ոչ թե BYN մակբայը, մի հանգամանք, որ նոր երանգ է հաղորդում հողաբաժանման գործողությանը:

Հանրագումարի բերելով արձանագրության վերաբերյալ արված մեր դիտողությունները, նշենք նրա առավել կարևոր առանձնահատկությունները, ինչպիսիք են՝ Արտաշես անվան նոր կերպարը, բաժանել բայի դերբայական ձևը, «մեջ» նախդիրի առկայությունը: Մնացած առանձնահատկությունները, կապված հիմնականում գոյական անունների ոչ ճիշտ օգտագործման հետ (որոշյալ առումի փոխարեն՝ անորոշը) համահնչյուն են մյուս արձանագրություններին: Նման շեղումները ցույց են տալիս, որ շնայած լեզուն արեմենյան կայսրության մեջ տարածված արամեերենն է (Reichsaramaisch), սակայն Հայաստանում այն չի գտնվել իր բնական միջավայրում, չի խոսվել, այլ օգտագործվել է միայն որպես պետական պաշտոնական լեզու: Արամեերենը մյուս հին գրությունների նկատմամբ ուներ մեծ առավելություններ՝ այբբենական բնույթը, դյուրամատչելիությունը, հեշտությամբ փոխադրվող նյութերի վրա (պապիրոս, կաշի) գրելու հնարավորությունը: Դա է պատճառը, որ այդ լեզուն տարածում գտավ հին արևելյան այնպիսի պետության մեջ, ինչպիսին Ասորեստանն էր, և

¹⁵ И. Н. ВИННИКОВ, *նշվ. աշխ.*, պրակ VII. 1962, էջ 220, նաև՝ պրակ IV, 1959, էջ 205.

¹⁶ A. Perikhanian, *նշվ. աշխ.*, էջ 174.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 173—174.

գուցե նաև Ուրարտուում¹⁸։ Մեծ նշանակություն ստացավ արամեերենը աքեմենյան կայսրության սահմաններում, որպես պետական լեզու։ Բնական է, որ այդ իրավիճակը պետք է տարածվեր նաև աքեմենյան կայսրության կազմի մեջ մտնող Հայկական սատրապության վրա։ Անուղղակի տվյալներ կան այն մասին, որ Երվանդ սատրապի (մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կես) դիվանատունը օգտագործում էր արամեերենը իր պաշտոնական գրագրությունների ժամանակ։ Իրեն Երվանդունի հորջորջող և այդ միջոցով Աքեմենյանների հետ աղղակցական կապ հաստատելու ձգտող Արտաշեսը, բնականաբար, պիտի ուզեր վերականգնել աքեմենյան գրասենյակային պրակտիկայի հին ավանդները, մանա-

վանդ որ արամեերենի օգտագործումը հունականությունը պարտադրող Սելևկյան տերությանը հակադրվելու միջոց էր։

Սպիտակի նորագյուտ կոթողը, ընդարձակելով Արտաշեսի սահմանաքարերի տարածման շրջանները դեպի պատմական Գուգուրքը, մի անգամ ևս հաստատում է նրանց մասին Մովսես Խորենացու հաղորդածի արժանահավատությունը և մեծ նշանակություն ունի հին Հայաստանի ողջալուսնական կյանքում մ. թ. ա. II դարի առաջին կեսին իրագործվող ուղագրավ միջոցառումներից մեկը՝ հողային ռեֆորմը ճիշտ հասկանալու համար։

Գ. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

ՆՈՅՆՄԲԵՐՅԱՆԻ ԲԵՐԴԱՏԵՂԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԳԱՇՏԸ

1976 թ. հունվարին Նոյեմբերյանի շրջկենտրոնից 2 կմ հյուսիս-արևելք, շինարարության ժամանակ բացվեցին դամբարաններ, որոնք պատկանում են Նոյեմբերյանի Բերդատեղ կոչվող կիկլոպյան ամրոց-բնակատեղիի նորահայտ մի ընդարձակ դամբարանադաշտի։ Ամրոցը, որ հիշեցնում է ուրարտական տիպի կառույց, Նոյեմբերյանի շրջանի կիկլոպյան առավել ուշ ժամանակաշրջանի շինություններից է։ Հիմնական բնակչությունն ապրել է ամրոցի շրջակայքում, ուր հայտնաբերված են բազմաթիվ կացարանների հետքերը։ Հարթ, տափարակ դադաթ ունեցող բարձունքի հարավ-արևելյան սարահանդին ձգվում է սպիտակ ֆելզիտի քարահանքը։ Յավդք, դամբարանադաշտն ավերել էին այստեղ աշխատած բուլղոզերները։ Մեզ հաջողվեց փրկել միայն որոշ նյութեր ու պեղել շուրջ 10 դամբարան։ Դատելով դամբարանների ձևերից և նրանցում հայտնաբերված հնագիտական նյութերից, պետք է ենթադրել, որ այստեղ թաղումներ կատարվել են մի քանի հարյուր տարի՝ սկսած զարգացած երկաթի դարաշրջանից մինչև վաղ հայկական։ Թաղման իրենց ձևերով դամբարանները տարբեր տիպի են։ Համեմատաբար շատ են ուղղանկյունաձև քարաբեկորները։ Սրանցից ավելի երկարավունները սալիկներով բաժանված

են երկու մասի՝ հանգուցյալների ոտքերի կողմում խեցեղենը դնելու նպատակով։ Դամբարանների առանձին օրինակներ թոնրաձև տեսք ունեն, շրջափակված մանր սալիկներով։

Դամբարանադաշտի նյութերի ուսումնասիրությունը բերում է այն ենթադրության, որ վաղ հայկական տեղաբնիկներն ունեցել են զարգացած երկրագործություն, անասնապահություն, խեցեղործություն։ Մտորեն ներկայացնում ենք Բերդատեղի դամբարանադաշտի հնագիտական հուշարձանները՝ ըստ դամբարանների, անդրադառնալով առավել տիպականներին։

Առաջին դամբարանը կոչմանորոշված է արեւելքից-արևմուտք։ Դամբարանի խեցեղենը, որ պատրաստված է կոշտ ավազախառը կավից, ունի հաստ պատեր և որոշ չափով՝ գունազրկված սև փայլ։ Դամբարանադաշտի խեցիկներից կլոր հատակ ունեցող զնգաձև դավերից ավելի մեծը (աղ. II, 6) ունի սև փայլ։ Նրա փորի պարագիծը ԶI, իսկ բերանի շայնությունը՝ 9 սմ է։ Գավը զարդարուն է։ Բնակի տակից անցնում են հատիկանման եռաշար նախշեր, իսկ փորի մեջտեղով՝ միմյանց զուգահեռ գծեր, որոնք հատվում են վզի տակից մինչև հատակն իջնող եռանկյունաձև երկրաչափական նախշերով։ Դամբարանում գտնվեցին բրոնզե խողովակաձև զարդեր, շղթաներ, թռչունիկամ օձի գլխի նման օղակաձև բրոնզե ճարմանդ և կոճակներ (աղ. IV, 4)։ Բրոնզե իրերից դամբարանում հանդիպեցին նաև 10 և 11 սմ տրամագծով վահանակներ, որոնք երիզված են նուրբ ու բարակ գծանախշերով։ Նրանցից ամենամեծն ունի հասկանման նախշեր։

Երկրորդ ուղղանկյունաձև դամբարանը շրջափակված էր 7 սմ հաստության սալերով։ Դամ-

¹⁸ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, Ереван, 1950, էջ 26—27; Г. А. Тирация, Некоторые аспекты внутренней организации армянской сатрапии («Математико-религиозные аспекты», 1972, № 2) հոդվածի «К вопросу о ханцелярии и писце сатрапа» բաժինը։

ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(Նյութական մշակույթի ժառանգորդության հարցի շուրջը)

Գ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ

Անցած տասնամյակը Ուրարտուի և հին Հայաստանի հնագիտության համար հատկապես արգասավոր կարելի է համարել: Կարմիր բլուրի և Արին-Շիրի, Գլին (1978) Նյութական մշակույթի ժառանգորդության հարցի շուրջը, Պատմա-անասնական հանդես № 1. . 43-60. ներքին տեսնասիվացմանը, Օշականի ուրարտական նորագյուտ հուշարձանի ուսումնասիրման սկզբնավորմանը: Թուրքիայում, Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, Վանի (Թոփրախ-կալե), Երզնկայի (Ալթըն-թեփե) և Բաղնոցի (Ավնավուր-թեփե) կողքին պեղումներ սկսվեցին Մշո դաշտի Կայալի-դերեում, Վանից հարավ-արևելք ընկած Հայկաբերդում (Չավուշ-թեփե), Աղջեվադում (Քեֆ-կալեսի)¹ Վանա լճի հյուսիսային ափին, ինչպես նաև Խարբերդի դաշտի ջրասույզ արվող մասում՝ Նորշենի և Աշվանի բլուրներում: Ուրարտական հուշարձանների պեղումներ ծավալվեցին Իրանի հյուսիս-արևմտյան տարածքում, Հավթավան-թեփեում՝ Ուրմիա լճի մոտ և Բաստամում՝ Մակվից հարավ:

Նոր վերելք ապրեց նաև հին Հայաստանի հնագիտությունը: Ուսումնասիրվող Արմավիրի ու Գառնիի կողքին սկսվեցին Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի հուշակավոր մայրաքաղաք Արտաշատի պեղումները:

Այդ ընդհանուր առաջընթացի պայմաններում կուտակվող նոր նյութերը էլ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին ընդլայնելու ուրարտա-հայկական մշակութային առնչությունների շրջանակները: Այսօր կարելի է արդեն խոսել ոչ թե մի¹, այլ մի քանի բնագավառների մասին, որտեղ մշակութային հաջորդակցությունը հաստատվում է ամենայն որոշակիությամբ:

Խոսքը միայն նյութական մշակույթի այնպիսի դասական ճյուղերի մասին չէ, ինչպիսիք են իսեցեգործությունն ու մետաղագործությունը, այլ հասարակության կյանքը բնութագրող այնպիսի ուշագրավ ու էական երևույթների մասին, ինչպես՝ քաղաքաշինությունը, ճարտարապետությունը, թաղման ձևերը և այլն:

Փաղափառություն.— Վաղուց հայտնի է, որ բնակավայրերի ու քաղաքների տեղանքի ընտրության, ամրաշինության հետ կապված մի շարք սկզբունքներ և ընդհանրապես նրանց բաղադրամասերի (բարձունքում տեղադրված միջնաբերդի, նրա ստորոտում, դաշտավայրում փռված բնակավայրի ու որպես կանոն նրա սահմաններից դուրս գտնվող դամբարանադաշտի)

¹ Г. Тирация, Урарту и Армения (К вопросу о преемственности материальной культуры), 2002 ԳԱ «Հրաբեր» (հաս. գիտ.), 1968, № 2:

դոյութիւնն ու տարրադատումը ընդհանուր են եղել ուրարտական և հայկական, ինչպես նաև, հավանաբար, ամեն մի քաղաքաշինության համար: Այդ ընդհանուր գծերը, սակայն, հեշտությամբ են բացատրվում երկրի բնական պայմանների, ինչպես նաև կառուցողական ֆունկցիոնալ խնդիրների նույնությամբ և աննշան ձևով են շոշափում ժառանգորդության հարցերը քաղաքաշինության ասպարեզում: Գիտական շրջանառության մեջ մտած նոր նյութերը, սակայն, թույլ են տալիս ավելի համարձակորեն անդրադառնալ ուրարտա-հայկական քաղաքաշինական կապերին, առաջ քաշելով ավելի յուրահատուկ և էական հարցեր: Այս կապակցությամբ մեծ կարևորություն է ստանում քաղաքի հատակագծման, նրա սկզբունքների ու բնույթի հարցը: Այսպես, օրինակ, Արտաշատ քաղաքի արտաքին տեսքը Պուտարբոսին հիմք էր տվել պնդելու, որ այն կառուցված է միասնական հատակագծով: Արտաշատի միջնաբերդի մեջ մտնող առաջին և ութերորդ բլուրների պեղումները հաստատում են պատմիչի ասածը: Ութերորդ բլուրում բացվել են իրար զուգահեռ մի քանի փողոցներ²: Այդ դեպքում իբրև օրինակ կարող էր վերցվել հարևան երկրների հելլենիստական պոլիսների հատակագիծը³, որի հիմքում, ինչպես հայտնի է, ընկած է մ. թ. ա. V դարում ճարտարապետ Հիպոդամոս Միլեթացու մշակած «ցանցի»⁴ ուղիղ անկյան տակ հատվող զուգահեռ փողոցների սկզբունքը:

Ծիշտ է, որ ուրարտական պետության խորտակման հետ կործանվեցին նաև ուրարտական քաղաքները, ինչպես այդ երևում է հնագիտական պեղումների արդյունքներից ևս: Երկրի հյուսիս-արևելքի հայտնի քաղաքների՝ Թեյշեբաինի և Արգիշտիխինիլիի քաղաքային թաղամասերի պեղումները ակնհայտորեն արտացոլում են ուրարտական քաղաքային կյանքի անկման իրողությունը: Հայկական լեռնաշխարհում հետուրարտական ժամանակներում քաղաքային կյանքի հետադիմության պատկերից բացի կան նաև տվյալներ, որոնք մատնանշում են, որ կյանքը շարունակվել է ուրարտական կենտրոններից մի քանիսում (էրեբունի, Տուշպա-Վան, Արգիշտիխինիլիի արևելյան մաս) և ուրարտական քաղաքաշինության ավանդույթները այստեղ կարող էին գոյատևել: Այս տեսանկյունից ավելի ուշագրավ են Վանա լճից հյուսիս, Զեռնաքի-թեփե վայրում հայտնաբերված ուրարտական քաղաքի տվյալները, ուղիղ անկյուններով հատվող նրա փողոցները և ուղղանկյուն զանգվածներ կազմող բնակելի թաղամասերը⁵: Զեռնաքի-թեփեի, ինչպես նաև նման հատակագիծ ունեցող ուրարտական մյուս քաղաքների (Թեյշեբաինի, Անդաֆ՝ Վանից հյուսիս, Դուշգազի՝ Իրանական Ադրբեջանում) օրինակը թույլ է տալիս ավելի հանգամանորեն քննել հին Հայաստանի քաղաքաշինության վրա ուրարտական քաղաքաշինական սկզբունքների հնարավոր ազդեցության հարցը: Նման պայմաններում բացառված չէ, որ եթե Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի քաղաքները (հատկապես հերբը՝ Արմավիրը, Արշամաշա-

² «Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության», Երևան, 1964, էջ 55:

³ Բ. Ն. Առաքելյան, Հին Արտաշատ, Երևան, 1975, նկ. 6:

⁴ Г. X. Саркисян, Тигранакерт, М., 1960, էջ 42:

⁵ C. Nylander, Remarks on Urartian Acropolis at Zernaki-Tepe, Orientalia Suecana (1965–1966), Uppsala, t. XIV, 1966, նկ. 1:

տր, Երվանդաշատը, Արտաշատը) ունեցել են ցանցաձև հատակագիծ, ապա ան ներշնչվել է ուրարտական քաղաքաշինության սկզբունքներից:

Ճարտարապետություն.— Մադումնաբանական կապ կարելի է տեսնել ուրարտական և հայկական պալատական կառույցների միջև:

Այսպես, Արգիշտիի խինիլիի արևմտյան միջնաբերդում պեղումների ընթացքում բացվել են պալատական մի համալիրի մնացորդներ, որի թվագրումը VIII դարի առաջին կեսով հաստատվում է նրանում գտնված Արգիշտի I-ի արձանագրությամբ: Պալատի ներքին բաժանումների թիվը երկու տասնյակից ավելի է, բայց ինչպես ցույց են տվել Հ. Մարտիրոսյանը և Կ. Ղաֆադարյանը, նրա հատակագծի հիմքում ընկած է երկարավուն, քառակյունի սյունազարդ դահլիճը (երկու շարք 10-ական սյուներ), որի շուրջը խմբավորված են նախասենյակներ, սենյակներ ու սրահներ⁶: Սենյակները դասավորված են դահլիճի ոչ միայն երկարավուն պատերին, այլև նրա նեղ կողմերին կից:

Արգիշտիի խինիլիի արևմտյան ամրոցի պալատական համալիրի հատակագծի վերլուծությունը ուսումնասիրողներին հանգեցրեց այն ճիշտ համոզմանը, որ պետք է տարբերակել հանդիսավոր ընդունելությունների, հավաքների ու պաշտոնական արարողությունների համար նախատեսված սյունասրահը և համալիրի հարավային թևը, ննջարանները (հյուսիսային թևը), պաշտոնական ու բնակելի մասից նախասրահով ու միջանցքով մեկուսացված տնտեսական նշանակություն ունեցող սենյակները, պահեստները (պալատի հարավ-արևելյան անկյունում): Պալատի կենտրոնական մասը, այդպիսով, նրա սյունազարդ դահլիճն է կազմում, ուր կարելի էր անցնել նախասրահի միջով:

Նման պալատական համալիր է բացվել Ռուսախինիլիում (Բաստամ)⁷՝ Մակվից ոչ հեռու: Այն, տարբեր հատակագծային լուծում ստանալով, պահպանել է իր մեջ սյունազարդ դահլիճի նշանակությունը (երկու շարք 7-ական սյուն)⁷:

Ուրարտական պալատական ճարտարապետության նյութերը ճարտարապետ Կորյուն Ղաֆադարյանին հնարավորություն ընձեռեցին կամուրջ գցելու դեպի վաղ միջնադարյան հայկական նույնատիպ կառույցները, Դվինի ու Արուճի կաթողիկոսական պալատները⁸:

Այդ կառույցների հատակագծերի հետ մոտիկից ծանոթանալիս ոչ մի կասկած չի մնում ուրարտական պալատական համալիրների հետ նրանց ունեցած ծագումնաբանական կապի վերաբերյալ: Դվինում և Արուճում, Արգիշտիի խինիլիի նմանությամբ, պալատի կենտրոնական մասը կազմում է սյունազարդ դահլիճը (2 շարք 3 կամ 4-ական սյուներ), որի երկար կողմերում դասավորված են տարբեր նշանակության սենյակները: Ընդ որում, հետաքրքիրն այն է, որ ուրարտական նորագյուտ նյութը կարծես թույլ է տալիս լու-

⁶ А. А. Мартirosян, Аргинтихинили. Ереван, 1974, էջ 79, նկ. 30: К. К. Кафадарян, Архитектура города Аргинтихинили (автореферат кандидатской диссертации), Ереван, 1975, էջ 17—20, նկ. 6:

⁷ W. Kleiss, Urartäische Architektur, Urartu, Ein wiederentdeckter Rivale As syriens, München, 1976, նկ. 20:

⁸ К. К. Кафадарян, նշվ. աշխ., էջ 31:

ծելու կաթողիկոսությանների կենտրոնական, սյունադարձ մասը դահլիճ թե բակ լինելու վեճը՝ հոգուտ առաջինի⁹։

Ուրարտական և հայկական հիշյալ հուշարձանների միջև նկատվող նմանությունը ո՛չ ֆորմալ և ո՛չ էլ պատահական կարելի է համարել, թեպետ խիստ հետաքրքրական և կարևոր կլինեի գտնել միջանկյալ օղակները, որոնք, ըստ մեր խորին համոզման, պետք է պահպանված լինեն Հայաստանի դեռևս չպեղված անտիկ հուշարձաններում¹⁰։ Այնուամենայնիվ, նորագույն նյութերը թույլ են տալիս մեկ-երկու դարով կրճատել նույնատիպ հուշարձանների ուրարտական և հայկական խմբերի միջև գոյություն ունեցող գրեթե 1400-ամյա ժամանակագրական խզումը։ Խոսքը կաթողիկոսական նորագույն պալատի մասին է, որը վերջին տարիներին քացվում է նույն Դվինում, արշավախմբի պետ Արամ Քալանթարյանի ջանքերով։ Պալատական շենքի մնացորդները իրավացիորեն թվագրվում են V դարով, այսինքն ավելի վաղ շրջանի են, քան Դվինի և Արուճի մինչև օրս հայտնի կաթողիկոսարանները, և դրանով ժամանակագրորեն քիչ ավելի մոտ են ուրարտական նախատիպերին։ Պակաս ուշագրավ չէ այն հանգամանքը, որ իր հատակագծային առանձնահատկություններով Դվինի վաղ պալատը ավելի մոտ է Արգիշտի-խինիլիի պալատին։ Սրա նմանությամբ Դվինի նորագույն համալիրն ունի սենյակներ, սրահներ կամ նախասրահներ սյունադարձ դահլիճի նեղ կողմերից ևս, մի բան, որից զուրկ են Դվինի և Արուճի հայտնի հուշարձանները։

Այժմ անդրադառնանք ուրարտական և հայկական պաշտամունքային կառույցների միջև գոյություն ունեցող ծագումնաբանական հնարավոր կապին, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ոչ մի այլ բնագավառում ճարտարապետական ավանդույթները այնքան կենսունակ չեն, ինչքան տաճարային, պաշտամունքային ձևերում։

Ուրարտական տաճարների հիմնական տիպերը հայտնի են¹¹։ Առաջին տիպը բացված է Արինբերդում։ Տաճարը, որ ձոնված է Խալդի աստծուն, բաղկացած է գլխավոր երկարավուն դահլիճից՝ առջևից սյունադարձ մուտքով (պորտիկով), կողքերից տեղադրված են սենյակներ՝ հաճախ աշտարակաձև։ Այն հիշեցնում է խուրրի-միտանիական միջավայրում հանդիպող Բիտ-Հիլանի անվանված կառույցները։

Երկրորդ տիպը քառակուսի հատակագիծ ունեցող, անկյունավոր ելուստներով շենքն է, ներսում փոքր աղոթասրահով։ Նման տիպը ներկայացված է բազմաթիվ օրինակներով (Թոփրախ-կալե, Ալթըն-թեփե, Կայալի-դերե, Բադնոց, Հայկաբերդ, այժմ Չավուշ-թեփե և այլն)։

⁹ Նույն տեղում։ Տե՛ս նաև Н. М. Токарьский, Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961, էջ 58—60, 66—67, նկ. 13։

¹⁰ Ճարտարապետ Վ. Հարությունյանը որոշ նմանություն է տեսնում վաղ միջնադարյան հիշյալ կառույցների և աքեմենյան իրանի մայրաքաղաք Պասարգադի պալատական շենքի միջև (Վ. Հարությունյան, Դվինի VI—VII դարերի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1950, էջ 78—79)։ Հաշվի առնելով աքեմենյան մի շարք հուշարձանների կախումը ուրարտական ճարտարապետությունից, կարելի կլինեի այդ շենքի մեջ տեսնել մի միջանկյալ օղակ Արուճի և Դվինի պալատների համար, եթե զուգահեռը ֆորմալ չթվար, քանի որ Պասարգադի հիշյալ շենքի կենտրոնական սյունադարձ դահլիճը շրջապատված է ոչ թե սենյակներով, ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձաններում է, այլ սյունաշարերով։

¹¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Урарту (автореферат докторской диссертации), Л., 1966, էջ 22—23։

Երրորդ տրուր Սուսի կոչված տաճարն է, բացված Արինբերդում: Այն քառակյունի փոքր սենյակ է:

Զորրորդ տիպը պատկերված է ասորեստանյան բարձրաքանդակի վրա: Դա Մուսասիրի հռչակավոր տաճարն է, բարձր հարթակի վրա, երկթեք ծածկով, եռանկյունով և ճակտոնով, առջևից սյուներով:

Հին հայկական տաճարների մասին մեր դիտելիքները շատ ավելի համեմատ են և, որ կարևորն է, ենթադրական: Դրավոր աղբյուրներից և վաղ քրիստոնեական բավիլիկ եկեղեցիների ուսումնասիրությունից հայտնի են քառակյունի հատակագիծ ունեցող հեթանոսական կառույցները¹²: Սրանք, ամենայն հավանականությամբ, տաճարների տեղական տիպն են ներկայացնում, որ ֆորմալ տեսակետից կարելի է լինեն կապել ուրարտական Սուսի տաճարների հետ:

Մի այլ տարբերակ հավանաբար տիպաբանական առնչություններ ունի իրանական, պարթևական պաշտամունքային կառույցների հետ, նման Արեւելյան Վրաստանում, Դեդոբլիս Մինդորի կոչված վայրում բացված տաճարին: Հայաստանում այդպիսին կարող էր լինել Արտաշատի Անահիտի տաճարը, փայտե ծածկով:

Հին հայկական տաճարների վերջին տիպը հունական է կամ հունա-հռոմեական, ինչպիսին Գառնիի տաճարն է: Դատելով Վաղարշապատում և Բագարանում պահպանված ճարտարապետական մանրամասներից, նման տիպի տաճարներ կարող էին գոյություն ունեցած լինել նաև այս վայրերում:

Տարօրինակ է, բայց փաստ է, որ հատկապես այս տիպի տաճարների ուսումնասիրության կապակցությամբ է առաջ քաշվել ուրարտական և հայկական ճարտարապետական կառույցների միջև գոյություն ունեցող ծագումնաբանական կապի հարցը:

Դեռևս 1944 թ. Բ. Բ. Պիոտրովսկին գեղեցիկ ձևակերպումով այն գայթակղեցուցիչ միտքն է հայտնել, որ IX դարով թվագրվող Մուսասիրի ուրարտական տաճարի կերպարը հունական տաճարաշինությանը նախորդող անհայտ նոր էջեր է բացում¹³. Վ. Վ. Տրևերը այս միտքը փաստորեն իր տրամաբանական վախճանին հասցրեց, ծագումնաբանական հավանական կապ տեսնելով Մուսասիրի տաճարի, հունական տաճարների ու նաև Գառնիի հեթանոսական տաճարի միջև¹⁴:

¹² Ա. Սահիյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 231:

¹³ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 253:

¹⁴ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 70, 73—74, 75: Վերջին տարիներին բացված ուրարտական մի շարք տաճարների շենքերը, թվում է, թե հերքում են նման հարցադրումը և այս կապակցությամբ կուզենայինք անդրադառնալ Մուսասիրի տաճարի վերակազմության սկզբունքորեն մի նոր փորձին, որի հեղինակը Իրանի Բաստամ հնավայրի պեղումների ղեկավար Վ. Կլայսն է (W. Kleiss, Zur Rekonstruktion des urartaischen Tempels, „Istanbuler Mitteilungen“, № 13—14, 1963—1964): Քառակուսի հատակագծով, անկյունային ելուստներով տաճարների համեմատական առատությունը նրան թույլ է տալիս Մուսասիրի տաճարի մեջ տեսնելու նույնատիպ շենք, որի պատերը, անկյունային ելուստներից բացի, հարդարված են նաև չորս այլ ելուստ-կոնտրֆորսներով, որոնք մինչև այսմ դիտվել են որպես սյուներ կամ ինչ-որ անհասկանալի որմնամույթեր: Ըստ այդ նույն վերակազմության, քառակուսի հատակագծով տաճարների այս խումբը ունեցել է

Անկախ այն բանից, թե կարելի՞ է արդյոք Գառնիի տաճարը այդքան հեռավոր ու ենթադրյալ նախատիպի հետ կապել թե ոչ, այժմ ավելի քան հավանական է, որ Հայաստանի հյուսիս-արևելքում, Աստղիբլուրում գտնված մ. թ. ա. VI—V դդ. թվագրվող տաճարի կավե մոդելի երկթեք ծածկի գոյության փաստը¹⁵ հնարավոր է բացատրել ոչ միայն հարևան երկրների՝ Իրանի ու Փոքր Ասիայի ճարտարապետական նույնատիպ լուծումների ազդեցությամբ, այլ վաղուց ի վեր Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի Մուսասիրի տաճարի և նրան նման այլ շենքերի առկայությամբ:

Ուրարտա-հայկական մշակութային կապերը հնարավոր է որոնել ու բացահայտել ոչ միայն պալատական ու տաճարային կառույցների, այլև բնակարանային ճարտարապետության մեջ: Մ. թ. ա. V—IV դդ. սահմանագլխին Հայաստանի միջով անցնող հույն պատմիչ Քսենոփոնը երկրի հարավում հանդիպած հայկական առաջին դյուղում տեսնում է աշտարակներով բնակելի տներ («Անաբասիս», IV, 4, 2): Աշտարակաձև տներ Քսենոփոնը հանդիպում է նաև Հայաստանի հյուսիսում՝ Պոնտական լեռներում, մոսինոկների երկրում («Անաբասիս», V, 4, 26): Այս առանձնահատկությունը բացատրվում է, ըստ երևույթին, պաշտպանողական նկատառումներով: Սույն աբեմենյան ժամանակաշրջանի աշտարակաձև տներ հանդիպում են և այլուր, օրինակ, Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում, որոնց գոյությունը հավաստում է Քսենոփոնը իր «Հունական պատմություն» աշխատության մեջ: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի տարածքում վկայված նման տների կառուցվածքային ակունքներին, ապա դրանք պետք է փնտրել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որը քաջ ծանոթ էր աշտարակաձև շենքերին: Ուրարտական ճարտարապետությանը հայտնի է աշտարակաձև շինությունների մի քանի տարբերակ, որոնց ծագումնաբանական նշանակությունը Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրների, Իրանի, Հայաստանի նմանօրինակ կառույցների համար շատ մեծ է¹⁶:

Կարմիր բլուրում և Աղլեաղում (Քեֆ-կալեսի) հանդիպող ելուստավոր անկյուններով բազալտե աշտարակները ունեն կառուցողական նշանակություն և որպես մույթեր կրել են երկրորդ հարկը: Աշտարակաձև շինությունների պաշտամունքային տարբերակը ներկայացված է ուրարտական տաճարների մի մեծ խմբով (Թոփրախ-կալե, Ալթըն-թեփե, Ազնավուր-թեփե, Չավուշ-թեփե, Կալալի-դերե): Ըստ հատակագծի նշված տաճարները կազմում են քառակուսիներ, պատի արտաքին երեսից դուրս ցցվող ելուստավոր անկյուններով, որոնք նրան հաղորդում են աշտարակաձև բնույթ: Ի վերջո, աշտարակաձև կառույցների մի առանձին տարբերակ են կազմում Հայաս-

վրանաձև ծածկ, որի մի եռանկյունաձև հատվածը Մուսասիրի տաճարը պատկերող բարձրաքանդակի վրա ներկայացված է ուղղված, ուղղահայաց վիճակում, որի հետևանքով այն դիտվում է որպես ճակտոն: Սակայն հետազոտում Վ. Կլայսը մասամբ վերանայեց իր տեսակետը (W. Kleiss, Urartäische Architektur, Urartu, Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens, էջ 41):

¹⁵ С. А. Есаян, Астхидлурский могильник, ЗУМ ԳԱ «Իրաբեր» (հաս. գիտ.), 1968, № 6, տախտ. IX:

¹⁶ Գ. Ա. Տիրացյան, Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Աբեմենյան Իրանը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2, էջ 153—155: D. Stronach, Urartian and Achaemenian Tower Temples, „Journal of Near Eastern Studies“, 1967, vol. 26, № 4.

տանի պատմական թանգարանում պահվող, Կարմիր բլուրից գտնված աշտարակի ոսկրե մոդելը և Իրիտանական թանգարանում պահվող աշտարակի բրոնզե մոդելը, որոնք պատկերված են ելուստավոր անկյուններով¹⁷։ Ուրարտական ճարտարապետության մեջ ձևավորվել էր աշտարակաձև շենքի կայուն մի տիպ, բնորոշ հատակագծով։ Սրա նախնական, չավարտված ձևը պետք է համարել ուրարտական քաղաքների և ամրոցների պարսպապատերի սիստեմի մեջ մտնող աշտարակները, որոնք ունեն պաշտպանողական բնույթ, թեև արտաքին հարթությունները զուրկ չեն որոշ դեկորատիվությունից։ Աշտարակաձև շինությունը պարսպապատից առանձնացած, բայց ամրության խորհրդանշան կրող ինքնուրույն մի միավոր է։ Ինքնուրույնացման այս պրոցեսին օժանդակում է այն հանգամանքը, որ ի բնե աշտարակը յուրահատուկ տեղ է գրավում պարսպի ճարտարապետության մեջ։ Եթե աշտարակը համատարած շարվածք չէ, ապա այն օժտված է ծածկով, ունի պատուհաններ, իսկ ներսում՝ սենյակներ, մի խոսքով, գտնվում է թեկուզև ամրացված, բայց ինքնուրույն շենքի վերածվելու ճանապարհին։ Այդ պատճառով հնարավոր է, որ ուրարտական աշտարակների՝ բրոնզից և ոսկրից պատրաստված մոդելները պատկերում են նաև ինքնուրույն ամրացված շինություններ։ Այդ դեպքում սրանք բնակելի շենքեր են, Քսենոփոնի հիշատակած հին հայկական շենքերի նախատիպերը։

Ծինաբառական տեխնիկա. — Հայտնի է, որ հին Հայաստանում քաղաքների ու ամրոցների պարիսպների ու նրանցում բացված շենքերի քարերը, նրանց արտաքին երեսները հաճախ մշակվում էին հատուկ ձևով. հարթեցվում էին քարերի եզրերը, իսկ միջին մասը կիսամշակված վիճակում էր թողնվում, որով ստացվում էր դեկորատիվ որոշ էֆեկտ։

Քարի մշակման այս եղանակը, շատ տարածված լինելով հելլենիստական աշխարհում, հանդիպում է նաև աքեմենյան հուշարձաններում։ Այն առաջացել է հոնիական-լիդիական միջավայրում, որտեղ պահպանվել են մ. թ. ա. VI դարի հոյակապ նմուշներ¹⁸։ Նման պայմաններում բացառված չէ, որ շինարարական արվեստի այս առանձնահատկությունը մուտք է գործել Հայաստան հարևան երկրներից, քարերը իրար միացնող ամրակապերի հետ մեկտեղ¹⁹։ Սակայն այս եղանակով մշակված քարերի առկայությունը Ուրարտուում ստիպում է զգալի չափով վերանայել հելլենիստական շինարարական տեխնիկայի՝ որպես ազդեցության միակ աղբյուրի մասին կարծիքը։ Եզրերը հանած քարեր հանդիպում են ուրարտական բազմաթիվ հուշարձաններում, ընդ որում, ինչպես ցույց է տվել Մ. Վ. Նիկոլսկին, կան այդպիսի քարեր ուրարտական արձանագրությամբ²⁰։ Այդօրինակ քարերից են կառուցված Խալդիի տաճարի հարթակը Թոփրախ-կալեում, Արմավիրի ամրոցի հյուսիսային պարսպի մի ընդարձակ հատվածն ու բլրի գագաթին տեղադրված պաշ-

¹⁷ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, Л., 1962, № 55, 56.

¹⁸ С. Nylander, Ionians in Pasargadae, Uppsala, 1970, № 24—27.

¹⁹ Г. А. Тираньян, Новые археологические материалы послеурартского времени на территории Западной Армении (Турция) и их место в истории древнеармянской культуры, «Древний Восток», 2, Ереван, 1976, № 149.

²⁰ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, № 74.

տամունքային շենքի հարթակի հարավային կողմը: Նույնատիպ քարեր հանդիպում են նաև Օշականի և Դովրիի ուրարտական հուշարձաններում:

Այս տվյալների մշման տակ պետք է համաձայնվել այն մտքի հետ, որ Արինբերդի աքեմենյան ժամանակաշրջանի սյունազարդ դահլիճի՝ եղբերը հանած քարերը մշակված են ուրարտական ավանդույթների համաձայն²¹, որոնք, հավանաբար, իրենց զգացնել են տալիս նաև Գառնիի մ. թ. ա. II—I և մ. թ. I դդ. պարսպի վեմերում:

Շինարարական գործունեության համար պակաս կարևոր չեն նրա ընթացքում կիրառվող երկարության չափերը: Ճարտարապետ Ա. Սիվկովին հաջողվեց ցույց տալ, որ ուրարտական չափի միավորը կանգունն էր (0,518 մ), որն այնուհետև անցել էր հայերին. այսօր հաստատված է, որ հին հայկական ճարտարապետական հուշարձանների երկարության հիմնական չափերից մեկը կանգունն է²²:

Ուրարտուն և Կոմմագենե երկիրը. — Կոմմագենե երկրի պատմությունն ու մշակույթը ուսումնասիրողները ուշադրություն են դարձրել նրա հինարեւելյան ակունքների վրա, շեշտը դնելով, բնականաբար, խեթական ասպեկտի վրա: Այդ երկրի տարածքում վերջին տարիներին կատարված ուսումնասիրությունները որոշ չափով փոխում են այդ պատկերացումները:

Ծովքի ու Կոմմագենեի միացյալ պետության թագավոր Արշամի կողմից մ. թ. ա. III դարի կեսերին հիմնադրված Արսամեա քաղաքի պեղումները թույլ են տալիս վեր հանել ուրարտական ազդեցության հետքերը Կոմմագենեի հելլենիստական ժամանակաշրջանի մշակույթում²³: Այդ պեղումների ընթացքում բացվեցին կոմմագենյան երկրամասի նյութական մշակույթին բնորոշ աստիճանավոր պատվանդաններով կառույցներ՝ պատկերազարդ կոթողներով հանդերձ: Սրանք, ինչպես ճիշտ կռահել են պեղումների ղեկավարները, առնչվում են ուրարտական՝ արձանագրություն կրող կամ անարձանագիր կոթողների հետ, որոնք կանգնեցված էին հատուկ քարե պատվանդանների վրա կամ, որ ավելի հետաքրքիր է, ագուցված էին բնական ժայռերում փորված բնի մեջ: Հավանական է, որ հելլենիստական դարաշրջանի այսպիսի կոթողները, որոնց գոյության մասին Հայաստանում ևս պահպանվել են որոշ ակնարկներ, ընկած են քրիստոնեության մուտքից հետո նույն Հայաստանում տարածում գտած քառակող կոթողների ձևավորման հիմքում: Ուրարտական ազդեցության արգասիք են նաև Արսամեայի էսքի-կալե կոչվող բլրի լանջին հայտնաբերված ժայռափոր կառույցները. մոնումենտալ մուտք՝ վերևի մասը կամարածև, ստորերկրյա սենյակ՝ թաղածև ծածկով: Լանջերի ամրացման, ժայռափոր աստիճանավոր հիմքերի վրա կառուցված հենապատերի օգնությամբ օգտակար տարածությունների ընդլայնման, ընդհանրապես ժայռի մշակման՝ նրա մակերեսին և խորքին հավասարապես տիրապետելու տեխ-

²¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни, I, Ереван, 1961, էջ 109.

²² А. В. Сизков, Об основных линейных мерах Урарту и древней Армении, ЗОУЗ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1944, № 1—2, էջ 83—88: Ա. Սահյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

²³ F. Dörner, Th. Goell, Arsameia am Nymphaios, Berlin, 1963, էջ 109, 122, 301 և մեր գրախոսականը՝ «Հելլենիստական նոր կենտրոն Կոմմագենե երկրում», ЗОУЗ ԳԱ «Լրարեր» (հաս. գիտ.), 1969, № 3:

նիկան իր ակունքներով հասնում է ուրարտական քաղաքակրթության հանրահայտ առանձնահատկություններին:

Տարազ.— Ուրարտա-հայկական ազգակցական կապերի մասին որոշ տվյալներ կան տարազի բնագավառում: Աշուրբանիպալ թագավորի նինվեի պալատի բարձրաքանդակների վրա պատկերված են ուրարտական դեսպանները, որոնց գալու մասին ասված է ասորեստանյան տարեգրություններում: Նրանց գլուխներին դրված են թաղիքե փափուկ գլխարկներ, հետևից կախովի ժապավեններով: Ռ. Դ. Բարնետի կարծիքով դրանք հիշեցնում են Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներում պատկերված հայ պատվիրակների գլխարկների ձևերը²⁴: Թեև այս համադրությունը հենվում է ավելի ձևական թվացող նմանության վրա, սակայն զուրկ չէ որոշ հետաքրքրությունից. կապված լինելով ուրարտական և հայկական ազնվականության տարազի հարցերի հետ, այն թույլ է տալիս անդրադառնալ նաև մ. թ. ա. VI դարի հայ թագավորների թագի ձևին, նրա արտաքին կերպարին: Այստեղ մեզ պետք է օգնի մի պատմական զուգահեռ, որի էությունն այն է, որ մարերի թագավորը, հաղթելով ասորեստանցիներին ու իրեն նրանց ժառանգորդը համարելով, յուրացրեց Ասորեստանի թագավորի թագի ձևը: Եթե ճիշտ է Բարնետը, որ այսպես կոչված Օքսուսի կամ Ամու-Դարիայի գանձի ոսկյա պատյանի վրա պատկերված է Մարաստանի Աստիագես թագավորը որս անելիս²⁵, ապա վերևում ասվածը պետք է իր հաստատումը գտնի: Նրա գլխին երևացող թագը հար ու նման է Ասորեստանի թագավորների կրած թագին:

Այս պարագայում բացառված չէ, և գուցե հավանական է, որ Հայկական լեռնաշխարհում ուրարտական թագավորներին փոխարինած հայ թագավորները պետք է փոխառնեին հինարևելյան տիպի, հատած կոնի ձև ունեցող նրանց թագերը²⁶:

Թաղման ձևեր.— Նյութական մշակույթի հետաքրքիր բնագավառ են կազմում դամբարանները, նրանց տեսակներն ու ձևերը, կառուցվածքային առանձնահատկությունները, որոնք իրենց ուղեկցող թաղման ծեսերի ու արարողությունների, հավատալիքների ու անդրձիրիմյան կյանքի մասին պատկերացումների գոյության փաստով անխուսափելիորեն ներգրավվում են նաև ժողովրդի հոգևոր մշակույթի ոլորտը:

Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի թաղման դասական ձևեր են համարվում, ի թիվս այլոց, կարասային թաղումները և սարկոֆագները, ընդ որում երկու տեսակներն էլ, վերջին հաշվով, համարվում էին օտարամուտ:

Ուրարտական հուշարձաններում վերջին տարիներին կատարած պեղումները թույլ են տալիս ավելի ճիշտ որոշելու թաղման այդ տեսակների ակունքները:

Վաղագույն կարասային թաղումները Հայաստանում թվագրվում են մ. թ. ա. IV—III դդ.: Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամները և վաղ հելլենիստական նյութերը հավանական են դարձնում նման թվագրումը²⁷: Գոյատևե-

²⁴ R. D. Barnett, Persepolis, Iraq, XIX, 1, 1957, էջ 67: Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, էջ 40, նկ. 9:

²⁵ R. D. Barnett, Median Art, Iranica antiqua, VIII, 1968, աղ. VI, էջ 38:

²⁶ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, նկ. 65:

²⁷ Ж. Д. Хачатрян, Гарни V, Ереван, 1976, էջ 23 և հտ.:

լով ամբողջ հելլենիստական շրջանում, կարասային թաղումները շարունակվում են Հայաստանում և հարևան երկրներում նաև մ. թ. առաջին դարերում²⁸։ Թաղման նպատակով օգտագործվող կարասները ուռուցիկ կամ երկարավուն իրան ունեն և տարբերվում են իրարից նաև հատակի կառուցվածքով (հարթ կամ սրածայր)։ Թաղման այս ձևի տարածման սկզբնական փուլերում օգտագործվում էին տնտեսության մեջ կիրառություն դրած կավանոթները։ Հետագայում ծիսական նպատակների համար սկսեցին պատրաստել հատուկ կարասներ²⁹։

Կարասային թաղումների ծագման հարցում մինչև վերջերս պարզություն չկար։ Ոմանք այն կապում էին Կողքիսի կամ Վիրքի ու Աղվանքի տարածքների հետ։ Պեղումները Արգիշտիխինիլիում պարզեցին, որ կարասային թաղումները Հայաստանում սկիզբ են առնում առնվազն ուրարտական ժամանակաշրջանում։ Արգիշտիխինիլիում ուրարտական կարասային թաղումները՝ դիակիզման աճյունասփորների հետ միասին, պեղվել են ամրոցից դեպի արևմուտք ու հյուսիս-արևմուտք ձգվող տարածքում ու նոր Արմավիր գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրամասում, ստուգված շերտագրական միջավայրում³⁰։ Դրանք պատկանում են քաղաքի հնագույն, Արգիշտի I-ի օրոք հիմնադրված գերեզմանոցին։ Ավելի ուշ՝ Սարգուր II-ի օրոք, այն կառուցապատվել է ընդարձակվող քաղաքի արևմտյան թաղամասով, նրա տներով։ Թաղման կարասները միջին ու մեծ չափերի են, նրանցից մեկը հարդարված է ուրարտական գինու կարասներին բնորոշ պարանաձև գոտիով։ Կարասները պառկած կամ ուղղահայաց վիճակում են թաղվել։ Նրանց մեջ գտնված կմախքները վատ են պահպանված, ի տարբերություն ուղեկցող իրերի, առաջին հերթին կավանոթների, որոնք առանց տարակուսանքի թվագրվում են մ. թ. ա. VIII դարով։ Կարասներից մեկի բերանը փակված էր կավե թասով, մի երևույթ, որը տարածում գտավ անտիկ ժամանակաշրջանի կարասային թաղումներում։

Արգիշտիխինիլիի դամբարանադաշտը պատկանում է աղքատ, համեստ ունեցվածքի տեր բնակչությանը։ Մոտավորապես նույն սոցիալական խավին են պատկանում և անտիկ դարաշրջանի կարասային թաղումները։ Այս հանգամանքը ուշագրավ է այն տեսակետից, որ մշակութային հաջորդակցության ընթացքը՝ ուրարտականից հայկական, լուսաբանվում է նաև հասարակության ստորին խավերի մշակույթի օրինակով։

Թաղման ձևերի ու տեսակների փոխանցման մասին են վկայում նաև սարկոֆագները՝ քարե ու կավե։ Այսօր բավական վստահորեն կարելի է պնդել, որ անտիկ Հայաստանի նման թաղումներն իրենց սկիզբն են առնում ուրարտական ժամանակաշրջանում։ Վանի ժառանգորդ տապանատուն համարվող սենյակներում ննջեցյալները, հավանաբար, դրված են եղել սարկոֆագների մեջ. այդ սարկոֆագները, սակայն, մեզ չեն հասել³¹։

Անտիկ Հայաստանում քարե սարկոֆագներ են վկայված Գեղադիրում, Գառնիում և այլուր։ Սրանք պատրաստված են տուֆից, ունեն երկարավուն

²⁸ Б. Н. Аракелян, Гарни II, Ереван, 1957, № 22.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 21.

³⁰ А. А. Мартросян, Аргистихинили, էջ 50—53, № 15.

³¹ Б. Б. Пятровский, Ванское царство, М., 1959, էջ 216, 218.

քառանկյան ձև և ծածկված են եղել ամբողջական սալով³²։ Ինչքան էլ ծանրակշիռ թվա նրանց ազդակցական կապը անտիկ աշխարհի քարե սարկոֆագների հետ, չի կարելի զանց առնել այն կարևոր հանգամանքը, որ ուրարտական մշակույթը ծանոթ է եղել թաղման նման ձևերին։ 1973 թ. նոր Արմավիր գյուղի տներին մեկի բակում գտնվեց քարե մի սարկոֆագ, որն անկասկած պատկանում է Արգիշտիի զերեզմանոցին (Հ. Մարտիրոսյանի պեղումները)։ Սարկոֆագի ժամանակագրական կողմը ապահովված է թվում։ Նրա մեջ գտնված հանգուցյալի աճյունը ամփոփող կարմիր փայլեցրած կավանոթները բացահայտորեն ուրարտական կերպար ունեն։ Արգիշտիի սարկոֆագը բավական տարողունակ է (երկարությունը՝ 1,40 մ, լայնքը՝ 0,60 մ), ծածկված է եղել երկու բարակ սալերով։

Կավե սարկոֆագները, հատկապես դադաղանմանները, լայն տարածում գտան Հայաստանում մ. թ. III—IV դդ. (Վաղարշապատում, Արտաշատում և այլուր)։ Պատահական չէ, որ նրանք հայտնի են «պարթևական դագաղներ» անվան տակ, քանի որ նրանց տարածման ժամանակաշրջանը համընկնում է նախ և առաջ պարթևական ժամանակաշրջանի հետ, իսկ արեալը՝ պարթևական պետության արևմտյան նահանգների, առաջին հերթին Միջագետքի հետ։ Այս թաղումների մշակութային կողմնորոշումը կասկած չի հարուցում։ Վերջերս Սիսիանի իշխանական դամբարանում գտնվեց կավե դագաղ, որը դամբարանի մյուս նյութերի օգնությամբ թվագրվում է մ. թ. ա. I դարով։ Դագաղը, որն իր ձևով տարբերվում է վերևում հիշատակվածներից, ավելի կարճ է ու շատ ավելի բարձր պատերով՝ դրսից հարդարված երեք ռելիեֆ գոտիներով³³։ Թաղման այս տեսակը ծագումնաբանական նոր լուծում էր պահանջում։ Այդ լուծումն իրեն սպասել չտվեց։

1974 թ. Օշականում ուշ ուրարտական № 25 դամբարանում գտնվեցին կավե սարկոֆագի բեկորներ, որը հաջողվեց լիովին վերականգնել։ Այն եռանկյունաձև է, կտրացող անկյուններով և բարձր, վերևում քիչ լայնացող կողերով, դրսից հարդարված ուռուցիկ գոտիով³⁴։ Սա ուրարտական կավե սարկոֆագների առաջին օրինակն է։

Խեցեգործություն.— Սա նյութական մշակույթի այն բնագավառն է, որտեղ ուրարտա-հայկական մշակութային առնչությունները առավել ցայտուն են երևան գալիս։ Խոսքը միայն երկրորդական հատկանիշների ու մանրամասների ընդհանրության մասին չէ (սափորների եռաթերթաձև շուրթը, իրանին վզի անցումը ընդգծող ռելիեֆ գոտին, անոթների արտաքին կարմիր գույնը, տեխնիկական տարբեր հնարներ ու հարդարման տարրեր)³⁵։ Խոսքը

³² Ժ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղարքում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1966, № 1, էջ 83, նկ. 1։

³³ Ժ. Խաչատրյան, Դիակիզումը Հայաստանում (մ. թ. ա. II—մ. թ. III դդ.), ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1975, № 2, էջ 57—58։

³⁴ С. Есаян, А. Калантарян, Позднеурартское погребение Ошаканского мегильника, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, № 3, էջ 269։

³⁵ Ի. Կարապետյան, Մ. թ. ա. V—III դարերի վաղ հայկական թասերի մի խումբ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 3, էջ 279։ Նույնի՝ Նորաշենի վաղ հայկական ամրոցը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 2, էջ 283։ Ժ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղարքում, էջ 88։

յուսիս և առաջ կավանդվածները՝ տիպաբանորեն հստակ բնութագրվող կայուն, առաջատար ձևերի մասին է։

Այժմ համառոտակերպ են ծանոթանալու հիմնական ձևերի հետ։ Հայաստանի վաղ հայկական և հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենի մեջ առանձին խումբ են կազմում կորագիծ հատակով, ընդգծված անցումով և դեպի վեր լայնացող բարձր շուրթերով անոթները։ Կավե այս ըմպանակները ճշգրիտ զուգահեռներ ունեն աթմենյան Իրանի խեցեգործության մեջ։ Այս նմանությունը օրինաչափ պետք է համարել, հաշվի առնելով ժամանակագրական ընդհանուր սահմանները, ինչպես նաև Հայաստանի ու Իրանի միջև գոյություն ունեցող մշակութային աշխույժ կապերը։ Սակայն, մեր կարծիքով, այս հանգամանքը չի կարող բավարար կերպով բացատրել վաղ հայկական և հելլենիստական ըմպանակների ծագումը, ակունքները։ Ուրարտական նյութի ներգրավման եղանակով հնարավոր է բացահայտել այս ձևի հինարեւելյան՝ ասորեստանյան, ուրարտական ակունքները։ Նույնպիսի կարմիր փայլեցրած ըմպանակներ, թասեր կամ փոքր պնակներ, կլորացող կամ փոքր-ինչ հարթ հատակով, բնորոշ անցումով և պրոֆիլավորված կամ լայնացող պսակով, հանդիպում են ուրարտական հուշարձաններում (Կարմիր բլուրում, Արինբերդում, Արգիշտիխիլիում)։

Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենի բնորոշ, լայն տարածում գտած մի այլ ձև են կազմում կիսագնդաձև կամ կիսաձվաձև խոր թասերը կամ դավաթները։ Նրանք հանդես են գալիս անպարզ, թեթևակերպ փայլեցրած մակերեսով, կամ գունազարդ օրինակներով։ Այս թասերը մեծ թվով հանդիպում են Արմավիրի մ. թ. ա. III—I դդ. շերտում, բայց վկայված են նաև Արտաշատում, Գառնիում, Արագածի հարավային փնջերի հուշարձաններում։ Դեռևս Բ. Կոֆտինեն է ուշադրություն դարձրել հելլենիստական աշխարհի հետ այս թասերի ունեցած առնչությունների վրա։ Այդ առնչությունների օրինակները հնարավոր է բազմապատկել³⁶։ Սակայն Արգիշտի-խիլիլի պեղումներից վերջերս հայտնի դարձած ուրարտական կիսագնդաձև, կարմիր փայլեցրած կամ հասարակ թասերի ծագումնաբանական աղբյուրը դարաշրջանի նույնատիպ թասերի հետ անկասկած է թվում³⁷։

Հայաստանի մ. թ. ա. V—IV դդ. դամբարաններում հանդիպում են փոքր գնդաձև կճուճներից կազմված զույգ անոթներ, պայմանականորեն անվանված «հաղորդակից»։ Հատկապես ուշադրության արժանի է Կարմիր բլուրում ուրարտական քաղաքի փլատակների մեջ տեղադրված վաղ հայկական դամբարաններից գտնված նման անոթների գունազարդ օրինակը։ Դրանի պեղումները ցույց են տալիս, որ այդ անոթները գոյատևել են հելլենիստական դարաշրջանում ևս։

Առաջին իսկ հայացքից պարզ է դառնում այս անոթների ձևի հինարեւելյան ծագումը։ Կարմիր փայլեցրած նման անոթներ մեծ թվով հանդիպում են ուրարտական խեցեղենում։ Այդ հանգամանքի վրա ուշադրություն է դարձրել դեռևս Լեման Հաուստրո Բիչ չեն այդ անոթները նաև Կարմիր բլուրում։

³⁶ Г. А. Тирациян. Древнеармянская керамика из раскопок Армавира. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 221։

³⁷ А. А. Мартиросян. Уг. аш., № 22, 24а։

Հայաստանի ետուրարտական, վաղ հայկական խեցեղենի բնորոշ ձևերից մեկը կարելի է համարել ևրկկանթանի (նարնջագույն անգորով պատած) համեմատաբար բարձր սափորները: Նման մի հաջող օրինակ գտնվել է Վարմիր բլուրի աքեմենյան ժամանակաշրջանի դամբարանադաշտից: Բացառված չէ, որ անոթների այս տիպը ևս գոյատևել է մինչև հելլենիստական ժամանակաշրջանը, քիչ կերպարանափոխված: Այս տիպի անոթները լայն տարածում ունեին աքեմենյան ժամանակաշրջանում և այդ է պատճառը, որ նրանց ծագումնաբանությունը հետաքրքրել է ուսումնասիրողներին: Ցավոք, այդ կապակցությամբ հաշվի չի առնվել ուրարտական հարուստ նյութը: Վարմիր բլուրի, Արինբերդի, Արգիշտիխինիլի, Օշականի պեղումները մատնանշեցին այս ձևի լայն տարածումն Ուրարտուում: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ուրարտական այս անոթներն ունեն իրենց նախորդները Փոքր Ասիայի և Իրանի խեցեգործության մեջ: Խոսքը, սակայն, հատուկենտ օրինակների մասին է, որոնք չեն կարող նվազեցնել ուրարտական խեցեգործության դերը այս տիպի մշակման գործում: Հավանական է, որ մարական ժամանակաշրջանի նորագյուտ օրինակների³⁹ (էլ չենք խոսում աքեմենյան և հայկական նյութի մասին) և ուրարտական վերահիշյալ կավանոթների միջև տիպաբանական ուղղակի կապ կա:

Մետաղագործություն.— Հնագիտական նյութի ուսումնասիրությունը աստիճանաբար ընդլայնում է ուրարտական և հայկական մետաղագործական արտադրանքի միջև տիպաբանական նմանությունների շրջանակները (երկաթե կեռ դանակներ, օղակաձև դաստապանով երկաթե դանակներ, կենդանակերպ վերջավորություններ ունեցող ապարանջաններ, ձիու սպասքի զարդեղեն)³⁹: Սակայն շատ ավելի ուսանելի է ու կուլտուր-պատմական հետևություններով հղի վաղ հայկական գեղարվեստական մետաղագործության ուսումնասիրումը: Այդ մետաղագործության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում եղջյուրաձև ուսերները (պտյակներ), որոնցից երեքը գտնվել են Արևմտյան Հայաստանում, երկուսը՝ Արինբերդի մերձակայքում⁴⁰: Դրանք պատրաստված են արծաթից (չորսը) և բրոնզից (մեկը): Արծաթե պտյակներից մեկը ոսկեզօծված է: Պտյակների առաջամասերը պատկերում են անզրդառյուծ՝ այծի եղջյուրներով, եղնիկ, քարայծ, ձի, հեծյալ: Նրանց ոճային և պատկերադրական կապերը աքեմենյան արվեստի հետ վաղուց են բացահայտված և այդ տեսակետից որոշված է նրանց տեղը աքեմենյան կայսերական արվեստի շրջանակներում:

Մինչև վերջերս այն կարծիքն էր իշխում, համաձայն որի ուրարտական նյութական մշակույթը ծանոթ չէ ուսումնական որպես այդպիսին: Ռիտոնների գոյության մասին միայն ակնարկում էին Սարգոն II-ի արձանագրության ավյալները: Մոսասիրից տարված ավարի վերաբերյալ, ինչպես նաև մեկ-եր-

³⁹ D. Stronach, Excavations at Tepe Nush-i-Jan, Iran, VII, 1964, էջ 16, նկ. 6, 7:

³⁹ Ժ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղարդում, էջ 90: Ի. Կարապետյան, Նորաշենի վաղ հայկական ամրոցը, էջ 289: А. О. Минацкая и Г. А. Тирация, Новые данные о материальной культуре древней Армении, ЗУМЗ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1961, № 8, էջ 79:

⁴⁰ Б. Н. Аракелян, Клад серебряных изделий из Эребуни, «Советская археология», 1971, № 1.

կու, իրենց վերջնական հաստատումը չգտած ենթադրություն: Նման պայմաններում ինքնին հասկանալի է, որ Հայաստանի աքեմենյան ժամանակաշրջանի ուտոնների ծագումնաբանությունը կարող էր լուծվել միայն աքեմենյան մշակույթի սահմաններում:

Գիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում վերջին տարիներին գտնված ուրարտական եղջյուրագավաթները, որոնք այժմ անհերքելի ապացույց են Ուրարտուում անոթների այդ տիպի գոյության մասին: Եղջյուրագավաթներից մեկը գտնվել է Արինբերդում և թռչնակերպ առաջամաս ունի⁴¹, երկրորդը՝ Բաստամից է ու նրա առաջամասը ջեյրանի գլխի ձև ունի⁴², երրորդը՝ Արգիշտիխինիլիից է, օձագլուխ առաջամասով: Ուրարտական այս անոթները, թեկուզև կավից պատրաստված, կարող են մատչելի նախատիպեր համարվել Հայաստանում գտնված մ. թ. ա. V—IV դդ. ուտոնների համար, մանավանդ որ նրանցից մի քանիսը դրսևորում են նաև ոճային առնչություններ ուրարտական արվեստի հետ:

Աքեմենյան Իրանի մայրաքաղաք Պերսեպոլիսի պալատական դիսավոր շենքերից մեկի՝ ապագանայի արևելյան և հյուսիսային մուտքերի երկու կողմում, պատերի վրա պատկերված են տերության երկրների պատվիրակությունները՝ արքայից արքային ընծաներ բերելիս: Հայերի ձեռքին պատկերված է մի հոյակապ անոթ, բարձրադիր, երկկանթանի: Անոթի մանրամասների, օրինակ՝ կանթերի կենդանակերպ վերջավորությունների վերարտադրությունը կասկած չի թողնում, որ այն պատրաստված է եղել մետաղից: Նման անոթի արծաթե կենդանակերպ կանթեր են գտնվել Հայաստանում, իսկ ամբողջական անոթներ՝ աքեմենյան Իրանի բաղմաթիվ երկրներում:

Վերևում մենք տեսանք, որ այս տիպի երկկանթ անոթներ Հայաստանում պատրաստվում էին նաև կավից, ինչը խոսում է այս ձևի լայն տարածման ու կայունության մասին: Մետաղե անոթների, ինչպես և կավե անոթների ծագումը նրանց բերում հասցնում է ուրարտական նախատիպերին, որոնց հետ ծանոթացանք խեցեղենի մասին խոսելիս:

Կավե ըմպանակների կողքին վաղ հայկական ժամանակաշրջանում հանդիպում են մետաղե՝ արծաթե ըմպանակներ, որոնք հայտնի են Արևմտյան Հայաստանի տարածքից, հավանաբար էրզրումի շրջանից: Նրանց ուրվագիծը քիչ է տարբերվում կավե ըմպանակներից, քանի որ ունեն կիսակլոր հատակ և ընդգծված անցում դեպի լայնացող պսակները: Կավե ըմպանակների պես, մետաղե ըմպանակները ևս իրենց ճշգրիտ նախատիպերն ունեն ուրարտական նյութի մեջ: Վաղ հայկական մետաղե ըմպանակների ծագումը հաստատող հետաքրքիր նմուշներ կան Կարմիր բլուրում, Արինբերդում և ուրարտական այլ հուշարձաններում:

Վաղ հայկական դեղարվեստական մետաղագործության մի փոքր, բայց բնորոշ խումբ են կազմում զարդարուն թասեր կամ պնակները, այսպես կոչված փիալաները: Նրանց զարդերը պատրաստված են դրվագման եղանակով և պատկերում են ճառագայթաձև դասավորված լոտոսի պսակաթերթիկներ,

⁴¹ Г. А. Тирацян, К вопросу о тюретике и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, № 1:

⁴² W. Kleiss, Ein urartaisches Gazellenkopf Trinkgefäß aus Bastam, „Archäologische Mitteilungen aus Iran“, Bd. VI, 1973, ադ. 17:

վերևի սուր ծայրերին՝ լոտոսի ձվաձև բողբոջներ և ծաղիկներ։ Արևմտյան Հայաստանում գտնված այս փիալաները բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն Աքեմենյան իրանի երկրներում։ Սակայն Կարմիր բլուրի մետաղի հավաքածուների հետ ծանոթանալիս կարելի է տեսնել ուրարտական թասեր նույնաման զարդերով, զարդերի նույնպիսի դասավորությամբ, մի հանգամանք, որը չի կարելի զանց առնել վաղ հայկական վերոհիշյալ անոթների ծագումը սևումնասիրելիս։

Արմավիրում պեղումների ժամանակ գտնվել է ոսկե մահիկաձև կրծքազարդ, ընդելուզված կիսաթանկագին տարբեր գույների քարերով։ Կրծքազարդը ամենայն հավանականությամբ թվագրվում է արեմենյան ժամանակաշրջանով։ Այսօր ոչ մի կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ կրծքազարդը, այն էլ նույն ձևի, ինչ որ Արմավիրում գտնվածը, լայն տարածում է ունեցել Ուրարտուում։ Այդ մասին են վկայում կրծքազարդերի գյուտերը՝ մեկը Արինբերդի մոտից, երկուսը՝ Արևմտյան Հայաստանից⁴³, ինչպես և նրանց փորագրված պատկերները ուրարտական արձանիկների վրա։

Քարե անոթներ. — Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի հուշարձաններում, առավելապես Արմավիրում, հանդիպում են քարե սկահակների բազմաթիվ բեկորներ։ Ամբողջական օրինակներ պորֆիրիտից կամ կոնգլոմերատից, հայտնի են Դեղադիրի վաղ հելլենիստական դամբարաններից և Լեռնային Ղարաբաղից։ Քարե այս անոթները հիշեցնում են համեմատաբար բարձր ոտքի վրա կանգնած ոչ խոր թասեր։ Նման սկահակներ, մեծ մասամբ կավից, հայտնի են Առաջավոր Ասիայի տարբեր վայրերից, բայց ամենահամոզիչ նախատիպերը կարելի է գտնել ուրարտական նյութերի մեջ։ Կարմիր փայլեցրած կավե սկահակ հայտնաբերվել է Մեծամորում⁴⁴, ուրարտական դամբարանի մեջ, որ ակնհայտորեն խոսում է Հայկական լեռնաշխարհում այս ձևերի ուրարտական ծագման օգտին։

• • •

Ուրարտա-հայկական մշակութային առնչությունների ծավալը, նրանց բազմաբնույթ էությունը, ոչ թե սոսկ ազդեցությունների արտահայտություն է, այլ անհամեմատ ավելի կարևոր, ծանրակշիռ մի երևույթի արգասիք։ Վերևում հիշատակված ուրարտա-հայկական զուգադիպությունները կասկած չեն թողնում, որ խոսքը մշակութային երևույթների յուրացման ու նրանց օրգանապես միաձուլման մասին է։

Կուզենայինք այս կապակցությամբ անդրադառնալ մի երկու առանձնահատկության, որոնք կօգնեն ավելի լավ բացահայտելու պատմական իրողությունը։

Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն հանգամանքը, որ մի մշակույթից մյուսը փոխանցվող երևույթները հաճախ արտացոլում են ոչ թե նյութական մշակույթի առանձին, իրարից մեկուսացած ճյուղեր, այլ օրգանապես միմյանց հետ կապված, ազդակից մի շարք բնագավառներ (քաղաքաշինություն—ճար-

⁴³ O. A. Taşyurek, Urartian Jewelry and Needles in the Adana regional museum, „Türk Arkeoloji Dergisi Sayı“, XXII, 2, 1975, №4. 1.

⁴⁴ է. Խանգադյան, Կ. Մկրտչյան, է. Պարսամյան, Մեծամոր, Երևան, 1973. աղյուսակ XLII, 1.

տարապետություն—շինարարական տեխնիկա կամ՝ խեցեգործություն—մետաղագործություն), որով զգալի չափով վերանում է փոխառությունների պատահականության հավանականությունը:

Պակաս կարևոր չէ նաև այն հանգամանքը, որ ժառանգորդությունը հաստատվում է ոչ միայն մշակույթի տարբեր ճյուղերում, այլ եթե կարելի է այսպես ասել, նաև նրա հիմնական սոցիալական բնույթի դրսևորումներում: Եթե քաղաքաշինության, պալատական ու տաճարային ճարտարապետության, զեղարվեստական մետաղագործության հետ կապված երևույթները արտացոլում են հասարակության վերնախավային մշակույթը, ապա խեցեգործությունը, թաղման ձևերը, դյուղական ճարտարապետության օրինակները սերտորեն առնչվում են ժողովրդական զանգվածների մշակույթին, մի իրողություն, որ չի կարող չվկայել մշակութային հաջորդականության պրոցեսի լայն ընդգրկման մասին: Այդ ամենն էլ չի նշանակում, բնականաբար, թե ուրարտական մշակույթը յուրացվել է ամբողջությամբ, բայց այն, ինչ անցել է հայերին, ինքնին բավական է բնութագրելու համար ժառանգորդության երևույթը, որը կապված է միևնույն աշխարհադրական տարածքում զարգացող մշակույթների հաջորդականության և հատկապես ուրարտական էթնիկական զանգվածի՝ հայ ժողովրդի կազմի մեջ ձուլվելու իրողության հետ: Հոգվածի մեջ բերված հնագիտական նյութը, նշված տիպաբանական առնչությունները հաստատում են այս իրողության ճշմարտացիությունը:

Այս տեսակետից հետաքրքիր է պարզել, թե ի՞նչ ձևով, ի՞նչ ճանապարհներով է ուրարտական մշակույթի այս կամ այն երևույթը հասել հայերին, հետաքրքիր է հասկանալ այդ փոխանցման մեխանիկան: Այստեղ արդեն անխուսափելիորեն առաջ են գալիս ընդհանուր պատմական, տնտեսական ու էթնիկական տարբեր հարցեր: Վաղ հայկական զեղարվեստական մետաղագործության ակնհայտ ազդակցությունը ուրարտականի հետ թույլ է տվել հանգելու այն հետևությունը, որ վաղ հայկական ժամանակաշրջանում շարունակվել է ուրարտական մետաղագործական մի շարք արհեստանոցների գործունեությունը: Այս երևույթի նշանակությունը, ինքնին հասկանալի է, դուրս է գալիս մշակույթի պատմության շրջանակներից: Նման արհեստանոցների գոյությունը նշանակություն ունի հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը ճիշտ գնահատելու տեսակետից, բայց առաջ է մղում կարևոր հարցեր նաև էթնիկական պատմության համար: Ովքե՞ր էին աշխատում այդ արհեստանոցներում՝ հայե՞ր, թե՞ ուրարտացիներ: Նույն հարցը ծագում է նաև վաղ հայկական խեցեգործությունը ուսումնասիրելիս: Վաղ հայկական և ուրարտական կավանդների նմանությունը այնքան ակնառու է, որ գուցե ուրարտացի վարպետներ էին սպասարկում վաղ հայկական բրուտագործի վառարանները:

Ուրարտուի և Հայաստանի նյութական մշակույթի երևույթների դարմանալի նույնությունը չի կարելի բացատրել լոկ ալմանդությունների կենսունակությամբ կամ հարատևությամբ: Այդ ալմանդությունները կոնկրետ, կենդանի կրողներ են ունեցել: Ուրարտուի անկումից հետո, սկզբնական շրջանում, նման երևույթը բացատրվում է, հավանաբար, Հայաստանի արտադրական կենտրոններում ուրարտացի վարպետների ներկայությամբ, որոնց մի մասը պետք է գտնվեր քաղաքներում կամ քաղաքատիպ բնակավայրերում: Բացառված չէ,

հետևաբար, այդ վայրերում ուրարտական էթնիկական տարրի առկայությունը: Նման պայմաններում իր հաստատումն է գտնում նաև Հերոդոտի հանրահայտ վկայությունը մ. թ. ա. V դարում Հայաստանում ուրարտացիների գոյության մասին:

Այնուհետև, եթե կապ կա ուրարտական և Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի մշակույթների միջև, — իսկ այդպիսին, ինչպես տեսանք կա, — գա հաստատվել է նաև շնորհիվ արտագրական այն գործունեության (թեև համեստ բնույթի), որ, ծավալվել է Հայաստանում միջանկյալ՝ վաղ հայկական ժամանակաշրջանում: Ահա թե ինչ հետևության կարելի է հանգել տիպաբանական դուգադիպությունների հիման վրա: Այս պրոցեսի ընթացքում ուրարտական նյութական մշակույթին հատուկ երևույթները, փոփոխված կամ անփոփոխ, անցել են ավելի ուշ ժամանակաշրջանները: Այստեղ արդեն իրեն դրսևորել է ավանդույթի ուժը:

Ժառանգորդության երևույթը ճիշտ հասկանալու համար պետք է հաշվի առնել հնագիտական պեղումների հետ անմիջականորեն կապված մի հանգամանք ևս: Խոսքը Արմավիրի հնագիտական ուսումնասիրությունից բխող մի քանի առանձնահատկությունների մասին է: Առաջին անգամ չէ, որ շեշտվում է այն հանգամանքը, որ Արմավիրը Հայկական լեռնաշխարհի այն հազվագյուտ հուշարձաններից է, որտեղ ուրարտական շերտի վրա նստած է քիչ թնշատ լավ պահպանված հայկական հելլենիստական մշակույթի շերտը: Այդ շերտերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ հայկական հելլենիստական մշակույթը բառիս բուն իմաստով ձևավորվել է ուրարտական միջավայրում: Արմավիրում հաստատված Երվանդունիների օրոք դեռևս կանգուն էին ուրարտական ամրոցի պարիսպները, պալատական շենքերը, տաճարը, մերձտաճարային համալիրը, բնակելի շենքերից մի քանիսը: Ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական պեղումները, այս ամենը օգտագործվել է որոշ վերափոխումներ կատարելուց հետո կամ նույնիսկ առանց վերափոխության: Վաղ հայկական ժամանակաշրջանի արհեստավորների ջանքերով հելլենիստական ժամանակաշրջանին են փոխանցվել ուրարտական նյութական մշակույթի առանձին ճյուղերի, մետաղագործության, խեցեգործության, քարագործության ստեղծագործական ավանդներն ու տիպաբանական առանձնահատկությունները: Այս էլ ուրարտա-հայկական մշակութային ժառանգորդության, ժառանգորդական կապերի դրսևորման մի ձև է, որը իրագործվել է Արմավիրում և նրան նման հուշարձաններում:

Ուրարտուի նշանակությունը չի սպառվում հին հայկական մշակույթի ձևավորման գործում նրա խաղացած դերով: Դուրս գալով Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից, այն ընդգրկել է բազմաթիվ երկրներ ու ժողովուրդներ: Աքեմենյան Իրանի, հին Փոյուգիայի, Հունաստանի, հեռավոր Իտալիայի ու տափաստանային Սկյութիայի կողքին այժմ հիշատակվում են էգեյականի կղզիները, Թրակիան, Վիրքը, Հյուսիսային Կովկասը, անգամ Ասորեստանը, որոնք այս կամ այն ձևով առնչվել են Ուրարտուի մշակույթին և ավելի կամ պակաս չափով ղգացել նրա ազդեցությունը:

Եվ այնուամենայնիվ, ինչպես փորձեցինք ցույց տալ վերևում, ոչ մի մշակույթ չի արգասավորվել ուրարտական քաղաքակրթության նվաճումներով այն չափով, որքանով հին հայկական մշակույթը:

УРАРТУ И АРМЕНИЯ

(К вопросу о преемственности материальной культуры)

Г. А. ТИРАПАЕАН

(Резюме)

В свете новых данных, полученных при исследовании урартских и древнеармянских памятников, особое значение приобретает вопрос о преемственных связях урартской и сменившей ее армянской культуры. Представляется возможным проследить преемственность в целом ряде отраслей культуры: в градостроительстве, архитектуре, строительном деле, в типах захоронений, одежде, керамике, металлургии. Культурные контакты существовали также между Урарту и страной Коммагеной, впоследствии связанной с соседней Арменией разносторонними узами. Приведенные урарто-армянские сопоставления позволяют говорить об освоении урартских культурных явлений и их органической ассимиляции армянами, что свидетельствует прежде всего о вовлечении урартского этнического массива в процесс образования армянского народа.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱ НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ 1977—1978 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Պեղումները Արմավիրում 1977—1978 թթ. շարունակվեցին միջնաբերդի արևմտյան հատվածում և վերսկսվեցին (1978-ից) քաղաքի արևմտյան ծայրամասում: Միջնաբերդում աշխատանքները կենտրոնացան նրա բարձրագույն կետից արևմուտք գտնվող ուրարտական մերձտաճարային համալիրում, հատկապես №№ 1, 3, 4, սենյակներում, ինչպես նաև հարավարևմտյան մեծ շենքում:

Դեռևս նախորդ տարիներին № 1 սենյակի կենտրոնական մասում բացվել էր չեչաքարով շարված և շաղախով ամրացված միջնադարյան մի կառույց, հավանաբար հոր. նրա երկու կողմերով դեպի հարավ շարունակվեց սենյակի արևելյան և արևմտյան պատերի բացումը: Արևելյան պատը, որը համեմատաբար ավելի լավ էր պահպանված, ուներ քառակուսի որմնահենց կամ ավելի ճիշտ՝ որմնամույթ: Նախորդ տարիների նմանությամբ ոչ շատ մեծ խորություն վրա երևան եկան լավ մշակված սրբատաշ բազալտե վեմեր: Նրանց դիրքը, սենյակի մանրամասների նկատմամբ, վկայում է, որ կառույցը, որին նրանք պատկանել են, կործանվել է բավական ուշ, համեմալն դեպս միջնադարյան շինվածքների (հորերի) գոյություն ժամանակաշրջանում: Սենյակի արևմտյան պատը ավելի վատ էր պահպանված: Այն տուժել էր նրա մեջ իրար կողքի փորված միջնադարյան արեք հորերի առկայությունից:

Պեղումների ընթացքում հաջողվեց գտնել նաև հարավային պատը, որով № 1 սենյակն ամբողջացավ: Այն հյուսիսից հարավ ձգվող ուղղանկյան տեսք ունի, մի պատին քառակուսի ելուստով: Միջնադարյան հորեր բացվեցին նաև սենյակի հարավ-արևմտյան մասում (տրամագիծը 1,50 մ, պահպանված խորությունը 1,40 մ) և հարավային պատի մեջ:

Սենյակում պահպանվել են մի քանի հատակների հետքեր:

Ուրարտական հատակը կազմված էր մեծ քարերից: Հետագայում այն ծածկվել է խճաքա-

րով, կրասների և ուրարտական այլ խեցեղենի բեկորներով ու հարթեցվել կավի շերտով: Հաջորդ հատակը, դատելով նրա վրա գտնված խեցեղենից, կարող է հելլենիստական ժամանակաշրջանին պատկանել: Նրանից վերև կան մի քանի միջնադարյան հատակների մնացորդներ, վառված շերտի հետքերով:

№ 3 սենյակի պեղումները պարզեցին, որ դա անկյունավոր երկար միջանցք է, որն այժմ էլ մինչև վերջ բացված չէ (մի թևի երկարությունը 12,20 մ է, մյուսինը՝ 9,60 մ): Միջանցքի լայնքը 2,50 մետր է, պատերի բարձրությունը հասնում է երկու, իսկ տեղ-տեղ՝ երեք մետրի: Հստակորեն երևում են պատերի քարե հիմքերը և նրանց վրա բարձրացող աղյուսների շարքը: Միջանցքի հյուսիսային և արևմտյան պատերին ուղղափոխվեցին դռան բացվածքներ (լայնքը 1,50 մ):

Միջանցքի ամենավերևի շերտում միջնադարյան պատերի, հորերի ու թոնիրների հետքեր են երևում, որոնք երբեմն նստած են միջանցքի ուրարտական, աղյուսաշեն պատերի մեջ:

Հյուսիսային պատի վերևի մասում, դռան բացվածքի հարևանությամբ, երևում է չեչաքարերի մի շարք, որի վրա բարձրանում է աղյուսե շարվածք, ամենայն հավանականությամբ՝ միջնադարյան: Միջանցքը լցված է թափված աղյուսների զանգվածով, մի մասը՝ կասկարմիր, հրդեհի մեջ ընկնելու պատճառով: Հանդիպում են անխառն գերանների մնացորդներ, վերևի շերտերում՝ սրբատաշ քարերի բեկորներ: Երբեմն գտնվում են կարմիր և կապույտ ներկով պատած որմնանկարների կտորներ:

Միջանցքի մի թևի հարավային պատի տակ բացվեց ճեղքված քարերից կազմված հարթակ: Նրա վրա կուտակված է եղել ծծումբի զանգված, որը հրդեհից վառվել է՝ հետքեր թողնելով միջանցքի պատին: Միջանցքի մյուս թևում, արևմտյան պատի տակ հատակին բացվեց ուրարտական կավանոթների մի խումբ:

Սկսվեցին նաև միջանցքից հյուսիս գտնվող հատվածի պեղումները: Միջնադարյան շերտում երևաց ակով թոնիր՝ նստած ուրարտական շենքի դռան բացվածքի վրա, քիչ հեռու՝ հոր և միջնադարյան խեցեղեն: Քառակուսին խորացնելիս կավե ամուլ շերտ բացվեց: Քիչ դեպի արևելք մաքրվեց միջանցքի հյուսիսային պատի արտաքին երեսը մինչև դուռը: Բացվեցին նաև միջանցքի պատին ուղղահայաց քարե պատի հիմքերը:

Հաջորդ՝ № 4 սենյակը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ նրա արևելյան պատի տակ նախորդ տարում գտնվել էին ուրարտական որմնանկարների բեկորներ, որոնք որոշ պատկերացում են տալիս արվեստի այդ ճյուղի զարգացման մասին Արմավիրում: Այդ պատը հյուսիսային մասում վնասվել էր միջնադարյան հորեր փորելիս, ուստի աշխատանքներն այս ուղղությամբ շարունակելը նպատակահարմար չէր, թեև այստեղ հայտնաբերվեցին անտիկ խեցեղենի բեկորներ: Սենյակի հարավ-արևելյան անկյունը գտնելուց հետո պեղումներն ընթացան նրա հատակագիծը պարզելու ուղղությամբ: Սենյակի հարավային պատը № 1 սենյակի հարավային պատի շարունակությունն է կազմում: Տեղանքի մակարդակը թեք է, ուստի այն ավելի խորն է դրված, քան № 4 սենյակի մյուս պատերը: Ուժեղ հրդեհի հետևանքով այն ստացել է վառ կարմիր գույն: Սենյակի մեջ թափված նույն գույնի աղյուսների շերտի վրա ուրվագծվում են միջնադարյան կացարանների և հորերի հետքեր:

Սենյակի մյուս՝ հարավ-արևմտյան անկյունում երևան եկավ սրբատաշ մի քար, իսկ հատակին՝ կրային փոշու զանգված: Այստեղ գտնվեցին որմնանկարների բեկորներ և դրոշմադարձ մի թաս:

Արևմտյան պատը նույնպես խիստ հրդեհված է: Նրա տակ ծծումբի և այլ դյուրավառ նյութերի հետքեր գտնվեցին: Պատի մեջ դրված է թրծված թոնիր (բարձրությունը 0,90 մ, տրամագիծը 0,70 մ):

Հյուսիսային պատը հնարավոր չեղավ ամբողջովին բացել, քանի որ նրա վրայով անցնում են հյուսիս-հարավ ուղղությու-ն ունեցող այլ պատի քարե հիմքերը, որոնց առջև մի թոնիր է դրված: Հյուսիսային պատի ներքնամասը շարված է մեծ քարերով և պատած կավե սվաղով: Հյուսիսային պատը արևելյանին է միանում միջնադարյան հորերի շրջանում որով № 4 սենյակը ուղղանկյան տեսք է ստանում (չափերը 12,30×9 մ):

Ամրոցի հարավ-արևմտյան անկյունում շարունակվեցին քարաշեն մեծ շենքի պեղումները:

Նրա հիմքերը դեռևս մինչև վերջ բացված չեն, հատակագծային առանձնահատկությունները լիովին պարզված չեն: Այստեղ երևացին զետաքրքրող հատակի հետքեր, գտնվեցին երկաթե իրեր, միջնադարյան դրամներ:

Պեղումների ընթացքում գտնված հնագիտական նյութը ժամանակագրական տեսակետից տարբերակվում է հստակորեն:

Ուրարտական պետք է համարել դեկորատիվ նշանակությամբ քարե խուլ պատուհանի բեկորը, նման բեկոր, շատ ավելի մեծ չափերի գտնվել էր նույն № 1 սենյակում: Այն ունի իր զուգահեռները Թոփրախ կալեում և Հայկաբերդում (Չավուշ թեփեում): Այսպիսի պատուհանները զարդարել են ուրարտական շենքերի պատերը: Ծարտարապետական այս առանձնահատկությունը փոխանցվել է աքեմենյան Իրանին, որի պաշտամունքային նշանակություն ունեցող շենքերը (Ջինդան Ի Սուլեյման և Քաաբա Ի Ջարդուշտ) հարդարվել են նման ձևով:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ուրարտական խեցեղենը, և հատկապես միջանցքում բացված համալիրը: Այն բաղկացած է կճուճներից, սափորներից և մի կարասից: Կճուճներից (թվով 4) երկուսը ուռուցիկ իրանով և ցածրադիր վզով, փոքրիկ թմբիկավոր շուրթերով են: Նրանցից մեկը, որի վզի և իրանի միացումն ընդգծված է, ամբողջությամբ պատած է կարմիր ներկով և փայլեցրած, իսկ մյուսի (սրա անցումներն ավելի սահուն են) միայն վերին մասն է ներկված կարմրաշագանակագույն՝ բաց օխրայավուն ֆոնի վրա: Երրորդ կճուճը ավելի բարձրադիր է, ունի մեծ չափեր, կարճ վիզ և լայն բերան: Իրանի վերին մասը հարդարված է իրար զուգահեռ, հորիզոնական, խիտ դասավորված փորագիր նեղ գոտիներով: Վիզը կրում է փայլեցումով արված ուղղահայաց, զուգահեռ գոտիներ: Անոթը պատրաստված է ավազախոն, փխրուն, թլրածոմից շագանակագույն դարձած կավից: Այն հարթեցված է, բայց չի փայլեցված: Չորրորդ կճուճը տարբերվում է մյուսներից թե՛ գույնով և թե՛ հարդարմամբ: Նրա ուռուցիկ իրանը բավական սլացիկ վզին միանում է հաստավուն գոտիով, որի մի կողմում կախված է մահիկաձև զարդ, հիշեցնելով մետաղե նմանատիպ կախիկները: Կճուճը թրծված է հատուկ ջերմային սեծիմով, որից ստացել է մոխրագույն երանգ և փայլեցված է:

1 Г. А. Тирациян, Раскопки древнего Армавира. Археологические открытия 1977 года, М., 1978, էջ 507:

Մեծ չափերի երեք սափորներն ունեն երեք-նուկաձև շուրթեր, նրանցից հեռացող և ուսերին հանգչող աղեղնաձև կանթեր: Երկուսը կարմրաշագանակագույն են, երրորդը բաց օխ-րայավուն, լավ փայլեցված արտաքինով: Միակ կարասը միջին չափերի է, հարթ նստուկից վեր ձգվող և աստիճանաբար լայնացող ստորին մասը խիստ ուռուցիկ վերնամասին միանում է նեղ գոտիով, վրան փորագիր «դիզպագաձև» զարդ: Վիզը խիստ կարճ է, շուրթը՝ թմբիկա-վոր: Կարասի ողջ իրանը ծածկված է բաց դեղ-նավուն քսուկի հաստ շերտով և փայլեցված է: Ուրարտական խեցեղենի մյուս նմուշներից պետք է հիշատակել մեծ, գոտեղարդ կարաս-ների պսակների բեկորները վարպետի նշանով, երկկանթանի կարմրագույն սափորի վերին մա-սը, ներսից և մասամբ դրսից բաց էարմիր ներկով պատած դրոշմազարդ (կենաց ծառ) թասը և այլն:

Մետաղե իրերից կարելի է հիշել սրածայր երկաթե առարկան, որը հավանաբար նիզակի ծայր է, և բրոնզե քառանկյունի թերթիկը ամ-րացվելու շորս անցքերով:

Գտնվել է նաև քարե կոկիչ այն հարթակի վրա, որտեղ ծծումբ էր կուտակված:

Հելլենիստական դարաշրջանի նյութերը ներ-կայացված են հիմնականում խեցեղենով (աղ-ձա): Ձեռաշեն կարասի պսակի բեկորը անվիղ է և ունի հարթ կտրված շուրթ: Այն մոխրա-գույն է՝ շուրթի վրա ներկի հետքերով:

Մեծ իրանով կճուճն ունի ցածր վիղ և թևե-վակիորեն դեպի դուրս ցցված շուրթեր: Մա-կերեսը պատած է կարմրաօխրայագույն, թևեա-կի փայլեցված անգորի բարակ շերտով: Բաց գույնի մակերեսով սափորներն ունեն աղեղնա-ձև հաստ կանթեր ու երեքնուկաձև շուրթեր: Պահպանվել է մի սափորի զլանաձև ծորակը՝ վրան ներկի հետքերով: Գտնվել են նաև գլա-նաձև՝ անոթի, կոնքի, րմպանակի բեկորներ, վերջինները կարմիր գույնի ներկով պատած:

Ուշադրության արժանի է երկկանթանի սա-փորի աղեղնաձև կանթը, բաց կարմիր ներկի բավական թանձր շերտով պատած ու փայլեց-ված: Բացառված չէ (հաշվի առնելով նաև շեր-տագրական սվյալները), որ այն պատկանում է ետուրարտական ժամանակաշրջանին: Նույնը պետք է ասել նեղ գոտիով երիզված ուռուցիկ բողբոջաձև զարդերով փիալայի օխրայագույն բեկորի մասին:

Պակաս հետաքրքիր չէ միկանթանի մոխ-րագույն սափորը, հաստ փորով, տափակ հա-տակով, նեղ ու բարձր վզով և լայնացող, ձա-գարաձև պսակով: Կանթը կլոր է, փորը չափե-րի: Նրա մի ծայրը հենվում է շուրթին, մյուսը՝ վզի ներքևի մասին: Կանթի վրա դրսից փոր-

ված են փոսիկներ: Սափորի ուսերի ու իրանի վերևի մասը հարդարված է ննշումով արված գոտիներով: Իր մի շարք մանրամասներով սա-փորը հիշեցնում է վաղհայկական օրինակները, ուստի այն կարող է թվագրվել մ. թ. ա. IV դա-րով: Նման տիպի սափորների բեկորներ գտնվել են նույն Արմավիրում և Արտաշատում:

Հավանաբար թրծման զլանի մի մասն է կապում այն բեկորը, որը գտնվել է միջնա-բերդում:

Գտնվեց նաև հելլենիստական դարաշրջանի գունազարդ անոթի վզի մի մասը: Մարմնագույն ֆոնի վրա Նյոթնդ, մուգ կարմիր ներկով արված են դարդանախշեր ուղիղ և ալիքաձև գծերի հա-մադրությամբ:

Մետաղե իրերից պետք է հիշել պոչուկավոր երկթե միջնաջիղով նետասլաքը, սրածայր մի-սայրանի դանակի կեսը, իսկ քարե իրերից՝ կոկիչը և ադորիթը:

Միջնադարյան շերտը աչքի է ընկնում հա-րուստ ու բազմազան խեցեղենով: Այդ շերտում կան նաև մետաղե ու քարե առարկաներ: Ուշադրության արժանի են կարասների բեկորնե-րը. մեկը՝ իրար հաջորդող ունիեֆ ու փորագիր զարդերով, մյուսը՝ գոտեղարդ այծերի ու սան-դուղքների պատկերներով, երրորդը՝ դաջված վարդյակներով ու անկյունավոր նախշերով: Գունազարդ կարասի լայն կանթը դաջազարդ է, վերոհիշյալ բեկորների նմանությամբ պատված կարմրավուն ներկով ու փայլեցված: Քրեղան-ներն ունեն կլոր ոտք, վերևից կտրված շուրթ, ներսից և դրսից կարմիր գույնով ներկված պսակ: Քրեղանների մի այլ տարատեսակի իրանը և պսակը միանում են անկյան տակ: Այդ քրեղանը ևս ներկված է: Կոնքերը խորն են ու լայն, հարթ կտրված շուրթի վրա փորագիր դարդեր կան: Սափորի պսակի բեկորը խոյա-դարդ է՝ ներկի հետքերով: Հասարակ խեցեղենը ներկայացված է կճուճներով՝ անկանթ, երկ-կանթանի և այլն:

Գտնվել են նաև երկաթե դանակներ, պայտեր, միասայր դաշույն, ձող: Քարե առարկաներից՝ ծանրոց և սրաքարեր, ապակե առարկաներից՝ անպարանջաններ: Հայտնաբերվել են միջնա-դարյան դրամներ, որոնց վրա պահպանվել են քսակի Նյուսվաթի հետքեր: Ըստ դրամագետ Ն. Մուշեղյանի, դրանք բյուզանդական և սել-ջուկյան (ելտիուզյան) դրամներ են, մի քա-նիսը՝ կրկնադրոշմի հետքերով և թվագրվում են համապատասխանաբար X—XI և XII—XIII դդ.:

Ուրարտական մերձտաճարային շենքի հատա-կագիծը գնալով համալրվում է նոր սվյալնե-րով: Հատկապես կարևոր է թվում անկյունա-

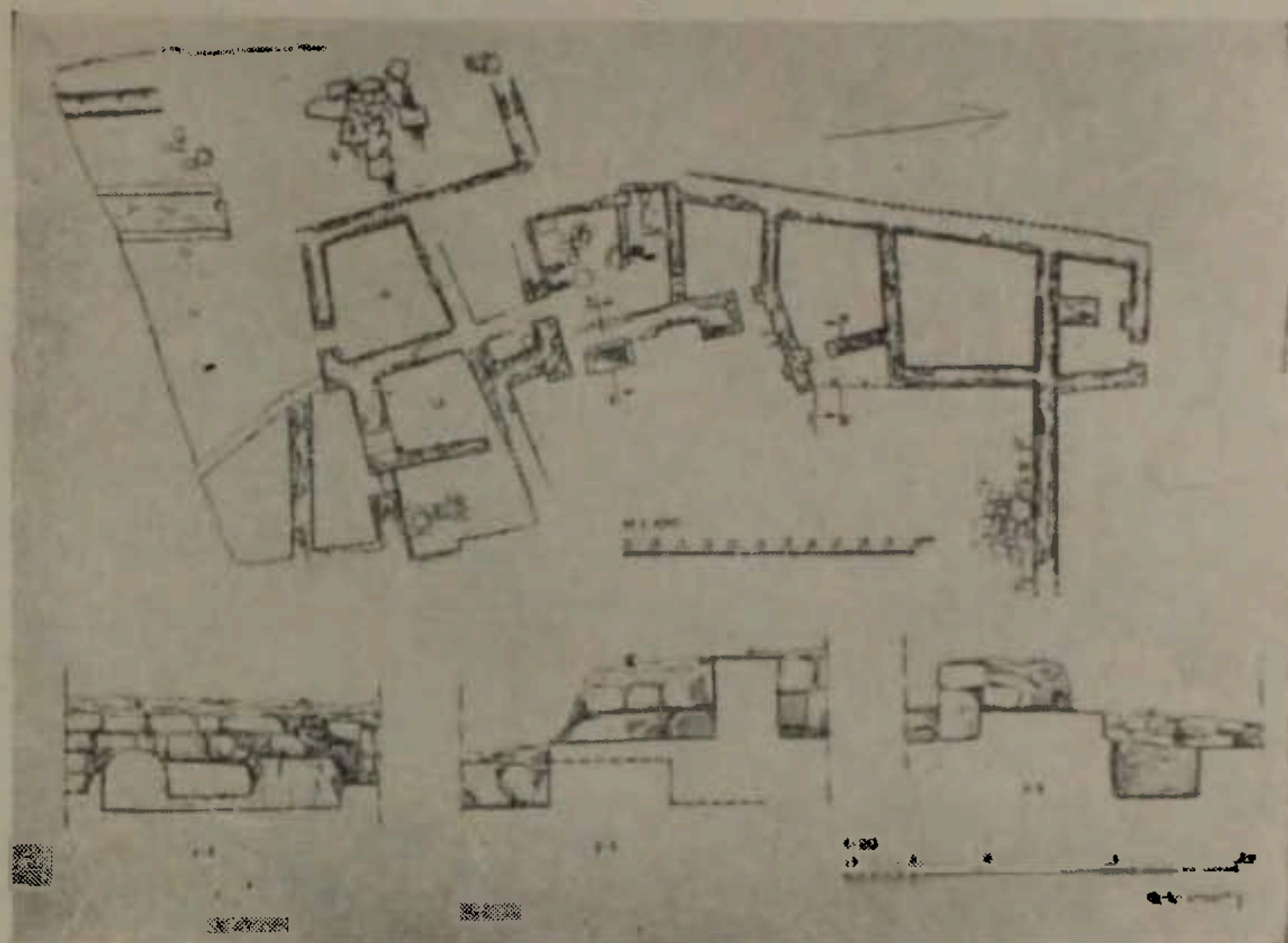
F
U, I

M

վոր միջանցքի դերը այդ համալիրում: Նրա դեպի հյուսիս ու արևմուտք բացվող դռները ապահովում են համալիրի հարավային ու արևելյան սենյակների կապը մյուս սենյակների հետ: Ուշ ուրարտական ժամանակաշրջանում այն մասամբ կորցնում է իր կապող դերը, ավելի ճիշտ վեր է ածվում նաև տարրեր նյու-

ամրոցի արևմտյան հատվածում, ապա դրա պատճառը նաև միջնադարյան բնակավայրն է, որը նույնպես ի հայտ է գալիս պեղվող տեղամասում: Իրենց շինարարական գործունեության բնթացքում նրա բնակիչները մեծ վնասներ են հասցրել նախորդ շրջանների մշակութային շերտերին: Համեմատաբար փոքր տարա-

Նկ. 1.

թեր ու առարկաներ պահելու սենյակի (ծծումբ, կավանոթներ): Հատուկ նշանակություն է ունեցել որմնապատկերներով հարդարված քառանկյունի սենյակը, որը կարող էր ծառայել կրոնական կամ քաղաքացիական բնույթի հանդիսությունների համար: Ուրարտական համալիրը հրդեհվել է, բայց ոչ բոլոր սենյակներն են խալած ոչնչացել: Դեռ ավելին, մի շարք շերտագրական կարգի դիտողություններ, արված հատկապես № 1 և № 4 սենյակներում, ցույց են տալիս, որ այստեղ կյանքը շարունակվել, ավելի ճիշտ վերսկսվել է հելլենիստական դարաշրջանում: Այդ մասին է վկայում վերոհիշյալ սենյակներում ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մասնակիորեն պահպանված հատակների վրա գտնված մ. թ. ա. III—I դդ. ինքնզննելու նման իրավիճակ է սյարդվել ամրոցի նաև այլ կետերում՝ արևելյան և արևմտյան տեղամասերում: Եթե հելլենիստական շերտը այստեղ ավելի համեստ է ներկայացված, քան

ծուծյան վրա արշավախմբի անդամները հաշվել են երկու տասնյակից ավելի միջնադարյան հորեր, որոնց ավերիչ ներգործությունը ակնհայտ է:

1978 թ. Արմավիրի արշավախմբի ջոկատը աշխատեց Արմավիր քաղաքի արևմտյան ծայրամասում, որի պեղումները 1975 թ. սկսել էր Նոր Արմավիրի արշավախումբը պրոֆ. Հ. Մարտիրոսյանի ղեկավարությամբ: Պեղումները վերսկսվեցին նախկինում բացված բնակարանային համալիրներից հարավ, հյուսիս և արևմուտք ընկած տեղամասերում (նկ. 1):

Հարավ-արևմտյան կողմում, երկու քառակուսիների միջոցով մաքրված տարածության կենտրոնական մասում բացվեց 0,5 մ բարձրությամբ ունեցող, հյուսիսից հարավ ձգվող, իրար զուգահեռ պատերով սահմանափակված մի հրապարակ, որն ամբողջությամբ պատված է սպիտակ սվաղով, տեղ-տեղ նույնիսկ երկու

շերտով (նկ. 2): Հրապարակն ունի 1,40 մ լայնություն և 3,40 մ պահպանված երկարություն: Նրա հյուսիսային նեղ կողմում բացվեց մի ձվաձև սալ (երկ. 0,55 մ, լայնքը 0,25—0,38 մ)՝ երեք կողմից սվաղի մեջ առնված: Նախնական տվյալների քննարկումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ բացվել է հնձան, ավելի

Հնձանի հայտնաբերումը նշանակալի երևույթ է, թեև այն ամբողջական չէ և դժվար է ասել, թե ինչպիսի հարտարապետական ձևավորում է ունեցել: Պատերի բացակայությունը թույլ չի տալիս ասելու՝ այն գտնվել է փակ շինության մեջ թե ոչ, ո՞ւր է հոսել և հավաքվել խաղողի հյութը: Սակայն հայտնաբերված մասերի հա-

նկ. 2.

ճիշտ՝ հնձանի մի մասը կազմող խաղողի տրորման հրապարակը՝ առաջատար:

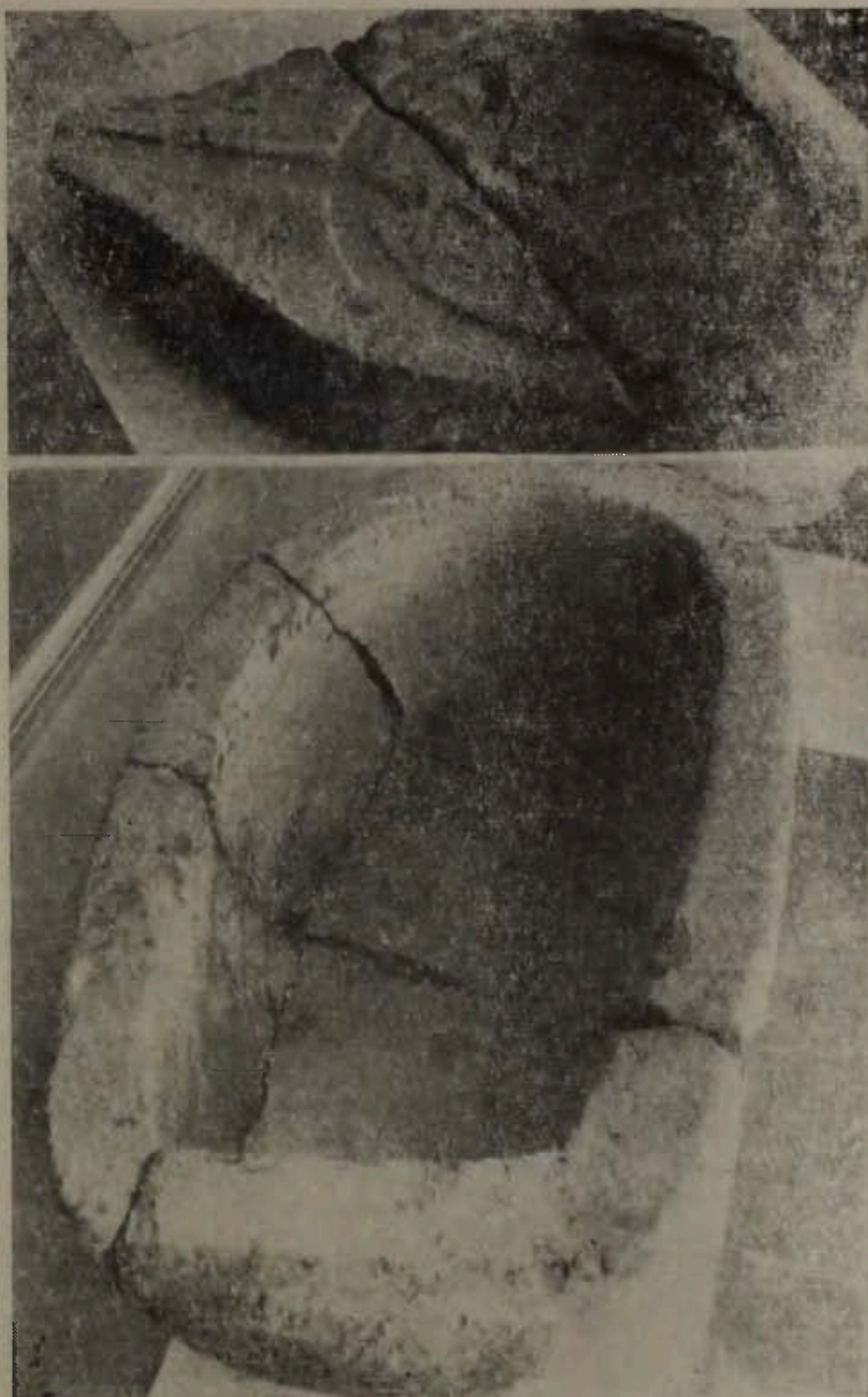
Այս հրապարակից արևելք բացվեցին սյուների փոքր շափերի տուֆե երկու խարխուխներ, նման 1975—1976 թթ. մաքրված սենյակներում հայտնաբերվածներին, իսկ հրապարակից արևմուտք ընկած հատվածում՝ նրանից 1,2 մ հեռավորությամբ, նրան ղուգահեռ մի պատ: Այն ձգվում է հյուսիսից հարավ, ունի 0,8 մ լայնություն և շարված է խիստ հիմնավոր ու կանոնավոր: Այն լրիվ չի բացված և դժվար է ասել կապված է հնձանի հետ, թե ոչ: Հնձանի արևմտյան պատի հարևանությամբ բացվեց մոխրով լի, ակով մի թոնիր (ներքին տրամ. 0,46 մ), նման Արտաշատի պեղումների ժամանակ բացված ակով անտիկ թոնիրներին²: Մաքրվեց նաև ուղղանկյուն մի օջախ (լայնքը 0,40 մ) լսվ թրծված, հաստ սվաղի հետքերով:

մաղրությունը հելլենիստական դարաշրջանի հնձանների հետ, որոնք խիստ նման են միմյանց, թույլ է տալիս որոշ ենթադրություն անել հնձանի մասին: Սա հավանաբար ներկայացնում է մ. թ. ա. III—I դդ. տարածված այն հնձանների տիպը, որտեղ սվաղված հատակով հարթակում ոտքով տրորելու եղանակով առանձնացվում էր հյութը: Այն հեռանում էր հնձանի պատի մեջ արված անցքով, որը մեղ մոտ չի հայտնաբերվել պատերի խիստ ավերված լինելու հետևանքով: Հյութը կամ քաղցուն հավաքվել է, հավանաբար, լայնարերան անոթի մեջ, քանի որ հատուկ պատրաստված, սվաղված հոր տաքար, չի հայտնաբերվել, ինչպես հունական և բոսֆորյան հուշարձաններում³: Տրորելուց հետո ստացված խաղողի մնացորդը շանչը, ճղմվել է հենց նույն հարթակի հյուսիսային մասում տեղադրված սալի՝ տարապանի վրա: Այն դրված է հարթակի նկատմամբ որոշ թեքությամբ, որպեսզի հյութը ազատ հոսի և նույն ուղիով լցվի այս անկամ արդեն մեկ այլ

² Փ. Խաչատրյան, Արտաշատի 7-րդ բլրի 1973—75 թթ. պեղումների արդյունքները, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1978, № 8:

³ В. Ф. Гайдукевич, Виноделие на Босфоре, МИА, 85, էջ 382—383:

Նկ. 2.

անոթի մեջ, քանի որ երկու պրոցեսներով ձևոր
բերված քաղցուների որակը նույնը չի լինում:
Պետք է նշել, որ հելլենիստական շրջանի այս
հնձանի գյուտը Հայաստանում եզակի չէ: Ար-
դեն նախորդ տարիների պեղումներից այստեղ
հայտնաբերվել էր կարմիր տուֆից պատրաստ-
ված տարապան իր դասական ձևով՝ ակոսով,
ծորանով և քարե գուռ քաղցուի հավաքման
համար⁴ (նկ. 3): Այլ տարապաններ հայտ-
նաբերվել են Դվինում և Քաղցրաշենում⁵, նը-
րանք բոլորը վկայում են հելլենիստական դա-
րաշրջանում Հայաստանում խաղողագործության
դարդացման մասին:

Նախկինում բացված բոլոր սենյակների հա-
մար ընդհանուր, հյուսիսից հարավ ձգվող պա-
տից հյուսիս պեղված քառակուսիում ճարտա-
րապետական և շինարարական մնացորդներ
չբացվեցին: Սակայն հողը լի էր հելլենիստա-
կան խեցեղենի խիստ բնորոշ նմուշների բե-
կորներով: Արևելյան քառակուսիներում նույն-
պես շինարարական մնացորդներ չհայտնաբեր-
վեցին, բայց նրա հարավ-արևմտյան անկյու-
նում մաքրվեցին իրար կից երկու ժայռաբե-
կորներ: Մեծի վրա արված էին երեք արհես-
տական թասաձև փոսորակներ: Նրանց վրա և
շրջապատում անասունի ոսկորներով և խեցե-
ղեն բեկորներով լի մոխրաշերտերի մեծ կու-
տակումը թույլ է տալիս խորհելու ժայռաբե-
կորների պաշտամունքային նշանակության մա-
սին⁶:

Բոլոր քառակուսիների պեղումներից հայտ-
նաբերված խեցեղենն ամբողջությամբ հելլե-
նիստական է (աղ. I բ): Այն կաղմված է
տարբեր թասերի, հասարակ և գունազարդ
կնճճների, տափաշների, ծորակավոր անոթների
բեկորներից: Բացառությամբ խոհանոցային խե-
ցեղենի, քանակապես ամենաառատը ըմպա-
նակ փիլաներն են: Նրանք հանդես են բե-
րում պսակի և իրանի միացման, արտաքին և
ներքին մակերևույթների հարդարման, գունավոր-
ման մեծ բազմազանություն՝ ավելի խորավուն
և փոված, բաց կամ մուգ շագանակագույն
ֆոնի վրա, մուգ կամ բաց կարմիրով ներկված,
երբեմն էլ սև, փայլեցված: Այս ըմպանակները

սերտորեն կապվում են Արմավիրի միջնաբերդի
հելլենիստական ըմպանակների հետ, ղուզահեռ-
ներ ունեն նաև Արտաշատի, Գառնիի և Հայաս-
տանի նույն դարաշրջանի հուշարձանների խե-
ցեղենի մեջ:

Հետաքրքիր են թասերի ձևերը: Եթե շուր-
թերը ներս հակված, կլոր թասերը հանդիպում
են խորը և ավելի փոված, հարթ կամ փոսո-
րակ նստուկ ունեցող տիպերով, ապա պրո-
ֆիլավորված պսակով թասերի տարատեսակ-
ները ավելի առատ են: Հանդիպում են կոպ-
տավուն, շուրթից իրանի անցումը միայն թեթև
ընդգծված և ուղիղ կտրած շուրթով օրինակներ,
որոնք խորն են, հաստախեցի կամ նրբախեցի,
ընդգծված ձևավոր պսակով, ուղիղ շուրթով և,
վերջապես, շատ նուրբ, համարյա զնգուն խե-
ցուց պատրաստված, պսակից իրանին սրակող
անցումով և փոքրիկ թմբիկավոր շուրթով տե-
սակներ: Սրանք բոլորն ունեն թե՛ խոր, թե՛
փոված նմուշներ: Այս թասերի երանգները տա-
տանվում են բաց վարդագույնից մինչև մուգ
շագանակագույն, փայլեցված են, իսկ վերջին
երկու տեսակի թասերի ներքին տարածություն-
նր և դրսից պսակը որպես կանոն ներկված են
տաք կարմիր գույնով:

Կիսազնգաձև թասերի բեկորները, որոնք
հայտնաբերվում են բնակավայրում, ավանդա-
կան ձևով նրբախեցի են, ողջ ներքին տարա-
ծությունը դարդանախշած: Զարդամոտիվը սո-
վորաբար արված է շուրթի տակ՝ զխավորապես
ալիքների (ֆեստոն) ձևով: Խեցեղենի այս տե-
սակը ևս իր ձևով ու հարդարումով սերտորեն
կապվում է Արմավիրի միջնաբերդի, Արտաշա-
տի նմանատիպ թասերի հետ:

Ծորակավոր անոթները վերաբերում են ծո-
րակավոր քրեղանների տիպին: Նրանք լայնա-
շուրթ են, շուրթի տակ ունեն թեթև ներձկում,
կլորավուն իրան: Ուղիղ կտրած, կամ ձգված-
կախված շուրթով ծորակները դրված են կտրճ
պսակի և իրանի միացման տեղում, կարծես
յցնելով վերը նշված ներձկումը, մի ծայրով
հենվելով անոթի շուրթին: Այս անոթները ևս
զանգվածաբար հայտնաբերվում են Արմավիրի
միջնաբերդում, որտեղ ունեն մի քանի տար-
բերակներ: Սակայն քաղաքային նմուշների վրա
ի հայտ են գալիս ձևի և հարդարման որոշ
առանձնահատկություններ: Այսպես, ծորակա-
վոր անոթներից մեկն ունի փոսորակ նստուկ՝
վերը նշված կլոր թասերի նմանությամբ և ծո-
րակի երկու կողմերում՝ ուռուցիկ գնդիկներ,
որոնք հավանաբար շարված են եղել անոթի ողջ
պարագծով: Նշված նստուկների ձևը, ինչպես
հայտնի է, շատ բնորոշ է ուրարտական խեցե-
ղենին (հատկապես թասերին) և անցնում է
ետուրարտական անոթներին: Նման կրկույթ

4 2. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն, Դարերի խոր-
քից, «Սովետական Հայաստան», 29 դեկտեմ-
բերի, 1976:

5 Գ. Ք ո շ ա ր յ ա ն, Դվինից հայտնաբեր-
ված արտադրական նշանակությամբ սալ, ՀՍՍՀ
ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1978, № 2:

6 К. В. Тревер, Очерки по истории
культуры древней Армении, М.—Л., 1953,
էջ 108—109:

նկատվում է նաև կճուճների, երբեմն էլ սափորների ձևավորման մեջ: Հայտնաբերված անոթների մի մասի նեղ վզի և անմիջապես լայնացող իրանի միացման տեղում անցնում է փորագիր կամ ուլիկի ընդգծված գոտի: Դրանց կողքին հանդիպում են նաև վզի, ըստ երևույթին նաև ողջ իրանի բաց ֆոնի վրա մուգ կարմիր, իրար զուգահեռ, ուղիղ գոտիներով հարդարված օրինակներ:

Հայտնաբերված գունազարդ բեկորները ևս թե՛ գույնով, թե՛ կիրառված զարդամոտիվներով (իսկ դրանք գերազանցապես մուգ կամ բաց շագանակագույն ֆոնի վրա մուգ շագանակագույն, կարմիր ներկով արված ուղիղ, հորիզոնական գոտիներ են, կամ նրանց միջև, ուղիղ գծին հենված ալիքաձև զարդեր) ամբողջությամբ միանում են Արմավիրի միջնաբերդի գունազարդ խեցեղենին: Թերեք բացառությամբ է կազմում կիսագնդաձև թասի մի բեկոր, որը

գունային լուծմամբ՝ բաց մոխրագույն ֆոնի վրա սրճագույն զարդերով (ի տարբերություն միջնաբերդի օրինակների, որոնք մեծ մասամբ մուգ կարմիր ֆոնի վրա կրում են սև զարդեր), կարծես ավելի մոտ է Արտաշատի և Շիրակավանի նմուշներին:

Քաղաքային այս ծայրամասի պեղումներից հայտնաբերվել են նաև լծակավոր աղորձների բեկորներ, կոկիչներ, քարե կափարիչներ, որոնք կապվում են քաղաքի տնտեսական կյանքի հետ:

Արմավիրի միջնաբերդի և քաղաքային տարածքի հետագա զուգահեռ ուսումնասիրումը անշուշտ կնպաստի հուշարձանի ընդհանուր պատկերի ամբողջացմանը:

Պատմ. գիտ. թեկնածու Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ
Ի. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

«ԱԶԳԱՆՎԵՐ ՀԱՅՈՒՇՅԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» (Ստեղծման 100-ամյակի առթիվ)

Անցյալ դարի կեսերին և ավելի ուշ Արևմտյան Հայաստանում գործում էին հայ ազգային, հասարակական, բարեգործական, կրթական-լուսավորական և մշակութային մի շարք ընկերություններ: Այսպես, 1860 թ. գրավաճառ Հարություն Մարգարյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց «Անձնվեր ընկերությունը», որի նպատակն էր գրել-կարդալ սովորեցնել գավառներին: Թուրքիայի մայրաքաղաք եկած հայ պանդուխտներին «Անձնվեր ընկերությունը» եռյակ նպաստակով իր մասնաճյուղերն էր ստեղծել: Բաղնիս, Դիարբեքիում, Եմզնիկում, Կյուրիկում, Սղերդում: 1870 թ. գործում էր «Գարոցասիրաց ընկերությունը», որը գավառներում վարժաբաններ հիմնադրելուց բացի կազմակերպում էր նաև կիրականության դասախոսություններ շափահասների համար: «Գարոցասիրացի», «Անձնվեր ընկերության» և «Արարատյան ընկերության» օրինակով 1879 թ. Կոստանդնուպոլսում հիմնադրվեց «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերությունը», որը ձեռնարկեց արևմտահայ գավառներում հայ կանանց և աղջիկների կրթության ու լուսավորության գործը: Ընկերության հիմնադրումը կապվում է Միսիրի՝ Զապել Խանջյանի անվան հետ:

Միսիրի շատ վաղ է սկսել իր գրական կյանքը: 11 տարեկան հասակում նա արդեն տպագրվում էր Կոստանդնուպոլսի պարբերականներում: Տարիներ անց ներմահայերի հիմարանի մանկահասակ սանուհին, ձեռագործի

իր ուսուցչուհի Սրբուհի Աշնյանի ղեկավարությամբ, մտավ հասարակական գործունեության ասպարեզ՝ «նպաստամատույց» ընկերության շրջանակներում ակտիվորեն մասնակցելով ազգատաշակերտության համար գրեթե անկասկածաբար հայթայթված իրենց տան, այն բանի համար, որ մինչ այդ իր բանաստեղծություններում երգել էր Եավառյանի բուրսեմավետ շուշանները, Եփրատի ծագկափետ ափերը, երբեք չէր մտածել բուն հայրենիքում ապրող տարաբախտ մոզզվորդի մասին, որը ոչ թե շափածո ուղերձների, այլ՝ եզնության կարեք ուներ:

Անցյալ դարի 70-ական թվականներին նա առաջ քաշեց Հայաստանի գավառներում հայ կանանց ու աղջիկների կրթության օջախներ ստեղծելու գաղափարը: Միսիրի այս միտքը ոգևորեց նաև նրան շրջապատողներին, որոնց թվում առաջիկաներից էին մայրը, հորաքույրը, Սրբուհի Աշնյանը և ուրիշներ: 1879 թ. ապրիլի 11-ին Զապել Խանջյանն իրենց տուն հրավիրեց հիմարանի ավարտական տարվա իր 8 դասընկերուհիներին՝ Արաբեմիս Տուտույանին, Մարի Զրուկչյանին, Սաթևին և այլ-

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ (Առաջին պեղումների 100-ամյակի առթիվ)

Պատմ. գիտ. թեկնածու Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

1980 թ. լրանում է Արմավիրում կատարված առաջին փորձնական պեղումների հարյուր տարին:

Աշխատանքները սկսեց հայագետ-կովկասագետ Ալեքսանդր Նրիցյանը 1880 թ. մայիսին և ապա (նույն թվականի աշնանը) շարունակեց հնագետ Ա. Ս. Ուվարովը: Արմավիրի հնագիտական ուսումնասիրման անհրաժեշտության հարցը հայագետ Մկրտիչ էմինի առաջարկով մտցված էր համառուսաստանյան հնագիտական հինգերորդ համագումարի (Թիֆլիս, 1881) նախապատրաստական կոմիտեի աշխատանքային ծրագրերի մեջ¹:

Դեռևս XIX դարի սկզբից Արմավիրը իր վրա էր բեռնել ուսումնասիրողների և ճանապարհորդների ուշադրությունը: 1831 թ. ֆրանսիացի արևելագետ-հայագետ Սեն-Մարտենը, որը ցանկություն էր հայտնել տեղափոխվել Ռուսաստան աշխատելու նպատակով, հղացել էր Արմավիրը պեղելու անհրաժեշտության գաղափարը: Ծանապարհորդների և ուսումնասիրողների մեծամասնությունը, հետևելով Մովսես Խորենացու նկարագրությանը, Արմավիրը նույնացնում էր Արաքսից ոչ շատ հեռու, Արարատյան դաշտի արևմտյան մասում բարձրացող միայնակ ժայռոտ բլրի և նրա շրջապատի հետ:

Հատկապես ուշադրության արժանի են Դյուբուա դե Մոնպերյոյի և Հովհաննես Շահխաթունյանի՝ Արմավիրին նվիրած էջերը, որոնք արտացոլում են հուշարձանի XIX դարի 30—40-ական թթ. պահպանվածության վիճակի բավական ճշմարտացի պատկերը:

Քաղաքից, նրա շինություններից շատ քիչ բան էր մնացել, իսկ բլրի վրա, միջնաբերդում, դեռևս երևում էին հին պարիսպների ու աշտարակային շինության հետքերը: Հուշարձանը շատ էր տուժել, ծառայելով փաստորեն որպես բարձանք: Այստեղից էր քարեր տարել Երևանի Հուսեին-Ղուլի խանը՝ Սարգարապատի կառուցվող ամրոցի պիտքերի համար (տարվել էր նաև Արմավիրին նախորդած ուրարտական Արգիշտիխինիլի քաղաքի հիմնադրման մասին պատմող Արգիշտի I-ի սեպագիր արձանագրությունը): Այստեղից էին քարեր տեղափոխել նաև Պարսկաստանից ու Բուրքիայից եկած հայ վերաբնակիչներն իրենց գերեզմանատան համար, որը հիմնադրվել էր բլրի ստորոտում, նրա հյուսիսային մասում:

Երբ Երիցյանն ու Ուվարովը եկան Արմավիր, քիչ բան չէր հայտնի հուշարձանի մասին: Հանրահայտ էին Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղե-

¹ А. С. Уваров, Исследование местности, на которой предполагались развалины Армавира, «Протоколы подготовительного комитета V археологического съезда в Тифлисе», М., 1882, էջ 439—449.

կույթյունները Արմավիր մայրաքաղաքի, նրա հիմնադրման հանգամանքների ու պատմության, ինչպես և արեգակի, լուսնի ու թագավորական նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճարի և զուշակությունների համար նախատեսված սոսիսների պուրակի մասին: Այգ տեղեկություններն էին դրդել Մ. էմինին՝ առաջարկել պեղումներ ձեռնարկելիս նախապատվությունը տալ իր հնությամբ Անիին գերազանցող Արմավիրին: Բացի այդ, 1862 թ. սկսած Արմավիրում և նրա շրջապատում գտնվեցին ուրարտական սևադիր արձանագրություններ, որոնք առաջին անգամ հրատարակվեցին 1869 թ. «Արարատ» ամսաթերթի էջերում Մեսրոպ Սմբատյանի նախաձեռնությամբ, իսկ դրանք լրացուցիչ տվյալներ էին հաղորդում հուշարձանի հնության վերաբերյալ:

Պեղումները, որոնց հետախուզական բնույթն անկասկած է, կատարվեցին փորձնական խրամատների ձևով՝ բլրի վրա, նրա ստորոտներում և, ինչպես երևում է Ա. Նրիցյանի կազմած քարտեզից, հարթավայրում, բավական մեծ հեռավորության վրա: Բլրի գագաթային մասում նշմարելի էին հարավից հյուսիս ձգվող մի պատի հետքեր. այս պատը, հավանաբար, նույնանում է արևելյան լանջին տեղադրված երկու մեծ շենքերի արևմտյան պատերի հետ: Բլրի գագաթին հիշատակվում է քառակյունի մի աշտարակ, որի մասին գրում է նաև Հովհաննես Ծախաթունյանը: Այն, նույնպես թևական ձևով, կարելի է նույնացնել այժմ գագաթում պեղվող կառույցի հետ, որը իր հիմքում ուրարտական լինելով՝ վերակառուցվել է անտիկ ու միջնադարյան ժամանակաշրջաններում: Վերջապես, երևում էին նաև ամրոցի արևմտյան և հյուսիսային պարիսպների հետքերը, իրենց աշտարակներով հանդերձ, որոնք, ինչպես պարզվեց մեր օրերում կատարված պեղումների ժամանակ, ավելի լավ էին պահպանվել պարիսպների մյուս հարավային և արևելյան հատվածների համեմատությամբ: Պարիսպը, գրում էր Ուվարովը, շարված էր լավ մշակված, երեսի մասում եղբերը հանված (ռուստովկա) բաղալտե վեմերով: Նման քարեր իսկապես որ պահպանվել են ամրոցի հյուսիսային պարսպում: Վեմերի վրա մետաղե կապերին ծառայող փոսերի առկայության մասին դիտողությունը չի կարող ուրարտական պարսպին վերաբերել, քանի որ ուրարտական շինարարական արվեստին ծանոթ չէին նման կապեր: Խոսքը հավանաբար գագաթի աշտարակաձև կառույցի ավելի ուշ ժամանակաշրջանի քարերի մասին է, որոնց վրա պահպանվել են այսպես կոչված ծիծեռնակի պոչի նման փոսերը: Երիցյանը և Ուվարովը ճիշտ են նկատել, որ պարիսպների քարը՝ բազալտը, բերված է ս. Դավթի բլրից:

Պեղումները կատարվել են բլրի երեք կետերում, որոնցից երկուսը տեղը հնարավոր է այս կամ այն ձևով պարզել:

Ա. խրամատը պեղվել է բլրի գագաթին: Այստեղ աշտարակաձև շենքից և 1869 թ. կառուցված մատուռից հյուսիս-արևելք բացվեց բավականին լայն պատի հիմքը (այժմ կարելի է ենթադրել՝ ուրարտական ժամանակաշրջանի), գտնվեցին միջնադարյան նյութեր, կրաքարե սալ՝ վրան խաչի րանդակ, օջախներ, խեցեղեն:

Բ. խրամատը, գտնվելով Նրիցյանի քարտեզից, գտնվում էր հարավային մասում: Քանի որ քարտեզի վրա հուշարձանը այնքան էլ ճիշտ տեղադրված չէ, աշխարհագրական կողմերի նկատմամբ, ուստի այն կարող էր

արեւմտյան մասում գտնվել: Հայտնաբերված նյութը (թոնիրներ, սափորներ, կարաս, արաբական, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ սելջուկյան դրամ) միջնադարյան է:

Ե. խրամատը պեղվել է բլրի արեւմտյան ծայրում, որտեղ ժայռը անշան խորության վրա էր:

Հարթավայրում փորձնական պեղումներ կատարվել են բլրին տրեմուտից, հարավից և արևելքից հարող դաշտերում: Հարավում փորձնական պեղումները հանդիպել են մանրախճի և ավաղի շերտի, որը սկնաբկում է բլրի տակով անցնող Արաքսի հին հունի գոյություն մասին: Արեւմուտքում, որտեղ պետք է փնտրել քաղաքի բուն տարածքը և որը այսօր ծածկված է խաղողի այգիներով, պեղվել են ցածրագիր բարձունքներ, որոնք համահարթվել են հետագայում հողագործական աշխատանքների ժամանակ: Այստեղ երևան են եկել քառանկյունի կացարանների հիմքեր $1\frac{1}{2}$ արշին լայնությամբ: Կացարաններում գտնված նյութերը, ըստ Ուվարովի, ուշ ժամանակաշրջանի են, բացառությամբ, հավանաբար, կրաքարե խարսխի ու խոյակի: Նման հիմնապատեր անտիկ դարաշրջանի խեցեղենի ուղեկցությամբ, բացվել են այստեղ 1968—1969 թթ. կատարված հետախուզական պեղումների ընթացքում: Բլրից դեպի արևելք, ամենայն հավանականությամբ Արճարխ (Արևիկ) գյուղի տարածքում, պեղողները հանդիպեցին նյութերի, որոնք, ինչպես հետագայում պարզվեց, վաղբերոնդեդարյան ժամանակի են:

Երիցյանը և Ուվարովը դամբարաններ են պեղել նաև բլրի հյուսիսային, արևելյան և հարավային ստորոտներում: Նրանց մի մասը եղել է հիմնահողային, կմախքը ձախ կողքի վրա պառկած. դամբարաններում գտնվել են բրոնզե օղերից կազմված զարդեր, հյուսածո ապարանջաններ, ալյակե և սերգոլիկե ուլունքներ: Այս դամբարանները համարվեցին ամրոցին ժամանակակից կամ ավելի հին: Մյուսներն ունեն հարբխային ծագման բարերով և կրաքարով շարված պատեր: Այս խումբը ավելի հին համարվեց: Ննջեցյալները աջ կողքի վրա էին պառկած, կծկված ոտքերով: Դամբարանների մեջ հանդիպում են կճուճներ, օբսիդիանե միջուկներ և երկաթի իրեր: Բլրի հարավում բացված դամբարանները շարված էին կուպիտ քարերով, նրանց մեջ իրեր չկային ու թվագրվեցին ավելի ուշ ժամանակաշրջանով:

Անցնելով հուշարձանի թվագրման հարցին, Ուվարովն այն համարեց մ. թ. IV դարի մի ինչ-որ ամրոց, փաստորեն ժխտելով, որ իր ուսումնասիրած հուշարձանը Արմավիրն է: «Իսկական» Արմավիրը նա առաջարկեց փնտրել մի այլ տեղ: Իր թվագրման համար նա հիմք ընդունեց Արմավիրի ամրոցի շինարարական արվեստի առանձնահատկությունները, որոնք, ըստ Ուվարովի, համեմատվում են Գառնի ամրոցի և տաճարի շինարարական տեխնիկային բնորոշ գծերի հետ: Նախ պետք է ասել, որ Արմավիրում Ուվարովի տեսած պարիսպներն ու պատերը, որոնց շինարարական առանձնահատկությունները նա ընդունում է որպես ամրոցի թվագրման հիմք, գերազանցապես ուրարտական ժամանակաշրջանին են վերաբերում: Այդ պարզ էր արդեն այն ժամանակ, և այդ մասին բավական որոշակիորեն արտահայտվեց արևելագետ Մ. Վ. Նիկոլսկին՝ բերելով ծանրակշիռ ապացույցներ:

Այս հանգամանքը արդեն բավական էր Ուվարովի առաջարկած թվագրումը հերքելու համար, էլ չենք խոսում այն մասին, որ Գառնիի թվագրումը մ. թ. IV դարով նույնպես սխալ է:

Այսպիսով, պեղողները «փաստորեն անցան այն նյութերի կողքով, որոնք նրանք փնտրում էին»²: Ուվարովի և Երիցյանի պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը փոխադրվեցին Թիֆլիսի կովկասագիտական թանգարան ու արդեն մեր օրերում մշակվեցին հնագետ Բ. Կուֆտինի կողմից³:

Կուֆտինը առանձնացրեց ու մասամբ հրապարակեց վաղբրոնզեդարյան, երկաթի դարի, ուրարտական նյութերը և հետագայում հելլենիստական ձանաչված խեցեղենը, որը նա միացրեց Դիրաբլարից, Մալաբուլուից ու Քյուլթափայից հայտնի գունազարդ խեցեղենի նմուշներին և համարեց մի ինքնուրույն խումբ: Կուֆտինը սահմանադատեց նաև դամբարանային նյութերը, առանձնացնելով սասանյան և հելլենիստական դարաշրջանի իրերը:

1890-ական թթ. սկզբին Ն. Մառը սկսում է իր հնագիտական գործունեությունը Հայաստանում՝ ձեռնարկելով Անիի պեղումները: Սակայն չսահմանափակվելով Անիով, Մառը ուսումնասիրում է Հայաստանը լայն ընդգրկումով՝ նրա հնագույն (վիշապներ) ու անտիկ (Գառնի) շրջանները, միջնադարյան մյուս հուշարձանները և փոքր ծավալի հետախուզական բնույթի պեղումներ է կատարում Արմավիրում: 1892 թ. նա բնակիչներից ձեռք է բերում ուրարտական քարե երկու կնիք՝ մեկը կոնաձև, մյուսը զլանաձև:

1893 թ. Հայաստան են գալիս սեպագրագետ Մ. Վ. Նիկոլսկին և հնագետ Ա. Ա. Իվանովսկին, որոնց համագործակցությունը բեղմնավոր եղավ հնագիտության համար⁴: Արմավիրի մասին արվեցին հետաքրքրական դիտողություններ՝ կապված նրա շինարարական տեխնիկայի հետ, բայց եղան նաև վիճելի եզրակացություններ ուրարտական Արմավիրի, այսպես կոչված, նախավանյան ժամանակաշրջանի մասին:

1908 թ. (1911) Արմավիրի բլրի հարավային ստորոտում գտնվեց հունարեն երեք արձանագրություններով մի ժայռաբեկոր: Նրանց առաջին ուսումնասիրողը եղավ Անիի արշավախմբի մասնակից Յա. Ի. Սմիռնովը, որի գրառումները հրատարակվեցին արդեն մեր ժամանակներում Կ. Վ. Տրեվերի կողմից⁵: Սմիռնովը բացահայտեց արձանագրությունների կապը հունական գրականության նմուշների հետ (Հեսիոդոս, Եվրիպիդես) և ցույց

² Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 6:

³ Б. А. Куфтин, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, Тбилиси, 1944, էջ 17, 21—23, 59—60, 92—96:

⁴ «Отчеты археологической комиссии за 1892 г.», էջ 84:

⁵ М. В. Никольский, Клинообразные надписи Закавказья, «Материалы по археологии Кавказа», вып. V, М., 1896; А. А. Ивановский, По Закавказью, «Материалы по археологии Кавказа», вып. VI, М., 1911.

⁶ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 148—156:

տվեց նրանց նշանակությունը հայկական հելլենիստական մշակույթի համար:

1927 թ. կովկասյան պատմահնադիտական ինստիտուտի (Թբիլիսի) և Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի աշխատանքների համատեղ ծրագրի մեջ մտցված էր Արմավիրի հնադիտական հետազոտումը: Սակայն միացյալ արշավախումբը, Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանի ղեկավարությամբ, պեղումներ չկատարեց, այլ սահմանափակվեց վերգետնյա հուշարձանների նկարագրությամբ և ընդհանուր տեղագրական քարտեզի կազմությամբ⁷: Ուսումնասիրվեցին բլրի լանջերի քարայրները (որոնցից մեկի մեջ գտնվեցին սեպագիր արձանագրության բեկորներ), ժայռափոր կառույցները բլրի արևելյան մասում, բլրի հարավային ստորոտի խոյածև ժայռաբեկորը՝ վրան փորագրված բազմաթիվ նշաններով, պաշտամունքային նշանակության թասածև փոսիկներով, ինչ-որ հատակագծի հետքերով և այլն, ուսումնասիրվեց Դավթի բլուրն ու նրա շրջակայքը և հիմնավորվեց նրա հեռանկարային նշանակությունը: Սակայն ամենակարևոր գյուտը պետք է համարել հունարեն շորս արձանագրություններով երկրորդ ժայռաբեկորը, որը հայտնաբերվեց առաջինի հարևանությամբ:

Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների նշանակությունը շատ մեծ է ոչ միայն Արմավիրի, այլև Հայաստանի պատմության համար: Դրանք հաստատեցին Արմավիրի տեղադրությունը և կապը Երվանդունիների հետ, նոր լույս սփռեցին քաղաքի սոցիալական կազմի վրա: Արձանագրություններից մեկում վկայված է հելլենիստական աշխարհի սոցիալ-տնտեսական իրականությանը բնորոշ քաղաքային համայնքի առկայությունը հին Արմավիրում: Տարվա ասորա-մակեդոնական ամիսների ցուցակը մի այլ արձանագրությունում ապացույց է նոր՝ հելլենիստական տոմարի մուտքի ու նրա կիրառման մասին: Երկու այլ արձանագրություններ, կապված լինելով մ. թ. ա. III դարի վերջի քաղաքական դեպքերի հետ, ուրոնք հանգեցրին Երվանդունիների բարձմանը, որոշակի ակնարկ են պարունակում մայրաքաղաքը Երվանդաշատ փոխադրելու մասին: Քառածի կառքի նվիրատվությունը հաստատում է խորենացու տեղեկությունները Արմավիրում Արեգ-Ապոլլոնի տաճարի գոյության մասին, իսկ հույն հայտնի գրողների (Հեսիոդոս, Եվրիպիդես) երկերից բերված քաղվածքները՝ հունական գրականությանն ու մշակույթին արթունքի ու քաղաքացիների վերնախավի հաղորդակից լինելու մասին:

Արձանագրությունները կարևոր աղբյուր են Երվանդունիների դիվանատան աշխատանքի, ինչպես նաև հայկական արքունիքում հունականության ներթափանցման աստիճանի վերաբերյալ:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո աստիճանաբար, իսկ III դարում արդեն սրընթաց ձևով հունարենը իրեն ուղի հարթեց Արևելքում: Եթե Արևմենյանների օրոք և դրանից միառժամանակ հետո արամեերենն էր պետական պաշտոնական լեզվի դեր խաղում Հայկական սատրապության կառավարիչների ու Երվանդունի առաջին թագավորների դիվանատանը,

⁷ С. В. Тер-Аветисян, Археологическое обследование городища и крепости «Древний Армавир», «Научный сборник посвященный 20-летию установления советской власти в Армении», Ереван, 1941, էջ 51—64.

ասլա III դարի ընթացքում՝ նրա երկրորդ կեսում, ինչպես երևում է Մոփրիս պրամների հունարեն մակագրություններից ու Արմավիրի արձանագրություններից, նա իր տեղը զիջում է հունարենին։ Հունարենը դառնում է Երվանդունիների գիվանատան պետական պաշտոնական լեզուն։ Միթրասի նամակը Երվանդին հելլենիստական պետություններում ընդունված պաշտոնական փաստաթղթի ձևերից մեկն է, որի մեջ տվյալ դեպքում քաղաքը, նրա համայնքը իր հավատարմությունն է հավաստում թագավորին՝ պետության համար այս ծանր օրերին։

1935 թ. Ս. Տեր-Հակոբյանը հրապարակեց Արմավիրում պատահականորեն գտնված նյութեր՝ ոսկե շորս մեղալիոններ, գունազարդ անոթ, բազմանիստ կնիք⁸, որոնք, ինչպես հետո պարզվեց, թվագրվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանով։

Արմավիրի առաջին փորձնական պեղումների շնորհիվ կատարված՝ ուսումնասիրության այս համառոտ ակնարկից երևում է, թե ինչ չափով էր հասունացել հուշարձանի հնագիտական սիստեմատիկ պեղումների անհրաժեշտությունը։

ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի կազմում ծնունդ առած հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը գիտակազմակերպչական նախադրյալներ ստեղծեց նման ձեռնարկման համար։ Արմավիրի պեղումները, որոնք սկսվեցին 1952 թ. և շարունակվում են առ այսօր (պեղումների ղեկավարներ Բ. Ն. Առաքելյան՝ 1962—1969 թթ., Գ. Ա. Տիրացյան՝ 1970 թ. հետո), կոչված էին լրացնելու հին Հայաստանի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրության մեջ գոյություն ունեցող մի մեծ բաց՝ կապված նախ և առաջ Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի հետ։ Այդ բացը այժմ հաջող կերպով լրացվում է պեղումների ընթացքում։

Արմավիրի հնագիտական հետազոտման հիմնական արդյունքները համառոտ ձևով հետևյալն են։ Պեղումների ընթացքում հնարավոր եղավ պարզել Արմավիրի բազմաշերտ բնույթը, նրա շերտագրական իրական պատկերը՝ ուրարտական (մ. թ. ա. VIII—VII դդ.) հինհայկական՝ հելլենիստական (մ. թ. ա. III—I դդ.) և միջնադարյան (X—XIII դդ.)։ Սկզբնական (վաղ երկաթի. մ. թ. ա. IX—VIII դդ.) և միջանկյալ (աքեմենյան՝ վաղհայկական, մ. թ. ա. VI—IV դդ.), մ. թ. առաջին դարերի, վաղմիջնադարյան (IV—IX դդ.) փուլերը ավելի նվազ են ներկայացված կամ բացակայում են։

Արմավիր բլուրի պեղումների հետ միաժամանակ սկսված և զուգահեռաբար տարվող ու Դավթի բլուրի (Արմավիրից շուրջ 2 կմ արևմուտք) պեղումների շնորհիվ հնարավոր եղավ պարզել, որ խոսքը մի ամբողջական

⁸ Ս. Տեր-Հակոբյան, Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը, «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության», հատ. 1, Երևան, 1935, էջ 149—150։

⁹ Ե. Ի. Արաքելյան, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 4։ Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավիրի պեղումները, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1972, № 2։ Նոյնի՝ Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1973, № 5։ Նոյնի՝ Արմավիրի պեղումները, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1974, № 12։ Նոյնի՝ Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 3։ Գ. Ա. Տիրացյան, Ի. Ա. Կարապետյան, Արմավիրի 1977—1978 թթ. պեղումները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 4։

հուշարձանի՝ Արգիշտիխինիլի քաղաքի մասին է, որի երկու ամրոցները՝ արևելյանն ու արևմտյանը տեղադրված են եղել վերոհիշյալ երկու բարձունքների վրա, իսկ քաղաքային թաղամասերը՝ նրանց միջև ընկած տարածքում¹⁰։ Հնարավոր եղավ պարզել ուրարտական Արմավիրի զարգացման ժամանակագրական պատկերը, ամրոցի առանձին հատվածների ու շենքերի ֆունկցիոնալ նշանակությունը։

Արմավիրը Հայկական լեռնաշխարհի առաջժամ այն հազվագյուտ հուշարձաններից է, որտեղ այդքան ակնառու է հինհայկական (հելլենիստական) և ուրարտական շերտերի փոխհարաբերությունը և որտեղ հինհայկական մշակույթը ակնհայտորեն զարգացել է ուրարտական միջավայրում։ Այս կապակցությամբ հնաբավոր եղավ պարզել Արմավիրի և Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի մշակույթի մի շարք առանձնահատկություններ՝ կապված տեղական և հելլենիստական տարրերի փոխազդեցությունների ու խաչաձևման պրոբլեմի հետ¹¹։ Հնագիտորեն ապացուցվեց, որ մայրաքաղաքը մ. թ. ա. III դարի վերջին երվանդաշատ տեղափոխվելուց հետո Արմավիրը շարունակեց պահպանել իր գոյությունն ու նշանակությունը, առնվազն մ. թ. ա. II—I դդ., մի հանգամանք, որն իր արտացոլումն է գտել հույն աշխարհագիր Պտղոմեոսի աշխատություններում։ Բացահայտվեցին միջնադարյան Արմավիրի առաջացման պատմական նախադրյալները։

Այժմ քննենք այս արդյունքները ըստ պատմա-մշակութային խոշոր ժամանակահատվածների։

Ուրարտական Արմավիրը մ. թ. ա. 776 թ. Արգիշտի I թագավորի հիմնադրած Արգիշտիխինիլի քաղաքի արևելյան միջնաբերդն է։ Քաղաքի պատմությունը, որն առաջներում հայտնի էր միայն գրավոր աղբյուրներից, առնում է ուսումնասիրողների աչքի առաջ, զգալի չափով հարստացած հնագիտական պեղումների տվյալներով, որոնք թույլ են տալիս ուրվագծել նաև արևելյան միջնաբերդի՝ ուրարտական Արմավիրի ճարտարապետական կերպարը։

Արմավիրի միջնաբերդի պարիսպը բացվել է ամբողջ պարագծով, բացառությամբ հարավային մի քանի հատվածների¹²։ Պեղումները պարզել են, որ միջնաբերդը ընդլայնվել է արևմտյան ուղղությամբ, պարիսպների երկրորդ շարքի կառուցման կապակցությամբ։ Այստեղ, ամրոցի հյուսիս-արևելյան մասում տեղադրված է եղել մուտքը։ դեպի ուր տանում էր թեք հողաթումբը (պանդուս)։ Պարսպում հանդիպում են քարի մշակման տարբեր եղանակներ [կիկլոպյան շարվածքը հիշեցնող կոպիտ մշակված քարեր, եզրերը հանված քարեր (ռուստովկա), նման Խոփրախկալեում, Օշականում, Փոքրավանում (Դովրի) եղածներին, լավ հարթեցված քարեր, վկայված նաև Հայկաբերդի (Չավուշթեփե) ու Դովրիի ամրոցների պա-

¹⁰ А. А. Мартirosян, Аргистихинили, Ереван, 1974.

¹¹ Г. А. Тирациян, Армавир и античный мир, «Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока», М., 1978.

¹² Б. Н. Аракелян, *узг. աշխ.*, էջ. 163, К. К. Кафадарян, Архитектура города Аргистихинили (автореферат кандидатской дисс.), Ереван, 1975; Г. А. Тирациян, Урартский Армавир, «Культура Востока. Древность и раннее средневековье», Л., 1978.

բիսպաների շարվածքում՝ Այնտեղ, որտեղ պարիսպը հանդիպում է ժայռազանգվածներին, վերջիններս հարմարեցված են նրան։ Ժայռը մշակված է աստիճանաձև։ աստիճանների վրա դրված են պարսպի քարե շարքերը։ Ժայռը մշակելու նման հղանակ հանդիպում է վանում, Բաստամում, Արգիշտիխինիլի արևմտյան ամրոցում։

Ուշադրության արժանի են ամրոցի ջրահեռացման սարքերը (վերգետնյա՝ տուֆե քարերից կաղմված և ժայռափոր), որոնք պարսպի տակով դուրս են գալիս ամրոցից։

Ուրարտական Արմավիրի տարածքը, որպես կանոն, կառուցապատված է եղել առանձին կանգնած բաղմաթիվ շենքերով, որոնց մեծ մասը ի հայտ է բերվել պեղումների ընթացքում։ Բացահայտված պատկերը թույլ է տալիս առաջ քաշելու միջնաբերդի թե՛ առանձին հատվածների և թե՛ առանձին շարտարապետական համալիրների կամ նույնիսկ առանձին շենքերի նշանակության հարցը։ Հետևապես հնարավոր է խոսել պալատական տիպի բնակելի շենքերի, տաճարային կառույցի, նրան կից հատուկ համալիրի, ղորանոցային տիպի սենյակների, պահեստների ու ամբարների, ինչպես նաև առանձին կացարանների մասին, որոնց մի մասը ամրոցից (հյուսիսային և արևմտյան պարսպից) դուրս է հանված։

Ավելի քան հավանական է, որ արևելյան լանջին բացված երկու խոշոր, իրարից միջանցքով բաժանված շենքերը, մեկը հենված հյուսիսային պարըսպին, մյուսը՝ հարավային, մեկը հինգ սենյականոց, մյուսը՝ երեք, ունեցել են պալատական բնույթ, որտեղ բնակելի սենյակները և խոշոր կարասներով օժտված տնտեսական նշանակության բաժանմունքները համատեղ գոյատևել են։

Իր դիրքով (բլրի ամենաբարձրադիր և տեսանելի կետում), ճարտարապետական առանձնահատկություններով, խոշոր քարաշեն հարթակի գոյության մե և շինարարական արվեստի մանրամասնություններով (քարերը լավ մշակված, եզրերը հանված են) զագաթի շենքը պետք է որ ճանաչվելու տաճարային շենք, որի գոյությունը հավաստվում է նաև Արմավիրում գտնված ուրարտական և հունական արձանագրությունների տվյալներով ու Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկություններով։ Տաճարից դեպի արևմուտք բացվող մեծ համալիրը, միջանցքով և բաղմաթիվ մեծ ու փոքր աղյուսաշեն սենյակներով, պատերը հարդարող որմնանկարներով, գորգերով կամ դեկորատիվ վահաններով, կապվում է նրա հետ և՛ իր դիրքով, և՛ իր բնույթով։

Ամրոցի արևմտյան հատվածի երկարավուն սենյակների տնտեսական բնույթը հաստատվում է ոչ միայն ուրարտական (Կարմիր բլուր) ու խեթական (Բողազքոյ) զուգահեռներով, այլև ուրարտական արձանագրությունների տվյալներով, որոնք խոսում են Արմավիրում կառուցված հացահատիկի ամբարների մասին։ Արմավիրում դեռևս մ. թ. IV դարում նման կառույցների գոյության վերաբերյալ մի ակնարկ պահպանվել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ (II, Բ)։

Ամրոցի մուտքի մոտ, հյուսիսային պատի տակ, ներսից բացված միաշափ ու միատեսակ սենյակները պետք է ծառայեին Արգիշտիխինիլի արևելյան ամրոցի պահակազորին։

Հատակագծային իր լուծումներով ուսումնասիրողների ուշադրությունն է բեռում սյունազարդ կառույցը (առնվազն 3 շարք 7-ական սյուններով) ամրոցի արևմուտքում, Արգիշտի I-ի և Սարգուրի II-ի կանգնեցրած պարիսպների արանքում՝ իրենց դարն ապրած երկարավուն պահեստային սենյակների տեղում: Կառույցը մի նոր սպացույց է Ուրարտուում գոյութուն ունեցող ճարտարապետական նման լուծումների օգտին, որոնց հանդիպում ենք Երզնկայի դաշտում կառուցված Ալթընթեփեի ուրարտական ամրոցում (3×6 սյուն) և նույն Արգիշտիի խինիլիում՝ նրա արևմտյան ամրոցում (2×10 սյուն): Հնագույն սյունազարդ դահլիճը մեզ հայտնի է խեթական աշխարհից՝ Բողազքյոյից (Խաթուշաշ, 5×5 սյուն): Ուրարտուի միջնորդությամբ ճարտարապետական այս ձևը տարածվել է Մարաստանում և ապա Պարսկաստանում, որտեղ իր կատարյալ ծաղկմանն է հասել (Պերսեպոլիս):

Միջնաբերդի ճարտարապետական մնացորդների վերլուծությունը թույլ է տալիս վերականգնել նրա ժամանակագրական դարպասման պատկերը: Այստեղ կարելի է առանձնացնել շինարարական երեք կարևոր փուլ: Առաջին փուլը կապված է Արգիշտի I-ի կողմից միջնաբերդի հիմնադրման հետ: Շինարարական երկրորդ փուլը համընկնում է Սարգուրի II-ի թագավորության տարիներին, նրա օրոք ամրոցը ընդլայնվել է արևմտյան ուղղությամբ: Այստեղ կառուցվել են պահեստային սենյակներ, իսկ ազատ մնացած տարածքում դրվել է առանձին շենք: Պեղումները բացահայտեցին նաև շինարարական երրորդ փուլի մնացորդները, կապված Ուրարտուի վերջին թագավորներից մեկի՝ Ռուսա III-ի անվան հետ: Դրանք են. արևմտյան լանջի երկարավուն սենյակների մոտ բացված աղյուսե պատը՝ Կարմիր բլուրի իրավիճակը հիշեցնող հրդեհի հետքերով և ամրոցի արևմտյան մասում բացված՝ վերը հիշատակված սյունազարդ դահլիճը:

Ուրարտական Արմավիրի պեղումների ժամանակ գտնվել են ճարտարապետական հետաքրքիր մանրամասներ: Խոսքը, նախ և առաջ, գերազանցորեն մշակված բազալտե վեմերի [հավանաբար նրանք պատկանում են անկյունավոր ելուստներով աշտարակաձև կառույցներին, նման Կարմիր բլուրում և Աղլջեվադում (Քեֆկալեսի) գտնվածներին], ապա՝ բազալտե դեկորատիվ պատուհանի մեծ բեկորի մասին է: Նման խուլ պատուհանները մինչև օրս հայտնի էին միայն աքեմենյան ճարտարապետության հուշարձաններից (Նակշ-ի Ռուստեմի և Ջինդան-ի Սուլեյմանի աշտարակաձև կառույցները): Ուրարտական ճարտարապետության մեջ նման պատուհանների գոյության մասին կարելի էր կռահել ամրոցներ պատկերող բարձրաքանդակներից (տե՛ս հատկապես Քեֆկալեսի բարձրաքանդակը): Ժամանակին դեկորատիվ խուլ պատուհան է գտնվել Թոփրախկալեում՝ Խալդի աստծու տաճարի ավերակներում, բայց այն մնաց չիմաստավորված ինչպես տաճարը պեղող (1880) Օ. Ռասամի, այնպես էլ պեղումների նյութերը հրատարակող (1954) Ռ. Բարնետի համար:

Շատ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մերձտաճարային շենքում գտնված ուրարտական որմնանկարների բեկորները, որոնք վկայում են, որ մոնումենտալ արվեստի այս ճյուղն իր արտահայտությունն է ունեցել Արմավիրում: Բեկորների մեջ հանդիպում են մարդկային (քրմերի) պատկերներ, կենդանական, երկրաչափական, բուսական մոտիվներ՝ նկարված կարմիր, կապույտ, սև, սպիտակ գույներով: Արմավիրի որմնանկարները ի

հայտ են բերում Արին բերդին, Ալթընթեփին, Բադնոցին և ուրարտական որմնանկարչության մյուս կենտրոններին բնորոշ ոճական գծեր:

Ուրարտական Արմավիրին հատուկ են մ. թ. ա. VIII դարում՝ Ուրարտուի գոյության առաջին շրջանում հիմնադրված քաղաքների առանձնահատկությունները: Տուշպայի, էրեբունիի նմանությամբ Արգիշտիսինիլին սկրդբում դառնում է տերության վարչատնտեսական կարևորագույն կենտրոններից մեկը, ավելի ուշ՝ մ. թ. ա. VII դարում իր տեղն ու դերը զիջելով նոր քաղաքներին՝ Թելչեբաինին, Թուրախակալին և մյուսներին: Հնագիտական նյութը դժվար է տարբերակման ենթարկել, թեպետ տեղ-տեղ հաջողվում է վաղուրարտական՝ մ. թ. ա. VIII դարի նյութերը սահմանազատել ուշուրարտական նյութերից: Վերջիններիս առկայությունը և Ռուսա III-ի՝ Արմավիրում գտնված արձանագրությունը վկայում են, որ ինչպես ուրարտական այլ վաղ կենտրոններում, այնպես էլ այստեղ կյանքը աշխուժացել է մ. թ. ա. VII դարի վերջին:

Արգիշտիսինիլին վիճակվեց ուրարտական մյուս քաղաքների ճակատագիրը: Նա գրոհով վերցվեց և հրկիզվեց: Արմավիրում հրդեհի հետքերը տեղ-տեղ լավ երևում են: Արմավիրի պեղումները նույնպես թույլ են տալիս առաջ քաշել ուրարտա-սկյութական կապերի հարցը և ընդունելի համարել ամրոցի գրոհին սկյութացիների մասնակցած լինելու վարկածը, որը հիմնված է նաև իրեղեն ապացույցների վրա (սկյութական տիպի ձիու սանձեր, նետասլաքներ և այլն): Միևնույն ժամանակ, ուրարտական եղջյուրն հոյակապ կնիքը՝ կենաց ծառի երկու կողմում դեմ-դեմաց կանգնած, ծառս եղած քարայծների պատկերներով ու բազմաթիվ այլ մոտիվներով իր ուղղակի զուգահեռներն ունի սկյութական վերնախավի առարկաներում ու ավելի որոշակի է դարձնում Ուրարտուի ազդեցության ոլորտները սկյութական արվեստի վրա:

Ուրարտուի անկմանը հաջորդող ժամանակաշրջանը Արմավիրում՝ ավելի քան համեստ է ներկայացված: Հայտնի է, որ Աբեմենյանների օրոք Արարատյան դաշտում իր դերն է պահպանում էրեբունին, որպես 18-րդ սատրապության կենտրոն: էրեբունիի արեմենյան, վաղհայկական ճարտարապետության և անգամ հնագիտական նյութի համեմատությամբ Արմավիրը դժգույն տեսք ունի: Այստեղ գտնված ոսկե մահիկաձև կրծքազարդը, ինքնիկներ, մետաղե իրերը, որոնք կապվում են մ. թ. ա. V—IV դդ. մշակույթի հետ¹³, վերջին հաշվով կարող են վերաբերել մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին, երբ Երվանդունիների օրոք Արմավիրը ստանձնում է իր առաջատար դերը: Հնարավոր է նաև, որ Արմավիրի հունարեն արձանագրություններում վկայված տաճարա-քաղաքացիական համայնքը, որը գոյատևել է հելլենիստական ժամանակաշրջանում, սկզբնավորվել է ավելի վաղ, արեմենյանների տիրապետության օրոք: Բացառված չէ, որ զրավոր աղբյուրները աղոտ հիշողություններ են պահպանել այս ժամանակաշրջանի մասին: Հայ ժողովրդի ծագումը և Հայկական լեռնաշխարհով մեկ նրա տարածումը անդրապատկերող Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի առաջին տասը գլուխները, կապված Արմավիրի հիմնադիր Արամայիսի, Հարմայի, Անուշավան Սոսանվերի և մյուսների հետ, պետք է որ վերաբերեն Ուրարտուից Եր-

¹³ Б. Н. Аракелян, *նշվ. աշխ.*, էջ 166—168:

վանդունիներին անցման, վերջիններիս Արմավիրում հաստատվելու ժամանակաշրջանին:

Մ. թ. ա. 331 թ. աշնանը Ասորիստանում, Գավգամելայի մոտ Ալեքսանդր Մակեդոնացին փայլուն հաղթանակ տարավ, որի հետևանքով արեմենյան աշխարհակալ տիրությունը կործանվեց: Օգտվելով ստեղծված իրադրությունից, Հայաստանի կառավարիչ Նրվանդը, որը մասնակցում էր ճակատամարտին, ռազմի դաշտից դուրս բերեց իր զորքը և վերադառնալով Հայաստան իրեն անկախ հայտարարեց: Իր պետության համար որպես նրստավայր-մայրաքաղաք նա ընտրեց Արմավիրը: Ընտրությունը ճիշտ էր կատարված: Արարատյան բարեբեր դաշտը նորաստեղծ պետության տնտեսական կենտրոնն էր, իր զարգացած երկրագործությամբ, որը հաջողությամբ մրցում էր հարևան նախալեռնային և լեռնային շրջաններում ծաղկող անասնապահության հետ: Այստեղ, այս դաշտում էին խաչաձևվում դեռևս հնուց հայտնի առևտրական ուղիները, որոնք հարավը կապում էին հյուսիսի հետ, արևելքը՝ արևմուտքի: Արմավիր բլուրի ստրատեգիական բացառիկ նշանակությունը՝ պայմանավորված նրա գերիշխող դիրքով և լայն տեսադաշտով, պաշտպանողական առավելություններն ընդգծող դժվարամատչելի լանջերը, ստորոտով հոսող Արաքս գետը, որն ապահովում էր ռոտզման և խմելու ջրով, այն դարձրին հարմար միջնաբերդ նոր մայրաքաղաքի համար, մանավանդ որ ուրարտական ժամանակաշրջանի պարիսպները դեռ կանգուն էին, իսկ ուրարտական շենքերը՝ դեռ պիտանի: Միջնաբերդի մուտքի շրջակայքում պաշտպանությունը ուժեղացնելու նպատակով բլրի հյուսիսարևմտյան լանջին Նրվանդունիները նոր աշտարակ կառուցեցին¹⁴: Սրա բնորոշ կողմն այն է, որ քարերը իրար միացած էին երկաթե կամ փայտե հատուկ ամրակներով, որոնց ծիծեռնակի պոչի ձևը հիշեցնող բները լավ երևում են: Նման ձևի բներով քարերի առկայությունը բլրի գագաթին տեղադրված տաճարային շենքում վկայում է այստեղ կատարված վերակառուցման աշխատանքների մասին: Ուրարտական պաշտամունքային շենքի օգտագործումը հելլենիստական ժամանակաշրջանում, թեկուզև որոշ վերափոխություններից հետո, հաստատում է վաղուց արտահայտված տեսակետը հինհայկական ձևավորվող ճարտարապետության վրա ուրարտական ճարտարապետության թողած ազդեցության մասին: Վերակառուցման հետքեր են երևում ամրոցի արևելյան մասում տեղադրված ուրարտական պալատական շենքերում, արևմտյան պարսպին դրսից հարող սենյակներում և այլ տեղերում, որոնք հարմարեցվել են Նրվանդունիների և իրենց շրջապատի պետքերի համար: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում է կառուցապատվել ամրոցի արևմտյան մասը, ուրարտական երկու պարիսպների միջև ընկած տարածքը: Այն ինտենսիվ կերպով է բնակեցվել հելլենիստական ժամանակաշրջանում, որի մասին են վկայում բազմաթիվ կացարանների մնացորդները: Վերջիններիս շերտագրական պատկերը ցույց է տալիս, որ նրանք անտարակույս ետուրարտական՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանին են պատկանում: Կացարաններն ունեն պարզ հատակագծեր, նրանց հիմքերի մակարդակների միջև նկատվող տարբերությունները և այլ առանձնահատկություններ վկայում են շինարարական տարբեր, բայց մ. թ. ա. III—I դդ.

¹⁴ Б. П. Аракелян, *նշվ. աշխ.*, էջ 163:

սահմաններում տեղադրվող փուլերի գոյության մասին: Դատելով կացարանների համեմատ բնույթից, կարելի է ենթադրել, որ միջնաբերդի ծայրամասում տեղադրված է եղել ոչ այնքան ունևոր բնակիչների մի թաղամաս:

Արդեն այսօր մատենագրական, վիճաբանական և հնագիտական տվյալների համադրությունից ուրվագծվում է հինհայկական բաղաձայն իր բազմազան, բայց ինքնատիպ գծերով, որպես գյուղատնտեսության, արհեստների ու առևտրի, երկրի սոցիալ-տնտեսական, բաղաձայն ու մշակութային կյանքի կարևոր կենտրոն: Խեցեղենը աչքի է ընկնում ձևերի հարստությամբ, ինչպես նաև գունազարդ ու ջնարակած օրինակներով¹⁵։ Արմավիրի գունազարդ խեցեղենի հավաքածուն բացառիկ նշանակություն ունի հին Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրման համար: Խեցեղենի առատությունը, տիպաբանական ակնհայտ կապը Հայկական լեռնաշխարհի նախորդ ժամանակաշրջանների խեցեգործության հետ, տեղական խեցեղենի կավի ընդհանրությունը, բայց տարբերությունը բերովի իրերի կավից, թույլ են տալիս Արմավիրում տեսնելու Հայաստանի հելլենիստական դարաշրջանի խեցեգործության վաղ կենտրոններից մեկը, որի աղ-դեցությունը զգացվել է Հայաստանի հելլենիստական մյուս բաղաձայններում:

Նույնը կարելի է ասել նաև մետաղագործության մասին: Աշխատանքային գործիքների, զարդեղենի, զենքերի բազմազանությունը ակնարկում է, որ մետաղամշակման գործը կազմակերպված է եղել տեղում¹⁶։ Այդ հն վկայում նաև ամրոցի արևմտյան մասում գտնված դարբնոցի մնացորդները:

Պեղումների ժամանակ գտնված գունազարդ խեցեղենը, կավե արձանիկները և այլ նյութերը խոսում են բնակիչների գեղարվեստական պատկերացումների և հավատալիքների մասին: Ինչպես ամեն մի բաղաձայն, հելլենիստական դարաշրջանի բաղաձայնները չի կարելի պատկերացնել առանց փոխանակային կապերի: Պեղումների ընթացքում ստացվեցին դեռևս ոչ հարուստ, բայց բնորոշ իրեր են ապացույցներ այդ մասին: Որպես կանոն դրանք անուշահոտ յուղեր ու օծանելիքներ փոխադրելու կավե փոքրիկ անոթներ են, սրվակներ, ամֆորիսկներ, տուփեր, որոնք պետք է որ արտադրված լինեն Փոքր Ասիայում և այնտեղից հասցված Արմավիր: Հատուկ ուշադրության արժանի են Արմավիրում ու նրա շրջակայքում գտնված դրամները, մեկը հռոդոսյան (մ. թ. ա. IV—III դդ.)¹⁷, մյուսը մակեդոնական՝ Ֆիլիպ I-ի (մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսի սկիզբ):

¹⁵ Б. Н. Аракелян, *նշվ. աշխ.* Г. А. Тирацян, О расписной керамике древней Армении, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3: նույնի՝ Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1: Ի. Ա. Կարապետյան, *Մ. թ. ա. VI—III դարերի վաղհայկական թասերի մի խումբ*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 3: նույնի՝ Արմավիրի խեցեգործության մի նոր տարատեսակ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագր» (հաս. գիտ.), 1973, № 4: Ժ. Ի. Խաչատրյան, Հայաստանի մ. թ. ա. VII—I դարերի խեցեղենի բնորոշ մի ձև, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 2:

¹⁶ Б. Н. Аракелян, *նշվ. աշխ.*, էջ 166, 171—172: Վ. Կ. Զինչիրջյան, Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի երկաթյա գյուղատնտեսական գործիքները, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1978, № 1:

¹⁷ Х. А. Мушегян, Денежное обращение в античной и средневековой Армении по нумизматическим данным (автореферат докторской дисс.), Ереван, 1975, էջ 11. М. О. Зардарян, Амфоры из раскопок Арташата, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 1, էջ 271:

Արմավիրի միջնաբերդի և քաղաքային թաղամասերի զուգահեռ հետազոտությունը անշուշտ նպաստում է հուշարձանի ճիշտ ըմբռնմանը: Այս ուղղությամբ տարվող աշխատանքները, հատկապես վերջին տարիներին, տվել են որոշակի արդյունքներ¹⁸: Այժմ կարելի է վստահությամբ ասել, որ քաղաքը ձգվում էր միջնաբերդից դեպի արևմուտք՝ զբաղեցնելով շուրջ 100 հեկտար տարածություն: Նրա սահմաններն էին. Արաքսի հին հունը՝ հարավից, նոր Արմավիրի բլրաշարքերը՝ արևմուտքից, այժմյան Բամբակաշատ գյուղի հողային տարածությունները՝ հյուսիսից: Քաղաքային այս տարածքը հետախույզական պեղումների եղանակով ուսումնասիրվել է բազմիցս¹⁹: Բայց շատ ավելի խոսուն են այն նյութերը, որոնք գտնվել են սիստեմատիկ պեղումների ընթացքում, քաղաքի արևմտյան ծայրամասում²⁰:

Նոր Արմավիրի բլրաշարքի արևելյան կողմում բացվող համալիրի մնացորդները հավանաբար վերաբերում են հելլենիստական դարաշրջանի ազարակին: Այն բաղկացած է բնակելի ու տնտեսական բաժանմունքներից՝ խմբված ներքին բակի շուրջը: Բնակելի մասի սենյակները ջեռուցվում էին բուխարիների օգնությամբ, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն հելլենիստական քաղաքներում: Տնտեսական մասը աչքի է ընկնում իր հնձաններով: Նրանցից մեկն ունի խաղողի տրորման սվաղապատ հրապարակ՝ համեմատաբար մեծ քանակի հումք մշակելու կարողությամբ: Մյուս հնձանը բաղկացած է խաղողը ճգմելու քարե սալից և խաղողի հյութը կուտակող քարե գուռից: Հայտնաբերված հնագիտական նյութերը, այդ թվում և միջնաբերդից, կասկած չեն թողնում, որ Արմավիրի բնակչության հիմնական զբաղմունքներից մեկը երկրագործությունն է եղել: Այդ մասին են խոսում գյուղատնտեսական և հաց թխելու արարողության հետ կապված գործիքները, քարե աղորիքները և, ի վերջո, այրված ցորենի մնացորդները:

Արմավիրում վաղ միջնադարում կյանքը նվազելու մասին գրավոր աղբյուրների վկայություններն իրենց հաստատումը գտան հնագիտական պեղումների տվյալներում: Իրավիճակը փոխվում է ավելի ուշ արաբական տիրապետությանը հաջորդող ժամանակաշրջանում:

Միջնադարյան բնակավայրի առաջին հետքերը հրեացի էին դեռևս Երիցյանի և Ուվարովի պեղումների ժամանակ: Բնակավայրը ավելի որոշակիորեն ուրվագծվեց վերջին տարիներին: Դժվարամատչելի բլուրը և նրա վրա տեղադրված ամրոցը, թեկուզև կիսաքանդ պարիսպներով ու ավերված շինություններով, չէին կարող իրենց վրա չհրավիրել շրջապատի ուշադրությունը: Բլրի նոր բնակիչների շինարարական գործունեությունը ծավալվեց նրա արևմտյան լանջին ու գագաթին, որտեղ վերևի շերտերում երևան եկան միջնադարյան կացարանների բավականին անկանոն շարված հիմնապատեր, որոնց ավերիչ գործունեությունը ուրարտական և հելլենիստական շերտերի համար ակնհայտ է:

Ավելի կանոնավոր հատակագծով մի փոքր կառույցի հետքեր բացվեցին գագաթից քիչ դեպի արևելք: Այն ուղղված է արևելքից արևմուտք և ներսում

18 Г. А. Тирация, Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований, «Вестник древней истории», 1979, № 2.

19 Б. Н. Аракелян, *Աշխ.*, էջ 162:

20 Գ. Ա. Տիրացյան, Ի. Ա. Կարապետյան, *Աշխ.*, էջ 251—255:

երկու կողմից ունի ցածր քարաշեն նստարաններ: Կառույցի հիմնապատերում հանդիպում են ուրարտական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի մշակված քարեր: Բնակության հետքեր են երևում նաև արևելյան լանջին տեղադրված ուրարտական պալատական շենքերում, որոնք արդեն մի անգամ հելլենիստական դարաշրջանում, օգտագործվել էին նման նպատակներով:

Արմավիրի միջնադարյան բնակավայրի պատմության համար որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում գագաթի քարաշեն շենքը՝ ուրարտական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի տաճարը, հիմնովին վերակառուցված միջին դարերում: Ըստ նորագույն ենթադրությունների (Ս. Վ. Հարությունյան), ուղղանկյան ելուստներով օժտված այս շենքը միջնադարում ծառայել է որպես ամրոց-ապաստանավայր բլրի բնակչության համար:

Հիշատակության արժանի են, ի վերջո, միջնադարյան հնձանները, մեկը բլրի գագաթին, մյուսը՝ ամրոցի հյուսիս-արևելյան անկյունից ոչ հեռու: Բնակիչների կենցաղն ու զբաղմունքը բնութագրող նյութական մշակույթի առարկաներն ու իրերը բնորոշ են վարգացած միջնադարի համար և իրենց զուգահեռներն ունեն այդ ժամանակաշրջանի մյուս բնակավայրերում: Գինու հաստափոր, գոտեղարդ ու դրոշմազարդ կարասների բեկորները հայտնի են Անիի ու Դվինի պեղումներից և թվագրվում են XI—XIII դդ.:

Ձևերի բազմազանություն է հանդես բերում բնակիչների առօրյայի հետ կապված ջնարակած ու հասարակ խեցեղենը: Ուշադրության արժանի են մետաղե իրերը (երկաթից պատրաստված աշխատանքային գործիքներն ու զենքերը, բրոնզե զարդեղենը), ապակե ապարանջանները և այլն:

Բնակավայրի թվագրման համար խիստ կարևոր են Արմավիրում գրտնրված միջնադարյան դրամները՝ բյուզանդական ու սելջուկյան. դրանք թվագրվում են X—XI և XII—XIII դդ., հավանաբար ուրվագծելով բնակավայրի գոյատևման ժամանակազրական սահմանները: Բնակավայրի առաջացումը պատահական չպետք է համարել: IX—X դդ. սկսած, հայկական պետականության վերականգնումից հետո, Բագրատունիների օրոք, երկրում ավելի ապահով պայմաններ ստեղծվեցին: Ժողովուրդը կամ նրա մի մասը, որը մինչ այդ քաշվել էր նախալեռնային կամ լեռնային ավելի ապահով վայրերը, այժմ հնարավոր համարեց իջնել դաշտ՝ աստիճանաբար վերաբնակեցնելով քիչ թե շատ ապահով բլուրները: Վերաբնակեցման հետքեր, հնագիտորեն հավաստված, լավ երևում են Արարատյան դաշտի մի շարք բարձունքներում՝ Կարմիր բլուրում, Մեծամորում, Դավթի բլուրում, Արմավիրում, որտեղ կյանքը դադարել էր, բայց այժմ վերականգնվում էր համեստ բնակավայրերի ձևով, որոնք անշուշտ վկայում են երկրում, առաջին հերթին՝ հարթավայրերում ստեղծված նոր իրադրության մասին:

Արմավիրի ուսումնասիրման հեռանկարները կապված են, անկասկած, նրա հելլենիստական ժամանակաշրջանի՝ հին հայկական մշակույթի բազմակողմանի բացահայտման խնդիրների հետ: Որպես հինհայկական հասարակության մի կարևոր օղակ Արմավիր քաղաքը կոչված է պարզելու երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմության հանգուցային հարցերը: Արմավիրի հնագիտական ուսումնասիրման հեռանկարները բխում են նաև հուշարձանի ընդգրկման աստիճանից, միջնաբերդ-քաղաք-դամբարանադաշտ համակարգի միաժամանակյա ուսումնասիրության իրողությունից: Դիտենք

հուշարձանի բաղադրատարրերը առանձին-առանձին, նրանց հեռանկարների տեսակետից:

Միջնաբերդում պետք է շարունակվի նրա գագաթին տեղադրված շենքի ուսումնասիրումը, ավարտվեն այսպես կոչված մերձտաճարային համալիրի, ինչպես նաև արևմտյան լանջի մնացած, մինչև օրս չուսումնասիրված տարածքի պեղումները:

Ուշադրության արժանի են բլրի ստորոտները, հատկապես հարավայինը, որտեղ գտնվել են հունարեն արձանագրությունները և որտեղ, ըստ ոմանց, գտնվում էր գուշակություններին ծառայող սոսիների պուրակը:

Մեծ սպասելիքների հետ են կապված բուն քաղաքի՝ միջնաբերդից դեպի արևմուտք տարածվող քաղաքային թաղամասերի պեղումները: Այստեղ հնագետները բավական աննպաստ վիճակում են գտնվում, քանի որ քաղաքի տարածքը զբաղեցված է մշակովի հողամասերով: Փորձնական, թեկուզև սահմանափակ բնույթի պեղումները այստեղ, ինչպես նաև Արաքսի հին հունի հարևանությամբ, կարող են այնուամենայնիվ որոշ պարզություն մտցնել քաղաքի պրոբլեմի մեջ: Այս տեսակետից ուղղակի հրամայական է քաղաքի արևմտյան ծայրամասի՝ այսպես կոչված ագարակի ինտենսիվ հետազոտումը, որը, ինչպես տեսանք, տվել է առաջին հուսադրող արդյունքները:

Առաջին քայլերն են արված քաղաքային էկոնոմիկայի ուսումնասիրման ուղղությամբ՝ կապված երկրագործության (առավելապես խաղողագործության), արհեստների (խեցեգործության ու մետաղամշակման) զարգացման հետ. նոր նյութերը կնպաստեն պարզելու քաղաքի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը:

Եթե միջնաբերդի կողքին ունենք ուսումնասիրվող քաղաքը, թեկուզև նրա փոքր մասը, ապա համարյա ոչինչ չգիտենք Հին Արմավիրի դամբարանադաշտի մասին: Երիցյանի և Ուվարովի պեղումներից երևաց, որ դամբարաններ, ճիշտ է տարբեր ժամանակների, բացվել են բլրի ստորոտներում: Դամբարանային նյութ, այն էլ հելլենիստական ժամանակաշրջանի, պետք է համարել Ս. Տեր-Հակոբյանի հրատարակած իրերը՝ ոսկե մեղալիոնները, գունազարդ անոթը, բազմանիստ կնիքը: Վերջին տարիների պեղումները ցույց տվեցին, որ բլրի արևելյան լանջն ու ստորոտը զբաղեցված են եղել երկաթի դարի դամբարաններով: Հռոմեական ժամանակաշրջանի դամբարան (դրամով և ապակե սրվակով) գտնվեց շինարարական աշխատանքների ժամանակ, բլուրներից հյուսիս, Զրաշեն գյուղի գոմերի տարածքում: Հելլենիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ են բացվել քաղաքի արևմտյան ծայրամասում և ուրարտական քաղաքի ավերակներում: Մնում է գտնել քաղաքի բուն դամբարանադաշտը, Երվանդունիների տոհմական հանգստարանը: Նրա հայտնաբերումն ու ուսումնասիրումը պետք է ամբողջացնի հին Հայաստանի պաշտամունքային պատկերացումների, թաղման ծեսերի, ի վերջո՝ մշակույթի բնույթի մասին մեր առ այսօր գոյություն ունեցող գիտելիքները:

РАСКОПКИ АРМАВИРА

(К 100-летию первых раскопок)

Кандидат историч. наук Г. А. ТИРАЦЯН

(Резюме)

Раскопки на Армавирском холме, произведенные в мае 1880 г. А. Д. Ерицовым и в октябре того же года А. С. Уваровым, несмотря на их скромный характер, заметно усилили интерес исследователей к древнему Армавиру. Последующее изучение Армавира ограничивалось, как правило, обследованием поверхности холма или работами разведочного характера, ознаменовавшимися важным открытием греческих надписей. Основой для всестороннего изучения памятника стали систематические раскопки, начатые Институтом археологии и этнографии АН АрмССР. В статье рассматриваются основные результаты раскопок Армавира и намечаются перспективы его дальнейшего изучения.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱ НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ 1974—1976 թթ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Նախորդ տարիներին Արմավիրի արշավախումբը կարողացավ հիմնականում ավարտել միջնաբերդի արևմտյան ծալրամասի պեղումները: Զպեղված մնացած համեմատաբար փոքր տարածության ուսումնասիրությունը շարունակվեց հաշվետու ժամանակաշրջանում: Արշավախմբի ուժերը կենտրոնացվեցին մի նոր տեղամասում, արևմտյան լանջի վերին հատվածում: Այստեղ բլրի գագաթին կանգնած շենքի մոտակայքում սկիզբ է առնում ուշադրության արժանի և հեռանկարային մի տեղամաս (նկ. 1): Դեպի արևմուտք իջնող տեղանքի ընդհանուր առմամբ հարթ մակերեսը կտրտված է համեմատաբար վերջերս փորված խրամատներով: Սակայն տեղում երևացող գերազանց հղկված բազալտե վեժերի բեկորները հույս էին ներշնչում, որ այստեղ պետք է որ գտնվեր կարեւոր մի կառույց՝ հնագիտական նյութերով հանդերձ: Գագաթի մոտ արևմտյան լանջը խիստ ժայռոտ է: Բնական ժայռ դուրս է գալիս մեծ իրանավանդերով: Ուստի պեղումները սկսվեցին այդ ժայռերից ներքև, մինչև առաջին խրամատը հասնող տարածքում: Այստեղ աստիճանաբար ուրվագծվեց մի համալիր՝ կազմված բազմաթիվ սենյակներից, որոնց նկարագրությունը, ըստ հերթականության, ներկայացվում է ստորև:

Պեղումները սկսվեցին 28 Մ և 28 Ն քառակուսիներում: Բացվեց երկու սենյակ՝ № 1, որը պեղվեց նաև հաջորդ տարիներին և № 2, որի բացումն ավարտվեց հաշվետու ժամանակաշրջանում: Պեղումների ժամանակ պարզվեց, որ այդ սենյակների արևելյան պատը հենվում է ժայռին, որը տեղ-տեղ առաջ է գալիս (օրինակ. № 2 սենյակում)՝ նրա հատակին տալով թեք բնույթ: № 1 սենյակի արևելյան պատի ստորին մասը շարված է միջին չափի շենքաքերով, իսկ վերին մասը՝ հում աղյուսով: Արևելյան պատի մեջ բացվեց մի հոր (խորությունը 1,0 մ, տրամագիծը՝ 1,30 մ) միջնադարյան խեցեղենի մնացորդներով: Հորից հարավ արևելյան պատը անկյուն էր տալիս կազմելով մի որմնահեն (երկարությունը 3,55, լայնքը՝ 1 մ): Սենյակի հյուսիսային պատից

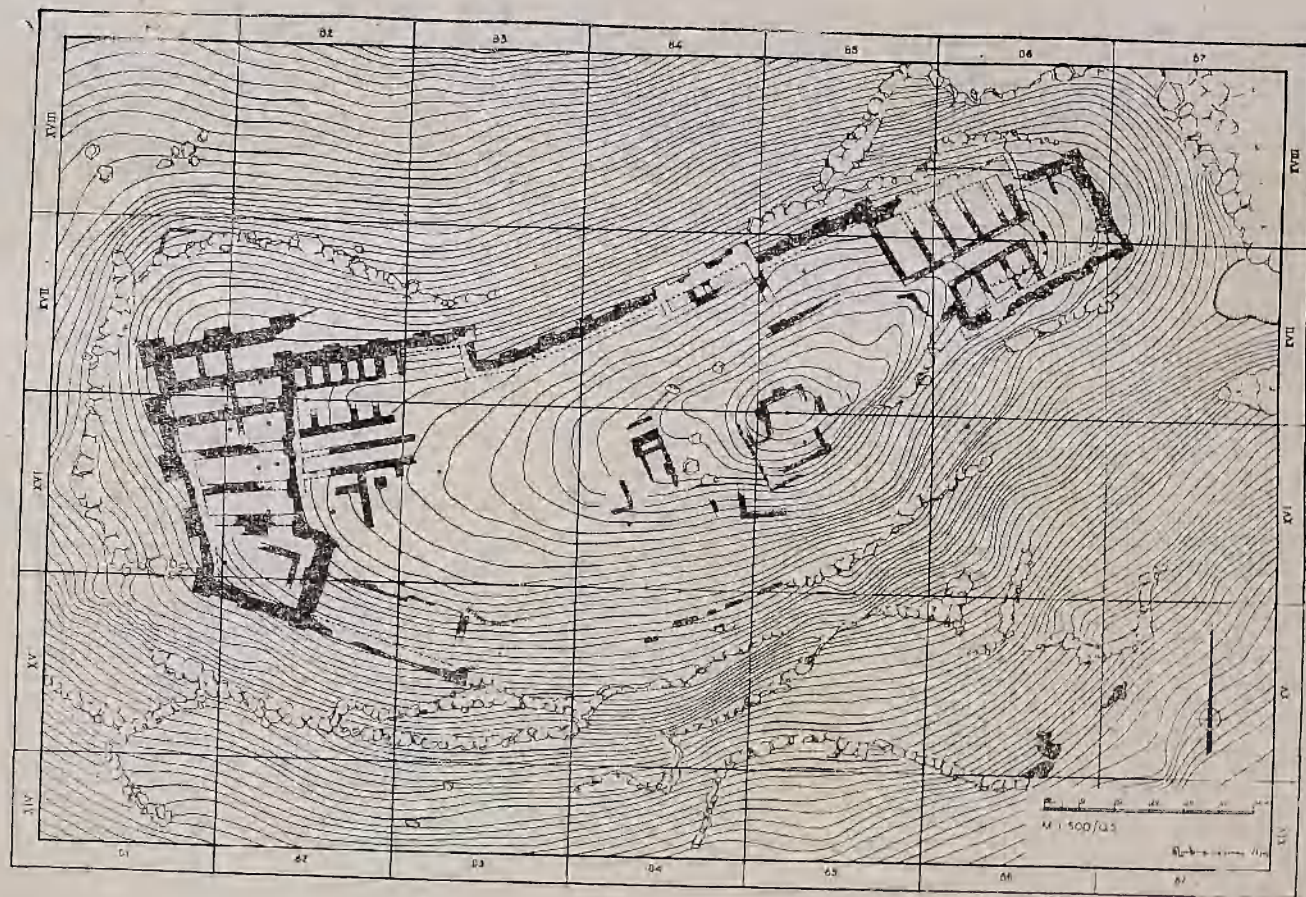
պահպանվել էր հիմնականում նրա քարե ներքնամասը: Այն աստիճան առ աստիճան իջնում էր արևելքից արևմուտք: Ներքևում պահպանվել էր նաև աղյուսե վերնամասի մի փոքր հատված: Պատի վրա գտնվեց խորանարդաձև, մեջը անցքով տուֆե մի քար: Արևմտյան պատը ավելի վատ էր պահպանված: Նրա աղյուսե մասը դժվարությամբ էր բացվում:

Սենյակի վերին շերտերը հանելիս դուրս եկավ ուրարտական, հելլենիստական ժամանակաշրջանի, միջնադարյան խեցեղեն խառը վիճակում: Սենյակի հարավային մասում երևան եկան միջնադարյան պատերի և հատակների հետքեր, որոնց հարևանությամբ գտնվեցին բազալտե ժապաված քարերի բեկորներ՝ մեկը աստիճանաձև, մյուսը՝ խորշաձև: Բազալտե լավ մշակված քարեր գտնվեցին սենյակի տարածքում, ինչպես նաև արևելյան պատի տակ:

Սենյակի կենտրոնական մասում, նրա արևելյան և արևմտյան պատերից մոտ 0,50 մ հեռավորության վրա բացվեց միջնադարյան կլորավուն մի կառույց, հավանաբար հոր, շարված շաղախով ամրացված շենքաքերով: Նրա ու սենյակի արևելյան պատի արանքում գտնվեց մի սրբատաշ քար և սկյութական տիպի բրոնզե եռաթև նետասլաք: Սենյակի մեջ խորանալիս խեցեղենի կերպարը մինչև վերջ չհասնողացավ: Մի առ ժամանակ հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղենը ստվարացավ, բայց չէին պակասում միջնադարյան և ուրարտական խեցեղենի բեկորները, այդ թվում նաև կարասներ:

Առաջին սենյակին հյուսիսից հարում է № 2 սենյակը: Այն բացված է ամբողջովին և ունի արևելքից արևմուտք ձգվող նեղ ուղղանկյան տեսք: Արևելյան պատի քարե հիմքերը նստած են բարձրադիր ժայռի վրա, իսկ հյուսիսային և հարավային պատերի հիմքերը աստիճանաձև խորանում են մինչև 3,50 մ և միանում են արևմտյան պատի հիմքերին: Հյուսիսային պատի աղյուսե վերնամասը կարծես քիչ առաջ է եկած և թվում է հազցված է քարե ներքնամասին: Այս կավե վերնամասի վրա ուրվագծվում է

04. 1

միջնադարյան մի հոր (տրամագիծը 0,80 մ) խոհանոցային խեցեղենով և երևում են միջնադարյան սենյակի եղեգե ծածկի մնացորդներ:

Այս սենյակի վերևի շերտերում նույն օրինակաբանությամբ են երևում, ինչ որ հարևան սենյակում: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում սենյակի երկարությամբ բացվող շերտադրական նշանակությամբ կտրվածքը, որը փաստորեն 28 Մ քառակուսու հյուսիսային կողմ է կազմում: Կտրվածքում լավ երևում էր ածուխի 0,50—0,80 մետրանոց մի շերտ, որը արևելքից իջնում էր արևմուտք: Նրա արևելյան ծայրում նստած էր բազալտե մի վեմ լավ մշակված երեսներով: Ածուխի շերտից ներքև գտնվեցին նաև արտադրական նշանակության տուֆե քարեր, ուրարտական կարասների բեկորներ: Սենյակը խորացնելիս նրա արևմտյան մասում մեծ թվով ուրարտական խեցեղեն էր դուրս գալիս:

1976 թ. հնարավորություն ունեցանք նոր սենյակների պեղումներ սկսել № 2-ից հյուսիս և № 1-ից արևմուտք:

№ 2 սենյակի հյուսիսային պատի հետ մեկտեղ բացվեց մի նոր սենյակ, № 3, որը, ինչպես պարզվեց հաջորդ տարիների պեղումներից, փաստորեն մի երկար միջանցքի մասն էր կազմում: Նրա պատերը, որոնք նույնպես աղյուսից էին, քարե հիմքերի վրա, բացվեցին մոտ 8 մ երկարությամբ: Նրանք ավելի արևելքից էին սկիզբ առնում, քան № 1 և № 2 սենյակներինը. հավանաբար ժայռոտ զանգվածը այստեղ քիչ ավելի էր ընկնում: Սենյակում բացվեց վառված աղյուսի շերտ, ածուխ: Հյուսիսային պատի տակ որմնակարների, ավելի ճիշտ կապույտ և կարմիր խայտերի հետքեր երևացին:

№ 4 սենյակի արևելյան պատը բացվեց № 1 սենյակից դեպի արևմուտք, բավական մեծ տարածության վրա: Պատի մեջ փորված էր մի հոր (տրամագիծը 1—1,10 մ, խորությունը 0,70 մ) միջնադարյան և անտիկ խեցեղենի բեկորներով: Աղյուսե պատի տակ, մոտ 0,60 մ խորության վրա գտնվեց հելլենիստական դարաշրջանի գունազարդ թասի մեծ բեկոր: Այստեղ նկատվեցին ինչ-որ հատակի հետքեր, որոնց տակ արդեն ուրարտական որմնակարների բեկորներ գտնվեցին: Այս պատի հյուսիս-արևելյան մասում բացվեցին ևս երեք միջնադարյան հորեր, որոնք ղգալի վնաս էին հասցրել: № 4 սենյակի հյուսիս-արևելյան անկյունին: Տեղափոխված համեմատ լինելով դեպի հարավ, պատը անկյուն էր տալիս ու շրջվում արևմտյան ուղղությամբ: Պատերի երկարությունը կասկած չէր թողնում, որ գործ ենք ունենալու մի մեծ սենյակի՝ դահլիճի հետ, դա հաստատվեց հաջորդ տարիների պեղումների ընթացքում: Պե-

ղումներ են կատարվել նաև վերևում նշված սենյակների հարևանությամբ, առանց, սակայն, ղգալի խորանալու (քառակուսիներ 25, 26, 27 Մ, 25, 26 Ն): № 1 և № 2 սենյակներից արևմուտք բացվեցին քարե պատերի հետքեր, հոր, թոնիրներ, քարաբլիզային թաղում: Այստեղ գտնվեցին անցքով խորանարդաձև քար, անտիկ և միջնադարյան խեցեղեն, հելլենիստական դարաշրջանի կավե արձանիկ:

Ամրոցի մուտքի մոտ, հյուսիսային պարսպից ներս, նախորդ տարիներին բացվել էին նույնատիպ սենյակներ, որոնցից 6-րդը պեղվեց հաշվետու ժամանակաշրջանում: Հենց առաջին իսկ օրից պարզվեց, որ նրա արևմտյան պատը մյուս սենյակների պատերի համեմատությամբ անսովոր հաստությամբ ունի (3,60 մ) և որ այն փաստորեն կազմված է երկու պատերից, որոնց քարային մասը տեղանքին համեմատ աստիճանաձև իջնում էր հարավից հյուսիս: Սենյակը լցված էր քարերով: Նրա արևմտյան մասում բավականին կանոնավոր պատ էր ուղղաձիգում, որի քարերը հարթ երեսներով գեպի արևելք էին ուղղված: Հարավից բացվեց շեշաքարե կանոնավոր, բայց հողի շերտի վրա նստած մի պատ: Գտնվեց նաև սենյակի արևելյան պատը, որով պարզվեց, որ սենյակի լայնքը քիչ ավելի մեծ է, քան նախորդներինը (4 մ): Հյուսիսային պատը, որը համընկնում էր պարսպի ներսի երեսին, դժվար էր գտնել, քանի որ մնում էին միայն որպես հիմք ծառայող ժայռեր:

Բացվեց ծայրի մեջ փորված և պարսպի քարերի տակով անցնող մեկ առու, որն իր նմաններն ունի սլարսպի մյուս հատվածներում: Սենյակում տեղ-տեղ սլահպանված էր հատակը, որը նստած էր հրաբխային բնական ժայռի վրա: Այստեղ գտնված նյութը գերազանցապես ուրարտական էր, թեպետ հանդիպում են և միջնադարյան բեկորներ:

Ինչպես վերևում ասվեց, պեղումներ են կատարվել նաև ամրոցի արևմտյան, ուրարտական երկու պարսպների միջև ընկած հատվածում, հատկապես նրա հարավ-արևմտյան անկյունում: Այստեղ ուսումնասիրվեցին ուրարտական հին պարսպի՝ նախօրոք բացված մեծ դահլիճի արևմտյան պատին ու նրան ղուգահեռ ընթացող լրացուցիչ պատին միանալու հանգամանքները:

Պեղումների ընթացքում պարզվեց, որ ուրարտական այս պատերի հանդույցը օգտագործվել է ավելի ուշ ժամանակաշրջանում: Այդ մասին են վկայում խոշոր քարերից կազմված հիմքի վրա շեշաքարերով շարված նոր պատը, նրա հետ կապված շերտադրական որոշ դիտողություններ (պատը նստած է վառված շերտի վրա,

որի միջից դուրս են գալիս անտիկ խեցեղենի բեկորները), ինչպես նաև այս հանգույցում հանդիպող հնագիտական նյութը (հելլենիստական ժամանակաշրջանի գունազարդ խեցեղենի բեկորներ, միջնադարյան խեցեղեն)։

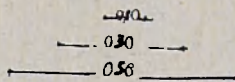
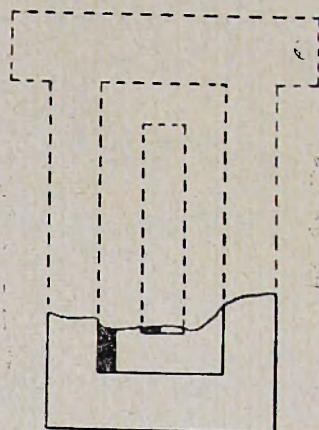
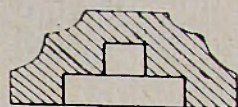
Պեղումները շարունակվեցին նաև հանգույցի առջև բացվող հրապարակում, որտեղ նախորդ տարիներում կոտակված հող կար։ Այստեղ բացվեց դեռևս նախորդ տարիներում երևացող արևելքից արևմուտք ընթացող պատը (լայնքը՝ 1,80), որն անկյուն էր կազմում հյուսիսից հարավ գնացող պատի հետ (լայնքը 1,50)։ Այսպիսով ուղղաձիգ մի մեծ քառակուսի սենյակ։ Սենյակի հյուսիս-արևելյան անկյունում բացվեց մի հարթակ, որի հետ կարող են կապված լինել այստեղ գտնված երկաթե գործիքների ու իրերի մեծ խումբը ու խարամի հետքերը։ Սենյակից գտնված խեցեղենը միատարր չէ. խառը վիճակում հանդիպում են ուրարտական, անտիկ և միջնադարյան բեկորներ։

Ամբողջացնելու համար ստացված պատկերը՝ մասնակի աշխատանքներ տարվեցին նաև ամրոցի արևմտյան հատվածի որոշ տեղերում։ Օրինակ, հիմքերը բացելու նպատակով աշխատանքներ են տարվել ուրարտական զուգահեռ պատերի (երկրորդ և երրորդ) արևմտյան ծայրում։

Ստուգողական պեղումներ են կատարվել նաև Արմավիրի բլուրը շրջապատող դաշտերում, նրանց հյուսիս-արևելյան մասերում։ Այստեղ փորված հետախուզական խրամատներից ստացված խեցեղենը անտիկ ու միջնադարյան կերպար ունի։

Պեղումների ընթացքում հնագիտական նյութը վերաբերում է տարբեր ժամանակաշրջաններին։ Ուրարտական են բազալտե քառակուսին ձև կամ խորանարդ ձև վեմերը, որոնք աչքի են ընկնում երեսների ու կողերի փայլուն մշակմամբ։ Նրանց հայտնաբերման շերտագրական հանգամանքները կասկած չեն թողնում, որ այն կառույցը, որին նրանք պատկանել են, գոյատևել է երկար ժամանակ և, դատելով որոշ հանգամանքներից, քանդվել միջին դարերում։ Նման վեմերից են կերտված եղել ուրարտական աշտարակաձև կառույցները, մի դեպքում (Կարմիր բլուր)՝ ղեկորատիվ, մյուս դեպքում (Աղջեձաղ)՝ կոնստրուկտիվ նշանակությամբ։ Արմավիրի քարերը պատկանել են առանձին կանգնած, գուցե պաշտամունքային նշանակություն ունեցող, փոքր աշտարակաձև կառույցի կամ

պարզապես առնչվում են հայտնաբերման վայրին անմիջականորեն հարևան տաճարային շենքի հետ։ Նույն այս միջավայրում և անգամ պակաս խորության վրա գտնվեց խորշաձև փոքր կերտվածք բազալտից, որը, ինչպես պարզվեց, ղեկորատիվ խուլ պատուհանի մի մասն էր կազմում (նկ. 2)։

Նկ. 2

Այժմ, երբ հայտնի են մի շարք ուրարտական բարձրաքանդակներ, նույնպիսի պատուհաններով, իսկ Թոփրախկալում և Հայկաբերդի (Չառլթեփե) ուրարտական հնավայրում գտնվել են ամբողջական պատուհաններ, կարելի է վստահությամբ ասել, որ ուրարտական ճարտարապետությանը հայտնի է եղել հարդարման այդ ձևը, որը ապա փոխանցվել է աքեմենյան Իրանին (տես Ջինդան-ի Սուլեյմանի և Քաթա-ի Ջարդուշտ հայտնի աշտարակավոր շենքերը, որոնց մուգ դույնի պատերը երեք կողմից հարդարված են բաց դույնի քարից պատրաստված խուլ պատուհաններով, որոնք դուրկ են կիրառական որևէ նշանակությունից ու հետապնդում են լոկ ղեկորատիվ նպատակներ)։ Արմավիրի պատուհանը իր բաց գույնով ներդաշնակում է սև գույնի քարերով շարված տա-

1 Г. А. Тирациян, Урартский Армавир (по данным археологических раскопок), «Культура Востока. Древность и раннее средневековье», Л., 1979.

ճարային կառույցի հետ, որին նա ամենայն հավանականությամբ պատկանել է: Բազմադո-
նությունն այս սկզբունքը, որը հատուկ է իրա-
նական մի շարք հուշարձաններին, ինչպես երե-
վում է, իր ակունքներն ունի ուրարտական ճար-
տարապետության մեջ:

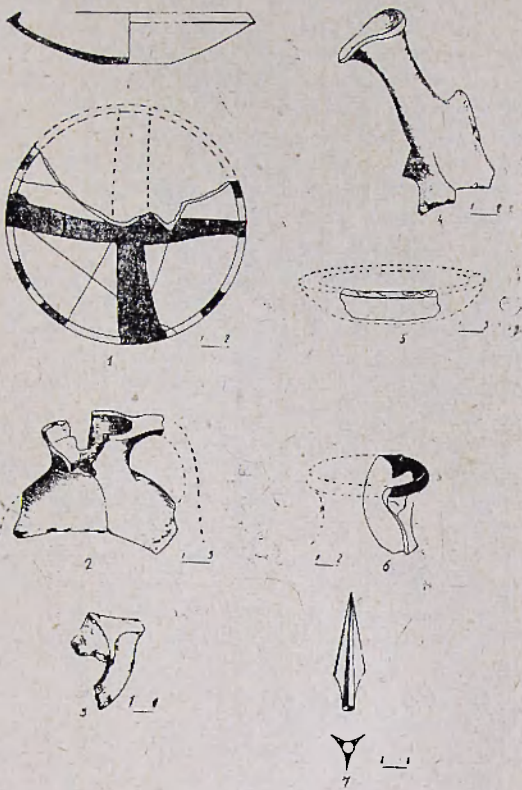
Ուշագրավ պետք է համարել որմնակարների
բեկորների երևան գալը: Դժբախտաբար նրանք
շատ են տուժել հրդեհից, այնպես որ գույները
դժվար են որոշվում: Համենայն դեպս կարմիրն
ու կապույտը, սևն ու սպիտակը երևում են.
ընթերցվում են նաև որմնակարների մոտիվ-
ները՝ մարդկային, կենդանական (հավանաբար
թևավոր ցուլեր կամ առյուծներ), բուսական
(կենաց ծառ, արմավենի) և երկրաշփական:
Չնայած բեկորների փոքրությունը, երևում է, որ
Արմավիրի որմնակարները նույնպես մի շարք
գոտիներից էին կազմված՝ եղել: Հատկապես
ուշագրության արժանի է քուրմի պատկերը՝ մի
ձեռքով սրբազան պտուղը, մյուսում՝ կողով-
մյուս մոտիվների նմանությամբ սա իր գուգա-
հեռներն ունի Արինբերդի ու Ալթընթեփեի
ուրարտական որմնակարների մեջ: Չնայած
Արմավիրում գտնված բեկորների համեստ բնույ-
թին, այժմ կասկած չի կարող լինել, որ ուրար-
տական այս հին կենտրոնում, Արգիշտիխիսիլի
արևելյան ամրոցում ևս որմնակարչությունը
զարգացում է ապրել:

1976 թ. Արմավիրում գտնվեց կրաքարից
(գրաֆ) պատրաստված գլանաձև մի կնիքի
ստորին կեսը: Նրա հատակին փորագրված է
աստված խորհրդանշող թևավոր սկավառակ,
տակը պառկած կենդանի: Կնիքի կողքերին
երևում են թևավոր կենդանու պատկերներ, կե-
նաց ծառ, թևավոր մարդ, աստղային նշաններ
և այլն: Սա Արմավիրի պեղումներից գտնված
երկրորդ կնիքն է: Երկու այլ կնիքներ ձեռք
էին բերվել ն. Մառի կողմից Արմավիրի բլուրի
շրջակայքի գյուղերի բնակիչներից:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում
ամենայն հավանականությամբ արտագրության
մեջ կիրառությունը գտած սալերը, որոնց կոնկ-
րետ նշանակությունը մինչև վերջ պարզ չէ:
Նրանցից մեկը կլոր է, մեջտեղից անցքով և
ձազարաձև ըացվածքով: Տակի քարի վրա
պատվելու եղանակով այն հավանաբար յուղա-
տու սերմեր ճզմելուն էր ծառայում: Մյուս քա-
րը խորանարդաձև է, համեմատաբար մեծ ձա-
զարաձև անցքով՝ վերից և նրա հետ հաղոր-
դակցվող կլոր փոքր անցքով՝ առջևից: Գտնվել
են խորանարդաձև տուֆե քարեր նեղ միջանցիկ
անցքերով: Նման քարեր հայտնի են Կարմիր
բլուրից, Արինբերդից ու Կալալիդերից (ավե-
լի տափակ քար) և նրանց կապը չբամատա-

կարարման հետ բացառված չէ: Քարե առար-
կաններից պետք է հիշել նաև սև գույնի տուֆե
ծանրոցը և բազալտե սանդաքարը:

Ուշագրության արժանի է երկաթե իրերի հա-
վաքածուն՝ գտնված ամրոցի հարավ-արևմտյան
մեծ սենյակից: Թեպետ պահպանվածության

Նկ. 3

վիճակը այնքան էլ գոհացուցիչ չէ, կարելի է
տարբերել մի շարք աշխատանքային գործիք-
ներ, օրինակ, մեծ մանգաղ, դաստապանի վրա
մեխերի ու հավանաբար բրոնզե թերթիկի հետ-
քերով, թոնիներում ու օջախներում օգտա-
գործվող քերիչ-ակիչի ստորին սկավառակաձև
մաս, խոփի բեկորներ, պայտաձև իր, ուղիղ ու
կեռ ձողեր: Ուշ ուրարտական ժամանակաշրջա-
նի հետ է կապվում սկյութական տիպի բրոնզե
եռաթև սլաքը (Նկ. 37), որն իր զուգահեռ-
ներն ունի ուրարտական և ետուրարտական
հուշարձաններում:

² C. A. Burney, A first season of excavations at the Uartian citadel of Kayalidere, "Anatolian Studies", vol. XVI, 1966, p. 81, pl. XII, v.

Ուրարտական խեցեղենը հարուստ է ներկայացված: Հատկապես պետք է նշել № 2 սենյակի արևմտյան մասում, մեծ խորոթյունից գտնված ուրարտական կավանոթների հավաքածուն: Հանդիպում են ուրարտական խեցեղործության բնորոշ՝ կարմիր փայլեցրած և բաց գույնի, օրինակները: Խեցեղենի տեսականին ևս հարուստ է, կան ամենատարբեր ձևերի կավանոթներ, որոնք իրենց կիրառությունն ունենին տնտեսության ու կենցաղի մեջ: Խոշոր հաստապատ կարասներ Արմավիրում գտնվել էին դեռևս նախորդ տարիներին: Նրանք կանգուն՝ լիճակում կիսով չափ թաղված էին հատակի մեջ և ծառայում էին ինչպես հացահատիկի, այնպես էլ դինու պահեստավորման համար: Դրանք են նրանց բազմաթիվ բեկորներ, ընդհանուր ձևի պահպանող (դեպի դուրս թեքված, վերևից տափակ), հիմքում պարանաձև ունեցող գոտիով: Հանդիպում են նաև ավելի փոքր կարասների բեկորներ, համեմատաբար բարակ պատերով: Նրանք ունեն թեք պսակներ, վրան ղուգահեռ համակենտրոն ունեցող գոտիներ ու ակոսներ: Մի կարասի շուրթը ուռուցիկ է, կլորավուն դեպի դուրս ցցված: Մեծ տաշտերի ու կոնքերի բեկորները ունեն բնորոշ ձևի շրթեր՝ դեպի դուրս կլորացող, հիմքում (զրսից) լայն ակոսով: Կարմիր փայլեցրած ավելի փոքր մի անոթ ունի թեք պսակ, վերևից տափակ, ուղիղ, նեղ շուրթ: Անոթի իրանը զարդարված է նեղ զուգահեռ ակոսներով: Կճուճներից մեկը, որ դարձյալ փայլեցրած է, ունի նեղ, հարթ նրսատու, խիստ ուռուցիկ իրան, ցածր վիզ և հեռացող շուրթեր: Մյուսը բաց գույնի է, հաստացող իրանով, կարճ վզով և գլանաձև շուրթով: Ուրարտական խեցեղործությանը բնորոշ էին այսպես կոչված «սիգարաձև» անոթները, որոնք մասնագետների կարծիքով նախատեսված էին զարկերի պատրաստման համար: Նրկարավուն, համաչափ լայնացող իրանով, ցածր վզով, դեպի դուրս թեքվող հարթ շուրթերով այդպիսի անոթներ մեծ թվով գտնվել են Կարմիր բլուրում, էրեբունիում և այլուր:

Թասերի բեկորներն ունեն կլոր ոտք, հարթ կամ դրսից ներձկված հատակ, թմբիկավոր հաստ շուրթ, հիմքում բնորոշ նեղ ակոսով: Թասերից մեկը ներսից ներկված է ամբողջությամբ, իսկ դրսից՝ մինչև իրանի կեսը, որով հիշեցնում է անտիկ դարաշրջանի կավանոթները: Հանդիպում են նրալներ (որոնցից մեկը անսովոր ձևի է՝ մեջտեղում կլոր միջնորմով), հարթ հատակով թաղարներ, կլոր, ոչ բարձր կոդերով, փոված մեծ անոթներ, պայտաձև փոքր անոթներ, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն ուրարտական մյուս կենտրոններում և

որոնց նշանակությունը մինչև վերջ պարզված չէ (կթղանե՞ր): Առանձնահատուկ տեղ են գրավում ծորակավոր անոթի երկարավուն գլանաձև քիթը՝ եռաթերթաձև ծայրով, ծածկված շագանակագույն ներկի շերտով և մի կանթանի սափորը՝ ծածկված բաց գույնի քսուկի շերտով, ավելի բնորոշ ետուրարտական ժամանակաշրջանին (նկ. 3, 4): Անոթների վրա կան տարբեր նշաններ՝ թաց կավի վրա արված (ուղղահայաց լայն դժեր), փորագրված (խաչաձև կամ նետասլաքի ձևի) ու դրոշմված (ձվաձև եզրագծերի մեջ արված կենաց ծառեր): Ուրարտական դարաշրջանին են վերաբերում բլրի հարավային ստորոտում պատահականորեն բացված մոխրագույն կճուճները, մեկը եղունգով արված զարդերից կազմված գոտիներով, մյուսը՝ փորագրի եռանկյունիներով, երրորդը՝ անցքավոր ունկով, որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն երկաթեղարյան խեցեղենի մեջ:

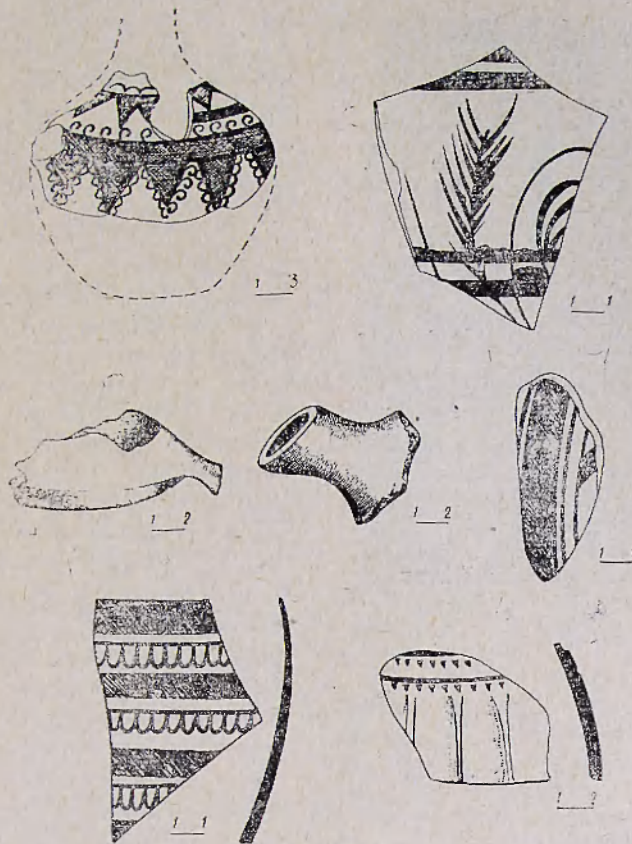
Հելլենիստական դարաշրջանի նյութերը ներկայացված են խեցեղենով, զարդերով, կավե արձանիկով: Նախորդ տարիներին հետ համեմատած խեցեղենը պակաս հարուստ է, որ բացատրվում է ամրոցի ծալարանման հատվածի մեծ մասի՝ նախկինում պեղված լինելու հանգամանքով: Միևնույն ժամանակ պետք է նշել, որ կավանոթների տիպերը հիմնականում կրկնում են Արմավիրից հայտնի տեսականին՝ իր անդրդ, գունազարդ, սև փայլեցրած ու կենդանակերպ նմուշներով (նկ., նկ. 3, 4): Դրանք են՝ միկանթանի սափորի վերնամասը երեքնուկաձև պսակով և կտրվածքում կլոր աղեղնաձև կանթով, կոնքի բեկորներ՝ շուրթի տակ լայն ներձկված գոտիով, լայնաբերան ծորակավոր կճուճի բեկոր՝ շուրթի վրա դրսից ու ներսից ներկի բնորոշ շերտերով: Հանդիպում են տափաշների գունազարդ և անդրդ բեկորներ: Ալաբաստոնաձև անոթների բեկորներից մեկը ավանդական հաստապատ, կարմիր ներկված տեսակից է, մյուսը՝ նրբախեցի է, վրան սպիտակ ներկով նախազարդած: Թասերը երկու տիպի են. այսպես կոչված խաչազարդ թասեր, այս կամ այն չափով պրոֆիլավորված շուրթերով, և կլորավուն հատակով թասեր՝ դեպի դուրս լայնացող բարակ շուրթով: Այս թասերը

3 Б. Н. Аракелян, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 4: Г. А. Тирацян, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира (опыт классификации и датировки), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1:

բոլորը ներկված են կամ համատարած ձևով ներսից ու մասամբ կիսով շափ դրսից, կամ գունազարդված են խաչանման ու շերտավոր մոտիվներով։ Ուշադրության արժանի է թռչնակերպ սև փայլեցրած անոթը, որից պահպանվել են պղնձ ու տափակ հատակը։ Այն անկաս-

ժամանակաշրջանի խեցեղենի բնորոշ խումբ է։ Կազմում սև փայլեցրած խեցեղենը, որն առաջին հայացքից հիշեցնում է ավելի հին դարաշրջանների նմուշները։ Գտնված բեկորներից մեկն ըմպանակի է, մյուսները՝ հորիզոնական նեղ ակոսներով, ուղղահայաց ուղիքի նեղ գո-

Նկ. 4

կած իր տեղն ունի Արմավիրի հելենիստական դարաշրջանի կենդանակերպ անոթների շարքում։ Գունազարդ խեցեղենը, բացի վերևում հիշատակված մի քանի նմուշներից, ներկայացված է մի կանթանի կճուճի, ձվածե թասի, տափաշի ու այլ անոթների բեկորներով։ Կճուճի շագանակագույն ֆոնի վրա կարմիր և սև ներկով արված են հորիզոնական գոտիներ, եռանկյունիներ, գալարներ։ Գունազարդ խեցեղենը կազմում է Արմավիրի խեցեղեղծության բնորոշ կողմը և այն չի դադարում հետաքրքրել Հայաստանի հելենիստական դարաշրջանի մշակութային ուսումնասիրողներին։ Արմավիրի նշված

տիներով, ինչպես նաև կուտածե փոքր փոսիկներով զարդարված կճուճներ։

Պեղումների ընթացքում գտնվել են քարե զարդարուն ճարմանդներ, ներձկված բրոնզե ապարանջանի բեկոր, սերդուլիկից ուլունք, ծովային խեցի, լավ հղկված օնիքսե՝ հավանգի դաստակ և քարե սրաքար։

Առանձնապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում կավե արձանիկը (Նկ. 5)։ Այն հիշեցնում է 1972 թ. Արմավիրում գտնված, երեսային կերակրող մորը պատկերող արձանիկը, միայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ երեսան կանգնած է ու ձախ կողմից հակվել է մոր կրծքին։ Մայրը նստած է գահավորակին,

առաջին հենած նրա պատվանդանին, մի ձեռքով գրկել է երեխային, մյուսով կուրծքն է ազատել: Մոր զգեստի թեք և ուղղահայաց ծալքերը իջնում են ներքև: Հստակորեն է վերարտադրված վիզը երիզող օձիքը: Թեև արձանիկի զուտ շի պահպանված, բայց լավ

Նկ. 5

երևում են նրա երկու կողմից իջնող և բազուկները ծածկող գլխաշոր-թիկնոցի եզրերը: Երեխայի մազերը վերարտադրված են սխեմատիկ զուգահեռ ոչ խոր ակոսներով: Ամբողջ կոմպոզիցիան, մոր և երեխայի մարմինների մոդելավորումը ցույց է տալիս, որ վարպետը ծանոթ է հելլենիստական արվեստի նմուշներին: Նման արձանիկներ, որոնք պատկերում են ըստ երևույթին մայր աստվածուհուն՝ Անահիտին, Արմավիրից բացի գտնվել են Արսաշատում և Վաղարշապատում⁴:

⁴ Բ. Ն. Առաքելյան, Անարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Նրևան, 1976, աղ. LXXXIV, LXXXV: Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հայաստանի անտիկ շրջանի կոթողային արվեստ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագրեր հաս. գիտ.», 1977, № 5, աղ. I:

Միջնադարյան նյութը, որը գտնվել է բլրի վերևի շերտերից և հորերից, բաղկացած է խեցեղենից, մետաղե առարկաներից և զարդեղենից: Գտնված սելջուկյան բրոնզե երկու դրամները, դրամագետն. Մուշեղյանի կարծիքով վերաբերում են XII դարի երկրորդ կեսին և XIII դարի առաջին կեսին և որոշակի նշանակություն ունեն միջնադարյան շերտի ճիշտ թվագրման համար: Խեցեղենի գերակշռող մասը կազմում է խոհանոցային խեցեղենը (կճուճներ, բրդաններ, սափորներ): Ուշագրության արժանի են կարմիր անոթի բեկորը՝ թերթիկավոր կլոր դաշազարդերով և նույնպես կարմիր ներկով պատած տաշտի պսակի բեկորները, դրսից ռելիեֆ, ուղիղ և ալիքաձև գոտիներով: Զնարկած խեցեղենը ներկայացվում է մի պնակի հատակով և այլ բեկորներով:

Մետաղե իրերից պետք է հիշատակել այգեգործի երկաթե կեռ դանակը, երկթե ծայրով, երկար պոչով երկաթե նետասլաքը և բրոնզե մատանին:

Գտնվել են երկնագույն մածուկից պատրաստված հարթ կամ բլթակավոր կոդերով, տարբեր չափերի տակառաձև ու զնդաձև ուլունքներ: Ուշագրության արժանի է այսպես կոչված ալքավոր մեծ ուլունքը, որ սև է և հարդաված է տարբեր գույնի շերտերից կազմված «ալքերով»: Ինչպես հայտնի է, այս ուլունքները Հայաստանում ի հայտ են գալիս վաղ հայկական ժամանակաշրջանից, առատաճում հելլենիստական նյութերի մեջ և անցնում միջնադար:

Միջնադարյան շերտում գտնվել են օբսիդիանից և կալծարից պատրաստված ալիստանբային գործիքներ՝ կտրիչներ և մանգաղներ, որոնք անշուշտ պատահաբար են հայտնվել այստեղ ավելի խոր շերտերից:

Արմավիրի 1974—1976 թթ. պեղումների արդյունքները մի անգամ ևս բացահայտում են հուշարձանի բաղմաշերտ բնույթը ու հաստատում նրանց նշանակությունը ուրարտական, հին հայկական՝ հելլենիստական ու միջնադարյան մշակույթների ուսումնասիրության համար:

Պատմ. գիտ. թեկնածու Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

Ի. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

К АНТИЧНЫМ ИСТОКАМ АРМЯНСКОЙ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ КУЛЬТУРЫ

(по археологическим данным)

Г. А. ТИРАЦЯН

Одним из самых значительных феноменов древнеармянской культуры безусловно можно считать ее раннесредневековое выражение (V—VII вв. н. э.). Некоторые аспекты раннесредневековой культуры Армении—архитектура, стенопись—падают на уровне современных им мировых стандартов, а в ряде случаев превосходят их. Отсюда пристальное внимание исследователей к памятникам культуры Армении раннего средневековья. В этом плане немаловажное значение приобретает вопрос об основах этой культуры, правильный ответ на который облегчит ее более точное понимание и осмысление.

Раннесредневековый период зажат между концом античной городской жизни, приходящимся на III—IV вв. н. э., и началом градостроительной деятельности развитого средневековья (IX—X вв.). Политическая и социальная жизнь страны, экономика и хозяйство и, конечно, культурная деятельность, сконцентрированные в городах, после их упадка в начале раннего средневековья стали развиваться в крепостях, храмовых центрах, поселениях. Это рассредоточение творческих сил имело и положительную сторону, оно больше поощряло творческую свободу, нашедшую свое выражение, например, в архитектуре, где в силу этих и других обстоятельств происходит разработка огромного количества разнообразных архитектурных типов.

При всей новизне облика раннесредневековой материальной культуры и цивилизации она имеет определенную связь с предшествующим античным периодом, обнаруживаемую в археологическом материале—в керамике, стекле, в коммунальной технике (бани), производственных сооружениях (виноградные давильни), а также в искусстве и архитектуре.

Керамика раннего средневековья быстро видоизменялась. Керамические наборы IX в. уже достигают полной самостоятельности типов и оригинальности форм. Тем не менее некоторые типы карасов, горшков, кувшинов, чаш, известные главным образом по раннесредневековым раскопкам Двина и Ошакана, напоминают античную керамику. Связи наблюдаются в отдельных деталях, формах ручек, наличии носкообразных сливов или высоких круглых ножек, во внешней отделке посуды (ангоб, лощение), отдельных орнаментальных мотивах (елочный вырезной орнамент) и т. п.¹ К античности примыкает и черепица V—VI вв.,

¹ У. У. Քալանթարյան. Դժիճի նյութական մշակույթը IV—VII դդ. Երևան, 1970, աղ. XXVI, 5—11, XXXII, XXXVI, 2; նույնի՝ Դժիճի 1978—79 թթ. պեղումները.—ՀՍՍՀ ԳԱ «Իրարեք հաս. դիտ.», 1982, № 2, էջ 62; Գ. Գ. Ղաֆադարյան, Ա. Ա. Քալանթարյան. Դժիճի 1975—1976 թթ. պեղումները.—նույն տեղում, 1978, № 2, աղ. II, 1: Ս. Ա. Եսայան, Ա. Ա. Քալանթարյան. Օշականի վաղ սրջնադարյան բնակավայրը.—նույն տեղում, 1978, № 3; Բ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կանեցյան. Արտաշատի 8-րդ բլրի շերտազրոյթյունը.—նույն տեղում, 1974, № 9, աղ. II, III:

известная по раскопкам Двина и Ошакана². Она напоминает хорошо выработанные формы черепицы первых веков н. э. из Мцхеты³, с суживающимся концом и срезанными в этой же части бортиками.

Долгое время покрытая глазурью керамика считалась монополией развитого средневековья. Археологические раскопки опровергли эту точку зрения. Поливная керамика, правда несколько отличного типа, стала поступать из раннесредневековых слоев (Двин, Ошакан, Айгеван), но не только из них. В античных памятниках Армении—в Армавире, Арташате, Ширакаване и др.—археологи нашли значительное количество поливной керамики, обычно одноцветной⁴. Оказалось, что раннесредневековое производство поливной керамики своими корнями уходит в античный период.

Хотя раннесредневековое *стеклоделие* Армении стало приспособляться к новым требованиям и к новой моде, стеклоделы еще долго, во всяком случае до VI—VII вв., придерживались классических пропорций римского стеклоделия⁵. Колбовидные сосуды с раздутым или грушевидным туловом, длинной узкой шейкой со срезанным венчиком, шаровидные сосуды без ручек, чашевидные сосуды, полушаровидные, украшенные шлифованными фасетками, многогранные сосуды, образцы мозаичного стекла⁶—все это хорошо иллюстрирует преемственную связь между двумя культурами.

За последние годы умножились обнаруженные памятники *коммунальной техники* Армении. Раскопки выявили четыре античные бани, одну в крепости Гарни, другую в цитадели города Валаршапат, две—на восьмом холме вышгорода Арташата⁷. Их объединяют общие черты: это крепостные бани, предназначенные для ограниченного числа людей. Занимают они сравнительно небольшую площадь и состоят из немногих помещений. Самой примечательной их чертой является система отопления, действующая при помощи обогрева подпольного пространства бани. В подогреваемых комнатах выявлены два пола, верхний из которых держался на специально расставленных на нижнем полу опорах в виде скрепленных раствором круглых или квадратных обожженных кирпичей, круглых или прямоугольных в сечении глиняных труб или просто каменных стоек. Образованное так подпольное пространство сообща-

2 В. У. Եւսիսեան, Ա. Ա. Քալանթարյան. Եզլ. աշխ., էջ 90.

3 А. М. Апакидзе. Города древней Грузии. Тбилиси, 1968, рис. 19, 20.

4 Ժ. Դ. Խաչատրյան. Հայաստանի անտիկ շրջանի ջնարակած խեցեղենը.—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 3.

5 Զ. Մ. Ջանիբեկյան. Դվինի միջնադարյան ապակին IX—XIII դդ. Երևան, 1974, էջ 15.

6 Ա. Ա. Քալանթարյան. Դվինի նյութական մշակույթը IV—VIII դդ. Երևան, 1970, աղ. XXXIII, 1—5, XXXIV, 2—6, 14, 20, XXXIX, 1—6; Նույնի՝ Դվինի կենտրոնական թաղամասի 1971—1973 թթ. պեղումները.—ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1975, № 7, աղ. II, 1; Նույնի՝ Դվինի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքները 1977 թ.—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 2, աղ. I, 3, 4, աղ. II, 1, 4; Об античных прототипах см. Б. Н. Аракелян, Г. А. Тиранян, Ж. Д. Хачатрян. Стекло древней Армении. Ереван, 1969.

7 Г. А. Тиранян. Памятник коммунальной техники древней Армении—античная баня в Гарни.—Историко-филологический журнал. 1959, № 2—3; он же. К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Валаршапата.—Там же, 1977, № 2, с. 85—88; Б. Н. Аракелян. Заметки о водоснабжении в банях городов древней Армении.—Вестник обществ. наук АН АрмССР, 1979, № 10.

лось с топкой, откуда горячий воздух, дым распространялся по всему подполью, а затем, как правило, путем естественной тяги уходил через вделанные в стену трубы наружу.

Бани, обогревавшиеся по этому принципу, известны на всей территории Римской империи. В первые века н. э. калориферная система отопления была завезена в Армению и Закавказье. Воплощенные в античных банях Армении традиции древней коммунальной техники оказались очень живучими в последующий период. Археологическое исследование средневековых бань в Звартноце, Ани, Амберде, Двине, Татеве показывает, что во многих из них обогрев также осуществлялся посредством топки, сообщающейся с подпольным пространством бани. Раннесредневековая баня в Звартноце занимает восточную часть южного крыла патриаршего дворца. По системе обогрева она сходна с античными банями Армении. Сооружение состояло из двух предбанников, топки с помещением хозяйственного назначения за нею и большого отапливаемого помещения. Здесь хорошо виден уровень несохранившегося верхнего пола, пространство под которым сообщалось с топкой. Не сохранились и столбики, подпирающие плиты пола, зато видны вделанные в пилоны помещения дымоотводные трубы, по которым горячий воздух и дым из топки, подогревающие пол, выходили наружу⁸.

Найденные в раннесредневековых памятниках отдельные звенья водопроводных труб или целые разветвленные водопроводные системы, какие были раскрыты, например, в Двине⁹, безусловно восходят к античным образцам, один из которых раскопан в крепости Гарни; он воплощает в себе лучшие достижения древней коммунальной техники¹⁰.

Наличие *виноградных давилен* в античной Армении стало подтверждаться также археологическими раскопками. Давильни относятся в основном к эллинистическому времени, две из них датируются второй половиной или концом III в. н. э.¹¹ Представлены они двумя основными типами. Один тип состоит из каменной плиты (тарапана) для выжимания винограда и чана или глиняного сосуда, куда стекало сусло. Второй тип имеет вид специальной постройки, отдельной или входящей в подвальную часть здания. Постройка состояла из давяльной площадки и специального сосуда для сбора сусла. Традиция обработки винограда, засвидетельствованная археологически еще для урартского времени, естественно, должна была продолжаться в раннем средневековье, что подтверждается наличием первоклассного винодельческого комплекса в Звартноце, находками в Егварде и др.

Изучение давилен Звартноца ясно показывает их античные истоки. Большие огороженные давяльные площадки, покрытие слоем цымянки, гармонируют с глубокими добротными цистернами, круглыми или прямоугольными в плане, для приема сусла. Детали — хорошо оформленный каменный слив, обращенный в сторону цистерны, специальное углубление на дне цистерны, где скапливались разные осадки, оштукату-

⁸ У. Ю. Մեղակյան. Հվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները. Երևան, 1971, էջ 236—238.

⁹ Ա. Ա. Քալանթարյան. Դպրոց նույնական մշակույթը IV—VIII դդ. Երևան, 1974, աղ. XI, XII.

¹⁰ Б. Н. Аракелян. Заметки о водоснабжении и банях..., рис. 1, 2.

¹¹ Ի. Ն. Առաքելյան, Գ. Հ. Կարախանյան. Գառնի III. Երևան, 1962, էջ 37—38; Գ. Քոչարյան. Դվինից հայտնաբերված արտադրական նշանակության սալ. — ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1978, № 2; Գ. Ա. Տիրացյան, Ի. Ա. Կարապետյան. Արմավիրի 1977—1978 թթ. պեղումները. — Պատմա-բանասիրական հանդես, 1979, № 4, նկ. 1, 2, 3:

ренные стены цистерны, сложенные из хорошо обработанных туфовых квадратов, — также напоминают лучшие примеры виноградных давлений античного мира, известные по раскопкам в Северном Причерноморье¹², а по некоторым признакам даже превосходят их. Звартноцская давяльня VII в. позволяет ретроспективно постулировать наличие давлений такого же характера и в античной Армении.

Появление *стенописи, мозаики* в эпоху раннего средневековья, тем более на культовых памятниках, создавало впечатление об обязательной связи ее с новой религией. Отчасти это впечатление верно, но только отчасти. Сейчас ясно, что указанные виды монументального искусства имеют более давнюю историю, начинающуюся по крайней мере в античный период.

Такая ветвь античного монументального искусства, как мозаика, засвидетельствована в Древней Армении благодаря археологическим раскопкам. Скудные остатки галечной мозаики эллинистического времени известны в Армавире, мозаичный пол III в. н. э. раскрыт в крепостной бане Гарни. Некоторые неопределенные данные имеются о мозаике, украшавшей некогда полы царского дворца античного Валааршапата. Наличие мозаики в раннесредневековой Армении показали раскопки в Двинне, Звартноце, а также Эчмиадзине. Так, на полу кафедрального собора в Двинне в разное время были обнаружены остатки мозаик с изображением Богоматери (начало VII в.) и с геометрическими узорами (V в.)¹³. В отличие от античных образцов, здесь наряду с каменными найдены в большом количестве стеклянные мозаичные кубики. Появление смальтовой мозаики, по-видимому, относится к VII в. н. э. и в известной мере связано с дальнейшей активизацией местных стеклодельных мастерских¹⁴.

О том, что стены зданий античной Армении украшались *стенописью*, уже имеются документальные данные. Остатки краски красного цвета сохранились на стенах дворцового здания в Гарни. Многочисленные фрагменты разноцветной штукатурки были извлечены из культурных слоев города Арташата. Естественно, что эта традиция росписи стен продолжалась в раннесредневековое время.

Остатки фресок имеются и на самых ранних памятниках IV—VI вв., но лучше они сохранились на храмах VII в. Это очень интересная группа росписей (Лмбат, Аруч, Талин и др.), объединенная и стилистическими особенностями — по мнению Л. А. Дурново, в ней «ясно видна эллинистическая струя, истоком которой служат пока рельефы Гарни и отчасти рельефы стел, но несомненно выявляются и последующие этапы, струя, связывающая эти памятники с памятниками этого же времени и за пределами Армении»¹⁵. Не вдаваясь в подробности стиля фресок, укажем на орнаментальный фриз из Аруча, на который впервые обратила внимание Л. А. Дурново. Пышные аканфовые листья, исполненные очень широким свободным приемом, самый характер их

¹² В. Ф. Гайдукевич. Виноделие на Боспоре. — Материалы и исследования по археологии СССР. 85. М.—Л., 1958.

¹³ Ա. Ա. Քալանթարյան. Եզդ. աշխ., աղ. 42: 4. Գ. Ղաֆադարյան. Դժին քաղաքը և նրա պեղումները. Հ. 2, Երևան, 1982, նկ. 7:

¹⁴ Հ. Մ. Զանգրյան. Եզդ. աշխ., էջ 41: 4. Գ. Ղաֆադարյան. Դժին քաղաքը և նրա պեղումները. Հ. 1, Երևան, 1952, էջ 97—98:

¹⁵ Л. А. Дурново. Краткая история древнеармянской живописи. Ереван, 1957, с. 13.

рисунка сближает эту роспись с резными карнизами гарнийского античного храма¹⁶.

Раннесредневековые *рельефы* по своим изобразительным принципам частично восходят к перекликающимся с парфянским искусством фронтальным решениям античных терракотовых статуэток Армении. И там и тут фигуры изображены строго в фас в застывшей позе. Еще их объединяет линейный стиль и некоторая «спиритуальность», присущая, как известно, парфяноким памятникам¹⁷.

Для некоторых — большей частью равнинных — городов Двуречья, Ирана и Средней Азии парфянского и сасанидского времени характерны *оборонительные сооружения*, образующие полный круг или же имеющие округлые формы. Такими городами были Хатра и Ктесифон в Двуречье, Фирузабад, Дарабгирд, Фрааспа (Тахт-и Сулейман) в Иране, Мерв в Средней Азии. В равнинных местностях такая форма фортификационных сооружений облегчает оборону города, поэтому нет ничего невероятного в том, что античный Валаршапат мог иметь крепостные стены, планировка которых приближается к кругу, хотя ряд фактов как будто противоречит такому предположению. Например, на плане поселения Ватаршапат, составленном в 1827 г. и изданном недавно О. Х. Халпахчьяном, имеются указания на прямоугольную конфигурацию оборонительных стен города, но не исключено, что эти стены относятся к его цитадели.

В этой связи большое значение должно иметь то обстоятельство, что вблизи Валаршапата в 40-х годах VII в. было заложено круглое в плане поселение. Это — поселение городского типа Звартноц, о существовании которого мы знаем из письменных источников (Себеос. История. Гл. 33; Ованес Драсханакертци. История Армении, с. 88), а также по археологическим данным. В ходе раскопок 1931 г. на расстоянии 0,5 км от развалин храма Звартноц были раскрыты части массивной стены (ширина 1,86 м), облицованной с обеих сторон хорошо обработанными туфовыми камнями. Стена, доследованная в 50-х годах С. Х. Мнацаканяном, по его устному сообщению образует вписывающийся в круг многогранник с поперечником в 1 км; в юго-восточной части ее выявлены ворота.

Прежде чем перейти к архитектуре, коснемся вкратце *мемориальных памятников* раннесредневековой Армении, обнаруживающих, как показал С. С. Мнацаканян, определенные следы античных и более древних традиций¹⁸. Стелы на кубовидных основаниях, памятные колонны, увенчанные статуями, четырехколонные композиции, подземные и надземные, в том числе башнеобразные, двухъярусные усыпальницы, распространенные в античном мире, продолжают жить в раннесредневековой Армении. Некоторые из этих памятников, имея древнейшие корни, видоизменились и обогатились в античное время. Другая часть мемориальных памятников античного времени засвидетельствована вне Армении, в прочих восточных провинциях Римской империи, главным

¹⁶ Там же, с. 12.

¹⁷ Г. А. Кошеленко. Культура Парфии. М., 1966, с. 178—179; Ж. Д. Хачатрян. Об античной коропластике Армении. — Вестник древней истории. 1979, № 3, с. 102.

¹⁸ С. С. Мнацаканян. Античные традиции в композиции мемориальных памятников раннесредневековой Армении. — В кн.: Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. М., 1978; ն ու չ Ն հ՝ Հայկական մասն միջ-նադարյան մեմորիալ հուշարձանները. Երևան, 1982:

образом в Сирии (колонные памятники над склепами, четырехколонные композиции типа павильона или балдахина, башнеобразные двухъярусные усыпальницы и др.). Изучение мемориальных памятников, этого интересного раздела раннесредневековой культуры Армении, выявляет со всей несомненностью влияние античного наследия.

Что касается *архитектуры*, то еще Торос Тораманян, а затем Каро Кафадарян и Александр Саинян высказывали предположение о языческом, античном происхождении некоторых христианских храмов Армении. Изыскательская работа, проводимая в целом ряде случаев на месте (Текор, Дираклар, Двин, Касах, Эчмиадзин), сопровождалась анализом текстов средневековых историков.

Изучение текорского храма позволило Т. Тораманяну восстановить первоначальный, дохристианский облик храма с прямоугольным завершением с восточной стороны¹⁹. Аналогичная работа была проведена К. Г. Кафадаряном в Двине; выяснилось, что алтарная апсида, датируемая IV или IV—V вв., не принадлежит первоначальному зданию, а является более поздним дополнением к нему. Об этом говорят и не связывающиеся друг с другом следы росписей на камнях, которые, по всей вероятности, датируются античным временем и использованы здесь вторично²⁰. К таким же выводам пришел А. А. Саинян относительно Касакской базилики, где были найдены следы первоначальной языческой бемы в западной части храма²¹. Заслуживает внимания и предположение Н. М. Токарского о существовании в Армении античных купольных прототипов (святителища типа «купол на кубе») для раскопанного им в Вохчаберде и реконструированного купольного храма V в.²²

Из свидетельств раннесредневековых историков об использовании языческих построек для нужд христианской веры особенно бросается в глаза сообщение Зеноба Глака о церкви на месте разрушенного языческого храма неподалеку от Аштишата, сохранившей его прямоугольную композицию, с тем отличием, что алтарь с запада был перенесен на восток (Зеноб Глак. История Тарона, с. 33—35). Продолговатые однефные здания, их плановые принципы использовались на первых порах торжествующей в стране религией и послужили отправной точкой для раннесредневековой архитектуры, в чем их большая ценность.

Неожиданный аспект преемственной связи был выявлен архитектором К. К. Кафадаряном. Основываясь на планово-композиционных особенностях раннесредневековых дворцов армянских католикосов в Двине и Аруче (в центре колонный зал с двумя рядами колонн, по три или четыре в каждом, с примыкающими к залу жилыми и прочими помещениями), он пришел к выводу об их типологической связи с урартскими дворцовыми сооружениями (западная цитадель города Аргиштихинили, город Русахинили—Бастам). Хронологический разрыв между урартскими и раннесредневековыми памятниками очень велик — около 1400 лет. Но его уже сейчас удалось сократить на 200 лет благодаря раскопкам в Двине (А. А. Калантарян) более раннего, но сходного дворцового комплекса. К тому же вполне вероятно, что в античной дворцовой архитектуре Армении существовали связующие звенья, о чем

19 Քորոս Թորամանյան. Տեկորի տաճարը. Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության հ. 1, Երևան, 1942, նկ. 110:

20 Կ. Գ. Դավթարյան. Դրոյն քաղաքը և նրա պեղումները. հ. 1, էջ 91—92:

21 Ա. Ա. Սահյանյան. Քասախի բազիլիկան. Երևան, 1955, էջ 233—234:

22 Н. М. Токарский. Джрвеж II, Вохджаберд. Результаты раскопок 1958—1962 гг. Ереван, 1964, с. 66—67.

могут свидетельствовать раскопки Ширакавана (Ф. И. Тер-Мартirosов), где имеется колонный зал, правда меньших размеров.

Дальнейшим развитием *сводчатых* помещений античного времени (целла античного храма, зал приемов Аршакидского дворца и здание бани в Гарни) следует считать общеизвестные раннесредневековые сводчатые решения. Деревянные плоские перекрытия первых армянских церквей быстро заменялись каменными сводчатыми перекрытиями, зафиксированными на одной из древнейших христианских усыпальниц Армении в Ахце, датируемой IV в. н. э. До того как на смену своду пришел купол, сводчатое перекрытие стало универсальным для памятников раннего средневековья. Им пользовались и гражданские здания (Звартноц, дворец—зал приемов).

В связи с вопросом о зависимости ранних культовых сооружений Армении—базилик, от сирийских образцов напрашивалось выведение армянского сводчатого перекрытия из сводчатых базилик Сирии. И. Стржиговецкий как раз считал его заимствованным в V в. из Месопотамии и Малой Азии²³. Однако и тут не следует недооценивать наследия армянской античности. Сводчатые перекрытия разрабатывались в Армении в первые века н. э. Крепость Гарни стала одним из строительных полигонов античной Армении, где испытывались каменные своды.

Вопреки общепринятому мнению о плоском деревянном перекрытии целлы лежавшего в развалинах гарнийского храма, А. А. Саянян доказал наличие каменного свода²⁴, что позволило ему восстановить храм в натуре. На основе изгиба верхнего ряда кладки северной и южной стен был установлен цилиндрический характер перекрытия. Сохранились камни пяты свода вдоль верха восточных и западных стен целлы. Следует еще упомянуть камень, по которому восстановлено световое отверстие на вершине свода, а также отдельные его камни с характерным изгибом.

Сводчатое перекрытие имели, кроме храма, большой зал и баня, входящие в дворцовый комплекс Гарни. Зал с восемью массивными пилонами был разделен в продольном направлении на две равные части. Пилонам соответствовали у восточных и, вероятно, западных стен зала пилястры, на которых некогда покоились арки, служившие основой сводчатого перекрытия здания²⁵. Помещения бани, их прямоугольная часть, была покрыта цилиндрическими сводами, о чем может свидетельствовать имеющий характерный изгиб оштукатуренный фрагмент свода, найденный в развалинах бани, а полукруглые апсиды с южной стороны увенчивались конхами²⁶.

Говоря об *архитектурном убранстве, архитектурных деталях, строительной технике*, также нельзя обойти античное наследие. В последние годы хорошо выделяется определенный тип баз V в. Это большие базы с квадратным основанием, на котором лежит круглая приплюснутая, но довольно толстая подушка. По углам они имеют характерные треугольные выступы с бороздками. Встречаются такие базы в нововыявленном хорошо датируемом дворце в Двине, в Звартноце, Егварде и

²³ А. А. Саянян. Гарни—Гегард. Ереван, 1978, с. 28.

²⁴ Там же, с. 28; Ն ու չ յ ն ի՝ Գ ա ն ի ի ի ա ն տ ի կ տ ա ճ ա Ր ի վ եր ա կ ա ղ մ ու թ յ ա ն գ ի տ ա կ ա ն հ ի մ ու ը ը ն եր Ր.—«Գ ա տ մ ա-բ ա ն ա ի Ր ա կ ա ն հ ա ն դ ես», 1979, № 4; Ն ու չ յ ն ի՝ Ա ն տ ի կ դ ա Ր ա շ Ր Ջ ա ն ի Ր ք ա Ր ա կ եր տ Բ ա ղ Գ ա ն ի Ր ու մ.—ն ու չ յ ն տ ե ղ ու մ, 1976, № 1:

²⁵ А. А. Саянян. Гарни—Гегард, с. 26, там же план.

²⁶ Там же, с. 31.

Агараке²⁷. Очень вероятно, что они типологически восходят к так называемым торовидным базам античной Армении. Относящиеся к восточному ордеру, эти базы в свою очередь через посредство Ахеменидов восходят к переднеазиатским ассиро-урартским прототипам²⁸.

Обнаруженные за последнее время во внушительном количестве торовидные базы, состоящие из прямоугольной плиты с бочковидной подушкой (Арташат, Ширакаван, Двин)²⁹, не оставляют никакого сомнения в том, что не ахеменидские, персидские прототипы³⁰, а именно найденные на территории Армении базы античного периода легли в основу раннесредневековых баз V в. Другая разновидность раннесредневековых баз Армении восходит к базам аттического профиля, засвидетельствованным в Гарни и Двине.

Отзвуками античной строительной техники в раннесредневековой архитектуре следует считать строительные приемы, наблюдаемые в Багаване и Агараке³¹. Применение крупных тесаных каменных блоков, которые несли основную нагрузку, напоминает сухую кладку античных монументальных построек.

Дворцы армянских царей первых веков н. э. не сохранились, но об их существовании в Валаршапате и Мцурне имеются письменные данные, слишком скудные, однако, для восстановления архитектуры этих дворцов. Заманчиво усмотреть в них здания, близкие по облику соответствующим постройкам Двуречья первых веков н. э. (Хатра, Ашшур). Конечно, не может быть и речи о какой-либо планово-композиционной общности: указанные памятники следуют архитектурным принципам парфянского Двуречья, принимавшим за основу айван—открытый с одной стороны зал, чуждый армянской архитектуре всех времен. Зато наружное обрамление фасадов, сочетавшее завершающиеся полукруглыми арками проемы с пристенными колоннами, часто парными³², явно напоминает экстерьеры армянских раннесредневековых памятников. Поэтому, не отрицая возможности прямого воздействия построек Двуречья, возможно допустить и опосредствованное влияние через дворцы и храмы, воздвигнутые с конца I в. н. э. в Мцурне и со II в. в Валаршапате, не говоря уже о сооружениях Арташата, возрожденного в I в. н. э. усилиями армянского царя Тиридата.

Роль античной культуры Армении в формировании армянской раннесредневековой архитектуры—это прежде всего роль античности первых веков н. э. Общеизвестно, что собственно эллинистический период, т. е. III—I вв. до н. э., ознаменовался в Армении небывалым политическим взлетом, удивительным развитием социально-экономической и

²⁷ А. А. Калантарян. Новые материалы о дворцах раннесредневековой Армении.—II Международный симпозиум по армянскому искусству. Ереван, 1978, с. 4—5.

²⁸ И. Пичикян. Традиции Востока в древнеармянской архитектуре.—II Международный симпозиум по армянскому искусству. Ереван, 1978, с. 6, 10.

²⁹ Г. А. Тирация. Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований.—Вестник древней истории. 1979, № 2, с. 173.

³⁰ В. М. Арутюнян. Архитектура патриаршего дворца в Двине.—Труды Ереванского политехнического института. Ереван, 1974, с. 156.

³¹ Н. М. Токарский. Архитектура Армении IV—XIV вв. Ереван, 1961, с. 172; *Ա. Տեղ-Մեծի տաճարի և Մեծի տաճարի համալիրի մասին*.—ՀՍՍՀ ԳԱ «Արքեոլոգիայի և պատմության» Գիտ. թերթ, 1979, № 7, էջ 73, 74, 2, 4.

³² Г. А. Кошеленко. Указ. соч., с. 138.

культурной жизни страны. Достаточно сказать, что за отмеченный период было основано около двух десятков городов, и среди них довольно значительные. И хотя «внешние» показатели страны в первые века н. э. менее броские (городов в это время было основано всего три, армянские Аршакиды не имели такого основания хвастать своими внешнеполитическими успехами, какое было у их предшественников Арташесидов, и т. д.), но по существу в стране шел процесс интенсификации во всех областях жизни. Целый ряд отраслей производства приобретает массовый характер. Налицо новые поиски в строительной деятельности и инженерной мысли. Следовательно, культуре Армении первых веков н. э. следует отдать предпочтение по сравнению с собственно эллинистическим периодом не только потому, что она непосредственно предшествует раннесредневековой культуре. Будучи органическим продолжением собственно эллинистической культуры, она внесла много нового, которое могло быть использовано в дальнейшем.

Культуру первых веков н. э. нельзя рассматривать в отрыве от римской культуры. По всем данным видно, что в формировании раннесредневековой культуры Армении должна учитываться роль не только самого Рима, но и провинций, в первую очередь римской Сирии и Малой Азии, а также роль соседнего Двуречья, не стоявшего в стороне от римского влияния. Трудно переоценить значение римских мавзолеев для понимания плановых особенностей памятников типа Рипсиме, значение памятников архитектуры и мемориальных построек римской и христианской Сирии для раннесредневековой Армении.

То же самое относится к Двуречью. Особое место в этом плане занимает город Хатра, расцвет которого падает на первые века н. э. Не говоря о частном формальном совпадении—один из правителей династии Хатры носит имя Санатрук, полностью совпадающее с именем почти современного ему армянского царя,—есть целый ряд интересных сходжений в области архитектуры, скульптуры и др. (с их учетом в новом свете предстает связь между общепизвестными лицами или масками на стенах дворца Хатры и такими же рельефными украшениями Ахтамарского храма). Характерное для армянской архитектуры сочетание фронтона с аркой, встречающееся на разных фасадах или на дверях, порталах, возможно, восходит именно к образцам Хатры. Если в армянской средневековой архитектуре упомянутые элементы уже образуют органический сплав, то в Хатре, например в храме Шахиру, их сочетание еще эклектично, это механическое соединение греко-римских и местных начал³³.

В заключение—о связях между схемой организации городской территории Хатры и раннесредневековым поселением Звартноц. И там и тут обводные стены имели форму круга или приближающуюся к кругу, а

³³ Там же, с. 174. Фронтон и окно с полуциркульным завершением встречаются по отдельности и в античной Армении—на языческом храме и восточной стене жилой части дворца в Гарни. См. А. А. Сагсаян. Значение архитектурных сооружений крепости Гарни в деле формирования армянской архитектуры раннехристианского времени (IV—V вв.).—Всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке. Ереван, 1980, с. 69—71.

центром был дворцово-храмовый комплекс³⁴. К тому же влияние античности в Звартноце прослеживается в сводчатых залах, в особенностях устройства виноградных давилен и бани. Уже давно было высказано мнение об эллинистическом характере скульптурных изображений орлов; эта мысль находит подтверждение в аналогичных скульптурах античной Сирии и Двуречья, в том числе Хатры.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԱՆՏԻԿ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

(ըստ հնագիտական տվյալների)

Դ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ո մ)

Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի հնագիտական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս առաջ քաշել հայկական վաղ միջնադարյան մշակույթի ակունքների հարցը: Չնայած վաղ միջնադարյան մշակույթի միանգամայն նոր ու ինքնուրույն կերպարին, այն որոշակի կապեր է դրսևորում նախորդ՝ անտիկ ժամանակաշրջանի հետ: Դրանք նկատվում են նյութական մշակույթի ու քաղաքակրթության, ճարտարապետության ու արվեստի տարրեր ընդգավառներում: Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ վաղ միջնադարյան մշակութային երևույթները առնչվում են ոչ այնքան անտիկ դարաշրջանի բուն հելլենիստական փուլի (մ. թ. ա. III—I դդ.), որքան մ. թ. առաջին դարերի մշակույթի հետ, ոչ միայն այն պատճառով, որ վերջինս անմիջականորեն է նախորդում վաղ միջնադարին, այլ նաև այն, որ Հայաստանի մ. թ. առաջին դարերի մշակույթը հանդես է գալիս նորանոր նվաճումներով հարստացած:

³⁴ Г. А. Кошеленко, А. А. Акопян. Градостроительство Армении и градостроительство Парфии.—II Международный симпозиум по армянскому искусству. Ереван, 1978, с. 8.

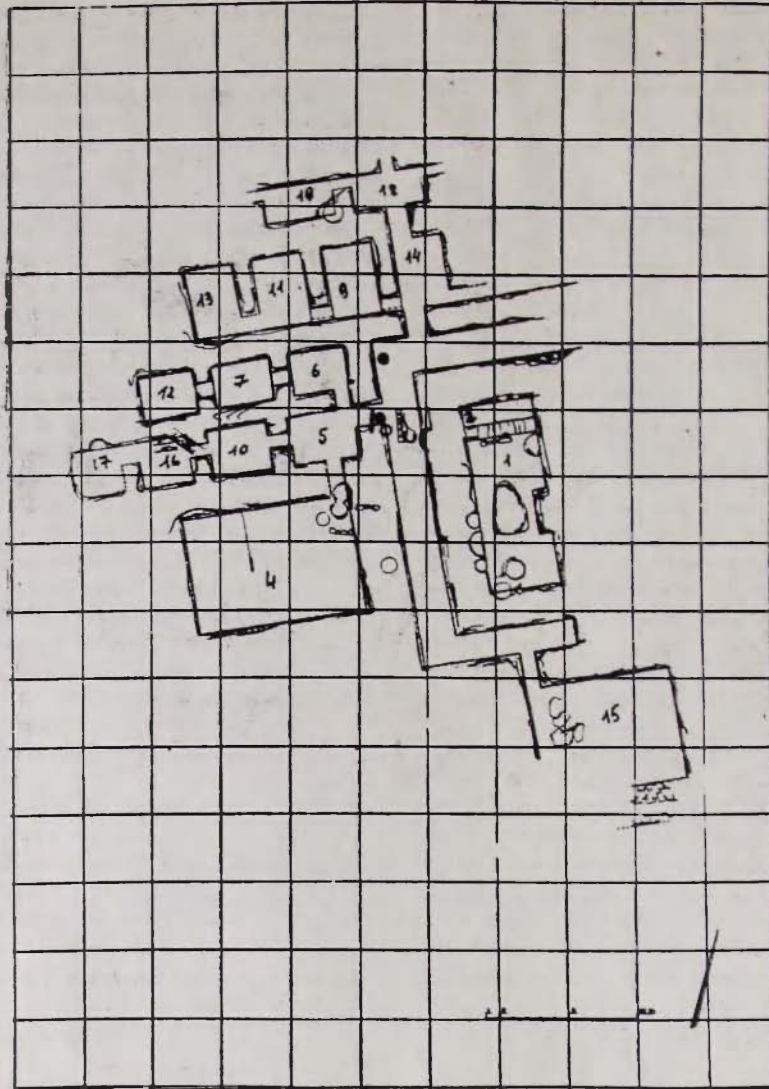
Դասական գրողների ժառանգության ամեն մի նոր հրատարակություն, հարստացնելով մեր պատկերացումները այդ գրողի մասին, միաժամանակի խթանում է բնագրագիտության զարգացմանը, ակադեզիզում է նոր խնդիրներ, որոնք հաճախ հնարավոր չի լինում լուծել ազդեցիկ ստեղծված և հաստատված ավանդների հիման վրա: Յուրաքանչյուր գրողի ստեղծագործության հարուցած խնդիրները և դրանց լուծումները բխում են նրա առանձնահատկություններից, աստի պետք է հատուկ սկզբունքներ մշակվեն տեքստերի հրատարակությունը գիտականորեն և բարձր մակարդակով իրագործելու համար:

9. 1. 900000000000

ԱՐՄԱՎԻՐԻ 1983—1984 թթ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Համայնքի հարավային մասում, միջանցքի հարավային թևին հարող սենյակում (№ 15) երևում են ըլրի լանջի դարավանդաձև կառուցապատման նշաններ, բացահայտված է պատերի ու հատակների աստիճանաձև բնույթը: Հյուսիսային պատի

Նկ. 1

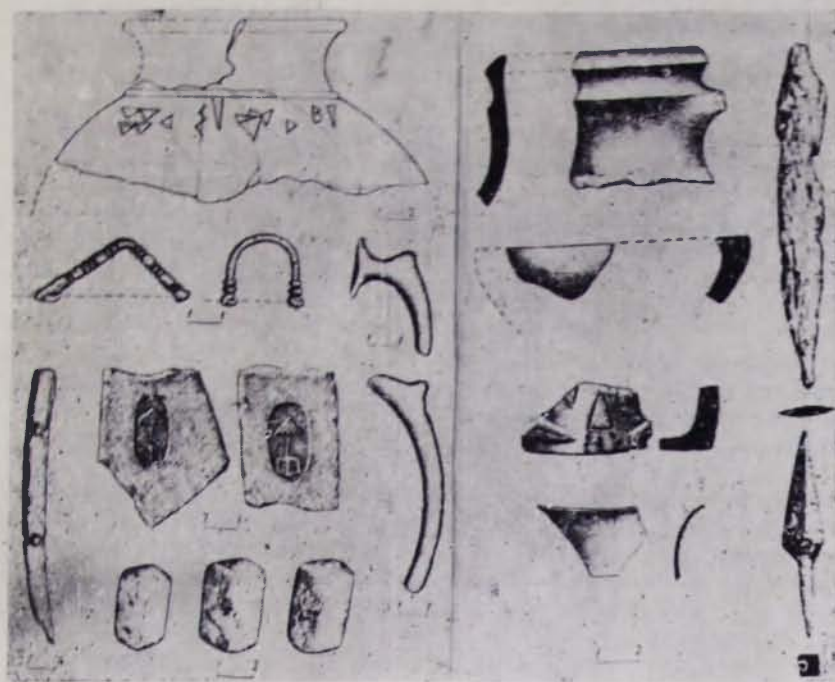
մեջ տեղադրված դռան բացվածքով (լայնքը՝ 1 մ) սենյակը հաղորդակցվում է միջանցքի և նրա օգնությունը՝ ողջ համալիրի հետ։ Լանջով չափի ինքնուրույն և արևմտյան պատերը, անգամ նրանց հիմքերը որոշ հեռավորության վրա չքանում են, սակայն հյուսիսային պատի մոտ, 10 մետրի վրա, անսպասելիորեն բացվեց արավային պատի քարե հիմքերի մի հատված (լայնքը՝ 1,55 մ), որով ուրվագծվեց սենյակի քառակուսի բնույթը (10×10 մ)։ Հատակի վերևի ատվածները նստած են հարթեցված ժայռի վրա, ներքևի մասում հատակը բարձրացված է քարի և խճի կուտակումների օգնությամբ։ Տեղ-տեղ հատակը ծածկված է վառված շերտով և

ծծմրի նստվածքով։ Պատերի մեջ և պատերի տակ տեղադրված են եղել միջնադարյան տնտեսական հորեր, թաքստոցներ։ Հնագիտական զբնակավայրերի՝ էրկաթե զենքեր և գործիքներ, կավանոթների բեկորներ, վերաբերում են ուրարտական, անտիկ և միջնադարյան դարաշրջաններին։ Համալիրի արևմտյան մասում պեղվեցին նույն միջանցքից սկիզբ առնող, մի զծի վրա դասավորված ու իրար հետ հաղորդակցվող շինությունների մի շարքի ևս երկու սենյակները (№ 16 և № 17)։ № 16 սենյակը (չափերը՝ 3,60×3,50 մ) աչքի է ընկնում իր խորությամբ՝ պատերի բարձրությունը հասնում է 3,5 մետրի, արևմտյան պատի ծայրին պահպանվել է դռան բացվածքը, որի

մեկ լավ երևում են վերևից փլված աղյուսե շաբերեր:

Սենյակի վերին շերտերում, նրա հյուսիս-արևելյան անկյունում բացվեցին աճելի ուշ, գուրե լայն խոտակա մասնակաշրջանի պատի մի

հասվածի լավ շարված ուղիղ հիմքերը, իսկ հարևան մի հոր՝ հնագիտական նյութերով: Մեկ այլ հոր ուրվագծեց հյուսիսային պատի մեկ: Մոտ 1 մ խորության վրա սկսեց երևան գալ ուրարտական խեցեղենը, որի քանակն աճելուցով հետակին մատենալիս: Բացվել են ուրարտական

Նկ. 2

Նկ. 3

մասնակաշրջանի տարրեր հատակներ: Վաղադույնը քարե հիմքերի ստորին մակարդակի, իսկ ամենավերջինը՝ նույն հիմքերի վերին մակարդակի վրա է: Ստորին հատակին երևում են քարաշեն առվի եզրային քարերի հետքերը: Առում հավանաբար ծառայել է քուր հեռացնելու համար: Այստեղ գտնված ուրարտական խեցեղենը սովորական է: Աչքի է ընկնում կճուճի մի րեկոր՝ սեպագիր նշաններով:

Արևմտյան կողմում բացվեց հարևան № 17 սենյակը, որը տեղանքի իջվածքի պատճառով զատ է պահպանվել: Բացվել են միայն երեք պատերը (հյուսիսային, արևելյան և հարավային), այն էլ խիստ վնասված վիճակում: Այստեղ միջնադարյան շերտը բավականին խոր է նստած և նրան պատկանող պատերն ու հորերը ընդ են ուրարտական սենյակի մեջ, որի արևմտյան մասում, բավականին խոր մակարդակում, բացվեցին ինչ-որ պատի քարե հիմքերը: Հնագիտական նյութը այստեղ խառն է:

Համալիրի հյուսիսային մասում բացվեց երեք սենյակ: մեկը (№ 13)՝ միջանցքի հյուսիսային թևին կից դասավորված սենյակներից չորրորդն է, մյուս երկուսը (№ 14 և № 18)՝ հյուսիսից կից են լանջնիվար իջնող վերահիշյալ սենյակաշարին:

№ 13 սենյակը, ինչպես այս շարքի մյուս սենյակները, հենց սկզբից հնագիտական նյութով: Վերին շերտերում բացվեցին հյուսիսից հարավ ընթացող անկանոն շարված պատի քարե հիմք, հատակի հետքեր, գտնվեցին մարդու կրմախի և միջնադարյան խեցեղեն:

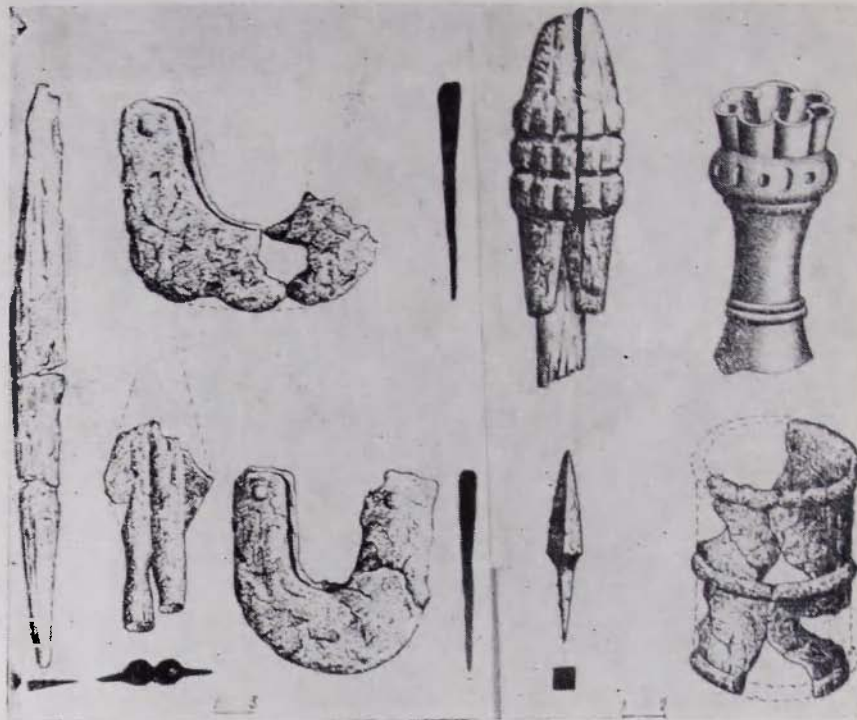
Այս շերտից սկսեց հանդես գալ հելլենիստական դարաշրջանի նյութ, որը շարունակվում է մինչև 1,20 մ—1,50 մ խորությունը (խեցեղեն, շղկված քարե տուփի բեկոր, երկաթե դաշույն և այլն): Աստիճանաբար բացվեցին նաև սենյակի չորս պատերը, որով հշգրտվեցին նրա չափերը՝ 3,40×5,20 մ: Արևմտյան պատի մեջ երևում են տնտեսական հորեր և իջվածքների հետքեր: Հա-

զորդակցվում է միայն նախորդ տարիներում բացված հարևան սենյակի հետ:

№ 14-ը պեղվեց հյուսիսային սենյակներից առաջինի (№ 8) հարևանությամբ, հյուսիսային լանջն ի վար. միմյանց հետ սրանք հաղորդակցվում էին դռնով (լայնքը՝ 1,60 մ): Նոր բացվող

սենյակից դիտելիս երևում են դռան բացվածքի մեջ կանոնավոր շարքերով իջած աղյուսները, հիված՝ փայտե պարակալը վառվելու հետևանքով: Թեպետ տեղանքի պատճառով պատերի պահպանված մակարդակը խիստ իջնում է, բայց հաջողվեց սենյակը ուրվադժեղ (չափերը՝ 5X

Նկ. 4

Նկ. 5

2,50 մ): Հատակը աղյուսից է, որի վրա կավե շերտով ծածկված մանր գլաքարեր են փռված: Սենյակի մյուս պատերում ևս պահպանվել են դռան բացվածքներ, որոնցով այն հաղորդակցվում է հարևան սենյակների հետ: Արևելյան և արևմտյան դռները նեղ են՝ 0,75 մ և լցված վերևից թափված աղյուսներով, հյուսիսային դռնից պահպանվել է ստորին մասը (լայնքը՝ 1 մ): Արևելյան դռուը վկայում է, որ հյուսիսային լանջի տաճարային շենքից ներքև ընկած հատվածը ևս կառուցապատված է եղել:

Արևմտյան դռուը տանում է դեպի հարևան՝ № 18 սենյակը, որտեղից գտնված նյութերը ուրարտական են, մասամբ էլ՝ հելլենիստական: Արևմտյան պատի մեջ բացվեց միջնադարյան հոր: № 18 սենյակը ուղղանկյուն է (4,90X2,50 մ), պահպանված պատերի բարձրությունը՝ 3,40 մ: Նրա արևելյան և արևմտյան պատերին

բացվեցին մի առանցքի վրա դրված նեղ դռներ: Հարավ-արևմտյան անկյունում կա մեծ հոր (տրամագիծը՝ 1,5, խորությունը՝ 1մ): Սենյակի մի հատակը դրված է պատերի քարե հիմքերի վերին մակարդակին, խճի հաստ շերտի վրա: Նրա վրայից գտնվեցին ածխացած փայտի մնացորդներ և ուրարտական բրոնզե շիգղ: Հատակի տակ հայտնաբերվեցին փոքր չափի աղյուս, խեցու բեկորներ, քարից պատրաստված անիվ, մեծ քարեր (մեկը մաշված), որոնք ապացուցում են, որ սենյակը ունեցել է սովելի վաղ ստորին հատակ, պատի քարե հիմքերի ստորին մակարդակին հավասար (ինչպես № 16 սենյակում):

Ուրարտական ժամանակաշրջանի հնագիտական նյութը ներկայացված է կավանոթների բեկորներով, մետաղե առարկաներով, քարից և փայտից պատրաստված առանձին իրերով (Նկ. 2):

եւեղեղենից գտնվել են փոքր կարասների շուրթերի և իրանի բեկորներ, բաց և մուգ մոխրագույն, գորշագույն, ադամազույն: Շուրթերը հաստ են, դեպի դուրս ծաված, մեկը վերնից տափակ է, մյուսի տակով դուրս խոր ակոս է անցնում:

Ուրոշակի մի խումբ են կազմում կարմիր անփայլ կամ փայլեցրած, ինչպես նաև բաց գույնի սափորների շուրթերի, իրանների, կանթերի և հատակների բեկորները: Սափորների շուրթերը երկրնուկաձև են, բարձր կամ միջին բարձրությամբ վրով և իրանի ու վզի անցումը նշանավորող ուկնիճ նեղ գոտիով: Հատակի բեկորը ունի կլոր ոտք: Կանթերը աղեղնաձև են կամ կլոր, դրսից երկայնակի փորվածքով:

Ուկու, փշիկավոր կանթեր, մեծը՝ կարմիր փայլեցրած, փոքրը՝ դարչնագույն, պատկանում են ուրարտական խեցեգործությանը բնորոշ, երկկանթանի երկու տարրեր սափորների, որոնք որպես կանոն սլացիկ են և ունեն պրոֆիլավորված ուրվագիծ:

Գտնվել են նաև մոխրագույն և դարչնագույն, ինչպես և կարմիր փայլեցրած քրեղաններ և թասեր:

Ուշադրության արժանի է մեծ, հաստափոր, օբրայագույն կնճռի բեկորը՝ կարճ ղյանաձև վրդով, դեպի դուրս ծուլող և հաստացող շուրթով: Վզի հիմքում կա ուռուցիկ նեղ գոտի և ակոս է արված: Անոթի ուսին փորագրված է սեպերի շարք խմբից բաղկացած արձանագրություն, որի բովանդակությունը հավանաբար առնչվում է անոթի տարրություն հետ:

Կտավանթների պատերին հանդիպում են դրոշմաձև և փորագրման եղանակով արված նշաններ: Դրոշմանշանները օվալաձև են, մեջք ամպշովաձև: Կամ արձավենու պատկերով: Փորագրման եղանակով են արված անկյունավոր գիծը և մեջք տեղադրված կլոր նշանը:

Ուրարտական շերտի մեջ գտնվել են փայտե ձողիկներ՝ անցքերով և ծովող ծայրերով, որոնք կարող են դամբյուղի մասեր լինել: Գտնվել են նաև զուսն տուֆե կրեկաքար և քարե անիվի բեկոր: Մետաղե իրերից ուշադրության արժանի են բրոնզե թաթիկավոր շիգերը՝ բնորոշ ուրարտական ժամանակաշրջանի համար:

Անտիկ զարաշրջանի հնագիտական նյութը պարունակում է խեցեղեն, մետաղե առարկաներ, քարե և ապակե անոթների բեկորներ (նկ. 3, 4) և այլն:

1 А. А. Мартынов. Аргинтинин. Ереван, 1974, с. 150, рис. 97; R. B. Wartke. Archäologische Expedition der DDR im Haditha Gebiet. — Das Altertum, Heft 3, 1983, Bd. 29, Abb. 3.

Եւեղեղենից գտնվում են կարասների լայն կանթեր՝ մոխրագույն և օբրայագույն, ուռուցիկ և փռիկավոր զարդերով. ամբողջական կնճռեր՝ մոխրագույն և գորշավուն, ինչպես նաև պուլիճ՝ բաց գույնի, կարճ վզով և բիշ դեպի դուրս թեքվող պսակով: Գտնվել են՝ ցածրահատ կարմիր փայլեցրած սափոր՝ երեքնուկաձև շուրթով, կարճ վզով, փոքր կանթի խմբերը պտպանված շուրթին է իրանին. բնորոշ քրեղանների բեկորներ՝ օբրայագույն, գորշավուն, շուրթի տակ ներքիված գոտիով. թասերի բեկորներ շուրթերի տարբեր ձևավորմամբ՝ ներսից խաշաձև կամ Էսոս-ղայթաձև գունագործությամբ. բազանակներ և այլն: Ուշադրության արժանի է ամֆորաձև անոթի պսակի բեկորը՝ ուղիղ վզով, դեպի դուրս հաստացող շուրթով, նրա տակ՝ ուռուցիկ անոթով: Պահպանվել են կանթի հետքեր: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող երկաթե առարկաներ՝ № 1-ն սենյակի հատակին գտնված թուր, նիզակի ծայրերը և բահերը: Թրի պահպանված երկարությունը 0,53 մ է, իսկ լայնքը՝ 0,05 մ, մեկ սայրանի է, բավականին հաստ կոնակով: Կաստակը լավ չի պահպանվել, բայց երևում են զամերի հետքեր: Թուրը իր զուգահեռն ունի Արտաշատի 1972 թ. պեղումների շրջատարակված նյութերի մեջ: Հրդեհի պատճառով իրար կպած երկու նիզակի ծայրերը ունեն սեամեջ կոթառներ, եռանկյունաձև միջնաշրջով շեղբեր և սույնպես կարող են աղբյուրվել անտիկ դարաշրջանի նյութերի հետ: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում երկաթե բահերը: Նրանց աշխատող մասը կլորավուն է, որից դեպի վեր են ձգվում երկու թևերը: Սրանք, ինչպես և աշխատող մասը, վերնից բացվածք-ձեղբեր ունեն, որի մեջ մտցվում, ամրացվում է բահի փայտյա մասը: Նման առարկա գտնվել է Արմավիրում դեռևս 1963 թ. 2, Թեպետ նման բահերը հոնեց գուգահեռներն ունեն ծվորապաշի միջնադարյան նյութերի մեջ, սակայն սրանց թվագրումը անտիկ ժամանակաշրջանով հավանական է թվում:

2 Б. И. Аракелян. О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира. — «Материалы к археологическому изучению древнего Армавира», 1969, № 4, էջ 172; Վ. Զինչիր-ջյան. Հայաստանի անտիկ զարաշրջանի երկաթյա գյուղատնտեսական գործիքները. նույն տեղում, 1978, № 1, էջ 205—266, աղ. 1, 1:

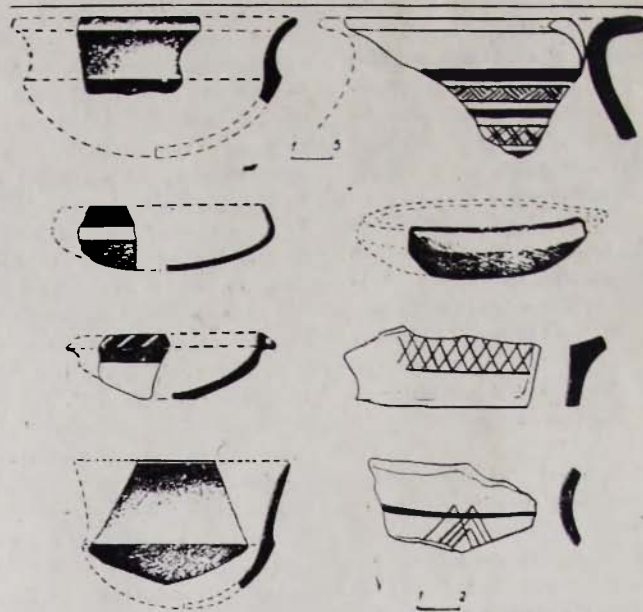
3 Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. М., 1953, с. 86, рис. 51; R. Pleiner. Slav metalografickeno vyzkumu. Praha, 1962, s. 220, obr. 39.

Քարե անոթի բեկորը պատրաստված է հղկված պորֆիրիտից և պատկանում է Հայաստանի անտիկ հուշարձաններում, այդ թվում և Արմավիրում, լայն տարածում ստացած քարե սկահակ-նեքին: Քարե մյուս անոթի բեկորը ունի լավ հղկված սև գույնի մակերես, որի վրա արված են

փորագիր և ուռուցիկ զարդեր (եռանկյունաձև, սլաքաձև, կետաձև):

Միջնադարյան մշակույթի մնացորդները, բոլոր տարիների նմանությամբ, դուրս են դալիս համարյա բոլոր սենյակների վերին շերտերից և հորերից (նկ. 5): Հիմնականում դերիշխում է

Նկ. 6

խեցեղենը, որը ներկայանում է բոլոր տեսակներով՝ հասարակ, խոհանոցային, կարմիր փայլեցրած և ֆայրսկած:

Հասարակ խոհանոցային խեցեղենի մեջ շատ առատ են բազմատեսակ կճուճները՝ լայն և նեղ պսակներով, կանթավոր և անկանթ, որոնք վրձերին ու իրաններին կրում են բնորոշ փորագիր և ներձկված զարդագոտիներ: Հանդիպում են նաև կարմիր ներկած օրինակներ: Հետաքրքիր են դրանց կափարիչները՝ լայն փոված եզրերով, «մանչ» կամ «աղջիկ» բունակներով: «Մանչ» բունակներից մեկը կրում է ռելիեֆ ուղիղ թթով և կեռ հոնքերով դիմանկար: Կափարիչները կանթների տակ կրում են նեղ ճեղք-անցքեր՝ եփվող կերակուրի գոլորշու հեռացման համար:

Կոպիտ ձեռածեփ խոշորահատ կավից է պատրաստված շարժական կրակարանի կամ սաճի բեկորը, որն ունի հատակի նկատմամբ ուղղահայաց ամրացված կողեր՝ ալիքավոր ձևավորված շուրթներով: Կողին պահպանվել է երկ-ճյուղանի ունկ-կանթը:

Ծափերը ունեն հարթ կտրած շուրթեր, կարճ վզեր, որոնք նստած են անմիջապես ուռուցիկ ռեսերին: Այս միացումը ընդգծված է նեղ, ու-

ռուցիկ գոտիով: Ծափերից մեկը ողջ իրանի և հատակի վրա կրում է անցքեր և հավանաբար ծառայել է որպես քամիչ:

Ծափորները, որոնք հայտնաբերվում են թե՛ ամբողջական, թե՛ բեկորային, փայլեցված չեն, միջին չափերի են, կլոր կամ եռատերև ձևավորված շուրթերով, կարճ վզով: Կանթները շուրթից իջնում և հանգչում են իրանի լայն մասում: Ինչպես բնորոշ է զարգացած միջնադարի սափորներին, շուրթերի և իրանների վրա կրում են մեկից մինչև մի քանի փորագիր դոտիներ:

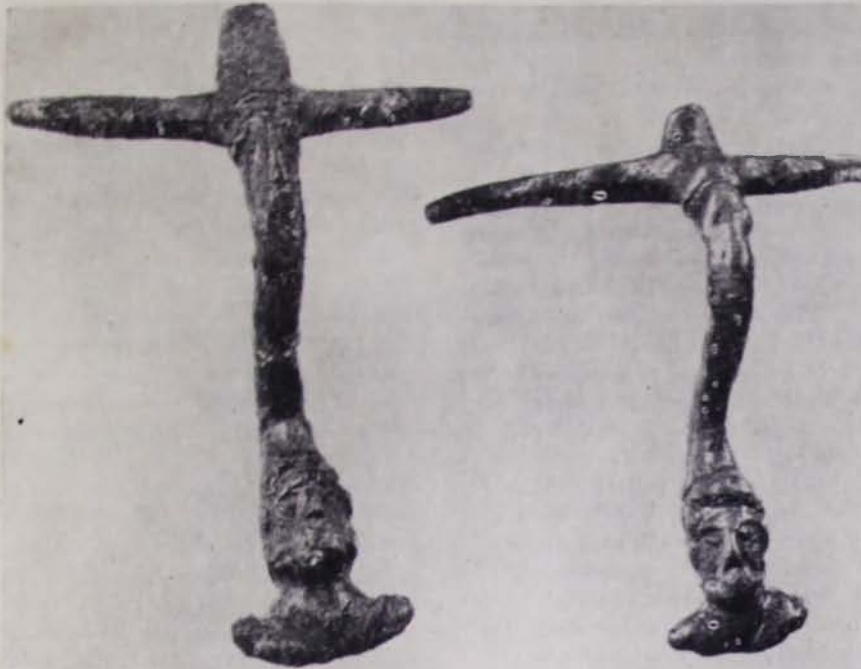
Հասարակ քրեղանները հանդիպում են նեղ կամ լայն, հարթ կտրած շուրթերով, որոնց միացումը կողերին կատարված է որոշ ընդգծմամբ, իսկ կողերն էլ իրենց հերթին միանում են սուր կամ կլոր անցումներով: Քրեղաններից մեկը կոդին ունի տափակ սեղանաձև ունկ-կանթ: Այս քրեղանների մի մասը վերաբերում է արդեն կարմրափայլ խեցեղենի տեսակին: Ներկը ջրսկած է դրսից պսակին, իսկ ներսից՝ ամբողջ տարածքին, հատկանիշ, որը ժառանգաբար զալիս է խեցեղենը հարդարելու անտիկ ավանդներից:

Համարյա առանց բացառության կարմիր ներկած և փայլեցրած են կարասների հայտնաբե-

րաս բեկորները. Դրանք պատկանում են XI—XIII դդ. բնորոշ, հարթ կաթած շուրթերով, կարճ և լայն զիգերով կարասներին, զիգի զրա շուրթի տակ կրում են փորագիւր, ունենի և դրոշմներով կառարված դարդադոսիներ՝ ալիքներին, պարանալյուսի, խոր և ուսնկյուններին ձևով: Բեկոր-

ներից մեկը ներկայացնում է կաթած իրանի կենտրոնով անցնող ուսնկի լայն դոսի՝ զրա՝ կենաց ծառի երկու կողմերում նստած ալիքի դաշման պատկերով:

Երես ծանծաղ սկուտեղի բեկորը ունի դեպի ներս հակված թմբիկավոր շուրթ, որը կրում է

Նկ. 7

այլուրեւ լիորագիր գոտիներ, Շուրթը և անոթի ներսի աւարածը ներկված է կարմիր, լայն ճառագայթաձև ժաղկվածներով, որը կրկին անտիկ ավանդների շարունակութուն է:

Արտակարգ զեղեղիկ է լաց շագանակագույն փայլեցրած սալորի երկարուկ վզի բեկորը, որը ավարտվում է ուսնկի մասի վրա դրված յոթնամբերի շուրթով: Իր ողջ կերպարով այն հուշում է, որ սկստը է սրատրաստված լրնի ասպակյա սրվակների ընդորոհակությամբ:

Խեղեղեղի ջնարակած տեսակը ներկայացված է միայն բրնձաններով: Բոլորը, որպես կանոն, ունեն կլոր ոտը, հարթ կտրած շուրթին սահուն միացած կողմը: Շուրթերը և ներքին տարածքը պատած են մուգ կամ բաց կանաչ, կապույտ, դեղին ֆնարակով և կրում են անդորր հեռացնելու տեխնիկայով կատարված երկրաչափական ու բուսական դարձեր: Բեկորները իրենց առատ գուգահեռներն ունեն XI—XIII դդ. միջնադար-
15 ՀԱՄԱԿԱՆ, № 4

յան, ատկապես Դվինի, ջնարակած խեղեղեղի մեջ:

Միջնադարի շերտից և հորերից հայտնաբերված մետաղե իրերը շատ չեն, սակայն բնորոշ են: Նախ՝ հետաքրքիր է X 15 սենյակի միջնադարյան հորից գտնված խողովակաձև առարկան: Այն պատրաստված է երկաթե թիթեղը ոլորելու և ծալերը եռակցելով միացնելու տեխնիկայով: Էլերերին և կենտրոնական մասում դրվել են ուսնկի դոսիներ, որոնք առարկային տվել են զեղեղիկ տեսք և որ կարևորն է՝ ամրութուն:

Նույնրան հետաքրքիր է երկաթե զանգվածեղ խողովակակոթառ դուրզը, որի մեջ պահպանվել են փայտյա կոթի մնացորդները: Դեպի զագաթն այն սահուն նեղանում է և ունի անցք, որի մեջ հայտնաբար ագուցվել է որեւէ ծակող ծայր: Իրանի կենտրոնական մասի վրա ունի երեք շարք մեղական ելուստներ՝ հարվածը դորեղ դարձնելու համար: Այս գուրդի հետ զտնվել է քառակող, պոչուկավոր զանգվածեղ նետասլար:

Քառակող ձողից պատրաստված պայտեր ունի ամբակի մեջ մտնելիք զամեր և լավ է պահպանված: Ա՝ 14 սենյակի հորից գտնված կեռ շեղբով և կոթի մեջ ագուցված ուղիղ պոչուկով մանգաղատիպ փոքրիկ գործիքը կարող էր ծառայել ալգեգործությանը:

Զարդերից հայտնաբերվել են կենտրոնական անցքով բրոնզե կոճակ, մուգ կապույտ և երկնագույն ապակե ձողերից ոլորման տեխնիկայով պատրաստված օձազուլիս ապարանջան և ապակու երկնագույն շաղախից բլթիկավոր ուլունք:

Էնլիենիստական դարաշրջանի ագարակում աշխատանքները կենտրոնացվեցին 1975 թ. պեղված համալիրի հյուսիսից հարավ ձգվող միասնական պատից արևմուտք: Դրվեցին երեք ռառակուսիներ՝ ստուգելու այստեղ շենքի պահպանվածությունը: Շինարարական մնացորդները համարյա բացակայում են, եթե չհաշվենք արևելք-արևմուտք ձգվող մի պատի հատվածը, որից մի շարք էր պահպանվել: Դրա փոխարեն հողը լի էր խեցեղեն բեկորներով, շատ բնորոշ ագարակից և ամրոցից հայտնի խեցեղենին (նկ. 6): Կարասները հայտնաբերվում են գունազարդ և անզարդ նմուշներով, մեծ և միջին չափերի: Բոլոր ունեն հաստ կտրած շուրթեր, որոնք ձգվում են դուրս, կարճ վզեր և անմիջապես լայնացող ուռուցիկ ուսեր: Զարդարված օրինակը ուսերին ունի հորիզոնական գոտիներ՝ կարմիր ու մուգ շագանակագույն, ուղիղ, ժապավենների, իրար ներգծած երկգույն եռանկյունիների և շեղանկյունիների ձևով: Շուրթը ևս հարդարված է եղել կարմիր և սև ներկով արված ինչ-որ դարդամոտիվով:

Կճուճները նույնպես, ագարակին բնորոշ խոհանոցային և կարմիր ու գունազարդ օրինակներով են ներկայանում: Խոհանոցային խմրի կճուճները գնդաձև են, կարճ վզերով և լայնաշուրթ: Կարմիր ու գունազարդ օրինակները ավելի նեղ վզով են, շուրթերը թմբիկավոր, իրանի անցումները ավելի հստակ ձևավորված: Զարդագոտին տեղադրված է ուսերին՝ մուգ շագանակագույն և կարմիր գոտիներ, ցանցեր, բեկված գծերի փնջեր: Դրանցից մեկը եղել է ծորակավոր:

Քաս-բրեղանները ամենաառատն են թե՛ քանակապես, թե՛ տեսակներով: Կլոր շուրթերը ներս թեքված, ոչ խոր, հարթ փոքր նստուկով թասերը փոքր չափերի են, նրբախեցի, շուրթերը

ներկված են կարմիր գույնով: Հարթ կտրած շուրթերով, պսակը իրանի հետ ակոսավոր գոտիներով միացում ունեցող թասերը ևս պատկանում են ագարակին և ամրոցին բնորոշ թասերի խմբին: Ետը թերթիկ և ներքին տարածքը ժապավենաձև ներկած են կարմիր: Մեկը շուրթի վրա կրում է սպիտակ, գուգահեռ գծիկներ: Պոռֆիրավորված պսակով թասերի մի մասի շուրթերը ուղիղ են: Մյուս մասինը՝ լավ արտահայտված թմբիկներով: Մյուս թասերի պես պսակները ներկված են և փայլեցրած:

Ըմպանակները արտակարգ նրբախեցի են, ղնգուն, բարձր կողերով, դրսից բազ շագանակագույն են, իսկ ներքին տարածքը ներկված է սուր շագանակագույն կամ կարմիր:

Պուլիկները գնդաձև են, փոքրիկ հարթ նրստուկով: Կարճ փոքրիկ վզիկով: Հանդիպում են սև փխրուն և կարմրաշագանակագույն խիստ ղնգուն խեցիով: Մեկը իրանի ուռուցիկ մասում ունի հորիզոնական ամրացված կանթ:

Ծրագը հարթ հատակով, կարճ կողով և ներս հակված կլոր շուրթով թասաձև անոթ է, որը ունեցել է փոքրիկ թիկ: Խեցին բավական հաստ է և ավազախառն:

Աշխատանքային գործիքներից ագարակում հայտնաբերվել են տուֆե և շեշաքարե կոկիչներ, բազալտե ծեծիչ և սրաքարեր:

1983 թ. պեղումների ընթացքում այստեղ գտնվեց մետաղյա անոթի բրոնզե կանթ, որի ներքևի մասում պատկերված է մորուքավոր տղամարդու գլուխ (նկ. 7): Կանթի իր կատարյալ գուգահեռն ունի Սիսիանի քարե դամբանախցի նյութերի մեջ, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսով: Նման կանթերով օժտված անոթները բերված են համարվում արևմուտքից, հավանաբար Խալիսից⁴:

Արմավիրի պեղումների արդյունքները գալիս են մեկ անգամ ևս հավաստելու նրա բազմաշերտ բնույթը և ընդգծելու նրա դերն ու նշանակությունը Հայաստանի ուրարտական և հելլենիստական դարաշրջանի պատմության և մշակույթի մեջ:

Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ, Ի. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

⁴ Ժ. Դ. Խաչատրյան. Հայաստանում հայտնաբերված արևմտահռոմեական մետաղյա առարկաները. — «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1984, № 10:

Ռ. Լ. ՄԱՆԱՍԵԹՅԱՆ. Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ. Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1987 թ., 240 էջ:

Ռ. Լ. Մանասեթյանի այս աշխատությունը բազմազան է ներածությունից, սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների տեսությունից, վեց գլխից, վերջաբանից:

Տիգրան II-ի հայկական պետության պատմությունն ուսումնասիրելիս շատ կարևոր է որոշել նրա արտաքին քաղաքական գլխավոր ակցիաների ժամանակագրական ստուգված հաջորդականությունը, Տիգրանի հելլենիստական տերության կազմավորման պրոցեսը ու նրա սոցիալ-տնտեսական հիմքերը, Տիգրանի օրոք հայկական պետության խաղաղած գերը հելլենիստական Արևելքի ճակատագրում, հարցեր, որոնց պատասխանները մենք գտնում ենք գրախոսվող աշխատության մեջ:

Տիգրան II-ի տերությունը պատմական թատերադրամում հանգես եկավ այն ժամանակ, երբ Մերձավոր Արևելքում սկսեց որոշակիորեն ուղղված լինել արևմտեցից ու արևելքից սպառնացող վտանգը՝ ի դեմս հռոմեական լեգեոնների ու պարթև հեծյալների Երկու դերհոր ուժերի՝ Հռոմի և Պարթևստանի առաջն առնելու միակ, առաջին ու վերջին փորձը կապված է Տիգրան II-ի տերության, Տիգրանի վարած արտաքին քաղաքականության հետ Այս հանգամանքը փայտուն կերպով ցույց է տրված գրախոսվող աշխատության մեջ: Համաձայն հեղինակի ելակետային տեսակետի, Տիգրանը դեռևս մ. թ. ա. 93 թ. իրեն խնդիր է դրել կանխել Մերձավոր Արևելքում հռոմեական և պարթևական աշխարհակալությունների՝ հայոց թագավորության անկախության համար վտանգավոր հաստատումը: Այս նպատակը Տիգրանը փորձեց իրագործել հզոր տերության մեջ հելլենիստական Արևելքի իշխող դասակարգերը համախմբելու ճանապարհով:

Աշխատության սկզբում խոսվում է Հռոմի էքսպանսիայի դեմ Կապադովկիայում 93—91 թթ. Տիգրանի վարած պայքարի և մ. թ. ա. 92 թ. հռոմեա-պարթևական բանակցությունների մասին (էջ 31—58):

Այստեղ համոզիչ կերպով քննված են Հռոմի առաջնադարձան հանգամանքների ու պոնտական տերության նպատակների հետ շաղկապվող այն դրդապատճառները, որոնք Տիգրանին ստիպեցին Մոփրը միացնելուց հետո անցնել Եփրատը և միջամտել հարևան Կապադովկիայի գործերին: Հայկական, պոնտական և հռոմեական դրածոների հերթափոխը լավ է բացահայտում Կապադովկիայով շահագրգռված հարևանների մղումները: Մ. թ. ա. 92 թ. Կապադովկիայում հայերի դեմ պրոպրետոր Սուլլայի տարած հաղ-

թանակներին հաջորդեցին նրա հանդիպումները պարթևական տերության ներկայացուցիչների հետ Եփրատի ափին, որով հիմքեր դրվեցին շուրջ մեկ հազարամյակ տևող հռոմեա-պարթևական ու բյուզանդա-սասանյան առճակատմանը Առաջավոր Ասիայում, որի առաջին զոհը լինելու էր Հայաստանը: Ինչպես ճիշտ նկատում է հեղինակը, դաժնեկեց անելով Կապադովկիայում հռոմեասեր Արիոսարզանին և նրա տեղը դնելով Գորդիոսին, Տիգրանը իր առաջին փորձն էր կատարում կասեցնելու հռոմեական առաջնադարձումը դեպի Արևելք՝ իր ու Հռոմի միջև մի բուֆերային պետություն ստեղծելու միտումով: Հռոմի և Պարթևստանի միջև կնքվող ընդհանուր համաձայնագիրը և պարթևական կողմի առաջարկը Հռոմին Հայաստանի դեմ սիմախիա՝ ռազմական դաշինք կնքելու մասին առաջարկ էր դարձնում հայկական պետությանը սպառնացող նոր վտանգը (էջ 46), ուստի Կապադովկյան դեպքերին հաջորդող Տիգրանի մյուս քայլը պետք է Պարթևստանի սանձահարումը լինեք, որը նա մեծ հաջողությամբ իրագործեց 86—85 թթ. ռազմական կամպանիաների ընթացքում:

Աշխատության ծանրակշիռ, հիմնական մասերից մեկն են կազմում Տիգրան II-ի տերության կազմավորման պրոցեսին նվիրված էջերը (էջ 59—116): Հռոմեական վտանգի առաջն առնելու միակ միջոցը նրա ճանապարհին հզոր ռազմաքաղաքական պատենշի ստեղծումն էր: Տիգրանի կողմից կառուցվող այդ պատենշի ալարտական քայլը հայկական տերության կազմի մեջ արևելամիջերկրական մի շարք երկրների ներգրավումն էր: Մ. թ. ա. 83 թ. Տիգրանը իրեն ենթարկեց Ասորիքը, Փյունիկիան և Կիլիկիան: Ասորիքում Տիգրանի հաստատմանը նախորդած ժամանակաշրջանում Ասորիքի գահի տարբեր հավակնորդների միջև ծավալված անդադրում կոփվեցին հետևանքով երկրում ծայր առած քաղաքական անմխիթար վիճակը նկարագրելուց հետո հեղինակը անցնում է հելլենիստական Արևելքի սոցիալ-տնտեսական հարցերի քննարկմանը և հանգում այն եզրակացության, որ հայկական ու սելևկյան-սիրիական մերձախափի միջև կնքվել է հատուկ դաշինք, որը փաստորեն հանգել է Ասորիքի սելևկյան և Տիգրանի հայկական պետությունների ունիային: Այս տեսակետից շատ կարևոր է Ասորիքի սելևկյան քաղաքների դերի բացահայտումը միավորման այս պրոցեսում:

Հեղինակը իրավացիորեն ուշադրություն է դարձնում Ասորիքի քաղաքների միջև դրսևորված, եզակի նշանակություն ունեցող համախո-

Հուլիան՝ Կոմոնոյայի մասին Ստրաբոնի բերած վկայության վրա (էջ 68), Այն ինչ-որ բարոյաէթիկական հասկացություն չէր, այլ քաղաքների միջև գոյություն ունեցող իրական դաշինք, որը հեթանոսական էր ընդհանուր ժողովներ և համընդհանուր որոշումներ, Բերված նյութից երևում է, որ կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում քաղաքները ձգտում էին համախմբման և երբ պատմիչ Հուստինոսը ասում է, որ Ասորիքի «ժողովուրդը» (populus-ը) դիմել է Տիգրանին ստանձնելու սելևկյան թագավորությունը, նա նկատի ունի քաղաքների համայնաբաղադրացիական համախմբված կոլեկտիվները (էջ 72—73)։ Աշխատության մեջ ցույց է տրված, թե ինչու ասորիները գերադասեցին Տիգրանի Հայաստանը ծգիպտոսից, Հոռմից, Պարթևստանից, Պոնտոսից և թե՛ հետևապես ինչու այս ունիան ձեռնադրում էր հավասարապես թե՛ մեկ և թե՛ մյուս թագավորությանը։

Այս տեսակետից հատկապես ուսանելի են Տիգրանի և Ասորիքի սելևկյան քաղաքների միջև հաստատված հարաբերությունները։ Տվյալներ կան, որոնք վկայում են արքայի բարյացակամության մասին քաղաքների նկատմամբ և քաղաքների նվիրվածության մասին՝ արքայի նկատմամբ։ Արքան քաղաքներին ջնդրում է «աղատություն», ապաստանի կամ անձեռնմխելիության իրավունք (ասիլիա), սրբազան կոչվելու իրավունք (ֆինանսական իմունիտետ)։

Հայաստանը և Ասորիքը դառնում են բնական դաշնակիցներ Հոռմի և պարթևների դեմ մղվող պայքարում։ Սակայն մ. թ. ա. 70-ական թթ. երկրորդ կեսից այնտեղ գլուխ են բարձրացնում ընդդիմադիր ուժերը, որոնց համար Տիգրանի քաղաքական լուծումներն ընդունելի չէին։ Հայաստանում ապստամբություն է բարձրացնում նրա երիտասարդ որդի Ջարհհը։ Ասորիքում ապստամբում են հարավի քաղաքները Կիոպատորա-Սելենե թագուհու գլխավորությամբ։ Այս հարցը հեղինակը կապակցում է անտիկ դարաշրջանը լուսարանող պատմագիտական երկերում հանդիպող Տիգրան II-ի շեղությունների հարցին Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ընթացքում (73—71 թթ.)։

Ինչպես հայտնի է, Տիգրան II-ի արդի քննադատները և առաջին հերթին Բեռդոր Ռեյնաքը Տիգրանի բռնած դիրքը համարել են սեռական-գրական սխալ, սղաշնակցային պարտականությունների մեջ թերացում, «քաղաքական կարճատեսություն», «պարզունակ լավատեսություն»։ Վերջին որակումը պատկանում է Հ. Մանանդյանին։

Ռ. Մանասերյանը ցույց է տալիս, որ Տիգրանի քաղաքական դիրքորոշման պատճառները խարսխված էին տերության մեջ տիրող իրա-

վիճակում. կապված նրա հարավային իշխանություններից մեկի՝ Գորգինայի (Կորդուքի) անջատողական ձգտումների, սիրիական Սելևկիա-քաղաքի ընդվզման, սեփական արքունիքում ծայրահանգ հակապետական խմորումների հետ և, որ կարևոր է, հակահայկական այն գործողությունների հետ, որոնք ծավալվել էին Փյունիկայում և Հարավային Ասորիքում սելևկյան Կիոպատորա-Սելենե թագուհու գլխավորությամբ։ Սանձա-հարելու համար այս բոլոր շարժումները Տիգրանը պետք է շեղություն պահպաներ, մանավանդ, որ Հոռմը միջամտում էր Ասորիքում։ Այս կապակցությամբ շատ կարևոր են Գայուս Վերեսի գործի կապակցությամբ Կիկերոնի արտասանած ձևում պարունակված և Տիգրանի ժամանակակից քննադատների կողմից անտեսված տեղեկությունները Ասորիքում Հոռմի ունեցած կոնկրետ ակնկալությունների մասին։ Չեղդություն գնով պետք էր խաղաղեցնել տերությունը վերահաս պատերազմի նախօրյակին։

Գրախոսվող ուսումնասիրության նորություններից է 71—69 թթ. Հոռմի հանդեպ Տիգրանի դիրքորոշման լուսարանումը։ Ապացուցվում է, որ մ. թ. ա. 71 թ. Տիգրանը նպատակ ուներ վերականգնել Հոռմեացիների կողմից նվաճված Պոնտոսը և այդ նկատառումով ապաստան տվեց Միհրդատին (էջ 130—144)։ Այս առթիվ ուշագրավ են Կիկերոնից բերված մեջբերումները, որոնք բացահայտում են Տիգրանի դիրքորոշումը Միհրդատի նկատմամբ (էջ 134)։ Սակայն Հոռմեացիներին հաջողվեց կանխել Տիգրանի ու Միհրդատի նախապատրաստվող պատերազմական ելույթը։

Տիգրանակերտի աղետին հաջորդեց Արածանիի հաղթանակը։ Մեծ ուշադրություն է հատկացվում կողմերի գործողությունների, Տիգրանի ռազմական ղեկավարման լուսարանումը, ֆինելով Ապպիանոսի տվյալները, հեղինակը հանդում է այն ուշագրավ հզորակացության, որ Արածանիի ճակատամարտից հետո մինչև Մծքիի անկումը, մ. թ. ա. 68 թ., ուղ աջնանը Հայկական և Հոռմեական գործերի միջև տեղի է ունեցել նոր մեծ ճակատամարտ, որի ժամանակ Տիգրանին հաջողվեց չբռնապատել Հոռմեացիներին և նոր, ծանր պարտության մատնել նրանց այրուծին (էջ 180—187)։ Այսպիսով, Հայկական բանակը հաջողությամբ ետ մղեց Հոռմեական հարձակումը, սակայն Ասորիքի հետ ունիան քայքայված էր և տերությունը անհնարին էր վերականգնել։ 67—66 թթ. Պոմպեոսի զորքերի վերահաս հակահարձակման և պարթևների սպասվող ներխուժման վտանգի առաջ մնում էր պահպանել այն, ինչ բուն Հայկական էր։ Բացահայտվում է Տիգրանի ճկուն դիվանագիտական գործելակերպը, որի առանձնահատուկ կողմն էր Հոռմի և

պարթևների միջև ծագող հակասությունների հետո օգտագործումը, իսկ այդ հանգամանքը պայմանավորեց Պոմպեոսի հետ, իսկ այնուհետև պարթև Արշակունիների հետ բանակցությունների բարեհաշող արդյունքը (էջ 212—221, 225—234)։ Հիմնավորված է երևում հեղինակի այն կարծիքը, որ Հռոմի հետ հաշտությունը չի եղել Հայաստանի ուղղման կապիտուլյացիա։ Այսպիսով, 68—64 թթ. ուղղման գիտական համառ պայթյունում, շնայած մեծ տերության քայքայմանը, Տիգրանը պահպանեց իր բնական սահմանների մեջ ամփոփված Հայաստանը, զերծ պահելով այն գերհզոր երկու հարևանների՝ Հռոմի և պարթևների նվաճողական նկրտումներից։ Աշխատությունը պարունակում է հարցեր, որոնք գուցե կարոտ են ավելի հանգամանալի պարզաբանման։ Ավելի մեծ ուշադրության են արժանի Տիգրանի արքունիքում մշակվող քաղաքական տեսությունները, նրանց նպատակամղվածությունը։ Մեր կարծիքով այդ տեսությունները ստորադասված էին առանցքային՝ տերության հզորության մեծապետական գաղափարին, որով տոգորված էին արքայի և նրա շրջապատի իղձերն ու ձգտումները։ Նրանց գաղափարական

պատշաճ հիմնավորում տալու համար կոչված էր հելլենիստական ժամանակաշրջանում Մերձավոր Արևելքում տարածում գտած արեմենականության տեսությունը։ Այն պետք է հիմնավորեր այս կամ այն պետության գոյության իրավունքը, պաշտպաներ նրա մշակութային ինքնությունությունը, ապահովեր այս կամ այն տոհմի իշխելու կամ թագավորելու օրինականությունը, բայց նաև արդարացիներ այս կամ այն պետության մեծապետական նկրտումները։ Տիգրան II-ի պատմության հետ առնչվող մի շարք մանրամասներ կարծես վկայում են, որ նա դիմել է Արեմենյաններին, նրանց օրինակին, անգամ նրանց խորհրդանշաններին՝ իր իրագործվող քաղաքական միջոցառումներին գաղափարական հիմնավորում տալու ակնկալությամբ։

Ռ. Լ. Մանասերյանի «Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ» աշխատությունը ներդրում է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև հելլենիստական ու հռոմեական Արևելքի պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում և այն ցանկալի է հրատարակել նաև ուսանողներին։

Պատմ. գիտ. ջոկատը Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱ НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ 1985—1986 թթ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Նախորդ տարիների նման աշխատանքները շարունակվեցին միջնաբերդում՝ նրա մերձտաճարային համալիրի հարավային, արևմտյան և հյուսիսային մասերում, որտեղ բացվեցին և ուրվագծվեցին ութ նոր սենյակներ ու բաժանմունքներ՝ կառուցված շքրծված աղյուսից, քարե հիմքի վրա (նկ. 1)։

Համալիրի հարավային մասում աշխատանքները տարվեցին № 15 սենյակից ներքև, որից մոտ 2,80 մ հեռավորության վրա, լանջն ի վայր, բացվեցին սենյակին և միմյանց զուգահեռ երկու պատերի քարե հիմքեր (երկարությունը 12 մ)։ Սենյակի ու այդ պատերի հիմքերի միջև բացված տարածքում երևում են քարերի երկու անկանոն շարքեր, որոնք կարող են սենյակի աստիճանաձև հենապատերի մասը կազմել։ Զուգահեռ պատերից վերևի մեջ երևացող դռան բացվածքը (1,53 մ) կարծես տանում է դեպի վերոհիշյալ հենապատերի տարածքը։ Ի տարբերություն այս ուղիղ գիծ կազմող պատի, ներքևից, որը նրանից 2,69 մ հեռավորության վրա է գտնվում, ավելի բարդ ուրվագիծ ունի։ Նրա արևմտյան հատվածը, իր վերակառուցման հետքերով հանդերձ, ավելի բարակ է (2 մ), արևելյանը՝ ավելի հաստ (3,70 մ)՝ ի հաշիվ պատի դրսի՝ հարավային երեսի ելուստի։ Պատի երկու հատվածների միջև տեղադրված է դեպի ներսի՝ հյուսիսային կողմը ուղղված հարթակաձև մի ելուստ։ Ելուստն ու վերևի պատը կազմում են դռան բացվածք, որը տանում է 6,20 մ $\times$ 2,60 մ չափեր ունեցող մի բաժանմունք (№ 22)։

Այս տեղամասի շերտադրական պատկերը այնքան էլ հստակ չէ, քանի որ այն օգտագործվել է ուրարտական շրջանից սկսած մինչև միջնադար, որի մասին վկայում են այստեղ գտնված ուրարտական, հելլենիստական և միջնադարյան հնագիտական նյութերը, գլխավորապես խեցեղենը։ Երկու պատերի արանքում, վերևից ուրարտական բազալտե մեծ խարիսխ, շրջված վիճակում (տրամագիծը՝ 0,90 մ)։ Տեղամասի շերտադրական խառը միջավայրում գտնվեցին սեպագրերով կավե սալիկների բեկորներ և ուրարտական խճանկարի կամ պատի

հարդարանքի մեջ օգտագործվող քարե Լրկույն կլոր բլիշ։

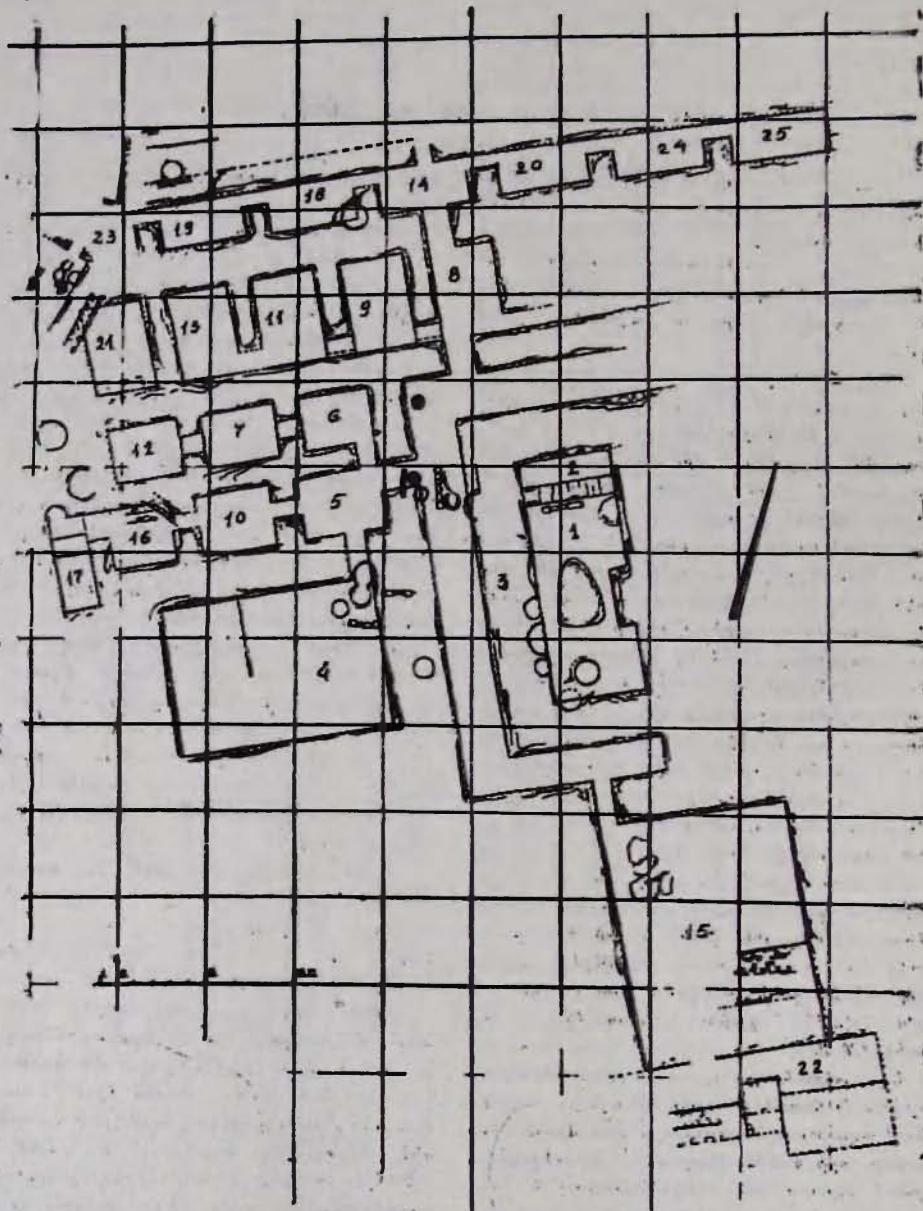
Համալիրի արևմտյան մասում պեղվեց երկու սենյակ։ № 17-ը կազմում է արևելքից արևմուտք ընթացող սենյակների շարքերից հարավայինի շարունակությունը (չափերը 5,30 $\times$ 1,90 մ)։ Սենյակի պեղումը մեծ ուղադրություն էր պահանջում, քանի որ վերևի շերտերում պահպանվել էին հելլենիստական և միջնադարյան ժամանակի շինարարական մնացորդները՝ քարե պատեր, հորեր, միջնադարյան թաղման հետքեր, որոնք վնասել էին սենյակի պատերը։ Սենյակի հյուսիսային մասում, արևելյան դռան մոտ բացվեց երկու աստիճանաձև հարթակ (1,80 մ $\times$ 1,20 մ, բարձրությունը՝ 0,60 մ), որոնց օգնությամբ կարելի է իջնել սենյակի։ Սենյակի աղյուսե պատերի վնասվածության աստիճանը այնքան մեծ է, որ անգամ հնարավոր չէ ճիշտ որոշել մյուս դռների տեղը։ Այնուամենայնիվ, բացառված չէ, որ սենյակը կարող էր բաժանարարի նշանակություն ունեցած լինել։

№ 17 սենյակից հյուսիս ընկած տեղանքը զգալիորեն իջնում է։ Այստեղ բացվեց վերևի միջնադարյան շերտը՝ տնտեսական նշանակության հորերով։

№ 21 սենյակը գտնվում է նախորդի հարևանությամբ, դեպի հյուսիս ընկած տարածքում։ Սենյակի վերին շերտերը պարունակում են միջնադարյան ժամանակաշրջանի հետքեր, հատակի մնացորդներ։ Մի պատ, որը կազմված է երկու շարք շեղաքարերից, կտրում անցնում է սենյակի հյուսիս-արևմտյան անկյունը՝ զգալի վնաս հասցնելով աղյուսե պատերին։ Սենյակի հարավային պատին կից, մասամբ դրա մեջ մտած, բացվեց քառանկյուն հատակագիծ ունեցող երկու աղյուսաշեն հոր (0,40 մ $\times$ 0,60 մ), որոնց աղյուսները իրենց չափերով և թրծվածության աստիճանով տարբերվում են ուրարտական աղյուսներից։ Հորերի հատակները նստած են սենյակի մեջ կուտակված ուրարտական շինարարական և մշակութային շերտի վրա, սենյակի ուրարտական հատակից բաժանված վերև։ Հորերի մեջ հայտնաբերված սակավաթիվ նյութերը, դրանց շերտադրական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս այն

կապել սենյակի ետուրարտական՝ անտիկ ժամանակաշրջանի բնակիչների գործունեության հետ, իսկ ստորին շերտերը տալիս են ուրարտական խեցեղենի Սենյակի դռների հարցը

ռան լրացվածքը, որը տանում է կից Ն 19 սենյակը՝ Ն 23 սենյակը՝ ձգվում է դեպի արեմուտք, լայն նա շատ է տուժել միջնադարում՝ նույն տեղում կառուցված կացարանների պատ-

Նկ. 1

վերջնականապես պարզված լէ. արեւմտյան պատի մեջ կարծես խորշ է բացվում:

Հարեան սենյակում (Ն 23) ուրվագծվեցին արեւելյան պատի վերեւի մասի հարավ-արեւելյան անկյունը և հարավային պատի մի փոքր հատված: Արեւելյան պատի մեջ ուրվագծվում է դը-

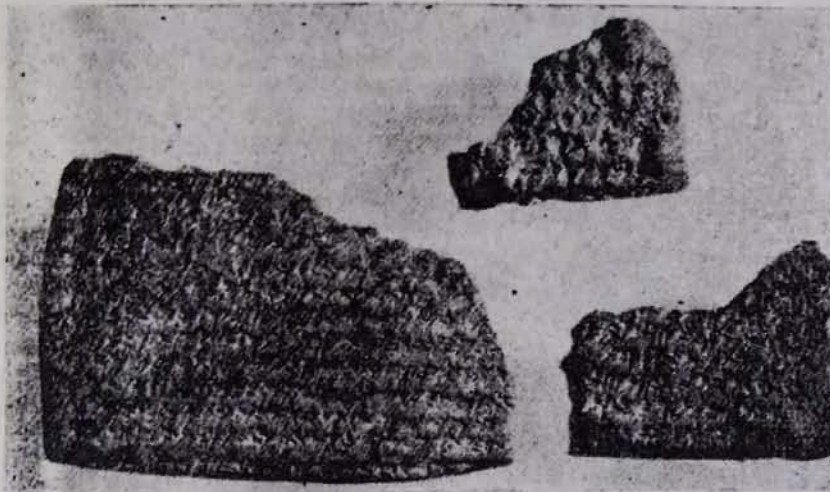
ճառով, որոնց քարե պատերի որոշ հատվածներ դեռևս պահպանվել են: Կացարաններից մեկում պահպանվել են թռիկների, տնտեսական նշանակության հորեր, սյան քարե հիմք՝ տուֆե խարիսխ: Շերտազրական տեսակետից ուշագրավ են իրար մեջ նստած երկու թռիկները:

Հետաքրքիր պատկեր բացվեց համալիրի հյուսիսային մասում: Այստեղ պեղված երկաթալուծի առնակները կազմում են մի շարք, հավասարապես կրկուսի բաժանված նախորդ տարիներում բացված, բաժանարարի դեր խաղացող, շորս դռանի ձև 14 սենյակի միջոցով:

Ձ 19 սենյակը բացվեց Ձ 18-ի կողքին, նրա արևմտյան կողմում: Ձ 19-ի վերևի շերտերում կրկնվեցին միջնադարյան հորի և պատերի հետքեր, անտիկ և միջնադարյան նյութեր: Դրանք նաև տուֆն սալ վրան փորված խիսակյոր իրոս և առվակ: Աստիճանաբար բաց-

շատ, քան մենք սպասում էինք, հասնելով անգամ տաճարային շենքի մակարդակին: Ձ 14 սենյակի արևելյան դռան օգնությամբ կարողացանք արագությամբ ուրվագծել և պեղել Ձ 20 սենյակը: Այն մոտավորապես ունի Ձ 14-ի արևմտյան կողմում տեղադրված Ձ 18 սենյակի չափերը: Ձ 20-ը հյուսիսային կողմից ամրացված էր շենքարև հենապատով: Վերևի շերտերից դուրս են գալիս Ձ 14 սենյակից հայտնի ածխացած, անցքավոր ձողիկներ, որոնց նշանակությամբ որոշակիորեն պարզ չէ: Սենյակի վերին շերտը անտիկ է, գտնվեց անգամ հեղե-

Նկ. 2

վեցին պատերը, ուրվագծվեց ուրարտական սենյակը: Պարզվում է, որ այն նույն չափերն ունի ($5,25 \times 2,5$ մ), ինչ և Ձ 18-ը: Սենյակի պահպանված պատերի բարձրությունը 2,70 մ է: Արևելյան պատին երևում է Ձ 18-ից և կող դռան բացվածքը (լայնքը՝ 0,80 մ), մեջը թափված շեղ աղյուսներով, հյուսիսային պատին կից դուրսից բացվում են քարով շարված հենապատի կամ հարթակի մնացորդներ: Սենյակը գույն ունի նաև արևմտյան պատին: Հատակը համատարած պատված էր ինչ-որ դեղին շերտով, որի վրա գտնվեցին ածխացած գերանների մնացորդներ, երկաթի մեծ կացին, գանակի բեկոր, մ. թ. ա. VIII դարի ուրարտական խեցեղեն հիշեցնող նըմուշներ:

Ձ 20 սենյակը բացվեց սենյակների հյուսիսային շարքի արևմտյան հատվածում (չափերը $5,25 \times 2,50$ մ, պատերի բարձրությունը 3,30 մ): Նրա արևելյան պատին երևացող նեղ դուռը ($0,70$ մ) վկայում է, որ համալիրը իր հյուսիսային մասում ձգվում է դեպի արևելք ավելի

հիստական կավանքի դռնադարձ բեկոր: Այս շերտի ստորին հորիզոնում հայտնաբերվեց մի հույակապ կավե ցլակերպ անոթ՝ պոլյակի (որտոն): Հաջորդ շերտերում երևացին սենյակի քարե հիմքերը: Այստեղ արդեն ուրարտական ժամանակաշրջանի նյութեր էին երևան գալիս. ուրարտական թասի շրթի բեկոր՝ վրան կենաց ծառի փորագիր նկար, կարմիր փայլեցրած խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ: Սենյակի հատակից դուրս են գալիս մեծ քարեր, բնական ծալոն: Դռների շենքը ավելի բարձր է, քան սենյակի հատակը:

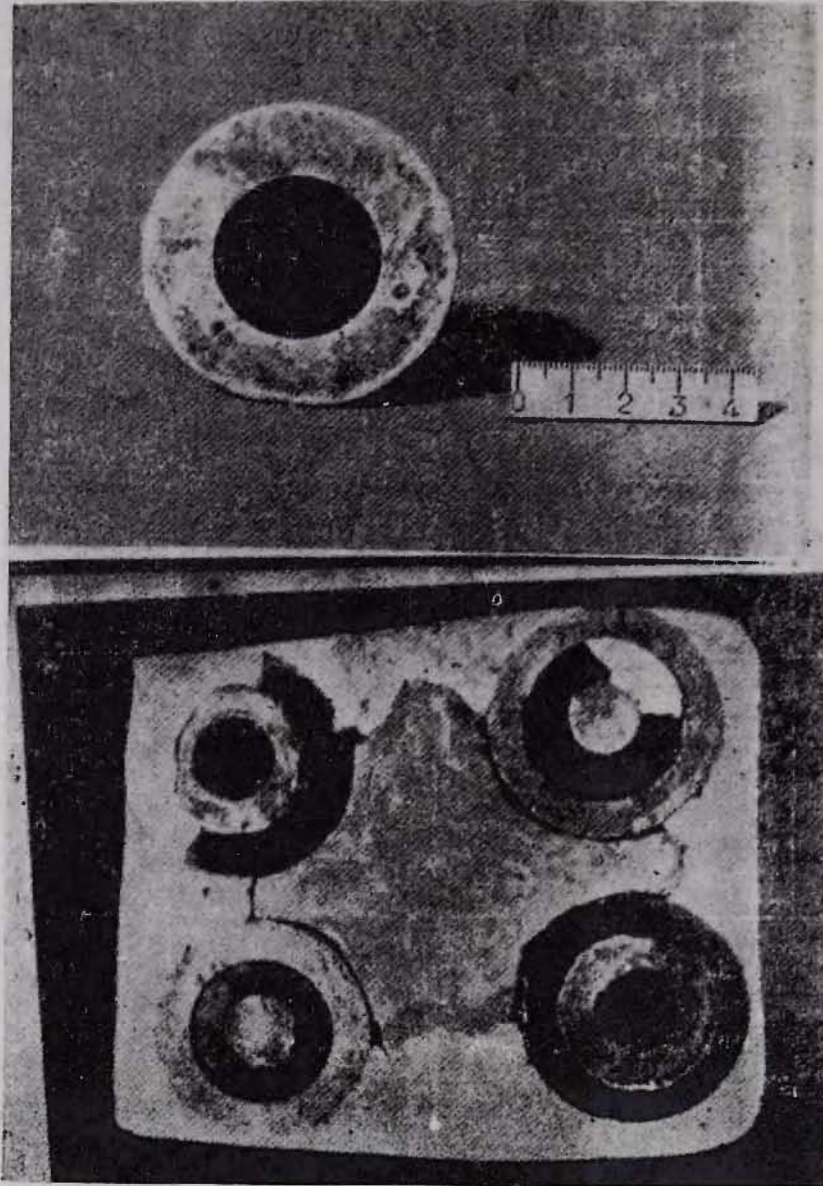
Այս սենյակից արևելք բացվեցին երկու նեղ դռներով իրար հետ հաղորդակցվող նոր սենյակներ (Ձ 24, 25): Հյուսիսային լանջի այս հատվածի պեղումը անսպասելի արդյունքներ տվեց, քանի որ այս լանջին կոպտուրական շերտ չէր երևում և այն ծալոտ էր թվում:

Ձ 24 սենյակի ($5,20 \times 2,40$ մ) վերևի շերտերում երևացին քարե պատի հետքեր, միջնադարյան նյութեր, շնարակած խեցեղեն, մարգ-

կային գանգ, նաև՝ անտիկ շրջանի խեցեղեն, գունազարդ տափաշշի, ըմպանակի՝ բեկորներ։ Խորանալիս շերտը դառնում է կարմիր գույնի՝ թափված վառված աղյուսների պատճառով։ Նրա մեջ գտնվեց ուրարտական նյութ,

թեր, իսկ նրանց տակ՝ մեծ բարեր, որոնք մշակվածության հետքերով ժայռի տպավորություն են թողնում։ Այստեղ ևս կարելի է խոսել ևրկու ուրարտական շերտերի մասին։

Ձ 25 սենյակը հյուսիսային շարքում

Նկ. 3

խուլ պատուհանի բեկոր, կարմիր փայլեցրած և այլ կարգի խեցեղեն։ Սենյակի ամենաստորին շերտերում եղևացին կավե հատակի հետ-

ոսլով ամենաարևելյանն է։ Նրա չափերը մոտավորապես համընկնում են շարքի մյուս սենյակների չափերի հետ (5,50 մX2,34 մ),-

պահանջված խորությունը 1,50 մ է: Նա փաստորեն գտնվում է Բլրի գագաթին տեղադրված տաճարային շենքի ներսի մի զծի վրա կաս ռադիոպոստակ է, այդ զծին: Սենյակի պատերի քարե ներքնամասը լավ պահպանվել է և բացվեցին մինչև հիմքերն ու մայր ժայռը: Այստեղ ևս երեք-վացին կավե տոփանված հատակի հետքեր: Սենյակի արևմտյան պատին, դեպի Ձ 24 սենյակը տանող դռան մոտ, երևում է դռան շեմքը: Մյուս՝ արեմտյան պատին երևում է նեղ դռան բացվածք, բայց այս անգամ պատի հարավային ծայրում:

Ուրարտական դարաշրջանին վերաբերող հրեազիտական նյութը, ի տարբերություն նախորդ տարիների, առավելապես խնցեզործական արտադրանք է: Հայտնաբերվել են ուրարտական կարասների համարյա բոլոր տեսակները ներկայացնող բեկորներ: Դրանք են հաստապատ, լայն կտրած շուրթով, բարձր վզի տակ պարանոցի դոստիով մեծ կարասների բեկորներ (շուրթի տրամ. 24,5 սմ, շուրթի լայնքը 3,5 սմ), միջին չափերի, հարթ շուրթով, լայն պլաստիկ անմիջապես լայնացող իրանին միացող և կլոր թմբիկավոր շուրթերով, շատ կարճ վզով փոքր չափերի կարասների, մուգ և բաց օքրայավուն գույնի բեկորներ: Շատ են շուրթերի և իրանների տարբեր լուծումներ ունեցող տաշտ-կոնքերի մասերը: Մեկը, որ ամբողջական է, մեծ չափերի, կլորավուն անցումներով տաշտ է (շուրթի տրամ. 55 սմ, բարձր. 23 սմ, նստուկի տրամ. 12 սմ): Այն հաստապատ է, մուգ կարմիր փայլեցրած: Շուրթը դոստի ունի 5 սմ հաստությամբ թմբիկ, իսկ պսակը իրանից անջատվում է երկու նեղ, գուգահեռ ակոսներով: Մեծ չափերի տաշտի են պատկանում նաև բաց շագանակագույն, թույլ փայլեցրած մակերևույթով լայն բեկորները, որոնց լայն, դուրս ձգված շուրթը անմիջապես նստած է դեպի նրստուկը աստիճանաբար նեղացող կողերին (շուրթի տրամ. 55 սմ, շուրթի լայնքը 3 սմ): Այս բավական խոր տաշտերը ուրարտական խնցեզործության բնորոշ տեսակներից են¹:

Սափորները տարբեր չափերի են: Մեծ մասը պատկանում է կարմիր փայլեցրած, երեք-նույնական շուրթով տեսակին: Կանթերը երկայնական ներձկում ունեն, շուրթից իջնում են գնդաձև իրանին, իրանի ու վզի միացումը ընդգծված է ուղիղ կամ ներձկված նեղ դոստիով, նստուկները փոքր են, ներձկված կամ ուռուցիկ: Շատ նրբագեղ, մուգ կարմիր, արտակարգ փայլեցրած, միականթ սափորիկը ունի երկկոնաձև, կլորավուն անցումներով իրան և կլոր

նստուկ: Սափորների մի մասը նստուկին և իրանին, կանթի հարևանությամբ կրում է քուկի վրա փորագրելու և հում կավի վրա ներձկելու տեխնիկայով կատարված նշաններ, որոնց մեջ գերակշռում է կենաց ծառի պատկերը՝ լուսատուների ուղեկցությամբ, կամ կենաց ծառը աշտարակի վրա:

Կճուճների բեկորները հիմնականում պատկանում են սպասքի մեջ օգտագործվող տեսակներին, որոնք ունեն թմբիկավոր շուրթեր և գեղեցիկ ձևավորված վզեր: Դրանք իրանին միանում են կամ ներձկված կամ ուռուցիկ դոստիով: Իրանները ձգված գնդաձև են և ավարտվում են հարթ կամ կլոր նստուկով:

Առատ են քրեղանների տեսակները: Կլոր կամ թմբիկավոր շուրթերով են, ուղիղ կամ պրոֆիլավորված պսակները իրանին միանում են երկու կամ երեք նեղ փոսորակ դոստիով: Որպես կանոն ունեն կլոր, հարթ, ներձկված կամ ուռուցիկ նստուկներ, որոնք քրեղանների մեծ չափերի (շուրթի տրամ. 34 սմ) համեմատ շատ փոքր են (տրամ. 7—12 սմ): Քրեղանների որոշ նմուշներ, վերը նկարագրված սափորների նման, կրում են փորագիր, ներձկված, մի դեպքում էլ գույնով կատարված խորհրդանշաններ:

Թասերը, փոքր չափերով հանդերձ, կրկնում են քրեղանների ձևերը: Հանդիպում են շատ փոքր, խիստ նրբախեղի, արտակարգ փայլեցրած, բալագույն, բաց կարմիր, օքրայագույն թասերի բեկորներ, որոնք օգտագործվել են սպասքի մեջ և ավելի կոպտավուն, նույնիսկ չփայլեցրած, տեսեսության մեջ և խոհանոցում օգտագործվող թասերի բեկորներ, ուղիղ կամ թմբիկավոր շուրթերով: Շատ հետաքրքիր է միատարր կավից պատրաստված, զնգուն խնցի ունեցող, բաց շագանակագույն, հրաշալի վալիցրած ոչ բարձր թասը՝ կլորավուն նրս հակված շուրթով, երկու հորիզոնական ամրացրած օղակաձև կանթերով և շուրթին դրված փոքրիկ ելուստներով:

Շատ են ուրարտական խնցեզործությանը լավ հայտնի գարեջրի անոթների պսակների, իրանների, հատակների բեկորները: Դրանցից մեկի լայն, թմբիկավոր շուրթը իրանին միանում է բավականին երկար (5 սմ) վզի միջոցով և ուսին կրում է հում կավի վրա ճնշման տեխնիկայով արված ձրեք ուղղահայաց, ձվաձև փոսիկներ: Մեկ այլ բեկոր կրում է շրջանակի մեջ առնված կետ՝ «աչք» նշանը, իսկ երրորդ կարասիկի ուսի բեկորը կրում է աշտարակի պատկեր: Քանի որ նշաններ կրող անոթների գերազանցող մասը գտնվել է միևնույն Ձ 20 սենյակից և անասունների այլված ոսկորների մեծքանակի ուղեկցությամբ, ապա կարելի է են-

¹ А. А. Мартыросян. Аргументы к истории. Ереван, 1974. с. 86 рис. 54.

թագրել, որ խնցղեներ ծխական է, իսկ սևն-
յակը՝ թերևս զոհաբերված անասունների և նը-
վիրարների ված անոթների ամփոփման վայր։

Այս տարիների պեղումների ամենաակնառու
գյուտերից են սևպագրով սալիկները (նկ. 2)։
Խոռոր ևրեր սալիկների մասին է, որոնք մեզ
են հասել բեկորային վիճակում։ Սևպագրերով
են ձածկված սալիկների երկու երեսները, ինչ-
պես նաև կողերը։ Բեկորներից մեկի վրա պահ-
պանվել են արձանագրության 14 տողերը։ Ու-
րարտական ժամանակաշրջանի սալիկների թիվը
հասնում է մոտ երկու տասնյակի, դրանք գրտ-
նրվել են Թոփրախկայալում՝ վանի մոտ, Կար-
միր բլուրում և Բաստամում (Հյուսիս-արև-
մուտյան Իրան)։

Արմավիրում գտնված սալիկները, ինչպես
պարզել են Ն. Բ. Ցանկովսկայան և Ի. Մ. Դյա-
կոսովը, որոնք վերծանել ու ընթերցել են սև-
պագրի տեքստը, գրված են էլամերեն լեզվով։
Խոսքը դիցաբանական, թատերական բնույթի մի
գրվագի մասին է հին արևելյան Գիլգամեշի
պոեմից։

Ուրարտական շերտից հայտնաբերված մե-
տաղե առարկաները բաղկացած են երկաթե
ղանգվածեղ կացնից (երկ. 28 սմ), որի կոթի
առջև տեղադրված է կարճ մուրճատիպ լեկի
հարևանությամբ, երկաթե կեռ դաշույնից, մեկ
ալլ, հավանաբար, ուղիղ դաշույնի՝ գամերի
հետքեր կրող դաստակից։ Բրոնզե շիզխը ունի
ռոմբաձև հաստացումով աղեղ, որի ծայրերը
հարդարված են շորսական ուռուցիկ գոտիներով։
Բրոնզե շքանդի գլխիկը պատրաստված է եր-
կու կիսաթանկեղենի մասերի միացումից, ստո-
րիկի վրա պահպանվել է ձողիկի մի մասը։

Այս շերտից գտնված էարմանդներն ավան-
դաբար պատրաստված են հասպիսից և կրաքա-
րից։ Վերջինս կրում է օաշու՝ զարդանախշը։ Հու-
լունքները սերգուլիկից են և մածուկից։ Արտա-
կարգ հետաքրքիր է սևպագրի սալիկների շեր-
տապատից հայտնաբերված սպիտակ կրաքարե
շրջանակի մեջ առնված սև գրանիտե կլոր բը-
ջիչը (նկ. 3ա)՝ պատի կամ հատակի մեջ ըն-
դելուզվող հարդարանքը, որպիսիք մինչև այժմ
հայտնի էին միայն Ուրարտուի մայրաքաղաք
Տուշպայի պեղումներից և պահվում են Բեռլինի
Քանգարանում (նկ. 3բ)²։ Նախորդ տարիներում
Արմավիրում հայտնաբերված որմնակարների
բեկորները վկայում են, որ ուրարտական դե-
կորատիվ արվեստի այս տեսակները՝ որմնա-
նկարչությունը և խճանկարչությունը, զարդա-
րում էին Արմավիրի ուրարտական մեթատա-
նարային համալիրի պատերն ու հատակները։

Անտիկ դարաշրջանի հնագիտական նյութի
հայտնաբերվում է քննարկվող սենյակների մի-
ջին շերտերից։ Դրանք են հիմնականում խեցե-
գործության արտադրանք են (նկ. 4)։ Կարաս-
ները ներկայանում են բաց օբրայավուն, կար-
միր և գորշավուն պսակների և իրանների բե-
կորներով։ Շուրթի և պսակի ձևավորման տեսա-
կետից առանձնանում են մի քանի տարատե-
սակ՝ վերևից տափակ, դեպի դուրս ձգված շուր-
թով, նեղ, բավական արտահայտված վզով, ու-
ռուցիկ իրանով կարաս (շրթի տրամ. 24,5 սմ,
լայնքը 3,5 սմ), հարթ կտրած շուրթի անմի-
ջապես կլորացող ուսերով իրանին միացող
(շուրթի տրամ. 24 սմ), գեղեցիկ ձևավորված
ակոսավոր շուրթը խիստ լայնատ կողերին նըս-
տած, անշուրթ կարճ վզով, կլորացող ուսերով
միջին չափերի կարասներ։ Բոլոր պատրաստ-
ված են լավ հունցած, մաքրած և թրծած կա-
վից։ Հետաքրքիր է հաստապատ կարասի իրա-
նի մի բեկոր, ուռուցիկ լայն գոտիով։ Գոտու
վրա դրոշմված է երեք հարթ շերտերից և հում
կավի վրա ճշումով արված իրար ազդեցված և
ռանկյունների երկու շարքից կաղմված զար-
դանախշ։

Սափորները բաց շագանակագույն են, փայ-
լեցման ինտենսիվ հետքերով, աղեղնաձև կան-
թերը կտրվածքում կլոր, պսակները կլոր կամ
երեքնուկաձև։ Եթե դրանք Արմավիրին բնորոշ
տեսակներն են ներկայացնում, ապա բոլորովին
նոր ձև է բավական մեծ չափերի, նրբախեցի,
անկանթ սափորը, որը տափաշների նման ունի
շատ փոքրիկ, ուռուցիկ շուրթով բերան։ Վիզը
շատ նեղ է, ուսերը ուռուցիկ, իրանը ձգված,
նստուկը հարթ։

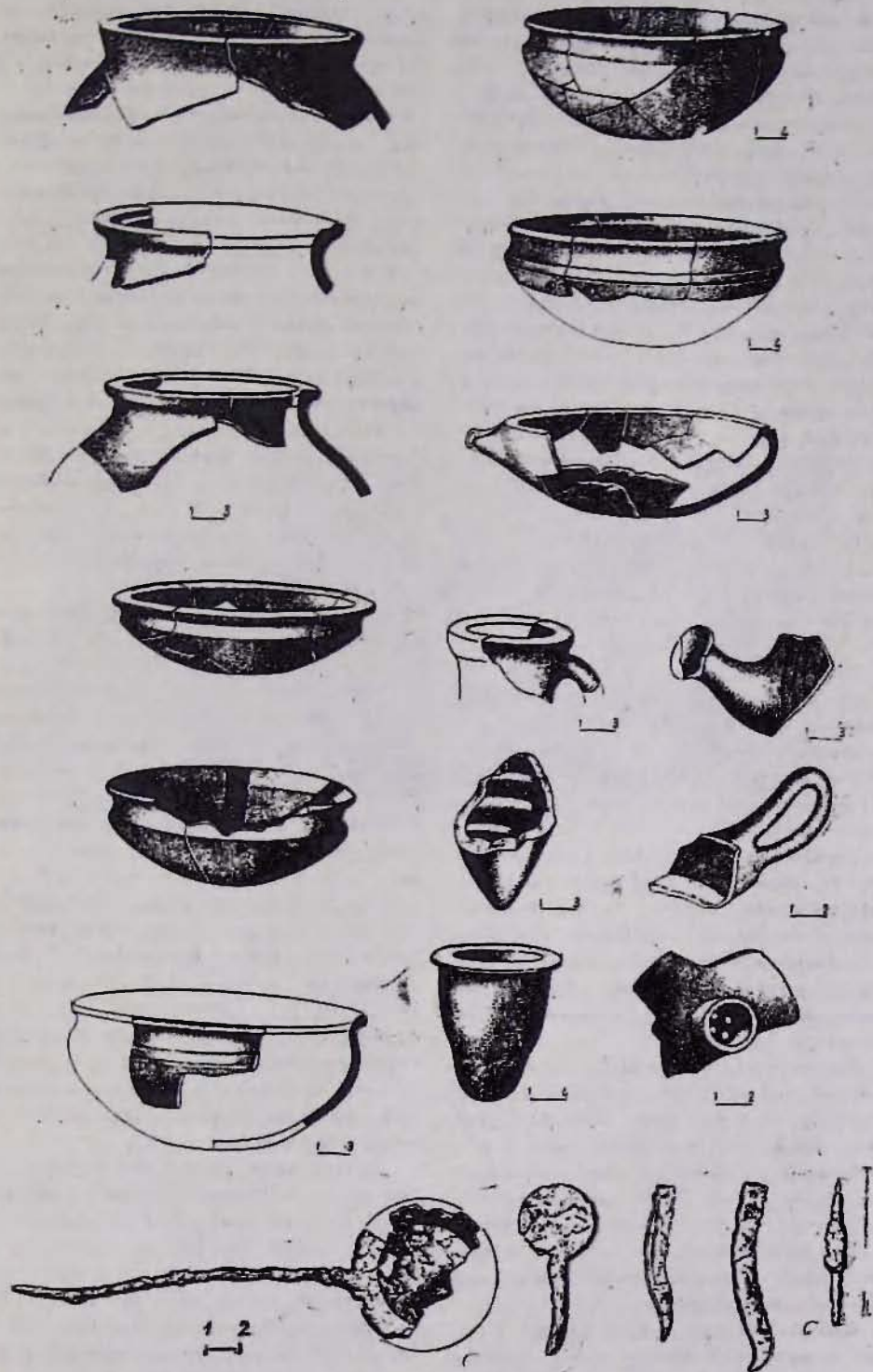
Տափաշները, ինչպես միշտ, ներկայացվում
են բաց կարմիր և սրճագույն համակենտրոն
գոտիներով հարդարված բեկորներով։

Ամբողջական և բեկորային վիճակում հայտ-
նաբերված կոնք-տաշտերը լայնաշուրթ են,
թմբիկավոր շուրթի տակ ունեն ներձկված գո-
տի, կլորավուն իրանը ավարտվում է տափակ,
փոքրիկ նստուկով։ Ամբողջական նմուշը դրսից
լրիվ, իսկ ներսից կիսով չափ պատած է տաք
կարմիր գույնով և փայլեցրած (շուրթի տրամ.
33,5 սմ, նստուկի տրամ. 12 սմ)։ Մի բեկոր
ներկայացնում է խորը, կոնաձև կող և կլորա-
վուն շուրթ ունեցող տաշտ։

Մեծ քրեղանները համարյա կրկնում են
տաշտերի ձևերը, իսկ թասերը հանդես են բե-
րում որոշ տարբերություններ։ Շատ են տա-
փակ կտրած շուրթով թե՛ կարմրավուն, թե՛ սև
փայլեցրած թասերի բեկորները։ Դրանք շուր-
թերի տակ ունեն նեղ, ներձկված գոտի, հարթ,
բավական լայն նստուկ։ Շուրթի նույն լուծումն
ունի փոքր չափերի, խոր թասիկը, որի նստուկը

² B. P. Jotrowski. Urartu (Archaeo-
logia Mundi). Munchen, Genf, 1969, Abb 14.

փոստրակ է: Այն ներսից լրիվ, դրսից կիսով լափ ներկած է կարմիր և փայլեցրած: Շատ են նաև պրոֆիլավորված պսակով, ուղիղ շուրթով թասերի կարմիր ու շագանակագույն բսուկներով պատած ու փայլեցրած բեկորները (շուրթի տրամ. 24,5 սմ): Այս և մյուս թասերի մի մասի ներքին տարածքը հարդարված է կարմիր ներկով կատարված խալածե կամ ճառագայթաձև զարդամոտիվներով:

Ըմպանակներից մեկը ունի բարձր թևեր պսակ, որը ընդգծված կողով միանում է կլոր նստուկին, մյուսը ունի ավելի ցածր կող և նույնատիպ իրան, կլորավուն անցումներ: Դրանք կա՛մ ամբողջությամբ կա՛մ միայն վերին մասով կարմիր են ներկված: Նույնատիպ ըմպանակի է պատկանում սև, հիանալի մետաղական փայլ ունեցող բեկորը: Ամբողջանում է մեծ լափերի ըմպանակը, որի գեղեցիկ պրոֆիլավորված կողը սուր անցումով միանում է իրանին, իսկ նստուկին ունի օմֆալ-փոսիկ: Ներսից և դրսից ամբողջությամբ ներկած է կարմիր և փայլեցրած (շուրթի տրամ. 15 սմ):

Շարժական կրակարանի բեկորները ունեն բարձր, հատակի հետ ուղղահայաց միացած պատեր, պատրաստված են խոշորահատ ավազախոն կավից, որ օգտագործումից սևացած է:

Կնուճները հայտնաբերվել են թե՛ խոհանոցային, թե՛ մատուցման, թե՛ մթերքների պահպանմանը ծառայող տեսակներով և համապատասխանաբար գորշաշագանակագույն, օքրայավուն ու կարմիր են: Վերջինները ունեն ավելի նեղ վզեր, գեղեցիկ շուռ եկած շուրթեր ու փայլեցրած են:

Հայտնաբերվել են մեծ թվով ուղիղ կամ թեք կտրած, երեքնուկտեղ և եռանկյուն շուրթերով, երկար գլանաձև կամ կարճ լայնոտ ծորակներ, որոնք պատկանել են սափորների, կնուճների, քրեղանների և քամիչների: Շատ գեղեցիկ է կարմիր փայլեցրած արտաքին ունեցող ծորակավոր սափորի բեկորը, որը հարդարված է սև ուղղահայաց գծիկներով:

Նոր տեսակ է կոնաձև, դեպի վեր լայնացող կողերով, ծեփածո անոթը, որի լայն ու հարթ շուրթը ձգված է թե՛ դեպի ներս, թե՛ դեպի դուրս (բարձր. 13,5 սմ, շուրթի տրամ. 8 սմ): Հավանաբար այն ունեցել է արտադրական նշանակություն: Գուցե անտիկ խեցեգործությանը լավ հայտնի ձևան ափսեների ընդօրինակմամբ է պատրաստվել հաստապատ, փոված սկուտեղաձև անոթը, որը կենտրոնական մասում ունի կլոր ուռուցիկ միջնորմ:

Առանձնապես ուղադրության արժանի է կավից պատրաստված ձևավոր անոթը՝ ռիտոնը կամ պոյակը (նկ. 5): Նրա առաջամասը ցլա-

կերպ է, իսկ զավաթի մասը նրկարուկ և լայնացող: Ցլի կրծքում հեղման համար անցք կա: Նման անոթներն իրենց կիրառությունն էին գտնում պաշտամունքային քնույթի արարողությունների ժամանակ, սրբազան հեղուներ կատարելու համար:

Անոթը պատրաստված է լավ հունցած կավից և արտաքինը փայլեցրած է: Իր ոճային առանձնահատկություններով այն հիշեցնում է արեմենյան արվեստի օրինակները, թվապես կարող է վերաբերվել նաև վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանին:

Բացառված չէ, որ անոթը արքունական սպասքի մաս է կազմում և Արմավիրում նախորդ տարիներում գտնված ոսկե կրծքազարդի հետ օգտագործվել է նրվանդ թագավորի թագադրման ժամանակ մ. թ. ա. 330—329 թթ.: Հայտնի է, որ Գավգամիսյայի ճակատամարտում պարսիկների պարտությունից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից Իրանի արքանիստի տերության կործանումից հետո, ճակատամարտի մասնակից, Հայաստանի կառավարիչ Նրվանդը իր զորքով վերադարձավ Հայաստան և նոր հիմնադրված մայրաքաղաք Արմավիրում իրեն հռչակեց թագավոր:

Այս տարիների պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են նաև ներմուծված խեցեղենի բավական թվով բեկորներ: Մի խումբ են կազմում տարբեր լափերի ամֆորաների կանթով պսակի, իրանի մասերի և հատակի բեկորները: Պսակի բեկորը ունի ներս հակված լայն շուրթ, դրանից ցած վզին ամրացած լայն, հաստ, կարմիր ներկած կանթ: Իրանի բեկորները կարմրախեցի են, թեթև, ուղղահայաց փայլեցման հետքերով: Ամֆորայի հատակի բեկորը սրածայր է, հաստապատ, լավ երևում է կավե ծալաներ փաթաթելու մեթոդով պատրաստելու տեխնոլոգիան: Մյուս բեկորը պատկանում է կանթաձև անոթի: Այն ունեցել է ուղիղ շուրթով շատ կարճ կլորավուն կող, ոչ խոր իրան: Շուրթից ուղղահայաց վեր է ձգվում օղակաձև կանթը: Կավը շատ մաքուր է, պատված կարմրաշագանակագույն, լաքատիպ բսուկով: Եթե այն ներմուծված էլ չլինի, ապա անպայման պատրաստված պետք է լինի ներմուծված անոթի ընդօրինակմամբ:

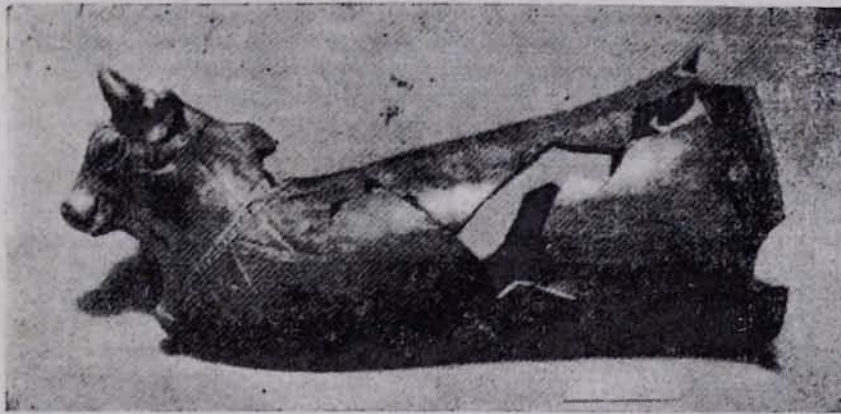
Հելլենիստական շերտից հայտնաբերվել են նաև քարե, հարթ կտրած շուրթով, իրանի նրկատամբ ուղղահայաց դրված կողով թասի բեկորներ: Մենադե առարկաներից գտնվել են երկաթե կեռ դանակների շեղբեր, երկաթե, երկար պոչով շերտի, երկաթե ակիչ, հար և նման Արմավիրի նախորդ տարիների պեղումներից գտնվածներին, երկաթե քառակող պոչովավոր նե-

տասուաք (երկ. 8,5 սմ), երկաթե շղթայի մնացորդներ և այլն (նկ. 4):

Միջնադարյան մշակույթի մնացորդները, ինչպես միշտ, հայտնաբերվել են բոլոր սենյակների վերին շերտերից, հորերից և առանձին ուրվագծված երկու շինություններից: Չնայած իրենց խիստ բեկորային վիճակին, դրանք ներկայացնում են թե՛ խեցեղեն, թե՛ մետաղե, թե՛ ապակե նմուշներ: Կարասների բեկորները վերաբերում են միջնադարյան կարմրաներկ տեսակներին, որոնք ունեն հարթ, լայնոտ շուրթեր, կարճ վզեր և անմիջապես լայնացող իրաններ: Շատ դեղեցիկ տեսք ունի միջնադարյան սենյակից գտնված ամբողջական կարասը (բարձր. 1,0 մ, շուրթի տրամ. 47 սմ, նրսատուկի տրամ. 26 սմ): Այն ունի վերևից հարթ, կողից թմբիկավոր շուրթ, զարդարված

նեխ միենույն հարթ կտրած շուրթերը, ուղիղ պսակները, որոնք սուր կամ կլորավուն անցումով միանում են դեպի նստուկը սահուն նեղացող իրաններին: Նստուկները փոքր են: Բուրբուր անզորապատված են և չնարակված: Զարդանոցները իրականացված են անզորի հեռացման, փորագրման տեխնիկայով: Ջնարակների երանգները տատանվում են դեղնականաչի, դեղինի միջև: Օգտագործված են նաև կապույտի տարբեր երանգներ: Զարդանոցներին զերակշռում են անոթի կենտրոնում՝ ծաղկապսակը և նրա թերթիկների միջև ազատ տարածությունները զբաղեցնող ցանցաձև կամ բուսական զարդը, անոթի ներքին տարածքը ամբողջությամբ զբաղեցնող զալարատիպ նախշը և այլն: Հանդիպում են բավական մեծ շափերի թասեր և շատ փոքրիկ, սահուն ան-

Նկ. 5

գիզագաձև ժայռվեկներ: Շուրթը առանց վզի նստած է լայնացող ուսերին: Իրանը մինչև նրսատուկ զարդարված է ուռուցիկ, ուղիղ և ալիքաձև օձազլուխ գոտիներով: Խեցին բաց գույնի է, անփայլ: Ստփորների բեկորները պատկանում են կլոր կամ երեքնուկաձև շուրթով, բարձր վրձով, շուրթից իրանի ուսերին իջնող լայն կանթով, ուսերին բազմաշերտ փորագիր զարդագոտի կրող տարածված տեսակին: Բազմաթիվ են գործված են և կարմրավուն, միականթ և երկականթ կճուճների և դրանց «մանչ» և «աղջնակ» բռնակներով կափարիչների բեկորներ: Գտնվել է նաև մեծ շափերի կափարիչ (հավանաբար թնրի), լելուտ բռնակով, կոպիտ, պատրաստած խոշորահատիկ կավից: Բաս-բրեզանները նախադ տարիների նման գտնվել են թե՛ հասարակ, թե՛ շնարակած օրինակներով: Առաջինները գորշավուն կամ բաց շագանակագույն են, ներս հակված կլորավուն շուրթերով, հարթ կամ կլոր նստուկով: Ջնարակած թասերը բոլորն ու-

ցումներով թասիկ-զավթներ: Հայտնաբերվել են նաև նույն շնարակները կրող և հասարակ ճրագների մասեր, բնորոշ քիլիներով, օգտագործման հետքերով: Ապակե առարկաներից գտնվել են ինչ-որ սրվակի հատակի մաս, հարթ և ոլորուն ապարանջանների բեկորներ: Միջնադարյան հորից գտնված քառակող, պոչուկավոր երկաթե նետասլաքը խոսում է այդ տիպի երկարակեցության մասին: Գտնվել են երկաթե գամ և ինչ-որ առարկաների կտորներ: Պղնձե մատանին ունի բավական լայնավուն օղակ, որին կլոր վահանիկը միանում է որոշ ընդգծումով: Միջնադարյան շերտերից գտնվել են նաև սերդուլիկ և կապույտ մածուկե հուլունքներ: Ցափաված հողերից գտնված պղնձե դրամը, հավանաբար, կմիանա Արմավիրից հայտնաբերված սելջուկյան դրամների խմբին:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ,
Ի. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՍԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏՈՒ—ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՊՐՈԲԼԵՄԸ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Գ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ, Գ. Ե. ԱՐԵՇՅԱՆ

Հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, նաև Ուրարտու-Հայաստան պրոբլեմը, քննարկվում են սովորաբար գրավոր աղբյուրների, լեզվաբանական տվյալների, հոգևոր մշակույթի նյութերի օգնությամբ: Այդ կապակցությամբ գրեթե լիովին շրջանցվում են համապատասխան ժամանակաշրջանի պատմության հիմնական աղբյուրները՝ հնագիտական նյութերը, իսկ եթե վկայակոչվում են հնագիտական այս կամ այն գտածոներ, ապա միայն պատկերազարդման նպատակով՝ առանց մասնագիտական վերլուծության: Ուստի առաջնահերթ անհրաժեշտություն է դառնում հնագետների տեսական համառոտ շարադրումը գիտական պարբերականներում:

Ըստ ժամանակաշրջանների քարտեզագրելով բնակավայրերի ու դամբարանադաշտերի տեղաբաշխումը, այդ հնավայրերում հայտնաբերված ճարտարապետական կառույցների ձևերն ու շինարարական եղանակները, քարից, կավից, մետաղներից, փայտից և այլ նյութերից պատրաստված աշխատանքի գործիքների, ղենքերի, զարդերի, կենցաղի առարկաների ձևերը, թաղման սովորույթներն արտացոլող յուրահատուկ մնացորդները, կիրառական արվեստի առարկաներով ներկայացված գեղարվեստական տարբեր ոճերի տարածումը, աշխարհի հնագետները հանգել են խիստ որոշակի եզրակացությունների: Նրանք հայտնաբերել են, որ նշված մնացորդների որոշակի տիպերը, միակցված եղանակով հանդես գալով տարբեր հնավայրերում, զբաղեցնում են որոշակի աշխարհագրական տարածքներ և գոյություն են ունեցել ժամանակագրական որոշակի սահմաններում: Համաշխարհային հնագիտության փորձը միանշանակ ցույց է տվել, որ գոյություն չունի հիմնական բոլոր հատկանիշներով իրար կրկնող հնագիտական երկու մշակույթ: Յուրաքանչյուր հնագիտական մշակույթ մարդկանց որոշակի ընդհանրության գործունեության արգասիք է և բնութագրում է տվյալ ընդհանրության նմանությունն ու տարբերությունը մարդկանց այլ ընդհանրություններից: Այդտեղից էլ բնականոն ճանապարհով առաջացել է հնագիտական մշակույթների, այսինքն՝ նրանց ստեղծող մարդկանց ընդհանրությունների և առանձին էթնոսների պատմական ճակատագրի փոխկապվածության հարցը: Դրա պարզաբանմանը նվիրվել են հարյուրավոր գիտական աշխատություններ:

Հնագիտական տարբեր մշակույթների փոփոխությամբ արտացոլված էթնոսների տեղաշարժերը (միգրացիաները, նվաճումները, ներխուժումները) վկայված են նաև բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներով, որը աղբյուրների համեմատական ստուգման օբյեկտիվ հիմք է ստեղծում և հավաստում է հնագիտական տվյալներից կազմված պատկերի համապատասխանությունը պատմական իրողությանը: Այսպես, օրինակ, հունա-հռոմեական պատմիչների կողմից մանրամասն նկարագրված հռոմեական կայսրության սահմանների նվաճողական ընդարձակումը հնագիտորեն ներկայանում է հռոմեացիների բնակավայրերի, և ընդհանրապես՝ հռոմեական նյութական մշակույթի տարածմամբ Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Ռումինիայում, Ասորիքում (Միդիայում) և այլուր, որտեղ այդ մշակույթը ցայտուն հակադրված է տեղաբնիկների հնագիտական մշակույթներին:

Միջերկրականի և Սև ծովի ափերին սփռված հունական գաղութների նյութական մշակույթը բոլոր դեպքերում ակնառու կերպով տարբերվում է շրջապատի տեղաբնիկների թողած հնագիտական մշակույթներից: Միջնա-

դարյան Հայաստանն ու Անդրկովկասը ուսումնասիրող հնագետները անվրեպ տարրերում են այս տարածքում պարբերաբար գտնվող եկվոր նվաճողների՝ խազարների (VII դար) և մոնղոլների (XIII—XIV դարեր) թաղումները տեղաբնիկ հայ բնակչության գերեզմաններից: Ընդամենը, այդ եկվորների էթնիկ պատկանելության բնորոշումը կատարվում է առանց գրավոր աղբյուրների կամ մարդաբանական տվյալների անմիջական օգտագործման, թաղման ծեսի և դամբարաններում պահպանված գուլքի առանձնահատկությունների բնութային միջոցով՝ քանի որ խազարներին կամ մոնղոլներին յուրահատուկ հնագիտական մշակույթի համալիրը հայտի է նրանց հայրենիքից: Հնագիտական ալդեգրակացությունները այնուհետև հաստատվել են պատմիչների վկայությունների վերլուծությամբ:

Այսպիսով, Ուրարտու—Հայաստան պրոբլեմը հնագիտորեն ստանում է հետևյալ ձևակերպումը, 1) Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, մ. թ. ա. IX—VIII դդ. առաջին կեսին՝ այսինքն գրավոր աղբյուրներով վկայված Վանի թագավորության կամ Ուրարտական պետության ձևավորման շրջանում, գոյություն ունեցել է արդյոք մեկ միասնական հնագիտական մշակույթ, որը զարգանալով՝ առանց իրեն ստեղծող էթնոսի կտրուկ փոփոխության, աստիճանաբար վեր է աճել այն մշակույթի, որը մեզ հայտնի է որպես հետագա դարերի հայկական հնագիտական մշակույթը: 2) եթե այդ ժամանակահատվածում Հայաստանում առկա են տարբեր էթնոսներ ներկայացնող հնագիտական տարբեր մշակույթներ, ապա դրանցից ո՞րն է այդ դարերի հայկական մշակույթը և ինչպիսի՞ փոխհարաբերություն գոյություն ունի այդ մշակույթների ե հետագա հայկական մշակույթի միջև: Այստեղ սահմանափակվենք ըստ հնագիտական տվյալների առաջին հարցին պատասխանելով, այն է՝ մեկ, թե մեկից ավելի էթնոսներ են ապրել Հայկական լեռնաշխարհում նշված դարերում: Զուգահեռաբար կարելի է սեպագիր արձանագրությունների տվյալները և հնագիտական պեղումների արգյունքները ենթարկել փոխադարձ ստուգման:

Խուռի-ուրարտական լեզվաբնույթին պատկանող բիայներեն (ուրարտերեն) լեզվով գրված սեպագիր արձանագրություններից հայտնի է, որ Բիայնիյի թագավորությունը (ասուրերեն, այդ թվում նաև իրենց՝ բիայնացիների կողմից գրված տեքստերում՝ Ուրարտու) կազմավորվել է մ. թ. ա. IX դարի կեսին Վանա լճի ավազանում: Այստեղից նույն դարի վերջին քառորդի և VIII դարի առաջին կեսի ընթացքում բիայնացիները (ուրարտացիները) բազմաթիվ արշավանքների միջոցով ստեղծել են Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկող Ուրարտական տերությունը: Այսպիսով, համեմատելով մ. թ. ա. IX դարի վերջի և VIII դարի սկզբի Վանա լճի ավազանի բիայնական (ուրարտական) հնագիտական մշակույթը նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանի այլ մասերում գոյություն ունեցած մշակութային համալիրների հետ կարելի է հանգել նշված խնդրի լուծմանը: Համեմատության համար նախընտրելի է Հայկական լեռնաշխարհի այն տարածքը, որը հնագիտորեն առավելապես ուսումնասիրված է, այսինքն՝ Կուր-արաքսյան միջագետքը, թեև համանման վերլուծություն այժմ կարելի է կատարել նաև Պարսկահայքի և Խորեբրդի դաշտի նյութերով:

Սկզբից եթե նշենք, որ առաջավոր Ասիայի մշակույթների շարքում ուրարտական մշակույթը գրավում է իր միանգամայն ուրույն տեղը: Այն անշուշտ ևղել է հարևան երկրների՝ Ասորեստանի, խեթական աշխարհի, նորխեթական կազմավորումների ազդեցությունը, որը իրեն զգացնել է տալիս հատկապես վերնախավային, պալատական մշակույթի ու արվեստի ոլորտում, սակայն բուն ուրարտական մշակույթը օժտված է ինքնատիպությամբ ու անկրկնելի գծերով:

Ուրարտական հնագիտական մշակույթի տարածումը Վանա լճից դեպի Կուր-արաքսյան միջագետքը լիովին համընկնում է ուրարտական թագավորների՝ սեպագիր արձանագրություններում նկարագրված նվաճումների հետ: Մ. թ. ա. VIII դարի առաջին քառորդում Արարատյան դաշտի խոշոր բնա-

կավայրերում (Դվին, Մեծամոր, Ալզևան, Շամիրամ, Արտաշատ, Կարմիր բլուր և այլն) կյանքը միաժամանակ ընդհատվել է, ըստ որում բնակավայրերի կործանումը հետևանք էր ռազմական գրոհի, որն ուղեկցվել է հրդեհներով: Միատեսակ այդ հրդեհների շերտերում հայտնաբերվել են հարձակվողների երկաթե նետասլաքները, որոնք չեն տարբերվում ուրարտական բանակում գործածվածներից և նման չեն տեղաբնիկների օգտագործած բրոնզե նետասլաքներին: Նվաճողները ոչ միայն ձգտել են վարչաքաղաքական իշխանության հաստատմանը, այլև թշնամաբար էին տրամադրված տեղաբնիկ ժողովրդի նկատմամբ: Շամիրամի պեղումները ցույց են տվել, որ զավթիչները պղծել են սրբավայրերը, քանդել են տեղաբնիկների նախնիների գերեզմանները: Առավել նշանակալից է նվաճված տարածքներում ուրարտացիների կողմից կառուցված բնակավայրերի տեղադրման պատկերը: Արարատյան դաշտում և պատմաաշխարհագրական այլ շրջանակներում նրանց շինարարությանը անմիջականորեն նախորդող բնակություն չի եղել կամ այն ոչնչացվել է ուրարտացիների կողմից: Այդ իրողությունը փաստարկված է էրեբունիի, Արամուսի, Արագածի, Օշականի պեղումներով: Դրան զուգահեռ նույն ավանդույթը վկայված է նաև բիսյանքեն (ուրարտերեն) գրված շինարարական արձանագրություններում: Վավերագրելով իրենց գործունեությունը, ուրարտական թագավորները հայտնում են, որ, նախքան շինարարության նախաձեռնումը, տվյալ վայրում «երկիրը դատարկ էր, ոչ մի բան այնտեղ կառուցված չէր»: Այդ փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ տեղաբնիկների լքված բնակավայրերի հարմարավետ տարածքները ուրարտացիները համարել են «անիծյալ»:

Նվաճման հետևանքով Կուր-արաքսյան միջագետքում տարածվել է ուրարտացիների հնագիտական մշակույթը, որը էական բազմապիսի հատկանիշներով տարբերվել է տեղաբնիկների մշակույթից: Այդ տարբերությունները ակնառու են մշակույթի բոլոր ասպարեզներում:

Այսպես, տեղաբնիկների ամրոցաշինությունը, որը ներկայացված է այսպես կոչված «կիկլոպյան» հարյուրավոր ամրոց-բնակավայրերով ու քաղաքատեղիներով, բնականոն ճանապարհով զարգացել է լեռնային տեղանքի պաշտպանունակության լիակատար օգտագործման ուղղությամբ: Նրանց ամրոցների պարիսպների հատակագծերը կորուսյալ հետևում են բնական ռելիեֆի բեկվածքներին, իսկ աշտարակներն ու որմնահեցերը տեղադրվել են ոչ համաշափ՝ միայն պաշտպանական համակարգի առավելապես կարևոր հատվածներում: Ուրարտական ամրոցաշինությունը, նույնպես օգտագործելով բնական բարձունքների անառիկ դիրքը, պարիսպների հատակագծային ուրվագիծը սովորաբար հարմարեցրել է դրան ոչ թե կորած, այլ ուղղանկյուն անցումների միջոցով, որպիսիք ստեղծելով «մեռյալ տարածություններ» հաճախակի թուլացնում էին պաշտպանունակությունը: Ռազմական նպատակահարմարության տեսանկյունից էլ ավելի տարօրինակ են թվում բարձր բլուրների վրա տեղադրված ուրարտական միջնաբերդերի պարիսպները, որոնք ջլատվել են իրարից միևնույն հեռավորությամբ ութմիկոբեն տեղադրված որմնահեցերով: Վերջիններս պաշտպանական որոշակի դեր կունենային հարթավայրային պայմաններում, մինչդեռ բարձրացված լինելով անառիկ սարավանդների վրա, դրանք պահպանել են հիմնականում միայն գեղագիտական նշանակությունը:

Համաշխարհային գիտության մեջ ընդունված է այն կարծիքը, որի համաձայն աշխատանքի գործիքները միայն նվազագույն չափով կարող են ունենալ այս կամ այն ժողովրդին յուրահատուկ ձևեր: Սակայն ուրարտացիների և Կուր-արաքսյան միջագետքի տեղաբնիկների հնագիտական մշակույթների համեմատության ընթացքում աչքի է զարնում նույնիսկ աշխատանքի գործիքների միջև եղած տարբերությունը: Այսպես, ցորեն հնձելու համար տեղաբնիկները օգտագործել են փոքրիկ գերանդիներ (որոնք պահպանվել են հայկական ազգագրական իրականության մեջ ճշգրի մանգեղանաձևով), իսկ ուրարտացիների հիմնական գործիքը իսկական մանգեղն էր:

Կաթնամթերքի վերամշակման համար տեղաբնիկները օգտագործել են ձվածե իրանով կավե խնոցի, որ հենել են հատակին և ճոճել՝ հորիզոնական զանգվածեղ կանթից բռնելով, իսկ ուրարտական մշակույթում՝ կաթնամթերքի վերամշակման հիմնական գործիքը տիկն էր: Զարմանալի է տեղաբնիկների և ուրարտացիների տնտեսական դանակների ձևերի տարբերությունը: Տեղաբնիկների դանակները օգտագործվել են ժամանակակից սեղանի դանակների նման, կտրելու գործողությունը իրականացվում էր հորիզոնական ուղղությամբ գործիքը առաջ և հետ շարժելու միջոցով: Ուրարտական դանակներով կտրելու գործողությունը կատարվում էր վերից վար, շեղքը քաշելով դեպի կտրողը:

Ավելի ցայտուն են տարբերությունները զենքերի գրեթե բոլոր խմբերի միջև: Տեղաբնիկները արտադրել են երկու մետաղից՝ պողպատից ու բրոնզից բաղադրյալ կռուցվածքով դաշույններ: Զենքի այդ խումբը միանգամայն անծանոթ է ուրարտական հնագիտական մշակույթին, որին բնորոշ են միակուսած երկաթե օրինակները: Տեղաբնիկները մշակել են պողպատե սրերի ձևերի շորս տարբեր տիպեր, որոնցից և ոչ մեկը չի ներկայացված ուրարտական մշակույթում: Միաժամանակ ուրարտական կարճ և միջին երկարության բրոնզե բարդ հավելումներով (շրջանակներ, օղակներ, գամեր) ծակող-հատող պողպատե սրերը տարածում չեն ունեցել տեղաբնիկների մշակույթում՝ մինչև ուրարտական նվաճումները: Նույնքան տարբեր են տեղական և ուրարտական ձիասարքերի ձևերը: Տեղաբնիկների սանձերը ունեցել են ուղիղ, իսկ ուրարտականները՝ կոր երախճաններ, տարբեր է եղել նաև սանձափոկերի ամրացման ձևը: Ուրարտական ձիասարքի անբաժանելի մասն են կազմել զանգակիկները, որոնք չեն օգտագործվել տեղաբնիկների կողմից:

Տարազը մշտապես համարվել է տվյալ ժողովրդին յուրահատուկ մշակութային տարրերից մեկը: Թեև զգեստը բնական պատճառով լավ չի պահպանվում հնագիտական մշակույթի կազմում, սակայն քննության հարցին վերաբերող տվյալները բավականաչափ խոսում են: Կուր-արաքսյան միջագետքի տեղաբնիկները հազում էին դեպի վեր կեռացած քթերով կոշիկներ: Ուրարտական մշակութային համալիրներում կոշիկների այդ ձևը հայտնի չէ: Ուրարտացիների կոշիկները, առանց բացառության, ունեցել են ուղիղ, երկար, սուր քթեր: Թիկնոցների և զգեստների ամրացման համար ուրարտացիները լայնորեն օգտագործել են ժամանակակից անգլիական քորոց հիշեցնող տարրեր ձևերի շիգդեր, որոնք չէին գործածվում տեղաբնիկների մշակույթում:

Վերջապես ամենատարածված դարձախմբի՝ զարդարուն ապարանջանների քննությունը նույնպես ներկայացնում է մոտեցման տարբեր սկզբունքներ տարազի ձևավորման գործում: Տեղաբնիկների մետաղական բազմատեսակ ապարանջանները, որոնց կտրվածքը կլոր է կամ տափակ, զարդարվել են ամբողջ մակերեսը ծածկող նախազարդով, իսկ ուրարտական ապարանջաններին յուրահատուկ ձևավորումը ծայրային է՝ օձերի կամ այլ կենդանիների գլուխներ պատկերող ձուլածո քանդակներով:

Հնագետներին վաղուց հայտնի փաստ է, որ մեր նախնիների կյանքում խեցեղենի արտադրությունը և խեցանոթները անհամեմատ ավելի մեծ նշանակություն են ունեցել, քան նոր ժամանակներում: Կավանոթների գործառնությունը ոչ միայն կենցաղային-կիրառական էր, այլև պաշտամունքային: Խեցեգործական ոճերը հստակորեն արտացոլել են իրենց արտագործների ու օգտագործողների գեղագիտական ճաշակը, պատկերացումները լավագույն համաչափությունների, գերադասելի գույների և զարդանախշի ընդունված համակարգի մասին: Այստեղ չի կարելի զանց առնել այն փաստը, որ Երևանի պետական համալսարանի յուրաքանչյուր շրջանավարտ հնագետը (եթե իզուր չի սովորել) հեշտությամբ տարբերում է ուրարտական կավանոթները Կուր-արաքսյան միջագետքի մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբի տեղաբնիկների խեցեղենից: Տեղաբնիկների կավանոթների տասնյակ:

հաղարավոր ամբողջական և բեկորային օրինակներ ներկայացնում են մի-միայն սև և գորշ փայլեցված խեցեղենի տարբերակներ։ Ուրարտական կարմիր, նարնջագույն, բալագույն փայլեցված խեցեղենի հայտնի չէ տեղաբնիկների հնագիտական մշակույթում։ Նույնը կարելի է ասել նաև կավանոթների ձևերի մասին։ Ուրարտական մշակույթին բնորոշ բողբոջաձև իրանով հսկայական կարասները, գարեջրի պատրաստման «սիգարաձև» անոթները, կոնաձև տակառները, երեքնուկաձև պսակով սափորները, լայնաբերան ծորակավոր «կաթնամանները», անցքերով միջնորմով երկմաս ճրագները, երկու եղջերավոր կանթերով կճուճիկ-գավաթները, դեպի վեր լայնացող պատերով փխալաները, ասկոսները, եղջերանոթները, պսակաձև գավաթները հայտնի չէին Կուր-արաքսյան միջագետքում մինչև ուրարտական մշակույթի տարածվելը։ Մյուս կողմից տեղաբնիկների մշակույթին բնորոշ շատ նեղ վզիկով, երկկոնիկ իրանով անկանթ կժեր, երկանթ խոշոր կճուճներ և այլ ձևեր մ. թ. ա. VIII դարի սկզբին խորթ էին ուրարտական մշակույթին։

Ընթերցողն է՛լ ավելի ակնառու կարող է դիտել ուրարտական և տեղական մշակույթների տարբերությունը, եթե ծանոթանալու լինի թաղման սովորույթներին։ Ուրարտացիները այրել են իրենց ննջեցյալներին և աճյունը թաղել աճյունասափորներում, իսկ տեղաբնիկները դործածել են տարբեր ձևի դիաթերման (մասնատված, կծկված, նստած), սովորաբար կացարանի ձևը վերարտադրող քարաբլդում կամ սալաբլդում։

Այսպիսով, հնագիտական վերլուծությունը միանշանակ եզրակացնում է, որ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքը զբաղեցնում են մ. թ. ա. I հազարամյակի I-ին հազարդի իրարից արմատապես տարբեր հնագիտական մշակույթներ, որոնք ստեղծվել են տարբեր էթնոսների կողմից։ Այս աներկբա փաստի անտեսումը կարող է դիտության տեսանկյունից զավեշտական հորինումներ ծնել։

Այդպիսի սանձազերծ երևակայության արգասիք են Ռ. Ա. Իշխանյանի վերջերս լույս տեսած երկու գրքուկները՝ «Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր» (Երևան, «Հայաստան», 1988 և «Պատկերազարդ պատմություն հայոց», գիրք առաջին, Երևան, «Արևիկ», 1989)։ Մի կողմ թողնելով հեղինակի քաղաքական դրդապատճառներով ծնած «լեզվաբանական» վերլուծությունները, նշենք այդ հրատարակությունների միայն մի քանի հատվածներ, որպեսզի ընթերցողը պատկերացնի, թե ինչպես է վարվում հեղինակը հնագիտության և նրա տվյալների հետ։ Առաջին գրքի 34-րդ էջում առանց որևէ փաստական տվյալ բերելու և հղելով «Հայրենիքի ձայն» թերթը Ռ. Ա. Իշխանյանը հայտարարում է. «...Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը հնագույն ժամանակներից սկսած մշակութային միևնույն տարրի անընդմեջ զարգացման ամբողջություն է, ...դա հենց հայկական մշակութային տարրի պատմական առանձին փուլերի արտահայտությունն է»։ Պարզ չէ՝ թե ո՞ր հնագետն է հանգել նման եզրակացության։ Մինչդեռ մենք ամենայն պատասխանատվությամբ կարող ենք պնդել, որ աշխարհի թեկուզ և մեկ պրոֆեսիոնալ հնագետ, ոչ միայն հայ, այլ որևէ ժողովրդի մշակույթի պատմական զարգացման վերաբերյալ չի անելու նման անհեթեթ հայտարարություն։ Երկրորդ գրքի 64-րդ էջում արտառված պատկերում հեղինակը մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբի իրերին խառնել է զարգացած միջնադարի գտածոներ։ Առաջին գրքի 66—67-րդ էջերում և երկրորդի 81-րդում պատկերված է ասուրա-բաբելական առվեստի կանոնիկ տեսարաններից մեկը՝ սրբազան ծառի առջևում կատարվող ծիսակատարությունը, որը, սակայն, այդտեղ մեկնաբանված է որպես հայկական «ծառագողականություն»։ «Պատկերազարդ պատմության» 35—39-րդ էջերում պատկերելով տեղաբնիկների մ. թ. ա. II—I հազարամյակների սահմանագլխի նետասլաքներ, դաշույններ, սակրեր, արձանիկներ, հեղինակն առանց բացառության և առանց մասնագիտական հիմնավորման մակագրում է «Հայք»։ Մինչդեռ 63-րդ էջում ներկայացնելով բիայնացիների (ուրարտացիների) դիակիզու-

մով դամբարանը, րացարարում է՝ «Հալ իշխանի դամբարան մ. թ. ա. V III դար (Նրեան)»:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ այդ թյուրիմացությունները ժամանակակից հնագիտությանը Ռ. Ա. Իշխանյանի անտեղյակ լինելու հետևանք են: Սակայն դիտելով հնագիտական նյութի նրա կողմից օգտագործման ընդհանուր սկզբունքը, կարելի է որոշակիորեն մեկ այլ միտում բացահայտել: Ելնելով իր կողմից առաջ քաշվող Ուրարտու—Արմինա—Հալք համարությունից («Պատկերագարդ պատմություն», էջ 40), Ռ. Ա. Իշխանյանը խստորեղանակով, առանց տարրերելու, ներկայացնում է թե՛ տեղաբնիկների մշակույթի հուշարձանները, թե՛ ուրարտացիների արտադրանքը:

Ռ. Ա. Իշխանյանի դրբերի նման հրատարակությունների վնասարերությունը մեծանում է այնքանով, որքանով դրանք ուղղված են լայն ընթերցողին, հատկապես՝ երիտասարդությանը: Այդ երկու գրքուկներն ըստ էության սերմանում են այն գաղափարը, որ գիտության մեջ կարելի է ցանկացած մտացածին գրույթ հաստատել հայաարարությունների միջոցով, առանց նրկարատե և քրտնաջան պրպումների, առանց մասնակցելու գիտահետազոտական աշխատանքի ընթացքի մանրամասնություններին, առանց ծանոթանալու նախորդ հետազոտողների բոլոր ճիշտ թե՛ մեծիկ կամ մերժելի անսակետներին, մոտեցումներին, մեթոդներին ու եղրակացություններին:

АРХЕОЛОГИЯ И ПРОБЛЕМА УРАРТУ—АРМЕНИЯ

Доктор ист. наук Г. А. ТИРАЦЯН, Г. Е. АРЕШЯН

Резюме

При освещении вопросов о происхождении армянского народа и тем более проблемы Урарту—Армения большую роль может сыграть привлечение археологического материала. Сравнительный анализ отдельных аспектов урартской культуры—фортификационное дело и крепостное строительство, орудия труда, оружие, керамика, предметы украшения, одежда и т. д.—с соответствующими разделами культуры местных племен Армянского нагорья выявляет весьма существенную разницу между ними. Следовательно, армянской можно назвать только одну из вышеназванных сопоставляемых культур. Между тем в вышедших недавно в свет книжках филолога Р. А. Ишханяна именно это обстоятельство полностью игнорируется, что лишний раз доказывает несостоятельность применяемых им методов при решении таких проблематичных тем истории армянского народа как происхождение армян или взаимоотношение Урарту—Армении.

ԲՈՔԻՍ ՊԻՏՐՈՎՍԿԻ (1908—1990)

ՅՁ տարեկան հասակում կյանքից հեռացավ ԽՍՀՄ և Հայաստանի գիտությունների ակադեմիաների ակադեմիկոս, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, ՌԽՖՍՀ կուլտուրայի և Հայաստանի գիտության վաստակավոր գործիչ, ԽՍՀՄ պետական մրցանակի դափնեկիր, Պետական էրմիտաժի դիրեկտոր Բորիս Բորիսովիչ Պիտրովսկին:

1930-ական թթ. սկզբից նրա ճակատագիրը սերտորեն կապվում է Հայաստանի հետ: Մառը և Հ. Օրբելին Բ. Պիտրովսկուն հողմենորոշեցին դեպի Ուրարտուն, նրա պատմությունն ու մշակույթը, որոնց ուսումնասիրությունը դառնում է Պիտրովսկու կյանքի գլխավոր նպատակը:

1930 թ. և հաջորդ տարիներին էրմիտաժի գիտաշխատակիցներ Լևոն Գյուլալյանի և Անտոն Հաշյանի հետ Բ. Պիտրովսկին գործուղվում է Հայաստան և ուսումնասիրում Սևանի ու Արաբաժի կիկլոպյան ամրոցները: Այս տարիներին էլ, որ տեղի է ունենում նրա առաջին հանդիպումը ուրարտական հուշարձանների հետ, որոնք կանխորոշեցին նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը: Հ. Օրբելու ղեկավարությամբ Ամբերդում աշխատելուց հետո, 1939 թ. Հրազդանի ափին գտնվող ուրարտական Թեյշեբաինի քաղաքի միջնաբերդում սկսվում են ԱրմՖԱՆ-ի, հնությունների պաշտպանության կոմիտեի և Պետական էրմիտաժի համատեղ պեղումները՝ Բորիս Պիտրովսկու, Կարո Ղաֆադարյանի և Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի ղեկավարությամբ: Կարմիր բլուրի պեղումները, որոշ ընդհատումներով (կապված պատերազմական տարիների հետ) շարունակվեցին մինչև 1967 թ. և Պիտրովսկուն համընդհանուր ճանաչում բերեցին Այդ պեղումները, անտառական ուսումնասիրության նոր փուլը, քանի որ ուրարտական հնավայրերի մինչ այդ կատարված պեղումները Վանում, Թոփրախկալում և այլուր կրում էին ոչ սխտեմատիկ, կարճատև բնույթ:

Կարմիր բլուրում կատարված աշխատանք-

ների շնորհիվ Բ. Պիտրովսկին կարողացավ վերահենդանացնել մ. թ. ա. VII դարի ուրարտական ամրոցի ու քաղաքի ամբողջական պատկերը: Ուրարտական քաղաքաշինությունն ու ճարտարապետությունը, նյութական մշակույթը և արվեստը նոր լուսաբանություն ստացան, հնագիտական իրեղեն ապացույցներով հիմնավորվեց քաղաքի տնտեսական կյանքի բարձր մակարդակը, որն իր հաստատումը գտավ նաև տեղում հայտնաբերված քարե վճմների և կավե աղյուսիկների վրա փորագրված սեպագիր արձանագրություններով: Նույն այս արձանագրությունների տվյալներով հարստացան Ուրարտուի կրոնի ու պաշտամունքի մասին մինչ այդ գոյություն ունեցող պատկերացումները:

Հիմնական արդյունքների թվարկումը կարելի է լրացնել այն խոշոր պրոբլեմների հիշատակումով, որոնք իրենց լուծումն ստացան Կարմիր բլուրի պեղումների տարիներին և որոնք կապված են Արարատյան դաշտի քաղաքային կենտրոնների հիմնադրման, նրանց դոյառման ու անկման, Ուրարտուի և Միջագետքի, Փոքր Ասիայի ու սկյութական աշխարհի միջև մշակութային առնչությունների հետ:

Այս բոլորին անհնարին կլինեին հասնելը եթե չլինեի գիտական ճիշտ աշխարհայացք և պեղման ստույգ գիտական մեթոդ, որոնց Բ. Պիտրովսկին տիրապետում էր կատարելապես: Պեղումների ընթացքում բացահայտված նյութի ֆիզսացիան, գծագրումը, լուսանկարումը, չափադրումը կատարվում էին ժամանակի ամենաբարձր մակարդակով: Գիտնականի դաշտային օրագրերն իրենց հակիրճ ոճով, դիպուկ, կարճ նկարագրություններով, որտեղ շարադրանքի ճշգրտությունը հաջողությամբ մրցում է շարադրանքում պարունակված արժեքավոր մանրամասնությունների հետ, կարող են այսօր էլ շարժել իր հնագետ գործընկերների բարի նախանձը:

Թեյշեբաինի ուրարտական ամրոցի անկման նկարագրությունը, որը նա վերադարձրել է զարմանալի հավաստիությամբ, հնագիտա-

կան ստույգ տվյալների հիման վրա, անկասկած պատկանում է հնագիտական գրականության լավագույն նմուշներին: Կարմիր բլուրի առաջին շրջանի պեղումների արդյունքները ամփոփվեցին ՀԳԱ հրատարակությամբ լույս տեսած երեք պրակներում (Կարմիր բլուր 1, 1950, 2-րդ, 1952, 3-րդ, 1956): Լենինգրադում լույս տեսավ Կարմիր բլուրն ավետմբ:

Վում Նաև Բ. Պիոտրովսկու հաջորդ մենագրությունը՝ «Ուրարտուի արվեստը», որը նրան միջազգային ճանաչում բերեց:

Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրումը Պիոտրովսկուն պետք է անխուսափելիորեն կանգնեցներ հայ ժողովրդի ծագման պրոբլեմների առաջ: 1940-ական թթ. գիտության մեջ իշխում էր հայերի, որպես ձևավորված ժողո-

1941 թ. Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայում նա «Ուրարտուի պատմությունն ու մշակույթը» աշխատանքը պաշտպանեց որպես դոկտորական դիսերտացիա: Նույն աշխատանքի համար 1946 թ. նրան շնորհվեց ԽՍՀՄ պետական մրցանակ: Այս գրքի բազմաթիվ արժանիքների շարքում նշենք, ինչպես մեզ թվում է, ամենակարևորը՝ գրավոր և հնագիտական աղբյուրների հավասար օգտագործումը: Նոր նյութերով զգալիորեն հարստացված և մասամբ վերաշարադրված գիրքը 1959 թ. տնեցավ իր երկրորդ հրատարակությունը՝ «Վանի թագավորությունն» վերնագրով: Այն, ցայսօր, Ուրարտուի պատմության և մշակույթի լավագույն շարադրանքն է և այդ տեսակետից հատկապես կարևոր է հայ ժողովրդի պատմության համար, որովհետև, հեղինակի խոսքերով, ասած, «ուրարտացիները ձուլվեցին հայերին, որոնք ժառանգեցին նրանց մշակույթը»: Թեմատիկորեն այս գրքերի հետ է կապ-

վերդի, մ. թ. ա. VI դարի սկզբին Բալկանյան թերակղզուց գաղթած լինելու տեսակետը: Այն խարսխված էր բացառապես հունական մատենագրության կարևոր, բայց միակողմանի տեղեկությունների վրա: Հինարևելյան սեպագիր աղբյուրների հարուստ ժառանգությունը սպասում էր իր հետազոտողին: Կարելի է վստահությամբ պնդել, որ Բ. Պ. Պիոտրովսկին առաջինն էր, որ ուրարտական աղբյուրների, ուրարտական թագավորների արձանագրությունների տվյալները ծառայեցրեց հայ ժողովրդի ծագման խնդրի լուսաբանմանը: Արդյունքը եղավ «Հայ ժողովրդի ծագման հարցի շուրջը» աշխատությունը, որը 1945 և 1946 թթ. լույս տեսավ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Իր այդ նշանավոր աշխատություններում նա վճռականորեն զարգացնում էր այն տեսակետը, որ հայերը եղել են Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ ժողովուրդ: Ի դեպ այս տեսակետն են զարգացրել Գ. Ղափանց-

յանը, Ա. Ղարիբյանը ու ուրիշները նվազաբանալի է, որ այսօր մի շարք «գիտուններ» հայ ժողովրդի բնկություն փաստը իրենց են վերագրում: Սարգսյան II թագավորի Վանի սեպագիր արձանագրության ուշագիր ուսումնասիրությունը նրան հանգեցրեց այն եզրակացության, որ մ. թ. ա. VII դարում Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում ձևավորվել էր արմենական տեղական իշխանություն՝ Արմեն երկրի անվան տակ, իր մայրաքաղաքով և իշխանավորներով: Սրանով աշխարհային պատմության սկզբնավորումը Հայկական լեռնաշխարհում հնագիտում էր և մ. թ. ա. VI դարից տեղափոխվում էր մ. թ. ա. VII դար: Ինչպես պարզվեց հետազայում, ժամանակագրական այս սահմանն էլ վերջնական չէր:

Բ. Պիոտրովսկու «Հայ ժողովրդի ծագման հարցի շուրջը» աշխատությունը և Գ. Ղափանցյանի՝ քիչ ուշ լույս տեսած «Հայասան հայերի բնօրրան» մենագրությունը հայ ժողովրդի ծագման պրոբլեմի հետագա մշակման երկար տարիների համար գիտական հուսալի հիմք հանդիսացան:

Ուրարտուի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրումը Բ. Պիոտրովսկուն պետք է նաև մղեր դեպի Հայաստանի և Անդրկովկասի հնագույն ժողովուրդների մշակույթները, որոնց հետազոտման արդյունքները ամփոփվեցին «Անդրկովկասի հնագիտություն» գրքի մեջ: Համալսարանական դասընթացների ձև ունեցող այս գիրքը ըստ էության երկրամասի հնագույն պատմության գիտական փոքր շարադրանքն է: Այս գրքում առավելագույնս զբաղվեցին Բ. Պիոտրովսկու գիտական ուժի առանձնահատկությունները, նրա աղբյուրագիտական խորը, իր ժամանակի համար փայտիչ գիտելիքները, հակիրճ, բայց գիտելի ձևակերպումներով հագեցված շարադրանքը, ընդհանրացման զարմանալի ունակությունները, լայն մտահորիզոնը:

Մեծ է Պիոտրովսկու դերը գիտական կարճրի՝ հնագետ-մասնագետների պատրաստման գործում, առավելագույնս Հայաստանում, որտեղ նրա ավանդը հնագիտության զարգացման մեջ նշանակալից է: Կարմիր բլուրի հնագիտական դպրոցն անցած մասնագետները աշխատում են հանրապետության գիտական և մանկավարժական տարբեր հաստատություններում:

1960-ական թթ. սկզբին Բ. Պիոտրովսկին նորից է վերադառնում Եգիպտական թեմատիկային, որին նա ձեռնարկել էր դեռևս ուսանողական տարիներին, կատարում է պեղումներ Եգիպտոսում, հրատարակում «Հին Նուբիա» աշխատությունը:

Գիտական աշխատանքին զուգահեռ Բ. Պիոտրովսկին զբաղվել է գիտական զննարկական գործունեությամբ: Նա երկար տարիներ եղել է Պետական էրմիտաժի գիտական գծով տեղակալ, ԽՍՀՄ ԳԱ հնագիտության ինստիտուտի լենինգրադյան բաժանմունքի վարիչ, լենինգրադի պետական համալսարանի Հին Արևելքի պատմության և բանասիրության ամբիոնի վարիչ, 1964 թ. սկսած անընդմեջ Բ. Բ. Պիոտրովսկին էրմիտաժի գիտական տնօրեն էր: Նրա ղեկավարությամբ էրմիտաժը նոր հաջողություններ ունեցավ գիտական և կուլտուր-լուսավորչական աշխատանքների բնագավառում: Այս նույն տարիներին էրմիտաժը դարձավ արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի խոշորագույն կենտրոն:

Տասնյակ տարիներ Բ. Բ. Պիոտրովսկին եղել է «Պատմա-բանասիրական հանդես» խմբագրական կոլեգիայի անդամ:

Բորիս Պիոտրովսկու հմայիլ կերպարը միշտ վառ կմնա նրան ճանաչողների, սերունդակիցների ու աշակերտների հիշողության մեջ:

Պատմ. գիտ. դոկտոր
Գ. Ա. ՏԻՐՈՒՅԱՆ

Г. А. ТИРАЦЯН

УРАРТУ И АРМЕНИЯ

(К вопросу о преемственности материальной культуры)

Раскопки Кармир-блур, которые ведутся почти три десятилетия под бессменным руководством Б. Б. Пиотровского, 60-летие которого отмечается в феврале 1968 года, ознаменовали не только начало нового этапа в археологическом изучении Урарту, но и подвели необходимую научную базу для изучения историко-культурных связей Урарту с другими цивилизациями—малоазийской, средиземноморской, сиро-месопотамской, иранской.

В свете новых данных, полученных при раскопках Кармир-блурского комплекса, а также благодаря развернувшимся на территории Советской Армении, а впоследствии и Турции, археологическим работам по исследованию урартских древностей, особое значение приобретает вопрос о преемственных связях между сменяющими друг друга на Армянском нагорье культурами—урартской и армянской.

Проследить преемственность возможно, учитывая определенный прогресс в деле изучения материальной культуры Армении послеурартского—ахеменидского и эллинистического периода. Значительное расширение фронта раскопок в последние годы создало благоприятные условия для работы по сопоставлению и сравнительному изучению материалов этих периодов со всеми вытекающими отсюда выводами.

Уже в прошлом отмечались некоторые точки соприкосновения двух культур в области строительного дела и архитектуры. Указывалось также на наметившиеся связи в деле металлообработки (торевтики). Новые раскопки на территории Коммагены выявили удивительные данные, указывающие на наглядную преемственность, существующую между некоторыми чертами материальной культуры эллинистического времени этой страны, связанной с Арменией разносторонними узами, и Урарту.

Рассмотрение всех этих вопросов в совокупности остается делом будущего. В данном случае можно остановиться на ряде примеров преемственности форм из области керамики, с привлечением также соответствующих изделий из металла и камня.

Выделение в этой связи некоторых характерных для урартской материальной культуры форм и установление их реплик в довольно точно датированном армянском материале поможет раскрытию интересного явления, несомненно имеющего большое культурно-историческое значение.

Изучение керамического материала Армении ахеменидского и эллинистического периодов позволяет выделить группу чаш и кубков четко

выработанной формы. Входящие в эту группу сосуды происходят из погребений V—IV вв. до н. э. Джрарата¹ (Разданский район), Цамакаберда² (Севанский район), Кармир-блур (город)³, Северной Армении⁴ (Ахтала), из погребения, по-видимому, эллинистического времени в Гарни⁵, из слоев ахеменидского и эллинистического времени в Гарни и Армавире, из раскопок крепости Ацаван⁶, а также из Западной Армении (серебряный кубок, найденный с другими предметами в V—IV вв. до н. э.)⁷.

К этой группе типологически примыкают такие же глиняные сосуды ранне- и позднеахеменидского времени из Триалети⁸, глиняный и металлический сосуды из Мингечаура⁹, глиняный сосуд из Сары-тепе (Казахский район)¹⁰, глиняные сосуды эллинистического времени из Ханла-ра (Кировабадская область)¹¹.

Чаши этой единой группы сосудов, сравнительно неглубокие, с плоско-округлым дном и профилированным, вогнутым во внутрь в средней части венчиком, имеют характерный выступ у перехода от дна к венчику (рис. 16, табл. I, 2).

Кубки же более глубокие, с полусферическим или округлым туловом, со сравнительно высоким раструбным венчиком и с таким же подчеркнутым переходом от тулова к венчику. Весь этот материал выявляет определенное сходство с аналогичными, но довольно малочисленными изделиями с территории самого Ирана ахеменидского времени¹².

Это сходство следует признать закономерным, учитывая общие для данных сосудов хронологические рамки, а также характерное для этого

¹ А. О. Минаканян, Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, Известия АН Арм. ССР, общественные науки (в дальнейшем Известия), 1961, № 8, стр. 76—77.

² Там же.

³ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаши, Ереван, 1961, стр. 144, рис. 68.

⁴ J. de Morgan, Mission scientifique au Caucase, т. I, Paris, 1889, рис. 1.

⁵ А. О. Минаканян, Г. А. Тирацян, ук. соч., стр. 77, табл. 7. III (левый).

⁶ Г. А. Тирацян, Раскопки крепости Ацаван в 1962 г., Известия, 1963, № 12, стр. 105 (на арм. яз.).

⁷ O. M. Dalton, The treasure of Oxus, London, 1927, рис. 72.

⁸ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стр. 31, 42, табл. IV, XV.

⁹ И. В. Минкевич-Мустафаева, О раскопках в Мингечауре, Материальная культура Азербайджана, т. I, табл. VI, № 8; История Азербайджана, том I, Баку, 1958, стр. 22.

¹⁰ И. Нариманов, Находки баз колонн V—IV вв. до н. э. в Азербайджане, Советская Археология (в дальнейшем С. А.), 1960, № 4, рис. 11.

¹¹ Раскопки Г. О. Розендорфа, Отчеты Археологической комиссии 1903 г., стр. 92—99; А. Спичин, Некоторые закавказские могильники, Известия Археологической комиссии, выпуск 29-ый, 1909, рис. 64, 65; Я. И. Гуммель, Археологические очерки, Баку, 1940, рис. 6.

Совершенно близкие по форме сосуды были найдены также во Фригии (Гордион) в слое V в. до н. э. См. R. Young, The 1961 campaign at Gordion, American Journal of Archaeology, т. 66, № 2, 1962, таб. 41, 1a, b.

¹² E. Schmidt, Persepolis, II, Chicago, 1957, таб. 68,1 и 89,8.

времени оживление связи между Армянским нагорьем и Ираном. Однако, как нам кажется, эти общие черты не могут дать удовлетворительного объяснения о генезисе этих готовых форм в Армении в рассматриваемое время.

Между тем, привлечение урартского материала, особенно накопившегося за последние годы, может с наглядностью показать урартские истоки этой, как видно из вышесказанного, ведущей для материальной культуры Армении и Закавказья формы.

На самом деле, раскопки Кармир-блур выявили несколько видов чаш и блюд, среди которых заслуживают особого внимания чаши с профилированным низким венчиком, округло-плоским дном и характерным перехватом¹³. (Рис. 1а, табл. I, 1).

Эти краснолощенные изделия, явно урартского происхождения, могут быть со всем основанием признаны предшествующими формами для сходных сосудов Армении послеурартского времени.

Такие же краснолощенные чашечки известны из Аринберда¹⁴, погребений урартского времени на территории городов Еревана¹⁵, Армавира и Нор Армавира¹⁶.

В раскопках Кармир-блур были найдены также несколько металлических чаш с округлым дном и косо поставленными венчиками¹⁷, кстати, выявляющие поразительное сходство с сосудами ахеменидского времени, представленных на Персепольских рельефах¹⁸.

Наряду с чашами, в Кармир-блуре были найдены также и металлические кубки, сравнительно глубокие, с полусферическим туловом и расширяющимся венчиком¹⁹.

Нет никакого сомнения, что все эти типологически однородные формы, выработанные в урартской керамике и торовитике, безусловно, находятся в тесном взаимодействии с материальной культурой Ассирии²⁰ и

¹³ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 183; его же, Кармир-блур, I, Ереван, 1950, стр. 35; его же, Ванское царство, М.—Л., 1959, стр. 193; А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, ук. соч., табл. 7, 1 (левый); А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, рис. 56.

См. также фонды Государственного исторического музея Армении (в дальнейшем ИМА), например, № 2205/47.

¹⁴ С. А. Есаян, Каталог археологических предметов, II, Ереван, 1967, табл. XVIII, 7, 8.

¹⁵ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, табл. XXIII, 13, 14.

¹⁶ А. А. Мартиросян, Раскопки Аргштихинили, Советская Археология, 1967, № 4, рис. 5.

¹⁷ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, рис. 34; Г. А. Тирацян, Урартская цивилизация и ахеменидский Иран, Историко-филологический журнал (далее ИФЖ), 1964, № 2 (на арм. яз.), табл. 1, 3.

¹⁸ Г. А. Тирацян, ук. соч., стр. 159, табл. 1, 3, 4.

¹⁹ Там же, стр. 159, табл. 1, 3, 4.

²⁰ M. Mallowan, The treasures of Assurnasirpal II, The Illustrated London News, July, 29, 1950, рис. 7, 8.

имеют решающее значение при изучении основ происхождения некоторых керамических и металлических форм древней Армении.

Из археологических памятников Армении ахеменидского и эллинистического времен выявлена каменная посуда в виде чаши на расширяющейся книзу ножке (рис. 26, табл. I, 4).

Два цельных сосуда имеются из Гехадира (Котайкский район) и из Нагорного Карабаха (высота обонх 8 см, диаметр чаш 14,5 и 16 см)²¹.

Многочисленные фрагменты таких сосудов были найдены в Гарни, Армавире, Ацаване, Севане²². Изготовлены они из камня (конгломерат, порфирит?) синевато-серого цвета, часто с черными крапинками. Хотя эти сосуды отличаются между собой, по характеру закраин у них общие формы. Чашевидное тулово этих вазообразных сосудов не очень глубокое и имеет снаружи плавно-вогнутые очертания. Ножки, как правило, не очень высокие, но широкие у основания, что, надо полагать, связано с необходимостью придать сосудам большую устойчивость. Внутри, снизу, ножки имеют выскобленное конусовидное углубление. Стенки чаш и ножек сглажены и полированы. Их широкое распространение, главным образом в слоях поселений, не исключает возможности их применения в быту («Obstschalen»).

Присутствие этих сосудов, вернее их обломков, в слоях ахеменидского и эллинистического периодов позволяет датировать их V—I вв. до н. э. Гехадирский сосуд найден в саркофаге, относящемся к могильнику позднеахеменидского, а вернее раннеэллинистического периода, о чем свидетельствует также найденная в одном из погребений монета Александра Македонского. Имеющиеся параллели рассматриваемых сосудов в Иране (главным образом Персеполь), Сирии, Северной Индии (Таксила)²³, а также в греческом мире²⁴, в основном подкрепляют предложенную датировку.

Ознакомление с урартской керамикой, с ее ведущими формами, делает очень вероятным предположение об урартском типологическом происхождении, имеющем столь широкое распространение в древней Армении вышеупомянутых вазообразных сосудов.

Правда, древнейшие прототипы данной формы ведут нас во II тысячелетие и даже в более ранние времена, а ареал их распространения охватывает широкие территории Передней Азии и Египта. Самые ранние образцы известны нам по раскопкам Тепе-Гиссара в Иране²⁵ и Тепе-

²¹ Ж. Д. Х а ч а т р я н, Археологические находки в Гехадире, Вестник общественных наук (в дальнейшем Вестник), 1966, № 1, рис. 2 и 3.

²² Ж. Д. Х а ч а т р я н, ук. соч., стр. 84—87; Г. А. Т и р а н я н, Раскопки крепости Ацаван в 1962 г., Известия, 1963, № 12, рис. 4.

²³ Ж. Д. Х а ч а т р я н, ук. соч., стр. 86.

²⁴ Б. Ф а р м а к о в с к и й, Раскопки в Ольвии, Известия Археологической комиссии, рис. 75, стр. 134; L. S h e a r, The American excavations in the Athenian Agora, Hesperia, 1910, т. IX, № 3, рис. 9.

²⁵ L. V a n d e n B e r g h e, Archéologie de l'Iran ancien, Leiden, 1959, таб. X, XI.

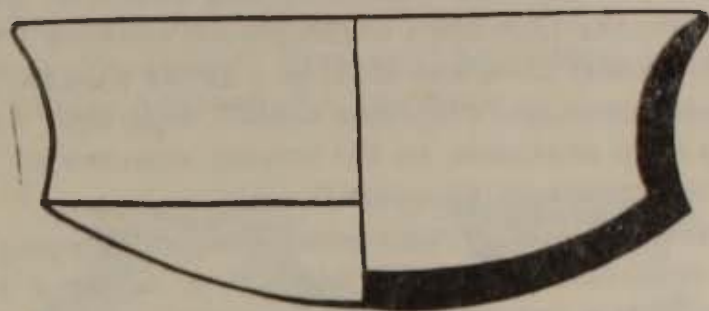
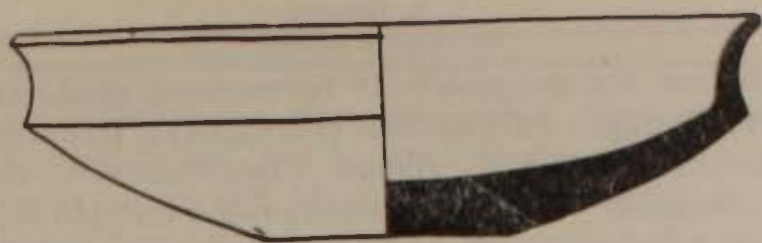

Рис. 1а, б.

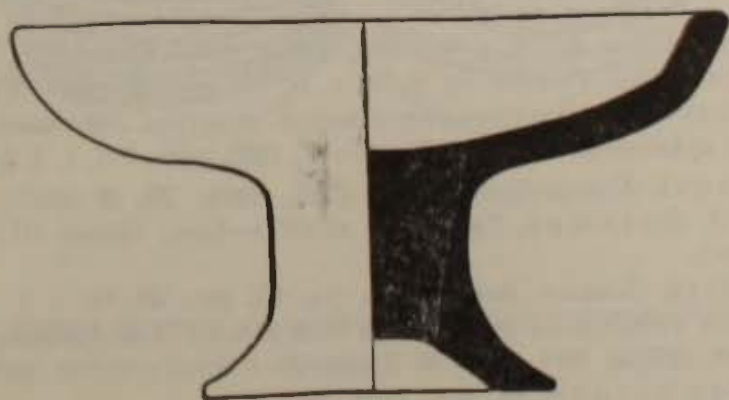
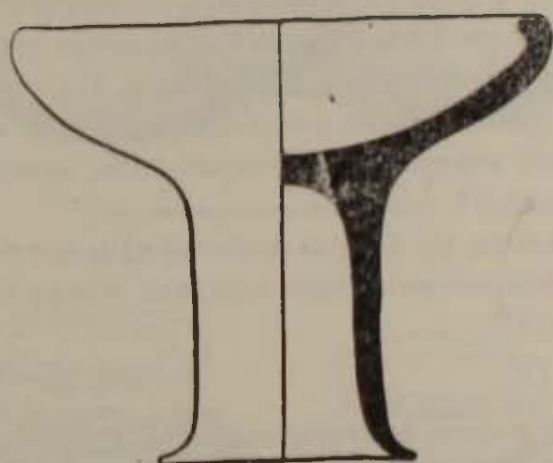

Рис. 2а, б.

Гавра в Северной Месопотамии²⁶. II тысячелетие представлено находками из Египта²⁷, Сирии и Палестины (Рас-Шамра, Иерихо)²⁸, Северной Месопотамии (Тел-Халаф)²⁹, Ирана (Тепе-Сналк)³⁰, Средней Азии (Маргиана-Тахирбай)³¹. Примеры вазообразных сосудов первой половины I тысячелетия можно найти в Малой Азии, в ее западных частях (Сарды, Эфес, Кусура)³² и внутренних областях (Фригия—Гордион)³³.

Каменная ваза на ножке с клинописной надписью известна из северо-западного Ирана (Хасанлу) и датируется началом I тысячелетия³⁴. Отсюда же происходит глиняная ваза, но с двумя ручками, расположенными по противоположным сторонам чаши³⁵. Фрагмент каменной чаши с профилированным венчиком, но без ножки, известен из Зивие и датируется позднеассирийским временем³⁶.

Тем не менее, самые многочисленные находки интересующих нас сосудов первой половины I тысячелетия до н. э. имеются на Армянском нагорье и относятся к урартскому времени, что говорит об основательном внедрении этой переднеазиатской, по всей вероятности, формы в материнской культуре Урарту. О том, как прочно была усвоена эта форма в урартской керамике, говорят многочисленные находки—в самой столице, а также расположенных на окраинах городов—как цельных образцов, так и фрагментов (рис. 2 а, табл. 1, 3).

Еще Леман-Гаупт выделил в отдельную группу специфической формы часть урартской керамики из Топрах-кале, включив в нее чашу на высокой полой ножке³⁷.

Во время раскопок на Топрах-кале, предпринятых уже в последние годы турецкими археологами, была найдена ножка вазообразного краснотерятого сосуда³⁸.

²⁶ A. Tobler, Excavations at Tepe Gawra, т. II, Philadelphia, 1950, № 400.

²⁷ W. Hayes, The Scepter of Egypt, т. I, Cambridge, 1953, рис. 236.

²⁸ Cl. Schaeffer, Les fouilles de Ras-Shamra, Syria, 1938, т. XIX, 3, табл. XX, 4; M. Meurdrac, рец. на J. Garstang, Jerico city and Necropolis, Syria, XIV, 3, 4, 1933, рис. 1, стр. 444.

²⁹ B. Hrouda, Tell. Halaf, т. IV, 1962, Berlin, табл. 63, 2.

³⁰ R. Ghirshman, Fouilles de Sialk, т. II, Paris, 1939, табл. XVI, 8.

³¹ В. М. Массон, Древнеземледельческая культура Маргианы, Материалы и исследования по археологии СССР, № 73, М.—Л., 1959, табл. VII, 1, 3, 5, табл. X, 4.

³² H. Bossert, Altanatolien, Berlin, 1940, табл. 20, № 124(9), стр. 20, табл. № 189, стр. 32; H. Goldman, Excavation at Güzlu-Kule, Tarsus, III, Princeton, 1963, табл. 109 (№ 1631).

³³ G. A. Körte, Gordion, Berlin, 1924, стр. 66, рис. 40—41.

³⁴ R. Dyson, Problems of protohistoric Iran as seen from Hasanlu, Journal of Near Eastern Studies, т. XXIV, July, 1965, № 3, рис. 8.

³⁵ L. Vanden Berghe, ук. соч., табл. 146, в.

³⁶ R. Dyson, Zivije, Expedition, 1963, т. 5, № 3, стр. 36.

³⁷ C. F. Lehman Haupt, Armenien einst u. jetzt, т. II, 2, Berlin, Leipzig, 1931, стр. 567.

³⁸ B. Ögün, Kurze Geschichte der Ausgrabungen in Van und die Türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprak-Kale, 1959. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, т. III, 2, 1961, тб. IV, 4.

Несколько вазообразных цельных сосудов было найдено во время раскопок в Кармир-блуре. Два из них на высоких полых ножках происходят из самой цитадели³⁹. По небрежному качеству лощения видно, что сосуды могли быть изготовлены на месте. Третий сосуд, краснолощенный, на низкой ножке, происходит из городских кварталов и был, вероятно, привезен из центра государства⁴⁰.

Почти целый вазообразный сосуд происходит из погребения урартского времени в Мецаморе⁴¹. Наконец, фрагменты таких же сосудов известны нам из Нор Армавира⁴² и Армавира.

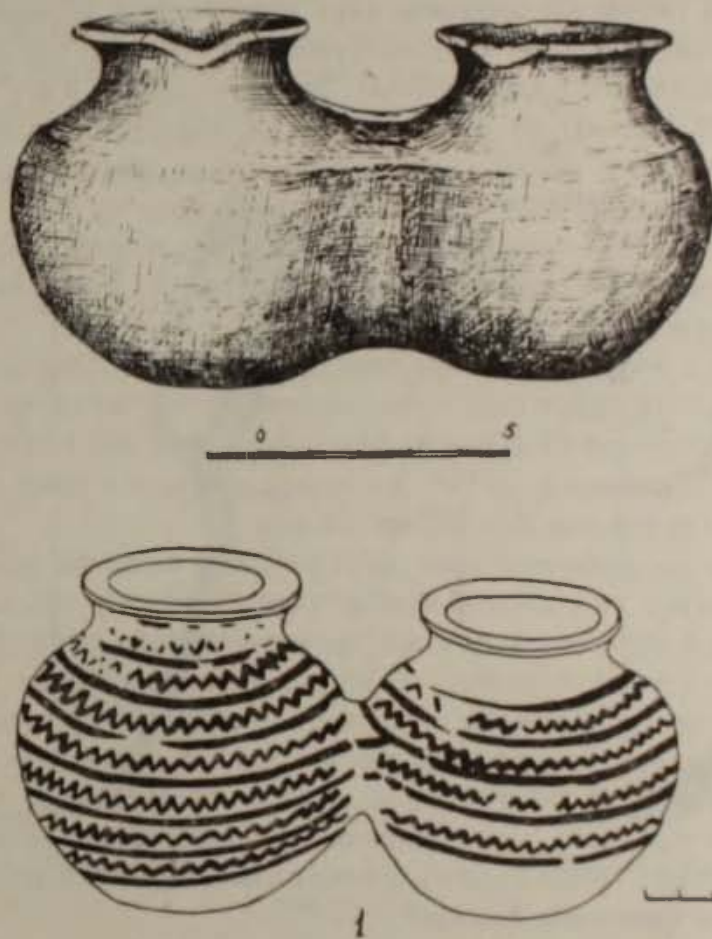

Рис. 3а, б.

Наличие целой группы глиняных краснолощенных сосудов с четко выработанными очертаниями говорит о том, что перед нами одна из

³⁹ См. фонды ИМА, № 2204/59 и 60.

⁴⁰ В. С. Сорокин, Раскопки древнего поселения, см. Кармир-блур, II. Ереван, 1952, рис. 45.

⁴¹ Материалы готовятся к изданию Э. В. Ханзадян.

⁴² А. А. Мартirosян, Раскопки Аргиштихинили, С. А., 1967, № 4, рис. 5 (нижний ряд справа).

характерных форм урартской керамики. Эта форма, как видно на примере археологических находок, могла передаваться армянам, найдя свое воплощение, однако, в камне⁴³.

В ходе археологического изучения городских кварталов Тейшебаини, развернувшегося параллельно с раскопками кармир-блурского холма, еще в 1948 году были найдены первые погребения послеурартского времени, устроенные в развалинах городских жилищ (раскопки А. А. Ваймана). С погребениями этого же времени встретился в 1956—1958 гг. А. А. Мартиросян, продолжавший изучение Тейшебаини. В одном из них, построенном кстати из камня урартских жилищ, оказался сосуд, представляющий собой комбинацию двух шаровидных горшков, покрытый слоем красноватого ангоба, на который была нанесена роспись из чередующихся прямых и волнообразных линий красного и коричневого цвета⁴⁴ (рис. 36, табл. II, 2). Уже тот факт, что сосуд происходит из погребения, устроенного на развалинах урартского города, свидетельствует о его послеурартской дате. Анализ сопутствующего ему погребального инвентаря выявляет определенные связи с правильно датировемыми вещами Джраратского погребения, указывающие на V—IV вв. до н. э. как на самую вероятную дату сосуда.

Характер росписи двойного сосуда также указывает на послеурартское время, о чем могут свидетельствовать некоторые сходные узоры, выполненные росписью на кубке из Армавира⁴⁵, фляжке из Гехадира и кувшинчике, хранящемся в ИМА⁴⁶, которые датируются даже несколько более поздним временем, IV—III вв. до н. э.

Роспись рассматриваемого сосуда можно было бы привести в формальную связь с украшенной волнистыми линиями и прямыми полосками ионийской керамикой того же времени, однако упомянутые мотивы не являются специфическими только для керамики Ионии VI—IV вв. до н. э. и встречаются и раньше, и позже⁴⁷. Двойной сосуд раннеармянского времени, типа так называемых сообщающихся, явно напоминает более древние образцы. И действительно, тождественные по форме сосуды встречаются довольно часто именно в урартской керамике⁴⁸ (рис. 3а, табл. II, 1). Еще Леман-Гаупт обратил внимание на эти краснолощенные сосуды специфической формы⁴⁹.

⁴³ Каменная посуда известна была и урартам, однако еще не засвидетельствованы каменные чаши на ножках. Пока что известны каменные чаши и блюда без ножек. (См., например, Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, Ереван, 1955, рис. 6).

⁴⁴ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ереван, 1961, рис. 66.

⁴⁵ Г. А. Тиранян, О расписной керамике древней Армении (VI в. до н. э.), ИФЖ, 1965, № 3, табл. 1, 4.

⁴⁶ Ж. Д. Хачатрян, Некоторые образцы цветной керамики, найденные в Армении, ИФЖ, 1966, № 1, табл. I, 1, 2.

⁴⁷ Г. А. Тиранян, ук. соч., стр. 274, 276.

⁴⁸ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, стр. 141—142, рис. 66.

⁴⁹ С. F. Lehman-Haupt, ук. соч., стр. 559—587; его же, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens, Mesopotamiens*, Göttingen, 1907, стр. 109—120.

Среди разнообразного керамического материала Кармир-блур также выделяются двойные сообщающиеся сосуды, покрытые красным ангобом⁵⁰. Один из них особенно совпадает по форме с вышеописанным сосудом из погребения раннеармянского времени. Интересно отметить, что такие же сосуды встречаются в древнейшей местной керамике Армении, например в Азатаване⁵¹.

Назначение двойных, сообщающихся сосудов не совсем ясно: один из таких сосудов Кармир-блур был наполнен семенами миндаля⁵².

Одной из характерных форм керамики Армении послеурартского, главным образом ахеменидского, времени следует считать высокие сосуды с двумя ручками (рис. 4б, табл. II, 4). Такой сосуд был найден в одном из погребений послеурартского времени, принадлежавший, по всей видимости, жителям раннеармянского поселения, возникшего по соседству с развалинами Тейшебани⁵³.

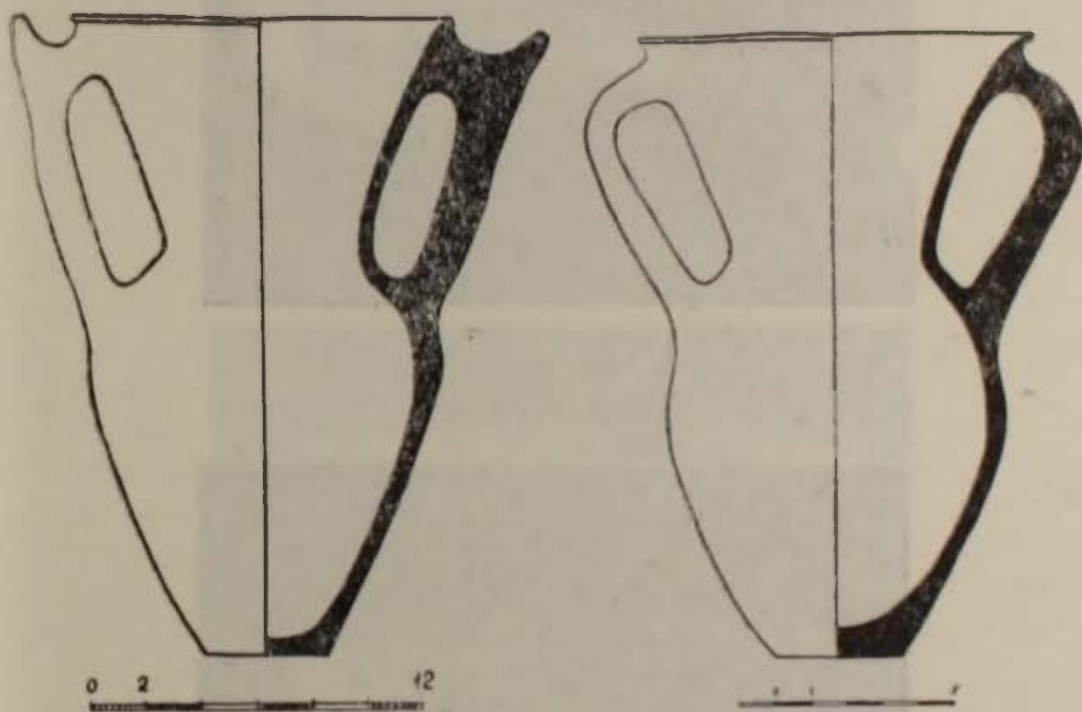

Рис. 4а, б.

Это был красноглиняный сосуд вытянутых пропорций, покрытый слоем ангоба светло-коричневого оттенка, с несколько поврежденным венчиком и одной из ручек. Он имеет узкое плоское дно, равномерно расширяющееся тулово, верхняя часть которого образована крутыми плечиками, переходящими в очень высокий раструбообразный венчик.

⁵⁰ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 183; его же, Кармир-блур, I, стр. 35; его же, Ванское царство, стр. 193; А. А. Мартиросян, ук. соч., рис. 66.

⁵¹ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 184.

⁵² Там же, стр. 184.

⁵³ А. А. Мартиросян, ук. соч., стр. 139—140, рис. 140.

Сосуд датируется V—IV вв. на основе данных как самого погребения, так и могильника, в которое это погребение входит. Особенно следует учесть точные аналогии, которые находит рассматриваемый сосуд на рельефах из Персеполя⁵⁴, а также среди металлических однотипных сосудов ахеменидского времени, происходящих из случайных находок или раскопок⁵⁵.

Сходный по форме двуручный сосуд из глины бело-желтоватого цвета, с тонким высококачественным черепком известен нам из Двина⁵⁶.

Табл. I, 1

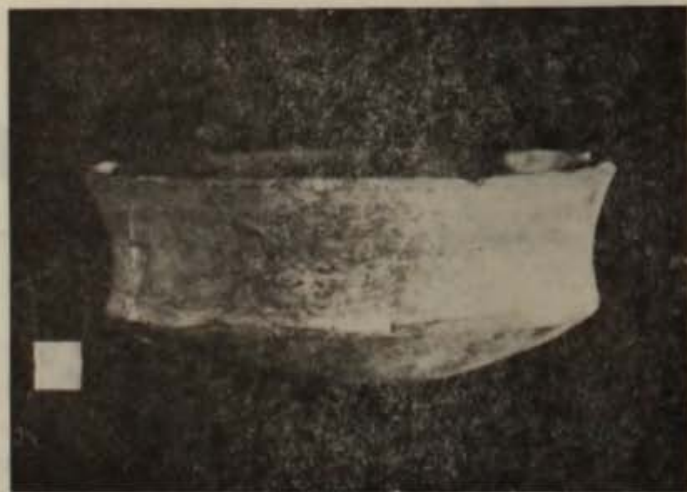

Табл. I, 2.

⁵⁴ E. Schmidt, *Persepolis, I*, Chicago, 1953, табл. 29 A и B.

⁵⁵ P. Amandry, *Traité de céramique achéménide*, *Die antike Kunst*, № 2, 1959.

⁵⁶ Хранится в музее при Двинской археологической базе.

Табл. I, 3.

Табл. I, 4.

Поразительное сходство черепка с позднесредневековыми сосудами не позволяет пока высказаться более определенно об этом сосуде, форма которого очень характерна для ахеменидского времени.

В ИМА хранится однотипный с вышерассмотренными светлоангобированный сосуд, но более приземистый⁵⁷. Не исключена возможность, что перед нами вариант более позднего, эллинистического времени.

⁵⁷ Ж. Д. Х а ч а т р я н. Материальная культура древней Армении, автореферат канд. диссертации. Ереван, 1966, стр. 10.

На рельефах Персеполя, наконец, в руках армян-данников изображен металлический сосуд, совпадающий по своей форме с вышеупомянутыми глиняными сосудами, особенно с найденным на территории Тейшебаини⁵⁸. Высеченный в камне сосуд, все детали которого, в том числе и зооморфные ручки, переданы с поразительной точностью⁵⁹, является прекрасным образцом тореvтики ахеменидского времени. В свете новых данных по керамике Армении, а также, как увидим ниже, и Урарту, он может найти свое место в материальной культуре древней Армении.

Рассматриваемой формы сосуда имели широкое распространение.

Табл. II, 1.

Табл. II, 2.

⁵⁸ А. А. Мартиросян, ук. соч., рис. 140.

⁵⁹ E. Schmidt, ук. соч., табл. 29 А и В; Р. Аманду, ук. соч., табл. 20, 1.

Табл. II, 3.

Табл. II, 4.

Керамические образцы известны нам с территории Малой Азии (Алишарский холм)⁶⁰—на западе, и из Мингечаура⁶¹—на востоке.

Изучение персепольских рельефов, а также раздобытых раскопками или найденных случайно металлических сходных сосудов указывает на территорию Мидии, Сирии, Балканского полуострова, Северного Причерноморья как на ареал распространения в ахеменидское время.

Рассматривая вопрос о генезисе этой группы сосудов чрезвычайно выработанной формы, П. Амандри указывает в основном на ассирийские образцы, действительно имеющие сходные очертания, но лишенные ручек, некоторые детали которых, на сосудах ахеменидского времени, Амандри возводит к иранскому материалу⁶².

Следует напомнить, что ранние прототипы двуручных высоких сосудов засвидетельствованы археологически во II тысячелетии до н. э. в Иране (Тепе-Сналк)⁶³ и Малой Азии (Алача-уюк)⁶⁴. Однако эти разрозненные находки, указывающие лишь на глубокую древность данного

⁶⁰ H. H. von der Osten, *The Altshar Hüyük, season of 1930—32, part III*, Chicago, стр. 39—40, рис. 47—48.

⁶¹ Т. И. Голубкина, *О зооморфной керамике из Мингечаура*, Материальная культура Азербайджана, II, Баку, 1951, рис. 15, 16.

⁶² P. Amandry, *ук. соч.*, стр. 38—39.

⁶³ R. Ghirshman, *Fouilles de Stalk*, т. II, Paris, 1939, табл. IV, № 1—2.

⁶⁴ E. Akurgal, M. Hirmer, *The art of the Hittites*, New York, табл. III (средний сосуд).

типа и на довольно широкое его распространение, не могут идти в сравнение с обильным материалом урартского происхождения.

Только сравнительно недавнее обнаружение урартских сосудов рассматриваемого типа (рис. 4а, табл. II, 3) может объяснить их незаслуженное игнорирование при рассмотрении вопросов генезиса данной формы как в Передней Азии, так и на Армянском нагорье.

Еще в середине 50-х годов в одном из помещений Кармир-блур был найден двуручный краснолощенный сосуд, который был признан в качестве приемлемого прототипа для раннеармянских сосудов данной формы⁶⁵.

Раскопки на Аришберде выявили многочисленные сходные сосуды, целые или в обломках, с ручками, имеющими в верхней части вертикальные выступы-шпы, представляющие собой, вероятно, предельно стилизованные примеры зооморфных ручек⁶⁶.

Прекрасный краснолощенный сосуд с ярко выраженными очертаниями, найденный в урартском здании города Тейшебаини⁶⁷, может служить убедительным прототипом не только для армянских, но и для иранских сходных сосудов, хотя при выработке последних очень вероятно участие и ассирийской материальной культуры. Дальнейшие находки подобных сосудов в Армавире (1966 г.) и в Нор Армавире⁶⁸ подтвердили предположение о том, что это одна из ведущих форм урартской керамики, перенятая армянами и претворенной ими не только в глине, но и в металле.

Как нам кажется, анализ вышеприведенного материала показал, как некоторые ведущие формы керамики и торевтики Армении ахеменидского и эллинистического времен со всей очевидностью восходят к урартским прототипам.

Дальнейшее расширение круга сопоставления может увеличить примеры типологической общности, что должно привести к последовательному раскрытию новых, интересных аспектов генетической связи между двумя культурами—урартской и армянской.

⁶⁵ Г. А. Тиранян, Опыт периодизации материальной культуры древней Армении, Известия, 1957, № 2, стр. 81.

⁶⁶ Г. А. Тиранян, Урартская цивилизация и ахеменидский Иран, ИФЖ, 1964, № 2, табл. II, 1, стр. 162; С. А. Есаян, ук. соч., табл. XXIII, 7, табл. XXVII, 2, 3.

⁶⁷ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, рис. 103.

⁶⁸ А. А. Мартиросян, Раскопки Аргистихинили, С. А., 1967, № 4, стр. 229.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՒՆԱԶԱՐԴ ԽԵՑԵՂԵՆ

(Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի պատահական գտնուածքից)

Գ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ

Տարիների ընթացքում Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում (ՀՊԹ) և, մասամբ, Վրաստանի թանգարանում գոյացել է պատահական գտնուածքի՝ գունազարդ կավանոթների մի հավաքածու, որի թվադրումը որոշակի դժվարությունների էր հանդիպում անցյալում։ Սովետական Հայաստանի մի շարք վայրերում (Դառնի, Արմավիր, Դվին) վերջին տարիների սիստեմատիկ պեղումների շնորհիվ հայտարարված ուշագրավ նյութերը, ինչպես նաև այդ կապակցությամբ արված շերտադրական դիտողությունները հնարավորություն են ընձեռում նոր տեսանկյունից մոտենալու վերահիշյալ իրերին։

Մինչև 1956 թ. Դառնի ամրոցի տերիտորիայում հայտնաբերվել էին գոտեզարդ խեցեղենի բեկորներ, որոնք նմանեցվեցին Ղրիմի Խերսոնես քաղաքի հելլենիստական նույնատիպ խեցեղենին¹։ 1957 թ. Դառնիի ամրոցի պարսպի ներսից, մեծ խորության վրա հայտնաբերվեցին մի մեծ, հաստափոր, գունազարդ անոթի բեկորներ, որոնք ըստ Բ. Ն. Առաքելյանի ն. մ. թ. III—II դարերից են։

1960 թ. Հացալանում պեղումներ սկսելուց ի վեր, գունազարդ խեցեղենը ուշադրության կենտրոնում էր, և դա հնարավորություն տվեց անցկացնել այդ նյութերի՝ հելլենիստական նշանավոր կենտրոնների խեցեղենի հետ ունեցած առաջին ղուգահեռները²։ Գունազարդ կավանոթներ սկսեցին երևան գալ 1962 թ. Արմավիրում և վերջին տարիներս Դառնիի³ պեղումների ընթացքում։ Այս նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս վերաթվագրել և արժեքավորել պատահական գտնուածքի շնորհիվ ի հայտ եկած գունազարդ խեցեղենը՝ որից մինչև այժմ ծանոթ են մոտ երկու տասնյակի հասնող տմրեղչական կավանոթներ և մեծ ու փոքր բեկորներ։

№ 556—17 անոթը բերված է էջմիածնի թանգարանից և ՀՊԹ-ի մայր մատյանում գրանցված է որպես Կարմիր վաճառի տիպի խեցեղեն (չափերը՝ բարձրությունը 13 սմ, ամենալայն տրամագիծը 12 սմ) (Տախտակ, I, 3)։ Անոթը առանց կանթի է, հաստափոր, համալսափորեն դեպի վեր նեղացող պատերով, որոնք անցնում են դեպի վիզը և դուրս ծավոլ շուրթերը։ Հատակի մասում այն ցածր, կլոր ոտք ունի։ Անոթը պատրաստված է դուրզի վրա, նրբախեցի է՝ խմորը մարում, թրծված բարձր որակով։ Արտաքինից անոթի մակերեսը պատած է օխրագույն անգորով, որի վրա սրճագույն զարդեր են արված։ Իրանի ամենալայն մասով շորս ղուգահեռ գոտիներ են անցնում։ Նման գոտիներ կան նաև անոթի վերին մասում, վզի և շրթի վրա։ Գոտիների միջև ընկած տարածության վրա, սխեմատիզացիայի ենթարկված, այծերի և մի փոքր կենդանու երթ է պատկերված։ Առաջին հայացքից անոթը նման է հելլենիստական ժամանակի խեցեղենի, բայց մոտիկից ծանոթանալով տեսնում ենք, որ այն իր յուրահատուկ ձևով և այծակերպ զարդերով հարազատ է խեցեղործության ավելի վաղ շրջափուլերին։ Փոքր Ասիայի հնագույն նյութերը այս տեսակետից հարցին չեն զղնում, քանի որ կավանոթների ձևերը միանգամայն տարբեր են

¹ Г. А. Тирацян, Материальная культура Армении первых веков н. э. по данным некрополя и бани в Гарни, Л., 1956 (рукопись), էջ 148։

² Գ. Տիրացյան, Հացալան ամրոցի 1961 թ. պեղումները, «Տեղեկագիր», 1962 թ. № 11, էջ 83—84, նկ. 5, նույնի «Հացալան ամրոցի 1962 թ. պեղումները», «Տեղեկագիր», 1963, № 12, էջ 106—108, նկ. 5։

³ Г. А. Тирацян, О расписной керамике Древней Армении, «Историко-филологический журнал», 1965, № 3, էջ 265—280։

(էդեյական և խեթական տիպեր), իսկ նման զարդեր (այծեր) հանդիպում են խիստ ոճավորված տեսքով (փոյուզիական գունազարդ խեցեղեն)։

Շատ ավելի արդյունավետ է, սակայն, Իրանական սարահարթի գունազարդ խեցեղենի հուշակավոր կենտրոնների՝ Թեփե Սիալիի, Թեփե Գիլանի, Շոշի (Սուզա) նյութերի ուսումնասիրումը՝ ճիշտ է, այստեղ ևս հարուստ նման ձևեր չեն հանդիպում. բայց այծերից կազմված գոտիները համատարած են, թեպետ որոշակի տարբերություններ կան այծերի վերարտադրման մեջ, Այնուամենայնիվ կարևոր է, որ նշված կենտրոնների կավանոթների մեջ հանդիպում են բարակ խեցիով, ամեն տեսակի գոտիներով զարդարված նմուշներ, որոնք հուշում են, Իրանի էնեոլիթյան և բրոնզեդարյան խեցեղենի որոշակի աղբյուրների մասին տվյալ անոթի հետ։

Հետաքրքիր են տիպաբանական նմանությունները, որոնք կարելի է հաստատել այս անոթի և Իրանի այլ կենտրոնից հայտարարված խեցեղենի միջև։ Այսպես, օրինակ, Ուրմիայի լճից ոչ հեռու, Ուշնույի բարձունքում գտնվել է հնագույն շերտերին վերաբերող մի անոթ, հատակին ոտք, որը իր ընդհանուր ձևով բավականին նման է Թանգարանի օրինակին⁴։ Քիչ պակաս նման, բայց նույն տիպի անոթ գտնվել է Մաույիլ-բակում՝ Լուրիստանում⁵։ Նույն Լուրիստանից հայտնի է հետաքրքիր զուգահեռ՝ ընդհանուր գծերով նման, բայց քիչ ավելի ցածրահոր՝

Այս բոլորից հետո պարզ է, որ քննության առնված կավանոթը վերաբերվում է նախահելլենիստական մի հնագույն ժամանակաշրջանի (հավանաբար II հազ.) և ուրոշակի աղբյուրներ ունի Իրանական սարահարթի գունազարդ խեցեղենի հետ։

N 2129/157 և N 777/11 անոթները բերված են Արմավիրից (տախտակ 1, 1,2 և նկ. 1,2), Առաջինը հրատարակել է Ս. Տեր-Հակոբյանը, որը տիղեկացնում է, որ այն գտել են Արմավիր-բլուրի շրջակայքի բնակիչները⁶։ Մի ուրիշ, ավելի չքեղ անոթ, պահվելիս է եղել Ղուրդուզուլիում (այժմ Արմավիր), բայց չի հաջողվել իհայտ բերել։ Հրատարակված անոթը բարձր է, տափակ հատակով և աստիճանաբար լայնացող պատերով, որոնք անցնում են կարճ վզին և դեպի դուրս թեքվող ցածր շրթերին (չափերը՝ 21×11 սմ)։ Այն ունի, հաստ պատեր, պատրաստված է ոչ անբան մաքուր կավից և անհամաչափ է թրծված։ Անոթը ծանր, զանգվածային է և աչքի է ընկնում իր գունազարդերով։ Նրա ամբողջ մակերեսը արտաքինից, ինչպես նաև շրթի և վզի մի մասը ներսից, ծածկված է մուգ կարմիր ներկի թանձր շերտով, որը լավ փայլեցված է։ Ուսերի վրա, նույն որակի, դեղին գույնի զուգահեռ երեք նեղ հորիզոնական գոտիներ են արված, որոնցից դեպի ներքև եռանկյունիներ են իջնում։ Նրանց միջև ընկած կարմիր գույնի տարածությունները, ըստ երևույթին, կազմում են լուսուսի ծաղկի լայն, սրածայր պսակաթերթիկներ։

Երկրորդ անոթը ավելի երկարածիք է, նեղ ու բարձր վզով (չափերը՝ 24×11 սմ)։ Նույնպես ծածկված է մուգ կարմիր ներկով, բայց ավելի ցածրորակ։ Հորիզոնական զուգահեռ գոտիները, ինչպես և տերևանման զարդերի միջև ընկած տարածությունները սպիտակավուն գույնով են արված, որից քիչ բան է պահպանվել։

Հետաքրքիր է նշել, որ Վրաստանի պատմական Թանգարանում, Ուլարովների Արմավիր-բլուրի պեղումների նյութերի շարքում, պահվում է մի հաստապատ, զանգվածային անոթ՝ ուսերը և շուրթը վնասված։ Սակայն անոթի պահպանված մասն էլ բավական է, որպեսզի այն դասվի վերահիշյալների շարքին։ Սա նույնպես բարձր է և ունի տափակ հատակ՝ աստիճանաբար դեպի վերև լայնացող պատերով (չափերը՝ 21,5×12,5 սմ)։ Կավը ավազախառն է, նույնիսկ, մանր քարեր է պարունակում, իսկ թրծումը՝ անբավարար։ Հետաքրքիր է նշել, որ անոթի վրա ներկի ոչ մի հետք չի երևում։ Հնարավոր է, որ այն գունազարդված չի եղել։ Այս հանգամանքը ընդգծում է նրա նշանակությունը նման անոթների գունազարդ խմբի ուսումնասիրության համար, քանի որ այդօրինակ հասարակ կավանոթների առկայությունը կարող է ամբողջ խմբի տեղական ծագման օգտին խոսել։

Նման անոթների ճիշտ թվադրումը բավականին դժվար է։ Պետք է խոստովանել, որ, ընդհանուր առմամբ, սրանց ձևը հիմարեկյան է, թերևս ուրարտական ծագմամբ։ Սակայն ուրարտական խեցեղենը ծանոթ է և նրա մեջ կարող են հանդիպել միայն հեռավոր նմանություն ունեցող

⁴ A. Stein, Old routes of Western Iran, London, 1940, Տխտ. XXI, 1, էջ 247,

⁵ Նույն աշխ., տխտ. XVII, 9, էջ 297,

⁶ R. Ghirshman, Arte dell' Iran presasante, Le civiltà dell' Oriente, vol. IV Roma, 1962, էջ 362,

⁷ Ս. Տեր-Հակոբյան, Արմավիր երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը, Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության, Երևան, 1935, էջ 149, նկ. 2,

⁸ Տե՛ս Վրաստանի Թանգարանի ֆոնդերը, № 2932,

ներ. էլ չենք ասում նման գունազարդման մասին, որը ծանոթ չէ Ուբարտուի վարպետներին: Դիշտ է, եթե հաշվի չառնենք հին նգիպտոսը, որի խեցեղենը, հատկապես հնագույնը հարուստ է այդպիսի ակներով, ապա հատուկենտ նման անոթներ հանդիպում են Հայաստանի հարևան երկրներում, առանձնապես Ասորեստանում, որոնք սակայն բավարար հիմք չեն կարող ծառայել մեր նյութի հիշտ թվագրման համար: Թվագրման համար կարևոր կոմպենսներ մեզ տալիս են Արմավիրի պեղումները:

1963 թ. րյրի արևմտյան լանջում, արևմտյան պարսպից ոչ շատ հեռու՝ 0,90 մ խորությամբ վրա գտնվեց մի բեկոր բուն շերտից: Այն նույնատիպ անոթի վզի, ուսերի և իրանի մի մասն է, թայոյ ալրի է բեկնում իր գունազարդությամբ, ինչպես նաև պատրաստման տեխնիկայով, որոնք, անկասկած, համապատասխանում են վերոհիշյալ խմբի հատկանիշներին¹⁰:

Այս բեկորի նշանակությունը հատկապես կարևոր է շերտագրական տվյալների տեսանկյունից: Շերտագրական միջավայրը, որի մեջ գտնվել է հիշյալ բեկորը, միանգամայն կարող է վերաբերվել հելլենիստական կամ քիչ ավելի վաղ ժամանակաշրջանին: Այդ մասին են խոսում գոտեղարդ բազմաթիվ բեկորները, անզարդ խեցեղենի շրթերի բեկորները, քարե թասերի բեկորները, որոնք ուղեկցում են տվյալ շերտում վերոհիշյալ առարկային: Հատկանշական է այն նմանությունը, որը նկատվում է մի շարք ուղիղ և ալիքավոր գունավոր դոտիներով զարդարված և նույն շերտից գուրս եկող բեկորների և Փոքր Ասիայի Ալիշար բլուրի նույնանման խեցեղենի միջև: Վերջինս, պեղողների կարծիքով, թվագրվում է ն. մ. թ. I հազարամյակի երկրորդ կեսով¹¹:

1964 թ. միջնաբերդի հյուսիսային պարսպի տակ գտնված բեկորը¹², իսկ հաջորդ տարիներին միջնաբերդի արևմտյան տեղամասում հայտնաբերված ամբողջական նմուշները անհերքելիորեն ապացուցեցին պատմական թանգարանի երկու անոթների կապը Արմավիր բլուրի հետ:

Ի վերջո, հիշենք նաև այն նմանությունը, որը նկատվում է արմավիրյան վերոհիշյալ անոթների և հելլենիստական ժամանակաշրջանի նգիպտական մի շարք անոթների միջև: Սրանք պահվում են Կահիրեի թանգարանում, և իրենց ձևով հիշեցնում են արմավիրյան անոթներին: Վերջինսերի նման սյացիկ են, տալիակ հատակով և ո՛չ շատ ընդգծված շրթերով: Հետաքրքիր է նշել, որ հելլենիստական այս օրինակների վրա կան լոտոսի պսակաթերթիկների ռելիեֆ զարդեր, որոնք ղեկավարված են անոթի վարի մասում¹³:

Հիշատակված բոլոր հանգամանքները թույլ են տալիս բնութայն առնված երկու անոթը և Արմավիրի միջնաբերդում հայտնաբերված ամբողջ խումբը (ինչպես ամբողջական անոթները, այնպես և բեկորները), վերագրել Արեմենյան կամ, ավելի ճիշտ, վաղ-հելլենիստական ժամանակաշրջանին: Դժվար է որոշել, թե նման անոթները ինչ նպատակի են ծառայել, բացառված չէ, որ եղած լինեն ծաղկամաններ: Այդպիսիներ հանդիպում են միկենյան որմանակարներում, ուր նշմարվում են շրեղ կավանոթներ և նրանց մեջ զրված լոտոսի և այլ ծաղիկների պատկերներ¹⁴:

¹⁰ Հետազոտող նմանություն կա Իրանի Բեհիս Սիալքի երկու անոթների (մոտավորապես 3000 թ. ն. մ. թ., բարձրությունը 17 սմ և 22 սմ) և Արմավիրի անոթների ձևերի միջև (R. Ghirshman, Fouilles de Stalk, Paris, 1938, Կ. I, տխտ. 3, 6): Ավելի ակնհայտ է թվում Ասորեստանյան մի շարք կենտրոններում՝ Աշշուրում, Նիմրուդում և Թել-Հալաֆում պեղված անոթների նմանությունը բնութայն տոնված նմուշների հետ. (A. Haller, Die Gräber und Gräfte von Assur, Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientalgesellschaft, B. 65, Berl., տխտ. 21—25 և այլն: B. Hrouda, Tell-Halaf, Berlin, 1962. B. IV, տխտ. 56—13, J. Oates, Late assyrian pottery from fort Salmanasar, Iraq, Կ. XXI. p. 2, 1959: տխտ. 38, 90): Սակայն Արմավիրի անոթներին հատուկ գունազարդության և ո՛չ մի օրինակ այդ խեցեղենի մեջ չի հանդիպում:

¹¹ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, № 3, տխտ. I, 5, էջ 276:

¹² H. H. von der Osten, E. Schmidt, The Alshar Hüyük (Season of 1930—1932), մաս III, տխտ. II—IV:

¹³ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, № 3, տխտ. I, 7, էջ 276:

¹⁴ Die Griechisch-ägyptische Sammlung E. von Sieglin bearbeitet von R. Pagentecher, Leipzig, 1913, (Expedition E. v. Sieglin) Կ. II, մաս III, նկ. 92 a, b:

¹⁵ A. Jolles, Die ägyptisch-mykenischen Prunkgefasse, Jahrbuch d. Deutschen Archäologischen Instituts, h. 23. 1908, Berlin, 1909, նկ. 3 և այլն, էջ 212 և հաջորդ: Պետք է սակայն ասել, որ պատկերված անոթներից և ոչ մեկը նման չէ Արմավիրի օրինակներին:

№ 766/127 և № 766/129 փոքր սափորները բերված են էմիածնի թանգարանից (տախտակ 1, 4, 5):

№ 766/129 մի կանթանի սափորիկ է, հարթ հատակով, ուռուցիկ փորով, նեղացող վզով և լայնացող շրթով (չափերը՝ $11,5 \times 8$ սմ): Կանթը աղեղնաձև է և ձգվում է շրթից մինչև փորը: Այն պատրաստված է մաքուր կավից, անգորապատված է դեղնագույն շերտով և լավ թրծված: Անոթի վերևի մասը ծածկված է լավ փայլեցրած կարմրավուն-սրճագույն ներկով: Փորի ներքևի կեսում նույն գույնով զիգզագաձև գոտի է արված, իսկ հատակին՝ խաչաձև զարդ:

№ 766/127 նույն ձևի անոթ է, քիչ ավելի մեծ, քան նախորդը և կանթի փոխարեն ունի փորիկ ունկ՝ անցքով (չափերը՝ 13×10 սմ): Անոթը ուսերի վրա երեք շրջակենտրոն ակոսավոր նեղ դոտիներ ունի: Շուրթը, վիզը և ուսերը նախորդ անոթի նման նույն գույնով են պատած, իսկ փորի մասը՝ բաց դույնի անգորի վրա արված զիգզագաձև դոտիով է զարդարված: Հատակը նույնպես խաչաձև զարդ ունի:

Այս սափորների ճիշտ թվագրումը դժվար է: Որոշ կողմնորոշող տվյալներ տալիս են Ջրառատի և Աթարբեկյանի¹⁵, Մալկայի (Կուշլի)¹⁶, թերևս Շամշադինի¹⁷ նյութերը: Սրանց մեջ հանդիպում են սափորներ, որոնք իրենց ձևերով և չափերով, թվում է, մոտ են կանգնած նկարագրված անոթներին (նույն տափակ հատակները, ուռուցիկ փորերը, նեղ վզերը, շփորաձև բերանները, աղեղնաձև կանթերը):

Քանի որ վերոհիշյալ նյութերը թվագրվում են 5—4-րդ դարերով, թանգարանի երկու սափորները հնարավոր է վերագրել նույն ժամանակաշրջաններին:

Նույն տիպի զարդեր, քիչ ավելի մուգ գույնով արված, ունեն երկու այլ անոթներ. բերված նույնպես էմիածնի թանգարանից, որոնք ըստ գույքամատյանի տվյալների գտնված են Աստա-րադում:

№ 556/16 թյնիկաձև անոթ է, դուրս ցցված թթով, որը իր ձևով շատ մոտ է կանգնած ուշ բրոնզի կամ վաղ երկաթի նույնատիպ անոթներին: Արտաքինից այն գրեթե ամբողջությամբ պատած է կարմիր ներկով, նույն որակի և համարյա նույն երանգի, ինչ նախորդ երկու սափորները:

№ 556/12 փոքր քրեղան է, որը ունի սափորներին նման դոտեզարդեր:

Ծրե զարդանախշերի, դույնների որակի, հատկապես կավի բաղադրության, կավի գույնի և թրծման նմանությունները պատահական չեն, ապա երկու անոթները նախորդների նման նույն ժամանակաշրջանին պետք է վերաբերեն: Ժիշտ է, նրանց ձևերը շատ արխայիկ են, սակայն մեծ հայտնի են օրինակներ, երբ հին ձևերը երկար ժամանակ հարատևում են (օր. Ադրբեջանի Յալոյ-լու թեփի մշակույթը): Վերոհիշյալ թվագրումները, սակայն, վերջնական չի կարելի համարել: 1951 թ. Քրիլիսիի պատմական թանգարանին հանձնվել է մոտ 50 առարկաներից բաղկացած մի հավաքածու, որը ծագում է հին Ջուլայից և գտնվել է 1905 թ. երկաթգծի շինարարության ժամանակ քանդված դամբարաններում: Այս հավաքածուի խեցեղենի մեջ հանդիպում են նույն օրինակ փոքր քրեղաններ և թյնիկանման անոթներ, որոնք ծածկված են նույն գույնով և փայլով, ինչպես վերևում քննության առված անոթները և ունեն հար ու նման զարդեր: Հնագետների կարծիքով, վերոհիշյալ հավաքածուի մետաղյա իրերը թվագրվում են II հազարամյակով, 10—8-րդ դարերով և 6—5-րդ դարերով մ. թ. ա., ուստի մեզ հետաքրքրող կավանոթները հնարավոր է կապել մետաղի՝ ժամանակագրական խմբերից որևէ մեկի հետ, մի հանգամանք, որը բարդացնում է նրանց վերջնական թվագրման հարցը:

Պետ. էրմիտաժի ուրարտագիտական կաթինետում պահվում է մի փոքրիկ թաս խոշալիից (Լեոնային Ղարարազ), որը ծածկված է գոտիներից կազմված նույնատիպ զարդերով:

№ 1785—6 փոքր սափոր է, որի գտնված տեղը անհայտ է և բերված է էմիածնի թանգարանից (տախտակ 1, 6): Այն մի կանթանի անոթ է շրջանաձև, ցածր ոտքի վրա, ուռուցիկ փորով, թեք ուսերով, կարճ վզով, դեպի դուրս ցցված հաստ շրթերով (չափերը՝ 11×10 սմ): Կանթի մի ծայրը շրթին է ամրացած, մյուսը, որը ձևավոր է, ուսին:

¹⁵ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре Древней Армении. «Տեղեկագիր», (հաս. գիտ.), 1961, № 8, տխտ. 3.

¹⁶ Б. А. Куфтия, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси, 1948, Տխտ. III.

¹⁷ А. С. Есаян, Погребения VI—V вв. до н. э. в горах Шамшадина, «Созетская» Археология», 1965, № 3, 14. 2.

Սափորիկը դեղին գույնի անգորով է պատած, որի վրա երկգույն զարդանախշեր են արված. կարմիր գույնի, հորիզոնական, նեղ դոսիները հերթափոխվում են մուգ-սրճագույն՝ սևին տվող ալիքաձև և շղթայաձև գոտիներով: Փորի ներքևի կեսը զարդարված է եռանկյունիներով. դազաթ-ները դեպի ներքև, եզրերը մուգ սրճագույն, իսկ ներսի մասը կարմիր:

Զարդանախշերը, ինչպես դույնով, այնպես էլ ձևով, նման են կարմիր բլուրի քաղաքային թաղամասի ն. մ. թ. 5—4-րդ դարերի դամբարանից պեղված «Հաղորդակցվող» անոթի զարդերին. որոնք բաղկացած են կարմիր և մուգ սրճագույն ուղիղ և ալիքավոր գոտիներից՝ դեղին ֆոնի վրա¹⁸, ինչպես նաև Արմավիր բլուրում 1962 և 1963 թթ. հայտարերված կիսագնդաձև թասի զարդերին¹⁹:

նկ. 1

նկ. 2

Գազաթները դեպի ներքև ուղղված եռանկյունիներից կազմված գոտիներ հանդիպում են ուշ-փոյուզիական, 6-րդ դարի կեսերով թվագրվող Սինոպ քաղաքում և այլ տեղերից հայտարերված խեցեղենի վրա²⁰, ինչպես նաև Դվինի վաղ հայկական և հելլենիստական շերտերում գտնված գունազարդ խեցեղենի վրա: Շղթայաձև նման գոտի հանդիպում է Ուվարովների և Երեցյանի կողմից՝ Արմավիր բլուրում պեղված կիսագնդաձև թասի ներսի մասում, որը, հավանաբար, թվագրվում է հելլենիստական ժամանակաշրջանով: Հիշատակված զուգահեռները ցույց են տալիս, որ ուղիղ և ալիքավոր գունավոր գոտիների համադրությունից ստեղծված նախշերը հանդիպում են 6—4-րդ դարերի խեցեղենի վրա, սակայն նյութի ամբողջական և բազմակողմանի

¹⁸ А. А. Мартиросян, Город Теншебани, Ереван, 1961, № 66.

¹⁹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3, տխտ. I, 4, էջ 277, թասը ամենայն հավանականությամբ թվագրվում է վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանով:

²⁰ B. Akurgal, Phrygische Kunst, Ankara, 1955, տխտ. 33; E. Akurgal H. Budde, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinop. Ankara, 1956, տխտ. III.

բնութիւնից երեւում է, որ այն ամենին բնորոշ չէ միայն նշված ժամանակաշրջանի համար. այլ հանդիպում է ինչպես նախորդ, այնպես և հաջորդ դարերում՝ հասնելով մինչև մ. թ. առաջին դարերը²¹:

Այս հանդամանքը, ինչպես նաև անոթի ձևը, թույլ են տալիս այն թվագրել վաղ-հելլենիստական ժամանակաշրջանով²²:

№ 502 սափորիկը բերված է Քյուլպրանից (տախտակ I, 7): Այն տափակ, լայն հատակով անոթ է. լավ և նավորված, եռաթևով պսակով և փոքր կանթով՝ դրսի կողմից ակոսով (շափերը՝ 12×12): Պսակի երկու կողմից կապի կոճակաձև զարդեր են կպցված: Անոթը դրսից ծածկված է դեղնավուն անդրի շերտով: Մի լայն, մուգ կարմիր դուրյի գոտի անցնում է ուսերի և փորի վերին մասով: Կարմիր դուրյի թեք դժեր են հանդիպում կանթի և շրթի վրա²³:

Թեպետ առաջին հայացքից անոթը հիշեցնում է Դաոնիի առաջին դարերի դամբարանների նմանը, ալեուամենայնիվ, ավելի հավանական է, որ այս անոթը ևս թվագրվում է հելլենիստական ժամանակաշրջանով: Այդ մասին են խոսում լավ արտահայտված օյնոխոյաձև շուրթը և խնամքով արված դուրյի: Հետաքրքիր է նշել, որ այդպիսի լայն դուրիներ հանդիպում են ոչ փոյուզիական կավանոթների վրա, որոնք²⁴ թվագրվում են ն. մ. թ. 6-րդ դարով:

№ 1331 և 1332-ը ծորակավոր անոթների երկու բեկորներ են, մեկը եռադուր զարդերով²⁵ մյուսը՝ պարզապես գոտեղարդ (տախտակ I, 8): Սրանք, անկասկած, այն իրերն են, որոնք սլաւոնաբար հայտնաբերվել են Հոկտեմբերյանի շրջանի նոր Արմավիր գյուղում:

Գտնելու հանդամանքների նկարագրությունից երևում է, որ բեկորները հայտնաբերվել են հնագույն բնակավայրերի ինչ-որ մի մեծ, ավերված շենքում, որի պատերի ներքին շարքերն էին պահպանված²⁶: Շենքի չափերից (12 մ×9մ), պատերի հաստությունից (1,65 մ) և շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունից (մեծ անտաշ բարեր, առանց շաղախի) ելնելով եզրակացնել, որ այն ուրարտական ժամանակաշրջանին է պատկանելու բեկորները, ինչպես նաև եռոտանի մի զոհասեղան, որի վրա են 0,75 խորություն վրա, հիշատակված հին շենքի մեջ՝ գյուղում շինարարության համար բարերը հանելիս: Նշված խորությունը մի ակնարկ է այն մասին, որ գտնված տոթերները կամ մոմանակներից են շենքին, կամ, որ ավելի հավանական է, նրանից ուշ են: Ուրարտացիներ, որք առաջինն է անդրադարձել գյուտերին, գրում է, որ գունազարդ բեկորը բազմադուր խեցեղենի առաջին նմուշն է Հայաստանում և որ այն պետք է թվագրել բրոնզե դարով²⁷: Ուրարտացիների հետ համամիտ է նաև Բ. Բ. Պետրովսկին²⁸, Բ. Ա. Կուֆտինը առանձնացնում է վերահիշյալ բեկորը մի շարք այլ, ըստ նրա կարծիքի, նմանօրինակ գունազարդ նմուշների հետ, առանց վերջնական խոսք ասելու դրանց թվագրման մասին²⁹:

Սորակավոր այս բեկորների մեջ նկատվում են իրանական խեցեղործության ազդեցություն: որոշ հետքեր (Ին-ին Ուսիլ-Բ): Մորակների յուրահատուկ ձևեր, սակայն, այդ բեկորները կապում է իրանական այն անոթների հետ, որոնց ծորակները ուղղահայաց ուղղվածություն ունեն և կարճ են: Սուրբում և Բալ-ի-Ջալաբադում գտնված երկու բեկորները (մեկը՝ 7—6-րդ դարերի, մյուսը՝ 11—10-րդ) իրենց ծորակների ձևով ու դիրքով կարելի է բնութայն առնված խմբի տարանջանական նտխորդը համարել³⁰: Ինչ վերաբերում է արեմենյան կավանոթներին, ապա նրանց

21 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3, էջ 274:

22 Տե՛ս նաև Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հայաստանում գտնված գունազարդ խեցեղենի մի բանի նմուշներ, ՊԲՀ 1966, № 1, էջ 254 (տխտ. I, 2):

23 Նույն տեղում, տխտ. I, 3, էջ 255:

24 E. A k u r g a l, Նշվ. աշխ., տխտ. 33; E. A k u r g a l, L. Budde' Նշվ. աշխ., տխտ. II.

25 «Տեղեկագիր», (հաս. դիտ.), 1963, № 12, էջ 108—109:

26 E. Б а н б у р т я н, Археологические находки, «Коммунист», № 69, 1936, № 69, 1936, էջ 4 և նույնի «Հայաստանի գունազարդ կերամիկայի պրոբլեմը, ՀՍՍՀ պատմության և պրակտիկայի ինստիտուտ, «Տեղեկագիր», II դիրք, Երևան, 1937, էջ 291—292 և 296:

27 Նույն տեղում, էջ 291—292, 296:

28 Б. Б. П и о т р о в с к и й, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 50.

29 Б. А. К у ф т и н, Урартский колумбарий у подошвы Арапата и куроараксинский энеолит, Вестник Музея Грузии, XIII—В, 1944, էջ. 23, 95—96, էջ. 20, 43, 52, տխտ. XVIII, I, 2:

30 R. G h i r s h m a n, Village perse—achéménide, Paris, 1954, տխտ. XIII, 2, XXXII, L. V a n d e n, Berghe, Archeologie de L'Iran ancien. Leiden, 1959, տխտ. 61a, էջ 44:

ծորակները նման ուղղահայաց դիրք ունեն, կաշում են անոթի շրթին և եռաթերթյալ բերան ունեն, բայց ավելի երկար են³¹։

Վերին տարիների Արմավիր բլրի և Գառնիի պեղումները որոշակիորեն ցույց են տալիս, որ նման ծորակով անոթները կարելի է թվագրել հելլենիստական կամ քիչ ավելի վաղ ժամանակաշրջանով։

Դվինի ստորին շերտերի գոնազարդ խեցեղենը, որը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանին, ծորակավոր գոնազարդ բեկորի նման զարդամոտիվներ ունի (եռանկյուններ, ծաղկաշղթաներ, ցանցաձև օրնամենտ)։ Այդպիսի մոտիվներ են հանդիպում նաև ուշ փուլուդիական (եռանկյուններ³²), ու՛րիանական³³, և հելլենիստական³⁴ (ցանցաձև օրնամենտ) խեցեղենի վրա։

№ 1393 փոքրիկ թասը և № 1394 և 1395 երկու բեկորները բերված են Արտաշատի շրջանի Աղբաշ գյուղից (տախտակ I, 9, 11)։ Թանգարանի մատյանում նշված է, որ այս իրերը դամբարանային ծագում ունեն, Թասը ունի տափակ հատակ, թեք պատեր, ուղղահայաց պսակ (չափերը՝ 9,5×2 սմ)։ Այն ծածկված է բաց դույնի անգորով, իսկ ներսում, հատակին, երկզույն՝ սև և կարմիր խաշաձև զարդ է արված։ Նույն դույնի գծիկներ կան նաև շրթի վրա³⁵։ Վերոհիշյալ բեկորները նույնպես բաց դույնի, դեղին անգորով են ծածկված, իսկ զարդերը սրճազույն, սև և սարմիր դույնի են։ Մի բեկորը (№ 1394) երկու կողմից է գոնազարդված։ Պետք է նշել նաև, որ Գառնիի մի դամբարանում, որի մեջ, ի թիվս այլ առարկաների նաև Ալեքսանդր Մակեդոնացու դամբարանը, գտնվել է գոնազարդ մի փոքր թաս, ներսից խաշաձև օրնամենտով, իսկ պսակի վրա գծիկներով³⁶, որը կարևոր կոման է Աղբաշի թասը վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանով թվագրելու համար։ Նման մի թասի բեկորներ հայտնի են նաև Դվինի միջնաբերդի վաղ հայկական և հելլենիստական շերտերից։

№ 515 թասի մասին ասված է, որ գտնվել է Խաչիկ Դադյանի պեղումների ժամանակ (տախտակ I, 10)։ Այն նույնպես տափակ, փոքր հատակ ունի, թեք պատեր, ուղղահայաց պսակ և հաստ, դեպի դուրս ցցված շրթեր։ Թասը կարմրավուն մակերես ունի։ Հատակին, ներսից, կարմիր դույնով խաշաձև զարդ է արված։ Այս իրը, հավանաբար, վերևում հիշատակված թասերի կարգին է պատկանում, որոնց հետ աղբրավում է նաև իր գոնավոր խաշաձև զարդով (չափերը՝ 14×3 սմ)։

Հայաստանի տերիտորիայից են ծագում երկու գոնազարդ կավանոթների բեկորներ և մի տափաշիշ, որոնք այժմ պահվում են Վրաստանի պատմական թանգարանում։

Երկու բեկոր, որ կիսագնդաձև մի անոթի մաս են կազմում, հիշատակված են Ուլարովների կատալոգում³⁷ և հրատարակված են Բ. Ա. Կուֆտինի կողմից³⁸։ Դրսից ըմպանակը ծածկված է կարմիր դույնի ներկով և փայլեցրած է։ Ներսից, անոթը նույնպիսի շերտով է ծածկված և ունի սև դույնով իրար մեջ գծած զույգ կիսաշրջանակների մի շարք, որի տակով անցնում է սև և կարմիր գույներով արված շղթայաձև մի գոտի։ Անոթը պատրաստվել է մաքուր կավից և լավ է թրծած։

Բ. Կուֆտինը, որ հատուկ ուշադրություն է դարձրել այս անոթին, որոշակիորեն չի թվագրում, համարելով այն հին և հելլենիստական ժամանակաշրջանի կիսագնդաձև ըմպանակների նախորդ³⁹։

³¹ R. Ghirshman, նշվ. աշխ., տխտ. XXIV, 6: E. Schmidt, Persepolis II, Chicago, 1957, տխտ. 71,4; 72,11; 73,1, 89,5.

³² E. Akurgal, նշվ. աշխ., տխտ. 33, Akurgal, L. Budde, նշվ. աշխ., տխտ. III.

³³ R. Ghirshman, նշվ. աշխ.:

³⁴ Э. Р. Фонтейн, К вопросу об эллинистической керамике, Записки императорского Одесского Общества истории и древностей, т. XXVII, Одесса, 1910, стр. V, 13, Т. Н. Книпович, Из истории художественной керамики северного Причерноморья, Советская Археология, VIII, № 4, 8.

³⁵ Ժ. Դ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., տխտ. 2, 1.

³⁶ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3, տխտ. XXV, 1, էջ 267.

³⁷ Museum Caucasicum, т. V, Коллекция Кавказского Музея, Археология, Тифлис, 1902, № 2908—2910.

³⁸ Б. А. Куфтин, նշվ. աշխ., № 20.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 95.

Մեր կարծիքով, անոթի ենը, զոնապարզության առանձնահատկությունները, այնուամենայնիվ, թույլ են ապաստանել մեր թվագրելու վաղ-հնչյունաբանական ժամանակաշրջանով:

Այս անոթի ուսումնասիրման կապակցությամբ Բ. Կուֆտինը՝ զուգահեռներ է անցկացնում մեր և Դիրաբարի կիսադեղնաձև ռմպանակի միջև⁴⁰, որը պատրաստված է ոչ շատ մաքուր եւզից և անհամապի է թրծված: Ներսից և մասամբ դրսից ըմպանակը պատած է կարմիր գույնի ներկով կամ անպորով: Այն զոնապարզված է ներսից սև գույնի զուլգ՝ իրար մեջ զծած կիսաշրջանակներով (ֆեստոններով), այլթաձև և ուղիղ զծերով, և օղակաձև զարդերով: Արմավիրի Վերին տարիների պեղումները հիմք են տալիս վերջնականապես այսօրինակ թաս-ըմպանակները վերագրել հետուրաբանական ժամանակաշրջանին⁴¹:

Դիրաբարի ռմպանակի իր մի շարք առանձնահատկություններով, հատկապես կիսադեղնաձևով, արտաքին մակերեսը ներկով պատելու եղանակով՝ կապվում է հնչյունաբանական նույնատիպ անոթների հետ, թեպետ զոնապարզման եղանակը և զարդանախշերը հիշեցնում են II հազարամյակի սկզբների զոնապարզ խեցեղենը՝ առավելապես Թազաքենդի խեցեղենի առանձնահատկությունները:

Ուլմազույն տափաշիշը, որը պեղել է Եր. Լալայանը Նախիջևանի Քյուլթեփեի վերին շերտերի դամբարանից, նույնպես զմարումյամբ է թվագրվում⁴²:

Տափաշիշ փորը է, մի կողմը՝ ուռուցիկ, մյուսը՝ տափակ (չափերը՝ 18×20 սմ): Ուռուցիկ մասի վրա սրճադուլն, վեց անկյունի մի աստղ է պատկերված: Աստղը եղբրված է երեք զուգահեռ զծերով, մեջտեղից՝ սրճադուլն, դրսից՝ մոխրագույն, որոնք հիշեցնում են Արմավիրում, 1962 թ. գտնված մի բեկորի զոնապարզումը: Աստղի թևերի միջև ընկած տարածության վրա պատկերված են ունավորված թուղուններ, մտքմիներ՝ սրճադուլն, պուլը, դուխներ և կտուցը՝ մոխրագույն: Սրճադուլն, ենդ մի դոտի անցնում է անոթի ամենալայն մասով, կանթների վրայով, շրթների տակով և վրայով: Դոնապարզումը կատարված է զեղին ֆոնի վրա: Որոշ նմանություն է նկատվում տափաշիշի և Դվինի վաղ հայկական և հնչյունաբանական զոնապարզ խեցեղենի միջև:

Տափաշիշի թուղունները հետադուր կերպով հիշեցնում են Սուգա (Շոշ քաղաքի) 7—6-րդ դարերի զոնապարզ խեցեղենի նույնանման մոտիվները, իսկ զոնապարզ աստղը՝ մ. թ. ա. 4—2-րդ դարերով թվագրվող Խորեզմում պեղված մի տափաշիշի ուլմազ զծերով արված վեցանկյուն աստղով⁴³: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Քյուլթեփեի տափաշիշի Կուֆտինի նշված զուգահեռները⁴⁴ պատահական են թվում և համոզեցուցիչ չեն:

Վերջապես, պետք է հիշատակել մի մեծ, զոնապարզ անոթի բեկորներ, որոնք գտնվել են Իզդիրի մոտակայքում, Պետրովի կատարած պեղումների ժամանակ⁴⁵: Մի բեկորի երկարությունը 40 սմ է: Պտտաձևվել են անոթի միայն պատերի մասերը: Դոնապարզումը երկուցն է՝ սև և կարմրավուն՝ մոխրագույն ֆոնի վրա: Պատկերված են զուլգ՝ իրար մեջ զծած կամարաձև զարդեր, ներսում՝ ճյուղեր և ողկույղանման զարդեր: Անոթը հաստապատ է (1 սմ), կավը համեմատաբար մաքուր է, բայց թրծումը այնքան էլ որակով չէ: Բեկորների մակերեսը և առավելապես զոնավոր մասերը փայլեցրած են:

Այս անոթի թվագրումը ևս որոշակի զմարումյունների է հանդիպում: Միայն կարելի է ասել այնքան, որ այն չի ծագում ոչ ուրաբանական և ոչ էլ վաղորոշեղեղարյան շերտից, այլ հայտնաբերվել է մեկուսի վիճակում, բայց մի միջավայրում, որտեղից հոռմեական դրամներ են գտնվել: Զարդանախշերի որոշ մոտիվներ, այսպես կոչված ողկույղները, հիշեցնում են նոր Արմավիրի ծորակավոր, զոնապարզ բեկորը⁴⁶, ինչպես նաև Դվինի զոնապարզ խեցեղենը:

40 Ե. Բալուրուրդյան, Նշվ. աշխ., նկարը, էջ 288, տե՛ս նաև էջ. 291:

41 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3, էջ 277: Բացառված չէ, որ նույն ժամանակով է թվագրվում և Ռուզգաշենի թասը, Ե. Բալուրուրդյան, Նշվ. աշխ., նկարը, էջ 288:

42 Ե. Լալայան, Նախիջևանի ոստիկանական շրջան կամ նախնական «Ազգադարական հանդես», 8, № 1, 1906, էջ 207—208, նույնի Археологические раскопки в Эриванской Губернии, «Известия Археологической Комиссии», приобщение к выпуску № 14, 1905, ст. 48. Б. А. Куфтин, Նշվ. աշխ., նկ 52, տխտ. XVIII, 2:

43 R. G. H. r. s. h. m. a. n., Նշվ. աշխ., տխտ. XIII, XX, XXII—XXIV, М. Г. Воробьева, Керамика Хорезма, М., 1959; «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции», 6. IV, № 31, նկ. 10:

44 Б. А. Куфтин, Նշվ. աշխ., ծանոթ. 162:

45 նույն տեղում, նկ 43, տխտ. XVIII, 1:

46 «Տեղեկագիր», (հաս. դիտ.), 1963, № 12, նկ. 6:

Ուրիշ զուգահեռներ կարելի է հանդիպել Ալիշար Հույուքի հետհեթիթական-փոյուգիական դու-
նազարդ խեցեղենում, որի վրա պատահում են կամարածև նման զարդեր⁴⁷։ Այդ կարգի զարդեր,
բայց զգալի չափով վերափոխված։ կարելի է հանդիպել նաև հելլենիստական ժամանակաշրջանի
խեցեղենի վրա⁴⁸։

Չնայած հիշված զուգահեռների մի մասը մատնանշում են ավելի վաղ թվագրում, սակայն
Արմավիրից, Գանդիից և Դվինից գտնված գունազարդ խեցեղենը թույլ է տալիս Իզդիբի նշված
բեկորները վերագրել հետուրարտական ժամանակաշրջանին։

№ 1022—19 գոտեզարդ բեկորները գտնվել են Սովետական Հայաստանի տերիտորիայի
զանազան վայրերից 1930-ական թվականներին, հնությունների պահպանության կոմիտեի ար-
շավախմբի աշխատանքների ընթացքում (ղեկավար ակադ. Ի. Մեշչանինով)։ Շատ հավանական
է, որ այդ բեկորները վերաբերում են հելլենիստական ժամանակաշրջանին։

Քննության առնված հավաքածուի մեծ մասը թվագրվում է վաղհայկական և առավելագույն
հելլենիստական ժամանակաշրջանով, մի հանգամանք, որը ընդգծում է նրա նշանակությունն
առարժեքը՝ Հայաստանի նյութական մշակույթի պատմության այդ ժամանակաշրջանը (ն. մ. թ.
VI—I դդ.) սակավ ուսումնասիրված լինելու պատճառով։

Կավանդների ձևերի ու գունավոր զարդերի բազմազանության մեջ, խեցազործության տե-
ղական արտադրանքի համեմատաբար բարձր հնարավորությունները դրսևորելուց բացի, հավա-
քածուն արտացոլում է նաև հարևան մի շարք երկրների հետ ունեցած ակնհայտ ազդեցությունը,
որոնք բնորոշ են հին հայկական մշակույթի համար։

ДРЕВНЕАРМЯНСКАЯ РАСПИСНАЯ КЕРАМИКА

Г. А. ТИРАЦЯН

Р е з ю м е

Рассмотренные в настоящей статье расписные сосуды долгое время оставались
неопознанными и неопределенными. Благодаря раскопкам в Гарни и Армавире, а так-
же путем привлечения сравнительного материала из сопредельных с Арменией стран,
удается датировать основную часть коллекции раннеармянским и, главным образом,
эллинистическим временем, что придает этим находкам особое значение ввиду мало-
изученности отмеченного периода (VI—I вв. до н. э.) истории материальной культуры
древней Армении.

Разнообразие форм сосудов, а также росписи, позволяет, с одной стороны, говорить
о сравнительно высоком уровне гончарного дела древней Армении, а с другой — выя-
вить культурно-исторические связи, характерные для древнеармянской культуры в рас-
сматриваемое время.

⁴⁷ Н. Н. von der Osten. Alishar-Huyuk, Season of 1930—1932, Chicago, 1937
табл. II, № 410 (e 871, e 1418, e 1346), № 412, (d 2000), № 445, 7, 8, Տխտ. III, 10,
VII, նաև E. A. Kurgal, նշվ. աշխ., № 27, 29.

⁴⁸ Griechische Altertümer Südrußischer Fundorts aus dem Besitze des Herrn A.
Vogel, Kassel, 1908, տխտ. VI, 28.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱԳԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ*

Գ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ

Արմավիրի հնագիտական սիստեմատիկ ուսումնասիրումը, որ ձեռնարկել է ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը (1962—1969 թթ., ղեկ. Բ. Ն. Առաքելյան) տվել է մի շարք ուշագրավ արդյունքներ. բացվել է ուրարտական պարսպի եզրագիծը՝ շուրջ 500 մ երկարությամբ, ուրվագծվել են ուրարտական մի շարք շենքերի հատակագծերը, բացահայտվել է հին հայկական շերտը, որը բնորոշվում է հարուստ և ինքնատիպ խեցեղենով¹: 1970 թ. աշխատանքները կենտրոնացան բլրի արևմտյան լանջում և զագաթում:

Նախորդ տարիներին ամրոցի հյուսիս-արևմտյան մասում բացված մուտքի ներքին պարիսպը թեքվում էր դեպի հարավ և ընդհատվում հողի հաստ շերտի տակ: Պարսպի բացման աշխատանքների շարունակումը պարզեց, որ այն ձգվում է նույն ուղղությամբ մոտ 25 մ, միանալով դեռևս պեղումների առաջին տարիներից հայտնի առանձին կանգնած որմնահեցի (կոնտրֆորսի) հետ: Ներկա վիճակում, նորահայտ պարսպի հատվածը ունի շուրջ 40 մ երկարություն, մի անկյունային աշտարակ և 3 որմնահեց (1,10—1,20 մ դուրս ցցված, երկարությունը՝ 4,50—4,60 մ, հեռավորությունը իրարից՝ 6,80—6,90 մ):

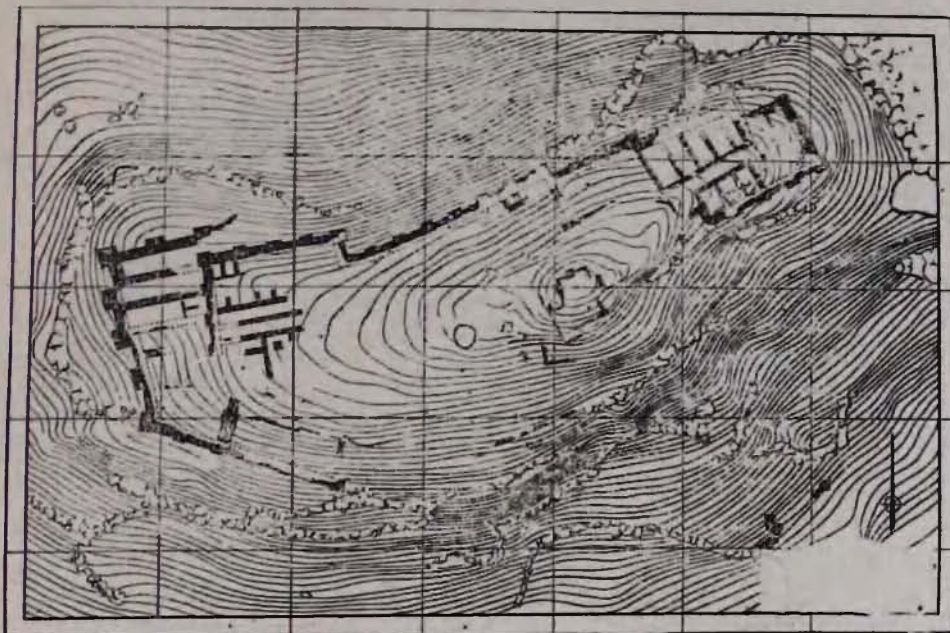
Արտաքին, արևմտյան պարսպից մոտ 30 մ հեռավորության վրա գտնվող ամրոցի արևմտյան տեղամասը հյուսիսից հարավ հատող այս զուգահեռ պարսպի նպատակը, մանավանդ նրա բացման սկզբնական շրջանում, թվում էր անհասկանալի: Այժմ, երբ նրա ծայրը զգալի չափով մոտեցել է ամրոցի հարավային սահմանին, պարզ է դառնում, որ բացվում է ամրոցը արևմուտքից եզրափակող մի նոր պարիսպ:

Ներքին պարսպի բացված մասը կանոնավոր դասավորված որմնահեցերով ուղիղ գիծ է կազմում, նմանվելով ամրոցի պարսպի մյուս բոլոր հայտնի հատվածներին: Արտաքին պարիսպը, ինչպես մատնանշել է ճարտարապետ Կ. Ղաֆադարյանը, աչքի է ընկնում իր անկանոնությամբ. որմնահեցերը, որոնք, ի դեպ, ավելի մեծ են և աշտարակաձև, մի գծի վրա չեն գտնվում: Հետևապես, բացառված չէ, որ գործ ունենք ժամանակադրականորեն տարբեր պարիսպների հետ: Նոր բացվածը, ամրոցի արևմտյան առաջին պարիսպն է, որ կառուցվեց ամրոցի հիմնադիր Արգիշտի I-ի օրոք: Արտաքին երկրորդ պարիսպը հետագայում է կառուցվել՝ ամրոցի տերիտորիան արևմուտքից ընդարձակելու

* Նախնական հաղորդում 1970 թ. պեղումների մասին:

¹ Б. Н. Аракелян, О некоторых результатах археологического изучения древне-го Армавира. («Պատմա-հասարակական հանդես», 1969, № 4, էջ 157—174):

(նախնական հաշվումներով՝ շուրջ 1/4 հեկտար) և նոր մուտք ստեղծելու եղանակով: Հին և նոր պարիսպների միջև ընկած տարածության վրա կառուցվել են բազմաթիվ շենքեր կամ սենյակներ: Ծրկու պարիսպների միջև արևմուտքից արևելք, իրարից հավասար հեռավորության վրա ձգվել են զուգահեռ հաստ պատեր, որոնցից շուրսի հետքերը այս կամ այն չափով պահպանվել են: Պեղումների ընթացքում պարզվեց, որ այդ պատերից մեկի հիմքերը միանում են նորահայտ պարսպի որմնահենցի քարե ներքնամասին:

Նկ. 1. Արմավիրի միջնաբերդի հատակագիծը:

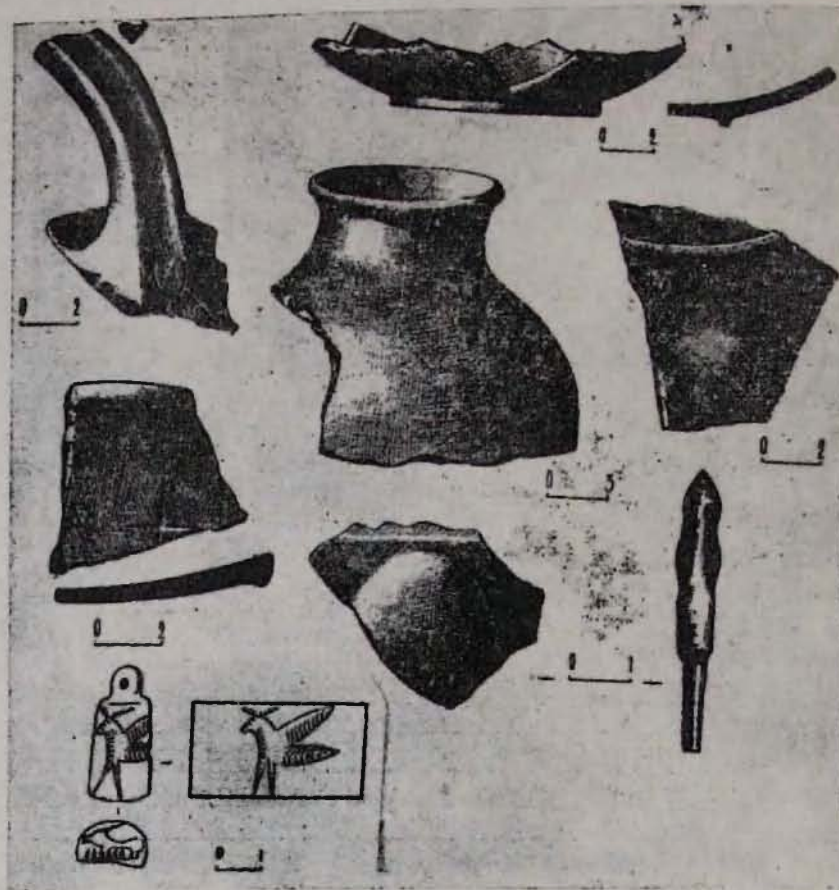
Ծրկրորդ արտաքին պարսպի կառուցումը ամրոցի արևմտյան մասում կարելի է կապել Արգիշտիի հաջորդի՝ Սարգուր II-ի անվան հետ: Արմավիրում և նրա շրջակայքում Սարգուրը թողել է բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնցից երևում է, որ նա կառուցել է ոչ միայն տաճարներ և պաշտամունքային շենքեր, այլև զբաղվել է ամրոցաշինությամբ²:

Պեղումների հետևանքով մուտքի մոտ, ներքին պարսպի անկյունային մասում, ներսից բացվեցին երկու (5,50 մ × 3,80 մ և 5,50 մ × 3,60 մ չափերով) քառանկյունի սենյակներ, որոնք իրարից բաժանված են 1,50—1,60 մ հաստությամբ ունեցող պատով: Արևմուտքից ու հյուսիսից դրանք հարում են պարսպի անկյունավոր մասին, իսկ հարավից ունեն ընդհանուր պատ: Պատերի ներքնամասը անմշակ քարերից է շարված՝ 1,20—1,30 մ ընդհանուր բարձրությամբ: Վերևի մասը շարված է լթրծված աղյուսներից, որոնց հետքերը երևում են արևմտյան պատի վրա: Մյուս պատերի վերևի մասերը շատ են

² Г. А. Мелнкншвнли, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, № 166, 169, 170.

տուժել միջնադարյան շերտից (միջնադարյան պատերը, թոնիրները և նյութական մշակույթի այլ մնացորդներ նստած են ուրարտական պատերի վրա): Պարսպին կից, ներսից տեղադրված սենյակները ծառայել են կայազորին:

Նկ. 2. Ուրարտական խեցանոթների բեկորներ, կնիք և նետասլաք

Այդ սենյակներում, ինչպես նաև նորահայտ պարսպին հարող քառակուսիներում գտնված ուրարտական նյութը բավական բազմազան է: Հանդիպում են ուրարտական խեցեղենին բնորոշ մեծ թվով փայլեցրած կարմիր կավանոթների, այդ թվում՝ սափորների բեկորներ (աղեղնաձև կանթ՝ դրսից երկարությամբ փոսվածքով, հիմքի մոտ փորագրված նշանով, ուսից դեպի վիզը անցումը նշանավորող ռելիեֆ նեղ գոտով մի բեկոր, հատակի մաս կլոր ոտքով՝ գուցե պնակի): Հանդիպում են պնակների կամ քրեղանների բեկորներ, ուղիղ կամ պրոֆիլավորված շրթերով, ինչպես նաև դրսից ուռուցիկ, ներսից գդալանման փոսիկներով հին արևելյան տիպի ֆիալայի բեկորներ:

Չփայլեցրած, դժգույն մակերեսով ուրարտական խեցեղենը ներկայացված է հաստիւրան, լայն վզով անոթների և խորը, մեծ քրեղանների բեկորներով: Մի փոքր բեկորի վրա պահպանվել է խաշաձև նշան: Կավանոթների հետ

մեկտեղ գտնվել է նաև թերի ռադալտե պնակ: Քարե նման ամանները լայն տարածում ունեին Ուրարտուում: Սենյակներից մեկում գտնվել է կշռաքարի ձև ունեցող ունկով կնիք, որի մակերեսին փորագրված են առասպելական կենդանիների պատկերներ: Ուրարտական երկու կնիք (մեկը կոնաձև, մյուսը կշռաքարաձև) պատահաբար գտնվել են Արմավիրում. դրանք ձեռք է բերել ն. Մառը դեռևս անցյալ դարի վերջում³:

Մետաղյա իրերի շարքում պետք է հիշատակել բրոնզե պոչուկավոր նետասլաքը: Արմավիրի հնագիտական արշավախմբի աշխատակից Յ. Տեր-Մարտիրոսյանի կարծիքով՝ այն ասորեստանյան տիպի է:

Հետուրարտական՝ վաղհայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի շինարարական հետքերը դժվարությամբ են ի հայտ գալիս:

Միջին դարերում, ամրոցի ավելի խորը շերտերում կատարված ավերածությունները մի կողմից և ամրոցի մինչև օրս ուսումնասիրված տերիտորիայում գտնվող հետուրարտական շենքերի համեմատաբար համեստ բնույթը մյուս կողմից առաջմ հնարավորութուն չեն ընձեռում վերականգնելու անտիկ շերտերի ճարտարապետական մնացորդների քիչ թե շատ ամբողջական պատկերը: Դեռևս նախորդ տարիներին բլրի արևմտյան լանջում, ուրարտական շենքերի պահպանված մակարդակից վերև, բացահայտվեցին ավելի ուշ ժամանակի շինարարության հետքեր: Այդպես, քառակուսիներից մեկի պատի կտրվածքում լավ նշմարվող փոքր գետաքարերից կազմված շերտը, որը կարող էր շինության կամ բակի հատակ ծառայած լինել, դիտվում էր մի շարք տեղերում, այդ թվում և արևմտյան մի պարսպից մյուսը ձգվող ուրարտական պատի քարե հիմքերի վրա:

Երկու իրար զուգահեռ, բայց տարբեր մակարդակի վրա կանգնած պատեր, որոնք իրենց մի շարք հատկանիշներով արմատապես տարբերվում են ուրարտականներից (մեկի լայնքը՝ 0,50 մ, մյուսինը՝ 1 մ, իսկ ուրարտական պատի լայնքը՝ 2,80 մ), նույնպես շարված են ուրարտական պատի քարե հիմքերից վերև: Ուրարտական նույն պատի քարե ներքնամասի և նրա վրա տեղադրված հետուրարտական պատից վերև գտնվում է մի հոր, որը դատելով հատակի նյութերից հավանաբար թվագրում է հելլենիստական ժամանակաշրջանով:

Անկասկած, վերոհիշյալ մնացորդները թույլ չեն տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու ամրոցի այս հատվածի ուրարտական ժամանակաշրջանին հաջորդող ճարտարապետական կերպարի մասին, բայց դրանք բավական են նման ճարտարապետության գոյության փաստը հաստատելու համար: 1970 թ. ամրոցի նույն այս մասում հնարավոր եղավ ուրվագծել մի սենյակի քառանկյունի (6,60 մ $\times$ 4 մ) հատակագիծ: Պատերի պահպանված վերջին շարքերը կազմված են անմշակ քարերից, հարթ երեսները դեպի դուրս: Պատերի լայնությունը 0,70—0,80 մ է:

Սենյակի շերտագրական առանձնահատկությունն այն է, որ նրա հարավային նեղ պատը տեղադրված է ուրարտական պատի քարե լայն ներքնամասի վրա, որից բաժանված է մոտ 0,30 մ հաստությամբ հողի շերտով: Սենյակի հարավ-արևելյան անկյունը, ինչպես նաև ուղղահայաց արևելյան պատի մի մասը նստած են ուրարտական պատի վրա:

³ Б. А. Куфтин, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, Тбилиси, 1944, рис. 33; 7, 8.

Այս շերտին հատուկ նյութական մշակույթը բնորոշվում է գլխավորապես խեցեղենով և մետաղե մի քանի առարկաներով: Գտնված կավանոթների մի մասը նույնանում է նախորդ տարիներից հայտնի օրինակներին⁴: Այդպիսիններից են ծորակավոր քթով, կարճ, լայն կանթով սափորի վերևի մասը՝ ծածկված մուգ-կարմիր ներկի թանձր, լավ փայլեցրած շերտով, ալաբաստրոնաձև անզարդ անոթի բեկորները, երեքնուկաձև շրթով միկանթանի սափորի վերևի մասը, պնակներ կամ մեծ թասեր պրոֆիլավորված շրթերով, ըմպանակ-ֆիալաների, կիսագնդաձև կամ կիսաձվաձև գավաթների, տափաշշերի, ճրագների, կճուճների՝ այդ թվում և խոհանոցային տիպի և կարասների բազմաթիվ բեկորներ:

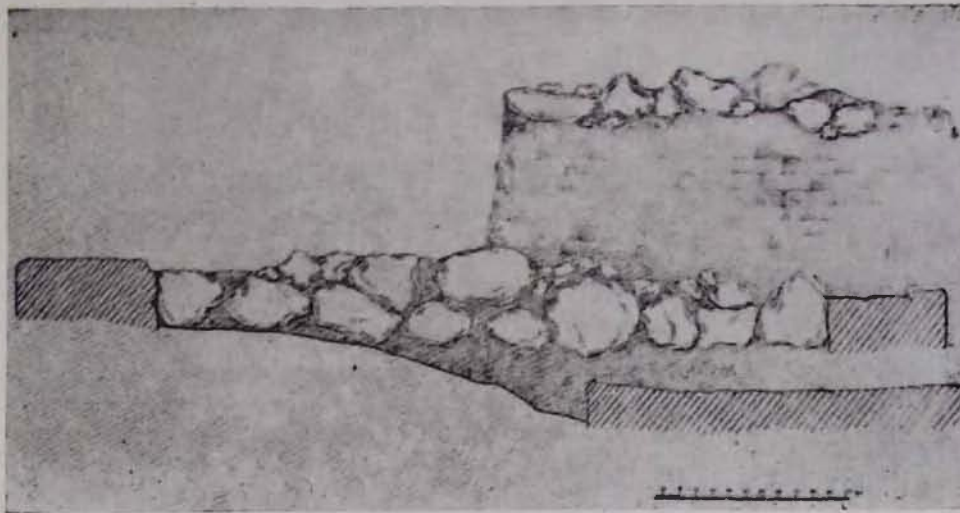
Նոր ձևերից հիշատակության արժանի են գնդաձև, հաստապատ անոթը՝ օխրայի գույնի մակերեսով. ցածրանիստ, գոտեզարդ կճուճը՝ ուռուցիկ իրանով, տափակ հատակով, քիչ արտահայտված շրթով. օխրայի գույնի փոքր կճուճը՝ երեքնուկաձև շրթով. միկանթանի գունազարդ ասկոսը (ուռուցիկ, ցածրանիստ իրանով, տափակ, լայն հատակով, ծորակավոր քթով). փոքր, խորը քրեղանը՝ կոր պատերով, վերևի մասը չպահանջված, գունազարդ, փոքր, ուռուցիկ նրբախեցի անոթի բեկորները՝ հորիզոնական՝ զուգահեռ ակոսներով, բաց շագանակագույն լավ փայլեցրած արտաքինով:

Հին Արմավիրի այս շերտի խեցանոթների համար բնորոշ են գունազարդ նմուշները: 1970 թ. պեղումներն այս տեսակետից բացառություն չկազմեցին: Գտնված բեկորները, ինչպես նաև ամբողջական անոթը պատված են կամ սև գույնի զարդերով կարմիր ֆոնի վրա, կամ բազմագույն զարդերով (սրճագույն, կարմիր, դեղին) օխրայի գույնի ֆոնի վրա: Զարդերը երկրաչափական են ու բուսական: Մի օրինակի վրա զարդը կենդանակերպ է: Հատուկ ուշադրության է արժանի ասկոսը, որի երկու կողերը ծածկված են սև գույնի, սրածայր բարակ տերևներից կազմված երկարավուն ճյուղանման զարդերով: Գունազարդման հետքեր են նշմարվում նաև կանթի վրա: Հետաքրքրական է նաև քրեղանաձև փոքր, բայց խոր անոթը, որի կարմիր գույնի պատերը արտաքինից պատված են շղթայաձև, եռանկյունաձև և այլ, նախորդ տարիներին գտնված նմուշները հիշեցնող զարդերով:

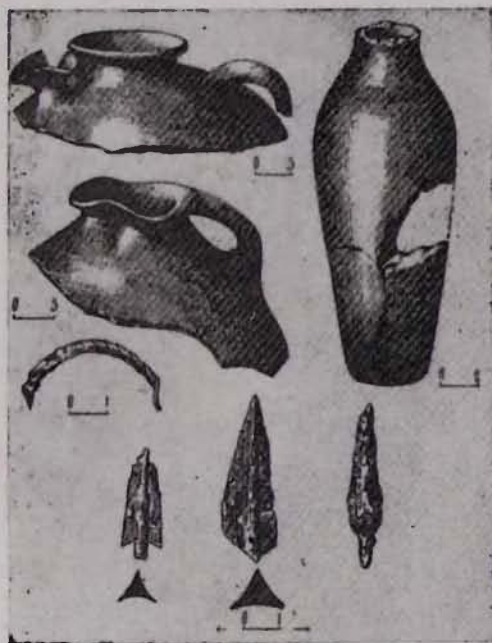
Այս շերտերում գտնվել են ջնարակով ծածկված բեկորներ, որոնցից մեկը՝ լայնաբերան միկանթանի անոթի: Ջնարակը բաց կապտավուն է, խամրած երանգի, կավը՝ դեղնավուն: Հավանաբար գործ ունենք անտիկ ժամանակաշրջանի ջնարակի հետ, որի օրինակները հայտնի են Գառնիից, Արմավիրից, Հացավանից, Սիսիանից ու Արտաշատից:

Անտիկ շերտում գտնվեցին նաև կամարաձև զարդերով ապակու բեկորներ և կավե արձանիկի ներքնամաս, ծնկաչոք մարդու պատկերով՝ կլորավուն պատվանդանի վրա: Կավե արձանիկներն անտիկ արվեստի ուրույն բնագավառն էին կազմում և թեպետ հաճախ պաշտամունքային նշանակություն ունեն, արտացոլում են նաև ժողովրդի կենցաղը: Հայաստանի պեղավայրերից՝ Վաղարշապատից, Գառնիից, Արտաշատից հայտնի են տերակոտային արվեստի ուշագրավ օրինակներ:

⁴ Г. А. Тирацян, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира (опыт классификации и датировки). («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, տախտակ I—III),

3. Ուրարտական և հնտուրարտական պատերի կտրվածքներ

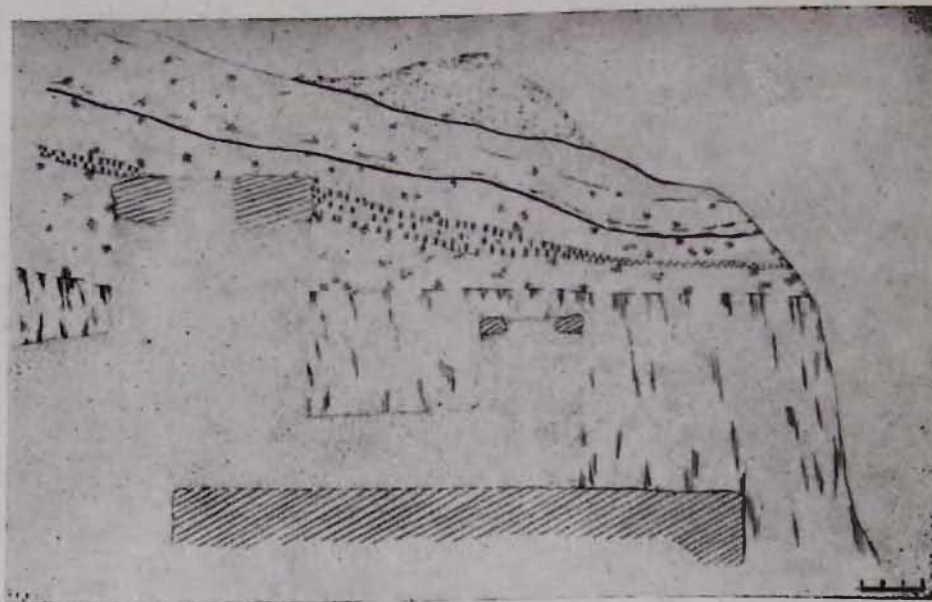

Նկ. 4. Վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր:

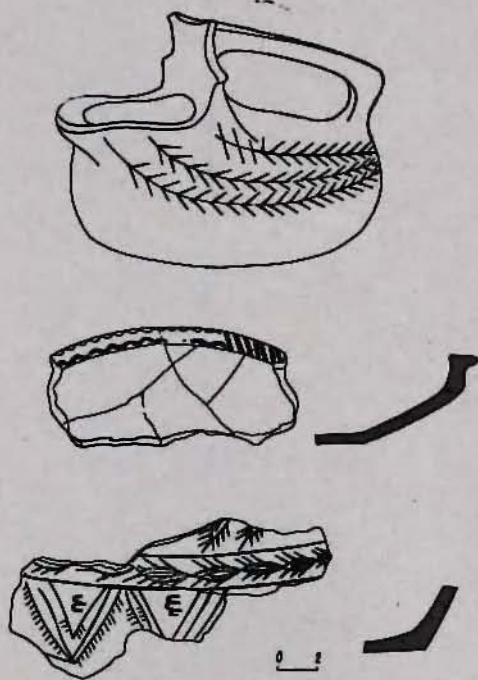

Նկ. 5. Վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր:

Նկ. 6. Ուրարտական և հետուրարտական պատերի կտրվածքներ:

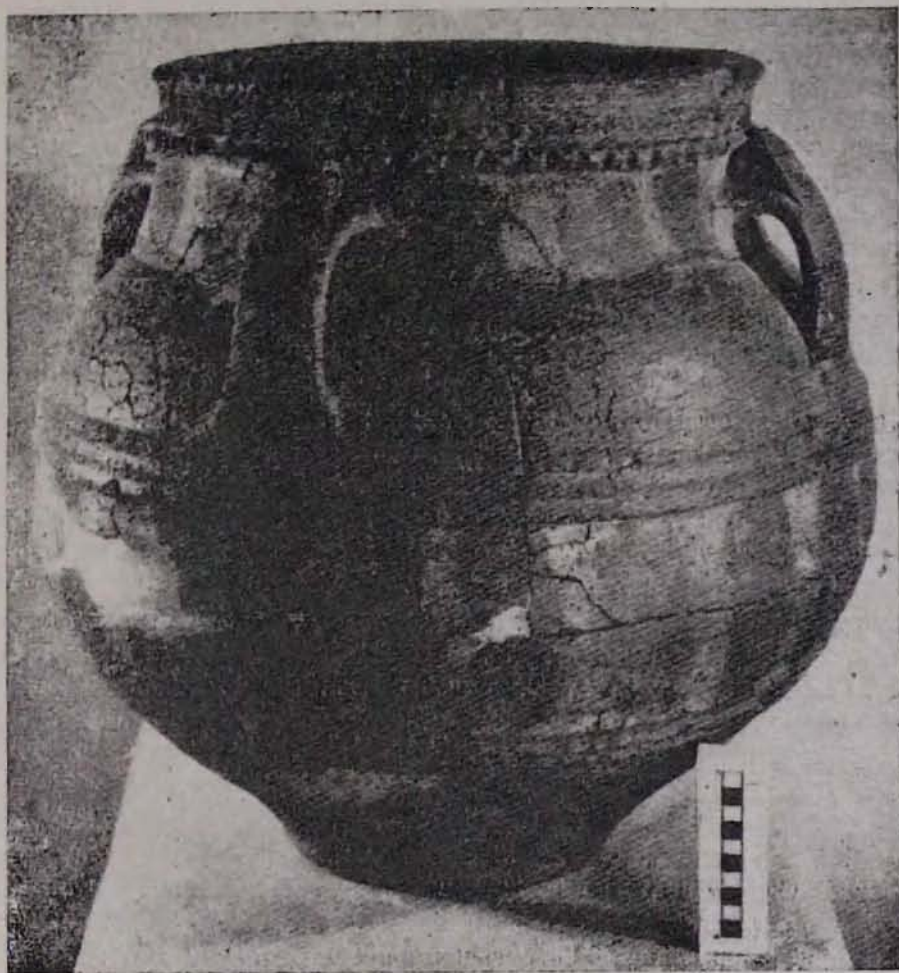
Նկ. 7. Գոմաղարդ խեցեղենի նմուշներ:

Նկ. 8. Միջնադարյան կավանոթներ և մետաղյա իրեր:

երկարավուն ակոսով բազալտե աղորիքը և նման գյուտերը վկայում են երկրադործության զարգացման մասին հին Արմավիրում և շրջապատում:

Մետաղյա իրերից պետք է հիշատակել երկաթե եռաթև ու քառանիստ պողովոր նետասլաքները, որոնք ժամանակագրական տեսակետից լայն տարածում ունեն, բայց հանդիպում են հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանի շերտերում: Գտնվեց նաև բրոնզե ոլորուն ապարանջանի մի բեկոր,

Նկ. 9. Միջնադարյան կարաս:

որն իր նմանն ունի Գեղադիրի ուշ աքեմենյան և վաղ հելլենիստական դամբարաններում⁵:

Ամրոցի վերևի շերտերը պատկանում են միջնադարյան ժամանակաշրջանին: Դրանք հատկապես լավ են պահպանվել մուտքի ներսում, ուրարտական

⁵ Գ. Ա. Տիրացյան, նշվ. աշխ., էջ 226:

⁶ Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղադիրում («Էրարեր հասարակական գիտությունների», 1966, № 1, տախտակ 1):

սենյակաների վերևի հորիզոններում: Այստեղ, ուրարտական պատի վրա քարե ներքնամասից մոտ 0,90 մ վերև դրված են եղել միջնադարյան կացարանների հիմնապատերը, մոտ 0,60 մ հաստությամբ, անկանոն շարված և նույն ժամանակաշրջանի թոնիրներ: Միջնադարյան շինարարական մնացորդներ հանդիպում են նաև բլրի գագաթին տեղադրված շենքի արևմտյան մասում: Տարբեր ժամանակներում բազմաթիվ վերակառուցումներ ապրած տաճարային այս շենքի նախնական ձևը պարզելու նպատակով հեռացվեց նրա արևմտյան կողմից կուտակված հողի զանգվածը, որի հետևանքով շենքին կից, հիմքերի մոտ գտնվող մշակված մեծ քարերի հետ մեկտեղ բացվեցին միջնադարյան կացարանների հետքեր՝ պատերի մնացորդներ, հատակի հատվածներ, բազմաթիվ թոնիրներ: Նշված տեղամասերում և մյուս քառակուսիներում գտնված միջնադարյան իրերից ուշագրավ են դանակի բռնակը, տեգի ծայրը, դաշույնի բեկորը, որոնք երկաթից են: Գտնված խեցեղենը բազմազան է, կան գլանաձև վզով միկանթանի սափորներ՝ զուգահեռ նեղ ակոսներից կազմված գոտիներով իրանի վրա. խոհանոցային տիպի կճուճների բեկորներ՝ բնորոշ կանթերով, խփեր. ջնարակած ու ֆայանսե անոթների բեկորներ: Որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում մեծ կարասի բեկորները: Դրանք պատկանում են այն հաստափոր, լայնաբերան գինու կարասների շարքին, որոնք սովորաբար դրոշմազարդ են և թվագրվում են XI—XIII դդ.⁷: Արմավիրում գտնված կարասը չորս կանթ ունի, Շրթի ներքևի մասը, ինչպես նաև իրանը, զարդարված են ուլիկաձև գծերով, ատամնավոր և այլ զարդարուն գոտիներով: Անոթի իրանը և վիզը ծածկված է կարմիր ներկով, որը քսված է համատարած հատվածներով կամ ուղղահայաց ընդհատվող շերտերով:

Արմավիրի պեղումները շարունակվում են: Պետք է հուսալ, որ պեղումները նորանոր տվյալներով կհարստացնեն մեր գիտելիքները Հայաստանի հուշակավոր հնավայրերից մեկի մասին:

РАСКОПКИ АРМАВИРА

Г. А. ТИРАЦЯН

Резюме

Археологические исследования цитадели урартского города Аргиштихили и столицы древней Армении Армавира, начатые в 1962 г., успешно продолжаются и по сей день.

В ходе раскопок 1970 г. были раскрыты западная оборонительная стена первоначальной урартской крепости, а также ряд помещений, археологический материал которых характеризуется краснолощеной керамикой, металлическими предметами и печатью урартского времени.

Были зафиксированы остатки зданий послеурартского времени, уровень залегания которых позволяет отнести их к ахеменидскому или, что вернее, к эллинистическому времени. Засвидетельствован и средневековый слой.

⁷ Գ. Ղաֆադարյան, Դմիտր քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 186:

ՀԱՊԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԱՐՄԱՎԻՐՈՒՄ*

Դ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ

1971 թ. Արմավիրի պեղումները եղևան բերեցին միջնաբերդի ուրարտական, հին հայկական ու միջնադարյան ժամանակաշրջանի նոր նյութեր: 1970 թ. բացված արևմտյան հին պարսպի մերձակայքում պեղված տարածքը լրացուցիչ տվյալներ հայթայթեց Արմավիրի՝ հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանի պաամոթյան ու մշակույթի վերաբերյալ, էլ ավելի ընդլայնելով մեր դիտելիքները տնտեսության տարբեր ճյուղերի՝ երկրագործության, մետաղագործության, խեցեգործության, ինչպես նաև առևտրական կապերի մասին:

Առանձնապես ուշադրության են արժանի հետուրարտական ժամանակաշրջանի ճարտարապետական մնացորդները, որոնք վկայում են ամրոցում, հատկապես տվյալ հատվածում զարգացող բուռն կյանքի մասին:

Պեղված տեղամասի շերտերը վերևից իսկ թվագրվում են մ. թ. ա. III—I դդ., իսկ հյուսիսային քառակուսիներում (7D), ինչպես նաև գագաթի շենքի շրջապատում կան միջնադարյան մշակույթի հետքեր:

7D քառակուսում ուրարտական արևմտյան հին պարսպի անկյունային աշտարակի (ամրոցի մուտքի մոտ) անմիջական հարևանությամբ բացվեցին քառանկյունի սենյակի քարե պատերի մնացորդներ՝ սենյակը երկու մասի բաժանող միջնորմի հետքերով: Միջնադարյան կաթարանների հետքեր հանդիպեցին նաև բլուրի գագաթի շենքի հյուսիսային մասում: Երկու տեղերում գտնված կավանոթները (երեքնուկաձև կամ կլոր բերանով, հասարակ ու ներբախեցի միկանթանի սափորներ՝ վերևի մասը ներկի հետքերով կամ զարդարված նեղ ակոսներից կազմված գոտիներով, խոհանոցային կճուճներ, ջնարակած թասերի բեկորներ), մետաղե առարկաները (մանգաղ, քրոնզե ապարանջան), ապակե ապարանջանները, պղնձե դրամը վկայում են XI—XIII դդ. տեղիս բնակվածության մասին, և դա պատահական չէ, քանի որ Բտգրատունիների ժամանակ հայկական պետականությունը վերականգնելուց հետո նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին երկրի վտանգված դաշտավայրերում բնակվելու համար: Ժողովուրդը կամ նրա մի մասը, որը մինչ այդ բաշվել էր նախալեռնային և լեռնային ավելի ապահով վայրերը, այժմ հնաբավոր համարեց խոնել դաշտ, աստիճանաբար վերաբնակեցնելով քիչ թիվ շատ ապահով բլուրները:

Վերաբնակեցման հետքերը լավ երևում են Արարատյան դաշտի մի շարք բարձունքներում (Կարմիր բլուր, Մեծամոր, Դավթի բլուր), որտեղ կյանքը վաղուց դադարեւ էր, բայց այժմ վերականգնվում էր համեստ բնակավայրերի ձևով, որոնք անկասկած վկայում են երկրում և առաջին հերթին նրա հարթավայրերում ստեղծված նոր իրադրության մասին:

* Նախնական հազորդում 1971 թ. պեղումների մասին:

Հին հայկական շերտը հիմնականում պեղվել է, ինչպես արդեն ասվեց, արևմտյան երկու պարիսպների միջև ընկած տարածությունում: Մի քառակուսի էլ պեղվեց հին պարսպից ներս, նախորդ տարիներում բացված ուրարտական պատերի կազմած համալիրի հարավ-արևմտյան անկյունում:

7D քառակուսում (անկյունային աշտարակին կից) բացվել է արևելքից արևմուտք ձգվող անմշակ քարերից շարված պատի ներքնամասը (երկարությունը՝ 6 մ, բարձրությունը՝ 0,40 մ): Այն փաստորեն քառակուսին բաժանում էր երկու՝ հյուսիսային և հարավային հատվածների: Ե՛վ այստեղ, և՛ այնտեղ պեղված նյութը միջնադարյան էր, սակայն հարավային մասում այն աստիճանաբար փոխվեց և վերահիշյալ պատի հիմքերից ցած ընկած շերտերում արդեն լիովին անտիկ կերպար ունեւր: Այդ, անկասկած միջնադարյան պատի մնացորդներից ներքև, մոտ 0,50 մ խորությամբ վառված շերտում, բացվեցին մի շարք կավանդիկներ և գտնվեցին բազմաթիվ մետաղե իրեր: Նույն տեղում երևացին գետաբարերից և տոփանված կավից հատակի հետքեր: Կավանդիկների ադ խումբը բաղկացած էր բաց մոխրագույն, վոքը տափաշից, անզարդ, բաց սրճագույն մեծ կոնքից (քրեղանատիպ խորը անոթ), սև մոխրագույն ճրագից ու գնդաձև պուլիկից, երեքնուկաձև բերանով սափորի և լայնաբերան կճուճի վերնամասերից, կիսագնդաձև գունաղարդ ու անզարդ գավաթների, ըմպանակի, ինչպես նաև խոհանոցային անոթների բեկորներից: Այստեղ գտնվեցին նաև մի ամբողջական կիսագնդաձև գունազարդ գավաթ և նման գավաթի բեկորներ, միկանձանի փոքր սափոր, թերի, բաց կանաչ անգորի վրա կարմիր գույնի զարդերով, ճրագներ և այլն: Նրանց հետ գտնված մետաղե առարկաներից հիշատակության արժանի են ուղիղ և կեռ սայր ունեցող դանակների բեկորները, վերևի մասերը գամերի հետքերով՝ փայտե դաստապանը միացնելու համար, դաստապանի բրոնզե թերթիկ-ծածկույթները՝ երկաթե գամերի հետքերով և այլն:

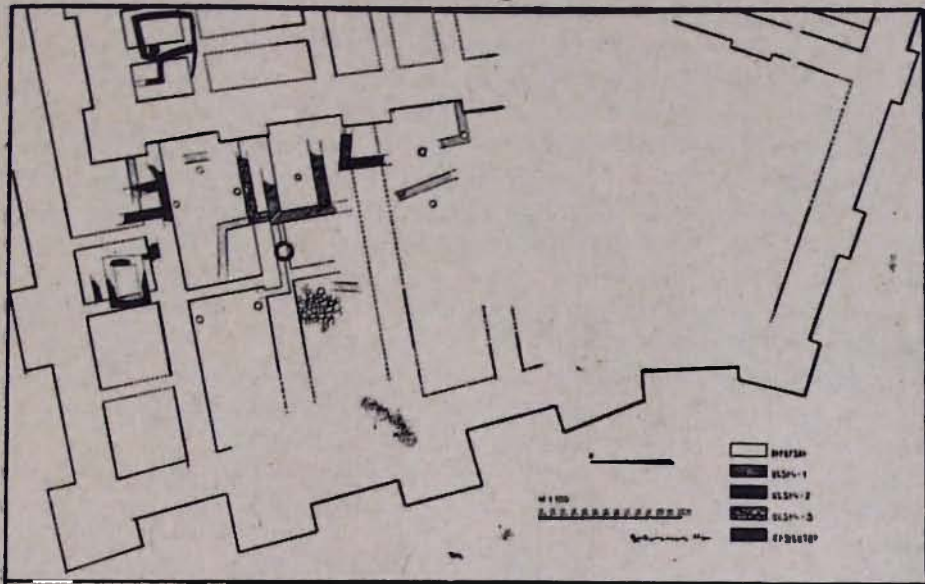
Անտիկ նման շերտից 0,30 մ ներքև բացվեցին ուրարտական պատի հիմքեր և ուրարտական խարխսի, սակայն հնագիտական նյութը շարունակում էր անտիկ մնալ: Ուրարտական պատի հիմքերին կից երևացին սյան (կտրվածքը՝ քառանկյունի 0,15 մ×0,15 մ) ածխացած մնացորդներ, իսկ նրանից մոտ 2 մ հեռավորության վրա սյան փոքր քառանկյունի տուֆից խարխսի (0,43 մ×0,37 մ×0,46 մ չափերով): Ուրարտական պատի ու խարխսի մակարդակին կամ ներքև գտնված իրերից պետք է հիշատակել երկաթե եռաթևե պոչոսկտվոր նետասլաքը, գունազարդ պնակի ու կիսագնդաձև գավաթի, հնատիպ ջնարակած անոթների, ինչպես նաև ներմուծված նրբախեցի սրվակի և այլ անոթների բեկորները: Այս և նախորդ տարում պեղված քառակուսու (7E) սահմանի վրա գտնվեց ծեկաչոք մարդ պատկերող կավե արձանիկի կեսը՝ հար ու նման 1970 թ. գտնված արձանիկի ներքնամասին:

Միջնադարյան և ուրարտական պատերի միջև ընկած մոտ 1 մ հաստությամբ հողի կտրվածքում, ածխի բավականին լավ նշմարվող շերտում, հայտնաբերվեցին տապարաձև բերանով երկաթե գործիք (հավանաբար քերիչ երկարությունը՝ 0,42 մ) կեռ ծայրով, կիսագնդաձև գունազարդ գավաթի բեկոր, սկոսավոր բազալտե երկանք և ցորենի հատիկներ:

¹ Գ. Ա. Տիրացյան, Արմավիրի պեղումները (աե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1972, 2, ն. 5),

Խնչպես արդեն ասվեց, միջնադարյան վերահիշյալ պատից դեպի հյուսիս ընկած մասում, որը փաստորեն մի սենյակ է, միջնադարյան նյութը համատարած էր: Սակայն այստեղ էլ կային հելլենիստական ժամանակաշրջանի խեցեղենի հատուկներ բեկորներ:

Ուրարտական պարսպի III և IIII ու IV որմնահեցերի միջև ընկած հատվածի դիմաց գտնվող քառակուսիներում (6H, 6I) միջնադարյան ժամանակաշրջանի նյութերը սահմանափակվում էին ջնարակած ու հասարակ խեցեղենի առանձին բեկորներով: Դրան հակառակ քառակուսու առաջին իսկ շերտերում

Նկ. 1. Արմավիրի միջնաբերդի արևմտյան հատվածը ետուրարտական (հելլենիստական և միջնադարյան) ժամանակաշրջանի կառույցների հատկագծով:

երևան եկան անտիկ ժամանակաշրջանի նյութեր, որոնցից ուշագրավ են գնդաձև անոթը՝ խողովակաձև սրածայր քթով ու հորիզոնական կանթով, ապակյա անոթի բեկորը՝ շրթի տակ զուգահեռ ոչ խորը ակոսներով: Մոտ 0,80 մ խորության վրա բացվեց կանոնավոր շարվածքով շեղաքարե պատի ներքնամասը, ընդհանուր ուղղությամբ հյուսիսից-հարավ (հաստությունը՝ 1 մ, պահպանված բարձրությունը՝ 0,40 մ): Այն գտնվում է ուրարտական պարսպից մոտ 3,50 մ հեռավորության վրա և պարսպի հիմքերի համեմատությամբ մոտ 1,30 մ բարձր է: Նորահայտ պատի մակարդակից ներքև քառակուսիների շերտը շարունակում էր մնալ հին հայկական, իր բնորոշ նյութերով հանդերձ: Այնտեղ գտնվեցին ալաբաստոնաձև անոթների, ֆիալա-ըմպանակների, խաչազարդ թասերի, ծորակավոր անոթների, տափաշների, սև փայլեցրած և գունազաղ խեցեղենի, նրբախեցի կավանոթների բեկորներ, ապակյա անոթի բեկոր, երկաթե իրեր, կտթառավոր տեգի ծայրեր, երկթևանի նետասլաք՝ մեջտեղում հաստ շղով, դաստապանի բեկոր՝ դամբրի հետքերով:

Հայտնաբերվեցին նաև գունազաղ կավանոթների բեկորներ. ծորակավոր մի անոթի վերնամասում բաց ֆոնի վրա՝ սև և գորշ գույնի ներկով արված են

ԼԵՐԱՅԵ 5—7

գծային և թեփուկավոր զարդեր, տափաշշի բեկորները պատված են զիգզագաձև և եռանկյունաձև վառ կարմիր զարդերով: Դրանց հետ հայտնաբերվեցին սև փայլեցրած անոթի բեկորներ՝ մեկը հորիզոնական և ուղղահայաց ակոսներով, ինչպես նաև վաղ հայկական ժամանակաշրջանի սափորներ հիշեցնող միականթանի սափորի վերևի մասը: Ել քառակուսում գտնվեց ուրարտական տուֆե խարիսխ:

5H և 5I քառակուսիներում շերտը ավելի բարակ լինելով հանդերձ՝ հարուստ էր անտիկ ժամանակաշրջանի նյութերով: Հայտնաբերված ոսկորների առատությունը ևս խոսում է ամրոցի այս հատվածում ծավալված բուռն կյանքի մասին: Աչքի են ընկնում կենդանակերպ անոթների բեկորները. մեկը՝ խոյազուլի, մյուսը՝ ձիազուլի: Ուշադրության արժանի է նաև ոչ լրիվ պահպանված գունազարդ սափորը, որի ուռուցիկ իրանը զարդարված է նեղ, խորակոս գոտիներով, խաչաձև ու վարդյակաձև դարչնագույն նախշերով:

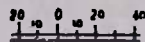
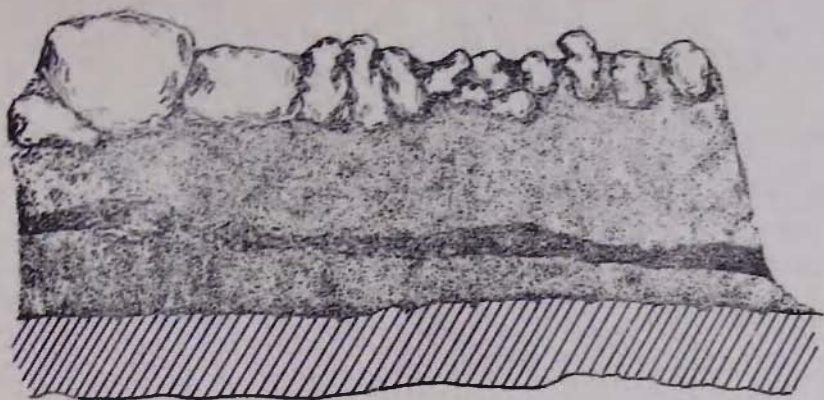
5I քառակուսում բացվեց մի նոր, ուրարտական տիպի խարիսխ, նույնպես տուֆից, իսկ 6H և 6I քառակուսիների սահմանում՝ հյուսիսից-հարավ ընկած մի պատի հիմք (5,60 մ երկարությամբ): Ուրարտական պաշտպից այն հեռու է մոտ 7 մ և նրա համեմատությամբ թեք է: Ուշագրավ է այն, որ նորահայտ պատի հյուսիսային ծայրում, շարքի մեջ, կողքի վրա դրված էր ուրարտական բազալտե մի մեծ խարիսխ: Պատի հաստությունը, քարերի մշակման աստիճանը, երկրորդական օգտագործման ուրարտական խարսխի առկայությունը, խոսում են այն մասին, որ պատը ետուրարտական ժամանակաշրջանին է պատկանում: Այս մասին են վկայում նաև շրջակայքում գտնված խեցեղենը, քարե և ապակե անոթների բեկորները:

1971 թ. պեղվեց դեռևս 1962 թ. բացված որմնահենցի առջև ձգվող տարածությունը (6, 7J քառակուսի): Այստեղ գտնվեց մի խարիսխ, որը տեղից խախտված ու շուռ տված էր երևում: Բացվեց վառված շերտ՝ հարուստ ոսկորներով, խեցեղենով, կավից և գետաքարերից կազմված հատակի մնացորդներով:

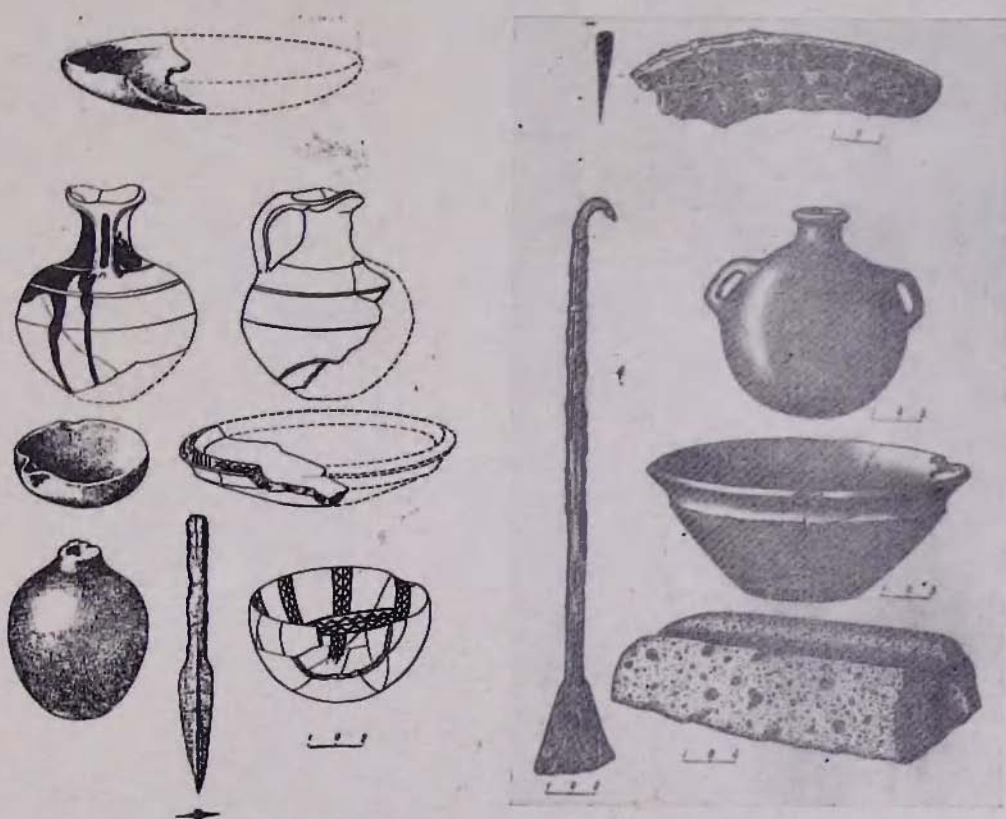
Զնայած որմնահենցի քարերի վատ պահպանվածությանը, պարզ դարձավ, որ անտիկ ժամանակաշրջանի համար բնորոշ նյութերով հարուստ տվյալ շերտը (ֆիալա-քմպանակի բեկոր հատակին տեղանման ներձկոսմներով, հաստապատ թաս կոպիտ արտաքինով, երկաթե դանակի սայր և դաստապան՝ գամերով հանդերձ, ձողանման տեգի ծայր) իջնում է նրա հիմքերից ներքև:

Հեղինիստական ժամանակաշրջանի նյութ գտնվեց նաև նորահայտ պարսպից ներս ընկած տարածքում (9, 10K, L քառակուսի), որ շերտը բավականին խառն էր: Միջնադարյան և ուրարտական իրերի կողքին ուշադրության արժանի են անտիկ ժամանակաշրջանի նյութերը (կիսագնդաձև գունազարդ գավաթի բեկոր և հավանաբար ներմուծված ամֆորայի կանթ):

1971 թ. պեղումները նոր տվյալներ տվեցին ետուրարտական, առաջին հերթին հելլենիստական ժամանակաշրջանի ամրոցի տվյալ հատվածի կառուցապատման մասին: Դա ունի մեծ նշանակություն, քանի որ հնարավորություն է տալիս հնագիտական նյութը կապել շերտագրական տեսակետից ևս հաստատապես ետուրարտական ժամանակով թվագրվող ճարտարապետական մնացորդների հետ: Սակայն նրանց հատվածավորված վիճակը թույլ չի տալիս դրանք դնել մի ամբողջականության մեջ: Տարբեր ժամանակներում կառուրված շինարարական աշխատանքների հետքերը պահպանվել են տարբեր

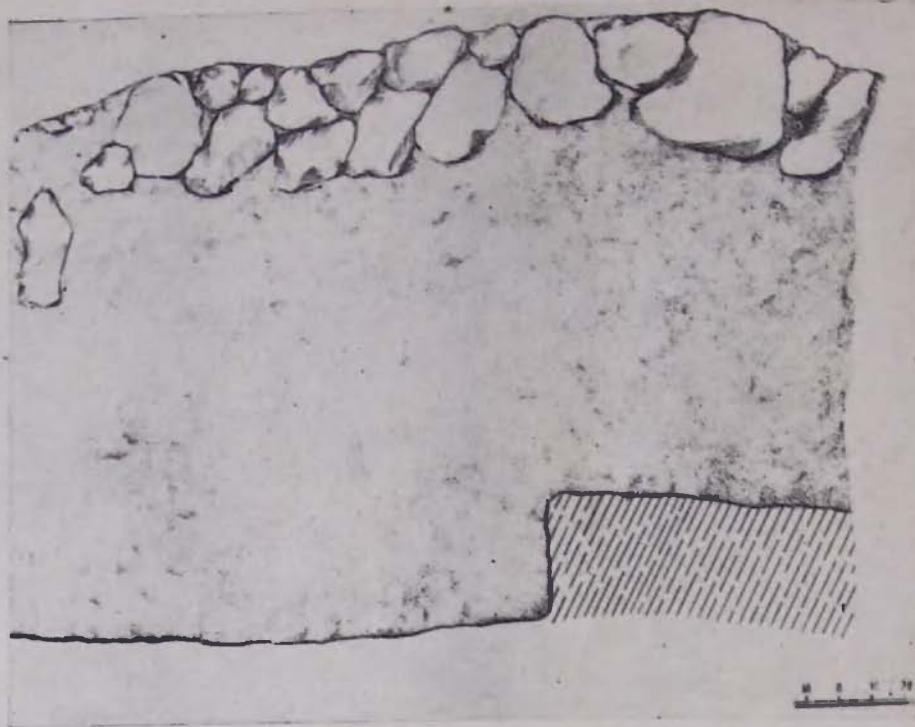

նկ. 2. Ուրարտական պատի, Հելլենիսական ժամանակաշրջանի սակարդակի և միջնադարյան պատի կտրվածք (քառակուսի Դ):

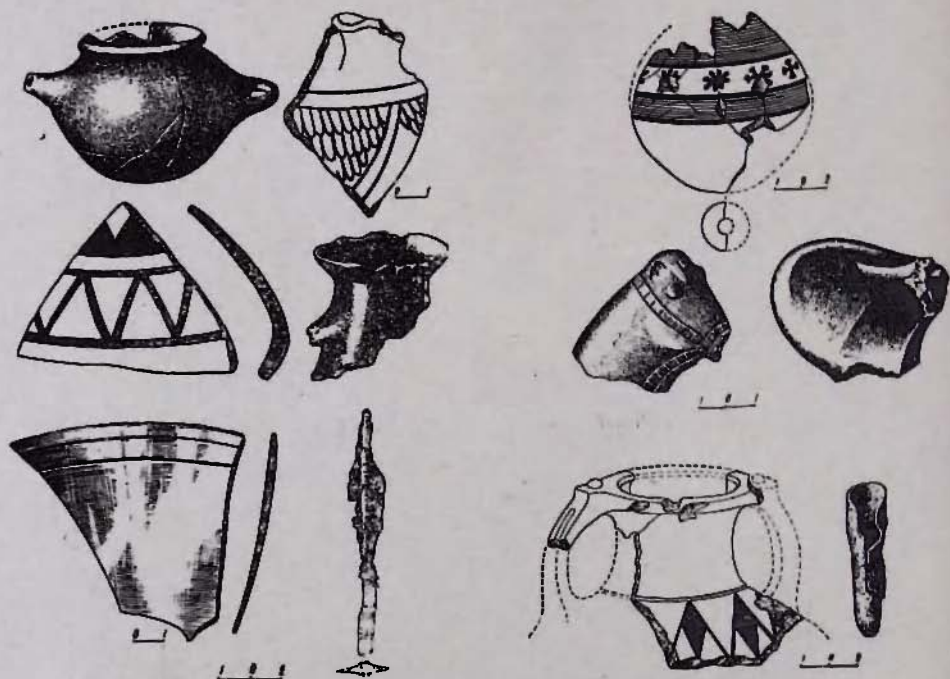

նկ. 3—4. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր (քառակուսի 7D):

Նկ. 5. Ուրարտական և ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի պատերի կտրվածք (քառակուսի 6Ի):

Նկ. 6. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր (քառակուսի 6Ի, 6Լ):
 Նկ. 7. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր (քառակուսի 5Լ, 6Լ):

մակարդակների վրա, որն ավելի է դժվարացնում շերտի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու իրար հարեան քառակուսիներում (6H և 5H) բացված պատերը թևե, ամենայն հավանականությամբ հելլենիստական միևնույն դարաշրջանին են պատկանում, այդուհանդերձ խիստ տարբեր մակարդակների վրա են գտնվում: Մեկը, որի շարի մեջ օգտագործվել է ուրարտական խարիսխը, դրված է հողի վրա, ուրարտական պատի հետ համարյա թե մի մակարդակի վրա, մյուսը շատ ավելի բարձրագիւր է և անցնում է, գոնե մասամբ, ուրարտական նույն պատի վրայով, որից բաժանված է հողի հաստ շերտով: Առաջին պատը կտրող է վերաբերվել հոտորարտական ժամանակաշրջանի կառուցապատման նախնական փուլին (IV—III դդ.), մյուս պատը՝ նրա ավելի ուշ փուլին (II—I դդ.), թեև դրանց հետ կապված հնագիտական նյութերի միջև առանձնակի տարբերություն չի նկատվում: Մի մակարդակ էլ դիտվում է 7D քառակուսում՝ կապված դեռաքարերից կազմված հատակի հետ, որը ուրարտական պատի վրա է նստած և որը ավելի հին է թվում, քան 6H բարձրագիւր պատը, բայց ավելի ուշ է կառուցվել, քան խարիսխով պատը: Այս քառակուսու առանձին շերտերի բացարձակ թվագրմանը կարող են նպաստել գետաքարերից կազմված, հատակի մակարդակից ներքև գտնված նյութերը, որոնք, չնայած իրենց խորությունը, հելլենիստական ժամանակաշրջանին են վերաբերում: Այստեղ գտնված եռաթև պոչուկավոր երկաթե սլաքը, շնարակած խեցեղենի և ներմուծված նրբախեցի կավանոթների բեկորները կարող են մ. թ. ա. II—I դդ. թվագրվել: Նման թվագրումը ամենեին էլ պարտադիր չէ հելլենիստական դարաշրջանի ամբողջ ամրոցի ստորին շերտերի համար ընդհանրապես, քանի որ մի շարք հանգամանքներ խոսում են այդ շերտերի ավելի վաղ թվադրման օգտին (առնվազն մ. թ. ա. III դ.):

Միջնաբերդի արևմտյան մասի մ. թ. ա. III—I դդ. կացարանների բնակիչներին բնութագրող նյութերը, առաջին հերթին հենց կացարանները, ցույց են տալիս, որ բնակիչները պատկանել են ոչ ունևոր խավին: 1971 թ. պեղումների ընթացքում գազաթի շենքի մոտ գտնված ոսկե զարդը՝ օղակով կլոր կոճակ, որևէ էական փոփոխություն չի մտցնում նման պատկերացումների մեջ:

Դատելով հնագիտական նյութից, բնակչության զբաղմունքներից մեկը երկրագործությունն է եղել: Այդ մասին են խոսում անտիկ ժամանակաշրջանին խիստ բնորոշ բազալտե ակոսավոր աղորիքը, երկաթե մանգաղի բեկորը և ցորենի վառված հատիկները: Հետաքրքրություն է ներկայացնում տապարածե երկաթե գործիքը, որը ամենայն հավանականությամբ կապված է հաց թխելու արարողության հետ: Անտիկ ժամանակաշրջանի օջախ-թոնիքներ, պակաս խոշոր, քան միջնադարյանները և առանց ակի, առաջին անգամ դսնվել են Արտաշատում (1972 թ. աշնանը), և վերոհիշյալ գործիքի հետ նրանց ունեցած կապը խիստ հավանական է թվում: Նրա կեռ ծայրով հավանաբար տաք օջախից պատրաստ հացերն էին դուրս բերվում, իսկ լայն բերանով քերվում էին նրա պատերն ու հատակը:

Այժմ առանց տատառվելու կարելի է պնդել, որ Արմավիրը հելլենիստական ժամանակաշրջանում հանդիսացել է խեցեգործության կարևոր կենտրոն, թեպետ այդ արտադրության հետ կապված հետքեր ցարդ չեն գտնվել: Սակայն խեցեղենի առատությունը, ձևերի բազմազանությունը և հարատևությունը, կավի ընդհանրությունը և միևնույն ժամանակ տարբերությունը բերո-

վի իրերի կավից, թույլ են տալիս խոսելու Արմավիրում կազմակերպված խեցեղենի արտադրանքի մասին:

Առանձին քառակուսիների պեղումների նկարագրությունից երևաց, թե ինչքան հաստատուն տիպեր ու ձևեր կան Արմավիրում, որոնք կրկնվում են տարեցտարի (Թաս-ըմպանակներ, տափաշշեր, գավաթներ, ալաբաստրոնաձև անոթներ, ճրագներ և այլն)²: Նրանց կողքին հրեան եկան և նոր ձևեր (գնդաձև անոթ խողովակաձև քթով, հաստապատ Թաս) և խորը կոնք՝ նման Արտաշատի նյութերին: Միկանթանի սափորի վերին մասը՝ գլանաձև վզով և հեռացող շրթերով, հիշեցնում է Զրառատի, Աթարբեկյանի, Կարմիր բլուրի մ. թ. ա. V—IV դդ. թվագրվող նման անոթները:

Բացառված չէ նաև, որ Արմավիրում այս և նախորդ տարում գտնված բրոնզե ոլորուն ապարանջանները նույնպես կարող են վաղ հայկական ժամանակով թվագրվել (մ. թ. ա. V—IV դդ.), թեպետ հայտնի է նրանց առկայությունը և վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանում, ինչպես երևում է Գեղադիրի դամբարանային նյութի օրինակից:

Խեցեղենի գունազարդման մոտիվների մեջ առկա են նոր ձևեր: Մի քանի կավանոթների (սափորներ, ծորակավոր անոթներ) վրա հանդիպող զարդերը (վարդյարկաձև, խաչաձև, շեղանկյունաձև, թեփուկավոր) տարբերվում են Արմավիրում զանգվածաբար հանդիպող գունազարդ խեցեղենից: Դրանցից մի քանիսը հիշեցնում են փոքրասիական ուշ փոյոսդիական գունազարդ խեցեղենի զարդամոտիվները³:

Արմավիրի ետուրարտական շերտերում հանդիպում են սև փայլեցրած կավանոթների բեկորներ՝ զարդարված կուտաձև փորվածքներով, հորիզոնական և ուղղահայաց ակոսներով, զիգզագաձև և շրջակենտրոն ներձկումներով կամ փորագրումներով: Բոլորն էլ հիշեցնում են նախնադարյան համայնական ժամանակաշրջանի (եթևաթի, բրոնզի և նույնիսկ վաղ բրոնզի) նույնատիպ զարդերով հարդարված սև մակերեսով խեցեղենը:

Ձևայած իր հնատիպ տեսքին, այս խեցեղենը գտնվում է շերտագրական ստույգ միջավայրում՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութերով հանդերձ: Նման երևույթի կարելի է հանդիպել նաև Արտաշատում, որտեղ մ. թ. ա. II—I դդ. շերտում հանդես են գալիս նույն հնատիպ կավանոթների բեկորները: Առաջին անգամ չէ որ, բրոնզեդարյան կամ երկաթի դարի նյութական մշակույթի որոշ երևույթներ հարատևելով, հասնում են մինչև հելլենիստական և ավելի ուշ ժամանակաշրջանը:

Ձևարակած խեցեղենի առկայությունը Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի հուշարձաններում վերջին տարիներին դարձել է սովորական: Գառնիում այն թվագրվում է մ. թ. ա. II—I դդ., Սիսիանում գտնվել է մ. թ. ա. I դ. դամբարանում, Արտաշատում հանդիպում է մ. թ. ա. II—I դդ. շերտում: Արմավիրի ջնարակած խեցեղենը իր դեղին կամ կարմրավուն կավով, ջնարակի բաց կապտավանաշավուն գույնով և խամրած տեսքով նման է Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի նույնատիպ խեցեղենին և պատկանում է

² Г. А. Тирациян, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира (опыт классификации и датировки) (Պատմա-քառասիրական հանդես, 1971, № 1, տախտ. I, II, III):

³ K. Bittell, H. Güterbock, Neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt. Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1935, տախտ. 15, 4:

հին չնարակած խեցեղենի առևելյան խմբին՝ վերոհիշյալ հատկանիշներով տարբերվելով արևմտյան նմուշներից։

Հելլենիստական ժամանակաշրջանի կենդանակերպ կավանոթներ հանդիպում են Առավելիրում (խոյ, արջ), 1971 թ. գտնվածները (ձր, խոյ), որոնք նախորդողից տարբերվում են կարմրավուն արտաքինով, վկայում են նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում կենդանակերպ անոթների տարածման մասին։

Հատուկ ուշադրության են արժանի բաց գույնի, մաքուր և միատարր կավից լիով թրծված նրբախեցի անոթների մասերն ու բեկորները (ամֆորայի կանթ, սրվակի վիպ՝ սրճագույն լաթի հետքերով, սրվակի ոտք և իրանի մաս՝ նուրբ, ոչ խորը հորիզոնական գիծ-ակոսներով, գլանաձև ծորակ, փոքր թասի

Նկ. 8. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի սլատի հետքեր և ուրարտական բարե խարիսխ (թառակուսի 511, 1)։

տափտվ հատակ, սրճագույն ներկով պատած նրբախեցի անոթի բեկորներ)։ Սրանք բոլորը կամ գերախշող մասը հավանաբար դուսից է բերված։ Դրանց պատրաստման կենտրոնների և թվագրման ստույգ որոշումը մեծ նշանակություն կունենա Արմավիրի հելլենիստական, շերտի ուսումնասիրման համար։

Ուշագրավ են շերտում գտնված ապակյա բեկորները, որոնք հելլենիստական ասիական գործողության նմուշներ են։ Ակոսներով հարդարված բարակ պատերով նման թասերի բեկորներ հայտնի են Արտաշատից մ. թ. ա. II—I դդ. շերտում։

Հայտնաբերված մետաղե իրերի թիվը բավականին մեծ է։ Հանդիպում են ղենքեռ (նիվակի ծայր, տեգի ծայրեր, նետասլաքներ) և գործիքներ (քե-

⁴ И. Д. Марченко, Об античных глазурованных сосудах из музеев СССР. Краткие сообщения института Археологии СССР, выпуск 128, 1971.

րիչ, մանգաղ, դանակներ): Սրանք բոլորը երկաթից են՝ բացառությամբ դանակների դաստապանների բրոնզե թերթիկների, որոնք ամրացվում էին երկաթե գամերով:

Պեղված քառակուսիների ստորին շերտերը տալիս են ուրարտական ժամանակաշրջանի մնացորդներ (շենքերի հիմքեր, խեցեղեն): Շերտադրական հարաբերությունը նրանց հաջորդած հին հայկական նյութի հետ յուրովի է: Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ հին հայկական ժամանակաշրջանի նյութերը գտնվում են ուրարտական շերտադրական մակարդակի վրա կամ ներքև: Սա բացատրվում է հին հայկական ժամանակաշրջանում նշված տեղամասի արդյունավետ յուրացմամբ, երբ բնակիչները իրենց նիստուկացը կազմակերպելիս, իջել են մինչև ուրարտական շենքերի հիմքերը:

Դեռևս նախորդ տարիներին պարզվել է, որ միջնաբերդի արևմտյան երկու պարիսպների միջև ընկած տարածությունը հաստ պատերով բաժանված է եղել երկարավուն հատվածների, մի պարսպից մյուսը (արևելքից-արևմուտք), Դրանցից չորսի հիմքերը որոշ չափով հայտնի դարձան (լայնությունը՝ 2,80 մ, պահպանված բարձրությունը՝ 0,40 մ): 1971 թ. հնարավոր եղավ հատկապես արևելյան մասում բացել դրանց երկարությունը հավաստող նոր հատվածներ. ինչպես նաև պարզել հին պարսպին միանալու հանգամանքները:

Այդ առթիվ հնարավոր եղավ ճշտել նաև շերտադրական մի շարք առանձնահատկություններ՝ կապված 7D, 6H և 5H քառակուսիների հետ: Ամենուր լավ երևում է, թե ինչպես ավելի ուշ ժամանակաշրջանի՝ մի դեպքում անտիկ (6H), մյուս դեպքում՝ անտիկ և միջնադարյան շինարարական շերտերը (7D) նստած են ուրարտական վերոհիշյալ պատերի՝ առաջինի և երրորդի արևելյան ծայրերի վրա: Դա վկայություն է այն մասին, որ հին հայկական ժամանակաշրջանում այդ պատերը, ավելի ճիշտ նրանց աղյուսաշեն վերնամասը արդեն գոյություն չուներ: Այդ քառակուսիների կտրվածքները լավ ցույց են տալիս անտիկ ժամանակաշրջանի հատակի ու պատի և միջնադարյան պատի դիրքը ուրարտական պատի հիմքերի վրա: Արդեն նշեցինք, որ ինչ վերաբերում է հին հայկական ամենավաղ շերտերին, ապա նրանք գտնվում են ուրարտական վերոհիշյալ պատերի մակարդակին կամ նույնիսկ նրանցից էլ ցածր: Այդ հատկապես երևում է նաև չորրորդ որմնահեցին հարող քառակուսում, ուրարտական պարսպի և նրա հիմքերի համեմատությամբ հելլենիստական շերտի դիրքից:

Ուշագրավ է, որ ուրարտական երկու պարիսպների միջև ընկած տարածությունը հնում սյունազարդ է եղել, որի մասին վկայում են իրարից հավասար հեռավորության վրա (5,80 մ—6,10 մ) դրված խարիսխները: 1971 թ. գտնվեցին վեց նոր խարիսխներ: Այժմ կարելի է խոսել հնում նշված տարածությունում գոյություն ունեցած առնվազն երեք շարք սյուների մասին: Խարիսխների գերակշռող մասը ուրարտական տիպի է (Արին-բերդ, Դավթի բերդ), վերևում թմբուկաձև կլոր, ողորկ, ներքնամասը ավելի լայն, կոսիա մշակված: Բացված խարիսխներից մեկը ավելի ցածրանիստ է, տակի մասը քառակուսի, բարակ (6I), մյուսի ներքնամասը չի պահպանվել, ուստի ունի սկավառակի ձև (6J): Խարիսխների մի մասը տուֆից է, մյուսը՝ բազալտից (տրամագիծը՝ 0,45 մ—0,68 մ):

Խարիսխների դասավորությունը և ուրարտական զուգահեռ պատերի հիմքերից նրանց տարբեր հեռավորությունը վկայում են, որ նրանք կանգնեցված

են ևղևլ, Լրր ալդ պատերը, ավելի ճիշտ՝ նրանց վերնամասերը ալլևս գոյություն չունենին: Նրանք հավանաբար կոշված էին փոխարինելու ալդ պատերին, ապահովելով ծածկը Լրկու պարիսպների միջև ընկած տարածություններում, հավանաբար ուշ ուրարտական ժամանակաշրջանում: Ուրարտական պատերի ու խարիսխների շրջապատում կան նաև ուրարտական խեցեղենի սակավաթիվ նմուշներ, կարմիր փայլեցրած սափորների բեկորներ, փորագրված նշանով ամբողջական կանթ և ալլև:

Ուրարտական շերտ կա նաև արևմտյան նորահատ պարսպից ներս, որտեղ դեռևս նախորդ տարիներից հայտնի պատերը շարունակվում են, անկյուն տալիս, նոր սենյակների կաղմում: Այստեղ գտնված նյութերից ուրարտական ժամանակաշրջանի ևն ճրագի բեկորը; կարմիր փայլեցրած թասերի ու ստիտների բեկորները, օբսիդիանե պոչուկավոր նետասլաքը; Գագաթի շենքի հյուսիսային մասում բացվել են հարթեցված ժայռի և ինչ-որ շարվածքի հետքեր՝ կապված, հավանաբար, շենքի նախնական (ուրարտական) վիճակի հետ: Չնայած բաղմաշերտ բնույթին և ուսումնասիրության հետ կապված դժվարություններին, Արմավիրը քալ առ քալ բաց է անում իր ընդերքում պահպանված գաղտնիքները: Հետագա աշխատանքները պարզություն կմտցնեն Արմավիրի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների և նրանցից ամենահետաքրքիրներից մեկի՝ հելլենիստականի մեջ:

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ В АРМАВИРЕ

Г. А. ТИРАЦЯН

Резюме

Продолжавшиеся в 1971 г. раскопки Армавира дали весьма ощутимые результаты, позволяющие охарактеризовать разные периоды жизни крепости.

Как и в прежние годы, особое внимание привлекают к себе данные древнеармянского времени. На западном участке крепости были обнаружены остатки жилищ, стратиграфическая картина которых недвусмысленно указывает на их послеурартское, эллинистическое происхождение, что подтверждается также данными материальной культуры.

Анализ раздобытого здесь вещественного материала позволяет выделить существование ряда отраслей хозяйства древнего населения Армавира—земледелия, гончарства, мегаллопроизводства.

КАРМИР-БЛУРСКИЙ НЕКРОПОЛЬ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

А. А. ВАЙМАН, Г. А. ТИРАЦЯН

В результате раскопок Кармир-блур в 1948 г. был выявлен могильник на территории урартского города Тейшебаини¹. Ниже приводится описание погребений в той последовательности, в какой они обнаружены и раскопаны.

Погребение № 1. Каменный ящик подчетырехугольной формы, сложен из восьми грубо обтесанных плит (длина могилы — 0,48 м, ширина — 0,27 м, направление могилы — север-юг). В могиле найдены согнутый костяк ребенка и два бронзовых колечка. Во рту костяка обнаружена серебряная монета типа драхм Александра Македонского.

Погребение № 2. Каменный ящик, аналогичный предыдущему (длина — 1,30 м, ширина — 0,95 м, направление — север-юг). Вместе с разрозненным костяком обнаружены бронзовые браслеты и булава, серебряный перстень, раковина, бусы (табл. I, II).

Погребение № 3. Хотя оно сильно разрушено, видно, что по своей форме отличается от предыдущих. Стены могилы выложены поставленными плашмя камнями. От костяка дошли до нас жалкие остатки. В могиле найдено пять железных наконечников стрел, трехлопастных с длинным черенком (табл. III).

Погребение № 4. Каменный ящик, подобный первым двум. Направление — восток-запад. Лежащие в нем два костяка обнаружены в сильно скорченном положении. Из вещей в этой могиле найдены: два железных колечка, обломки бронзового браслета, каменные бусы, мелкая бусина.

Погребение № 5. Могила совершенно разрушена, так что о ее форме и направлении судить трудно. Инвентарь состоит из набора мелких стеклянных бус, стеклянной бусины побольше, раскрашенной полосками, трех бронзовых колец.

Погребение № 6. Форма могилы такая же, как у предыдущих (№ 1, 2, 4), только гораздо меньших размеров. В ней найдены кости годовалого ребенка. Вещи отсутствуют.

Помимо этих могил выявлен еще ряд скелетов без каких-либо следов ритуального захоронения. При них обнаружены железная игла с ушком, две мелких бусины: одна — синяя пастовая, другая — круглая сердоликовая.

Как показывают раскопки, большинство погребений имеет одинаковую форму и содержит сходный погребальный инвентарь, характери-

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-Блур, I, Ереван, 1950, стр. 19; А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ереван, 1961, стр. 137—139, рис. 61, 62, табл. 18.

зующийся однотипными бусами, браслетами, кольцами и полным отсутствием керамики. Исходя из этого, мы вправе считать, что все они принадлежат одному могильнику и датируются одним и тем же временем.

Могилы в плане образуют не четырехугольник, а скорее пяти или шестиугольники неправильной вытянутой формы (табл. I). Подобная форма могильного сооружения отнюдь не случайна. Она очень удобна для перекрытия способом так называемого ложного свода, так как увеличивает опорную поверхность первого ряда перекрывающих плит. К сожалению, не была найдена ни одна могила, которая бы полностью сохранила свое перекрытие. Однако первый, самый нижний ряд перекрывающих плит удалось обнаружить. Примечательно, что над краем могилы этот ряд плит выступает на 10—12 см, следовательно, для полного перекрытия могилы требовалось не менее 3—4 рядов. Отсюда следует вывод, что высота могилы не измеряется высотой плит боковых стенок: к ней еще надо добавить высоту, образованную пространством ложного свода. Мы особенно выделяем последнее обстоятельство, так как оно поможет реконструировать истинное положение покойника в момент его захоронения.

Погребение № 2 привлекает внимание крайне хаотическим расположением костей скелета (табл. I). Кости ног и некоторые кости рук концентрируются в северо-восточном углу могилы. Лопатки располагаются вдоль северной стенки; позвоночник и грудная клетка — посередине, ближе к восточному краю могилы; голова лежит поодаль и обращена на запад; нижняя челюсть лежит отдельно от головы. Вероятнее всего, покойник был помещен в могилу в сидячем, сильно согнутом положении. Высота могильной ямы плюс пространство, образованное ложным сводом, этому предположению несколько не противоречат, а сам факт наличия ложного свода, скорее, даже его оправдывает.

Сходная картина наблюдается и в остальных погребениях (№№ 1, 4), где наличие ложного свода, а также довольно беспорядочное расположение костей позволяют утверждать, что захоронение покойника могло осуществляться также в сидячем, сильно согнутом положении. Как выясняется в последние годы погребения рассматриваемого типа довольно часто обнаруживаются в Армении.

Каменные ящики овальной формы были выявлены на западном берегу озера Севан, недалеко от селения Норатуз, они датируются концом II — началом I тысячелетий². Погребения этой же формы характерны и для раннеармянского времени (V—IV вв. до н. э.)³. Найдены они на территории городского поселения Кармир-блур, недалеко от рассмотренных здесь могил эллинистического периода и ничем — ни формой, ни конструктивными особенностями, ни способом покрытия от них не отличаются.

² Там же, стр. 146.

³ Там же, стр. 139—141, рис. 64, табл. 19.

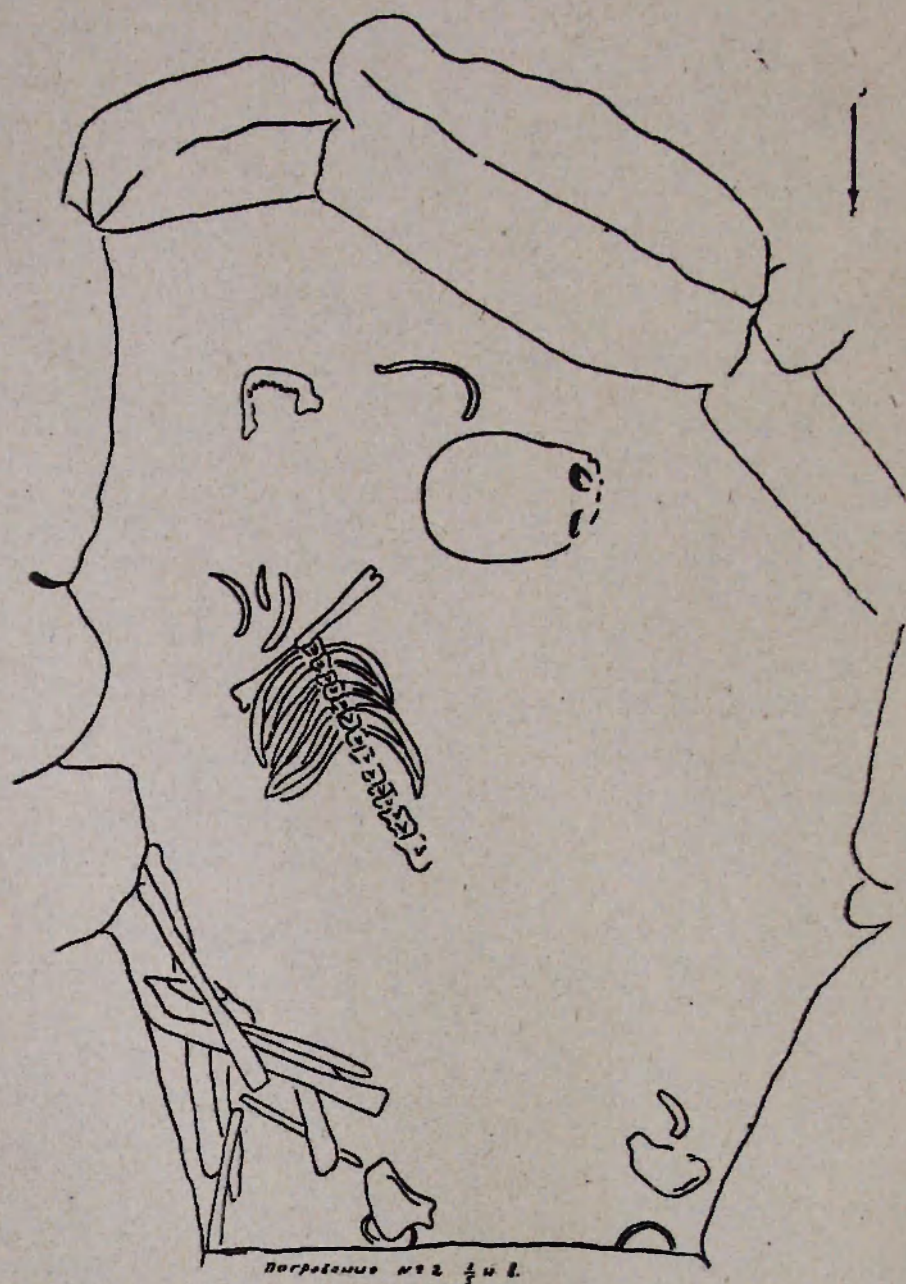

Табл. I.

Об устойчивости форм гробниц указанного типа свидетельствуют и раскопки в Паракаре⁴ и Гарни⁵, где были найдены сходные по форме погребения, датируемые I в. до н. э. (Паракар) и I в. н. э. (Гарни). Следует отметить, что в одном из погребений указанного типа в Гарни костяк оказался почти в сидячем положении⁶.

Инвентарь, найденный в могильнике, позволяет соотнести его с другими аналогичными памятниками Армении и Закавказья.

Пржде всего следует остановиться на монете из погребения № 1. Это серебряная драхма, принадлежащая к очень распространенному типу александровских монет (рис. 1). На ее лицевой стороне изображена голова Геракла с накинутой львиной шкурой; на обратной, слегка вогнутой — сидящий на троне Зевс: в правой вытянутой руке он держит орла, а левой опирается на жезл. Под правой рукой, у колен Зевса — лев с повернутой назад головой. В пространстве между жезлом и краем монеты имеются следы надписи, но следы настолько слабые, что надпись прочесть невозможно.

Рис. 1.

Серебряные драхмы этого типа выпускались не только при Александре, но и его преемниках. При жизни Александра на всех монетах чеканилось его имя с царским титулом или без него. После смерти Александра, между 323—316 гг. до н. э. на некоторых монетах чеканится имя Филиппа Аридея, однако со смертью последнего имя Александра вновь появляется на монетах, но, начиная с 306—305 гг., оно быстро вытесняется именами его преемников, объявивших себя царями.

Более или менее определенное указание на город, выпустивший драхму, дает изображение льва под вытянутой рукой Зевса. Эмблема в виде льва издавна принадлежит фракийскому городу Кардии и чеканилась на монетах этого города при Филиппе II и Александре. Затем

⁴ 9. Ա. Տիրացյան, Փարաքարի աշտարակածե դամբարանը և նման հուշարձաններ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 1, էջ 231, 234, նկ. 2):

⁵ Б. Н. Аракелян, Гарни, I, Ереван, 1951, стр. 46 (погребение № 7), Гарни, II, Ереван, 1957, стр. 15 (погребение № 37), 20 (погребение № 57).

⁶ Б. Н. Аракелян, Гарни, II, стр. 15—16.

эта же эмблема изображалась на монетах города Лисимахия, куда Лисимах, основатель этого города, переселил жителей Кардии⁷.

Исследователь монет Александра Македонского Мюллер считает, что монеты, подобные нашей, т. е. с изображением льва с повернутой головой, никогда не встречаются с именем Лисимаха, и их следует относить к монетам, выпущенным самим Александром, или же после его смерти, но от его имени. В атласе того же автора эти монеты отнесены к серебряным драхмам Александра⁸.

Таким образом, кармир-блурская монета, скорее всего, отчеканена при Александре Македонском или после его смерти, но от его имени в Кардии или Лисимахии и датируется последней четвертью IV в. до н. э., не выходя за пределы 306 г., т. е. времени начала чеканки монет с именем Лисимаха.

Кармир-блурская монета найдена во рту покойника. Этот обычай принято считать специфически греческим, о нем свидетельствуют как письменные источники, так и археологические раскопки⁹. Античные писатели объясняют его тем, что душе умершего нужна была монета для того, чтобы заплатить Харону за перевоз через реку мертвых. Самое раннее упоминание об этом обычае в письменных источниках находим у Аристофана, самое позднее — у Страбона и Лукиана.

Этот обычай характерен не только для греков, но и этрусков, латинян и самнитов. Как видим, встречается он и в Армении. Захоронения с монетами Александра имеются в Гехадире, Калайчике на левом берегу Евфрата, недалеко от его места слияния с Восточным Евфратом, в Гарни и в Канберкее вблизи Ерзерума. В последних двух местах монеты, как и в кармир-блурском могильнике, обнаружены во рту покойника.

Надо полагать, что описываемый обычай перенесен в Армению из греческого мира. На это указывает датировка кармир-блурского могильника, греческая монета в качестве ритуального объекта и обнаружение монет именно во рту покойника.

О том, что в этих погребениях захоронены не греки, свидетельствует не только анализ инвентаря, местный облик которого в большинстве случаев не вызывает сомнений, но и то обстоятельство, что в отличие от греческих захоронений, где вместе с покойником клали обол, здесь встречается драхма. Наличие элементов греческого погребального обряда в Армении раннеэллинистического времени — весьма примечательный факт, привлекающий к себе внимание.

Остальной инвентарь могильника представляет собой принадлежности туалета, широко распространенного в Армении и Закавказье ин-

⁷ „Numismatic Studies“, 1941, № 4, p. 353.

⁸ L. Müller, Numismatique d'Alexandre le Grand, Copenhagen, 1855.

⁹ Mau, Bestattung, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, t. V. Stuttgart, 1897. S. 346; D. Kurz, J. Boardman, Greek burial customs, London, 1971, p. 166, 211; D. M. Robinson, Necrolynthia, A study in greek burial customs and anthropology, Excavations at Olynthus, XI, Baltimore, 1942, p. 178, 180, 203—205.

интересующего нас периода и свидетельствующего о местных традициях (табл. II): булавка из бронзы отличается тремя характерными особенностями — расщепленной головкой, в которую, по-видимому, вставлялся камень; обработанной в виде валиков верхней половиной и утолщением, которым она оканчивалась внизу. Сходная бронзовая булавка была найдена на поверхности античной крепости Ацаван¹⁰. Некоторыми своими особенностями булавка из Кармир-блур — обработкой верхней части стержня, грушевидным утолщением нижнего конца — напоминает широко распространенные в античном мире инструменты для косметики¹¹.

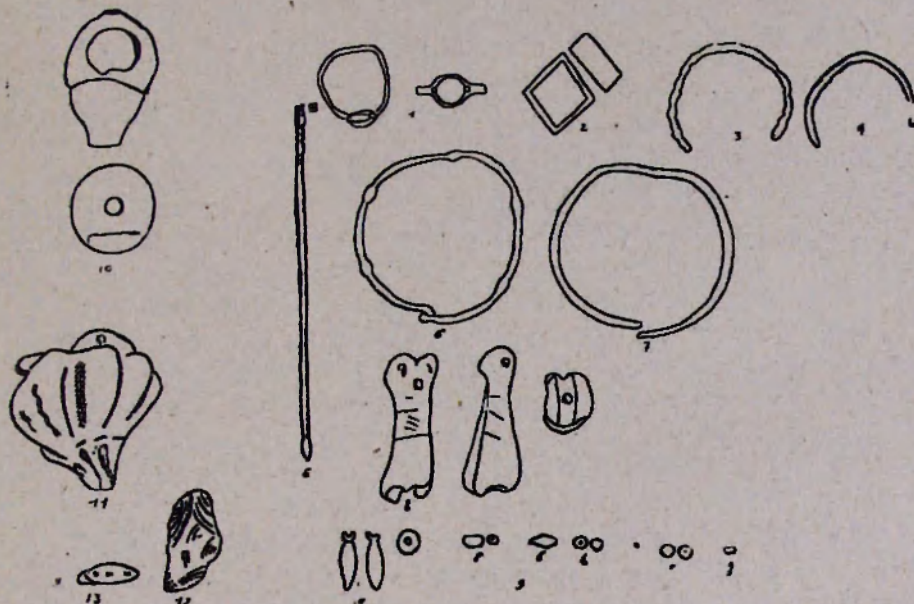

Табл. II.

Общей особенностью найденных здесь браслетов является вогнутость посередине; они очень характерны для археологических памятников Армении и Закавказья V—IV вв. до н. э.¹² Их прототипом принято считать золотые браслеты, бытовавшие в ахеменидском культурном мире¹³. Согласно Б. А. Куфтину, вышеотмеченный тип браслетов бытовал в Закавказье и в последующие века¹⁴. В дальнейшем раскопки на тер-

¹⁰ Գ. Ա. Տիրացյան, Հայագիտական 1961 թ. պեղումները (ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962, № 11, էջ 80):

¹¹ G. R. Robinson, The minor objects (Corinth XII), Princeton, 1952, tabl. 82; D. M. Robinson, Metal and minor miscellaneous finds (Excavations at Olynthus), London, 1941, tabl. CXII, CXIV; J. Milne, Surgical instruments in greek and roman times, Oxford, 1907, tabl. XI.

¹² А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении (ՀՄՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1964, № 8, стр. 73).

¹³ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалеты, Тбилиси, 1941, стр. 32; P. Amandry, Orfèvrerie achéménide («Antike Kunst», 1958, I, стр. 9—23).

¹⁴ Б. А. Куфтин, указ. соч., стр. 33.

ритории Армении подтвердили эту точку зрения: подобные браслеты встречаются в погребениях эллинистического времени (Гарни, Гехард, Ахбаш и т. д.)¹⁵, что соответствует данным кармир-блурского могильника. Один из кармир-блурских браслетов выделяется наличием пяти утолщений, отстоящих друг от друга на одинаковом расстоянии. Вогнутые браслеты с утолщениями найдены в Дабла-гом и датируются концом IV или началом III вв. до н. э. Значительное количество таких браслетов происходит из Бзыбской Абхазии¹⁶.

Заслуживает внимания серебряный перстень со вставным синим стеклом на щитке. Подобные перстни были распространены сравнительно позже, поэтому его нельзя отнести ко времени ранее середины II в. до н. э.¹⁷

Бусы кармир-блурского могильника большей частью небольшие по размеру. Преобладание мелких бус над крупными характеризует не только кармир-блурский могильник, но и другие могильники Армении и Закавказья того же периода. Наиболее часто встречаются бусы пастовые (в виде подвески) и стеклянные (шаровидные, одна бусина — биконическая) и реже — сердоликовые (шаровидные, боченкообразные, биконической формы), гораздо реже — каменные. Стеклянные бусы часто имеют внутри золотую обкладку; пастовые бусы, как правило, окрашены в красный, желтый и синий цвета.

Наличие и явное преобладание стеклянных бус является характерной особенностью погребального инвентаря Армении и Закавказья в ахеменидский и эллинистический периоды. В это же время начинают распространяться стеклянные бусы со следами позолоты¹⁸.

О местной традиции кармир-блурского могильника свидетельствует также астрагал с тремя просверленными отверстиями и орнаментом в виде поперечных насечек. Назначение астрагала нам неизвестно, но примечательно, что он был обнаружен на территории крепости, а также города, где расположен могильник.

Хронологические границы бытования трехлопастных железных наконечников стрел с черенком (табл. III) довольно широки; засвидетельствованы они в позднеассирийское время и встречались еще в ранне-средневековый период; однако временем их наибольшего распространения являются первые века до н. э.¹⁹. Об этом свидетельствуют также раскопки Армавира и Арташата. В Арташате, в крепости, которая дати-

¹⁵ С. Г. Кашалян, *Հնագիտական հայտնագործումներ Գեղարքունիքում (ՀՍՍՀ ԳԱ «Գեղարքունիք», 1966, № 1)*.

¹⁶ А. А. Лукин, Археология Бзыбской Абхазии («Труды отдела первобытной культуры Гос. Эрмитажа», т. I, Л., 1941, стр. 61, табл. 3, 4).

¹⁷ A. Furtwangler, *Beschreibung der Geschnittenen Steine im Antiquarium*, Berlin, 1896; F. Marshall, *Catalogue of finger rings, greek, etruscan and roman*, London, 1906.

¹⁸ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тиранян, указ. соч., стр. 74.

¹⁹ Г. А. Тиранян, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира («Պատմա-հայտնագործական հանգես», 1971, № 1, стр. 226).

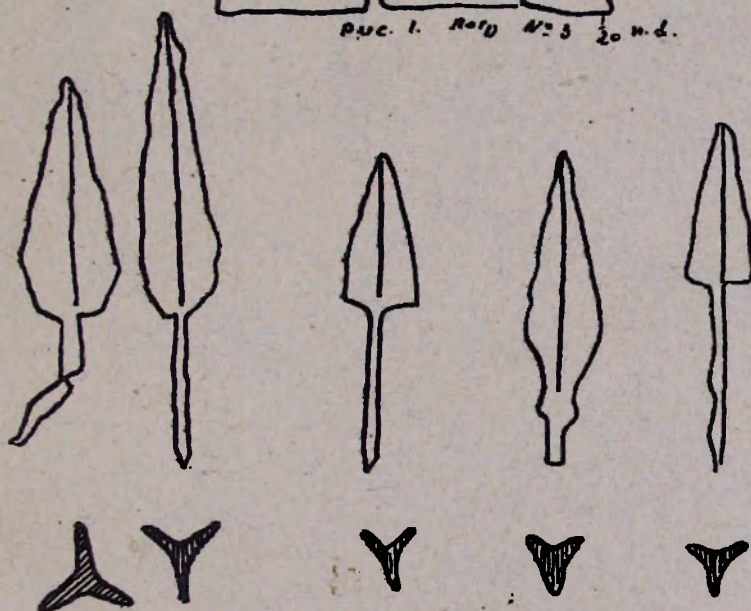
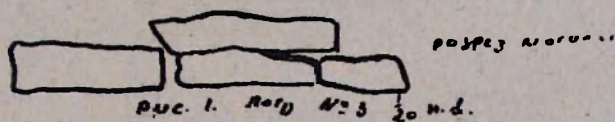
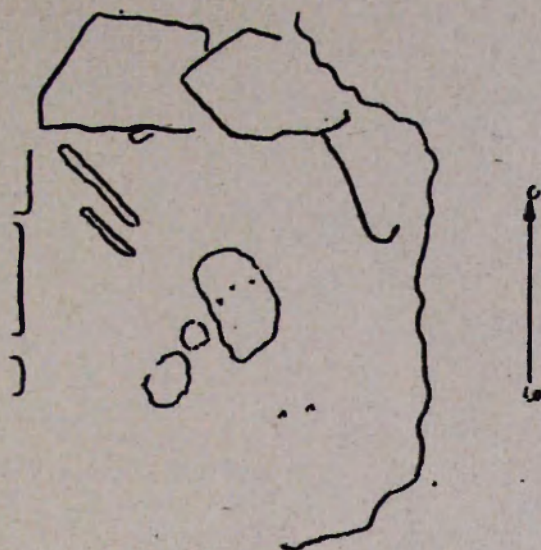

Рис. 2. Стрелы из погр. № 3. н.д. (мелко)

руется монетами II—I-ым вв. до н. э., найдены в большом количестве трехлопастные наконечники стрел.

Совокупность данных, полученных в ходе анализа погребального инвентаря, среди которого следует особенно выделить монету Александра Македонского, позволяет датировать могильник III—II вв. до н. э.

Значение рассмотренного могильника не исчерпывается теми новыми данными, которые восполняют наши представления о культуре Армении раннеэллинистического времени. Изучение кармир-блурского могильника имеет большое значение для правильного понимания судеб большинства урартских городов в послеурартский период²⁰.

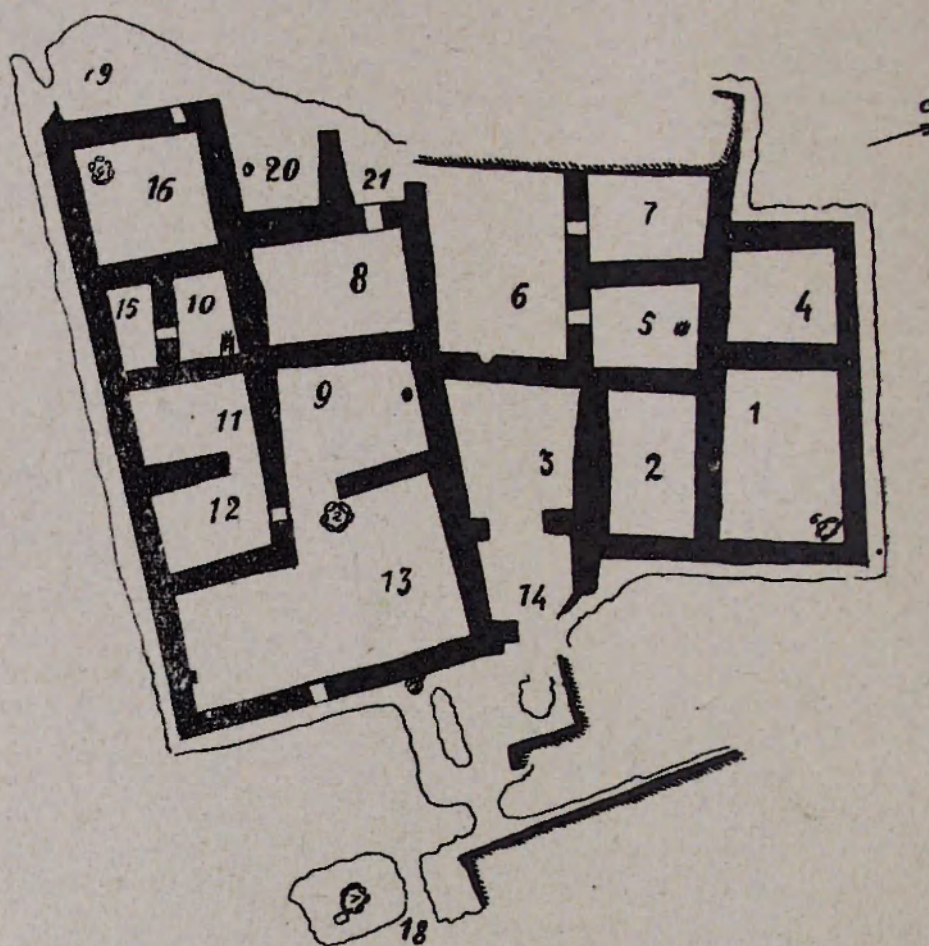

Табл. IV

²⁰ Գ. Ա. Տիրացյան, Հին հայկական պեղումների արդյունքներ («Պատմա-արևմտահայկական հանդես», 1966, № 4, էջ 98); его же, К вопросу о городах Армении доэллинистического времени («Древний Восток. Города и торговля», Ереван, 1973).

Рассмотрим подробнее вопрос местонахождения могильника. Исследованный участок городского поселения Кармир-блур расположен к юго-западу от цитадели. Жилой квартал, в помещениях которого обнаружены погребения эллинистического времени, находится на главной улице, идущей в западно-восточном направлении, с северной стороны его западного, исследованного конца²¹ (табл. IV).

Как известно, позже, в ходе раскопок 1956—1958 гг. здесь поблизости были обнаружены погребения раннеармянского времени, расположенные с южной стороны той же улицы у восточного конца ее исследованной части. Как эллинистический, так и раннеармянский могильники позволяют выявить их отношение к городу, на территории которого они расположены. Примечательно, что в каждой комнате домов города расположено только по одному погребению. Возможно, это лишь случайное совпадение, объясняющееся тем, что между погребениями сохраняется определенный интервал, а соблюдение последнего при малом размере самих комнат само по себе приводит к наблюдаемому расположению могил. Но, может, когда могильник функционировал, стены сильно разрушенных жилищ еще были видны. В таком случае не исключена возможность, что при устройстве могил сознательно руководствовались видимым планом жилищ, кварталов и комнат.

В том, что ко времени устройства могильника на этой территории город уже был мертв и сильно разрушен, нет никакого сомнения.

Погребение № 1 эллинистического времени пристроено к базе ранее стоявшей колонны. Погребение № 3 расположено перед дверным проходом из одной комнаты в другую. Плиты для могил брались отсюда же: в погребении № 1 — базальтовые плиты, в погребении № 2 — из туфа, одна из них с выемкой для дверной оси; в погребении № 3 — как из базальта, так и из туфа, попеременно, так как поблизости имелись и те, и другие. Два из погребений ахеменидского времени были обнаружены при расчистке верхних слоев двух помещений «дома знатного урарта», а последнее, третье, — над порогом доурартского жилища (пом. № 2). Погребение № 2 оказалось на стерильном слое земли (толщина 10 см), покрывающем участок, под которым впоследствии был обнаружен глиняный тондыр основного помещения. Погребение № 3 было обложено по краям камнями из построек города.

Разрушению урартской крепости в начале VI в. до н. э. сопутствовало и разрушение существовавшей в то время оросительной системы, вследствие чего жизнь в городе прекратилась, и сам город пришел в запустение. Появление среди его развалин могильника раннеармянского (ахеменидского) и эллинистического периодов может свидетельствовать о возникновении где-то поблизости поселения, точное место которого указать невозможно.

²¹ В. С. Сорокин, Раскопки древнего поселения Кармир-Блур, II, Ереван, 1952, стр. 79, рис. 44; А. А. Мартиросян, указ. соч., рис. 1 (общий план), рис. 42.

Остатки древнего поселения к западу от Кармир-блур, вблизи территории спиртного завода, находятся довольно далеко и отнесение к нему рассмотренных выше погребений маловероятно.

ՎԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐԻ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԴԱՄԱՐԱՆՆԵՐԻ

Ա. Ա. ՎԱՅՄԱՆ, Դ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ

Ա մ ֆ ո ֆ ո լ մ

Կարմիր բլուրի ստորոտում փռված ուրարական Թեյշերաինի քաղաքի փլատակներում 1948 թ. պեղվեցին մի շարք դամբարաններ, որոնց նյութերը այժմ հրապարակվում են: Դամբարաններում գտնված հնագիտական իրերը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրամը, թաղման ծեսը թույլ են ապօրին վերահիշյալ դամբարանները թվադրել վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանով:

Ուրարտական քաղաքի տարածքում հելլենիստական և վաղ հայկական դամբարանների առկայությունը ընկարաններում վկայում է հաուրարական ժամանակաշրջանում քաղաքային կյանքի իսպառ մարման մասին:

Հ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ*

Գ. Ա. ՏԻՐԱՑՅԱՆ

1972 թ. հնագիտական աշխատանքները շարունակվեցին Արմավիրի բլրի նախորդ տարիներում սկսված տեղամասերում՝ դագաթի շենքի մերձակայքում, արևմտյան լանջում և հյուսիս-արևմտյան մասում։ Բացված ճարտարապետական մնացորդները և պեղված հնագիտական նյութերը վերաբերում են հիմնականում ուրարտական, հին հայկական և միջնադարյան ժամանակաշրջաններին։

1972 թ. պեղվեց ուրարտական նորահայտ արևմտյան պարսպին հարող հյուսիսային քառակուսին (7Ա) (նկ. 1)։ Այստեղ ուրվագծվեց քառանկյունի մի սենյակ, որի հարավային պատը և արևմտյան պատի մի մասը բացվել էին դեռևս պեղումների նախորդ շրջանում (քառակուսի 7Ը)։ Սենյակը միջնորմային մի պատով բաժանվում էր երկու մասի։ Սենյակի շերտագրական առանձնահատկությունները, նրա մեջ գտնված նյութերը կասկած չեն թողնում, որ այն միջնադարյան ժամանակաշրջանին է պատկանում։ Սենյակից դեպի հյուսիս տարածվում էր նախորդ տարվա պեղումներից մասամբ հայտնի քարե հարթակ, որն իր մի եզրով միանում էր ամրոցի հյուսիսային պարսպին։ Հարթակը, որը հավանաբար անտիկ ժամանակաշրջանի է, վնասվել է միջին դարերում։ Նրա վրա և ստորին մասում, բավականին մեծ խորությամբ վրա, գտնվեց միջնադարյան խեցեղեն։

Վերահիշյալ սենյակի հիմքերի տակից դուրս եկած խեցեղենը անկասկած հեղինակության ժամանակաշրջանի է։ Այստեղ ավելի մեծ խորությամբ վրա բացվեց արևմտյան մի պարսպից մյուսը ձգվող ուրարտական զուգահեռ պատերից առաջինի ակզբնամասը։ Բացառված չէ, որ դրա հյուսիսային եզրը օգտագործվել է անտիկ ժամանակաշրջանում։

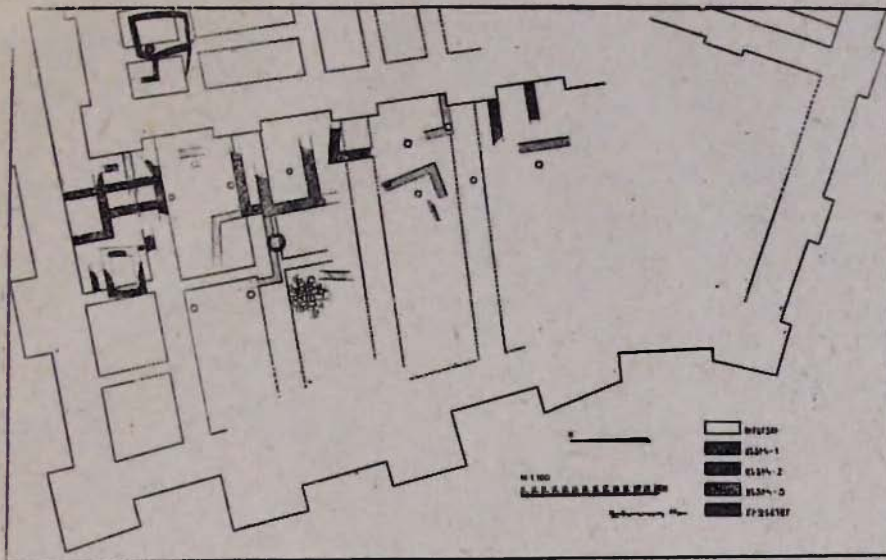
Պեղումներ կատարվեցին ուրարտական նորահայտ պարսպին հարող նաև մյուս՝ դեռևս չուսումնասիրված քառակուսիներում (6, 7Կ, 6, 7Լ), որոնք գտնվում են պարսպի՝ 1971 թ. վերջնականապես բացված № 4 որմնահենցից հարավ։ Այստեղ բացվեց պարսպի շուրջ 11 մ երկարությամբ մի նոր հատված, այդ թվում և նոր որմնահենց (№ 5)։

6, 7Կ քառակուսու վերևի շերտերից հայտնաբերվեցին անտիկ ժամանակաշրջանի իրեր, տարբեր ձևի կավանոթներ, կավե արձանիկներ, մետաղե գործիքներ ու զենքեր, ինչպես նաև միջնադարյան նյութեր (նաև պղնձե գրամ)։ Պարսպի վերևի եզրից մոտ 0,5 և 0,7 մ խորությամբ վրա երևացին շեշաքարից շարված երկու պատերի հիմքեր։ Դրանք հենվում էին պարսպին (մեկը № 4 որմնահենցի հարավային անկյան մոտ, մյուսը՝ № 4 և № 5 որմնահենցերի միջև ընկած պարսպի հատվածում) և ձգվում էին դեպի արևմուտք, փաստորեն կազմելով մի ուղղանկյուն սենյակ, որը չորրորդ կողմից փակված էր հա-

* Հաղորդում 1972 թ. հնագիտական աշխատանքների մասին։

րեան քառակուսում ուրվագծվող պատով, թեև վերջինս, դատելով նրա հիմքերի դիրքից, գուցե ավելի վաղ ժամանակաշրջանի է պատկանում: Մշակութային շերտը այստեղ շարունակվում է նաև վերոհիշյալ երկու պատերի հիմքերից ներքև (պարսպի տակ մոտ 1,7 մ խորությամբ) և հարուստ է անտիկ նյութերով:

Նկ. 1. Արմավիրի միջնաբերդի արևմտյան հատվածի հատակագիծը:

6, 7L քառակուսիներում նույնպես անտիկ նյութեր ամենավերևի շերտերից տկսեց երևան գալ, թեև հանդիպեց նաև կարմրագույն եռանկյունիներից կազմված գոտիով ուրարտական կավանոթի մի բեկոր: Այստեղ բացվող որմնահենցի երկարությունը 4,25 մ է, որի հարավային անկյունից դեպի արևմուտք ձգվում է մոտ 4,8 մ երկարությամբ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի պատի հիմք:

Այս քառակուսիների ստորին հորիզոնում գտնվեց տեղաբնակ պատած կավե սրվակ, որի նշանակությունը Արմավիրի հելլենիստական շերտի թվագրման առումով շատ մեծ է: Պեղվեցին նաև արևմուտքից հարող մի շարք քառակուսիներ: Չնայած բլրի լանջին ի վայր ձգվող քառակուսիների հողի շերտի բարակությանը, այն առատ է հնագիտական նյութերով: 5J քառակուսին, որն ընկնում է № 4 որմնահենցի դիմաց, հենց սկզբից բազմապիսի խեցեղեն տվեց, այդ թվում գունազարդ անոթի ուղազրավ քեկորներ: Այստեղ նախորդ տարում բացված խարսխից 5,8 մ հեռավորությամբ հայտնաբերվեց 0,53 մ տրամագծով ուրարտական տուֆե խարսխ (Նկ. 2): Այն տեղադրված է արևելքից արևմուտք ձգվող ուրարտական պատի (№ 4) հիմքերի վրա: Դա խիստ վարժար է ուրարտական ամրոցի գոյության վերջին ժամանակաշրջանի պատմությունը վերականգնելու համար: Այս խարսխից դեպի հարավ-արևելք պահպանվել էր ավելի փոքր շափսերի հատած վոնածև մի այլ խարսխ, որն, անկասկած, Խոտուրարտական ժամանակաշրջանի է:

Քառակուսու հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվեց հողի մեջ դրված կարաս, որի վերնամասը ջարդվել ու մեջն էր ընկել: Կարասի մեջ եղած կավանոթները բեկորները, դանակը և ուլունքը որոշակիորեն թվագրվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանով: Կարասի և հարակից պատի շերտագրական փոխհարաբերությունը դժվար է որոշել. հավանաբար պատի հիմքերը դնելիս կարասը ջարդվել է:

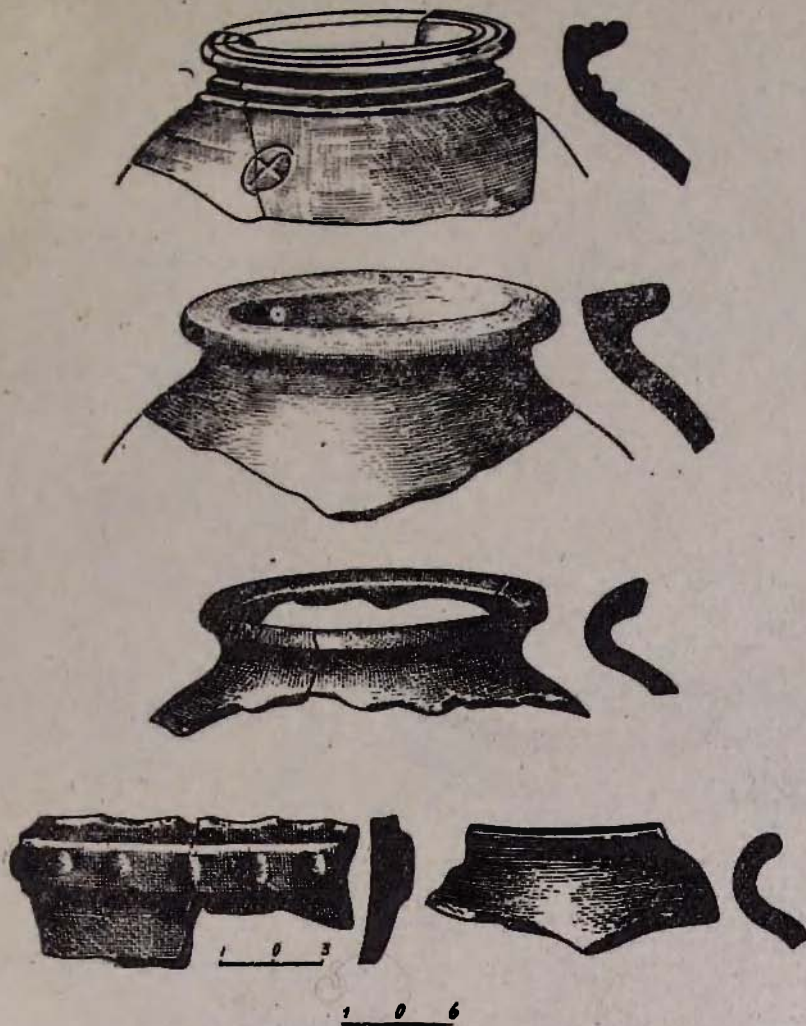
Նկ. 2. Ուրարտական խարիսխներ և հելլենիստական պատերի հետքեր:

5K քառակուսին ևս շատ բարակ շերտ ունի. այնտեղ գտնվեցին խեցեղեն ու կավե արձանիկի բեկոր: Այս քառակուսում նույնպես բացվեց ուրարտական խարիսխ (տրամագիծը՝ 0,65 մ). այն արևմտյան լանջի երկու պարիսպների միջև ընկած տարածությունում տասներորդն է:

Նախորդ տարի պեղված 5H և 5i քառակուսիներում պեղումները շարունակվեցին մինչև խիճը: 5H քառակուսում վերացվեցին ուրարտական № 3 պատի վրա նստած կլորավուն մի այլ պատի հետքեր: Այդ ընթացքում երևաց, որ ուրարտական պատի մի հատվածը քանդված է եղել դեռևս հելլենիստական ժամանակաշրջանում: Քանդված մասում, պատի մակարդակից ներքև, գտնվեցին նույն այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող նյութեր: Բացվեց ուրարտական պատի հյուսիսային եզրը, որով պարզվեց պատի լայնքը՝ 2,8 մ: Այս պատի հետքերը երևացին նաև քլրի լանջն ի վայր տեղադրված քառակուսիներում, ավելի ցածր մակարդակի վրա, որով այն աստիճանավոր տեսք ստացավ: Մյուս քառակուսում ևս (5i) ուրարտական պատի հիմքերից ներքև ևս երևան է դալիս հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութ՝ բացառությամբ ուրարտական կարասի բեկորի:

Ամրոցի հյուսիս-արևմտյան մասում, մուտքի մոտ, մյուս սենյակները պեղելու նպատակով հողից մաքրվեց 1970 թ. ընթացքում բացված ուրարտական

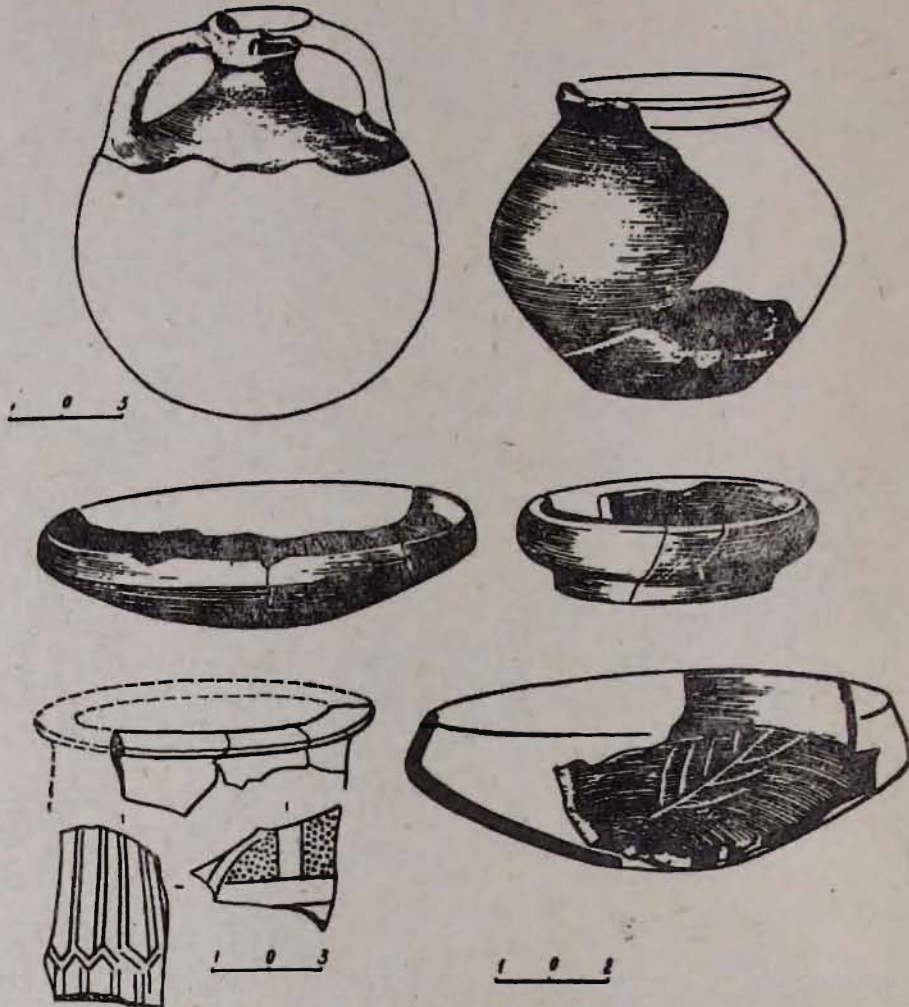

Նկ. 3ա. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր:

ներկու սենյակներին հարող տարածությունը: Հենց սկզբից բացվեց վառված
եղեգի շերտով ուրարտական աղյուսե մի պատ, որի մեջ և քառակուսու մյուս
մասերում կան միջնադարյան ժամանակաշրջանի իջվածքներ (հավանաբար
կացարանների հետքեր), խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ: Այդ շերտից դուրս է
գալիս նաև անտիկ խեցեղենով ուրարտական նյութ: Խորանալիս պարզվեց, որ
աղյուսե պատը վերևից թափված է, ուստի պեղողները առաջնորդվեցին սենյա-
կի քարե պատերով: Սենյակը քառանկյունի է (5,4×3,6 մ): Հասանք խճի շեր-
տին, որով լցված է հատկապես սենյակի հարավային մասը (հաստությունը՝
0,1—0,5 մ): Այն լցված է սենյակի հատակը հարթեցնելու վամ հատակի նոր
մակարդակ ստեղծելու նպատակով: Խճի շերտի տակ ընկած ամուր հողի մեջ
հնագիտական ոչ մի նյութ չգտնվեց:

Գագաթի շենքի հյուսիս-արևելյան անկյունում բացվեց արևելքից արև-
մուտք ընկած մի պատ՝ շարվածքի մեջ բազալտե մշակված քարերով, որոնք

ծիծեռնակապուշի նմանվող փոսիկներ ունեն։ Պատը միջնադարյան է և պատկանում է շենքի շուրջը դասավորված կացարաններին, որոնք կառուցելիս օգտորվել են նաև հելլենիստական ժամանակաշրջանի քարերից։ Բացվեց նաև գազաթի շենքի արևելյան պատի վերջին շարքը։ Շենքին կից բացվեցին քարից և կրից կաղմված հսրթակի հետքեր։

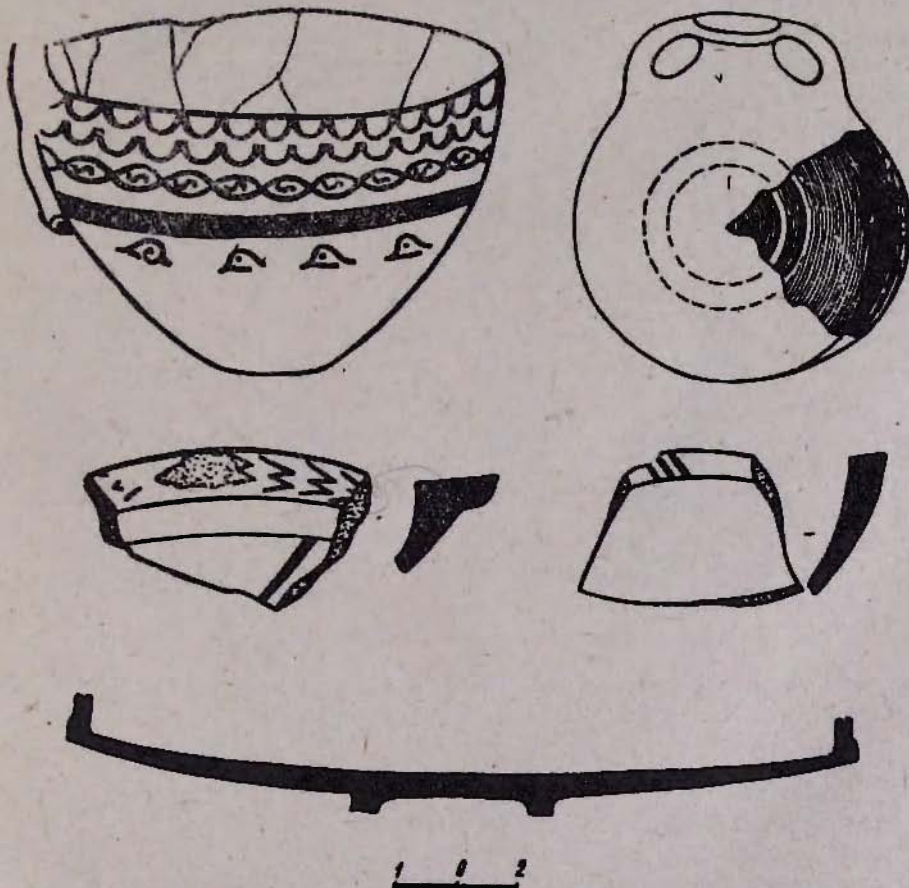

Նկ. 3բ. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր։

Վերևի շերտերում միջնադարյան նյութը հանդես է գալիս անխառն ձևով՝ արևմտյան տեղամասի հյուսիսային քառակուսիներում, ինչպես նաև գազաթի շենքի շրջապատում։ Մյուս տեղերում այն հանդիպում է անտիկ կամ ուրարտական նյութի հետ միասին։ Միջնադարյան շերտի թվագրմանը նպաստում են գտնված պղնձե դրամները։ Դրանցից մեկը, դրամագետ Խ. Մուշեղյանի կարծիքով, սելջուկյան է և թվագրվում է XIII դ. սկզբով։ Հնագիտական նյութի գերակշռող մասը խեցեղեն է և ներկայացված է զանազան

կենցաղային կավանոթների բեկորներով։ Ուշադրութեան արժանի են գորշ, մոխրագույն կամ բաց գույնի երկկոնաձև միկանթանի լայնափոր կճուճները, ռելիեֆ և փորագիր զարդերով միկանթանի մեծ սափորը, հաստապատ տաշտը, ձեռածեփ սաջը՝ հավանաբար երկու բռնակով, պնակների և քրեղանների բեկորները։ Հիշատակելի են նաև գոտեզարդ ու դաջազարդ կարասների բեկորները, որոնց զարդերը խաչաձև են կամ աստղաձև։ Ուշադրավ է փորագիր և ռելիեֆ զարդերով պնակի բեկորը, որն իր նմանն ունի նաև նախորդ տարիների պեղածոներում և հիշեցնում է պարթևական խեցեղենի որոշ տեսակներ։ Առանձին խումբ է կազմում ջնարակաժ խեցեղենը՝ բաց կանաչավուն և գորշագույն զարդերով քրեղանի բեկորը, կապտավուն, թռչունների պատկերներով թափի հատակը, ճրագը և հախճապակյա անոթի (շողյուն) բեկոր։ Գտնվեցին նաև սպակյա ապարանջանների մի քանի բեկորներ՝ եղևնաձև զարդերից կազմված գոտիներով, հավանաբար շենքի հարդարանքի քարե մասեր և այլն։

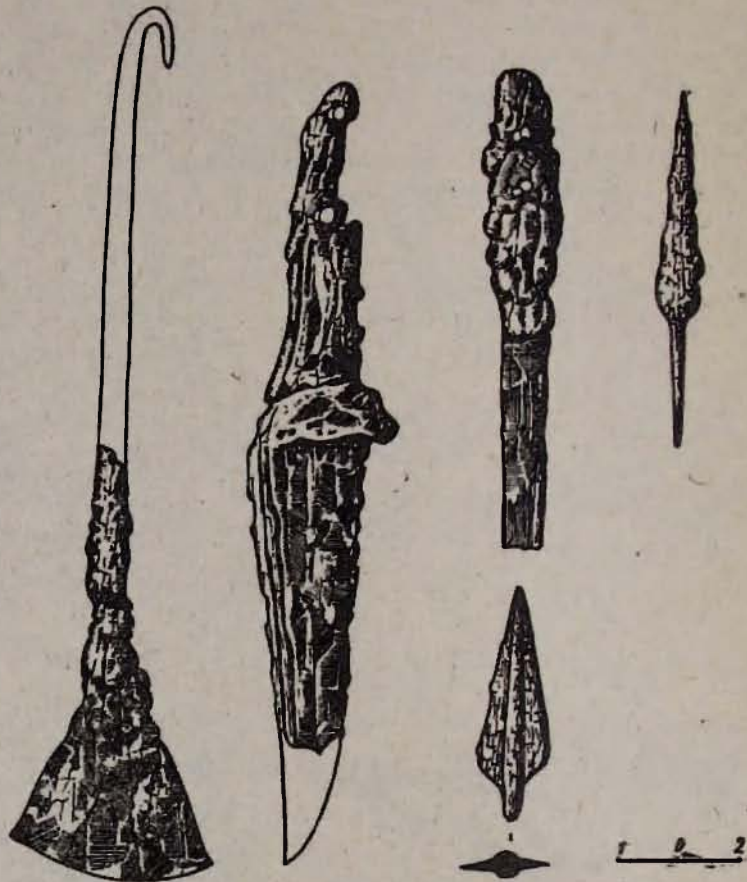

Նկ. 3գ. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր։

Հին հայկական շերտը, որը հիմնականում հելլենիստական ժամանակաշրջանին է վերաբերում, նյութերի հարստութեամբ ու բազմազանութեամբ

ամենանշանակալիցն է Արմավիրում: Խեցեղենից բացի ուշագրավ են նաև մետաղյա իրերի հավաքածուն, կավե արձանիկների բեկորները և քարե իրերը, որոնք նոր լույս են սփռում Արմավիրի զարգացած արտադրական կյանքի և փոխանակային կապերի վրա:

Խեցեղենը ներկայացված է բազմաթիվ հիմն, ինչպես նաև մի քանի նոր ձևերով:

Նկ. 3դ. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր:

Կարասներ. ուշագրավ է հողի մեջ կիսով չափ թաղված կարասը, որի մեջ գտնվեցին բազմաթիվ իրեր: Կարասը վնասված էր, բայց այն հաջողվեց ամբողջացնել (նկ. 4): Այն բաց կարմրավուն է, ունի վերևից հարթ ու դեպի դուրս ցցված ոչ շատ հաստ շրթերով բավականին լայն բերան, կարճ վիզ, որի տակից իրանը շեշտակիորեն հաստանում է և աստիճանապես նեղանալով անցնում բավականին փոքր հստակին: Կարասների նման շրթեր հանդիպում են հաճախակի և թերևս հանդիսանում են Արմավիրի Հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարասների ամենատարածված ձևերից մեկը (նկ. 3ա): Մի բավականին մեծ բեկորի վրա կան նշաններ, մեկը կլորավուն՝ մեջը թաց կավի վրա արված խաչ, փսկ մյուսը եռաթևի՝ նման՝ փորագրված: Մի առանձին խումբ են կազմում բաց վարդագույն, մոխրագույն և գորշագույն ավելի

բարձր թեք շուրթերով կարասների բեկորները: Սրանցից մեկի մեջ գտնվել է մայր ու երեխա պատկերող կավե արձանիկ: Հիշատակելի են նաև կարասի ռելիեֆ փոստու կլոր փոսիկներով բեկորները:

Սափորենք. սրանք Արմավիրում հաճախ հանդիպող սովորական տիպի բաց մոխրագույն միկանթանի անոթներ են: Եռաթերթաձև բերան ունեցողները (ծորակի մասը կլորավուն) հիշեցնում են հունական նախատիպերը, իսկ արածայր ծորակավորները նման են ուրարտական նմուշներին:

Կճուճենք. դրանք երկու հիմնական տիպի են՝ խոհանոցային և տնտեսաթյան մեջ տարբեր կիրառությամբ ունեցող բաց գույնի անոթներ: Վերջիններից մի քանիսը ներսից և դրսից ծածկված են Արմավիրի օրինակներին բնորոշ կարմիր և սրճագույն ներկով:

Տափաշշեք. այս անոթները բավականին հետաքրքիր հավաքածու են կազմում: Պահպանվել են կանթերով և բերաններով բազմաթիվ բեկորներ: Դրանցից մեկը ոչ ուռուցիկ իրանով տափաշիչ է (նկ. 3գ):

Մորակավուր անոթներ. տարբերվում են ըստ իրենց ձևի, գույնի և այլ հատկանիշների, հիմնականում կազմված են երկու խմբից: Առաջին խմբին են պատկանում լայն բերանով, դեպի դուրս թեքվող կլորավուն շրթով, հաստացող իրանով կճուճանման անոթները, որոնք բաց օխրագույն են: Մորակը չնայած կպած է անմիջապես շրթին, բայց տարբերվում է դասական եռաթերթաձևերից: Մյուս խումբը կազմված է սափորանման անոթներից, որոնք հաստիւրան են, բայց ունեն ավելի փոքր, հաստացող շրթեր, տափակ, անկյունավոր, համեմատաբար փոքր կանթեր: Մորակները դասական եռաթերթաձև են: Սրանք վերևի մասը կարմրավուն, բնորոշ գույնով ներկված շատ ավելի որակյալ անոթներ են (նկ. 5):

Թասեր. մի քանի տիպի են: Հանդիպում են Արմավիրում լայն տարածում գտած պրոֆիլավորված շրթերով, խաչազարդ, բաց գույնի թասեր: Ինքնուրույն նոր խումբ են կազմում կլորավուն եզրով, ներս թեքված շրթով ու հարթ հատակով թասերը, որոնք իրենց զոսգահեմներն ունեն Արտաշատի և Օշականի հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութերում: Ներձկված զարդերով և գույնի թասի հատակի բեկորը նույնպես հիշեցնում է Գառնիի համապատասխան նմուշները, իսկ դեպի դուրս ծոված շրթով և փորագրի զարդերով նրբախեցի թասը առայժմ նմանը չունի Հայաստանի նյութերում:

Քրեղաններ. բացառությամբ մեկի՝ սովորական տիպի են, բայց տարբեր չափերի: Կան խաչազարդ կամ դրսից և ներսից ներկով պատած օրինակներ:

Ըմպանակներ. տարբեր տիպերի ու չափերի են: Դրանցից մեկը՝ խիստ պրոֆիլավորված պսակով ու դեպի հատակ ընդգծված անցումով, նման է 1972 թ. Արտաշատից պեղվածին: Ըստ գույնի ըմպանակները բաժանվում են կարմիր, սրճագույն և սև փայլեցրած խմբերի:

Հանդիպում են սկահակների, ճրագների, ալաբաստրոնաձև անոթների, կիսագնդաձև գավաթների բեկորներ, որոնք հայտնի են Արմավիրի նախորդ տարիների պեղումներից:

Վերջին տարիներին Արմավիրում գտնվել են ջնարակած անոթների բեկորներ, որոնց նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծ է, քանի որ մինչև վերջերս Հայաստանի ամենիկ դարաշրջանում ջնարակի օգտագործման մասին շատ քիչ բան գիտեինք (Գառնի): Այժմ միայն Արմավիրի պեղումներից հայտնի

է բավականին ուշագրավ մի հավաքածու, որը լրացվում է Հայաստանի մյուս անտիկ հուշարձանների նյութերով:

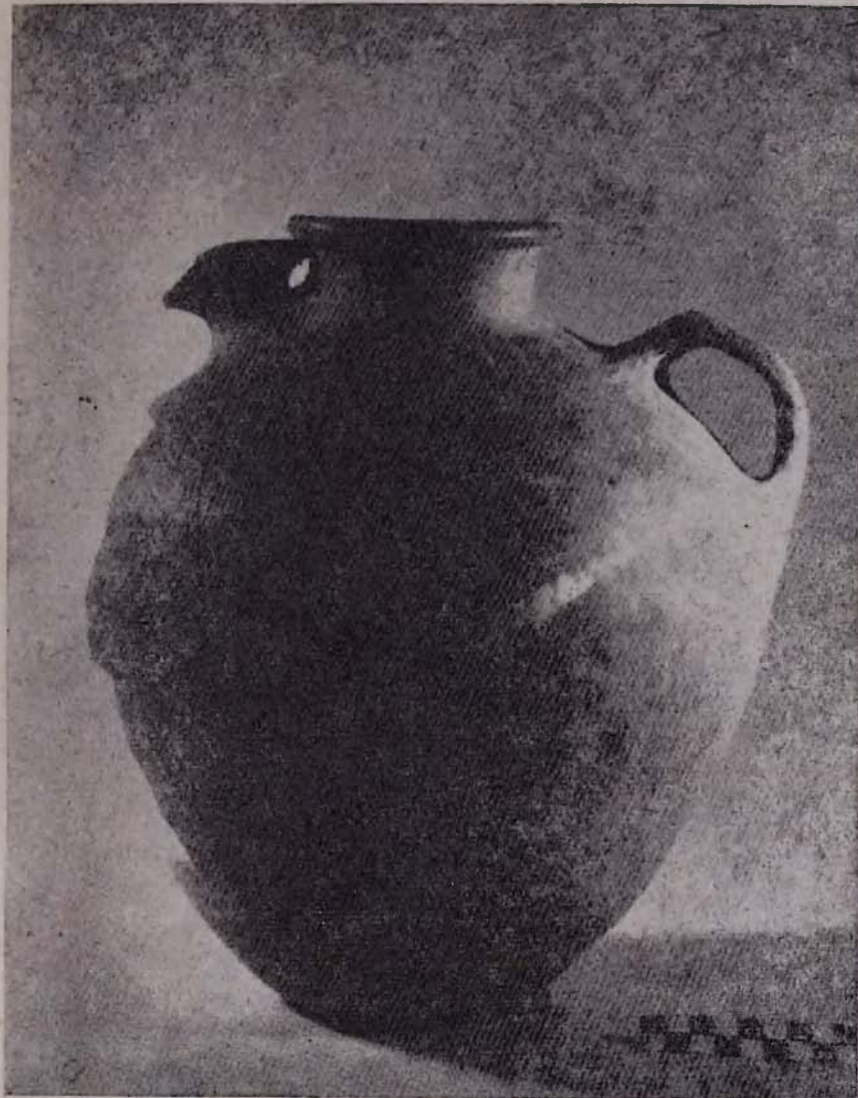

Նկ. 4. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարաս:

Արմավիրում 1972 թ. գտնված ջնարակած նմուշներից մեկը ցածր, ուղիղ, բարակ եզրերով և հարթ հատակով թաս է (նկ. 3գ): Շուրթը վերևից և հատակը ներքից շրջակենտրոն նեղ ակոսներ ունեն: Արտաշատի թասերի օրինակով այն հավանաբար ունեցել է կլոր ոտք: Մյուս անոթը փոքր տափաշիչ է: Երկու կողերի միացման տեղը ամբողջ շրջագծով մեկ ներձկված է, իսկ կողերը զարդարված են շրջակենտրոն նեղ ակոսներով: Ջնարակված փոքր տափաշիչի հայտնի են Սիսիանի մ. թ. ա. I դ. իշխանական դամբարանից և Հայաստանի տարածքում արված այլ պատահական գյուտերից: Այդպիսի տա-

փաշշեր հայտնի են նաև Իրանից. մեկը գտնվել է Իրանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Շոշում (Սուզա)։ Այն պատրաստված է ֆայանսից և թվագրվում է մոտավորապես պարթևական ժամանակաշրջանով¹։ Մյուսը, որը գտնվել է Իրանի հյուսիս-արևմուտքում, շատ ավելի նման է Արմավիրի օրինակին, քանի որ կողերի միացման տեղում ունի բնորոշ ներձկում²։

Նկ. 5. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի ծորակավոր ջրաման։

Արմավիրում գտնված երկու անոթների ջնարակը կապականաչավուն է. տեղ-տեղ արծաթափայլ, կավը դեղնագույն է, համեմատաբար մաքուր։

¹ M. Dieulafoy, L'acropole de Susse, p IV, Paris, 1892, նկ. 267.

² Catalogue of Iranian Art Expedition, Tokyo, 1971, № 112.

Հայտնի է, որ Արմավիրի փոխպետ և Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի մշակութային խիստ բնորոշ է գունազարդ խեցեղենը: Այս տեսակետից ուշագրավ են թասերի և տափաշների բեկորները: Թասերն ունեն գունազարդված շուրթեր, սև գույնով արված թեք գծեր կամ սրճագույն, արաբական երեք թվանիշը հիշեցնող նշաններ, իսկ տափաշները՝ շրջակենտրոն և խաչաձև կարմրագույն գոտիներ: Ներկված է քրեղանների, ըմպանակների, ծորակավոր ջրամանների մի մասը: Ստկան առանձնահատուկ տեղ է գրավում ալիքաձև, գոտիանման, թռչնակերպ սրճագույն և կարմիր նախշերով կիսագնդաձև գավաթը (նկ. 3գ):

1972 թ. Արմավիրում գտնված խեցեղենի մեջ կա նաև մի ներմուծված սրվակ: Այն պատկանում է, այսպես կոչված՝ բալզամադիոմներին՝ օժանդիքների անոթների շարքին. ունի նեղ ու բարակ ոտք, ուռուցիկ իրան, նեղ ու բարձր վիզ և թեթևակիորեն դեպի դուրս ծովող շրթեր: Կավը դեղնավուն է, մաքուր ու խիտ, լավ հունցած և թրծած (նկ. 6): Նրա առանձնահատկությունն այն է, որ իրանը դրսից պատած է հունական խեցեգործությանը բնորոշ սև լաքով: Սրվակի մյուս առանձնահատկությունները, հատկապես ձևը, թույլ են տալիս այն հաստատապես թվագրելու վաղ հելլենիստական ժամանակաշրջանով, հավանաբար մ. թ. ա. III դ.: Ստույգ ասել թե որտեղից է բերված սրվակը, առաջիմ դեպքում է: Հնարավոր է, որ այն պատրաստվել է արևմտյան Փոքր Ասիայի հելլենիստական կենտրոններից մեկում:

Գտնվելով նաև կավե արձանիկների բեկորներ: Դրանցից երկուսը հաստատապես հելլենիստական շերտից են: Մեկը պատկերում է ձախ ձեռքով ծծկեր երեխային գրկած մորը, որը կրում է մեջքին իջնող երկար գլխաշոր. մեջքը վերարտադրված են զուգահեռ, ոչ խորը ակոսներով (նկ. 7): Դեմքի մասերը ցցուն են: Հայացքն ուղղված է առաջ: Արձանիկը զանգվածեղ է, կարմրավուն կավը միատարր է, մաքուր ու լավ թրծված, մակերեսը պատած է կանաչավուն-դեղնավուն անգորով: Հագուստի և մարմնի վրա կան կարմիր գույնի ներկի հետքեր: Արձանիկը պատկերում է մայր աստվածուհուն, որի պաշտամունքը լայն տարածում ունեցր հելլենիստական Արևելքում: Այն ոճով այնքան էլ մոտ չէ անտիկ արվեստին: Եթե այն Հայաստանում չի պատրաստվել, ապա բերվել է Փոքր Ասիայից, որտեղ ևս մայր աստվածուհու պաշտամունքը շատ էր տարածված:

Մյուս բեկորը պատկանում է նման արձանիկի ներքևի մասին՝ սնամեջ պատվանդանով, վերևից կահույքի ոտքի նման զարդերով և հագուստի ծալքերով, որոնք հանգչում են պատվանդանի վրա: Երկու այլ արձանիկների բեկորներ, մեկը ոտքի թաթի ձևի, իսկ մյուսը անորոշ, ավելի դժվարությամբ են բնորոշվում:

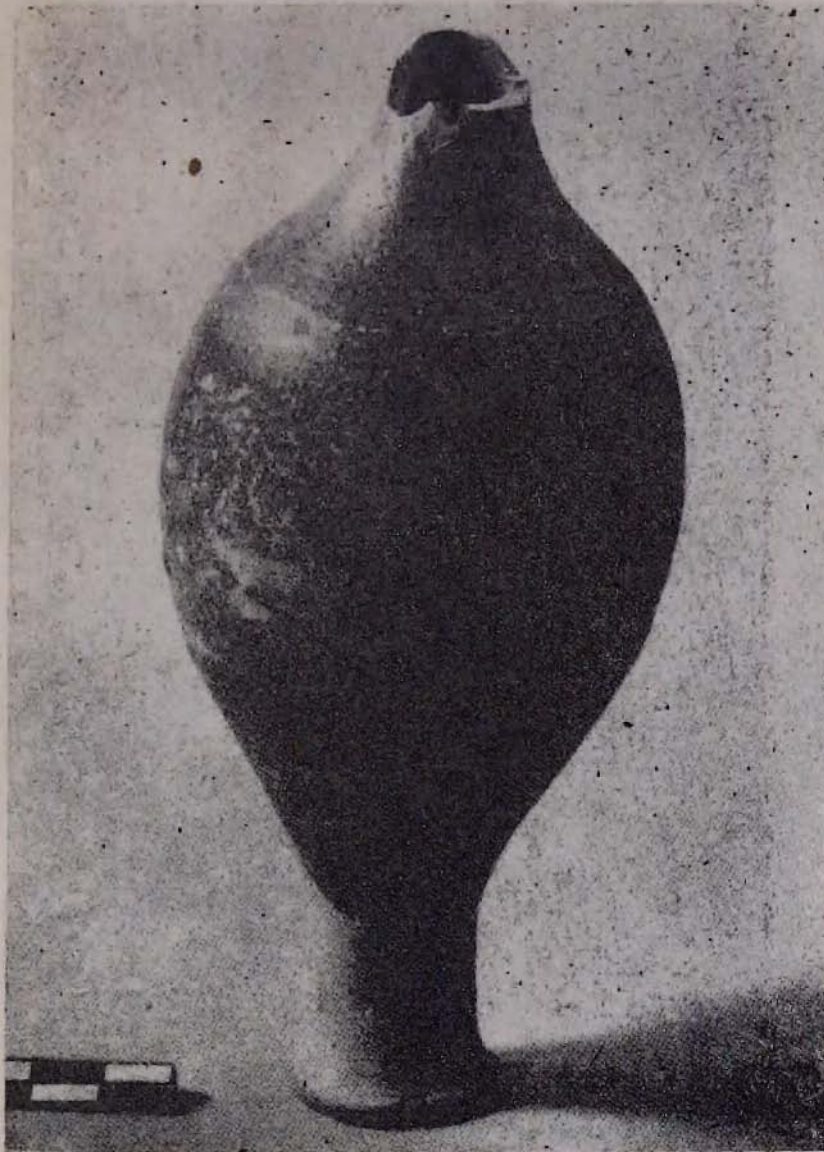
Քարե իրերը որոշակի տեղ են գրավում Արմավիրում: Այստեղ բավականին լայն տարածում էին ստացել մուգ կանաչավուն լավ հղկված քարից պատրաստված սկահակները: Գտնվել են շրթի մասերը (սովորական տիպի), ինչպես նաև բավականին զանգվածեղ ոտքի բեկորը: Հանդիպում են նաև խորանարդաձև քարե կոկիչներ, որոնք, հավանաբար, կիրառվել են բրուտագործության մեջ:

Մետաղյա իրերը հստակորեն ստորաբաժանվում են աշխատանքային գործիքների և զենքերի (նկ. 3դ): Բացառությամբ բրոնզե կոճակի, որի

պատկանելիությունը հելլենիստական շերտին այնքան էլ պարզ չէ, մետաղյա զարդեղեն չհայտնաբերվեց:

Նրկաթե կացինաձև իրը նման է 1971 թ. գտնվածին, որի մի ծայրը թոնրի քերիչ էր, փակ մյուս ծայրը պեռ՝ թոնրից հաջր հանելու նպատակով արված:

Նկ. 6. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի կավե սրվակ:

Ուշադրություն արժանի է անտիկ կարասի մեջ գտնված մի սայրանի հաստ կոնակով դանակը, որի դաստապանը և շեղբը տրոշ անկյան տակ են խրար միացել:

Ջենքերից հիշատակելի են նետասլաքները, որոնք բոլորն էլ երկաթից են և պոշովակափոր։ Նետասլաքներից մեկը երկթևանի է, մյուսը, հավանաբար, քառանիստ, փսկ երրորդը՝ տերևաձևան, խիստ փոքր շափսերի։

Նկ. 7. Հելլենիստական ժամանակաշրջանի կավե արձանիկ։

Ջարդեղեն քիչ հանդիպեց։ Գտնվածները որպես կանոն գնդաձև սերդուլիկից պատրաստված ուղունքներ են։ Այս ուղունքները ժամանակագրական լայն տարածում են ունեցել ու հանդիպում են նաև հելլենիստական ժամանակաշրջանում։ Դա երևում է նաև այն հանգամանքից, որ նման մի հուլունք գտնվեց հաստատապես հելլենիստական ժամանակաշրջանով թվագրվող կարասի մեջ։

ինչպես արդեն երևաց պեղումների նկարագրությունից, ուրարտական հնագիտական նյութը վատ է պահպանվել։ Դա գլխավորապես բացատրվում է այն հանգամանքով, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանում կյանքը Արմավիրում շատ աշխույժ բնույթ է ունեցել, որի ընթացքում սոսիս են նախորդ ժամանակաշրջանների նյութական մնացորդները։ Գտնված իրերը, ավելի ճիշտ բեկորները, հայտնի տիպերի կափանոթների մնացորդներ են։

Արմավիրի ուրարտական շրջանի խեցեղենի համար բնորոշ են նաև կարմիր ներկով լցված և աններկ, դժգույն եռանկյունիներից կազմված դոտիներով կարասները, ինչպես նաև նեղ զուգահեռ ակոսներով հարդարված անոթները։ Սրանք ծածկված են լավ փայլեցված կարմրավուն ներկի թանձր շերտով։ Հիշատակելի է նաև եռանկյունաձև պոչուկի տեղ երկու խլուստներով օրսիդիանի նետասլաքը։ Այս տիպի սլաքները կարող են թվագրվել մ. թ. ա. III հազարամյակով, բայց գալիս հասնում են մինչև մ. թ. ա. XIII—XII դդ.։

Արմավիրի ընդերքի ուսումնասիրման ուղղությամբ կատարված քայլը մոտեցնում է պեղումների օգնությամբ ուրվագծվող միջնաբերդի ու քաղաքի թեկուզև մոտավոր պատկերի վերականգնմանը։ Հնագիտական աշխատանքների շնորհիվ Արմավիրի անցյալը, հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանում, հետաքրքիր լուսաբանություն է ստանում, որը թույլ է տալիս նորովի դիտելու Հայաստանի հնագույն մայրաքաղաքներից մեկի պատմությունը։

РАСКОПКИ АРМАВИРА

Г. А. ТИРАЦЯН

Резюме

Раскопки 1972 г. выявили средневековый, эллинистический и урартский слои, характеризующиеся строительными остатками и археологическим материалом.

Особенного внимания заслуживает эллинистический слой, в котором были обнаружены разнообразная керамика, металлические и каменные изделия. Встречаются также фрагменты терракотовых статуэток. Чернолаковый привозной бальзамарий позволяет отнести нижние горизонты эллинистического слоя к III в. до н. э.

**ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ
ԱՇՏԱՐԱԿԻ ԵՎ ՆԱԽԻՇԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ**

**ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԵՇՅԱՆ, ԿՈՐՅՈՒՆ ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, ՀԱԿՈՐ ՍԻՄՈՆՅԱՆ,
ԴԵՎՈՐԳ ՏԻՐԱՑՅԱՆ, ԱՐԱՄ ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ**

ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմության և մշակույթի հուշարձանների համահավաքի ստեղծման ծրագրով աշխատող ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի, Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լաբորատորիայի և ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի միացյալ հնագիտական արշավախումբը¹ 1975 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին, երթուղային արշավների միջոցով, հետազոտեց Աշտարակի և Նախիչի շրջանների հետպալեոլիթյան բազմաթիվ հուշարձաններ, բացառությամբ նախկինում ուսումնասիրված միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձաններին, ինչպես նաև՝ Օշականի հնավայրի, Աղց ավանի և Ամբերդ ամրոցի, որոնք պարբերաբար պեղվել են: Հետազոտությունների օժանդակ հայտնաբերվեցին մի շարք անհայտ ինքնատիպ հնավայրեր:

Հետախուզվող տեղանքը ծովի մակերևույթից բարձր է 1000—2100 մ և ընդգրկում է Հրազդան գետի միջին հոսանքը, Ծաղկունյաց լեռնաշղթայի հարավային լանջերը, Արայի լեռան հարավային ստորոտից տարածվող բլրաշատ հարթավայրը, Արագած լեռան հարավային լանջերը և նրան հարող Արարատյան դաշտը, որը սահմանափակվում է արևելքում Քասաղ գետի կիրճով, իսկ արևմուտքում՝ Շամիրամի կիրճով:

Ուսումնասիրվող հուշարձանները կարելի է բաժանել հետևյալ տիպերի. 1) միաշերտ, 2) երկշերտ, 3) բազմաշերտ բնակավայրեր, 4) առանձին դամբարանադաշտեր, որոնք չեն կապվում որևէ մոտակա՝ նույն ժամանակի բնակավայրի հետ, 5) առանձին կանգնած միջնադարյան եկեղեցիներ և կոթողներ, 6) այլ հուշարձաններ: Հնավայրերի դասակարգումն ունի որոշակի պատմական իմաստ, որովհետև հուշարձանները հանդես են եկել տարբեր պատճառներով: Այսպես, միաշերտ հուշարձանները հիմնականում բնորոշում են կոնկրետ սոցիալական-մշակութային սիստեմի պատմական ինքնատիպությունը, երկշերտ (երբեմն նաև եռաշերտ) հնավայրերն ավելի շատ վկայում են էկոլոգիական պայմանների ազդեցության կայունությունը, իսկ բազմաշերտ հուշարձանները, շատ հաճախ, հնարավորություն են ընձեռում խորհելու մշակութային ավանդույթների ժառանգականության մասին:

¹ Արշավախմբի աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն են ցուցաբերել հնագետ Գ. Մ. Սարգսյանը և արշավախմբի վարորդ Վ. Մխիթարյանը:

² Աշտարակի և Նախիչի շրջանները հարուստ են միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձաններով: Մասնագիտական գրականության մեջ բազմիցս հիշատակվել են Հովհանավանքի, Սաղմոսավանքի, Տեղերի վանական համալիրները, Ագարակի, Աշտարակի, Արուճի, Ավանի, Արտաշավանի (Իթանշալան), Կոշի, Մուղնիի, Ոսկեվազի, Օշականի և Փարպիի եկեղեցիները, Արուճի քարավանատունը և այլ հուշարձաններ:

Մշակութային շերտերի քանակը որոշվում է վերգետնյա նյութերի մանրազնին հավաքման և ուսումնասիրման հիման վրա, ինչպես նաև՝ գետնի մակերեսին պահպանված ճարտարապետական մնացորդներով: Նման մոտեցումը նախապես ենթադրում է ստացվող պատկերի որոշ աղքատացում: Ներկայացվող հուշարձանները դիտվում են ժամանակագրական հերթականությամբ, այսինքն՝ միաշերտ բնակավայրերից նախօրոք բնորոշվում են հնագույնները, իսկ երկշերտ և բազմաշերտ հուշարձաններից նրանք, որոնց ստորին շերտերը ավելի վաղ շրջանին են պատկանում:

Միաշերտ հուշարձաններ: Սեղանասառ.— Միջին բրոնզի դարի բնակավայր, հին դամբարաններ: Գտնվում է Նաիրիի շրջանում, Եղվարդից 3,5 կմ հարավ-արևմուտք: Այս տեղանքի ամենամեծ բլուրներից մեկի զաչաթը ավարտվում է քառակյան տեսք ունեցող, սեղանաձև ժայռոտ հարթուքի մեջ (չափերը՝ մոտ 50 մ×40 մ): Բարձունքի զաչաթի դիտարկումների ժամանակ որևէ կառույցի հետքեր չհայտնաբերվեց, թեև բարձունքի որոշ հատվածներում մշակութային շերտը պահպանվել է բավարար զոդությունով: Պաշտպանական գծի՝ հիմքը կազմում են զաչաթի ժայռի կտրվածքները, լանջերի մատնելի հատվածներում անկանոն թափված, հսկա տուֆե շայռակտորներից ստեղծվել են արհեստական պատնեշներ: Շինարարության հետքեր նկատվում են նաև բարձունքի հարավ-արևմտյան, հարավային, արևմտյան և հյուսիսային ստորոտներում: Բլուրի մոտ նկատվում են նաև տուֆե հարթ սալերով կառուցված հին դամբարաններ: Հավաքված վերգետնյա նյութերը պատկանում են միջին բրոնզե դարին, որոնց մեջ հանդիպում են մ. թ. ա. XX—XVIII դդ. բնորոշ գունազարդ խեցեղենի նմուշներ:

Գետամեջ 2.— Հնաոճ մեգալիթյան շինություններ, հին դամբարաններ: Գտնվում է Նաիրիի շրջանի Գետամեջ (նախկին Քեթրան) գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում, Հրազդան գետի աջ ափին՝ Գետամեջ 1 հուշարձանի դիմաց: Գետամեջ 2-ի շինությունների մնացորդները խիստ ցրված են և այժմ շինարարական միասնական համալիր ներկայացնում են միայն ափամերձ բարձունքի վրա գտնվող ավերակները: Այս բարձունքի ստորոտներում են նաև հին թաղումները: Շինարարական մնացորդները, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում են բրոնզե դարին:

Տեղեր 1.— Ուշ բրոնզեդարյան և վաղ երկաթի դարի ամրացված բնակավայր և դամբարաններ: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Աղց (այժմ՝ Զորափ) և Տեղեր գյուղերի միջև, ճանապարհի ձախ կողմում, յուրաքանչյուրից մոտ 2,5 կմ հեռավորությամբ: Տեղադրված է շրջակա բլուրների վրա: Բնակավայրի պարսպաշղթան պահպանվել է միայն առանձին հատվածներում: Նրա տարածքում նկատվում են ուղղանկյուն հատակագծով շինությունների հիմքեր: Դամբարանների վերգետնյա մասերը ծածկված են ոչ բարձր թմբաձև զլաքարե լիցքով, որոնց տրամագծերը տատանվում են 1—5 մ սահմաններում: Հուշարձանը բավական ավերված է:

Գնդափար (Թուփ-փար).— Վաղ երկաթի դարի ամրոց-բնակավայր և դամբարաններ: Արայի լեռան հարավային ստորոտից սկսվում է մի հարթություն, որի վրա բարձրանում են հրաբխային ծագմամբ մի քանի բազալտե բլուրներ, որոնցից ծայր արևմտյանը՝ Թուփ-քարը, Քասաղ գետի կիրճից գտնվում է մոտ 1,5 կմ արևելք: Բլուրի զաչաթը ծածկել են հին ամրոցի ավերակները, իսկ հարավային լանջերին և ստորոտին տարածված է եղել

անաշտպան բնակավայրը: Բարձունքի հյուսիսային կողմում և հյուսիս-արևելյան լանջին ցրված են դամբարանները: Ծարտարապետական շինությունները խիստ ավերված են, իսկ մշակութային շերտը շատ բարակ է, տեղ-տեղ բացակայելով:

Սահակաբերդ.— Վաղ երկաթի դարի պահակակետ: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Ուշան (Նախկին Վժան) դյուղից մոտ 3 կմ արևմուտք և Կոշ գյուղից մի փոքր ավելի հեռավորությամբ դեպի արևելք: Պահակակետը զբաղեցնում է Արադածի ստրատեգիական կարևոր ճյուղավորումներից մեկը, որն իր ժամանակակից Շամիրամ-ավանյան և Ուշանյան բնակավայրերի սահմանաբաժանն է: Ամրությունը ստեղծված է ուղղանկյուն հատակագծով պարսպաշղթայից, երկշարք դրված բազալտե պատերով, որոնց միջի ազատ տալիսությունը լցված է քարե լիցքով:

Սերկելիլ.— Միջնադարյան ոչ մեծ ամրոց, դղյակ և եկեղեցի: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Օհանավան գյուղից մոտ 2 կմ հյուսիս-արևելք, Քասաղի կիրճի աջ ափին: Դղյակը հատակագծում ունի քառանկյան տեսք, անկյուններում աշտարակատիպ հղորացումներով: Մեծ բազալտե սալերով շարված հասարակապատերը հիշեցնում են ավելի վաղ շրջաններին բնորոշ, այսպես կոչված. «կիկլոպյան» շինությունները: Դղյակը դրված է գետնախարիսխի (ստիլոբատ) վրա և, անկասկած, ժամանակին եղել է երկհարկանի: Արեւելյան պատի հյուսիսային կողմում պահպանվել է դարպասը: Դղյակի հյուսիս-արևելյան անկյունից սկսվում է ամրոցի պարիսպը, որը արևելյան կողմով անցնելով կիրճի եզրով, շեղվում և միանում է դղյակի հարավ-արևմտյան անկյունը: Կիրճի լանջին պահպանվել են դեպի ամրոց տանող հին ճանապարհի հետքեր, առանձին պարսպահատվածների մեջ թողնված մուտքեր: Դղյակի հարավային կողմում գտնվում է ամրոցի կիսակործան ուղղանկյուն սրահով փոքրիկ եկեղեցին՝ պատրաստված սրբատաշ չեղնավուն տուֆ քարից:

Ամրոցի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան կողմում պահպանվել են ոչ մեծ բնակավայրի հետքեր: Սակավաթիվ հնագիտական նյութերը և եկեղեցու ճարտարապետական մանրամասնեքը հնարավորություն են տալիս ողջ համալիրը թվագրելու մ. թ. XI—XIII դդ.:

Հուշարձանը ուսումնասիրել է Ի. Ի. Մեշանինովը³, այն համարելով ֆեոդալական ժամանակաշրջանի շինություն:

Երկշերտ հուշարձաններ: Ձյանբերդ.— Վաղ բրոնզի դարի ամրոց-բնակավայր, վաղ երկաթի դարի ամրություն, դամբարաններ: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Ձյանբերդ-Արադածոտն (Նախկին Ղոթոլ) գյուղից 1 կմ արևելք: Այն զբաղեցնում է Արադածի հարավային լանջին գտնվող երկաստիճան հրաբխային կոնի գագաթը, ներքին դարավանդը և բարձունքի ստորոտները: Վաղ բրոնզի դարում ամրոցի պաշտպանության համար կառուցվել են երկու շարք պարիսպներ, արտաքին՝ ներքին դարավանդը շրջապատող և ներքին՝ վերին հրապարակը պատնեշող: Երկու պարիսպներն էլ զուրկ են ամրոցի պաշտպանությունը հզորացնող որմնահեցերից և աշտարակներից:

³ И. И. Мещанинов, Циклопические сооружения Закавказья («Известия Государственной Академии истории материальной культуры», т. XIII, вып. 4—7, М.—Л., 1932, стр. 88—90, рис. 19—20).

Այս պատերի շինարարական տեխնիկայի համար բնորոշ է հսկա ժայռաբեկորների օգտագործումը, որոնք իրենց վրա լրացուցիչ մշակման որևէ հետք չեն կրում: Քարերը միմյանց վրա հարմարեցված են բնական վիճակով: Ամրոց-բնակավայրի տարածքից հավաքված վերգետնյա նյութի գերակշռող մասը կազմում է սև փայլեցված, վարդագույն աստառով և կոպիտ վարդագույն խեցեղենը, որը պատկանում է, այսպես կոչված, «կուր-արաքսյան» մշակույթին և թվագրվում է մ. թ. ա. 2400—2000 թթ.: Մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբում հուշարձանի տարածքում կյանքը վերականգնվում է:

Մուղնի.— Բրոնզի կամ վաղ երկաթի դարի բնակավայր, մ. թ. ա. II հազարամյակի I կեսի դամբարանադաշտ, աշտարակատիպ շինություն, հին ջրամբար: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Մուղնի գյուղից 0,5 կմ հյուսիս-արևմուտք: Այստեղ հյուսիսից-հարավ ձգվում է մի բլրաշղթա, որի հարավային լանջերը բավական կտրուկ իջնում են դեպի Աշտարակի գոգավորությունը: Բլուրների հարավային ստորոտում նշարվում են խիստ ավերված հին բնակավայրի մնացորդներ: Դամբարանադաշտը զբաղեցնում է բնակավայրից հյուսիս ընկած երկու բլուրները: Հանդիպում են ինչպես ոչ մեծ, թմբածև լիցքով ծածկված դամբարաններ, այնպես էլ զաքարե շրջանակով օղակված, առանց վերգետնյա թմբի թաղումների: Արևելյան կողմի բլուրի վրա տարածվող ողջ դամբարանադաշտը շրջափակված է քարե սիմվոլիկ օղակով: Աշտարակ—Ապարան խճուղու ձախ կողմում ընկած բլուրի գագաթին գտնվում են աշտարակատիպ շինության ավերակները: Շինությունը կառուցված է եղել անմշակ բազալտե սալաքարերով և հիմքի մոտ ունի 8 մ տրամագիծ:

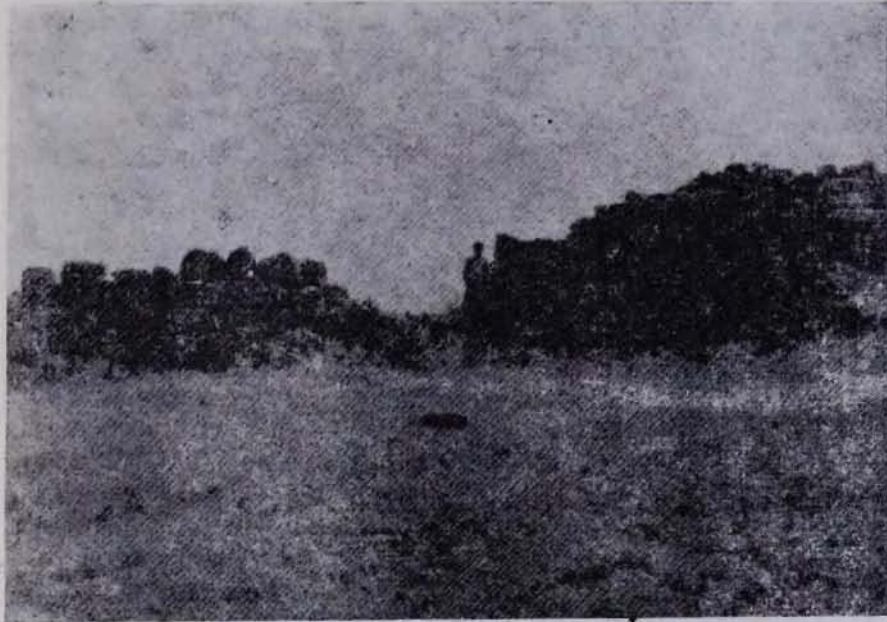
Ուշի.— Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի ամրոց-բնակավայր, դամբարանադաշտ, ջրամբարի մնացորդներ, միջնադարյան գյուղատեղի, ս. Սարգիս կոչվող վանական համալիր, մատուռ: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Ուշի գյուղից 1—1,5 կմ արևմուտք: Այստեղ դեպի Աշտարակի հարթավայրը ձգվող Ապարանի բարձրավանդակն առաջացնում է մի խումբ մեծ բլուրներ, և հուշարձանախումբը զբաղեցնում է այս բլրաշղթայի կենտրոնական մասում գտնվող բարձր և ընդարձակ բլուրը:

Ամրոցի արևմտյան հատվածը (չափերը՝ 110 մ×80 մ), հավանաբար, կառուցվել է ամենից վաղ, որին անմիջապես հպվում է ուժեղ ամրացված արևելյան հատվածը: Այս մասի արևելյան պարսպահատվածի մեջ շատ լավ պահպանվել է ամրոցի 3 մ լայնությամբ դարպասը (նկ. 1): Պարիսպներից դուրս նկատվում են բնակելի շինությունների ավերակներ, որոնք ներկայանում են մի քանի խմբերով: Ամրոցի հարավային կողմում գտնվող շինությունները հիմնովին ավերվել են միջնադարյան գյուղի և ս. Սարգիս վանական համալիրի կառուցման և գոյատևման ընթացքում: Շինությունների մյուս խումբը արտաքուստ հպվում է ամրոցի հյուսիս-արևմտյան անկյանը, իսկ երրորդ խումբը գտնվում է վերջինից մի փոքր հյուսիս-արևելք: Դամբարանադաշտի թաղումային շինությունների մեջ առանձնապես աչքի են ընկնում կեղծ կամարակապ ծածկով դամբարանները:

XI—XIII դդ. բնորոշ վանական համալիրը կառուցված է սրբատաշ, դեղնավուն տուֆից, պատերի վրա կան բազմաթիվ հայատառ արձանագրություններ: Այն շրջապատված է բազալտե քարերով շարված պարսպով, որի պահպանված բարձրությունը գետնի մակերեսից հասնում է 4 մետրի: Վա-

նական համալիրի շինությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում զլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում կառուցված գավիթը⁴:

Մոտկան.— Վաղ երկաթի դարի քաղաքատեղի, միջնադարյան բնակության հետքեր: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Ուշան գյուղից 0,5 կմ հյուսիս: Այստեղ Արագածի հարավային լանջը հեղեղատների հետևանքով ակոսվելով, առաջացել են երեք մեծ, հյուսիսից-հարավ ձգվող բլրակներ, որոնց

Նկ. 1. Ուշի, ամրոցի դարպասը:

հարավային կողմը կտրուկ իջնում է դեպի Արարատյան դաշտը, իսկ հյուսիսայինը փոքր իջվածքի միջոցով ձուլվում է լեռնային զանգվածին: Թեքության հարավ իջնող կենտրոնական բլուրի գագաթը զբաղեցնում է միջնաբերդը: Հյուսիսային, ամենից մատչելի կողմից այն պաշտպանված է եղել մի քանի շարք պարիսպներով: Բազալտե խոշոր քարերով կառուցված պարիսպների պահպանված բարձրությունը որոշ հատվածներում հասնում է 6 մետրի (նկ. 2): Միջնաբերդում նկատվում են մոնումենտալ ճարտարապետության ավերակներ: Պահպանվել են հին ճանապարհների բազմաթիվ հատվածներ: Առանձնապես ուշագրավ է հյուսիսային կողմից միջնաբերդ տանող բազալտե ժայռի մեջ փորված ճանապարհը (նկ. 3): Փորվածքի երկարությունը մոտ 150 մ, լայնությունը 4 մ, իսկ խորությունը 3 մ է: Կենտրոնական բլուրի լանջերը և նրա աջ ու ձախ կողմերում գտնվող բլուրները ծածկված են բնակելի և այլ բնույթի շինությունների ավերակներով, որոնք նույնպես պարսպապատ են և զբաղեցնում են ավելի քան 50 հա տարածություն:

⁴ С. Х. Минаканян, Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952, стр. 6, 15, 41, 61, 71, 72, 87.

Նագրվան.— Վաղ երկաթի դարի քաղաքատեղի և դամբարանադաշտ, միջնադարյան գյուղատեղի, եկեղեցի: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Նազրվան գյուղից 1,5 կմ հյուսիս և զբաղեցնում է Շահվերդ գետի կիրճի արևելյան ափին տարածվող հարթ դարավանդը: Քաղաքատեղիի տարածքը մոտ 35—40 հա է, որից 1,5—2 հա զբաղեցնում է միջնաբերդը: Սա գտնվում է քաղաքատեղիի կենտրոնական մասում՝ արևմտյան կողմով հսկված Շահվեր-

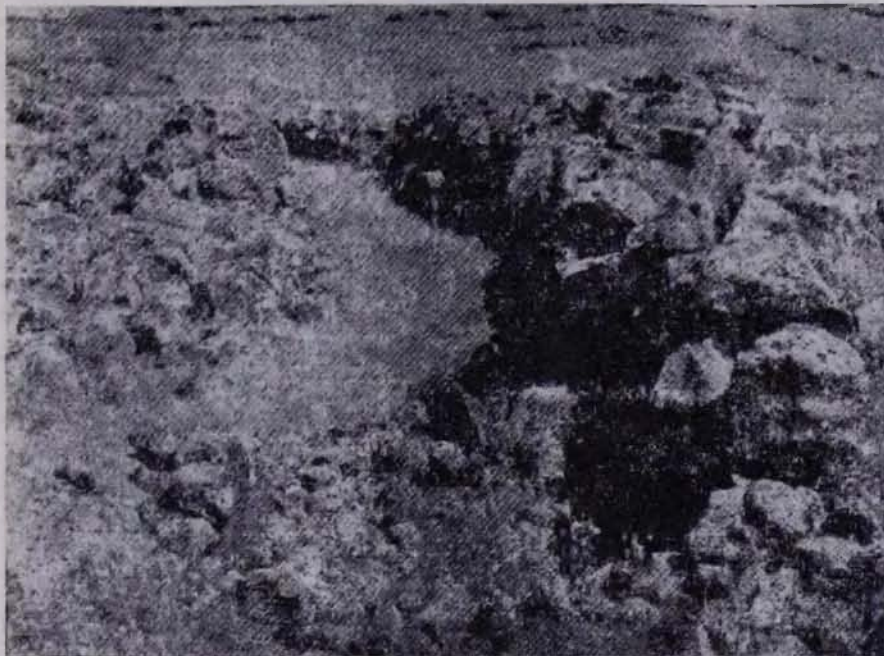

Նկ. 2. Մոտկան, միջնաբերդի հյուսիսային պարիսպները:

դի կիրճին, որի եզրով ընդլս ամրացված մի պարիսպ է անցնում: Մնացած երեք կողմերից միջնաբերդը պաշտպանված է հզոր պարիսպներով, որոնք հարավային կողմում եռաշարք են: Միջնաբերդի անառիկությունը ապահովել են շուրջանակի պարսպի դեպի քաղաք ուղղված կողմերում դրված տասը հսկա աշտարակները, որոնք ունեն ուղղանկյան տեսք, պարսպաշղթայի հիմնական զանգվածից դուրս են խոյանում 4—5 մ, իսկ նրանց ճակատային երկարությունը հասնում է մինչև 17 մետրի: Միջնաբերդի ներսում նկատվում են մոնումենտալ ճարտարապետության մնացորդներ: Քաղաքատեղին ունեցել է բավական կանոնավոր հատակագիծ. ուղիղ փողոցների աջ և ձախ կողմերում տեղադրված են եղել բնակելի տները, որոնց ավերակները առանձնապես լավ են պահպանվել քաղաքի հյուսիսային կողմում: Ամբողջությամբ վերցրած՝ քաղաքատեղին ունի հյուսիսից-հարավ ձգված տեսք, եղել է պարսպապատ, որի հետքերը պարզորոշ նկատվում են արևելյան և հարավային կողմում:

Դամբարանադաշտի թաղումները հանդես են գալիս քարե օձակով շրջափակված, գլաքարե թմբածե լիցքով ծածկված դամբարանների, բազալտե սալաքարերով պատրաստված դղմենատիպ շինությունների և այլ ձևով: Միջնադարում միջնաբերդը և քաղաքատեղիի հարավային մասը վերաբնա-

կեցվել են. կառուցվել է եկեղեցի, որի հիմքերի միայն հետագիծն է այժմ նկատվում: Նազրվան գյուղի մոտ, Օխնակ կոչվող վայրում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ ավերվել է մի փոքր կուրգան, որն ամփոփում էր մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին պատկանող բավական նշանակալից թաղումնային համալիր: Հուշարձանը ուսումնասիրել են Ս. Տեր-Հակոբյանը (1922 թ.) և Բ. Թորամանյանը (1924 թ.)⁵:

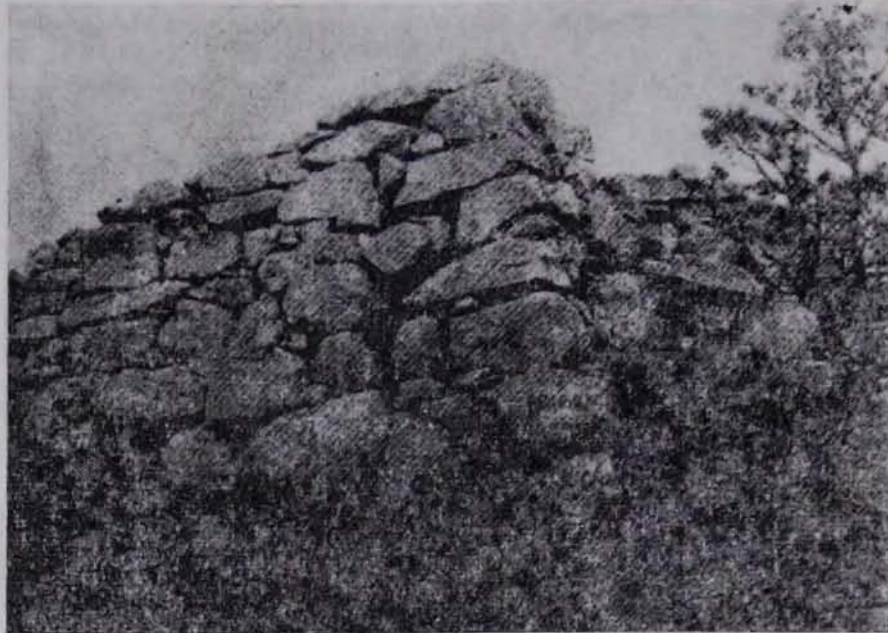
Նկ. 3. Մոտկան, միջնաբերդ տանող ճանապարհը:

Թղիթ. — Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի ամրոց, արհեստական լիճ, հին գերեզմաններ, ուշ միջնադարի բնակության հետքեր: Գտնվում է Նաիրիի շրջանի Թղիթ գյուղից մոտ 2,5 կմ արևմուտք, իսկ Արագյուղից՝ 4 կմ հյուսիս: Տեղադրված է Մաղկունյաց լեռնաշղթայի հարավային ծայրամասում, կաղնու անտառներով շրջապատված կոնաձև բարձունքի գագաթին: Ամրոցը պատնեշված է միմյանց հաջորդող աստիճանաձև երեք շարք պարիսպներով: Դրանցից, իր անառիկությամբ, առանձնանում է ներքին պաշտպանական գիծը, որը ձգվում է բարձունքի հարթ գագաթի եզրերով և հզորացված է չորս զանգվածեղ ուղղանկյուն աշտարակներով (նկ. 4): Այս պարսպի արևմտյան կողմում, երկու աշտարակների միջև գտնվում է ամրոցի 5 մ լայնությամբ դարպասը: Ամրոցի կենտրոնական մասի չափսերն են. երկարությունը՝ հյուսիսից-հարավ մոտ 130 մ, լայնությունը՝ արևելքից-արևմուտք մոտ 60 մ:

⁵ Ս. Տեր-Հակոբյան, Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը (սելու-թեր Հին Հայաստանի պատմության, ՀՍՍՀ կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ, հ. I, Երևան, 1935, էջ 145), Բ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 30—31, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 288:

Մյուս երկու պարսպաշղթաները, որոնք տեղադրված են բարձունքի թեք լանջին, բացի պաշտպանական ֆունկցիաներից կատարել են նաև հենապատերի դեր, որոնց միջև առաջացած արհեստական դարավանդների վրա կան բնակելի շինությունների ավերակներ։ Ամրոցի կենտրոնական մասը ծածկված է բնակելի շինությունների ավերակներով։ Զրամատակարարման հարցը լուծելու նպատակով ամրոցի հյուսիսային կողմում տարածվող հարթու-

Նկ. 4. Թղիթ, ամրոցի ներքին պաշտպանական գծի աշտարակը։

թյունում կառուցվել է մի արհեստական լճակ, որը գործում է մինչև այժմ։ Մեզ հայտնի մինչուրարտական բոլոր հուշարձաններից Թղիթ ամրոցը ամենից լավ պահպանվածն է։

Ամրոցի կենտրոնական մասում նկատվում են ուշ միջնադարյան բնակության հետքեր։

Շամիրամ.— Վաղ երկաթի դարի քաղաքատեղի, ջրավազան, դամբարանադաշտ, պաշտամունքային կառույցներ, միջին բրոնզեդարյան կուրգաններ, հելլենիստական ամրոց-բնակավայր։ Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Շամիրամ գյուղում և նրա շրջակայքում։ Հուշարձանը, առանձնապես դամբարանադաշտը ուսումնասիրել են Թ. Թորամանյանը և Հ. Մարտիրոսյանը։ 1975 թ. արշավախմբին հաջողվեց հաստատել, որ Շամիրամում ուրարտական շրջանի բնակության հետքեր չկան, այլ մեծ տեղ են գրավում անտիկ ժամանակաշրջանի մնացորդները³։

³ Երևանի պետամալուսարանի հնագիտական արշավախումբը (ղեկավար՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Գ. Արեշյան) 1975 թ. աշնանից սկսեց Շամիրամի սիստեմատիկ պեղումները (Գ. Ե. Արեշյան, Հ. Ե. Սիմոնյան, ԵՊՀ-ի հայագիտական հետազոտու-

Վաճառ-խառաբա.— Վաղ երկաթի դարի ամրացված բնակավայր, դամբարաններ, միջնադարյան գյուղատեղի, եկեղեցի: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Ուշան գյուղից 2,5—3 կմ հյուսիս-արևմուտք և զբաղեցնում է Արադածից առանձնացող հրաբխային հրվանդանն ու նրա վրայի բարձունքը: Վնկանոն քառակյան տեսքով ամրոցը տարածված է կոնաձև բարձունքի հարթ գագաթին (երկարությունը՝ մոտ 80 մ): Ամրոցի գագաթի պարագծով ձգվող պարիսպը ամրացված է որմնահեցերով և ելուստներով: Հրվանդանի վրա կան բնակելի շինությունների հետքեր: Բնակավայրի հարավային հատվածը գտնվում է թեթև լանջի վրա, հենապատերի միջոցով բաժանված է դարավանդների և պարսպապատ է: Բնակավայրի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմում ցրված են քարարկղային դամբարաններ, որոնց պատերը շարված են տարբեր մեծության կոպիտ մշակված բազալտով: Դամբարանախցերը ծածկված են ոչ մեծ գլաքարե թմբաձև լիցքով:

Ամրացված-բնակավայրի տարածքում գտնվել են միջնադարյան խեցեղենի սակավաթիվ նմուշներ, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, կապ ունեն բնակավայրից 0,5 կմ դեպի արևմուտք «Բքոյի գյուղ» կոչվող վայրում գտնվող միջնադարյան բնակավայրի հետ: Այստեղ կան նաև մի քանի մետր հաստությամբ, մշակութային շերտի տակ թաղված, սրբատաշ տուֆ քարով կառուցված եկեղեցու ավերակներ: Միջնադարյան ժամանակաշրջանի շինությունները կարելի է թվագրել մ. թ. XI—XIII դդ.:

Զույգ աղբյուր (Ղոջաբուլաղ).— Վաղ երկաթի դարի դղյակ, խանդակ, ուշ միջնադարյան բնակության հետքեր: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Անտառուտ գյուղից 3 կմ հյուսիս, Բյուրական-Արագածի գագաթ ճանապարհի աջ կողմում: Դղյակը կառուցված է բազալտե ժայռի վրա և հատակագծում ունի կանոնավոր ուղղանկյան տեսք (չափսերը՝ 12×30 մ): Դղյակի հարավային կողմում, նրան անմիջապես հպված գտնվում են 4—5 սենյականոց տան ավերակները: Երկու շինություններն էլ շրջապատված են ժայռափոր խանդակով (երկարությունը՝ ավելի քան 70 մ, լայնությունը՝ 4 մ, խորությունը՝ 1,5—2 մ): Դղյակի տարածքից հավաքված սակավաթիվ վերգետնյա նյութը թվագրվում է մ. թ. ա. XII—IX դդ.: Ուշ միջնադարում հնավայրի տարածքի վերաբնակության վկայությունն են դղյակի հարավ-արևմտյան կողմից հավաքված խեցեղենի բեկորները:

Գեղամեջ 1.— Վաղ երկաթի դարի և հելլենիստական շրջանի փոքր ամրոց, Գտնվում է Նաիրիի շրջանի Գեղամեջ (նախկին Քեթրան) գյուղի արևմտյան ծայրում, Հրազդան գետի ձախ ափին, Գեղամեջ 2 հուշարձանի դիմաց: Հրազդանի մեջ թափվող փոքր գետակն այստեղ առաջացնում է հրվանդան, որը դարավանդ առ դարավանդ ցած է իջնում արևելքից-արևմուտք: Միջին դարավանդի վրա, իր պահպանվածությամբ, աչքի է ընկնում հյուսիսային կողմի մշակված բազալտե պարիսպը, որը հզորացված է որմնահեցերով և ուղղանկյուն ելուստներով: Ամրոցի ներսում, պարսպին անմիջապես հարված, բնակելի սենյակների ավերակներ են, որոնցից մեկը լավ է պահպանված (չափսերը՝ $7 \times 6,5$ մ): Ամրոցի վերգետնյա նյութը հնարավորու-

Քյուանների պրոբլեմային լաբորատորիայի 1975 թ. կատարած հնագիտական աշխատանքները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1976, № 1, էջ 286—288):

թյուն է տալիս ամրոցը թվագրելու մ. թ. ա. X—IX դդ.: Երկրորդ անգամ այն վերաբնակեցվել է մ. թ. ա. III—I դդ.:

Բազմաշերտ հուշարձաններ: Լուսակերտ (Արկել).— Պալեոլիթյան ժամանակաշրջանի բացօթյա կայան, վաղ երկաթի դարի ամրոց-բնակավայր, ուշ անտիկ շրջանի և միջնադարյան բնակության հետքեր: Գտնվում է Նաիրիի շրջանի Լուսակերտ ավանի արևելյան ծայրամասում: Հրազդանի կիրճի աջ

Նկ. 5. Օրգով, ամրոցի ընդհանուր տեսքը:

ափին առանձնանում է բաղալտե մի հրվանդան, որը կազմված է բնական դարավանդի վրայից ուղղահայաց վեր ելնու կողերով և սեղանաձև ժայռոտ գագաթով բարձունքից: Ամրոցը (երկարությունը՝ 85 մ է, միջին լայնությունը՝ մոտ 40 մ) գտնվում է բարձունքի գագաթին, իսկ բնակավայրը տարածված է եղել դարավանդի վրա: Ամրոցի պարիսպը երեք կողմերից անցնելով հրվանդանի եզրերով, շորորդ՝ հյուսիսային կողմից հատում է այն: Պարիսպը հզորացված է ինչպես որմնահեցերով, այնպես էլ ուղղանկյուն ելուստներով: Ամրոցն ունեցել է երեք մուտք: Հնավայրի տարածքից հավաքված մեծաքանակ վերգետնյա նյութը թվագրվում է մ. թ. ա. X—IX դդ.: Ամրոցի տարածքում, հատկապես Լուսակերտին հաված հատվածներում հանդիպում են մեծ քանակությամբ վանակատե քերիչներ, սրածայրեր, միջուկներ և ցլեպներ, որոնք թվագրվում են մուստեի ժամանակաշրջանով, կան նաև ուշ անտիկ և միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ: Այս ամենը վկայում են հնավայրի երկարատև բնակեցվածության մասին:

Ախթամիր.— Վաղ բրոնզի դարի բնակատեղի, միջին բրոնզի դարի բնակության հետքեր, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի քաղաքատեղի, անտիկ բնակավայր, միջնադարյան գյուղատեղի, վաղ միջնադարյան եկեղեցի, բրոնզի դարի և վաղ երկաթի դարի դամբարանադաշտ, միջնադարյան գերեզմանոց: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Ոսկեվազ գյուղից հարավ-արևմուտք, խաղողի այգիների մեջ: Տարածվում է Քասաղ գետի կիրճի աջ ափին, ընդարձակ հրվանդանի վրա:

Հնդհանուր տարածությունը, որի վրա համատարած սփռված են «կուր-ալաքսյան» մշակույթին բնորոշ խեցեղենի բեկորները, զբաղեցնում է մոտ 5—6 հա: Ախթամիրում կյանքը շարունակվել է նաև միջին բրոնզի դարում: Այդ են վկայում մ. թ. ա. XIX—XVI դդ. բնորոշ խեցեղենի (գունազարդ, ինչպես նաև կետազարդ դաշվածքով) սակավաթիվ նմուշները: Հուշարձանի տարածքում պահպանված ճարտարապետական շինությունների մեծ մասը պատկանում են ուշ բրոնզի և գերազանցապես վաղ երկաթի դարերին:

Վերգետնյա նյութի մեծ մասը նույնպես վաղ երկաթի դարի է և թվադրվում է մ. թ. ա. XI—I դդ.: Այս ժամանակաշրջանի համալիրը կազմված է. ա) հրվանդանը զբաղեցնող միջնաբերդից, բ) նրա հարավ-արևմտյան կողմում տարածվող քաղաքատեղիից և գ) դամբարանադաշտից: Վաղ երկաթի դարի երկշարք պարիսպներով շրջափակված միջնաբերդը զբաղեցնում է մոտ 2,5 հա տարածություն: Ներքին պարիսպը հզորացված է հսկա աշտարակներով: Ամրոցի ներսում նկատվում են մոնումենտալ ճարտարապետության հետքեր: Ախթամիրում ներկայացված մյուս պատմական ժամանակաշրջանը հելլենիզմն է, որի վկայությունն են մ. թ. ա. III—I դդ. բնորոշ խեցեղենի բեկորները: Միջնաբերդի տարածքը բնակեցված է եղել նաև միջնադարում: Հուշարձանը տարբեր ժամանակներում ուսումնասիրել են Թ. Թորամանյանը, Ի. Մեջլանինովը, Ե. Բալբուրթյանը, Ս. Սարգսյանը, է. Խանզադյանը⁷:

Բազմակն (Փեհսի).— Վաղ բրոնզի դարի բնակավայր (գուցե նաև ամրոց), միջին բրոնզի դարի բնակության հետքեր, վաղ երկաթի դարի ամրոց-բնակավայր, հին ջրավազաններ, մ. թ. ա. II—I հազարամյակների դամբարանադաշտ, միջնադարյան ամրոց: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Բազմաղբյուր (Նախկին Թակիա) գյուղից 2,5 կմ հյուսիս, լքված Փեհսի (Բուրավետ) գյուղի ավերակներից մի փոքր հարավ-արևմուտք: Խրազած լեռան հարավ-արևելյան լանջին, Բազմակն կոչվող վայրում վեր է բարձրանում հարթ գագաթով մի հրաբխային կոն՝ Կարադուշ անվամբ, որի գագաթը, լանջերը, արևելյան, հարավային ու արևմտյան ստորոտները զբաղեցնում է հուշարձանը: Բարձունքի հարավային և հյուսիսային լանջերը ցածրանում են դարավանդ առ դարավանդ: Սրանց եզրերին կառուցված են հսկա բազալտե սալերով պարիսպներ, որի հետևանքով բարձունքը որոշ հատվածներում գոտեվորված է 3—4 պարսպաշղթաներով: Հարավային լանջի դարավանդների վրա պահպանվել են հսկա շինությունների ավերակներ, որոնց պատերի սալաքարերը իրենց չափսերով չեն զիջում պարսպի քարերին:

Վաղ երկաթի դարի պարիսպն առանձնապես լավ է պահպանվել հարավային դարավանդի վրա: Այն ունի երկշարք պատեր՝ լցված մանր դլաքարի լիցքով: Երկու ջրավազանների ավերակները գտնվում են բարձունքի արևելյան և արևմտյան ստորոտներում: Դամբարանադաշտի թաղումները ցրված են միմյանցից բավական հեռու, որոնց մեջ աչքի են ընկնում մեծ բազալտե սալաքարերով կառուցված դոլմենատիպ շինությունները: Միջնադարյան ամրո-

⁷ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 32—33, հ. 2, էջ 225; Ի. Ի. Мещанинов, նշվ. աշխ., Ս. 2. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 199, է. Վ. Խանզադյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 12:

ցը գտնվում է բարձունքի գագաթին: Պահպանվել են վերջինիս կրաշաղախով ամրացված, դեղնավուն տուֆ քարե աշտարակները և պարսպի հետքերը: Միջնադարում վերականգնվել է նաև փոքր ջրավազանը, որի քարե պատերը շարվել են կրաշաղախով: Հուշարձանը ուսումնասիրել են Ս. Տեր-Հակոբյանը⁸ (1922 թ.) և երկրաբան Ս. Պ. Բալյանը (1973 թ.): ՀՍՍՀ Պետշինին կից հուշարձանների պահպանության վարչության ցուցակներում այն հիշատակված է Կալաշա անվամբ:

Լուսակերտ—2 (Քաղաշամբ).— Վաղ բրոնզի դարի բնակավայր, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի քաղաքատեղի, մ. թ. ա. II—I հազարամյակների դամբարանադաշտ, անտիկ բնակավայր, միջնադարյան գյուղատեղի և եկեղեցի:

Գտնվում է նաիրի շրջանի Լուսակերտ ավանից 1,5 կմ հյուսիս և Քաղաշամբ գյուղից նույնքան հեռավորությամբ հարավ: Բնակավայրերը և քաղաքատեղին զբաղեցնում են Հրազդանի կիրճի աջ ափի ընդարձակ, ուղղահայաց կողերով հրվանդանը, իսկ դամբարանադաշտը՝ նրանից հարավ և հարավ-արևմուտք տարածվող դարավանդը:

Մ. թ. ա. III հազարամյակում հրվանդանի բնակեցվածության վկայությունն են «կուր-արաքսյան» մշակույթին բնորոշ խեցեղենի նմուշները: 1966 թ. հետախուզական պեղումների ժամանակ դամբարանադաշտում ուսումնասիրվել են միջին բրոնզի դարի թաղումներ: Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի քաղաքատեղին հարավային կողմից պաշտպանված է հզոր պարսպաշղթայով, որը հատում է հրվանդանը՝ ձգվելով մի կիրճից մյուսը: Հրվանդանի հյուսիսային ծայրում գտնվում է միջնաբերդը և նրա պաշտպանական պարիսպը, որը նույնպես ձգվում է կիրճից-կիրճ: Այս ժամանակաշրջանների թաղումները հանդես են դալիս 3—4 հիմնական տիպերով:

Անտիկ ժամանակաշրջանի բնակավայրը տեղադրված է եղել հին քաղաքատեղիի տարածքում, որի հետքերը ակնհայտ են: Առանձնապես ուշագրավ է բազմաձևությամբ աչքի ընկնող գունազարդ խեցեղենը:

Միջնադարյան ժամանակաշրջանի բնակության մասին են վկայում սրբատաշ տուֆից պատրաստված եկեղեցու ավերակները և նրա շրջակայքում սփռված տների հիմքերը: Այս ժամանակաշրջանի խեցեղենը նույնպես առատ է:

Հուշարձանախմբի դամբարանադաշտի հետախուզական պեղումները կատարել է Լ. Կարապետյանը, 1966 թ.⁹:

Փազանոց.— Վաղ բրոնզի դարի ամրոց-բնակավայր, վաղ երկաթի դարի ամրոց-բնակավայր, բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի դամբարանադաշտ, անտիկ շրջանի և միջնադարյան բնակության հետքեր: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Արտաշատյան գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևելք և Սաղմոսավան գյուղից 3 կմ հյուսիս: Հուշարձանը տարածվում է հյուսիսից-հարավ ձգվող հրվանդանի վրա, որի ծայրամասում ամրոց-բնակավայրն է (երկարությունը՝ 100—110 մ): Հյուսիսային կողմից հրվանդանը հատվում է երկու պարսպաշղթաներով: Ներքին պարիսպը հատակագծում ստեղծում է մի քանի

⁸ Ս. Տեր-Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 145—197:

⁹ Լ. Կարապետյան, Բրոնզի դարի և վաղ երկաթի նոր հուշարձան Հրազդան գետի ավազանում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 4, էջ 278—288):

պաշտպանական ելուստներ: Վերգետնյա նյութերի հիմնական մասը կազմում են մ. թ. ա. III հազարամյակին բնորոշ խեցեղենի նմուշները:

Դոմրի.— Վաղ բրոնզի դարի բնակության հետքեր, ուշ բրոնզի և վաղ անկաթի դարերի ամրացված բնակավայր, ուրարտական ամրոց-քաղաք, հելլենիստական բնակավայր, ուշ միջնադարյան գյուղատեղի: Գտնվում է Նաիրիի շրջանի կիսալքված Դոմրի գյուղի արևմտյան ծայրում և Փոքրավան սովխոզից 1,5 կմ արևելք: Ամրոցը զբաղեցնում է մոտ 350 մ երկարությամբ պատած և բարձունքը:

Մ. թ. ա. III հազարամյակում բլուրի բնակեցվածության վկայությունն են «կուր-արաքսյան» մշակույթին բնորոշ խեցեղենի նմուշները: Վերգետնյա նյութի մյուս խումբը թվագրվում է մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերով և I-ի սկզբներով: Հավանաբար այս ժամանակաշրջանին են պատկանում որոշ շինությունների ավերակները:

Բլուրի հարավային, բարձրագույն հատվածում է կառուցված ուրարտական ամրոցը, որը զբաղեցնում է շուրջ 1 կմ տարածություն: Ամրոցի ներսում նկատվում են լավ մշակված, բազալտե քարերով կառուցված ուրարտական մոնումենտալ ճարտարապետական շինությունների հիմքեր: Ուրարտական շինությունների հետքեր նկատվում են նաև բլուրի հյուսիսային և արևելյան լանջերին և ստորոտում: Ուրարտական ժամանակաշրջանի վերգետնյա նյութը ներկայացված է ինչպես հասարակ, այնպես էլ շքեղ, կարմիր փայլեցված պալատական խեցեղենով:

Հելլենիստական բնակավայրը տեղադրված է ուրարտական քաղաք-ամրոցի տարածքում: Այս շրջանին պատկանող վերգետնյա նյութը խիստ բնորոշ է և բազմաբանակ (անզարդ և գունազարդ խեցեղեն, թասեր, ըմպանակներ): Միջնադարյան գյուղը զբաղեցրել է ուրարտական ամրոցի հարավային և արևելյան մասերը: Ուրարտական շինությունների լավ մշակված քարերը XIX և XX դդ. առաջին քառորդում օգտագործվել են Դոմրի գյուղի տների և գերեզմանների կառուցման ժամանակ: Հուշարձանը առաջին անգամ ուսումնասիրել է Խ. Թորամանյանը¹⁰:

Կոջ.— Վաղ երկաթի դարի բնակավայր, աշտարակ, հելլենիստական ժամանակաշրջանի բնակության հետքեր, միջնադարյան քաղաքատիպ ավան, ամրոց: Աշտարակի շրջանի Կոջ գյուղը հայտնի է նշանավոր ճարտարապետական հուշարձաններով (ս. Ստեփանոսի եկեղեցի՝ VII դ., Գրիգոր լուսավորչի եկեղեցի՝ XII դ., հանրահայտ երկու խաչքարերը): Ժամանակակից գյուղից դեպի հյուսիս-արևմուտք, ս. Ստեփանոս եկեղեցու շրջակայքում գտնվում է միջնադարյան մեծ ավան, որի շինություններից աչքի են ընկնում ջրավազանը, մառանները, գերեզմանոցի խաչքարերը և տապանաքարերը¹¹: Գյուղից հյուսիս, ժամանակակից գերեզմանոցի մոտ, Արագած լեռան հարավային լանջի ելուստներից մեկի վրա են գտնվում քառանկյուն հատակաձեռով ամրոցի ավերակները: Ամրոցի պատերի հիմքերը շարված են բազալտով, իսկ վրան՝ կրաշաղախով ամրացված սրբատաշ կարմրավուն տուֆ: Ամրոցի անկյունները եզերված են չորս հզոր, կիսակլոր աշտարակներով: Պատերի պահպանված բարձրությունը գետնի մակերեսից հասնում է 3 մ,

¹⁰ Խ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 36—37:

¹¹ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 233—235:

իսկ հաստոցությունը 2 մ է: Միակ մուտքը գտնվում է հարավային պատի կենտրոնում և ուղղված է դեպի զառիթափը: Իր գոյության ընթացքում ամրոցը բազմիցս վերականգնվել է: Ճշմարտացի է թ. Թորամանյանի այն ենթադրությունը, որ, ելնելով նրա հատակագծի յուրահատկություններից, ամրոցը կարելի է թվագրել ավելի վաղ շրջանով¹²: Վերգետնյա նյութերի մեջ հանդիպում են նաև հելլենիստական գունազարդ կավանոթների բեկորներ, որոնք ավելի հավանական են դարձնում նման թվագրությունը: Ամրոցից հյուսիս նկատվող բնակավայրի տարածքում հանդիպում են միջնադարյան խեցեղենի նմուշներ:

Ամրոցից հյուսիս-արևելք, բարձր բլուրների վրա պահպանվել են վաղ երկաթի դարի բնակավայրի հետքեր և բազալտե մեծ քարերով պատրաստված աշտարակաձև մի կառույց:

Կոշի հյուսիսային նախալեռներում հանդիպում են փոքր բազալտե դռներով միջնադարյան կացարան-քարայրներ:

Ավան.— Վաղ երկաթի դարի քաղաքատեղի, անտիկ շրջանի բնակության հետքեր, վաղ միջնադարյան բնակավայր: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Ավան գյուղից 0,5 կմ հարավ: Հին ավերակները զբաղեցնում են ընդարձակ հրվանդանը, որը, առանձնանալով Արագած լեռան հարավային լանջերից, առաջ է շարժվում դեպի Արարատյան դաշտը: Բացի հրվանդանի մակերեսից, որտեղ տեղադրված է միջնաբերդը, հուշարձանը զբաղեցնում է նաև նրա հյուսիս-արևմտյան, հարավային և արևելյան լանջերը: Վաղ երկաթի դարի միջնաբերդի պաշտպանական գիծը առնչվում և անցնում է հրվանդանի պարագծով՝ հատելով այն հյուսիսային առնանիզ մասը: Այս՝ ամենից մատչելի կողմում, միջնաբերդի պարիսպը ամրացված է երեք հզոր աշտարակներով: Միջնաբերդի ներսում կառուցված են տարբեր տեսակի շինություններ: Քաղաքատեղին նույնպես շրջափակված է պարսպով: Նրա հյուսիս-արևմտյան հատվածը և մասնավորապես հյուսիսայինը զբաղեցված են բավական խիտ բնակելի շինությունների ավերակներով: Քաղաքատեղիի երրորդ՝ հարավային, հատվածը զբաղեցնում է հրվանդանի հարավ-արևմտյան լանջը: Այստեղ հենապատերի օգնությամբ ստեղծված է աստիճանաբար ցած իջնող արհեստական դարավանդների մի ամբողջ շարք: Քաղաքատեղիի շրրորդ հատվածը տեղադրված է միջնաբերդի արևելյան պարսպի տակ և զբաղեցնում է մոտ 20 մ լայնությամբ արհեստական դարավանդը: Քաղաքատեղիի և միջնաբերդի տարածքից գտնվել է մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերին և I-ի սկզբներին պատկանող խեցեղենի մեծ հավաքածու: Արշավախմբի աշխատանքների ժամանակ հուշարձանի տարածքում հայտնաբերվել են նաև անտիկ խեցեղենի նմուշներ:

Մ. թ. IV—VII դդ. քաղաքատեղիում առաջացել և գոյատևել է ոչ մեծ մի բնակավայր, որը ժամանակակից է ներկա Ավան գյուղի տարածքում սլահպանված ճարտարապետական կառույցներին. վերջիններից հատկապես աչքի է ընկնում բազիլիկ եկեղեցին: Այս ժամանակաշրջանին է պատկանում միջնաբերդում դրված քառակող քանդակազարդ հուշասյունը: Միջնադարյան խեցեղենը հանդես է գալիս մեծ առատությամբ:

¹² Նույն տեղում, էջ 234:

Որգով.— Վաղ երկաթի դարի ամրոց-բնակավայր, անտիկ բնակավայր, ուշ միջնադարյան բնակության հետքեր: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Օրգով գյուղի հարավ-արևմտյան ճայրում: Այստեղ Արագած լեռան ճյուղավորումներից մեկի վրա վեր է բարձրանում հրաբխային ժայռոտ ելուստ, որի գագաթը զբաղեցնում են վաղ երկաթի դարի ամրոցի ավերակները (նկ. 5): Սրան ժամանակակից անպաշտպան բնակավայրը տարածվում է բլուրի ստորոտին և հյուսիսային ու հարավային լանջերին: Ժայռոտ գագաթը արհեստականորեն հարթեցված է և շրջափակված երկշարք, պարուրաձև հատակագիծ ունեցող պարիսպներով: Պաշտպանական գծի արևմտյան հատվածում պահպանվել է 14 մ ճակատային երկարությամբ որմնահենք: Ամրոցի պաշտպանական համալիրի մեջ է մտնում նաև գաղտնուղին, որը պաշարումների ժամանակ պաշտպաններին ապահովել է ջրով: Այն փորված է տուֆի մեջ, գետնի մակերեսից մի քանի մետր խորության վրա:

Վաղ երկաթի դարի բնակելի տները տեղադրված են կամ ոչ մեծ դարավանդների վրա, կամ էլ՝ շինարարության համար հարմար այլ վայրերում:

Ամրոց-բնակավայրի տարածքից հավաքված վերգետնյա նյութի մեջ զգալի է մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջերի և I սկզբների, ինչպես նաև՝ անտիկ ժամանակաշրջանի խեցեղենը: Ուշ միջնադարյան խեցեղենը խիստ սակավ է:

Վերոհիշյալ միջերևույթ, երկշերտ և բազմաշերտ հուշարձաններից բացի արշավախումբը ուսումնասիրել է նաև մի քանի ինքնատիպ հնավայրեր, որոնց ունեցած կապը որևէ հին բնակավայրի հետ հնարավոր չեղավ պարզել:

Կուռ-Թափա.— Տարբեր ժամանակների հուշարձանների համալիր: Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Օրգով գյուղից հյուսիս, Ամբերդ հնավայրից հարավ-արևելք և զբաղեցնում է Արագած լեռան բարձրագույն սարահարթերից մեկը՝ Ամբերդի կիրճի աջ ափին: Այստեղ կան կիկլոպյան շարվածքով առանձին շինություններ և պատեր, քարե շրջանակի մեջ վերցված դամբարաններ: Առանձնապես հետաքրքիր են մշակված երկարուկ քանդակազարդ պատկերներով երկու քարերը: Միջնադարյան շինությունների ավերակները բավական բազմատիպ են: Մի բլրակի գագաթին պահպանվել են սրբատաշ բազալտից պատրաստված մատուռի ավերակներ և խաչքարերի բեկորներ: Տեղանքի կենտրոնական մասում, ոչ մեծ բարձրունքի վրա նկատելի են քանդակազարդ բազալտե սալաքարերը կրաշաղախով ամրացված եկեղեցու պատերի ավերակներ: Այս երկու բլրակների վրա էլ կան տապանաքարեր և հուշասյուներ: Ամենայն հավանականությամբ, Կուռ-Թափայի միջնադարյան համալիրը առնչվում է Ամբերդի հետ, գոյատևել է մ. թ. XI—XIII դդ. և Զաքարյանների շինարարական գործունեության արգասիք է:

Վերին-Նավեր.— Միջին բրոնզի դարի դամբարանադաշտ, վաղ երկաթի դարի թաղումներ: Գտնվում է Աշտարակի շրջանում, շրջկենտրոնից մոտ 3 կմ արևմուտք, Աշտարակ—Ագարակ ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում: Դամբարանադաշտը տարածվում է խաղողի և խնձորի այգիների, մշակելի դաշտերի միջև, իսկ նրա հյուսիսային մասը գտնվում է դարավանդի հարավային լանջին և այդ դարավանդի հարթ մակերեսով ձգվում է մինչև Փարպի գյուղի ալճիները: Թաղումները դամբարանադաշտի զանազան հատվածներում տարբեր խտությամբ են: 1976 թ. մեր արշավախմբի ջոկատը (ղեկավար՝ Հ. Սիմոն-

յան) հետախուզական աշխատանքներ կատարեց դամբարանադաշտի տարածքում: Պեղված դամբարանները հիմնականում քարակղզիներ էին: Կամ հիմնահողմեր թաղումներ էին, որոնք ծածկված էին բավական մեծ, անմշակ տուֆե սալաքարերով: Վերջիններս օղակված էին դաքարե մոզական շրջանակներով և ապա ամբողջապես ծածկված մանր դաքարե և հողե թմբակ լիցքով, որոնց տրամագիծը երբեմն հասնում է 30 մետրի: Դամբարաններում հայտնաբերվել են միջին բրոնզի դարին բնորոշ գունազարդ, կետազարդ, սև փայլեցված և կոպիտ խոհանոցային խեցեղենի նմուշներ (թասեր, կարասներ, կճուճներ), ինչպես նաև՝ վաղ երկաթի դարի կանելուրազարդ կալանոթներ, սերոլիկե հուլունքներ և բրոնզե ղենքեր:

Արագյուղ.— Երկու եռանավ բազիլիկ եկեղեցիներ և միջնադարյան գերեզմանատուն: Գտնվում է Նաիրիի շրջանի Արագյուղում: Եկեղեցիները բազմիցս վերանորոգվել են, որի հետևանքով նրանց նախկին հատակագծերը մի շարք փոփոխությունների են ենթարկվել: Պահպանվել են մեծ քանակությամբ վաղ միջնադարին բնորոշ զարդամոտիվներով քարեր: Մեծ եկեղեցու վերանորոգման ժամանակ օգտագործվել են սրբատաշ, եզրերը հանած (ռուստովկայով) բազալտե քարեր, որոնք բացառված չէ, որ տեղափոխվել են Դոմրիում գտնվող ուրարտական ամրոցից, քանի որ մոտակայքում նման քարերով այլ շինություններ չկան: Գյուղի հին գերեզմանոցում հանդիպում են 2—3 մ երկարությամբ քարե սյուների միջնամասեր, որոնց ինչ շինության պատկանելն անհայտ է: Եկեղեցիների ճարտարապետական ձևերը և զարդանախշերը հիմք են տալիս Արագյուղի հողերը շինությունները թվագրել մ. թ. V—VI դդ.:

Կատարված հետազոտությունները հնարավորություն են ընձեռում նշանակալից ճշգրտումներ մտցնել Աշտարակի և Նաիրիի շրջանների հնագիտական քարտեզի մեջ: Այս ուղղությամբ կատարվելիք հետագա աշխատանքները ոչ միայն ի հայտ կբերեն նոր հուշարձաններ, այլև հնարավորություն կտան հավաքված նյութի հիման վրա որոշակի նախնական ենթադրություններ անելու Հայաստանի այս տարածքի հին մշակույթների զարգացման ուղիների մասին:

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АШТАРАКСКОМ И НАИРИЙСКОМ РАЙОНАХ АРМЯНСКОЙ ССР

ГРИГОР АРЕШЯН, КОРИОН КАФАДАРЯН, АКОП СИМОНЯН,
ГЕВОРК ТИРАЦЯН, АРАМ КАЛАНТАРЯН

Резюме

Совместная археологическая экспедиция Института искусств, Института археологии и этнографии АН Арм. ССР и Центра арменоведческих исследований Ереванского гос. университета, работающая по программе подготовки свода памятников истории и культуры народов СССР, в августе—сентябре 1975 года провела обследование Аштаракского и Наирийского районов Армянской ССР. Экспедицией были изучены памятники постпалеолитического возраста, расположенные более чем в 30-и пунктах. Древнейшие из них относятся к развитому и позднему

этапам куро-аракской культуры (середина и вторая половина III тысячелетия до н. э.). В этой группе особо выделяются поселения Ахтамир, Базмакн, Дзянберд. В среднем бронзовом веке число поселений уменьшилось. Следы обитания этой эпохи выявлены в Ахтамире, Базмакне, Сеганасаре. Резкое увеличение количества поселений и крепостей на данной территории имело место в позднем бронзовом и раннем железном вв. Памятники этой эпохи обследованы в 22-х пунктах. Памятники следующего периода представлены урартской крепостью в Доври. Следы эллиптической культуры выявлены в 7-и пунктах. Средневековые памятники представлены 12-ью поселениями и крепостями IV—XIII вв. н. э.

Во время проведенных разведок был открыт ряд неизвестных ранее уникальных археологических объектов: укрепленное поселение Газаиоц, сохранившее слои раннего бронзового и раннего железного веков; поселение Сеганасар среднего бронзового века: городище Моткан-берд, крепости, поселения и укрепления Тгит, Топ-кар, Гетамеч, Саакаберд, преимущественно относящиеся к раннему железному веку; не связанный с каким-либо поселением некрополь Верин-навер среднего бронзового века; остатки средневековых монументальных сооружений в селении Арагюх и местности Кур-тапа.

Տիրացյան, Գևորգ and Կարապետյան, Ինեսա (1982) [Արմավիրի 1979—1980 թթ. պեղումները](#). Լրաբեր Հասարակական
Գիտությունների, № 1 . pp. 83-97. ISSN 0320-8117

ԱՐՄԱՎԻՐԻ 1979—1980 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

ԴԵՎՈՐԳ ՏԻՐԱՑՑԱՆ, ԻՆՍՍԱ ԿԱՐԱՊԵՏՑԱՆ

1979—1980 թթ. Արմավիրի պեղումները շարունակվեցին միջնաբերդում և քաղաքում: Միջնաբերդում աշխատանքները տարվեցին ուրարտական մերձատաճարային մեծ համալիրում և մուտքի մոտ գտնվող պարսպի հյուսիսարևմտյան ելուստի արևելյան ծայրում (նկ. 1):

Մերձատաճարային համալիրը պեղվեց միջանցքի երկու թևերից դեպի արևմուտք և հյուսիս (նկ. 2), ուր բացվեցին միմյանց հետ կապված մի շարք ուղղանկյուն սենյակներ (ՃՃ 5—9): Դրանց առանձնահատկությունը համեմատաբար մեծ բարձրության վրա պահպանված աղյուսե պատերն են, որոնք հիշեցնում են Կարմիր բլուրի իրավիճակը: Աշխատանքներ տարվեցին նախորդ տարիներում ուրվագծված արևմտյան դռնից դեպի հարավ, միջանցքի նոր թևի հարավային պատը գտնելու նպատակով: Միջանցքի արևելյան և արևմտյան պատերը վատ էին պահպանված՝ դրանց մեջ փորված միջնադարյան կացարանների, հորերի ու թոնիրների պատճառով: Միջանցքի այդ թևի երկարությունը հասավ 19 մ-ի:

Միջանցքի միջնադարյան շերտում բացվեց կիսակլոր տուֆե քար (որը, հավանաբար, եղել է որևէ շենքի բարավոր) և ուրարտական ժամանակաշրջանի բազալտե սրբատաշ վեմ: Ավելի խոր շերտերից դուրս եկան ուրարտական որմնանկարների աննշան բեկորներ, շքամեխեր, բազալտե թասի բեկոր և այլն:

Նախորդ տարում պեղված հատվածի հատակը բացելիս գտնվեց ուրարտական սափոր, բրոնզե օձագլուխ ապարանջան, երևան եկավ միջանցքը արևելքից արևմուտք կտրող, բազալտե քարերից շարված մի առու: Թվում էր միջանցքը կավարտվեր հարևան սենյակի (Ճ 4) հարավային պատի ուղղությամբ, բայց այն շարունակվում էր հարավային լանջն ի վար:

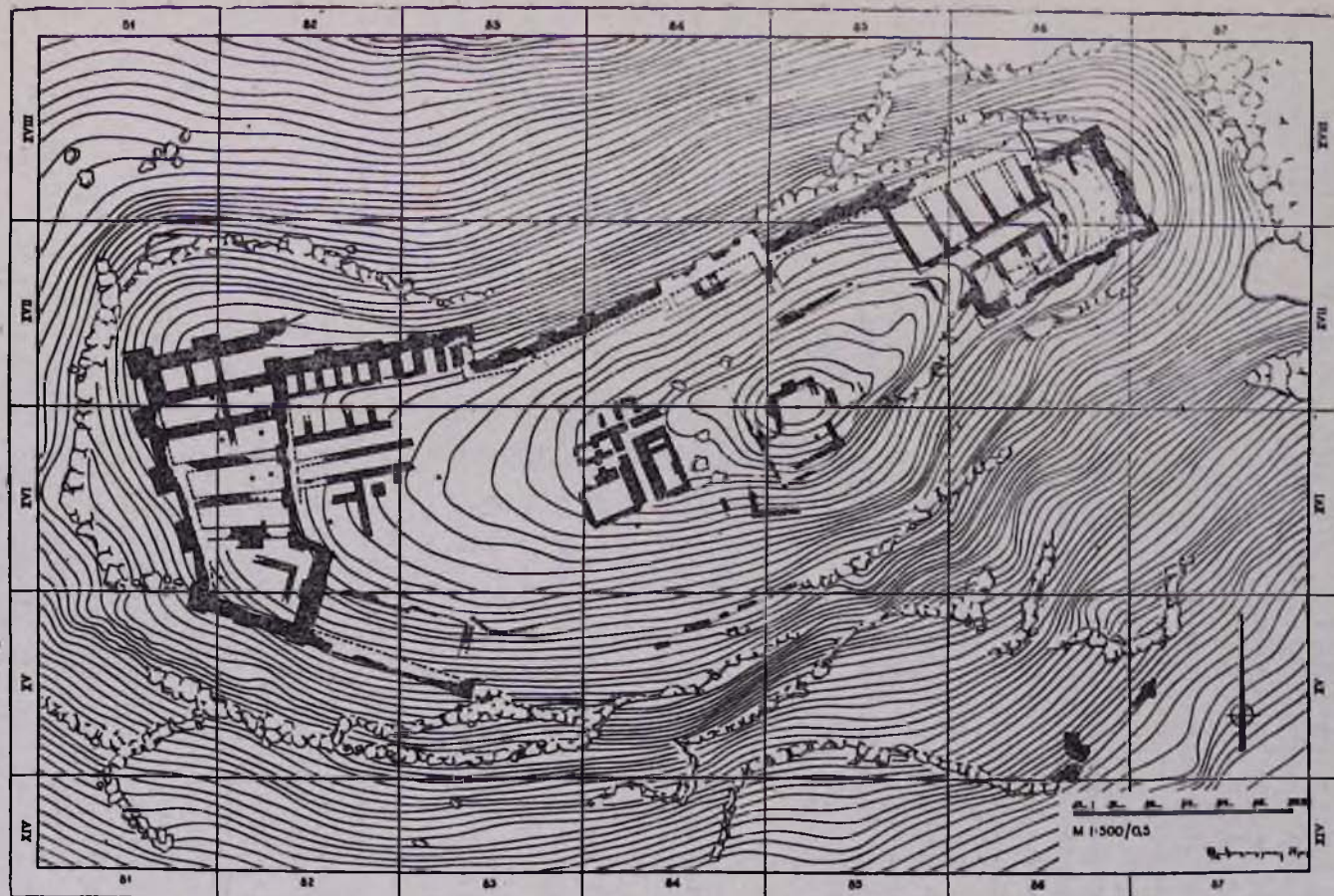
Միջանցքին արևմուտքից հարևան Ճ 4 սենյակի, այսպես կոչված որմնանկարներով դահլիճի, հատակագիծը մեզ հայտնի էր նախորդ տարիների պեղումներից: Պեղված մակերեսը հավասարեցնելուց հետո, իջանք դահլիճի հյուսիսային պատի առջև, ուր նկատվում էին միջնադարյան շինության հետքեր: Այս շերտում գտնվեց պղնձե դրամ և երկաթե դանակ: Նույն շերտին պատկանող հողաթմբերի տակից դուրս եկան ուրարտական կապույտ և սպիտակ որմնանկարների հրդեհված բեկորներ՝ բուսական զարդերի (արմավենու) հետքերով: Միջնադարյան մնացորդների տակ բացվեց ուրարտական հուշարձաններին բնորոշ վառված աղյուսների ամուլ շերտ: Դահլիճի չափերը (12,30×9 մ) թույլ են տալիս ենթադրելու, որ այն ունեցել է ծածկի համար լրացուցիչ հենակետ ծառայող որմնամուկ լի կամ մուկ թեպետ առ այսօր նման որևէ հետք կամ մնացորդ չի երևացել: Լավ էին բացվում դահլիճի հյուսիսային աղյուսաշեն պատը և դեպի հարևան Ճ 5 սենյակը տանող դուռը:

Դահլիճից հյուսիս, միջանցքից արևմուտք գտնվում է Ֆ 5, այսպես կոչված փակերով սենյակը: Դեռ նախորդ տարում բացվել էր նրա հյուսիսային պատի մի փոքր հատվածը, որը միջանցքի դռան հյուսիսային կողմի շարունակությունն էր: Պեղումների ժամանակ երևաց Ֆ 5 սենյակը որմնակարնեքով դահլիճից բաժանող հարավային պատի վերևի մասը: Հյուսիսային պատի տակ ուրվագծվող դռան բացվածքի առջև և հարավային պատի տակ, դեպի որմնակարնեքով դահլիճը տանող դռնից ոչ հեռու, գտնվեցին բրոնզե խոշոր փակեր և ծղնիներ: Սենյակի արևմտյան մասում, մակերեսին մոտ, բացվեցին հյուսիսից հարավ ձգվող միջնադարյան պատի քարե հիմքեր: Դրանից արևմուտք միջնադարյան կացարանների մնացորդները մեծ ավերածություններ էին գործել: Այստեղ, փաստորեն, միջնադարյան երեք շերտ բացվեց՝ երկու տարբեր մակարդակի վրա նստած թոնիներ և մի պատի մնացորդ: Միջնադարյան կառույցների քարերի կույտերի տակ երևում էին Ֆ 5 սենյակին արևմուտքից հարևան ուրարտական մեկ այլ սենյակի պատերի մնացորդներ: Ֆ 5 սենյակի արևմտյան պատը պահպանվել էր շատ ցածր. նրա դռան բացվածքի մեջ տեղադրված էր մեջը ինչ-որ հենակով միջնադարյան թոնիր:

Միջնադարյան և անգամ անտիկ ժամանակաշրջանի հետքեր նշմարվեցին հիշյալ սենյակի մյուս մասերում ևս: Հարավային պատի մեջ լավ երևում էր միջնադարյան իշվածքը (լայնությունը՝ 2,85 մ, խորությունը՝ 1,85 մ), որն ընդգրկում էր պատի և դռան վերևի մասը: Սենյակի արևելյան կողմի վերևի շերտում բացվեց միջնադարյան թոնիր և գտնվեցին հելլենիստական խեցեղենի բեկորներ: Արևելյան պատը բացելուց հետո հայտնի դարձան սենյակի չափերը (3,60×4,80 մ): Հետաքրքրական էր արևելյան և հյուսիսային դռների դասավորությունը, որոնք երկու կողմից հարում էին սենյակի հյուսիսային անկյանը: Ֆ 5 սենյակը, որն իր ընդունակությամբ մեջ էլ ունեցել է դռներ (հյուսիսային դռան լայնությունը՝ 1,10 մ, արևելյանինը՝ 1,55 մ, հարավայինինը՝ 1,05 մ, արևմտյանինը՝ 0,85 մ), կատարել է հանգուցակետի կամ ավելի ճիշտ կարգավորիչի ու բաշխիչի դեր համալիրում՝ իրար կապելով նրա տարբեր մասերը: Ավելի խորանալիս, բացվեց սենյակի պատերի կավե շերտով ծածկված քարե ներքնամասը: Հատակին իրեր չկային, բայց երևացին ծծումբի հետքեր:

Ֆ 5 սենյակից հյուսիս, միջանցքից արևմուտք, բացվեց ուղղանկյուն մի այլ սենյակ՝ Ֆ 6 (չափերը՝ 3,05×3,85 մ), որը հարավային պատի դռնով (լայնությունը՝ 1,50 մ) հաղորդակցվում էր Ֆ 5 սենյակի հետ: Արևմտյան պատի մեջ լավ պահպանված շեմքով մի այլ դուռ (լայնությունը՝ 0,95 մ, շեմքի երկարությունը 1,75 մ) տանում էր հարևան՝ Ֆ 7 սենյակը, որի վերևի շերտերում երևացին միջնադարյան պատերի, թոնիրների ու օջախների հետքեր: Սրա քարե հիմքերի վրա աղյուսից շարված պատերը բավական լավ էին պահպանվել, եթե չհաշվենք արևելյան և հյուսիսային պատերի միջնադարյան հորերի ավերիչ ներգործությունը: Ֆ 6 սենյակում հայտնաբերվեց վառված աղյուսե շերտ, ծածկի մասեր, ածուխի, որմնակարների անշնան բեկորներ: Պատերի աղյուսե շարքերի ու քարե հիմքերի միջև, կարծես, նշմարվում էր կավե շերտ: Քարե ներքնամասը ևս ծածկված էր կավե շերտով: Սենյակի

Նկ. 1. Արմավիրի միջնաբերդի հատակագիծը:

արևմտյան պատը թվում է, թե ավելի ուշ է շարված. նրա աղյուսները շեն միահյուսվում հարավային ու հյուսիսային պատերի հետ: Հատակը դժվարությամբ էր բացվում: Բացառված չէր, որ գործ ունեինք մի քանի հատակների հետ: Հատակի կառուցվածքը պարզելու համար, սենյակի հյուսիսային կեսում, իջանք մինչև հարթեցված մայր ժայռը. սենյակի խորությունը հասավ 4 մ-ի, ժայռի վրա դրված էր հատակի կավն հիմքը: Հատակին գտնվեցին խոշոր եղջերավոր անասունների ոսկորներ, կարմիր (այդ թվում մուգ կարմիր), թանձր, որակյալ անգորով պատած, լավ փայլեցրած խեցեղեն, դժգույն խեցեղենի բեկորներ և, այսպես կոչված, անդրկովկասյան, տեղական տիպի խեցեղեն՝ մուգ մոխրագույն, փորագիր նախշերով ու եղունդաղարդ, որոնք հաստատում են Կարմիր բլուրի նյութերի հիման վրա Բ. Պիտրովսկու դեռևս 50-ական թվականներին կատարած դասակարգման ճշտությունը¹:

№ 6 սենյակը արևմուտքից հաղորդակցվում էր № 7 ուղղանկյուն սենյակի հետ (չափերը՝ $4,10 \times 3,05$ մ): Այստեղ միջնադարյան շինարարական շերտը բավական խորն էր: Սենյակի հարավային պատի տակ, մեծ խորության վրա, բացվեց միջնադարյան հոր, որի շրջակայքից գտնվեց բրոնզե հյուսածո ապարանջան: Սենյակի արևմտյան պատի վրա երևաց դռան բացվածք (լայնությունը՝ 1 մ), հատակին կային մեծ քանակությամբ ոսկորներ, խեցեղեն (լավորակ թասի բեկորներ, կարասի մնացորդներ) և օջախ:

Պեղումները շարունակվեցին նաև միջանցքից հյուսիս: Այստեղ դեռ նախորդ տարիներում սկսել էինք փորել նեղ խրամատ, բացել միջանցքի հյուսիսային պատի արտաքին մակերեսն ու հասել մինչև նրա հյուսիսային դուռը: Դրա վերևում, դրսի կողմից բացվեց վրան աղյուսե շարքով մի հիմք, որն, անկասկած, ուրարտական ժամանակաշրջանի վերակառուցման արդյունք է: Նման շարվածքի հանդիպել էինք նույն պատի ներսի կողմում և այն սխալմամբ վերագրել միջնադարյան ժամանակաշրջանին², իրամատում առաջընթացը դժվարանում էր միջնադարյան շինարարական շերտի, թոնիրների, հորերի առկայության, ինչպես նաև՝ միջանցքի հյուսիսային պատի արտաքին երեսի վատ պահպանված լինելու պատճառով: Միջանցքի պատին զուգահեռ, խրամատի հյուսիսային երկայնքով, իրարից հավասար հեռավորության վրա բացվեցին հավասար լայնությամբ աղյուսե պատերի հատվածներ: Ինչպես հետագայում պարզվեց, դրանք միջանցքին հյուսիսից հարող սենյակների պատերն էին: Միջնադարյան նյութից բացի, խրամատում գտնվեց նաև հելլենիստական ժամանակաշրջանի խեցեղեն (մի մասը ինչ-որ հատակի մնացորդների վրա) և ուրարտական ժամանակաշրջանի վառված գերանի կտորներ, կարասների բեկորներ:

Միջանցքին հյուսիսից հարող սենյակներից առաջինը № 8-ն է (չափերը՝ $4,20 \times 3,35$ մ), որի աղյուսե պատերը համեմատաբար լավ էին պահպանված (խորությունը՝ մոտ 3,20 մ): Սենյակն ուներ երեք դուռ, որոնցից հարավայինը (լայնությունը՝ 1,50 մ) բացվում էր դեպի միջանցք, մյուսը (լայնությունը՝ 1,50 մ) դեպի հյուսիս, երրորդը՝ (լայնությունը՝ 1 մ) դեպի հարևան (№ 9)

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, Ереван, 1950, с. 35—36.

² Գ. Տիրացյան, Ի. Կարապետյան, Արմավիրի 1977—1978 թթ. պեղումները (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1979, № 4, էջ 247):

սենյակի Վերջին դռան բացվածքն ընկած էր միջանցքի հյուսիսային պատի ու № 8 և 9 սենյակներն իրարից բաժանող ու դռան ուղիղ անկյան տակ մոտեցող պատի ծայրի միջև։ Պեղվեց այս դռան քարե շեմը։ Սենյակի արևելյան պատի մեջ, բավական մեծ բարձրության վրա, երևաց մի խորշ (լայնությունը՝ 0,80 մ, երկարությունը՝ 0,72 մ, խորությունը՝ 0,65 մ), իսկ հյուսիսային պատի մեջ՝ միջնադարյան հորերի հետքեր։ Սենյակից գտնված նյութի մեծ

Նկ. 2. Միջնաքերդի մերձտաճարային համալիրի հատակագիծը։

մասը հեղինիստական ժամանակաշրջանի խեցեղենն էր՝ սև փայլեցրած մեծ ըմպանակներ, ըմպանակի և պնակի բեկորներ գտնվեցին նաև խորշում։ Մոտ 1,80 մ խորությունից սկսվեց ուրարտական շերտը (վառված եղեգ, ածխա-

ցած գերանների բեկորները)։ բացվեցին պատերի քարե հիմքերը ու տոփանված կավե հատակը, ուր թափված էին կարմիր փայլեցրած և սև թասի ու անդրկովկասյան տիպի խեցու բեկորները։

Միջանցքից հյուսիս ընկած սենյակներից հաջորդում (№ 9) երևացին արևելյան և արևմտյան պատերը, չհաշված հարավային՝ միջանցքից բաժանող պատը, որը բացվել էր խրամատը խորացնելիս։ Սենյակի լայնությունը 3,40 մ էր, երկարությունը դեռ չի որոշված, քանի որ հյուսիսային պատը մնացել է միջնադարյան քարե պատերի մնացորդների տակ։ Այստեղի խեցեղենը խառն էր, բայց գերակշռում էր հելլենիստականը։ Սենյակում գտնվեց աղորիքի վերին քար։

Ինչպես նշվեց, աշխատանքները շարունակվեցին նաև միջնաբերդի մուտքի մոտ գտնվող պարսպի հյուսիս-արևմտյան ելուստի արևելյան շարված հատվածում։ Հերթական՝ № 7 սենյակի, հատակագիծը նախորդների նման արտաքին պարսպին հենված մի ուղղանկյուն էր (չափերը՝ 5,45×3,60 մ)։ Պատերից հիմնականում պահպանվել էր քարաշեն ներքնամասը։ Արևելյան ու արևմտյան պատերը, դրանց ներքևի շարքերը կազմված էին հարթ երեսները դեպի սենյակի ներս ուղղված՝ միջին չափերի քարերից։ Հատկապես ուշագրավ էր լավ մշակված, եզրերը հանած (ռուստովկա) քարերից շարված հարավային պատը։ Սենյակի վերևի շերտերում երևացին չեղաքարերից շարված միջնադարյան պատերի հետքեր։ Խորանալիս դուրս եկան ծածկի վառված մնացորդներ և ամբողջ սենյակով մեկ տարածված սպիտակ զանգված։ Գտնվեցին ուրարտական կարմիր փայլեցրած խեցեղենի բեկորներ, ինչպես նաև աղորիքներ։

Միջնաբերդի հյուսիսային պարսպի հյուսիս-արևմտյան ելուստի վերջին սենյակը № 8-ն էր։ Սրա արևմտյան ու արևելյան պատերի հեռավորությունը 3,30 մ էր. հյուսիսային պատը, մյուս սենյակների նմանությամբ, կազմում էր արտաքին պարսպի, տվյալ դեպքում ելուստի, ներքին երեսը։ Ինչ վերաբերում է հարավային պատին, ապա այն չհաջողվեց բացել. երևացին մեծ քանակությամբ քարեր, այդ թվում՝ մեկը լավ մշակված, եզրերը հանված։ Այս պատը կամ քանդված է, կամ էլ մյուս սենյակների հարավային պատերի համեմատությամբ ավելի ներս է ընկած։ Արևելյան պատի մեջ մասամբ օգտագործվել էր բնական ժայռը։ Այստեղ դռան բացվածք երևաց, որը տանում էր № 8 սենյակի ու ելուստի անկյունը կազմող պատի միջև ընկած փոքր, նեղ, անորոշ տարածքը։ Բացառված չէ, որ ելուստը սենյակների բաժանելիս հաշվումների մեջ սխալներ են թույլ տրվել (թեև այդ սխալները կարող էին առաջանալ և ավելի ուշ, օրինակ՝ № 5 և № 6 սենյակները կառուցելիս), որի հետևանքով կարող էին որոշ շեղումներ առաջանալ՝ կապված այդ սենյակների պատերի անտեղի հաստացումների հետ։ Այդ պատճառով ելուստի արևելյան ծայրում անհրաժեշտ տարածություն չէր մնացել նոր սենյակի համար։

Նախորդների նման, № 8 սենյակը ևս պեղվեց մինչև մայր ժայռը։ Սենյակում գտնվեցին ոսկորներ և փորագրված, դաջված նշաններով ուրարտական խեցեղեն (թասեր, երկկանթանի, փշիկով սափորներ)։

Միջնաբերդի մուտքի մոտ կազմված ելուստի և նրա մեջ տեղադրված ութ սենյակների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում որոշ ենթադրություններ անել միջնաբերդի այդ մասի կառուցապատման, նրա

զարգացման տարբեր փուլերի մասին: Բացառված չէ, որ Սարգուր II-ի օրոք, երբ ամրոցն ընդարձակվել է արևմտյան ուղղությամբ՝ պարսպի երկրորդ շարքը կանգնեցնելու ու ամրոցի հյուսիս-արևմտյան մասում նոր մուտք ձևավորելու ճանապարհով ստեղծվել է հյուսիս-արևմտյան ելուստը: Եթե դա այդպես է, ապա պետք է ենթադրել, որ Արգիշտի I-ի ամրոցի հյուսիսային պատը, նրա եղբորը հանված, լավ մշակված քարերից շարված հատվածը չորրորդ աշտարակից հետո անկյուն չէր կազմում, այլ շարունակվում էր ուղիղ դժով դեպի արևմուտք՝ միանալով արևմտյան հին պարսպին, նրա այժմյան երկրորդ որմահեցին, որը նախկինում կարող էր անկյունային աշտարակ լինել: Նման ենթադրության հիմք կարող է ծառայել № 7 սենյակում բացված, եզրերը հանված, լավ մշակված քարերից շարված հարավային պատը, որը մի գծի վրա է հյուսիսային պարսպի նույն մշակմամբ քարերից շարված հատվածի ընդհանուր ուղղության հետ: Այնտեղ, որտեղ սկսվում է վերոհիշյալ ելուստը, ճարտարապետ Կ. Ղաֆադարյանը տեղադրում է Արգիշտի I-ի ամրոցի մուտքը՝ Եթե համաձայնվենք նման հատակագծման հետ, ապա ինքնին հասկանալի է, որ Սարգուրի II-ի օրոք կատարված վերափոխությունները պետք է հանգեին նաև վերոհիշյալ ելուստի կազմավորմանը, առանց որի գոյության հնարավոր չէր ձևավորել նոր մուտքը: Ելուստի կազմավորմամբ լուծվում էին նաև նոր մուտքի պաշտպանության հարցերը, քանի որ նրա անմիջական հարևանությամբ տեղադրված միաշափ ու միատեսակ սենյակներում, ամենայն հավանականությամբ, ապրում էին միջնաբերդի կայազորի մարտիկները: Այս հարցերն իրենց վերջնական լուծումը կարող են ստանալ պեղումները ելուստից դեպի հարավ շարունակելու, 60-ական թվականներին բացված երկարավուն ուրարտական բաժանմունքներն ընդարձակելու և ելուստի սենյակների հարավային պատերի արտաքին երեսները բացելու ճանապարհով:

Արմավիրի արևմտյան ծայրամասում, հելենիստական դարաշրջանի ազարակում, 1979 թ. պեղվեց նախորդ տարում բացված, հնձանից հարավ ընկած տարածությունը: Մաքրվեց հնձանի ոչ լրիվ պահպանված հարավային պատի արտաքին երեսը, ինչպես նաև՝ հնձանից արևմուտք (2,6 մ հեռավորությամբ) նրան զուգահեռ ձգվող պատը ամբողջությամբ (պահպանված մասի բարձրությունը՝ 0,4 մ, լայնությունը՝ 0,8 մ, երկարությունը՝ 8 մ): Պատից արևելք բացվեց դրան զուգահեռ, հյուսիսից հարավ ձգվող, մոտավորապես մի գծի վրա դրված երեք խարիսխ (պատից 2,7 մ, 2,9 մ, 3,3 մ, իսկ իրարից և հնձանից 1,8 մ, 2,5 մ և 1,3 մ հեռավորության վրա): Խարիսխներից երկուսը տուֆից էին (0,30×0,26 մ և 0,20×0,35 մ), իսկ մեկը՝ բազալտից: Դրանց վրա կանգնած սյուները, հավանաբար, պահել են վերը նկարագրված պատից դեպի իրենց ձգվող ծածկը:

Պեղումներով բացվեց հնձանի հետ անկյան տակ միացող և դեպի արևելք ձգվող մեկ այլ պատ (լայնությունը՝ 0,75 մ), որի կենտրոնական մասում կար 1,45 մ լայնությամբ դռան բացվածք: Այս պատին զուգահեռ, 5, 25 մ հեռավորությամբ, հարավային կողմից բացվեց մի երրորդ պատ, որը ամ-

3 Կ. Ղաֆադարյան, Նախնական դիտողություններ Արմավիրի միջնաբերդի կառույցների վերաբերյալ (ՀՄՍՀ-ում 1975—1976 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1977, էջ 23):

բողջությամբ չի պահպանվել: Այս պատերի մեջ ներփակված տարածքում հայտնաբերվեցին երկու՝ իրարից 3,10 մ հեռավորության վրա տեղադրված խարխսի (մեկը բազալտե, մյուսը տուֆե), որոնք, կարծես, ավելի կապվում են նախորդ տարիների բացված, հնձանից արևելք ընկած, իրար զուգահեռ բազալտե խարխսիների հետ: Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ առկա է շինարարական երկու շերտ: Ինչպես նկատում ենք, այս հատվածում իրավիճակը բավական խառն է, որին նպաստել են ոչ միայն շինարարական վերափոխումները, ժամանակի քայքայիչ ուժը, այլև ավելի ուշ շրջանում այստեղ կատարված թաղումները: Տեղում բացվել են երկու դամբարան, հիմնահողային, ուղղանկյուն, առանց որևէ ուղեկցող իրերի և շատ վատ պահպանված թաղումներով: Չնայած այս բարդություններին, կարելի է եզրակացնել, որ փայտյա սյուների վրա հիմնվող, ծածկի տակ առնված և կանոնավոր պատերով պարփակված հնձանի շրջապատը ստեղծվել է նրա արտադրական գործունեությունը կազմակերպելու համար:

1980 թ. աշխատանքները կենտրոնացվեցին համալիրից հյուսիս ընկած տարածությունում: Այստեղ պեղումներ էին կատարվել դեռևս 1974 թ., բացվել էին հյուսիսից հարավ և նրան ուղղահայաց՝ արևելքից արևմուտք ձգվող երկու կարճ պատեր և դրանց կից անտիկ դարաշրջանի թաղումներ: Պատերի և ագարակի հիմնական մասի փոխհարաբերությունը պարզելու նպատակով պեղվեցին երեք քառակուսիներ: Տեղանքն այստեղ ցածրադիր է, ուստի մշակութային շերտը հայտնաբերվեց բավական մեծ (0,70 մ) խորության վրա և շարունակվեց մինչև, հողի մակերևույթից հաշված, 1,30 մ: Շինարարական նոր հետքեր չհայտնաբերվեցին, սակայն մաքրվեցին նախկինում բացված պատերի հիմքերը, որից պարզվեց, որ դրանք կրում են վերաշարման հետքեր: Ավելի վաղ շրջանի, կանոնավոր, բազալտե խոշոր քարերով պատի վրա բարձրանում էին տուֆե և ճեղքած քարերից բավական անփույթ շարված վերնամասեր: Պատերի շրջակայքում հայտնաբերված նյութական մշակույթը հելլենիստական դարաշրջանի էր: Ուրեմն, պատերի հիմնադրումը և դրանց վերակառուցումը պետք է կապել հելլենիստական դարաշրջանի երկու տարբեր փուլերի հետ, մի երևույթ, որը նկատվել է նաև նախորդ տարիների պեղումների ժամանակ:

Արմավիրի պեղումներից ստացված հնագիտական նյութը, շերտագրական և տիպաբանական առումներով, կարելի է ներկայացնել ըստ մշակութային ժամանակաշրջանների:

Ուրարտական նյութերի շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում խեցեղենը՝ որոշակի արտաքին տարբերիչ հատկանիշներով (կարմիր փայլեցրած, ընդ որում մուգ կարմիր գերազանց փայլեցումով, բաց կարմիր և դժգույն հասարակ խեցեղեն) ու ձևերով (միջին մեծության կարասներից մինչև փոքր շափերի թասերն ու սափորները): Կարասները լայնաբերան են, գորշ, սև և բաց կարմրավուն, կճուճները՝ հաստափոր, հաստացող շրթերով:

Կոնքերի ու տաշտերի լայնաբերան, խորը, հաստապատ, կարմրավուն, գորշավուն, բաց մոխրագույն անոթների բեկորներն ունեն հաստ, կլորավուն, դեպի ներս թեքվող կամ դեպի դուրս լայնացող շրթեր, իսկ դրսից՝ շրթի տակ թեթևակիորեն ներձկված գոտի:

Ուշագրավ խումբ են կազմում կարմիր փայլեցրած և անփայլ հասարակ քրեղանները: Դրանցից մի քանիսն ունեն դեպի ներս թեքվող, թեթևակիորեն

բարակող շրթեր. դրսից՝ ուսերի վրայով, անցնում են զուգահեռ նեղ ակոսների կամ երկու կողմից ակոսներով եզերված ուռուցիկ նեղ գոտի: Հատակը հենվում է կլոր ոտքի վրա: Քրեղաններից մեկը մուգ կարմիր է՝ կատարյալ փայլեցումով: Երկրորդի շրթերը թեթևակիորեն դուրս են ծաված՝ դրսից ներձկված գոտիով: Երրորդն ունի դեպի ներս թեքվող, դրսից հաստացող շուրթ, իրանի վրա՝ զուգահեռ նեղ ակոսներ: Անփայլ, հասարակ քրեղանները գորշավուն են, դեպի ներս թեքվող շրթերով, որոնց հիմքի դրսի կողմից ներձկված խոր ակոս է անցնում:

Իրենց ուրույն տեղն ունեն կարմիր փայլեցրած կամ դժգույն թասերը, որոնց շրթերը դեպի ներս են թեքվում, և դրանց տակով դրսից անցնում է ներձկված գոտի: Կոր իրանը վերջանում է ներձկված հատակով, որը շրջափակված է կլոր, ընդգծված ոտքով: Սափորներից մեղ հասել են կանթեր, վղեր, շրթեր ու հատակներ, ինչպես նաև ամբողջացող նմուշներ: Կանթերը (մեծ մասը կարմիր փայլեցրած են) պահպանվել են ամբողջովին կամ բեկորներ և դրսից ունեն բնորոշ ընդերկայնական ներձկում: Գտնվել է նաև մի նեղ ու շատ փոքր կանթի բեկոր: Առանձնահատուկ է թանձր, մուգ կարմիր ներկով պատած ու հիանալի փայլեցրած անկանթ սափորը: Այն ունի լայն, բավական բարձր վիզ, որը վերջանում է լայնացող, ձագարած շուրթով: Վզի հիմքի վրա կա ռելիեֆ գոտի, որն ընդգծում է անցումը դեպի գնդաձև իրանը: Մի այլ, բավական մեծ սափոր ունի դժգույն, անփայլ արտաքին: Այն օժտված է կլորավուն, զանգվածեղ կանթով և երեքնուկաձև շուրթով: Հայտնաբերված վերջին սափորը, իր բոլոր հատկանիշներով, Հայկական լեռնաշխարհի երկաթեդարյան արտադրանք է թվում: Այն մուգ մոխրավուն, գրեթե սև, հաստափոր անոթ է, կլորավուն փոքր կանթով, ցածր, նեղ վզով, լայնացող շրթերով և տափակ հատակով: Իրանի վերին կեսը հարդարված է երեքական նեղ ակոսներից կազմված գոտիներով, որոնց միջև տեղադրված են փայլեցրած եռանկյունիների շարքեր: Գտնվել են նաև սաջերի, խուփերի, պնակների, գարեջրի պատրաստման սիգարաձև անոթների, երկանթանի անոթների ելունավոր կանթեր, հորիզոնական կանթով թասերի, ծորակավոր և ալբաստոնաձև անոթների, ճրագների բեկորներ:

Ուրարտական անոթներից շատերն ունեն դրոշմված (ուղղանկյան մեջ վերցրած նիզակով աշտարակ), փորագրված (նիզակաձև նշան, աշտարակ, նիզակ, եռանկյունի, շրջանակների խմբեր) և թաց կավի վրա ճնշումով արված (մահիկաձև) զարդանախշեր:

Արմավիրի ուրարտական խեցեղենը հնարավորություն է ընձեռում բարձրացնել շերտագրական հարցեր, և տարբերակել մ. թ. ա. VIII դ. նյութերը VII դ. նյութերից: Անդրկովկասյան տիպի կավանոթների բեկորները թույլ են տալիս № 6 և № 8 սենյակներում եղած նյութերը, այդ թվում և մուգ կարմիր ներկի թանձր շերտով պատած, հիանալի փայլեցրած կավանոթների նմուշները թվագրել ամրոցի գոյության երկրորդ շրջանով՝ մ. թ. ա. VII դ. վերջով:

Արմավիրի ուրարտական շերտում գտնված մետաղե իրերը թեպետ մեծ թիվ չեն կազմում, բայց խիստ ուշագրավ են: Այս առումով հետաքրքրական են № 5 սենյակից հայտնաբերված դուռն բրոնզե փակերն ու ծղնիները: Փակերը (երկարությունը՝ 41—42 սմ) կազմված են կտրվածքում կլոր (տրամա-

գիծը՝ 3 սմ) երկար ձողերից՝ երկու ծայրերին կլոր, տարբեր չափի օղակներով (տրամագիծը՝ 15 և 8 սմ): Մղնինները (մոտավոր երկարությունը՝ 30 սմ) քիչ տափակեցրած ու մեջտեղից ծոված ձողեր են, որոնց սուր ծայրերը մխրճվում են դռան փայտե մասի մեջ, Հավանաբար, փակը մի օղակով մշտապես ամրացվում էր մի ծղնուն, որից այն մնում էր կախված, եթե դուռը բաց էր, իսկ փակելիս մյուս օղակը հագցվում էր մյուս ծղնու վրա: Նման փակեր՝ մեկը բրոնզից, վրան Ռուսա II-ի սեպագիր արձանագրությունը, մյուսը՝ երկաթից, գտնվել են Կարմիր բլուրում⁴:

Կարմիր բլուրում իրենց զուգահեռներն ունեն Արմավիրում գտնված բրոնզե երեք շքագամերն՝ այսպես կոչված զիգատտինները⁵, որոնց երկարությունը 15—17 սմ է: Դրանք կտրվածքում քառակուսի են, գլխիկի ու դրանից քիչ ներքև գոյացած հաստ մասում՝ կլոր: Գամերը ծառայել են գորգերը, դեկորատիվ վահանները պատերից կախելու և այլ նպատակների համար:

Սենյակներից մեկում գտնված բրոնզե թիթեղի բեկորները հետաքրքիր են իրենց ուղիղ եզրերով և բրոնզե փոքր ծոված լարերի օգնությամբ կատարված կարկատաններով: Հյուսիսային պարսպին հարող № 7 սենյակում գտնվեց սկյութական տիպի կոթառավոր երկթե նետասլաք՝ կոթառի մի կողմում բնորոշ փշիկով (նկ. 3⁴): Նման նետասլաքները թվագրվում են մ. թ. ա. VII—VI դդ. և, հավանաբար, առնչվում են ամրոցի անկման հանգամանքների հետ:

Արմավիրում հայտնաբերված քարե իրերից հիշարժան են բազալտե ղանգվածեղ թասի բեկորը, լեշաքարե երկարուկ, վերևից բռնակով փոքր կոկիչը ու օբսիդիանե նետալսաքը, որը կարող է նախաուրարտական ժամանակաշրջանի լինել:

1975 թ. սկսած Արմավիրում գտնվել են որմնանկարների բեկորներ⁶, նման բեկորներ հայտնաբերվեցին նաև այս պեղումների ժամանակ: Մերձտաճարային համալիրի միջանցքից գտնվածների վրա պահպանվել են կապույտ և կարմիր շերտեր. որմնանկարներով դահլիճից հայտնաբերվածները տուժել են հրդեհից և խամրած տեսք ունեն: Այս բեկորների վրա նշմարվում են գոտիների, արմավենիների և թևերի փետուրների պատկերների հետքեր:

Ուրարտական սենյակների վերին շերտերում կամ բուն սենյակներում հայտնաբերված հելլենիստական դարաշրջանի նյութերը ներկայացված են խեցեղենով ու մետաղե առարկաներով: Խեցեղենը մեզ հասել է բազմաթիվ բեկորներով, որոնք մի կողմից հնարավորություն են տալիս վերականգնելու կավանոթների նախնական, ամբողջական ձևերը, իսկ մյուս կողմից վկայում են տնտեսության մեջ դրանց ամենօրյա կիրառության մասին (նկ. 3): Այս տեսակետից հետաքրքրական են կարասների և կճուճների բեկորները, թեև դրանք կրկնում են նախորդ տարիներին Արմավիրում գտնված ավանդական ձևերը (դեպի դուրս ցցված շրթերով, փոքր վզով, լայնացող իրանով միջին չափի կարասներ, ուռուցիկ իրանով, տափակ հատակով լայնաբերան կճուճներ): Տնտեսության մեջ ունեցած իրենց դերով սրանց հարում են կոնքերը և լայնաբերան, խոր անոթների բեկորները, որոնք ունեն դուրս ցցված հաստ

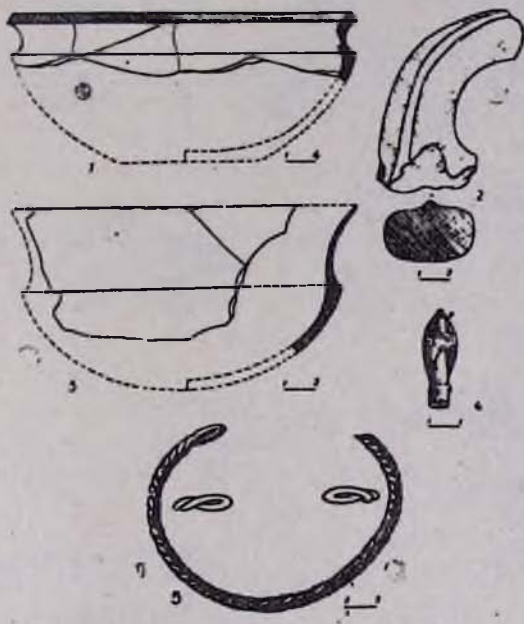
⁴ Б. Б. Пиотровский, *изв. акад.*, № 3, 20:

⁵ Նույն տեղում, նկ. 36:

⁶ Г. А. Тиранян, Урартский Армавир («Культура Востока. Древность и раннее средневековье», Л., 1978, с. 109—111).

կլորավուն շրթեր, դրսից լայն ներձկված գոտի ու ընդգծված անցում դեպի բուն իրանը: Այս անոթներն օխրայագույն են՝ շրթերը և ներսի մասերը պատած շագանակագույն թանձր շերտով:

Իրենց կիրառությամբ առանձին խումբ են կազմում պնակները, թասերն ու ըմպանակները: Արմավիրում գտնված թասերի բեկորները խաչազարդ են, թեթևակիորեն դեպի ներս ու դուրս լայնացող, վերևից տափակ շրթերով: Անոթները բաց շագանակագույն են՝ ներսից պատած կարմիր շերտով: Ըմպա-

Նկ. 3. Հելլենիստական դարաշրջանի նյութեր և սկյութական տիպի նետասլաք՝ միջնաբերդից:

նակները նույնպես տարածված ձևի են՝ կարմրավուն, օխրայագույն, սև փայլեցրած և այլն: Ուշագրավ է սև փայլեցրած մեծ չափերի ըմպանակը (տրամագիծը՝ 23 սմ, բարձրությունը՝ 9 սմ): Սրա ուրվագիծը հիշեցնում է վաղ հայկական ժամանակաշրջանի օրինակները, որը մի անգամ ևս վկայում է հելլենիստական դարաշրջանում սև փայլեցրած խեցեղենի հնուց եկող ավանդների կենսունակության մասին:

Ուրույն տեղ են գրավում բաց ֆոնի վրա կարմրավուն շերտերով, փոքր շուրթով, ուղղահայաց պատերով անոթի բեկորները, բաց գույնի անգորի շերտով ծածկված ամֆորատիպ անոթի հաստ կանթը, որի վրայով անցնում է երկու կողմից փոսվածքներով եզերված ընդերկայնական, ուռուցիկ գոտի: Կոր կտրվածք ունեցող երկու երկարավուն բեկորներ, վերին մասը կարմիր ներկով պատած, կարող են կալիպտերներ լինել: Գունազարդ խեցեղենը, որով այնքան հարուստ է Արմավիրը, ներկայացված է ընդամենը մի քանի՝ այն էլ գոտեզարդ, օրինակներով (բաց դեղնավուն ֆոնի վրա մուգ սրճագույն գոտի, օխրայագույն ֆոնի վրա կարմիր նեղ գոտի) և մի ըմպանակով, որի շուրթը դրսից ծածկված է անփուլթ արված կարմրավուն քսվածքներով:

Մետաղե առարկաներից պետք է հիշել բրոնզե գամերն ու կոճակը, որոնք թեպետ գտնվել են հելլենիստական շերտում, բայց կարող են և ուրարտական ժամանակաշրջանի լինել: Երկաթե բուրդատեղն իր զուգահեռներն ունի նախորդ տարիներում գտնված զենքերի մեջ: Բրոնզե հյուսածո ապարանջանը հանդիպում է ինչպես վաղ հայկական, այնպես էլ հելլենիստական դարաշրջանում (նկ. 4):

Նկ. 4. Հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղեն՝ ազարակից:

Միջնադարյան շերտը ներկայացված է կճուճների, թաս-բրեղանների բեկորներով, կարմիր փայլեցրած սափորով և մի ամբողջական, միջին մեծության կարասով: Վերջինիս իրանը հարդարված է ուռուցիկ գոտիներով: Ուշագրավ են նաև ֆայանսե բեկորը, արաբատառ արձանագրության հետքերով ապակյա բաժակի բեկորը և մի պղնձե դրամ:

Արմավիր քաղաքի արևմտյան ժայռամասում գտնվող հելլենիստական դարաշրջանի ագարակի նյութը հիմնականում խեցեղեն է և քարե գործիքներ ու առարկաներ: Խեցեղենը ներկայանում է հելլենիստական խեցեգործությանը բնորոշ խոհանոցային հասարակ ու պենաղարդ տեսակներով՝ յուրաքանչյուր տեսակի ներսում հանդես բերելով ձևերի ու հարդարման բազմազանություն (նկ. 3): Այսպես, հայտնաբերված կարասների բեկորները միջին շափերի, ոչ բարձր վզերով, դեպի դուրս լայնացող և հարթ կտրած շրթերով են, որոնք երբեմն ներկված են կարմիր: Կճուճների խոհանոցային տեսակի կողքին առատորեն հանդիպում են նեղ վզերն ու թմբիկավոր շրթերը կարմիր և մուգ շագանակագույն ներկած օրինակներ: Կճուճներից մեկը գունազարդ է, ուսերին կրում է մուգ շագանակագույն և վարդագույն գոտիների մեջ տեղադրված, իրար մեջ ներգծված եռանկյունիներից ու ծաղկաշղթաներից կազմված զարդանախշեր: Հայտնաբերվել են լայնաբերան, ծորակավոր կճուճներ կամ թեյնիկանման անոթներ, որոնց ձգված շրթերով ծորակները երբեմն լրիվ միացած են անոթի վզին և շրթին, իսկ երբեմն էլ թեթև հենվում են շրթի եզրին: Կան կարմիր լայն գոտիով զարդարված օրինակներ ու փայլեցրած և անփայլ, մուգ շագանակագույն ֆոնի վրա, ուսերին մուգ շագանակագույն ցանցաձև զարդ կրող նմուշներ:

Մեծ բազմազանություն է նկատվում թասերի, քրեղանների և կոնքերի ձևավորման մեջ (կլոր՝ շրթերը անոթի ներքին տարածության վրա հակված, պրոֆիլավորված իրանով ու լայնաբերան բեկորներ, ուղիղ՝ շուրթը որոշ թեքությամբ իրանին միացած, հարթ կտրած՝ շուրթը անոթի իրանին լայն կամ նեղ ակոսով միացրած բեկորներ): Դրանք մեծ մասամբ հանդիպում են բաց շագանակագույն կամ վարդագույն արտաքինի վրա, անոթների վերին մասերը ներսից ու դրսից կարմիր, մուգ շագանակագույն ներկված օրինակներով: Երբեմն ներկը փայլեցված է այնպես, որ ձեռքի ոթմից առաջացած շերտերը, թրծումից հետո մուգ ու բաց երանգներ առաջացնելով, անոթներին տվել են առանձնահատուկ գեղեցիկ տեսք:

Տափաշների բեկորները պատկերացում են տալիս դրանց տարբեր շափերի, կլորավուն և նիստավոր տեսակների մասին, որոնք հարդարված են մեկ կամ երկգույն, ավանդական համակենտրոն գոտիներով կամ գոտիների մեջ առնված ցանցաձև զարդերով:

Խիստ բնորոշ է ըմպանակների բեկորների առատությունը: Դրանք հանդես են բերում պսակի ու իրանի միացման և զարդանախշման մեծ տարափոխություններ: Հանդիպում են ավելի փուլած ու հավաք տեսակներ, բաց գույնի մակերեսի վրա ներսից լրիվ կարմիր ներկված կամ խաշաձև զարդերով օրինակներ: Բազմագույն հարդարված նմուշներում զարդը զբաղեցնում է կամ շուրթի եզրը, կամ կողն ամբողջությամբ: Նախշերի մեջ գերակշռում են ծաղկաշղթան, կարմիր ու շագանակագույն իրար հաջորդող ուղիղ ու զիգզագաձև գոտիները, դրանց մեջ շարված պտերը, իսկ մի դեպքում՝ գոտիների մեջ առնված թռչուններ խորհրդանշող պատկեր: Ըմպանակների սև փայլեցրած տեսակ է ներսից ճնշումով կատարված՝ ծաղկապսակով հարդարված նմուշը: Ըմպանակների բոլոր տեսակները պատրաստված են բարձր որակի, նուրբ և զնգուն խեցուց:

Կիսազնդած թասերը, ըմպանակների նման, ունեն անգարդ և գունազարդ տեսակներ: Առանձնապես գեղեցիկ է ամբողջացող թասը, որի բաց վարդագույն ֆոնի վրա, անոթի կենտրոնում, արված է մուգ կարմիր շրջան (արև) և դրանից դեպի շրթերը հեռացող կարմիր ու մուգ շագանակագույն նեղ գծիկներ (ճառագայթներ):

Հայտնաբերվել են խեցեղենի մինչև օրս բնակավայրում չհանդիպող տեսակներ ևս: Օրինակ՝ գտնվել է միջնարեդում առատորեն վկայված, ալաբաստրոնած անոթի թեև անգարդ, սակայն շատ բնորոշ՝ գլանած, հաստապատ իրանի ռեկոր: Հետաքրքիր են նաև ձկնամանների խիստ փռված, կենտրոնում փոսորակով բեկորները: Դրանցից մեկը վարդագույն մակերեսի վրա, շրթի եզրով, կրում է կարմիր, լայն գոտի, իսկ մյուսի ողջ ներսի տարածությունը ծածկված է իրար հաջորդող, թանձր կարմիր շերտերով և մուգ շագանակագույն ցանցած զարդով:

Այսպիսով, Արմավիրի ագարակի խեցեղենն աչքի է ընկնում տեսակա-նու և կիրավող զարդամոտիվների ու օգտագործված գույների մեծ բազմազանությամբ: Ագարակի տնտեսական կյանքն են լուսաբանում պեղումների ժամանակ առատորեն հանդիպող բազալտե աղորիքները, կշռաքարերը, գետաքարե ու տուֆե կոկիչները և այլն: Հետաքրքիր է չեչաքարից պատրաստված արգուկած կոկիչը, որի ձևը հայտնի է ուրարտական ժամանակաշրջանից և երկկողմանի շաղափումով ծակած՝ կենտրոնական անցքով օնիքսե անվակը:

Արմավիրի պեղումները շարունակվում են: Դրանք կարող են կարևոր նյութերով հարստացնել հայոց հին մայրաքաղաքի ու հին Հայաստանի պատմությունը:

РАСКОПКИ АРМАВИРА В 1979—1980 гг.

ГЕВОРК ТИРАЦЯН, ИНЕССА КАРАПЕТЯН

Резюме

Во время раскопок древнего Армавира были продолжены раскопки урартского прихрамового комплекса на западном склоне холма и завершены также раскопки северо-западного выступа северной стены у входа.

Изучение коридора прихрамового комплекса показало, что на сей день он имеет общую длину в 30 м. Здесь открыты остатки пересекающего каридор канала, сложенного из необработанных камней средней величины на глиняном растворе, а также найдены широко распространённые на Древнем Востоке бронзовые парадные гвозди-зигатты и бронзовый браслет с концами в виде стилизованных змеиных голов.

Непосредственно к западу от коридора были раскопаны три прямоугольные комнаты с хорошо сохранившимися сырцовыми стенами на каменной основе. Одна из комнат имела четыре двери, ведущие в со-

предельные помещения. Здесь были найдены бронзовые массивные дверные засовы, стержневидные, с кольцами с двух концов, а также крупные петли для деревянных дверей.

На этом участке цитадели были обнаружены остатки средневекового поселения (стены, очаги, тондиры), местами повредившие культурные слои предыдущих эпох.

Находки свидетельствуют об использовании урартских помещений в эллинистическую эпоху.

На городской территории, на ее западной окраине продолжались раскопки усадебного комплекса эллинистического времени. Археологический материал усадьбы представлен главным образом керамикой, отличающейся разнообразием типов и форм и богатством орнаментальных мотивов, выполненных росписью.

.f

Տիրացյան, Գևորգ and Կարապետյան, Ինեսա (1983) [Արմավիրի 1981-1982 թթ. պեղումները](#). Լրաբեր Հասարակական
Գիտությունների, № 10 . pp. 56-64. ISSN 0320-8117

ԱՐՄԱՎԻՐԻ 1981—1982 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

ԴԵՎՈՐԳ ՏԵՐԱՑՏԱՆ, ԻՆԵՍՏԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

1981—1982 թվականներին Արմավիրի պեղումները շարունակվեցին միջնաբերդում և քաղաքի արևմտյան ծայրամասի ագարակում։ Միջնաբերդում աշխատանքները կենտրոնացվեցին բլրի գագաթից դեպի արևմուտք տարածված, այսպես կոչված, մերժտաճարային համալիրում (նկ. 1)։ Շարունակվեցին մեծ միջանցքի պեղումները։ Սրա հարավային պատին հասնելուց հետո պարզ դարձավ, որ այն ուղիղ անկյան տակ թեքվում է դեպի արևելք։ Ի տարբերություն միջանցքի լայնության (2,60 մ), հարավային թևի լայնությունը բնդամենը 1,90 մ է։ Թևը պեղվեց մինչև վերջ, այսինքն մինչև այն արևելքից ելրափակող պատը, որով հնարավոր եղավ պարզել հարավային թևի երկարությունը՝ 8,20 մ (10, 80 մ)։ Սրանով ավարտվեցին միջանցքի պեղումները։ Պարզվեց, որ մեծ միջանցքն ունի մոտ 50 մ երկարություն, Ո—աձև է և իր թևերի մեջ է առնում արդեն պեղված № 1 և № 2 սենյակները։ Միջանցքի 1982 թ. պեղված հարավային պատի մեջ պարզորոշ ուղղագծվում է դռան բացվածքը (լայնությունը՝ 1,10 մ), որը տանում է դեպի հարավային լանջում տեղադրված սենյակները։ Այդպիսով, իր հյուսիսային, արևմտյան, հարավային պատերի մեջ տեղադրված դռների օգնությամբ միջանցքը հաղորդակցվում էր համալիրի հյուսիսային, արևմտյան ու հարավային բաժանմունքների հետ, դրանք կապելով միմյանց։ Միջանցքի նոր բացված թևի հում աղյուսե պատերը նախկինների նման վնասված էին միջնադարյան շինարարական գործունեության հետևանքով։ Միջնադարյան տնտեսական հորերն ու թոնիրները մխրձված էին աղյուսե շարվածքի մեջ, տեղ-տեղ հասնելով մինչև պատի քարե հիմքերը։

Արևելքից միջանցքը եղրափակող քարե ներքնամասի մեջ երևում էր լավ շարված առու (6,25 մ×0, 40 մ), որը հավանաբար գալիս էր հարևան՝ արևելյան սենյակից։ Միջանցքի այս թևի հատակին, պատերի քարե հիմքերի մակարդակին, պահպանվել են մեծ ժայռաբեկորներ, որոնք հնարավոր չի եղել հեռացնել միջանցքի այս մասը կառուցելիս։ Հարավային թևում գտնված իրերը խառն են՝ և՛ ուրարտական են (որմնանկարների աննշան կտորներ, կավանոթների բեկորներ), և՛ միջնադարյան (խեցեղեն, երկաթե դանակ, դրամ)։

Այսպես կոչված, որմնանկարներով դահլիճում (№ 4 սենյակ), որի պեղումները սկսվել էին նախորդ տարիներին, լավ երևացին հյուսիսային և արևելյան պատերի քարե ներքնամասերը։ Հայտնվել է աղյուսե վառված շերտ, բայց սենյակի հատակը դեռևս չի բացված։ Դահլիճի մեծությունը ենթադրել է տալիս, որ սենյակի մեջտեղում պետք է լինեին մեկ կամ երկու մույթ, սակայն մինչև օրս նման հետքեր չեն հայտնաբերվել։ Այս դահլիճում գտնվեցին ուրարտական կավանոթների բեկորներ, երկաթե գործիք և պատից ընկած ամբողջական մի աղյուս (չափերը՝ 48, 5 սմ×48,5 սմ×15,5 սմ)։ Ավարտվել են միջանցքին հյուսիսից հարող 9-րդ սենյակի՝ դեռևս նախորդ տարիներին սկսած պեղումները, և ձևոնարկվել է հարևան № 11 սենյակի բացումը։ № 9 սենյակը միջանցքի հյուսիսային պատին հարող դռան երկու բացվածքների օգնությամբ հաղորդակցվում է հարևան № 8 և № 11 սենյակների հետ։ Հյուսիսային շարքի այս սենյակների պեղումներից պարզվեց, որ դրանց մի առանցքի վրա գտնվող դռներն ունեն քարաշեն հիմքեր, որոնք փաստորեն սենյակները իրարից բաժանող պատերի քարե ներքնամասերի շարունակություն են կազմում։ 9-րդ սենյակում շերտը ակնհայտորեն ուրարտական է (կարմիր փայլեցրած ու անփայլ անոթների բեկորներով և այլ մնացորդներով), բայց հանդիպում են նաև հելլենիստական ժամանակաշրջանի բնակության հետքեր և միջնադարյան հո-

յերի նյութական մնացորդներ: № 11 սենյակի վերևի շերտում գտնվեցին հելենիստական ժամանակաշրջանին բնորոշ նյութեր՝ կավե ու քարե անոթների ամբողջական նմուշներ ու բեկորներ: Հավանաբար այս շերտին պետք է վերագրել քառակուսի, լավ թրծված փոքր աղյուսները, ինչպես նաև հյուսիսային պատի տակ գտնված երեսայի զանգը՝ ճակատին հարվածի հետքով: Մոտավորապես նույն այս մակարդակում երևացին նաև միջնադարյան նյութեր, աղ

Նկ. 1. Արմավիրի մերձտաճարային համալիրի հատակագիծը:

թվում և դրամ, որոնք ամենայն հավանականությամբ հորերի մեջ են եղել: Սենյակում շերտը զնալով ավելի որոշակի ուրարտական դարձավ: Երևացել են լիակամ, ածխացած գերանների հետքեր, տուֆե խորանարդած քար՝ անցքով (նման քար արդեն գտնվել էր ամրոցի № 2 սենյակում)¹, որմնակարների աննշան բեկորներ, խեցեղեն և ուլունք: Սենյակի հատակը կառուցված էր մայր ալաշի վրա փռված ու տոփանված կավից: Հյուսիսային այս սենյակներն իրար միացնող դռան բացվածքների շեմքերի մեջ երևացին քարերով շարված առու-

¹ Գ. Տիրացյան, Ի. Կարապետյան, Արմավիրի 1974—1976 թթ. պեղումները (աղյուսա-քանանական հանդես), 1981, № 3, էջ 285):

ներ, որոնք մի սենյակից մյուսն էին ղնում: Դրանց նշանակությունը առայժմ պարզված չէ:

Համալիրի արևմտյան մասում պեղվեցին № 10 և № 12 սենյակները: № 10 սենյակը (շափերը 3,50 մ × 4,30 մ) հարում է արևելքից ղեռնո նախորդ տարիներում բացված № 5, այսպես կոչված, փակեռով սենյակին: Այդ տարիներին սողեն բացվել էին հիշյալ սենյակները բաժանող պատը և նրա մեջ լավ ուրվագծով դռան բացվածքը: Նոյն պեղվող սենյակի արևելյան մասը ավելի էր սուղվել միջնադարյան շինարարական գործունեության ընթացքում, իսկ ուրարտական պատը պահպանվել էր շատ ցածր մոակարդակի վրա: Այստեղ երևում էին միջնադարյան շինարարական գործունեության մի բանի մնացորդներ: Օռինակ, դռան բացվածքի մեջ բալականին մեծ խորության վրա գրված էր միջնադարյան թոնիր: Սենյակի արևմտյան պատի մեջ ուրվագծվեց մի նեղ դուռ (լայնությունը՝ 0,90 մ), մի հանդամանք, որն ակնհայտ էր այսպիսի իրար մեջ բացվող, մի շարքի վրա դրված առնվաղն երեք սենյակների զսյություն մասին: Սենյակի հատակին հարմարվել են մեծ քարեր, ոսկորներ և ուրարտական կավանդիկների բեկորներ (սրանց մեջ կան նաև բարձրորակ կարմիր փայլեցող): № 12 սենյակը (շափերը՝ 4,10 մ × 3,10 մ) դուռահեն երկրորդ շարքը կազմող սենյակներից երրորդն է. նրա վերին շերտերում բացվել է շատ մակերեսային մի թաղում՝ լավ պահպանված կմախքով: Նույն վերին շերտերում, հարավային պատի մոտ պեղվել է թոնիր՝ միջնադարյան խեցեղենով: Ուրարտական շերտերում գտնվել են բրոնզե փակի ու ծղոխների բեկորներ (սրանք նման են նախորդ տարիներում № 5 սենյակում գտնվածներին), լոլորը կտրված վիճակում, մի հանդամանք, որը կարող է վկայել դռների թռնությանը բացելու մասին:

1981—1982 թթ. Արմավիրում գտնված ուրարտական նյութը ներկայացված է՝ 1. խեցեղենով, 2. մետաղն ու քարն իրերով և 3. դարձեցնումով, խեցեղենը բաղկացած է սովորական խմբերից՝ օխրայագույն (դժգույն), կարմիր քսուկով պատած և քիչ փայլեցրած, մուգ կարմիր թանձր քսուկի շերտով պատած և գերազանց փայլեցրած: Այն կտրելի է բաժանել նաև հասարակ և բարձրորակ շքեղ խեցեղենի, իսկ ըստ օգտագործման՝ խոհանոցային, տնտեսության մեջ տարբեր կիրառություն գտնող և սեղանի սպասքի խեցեղեն: Խոհանոցային օրինակներից են գորշավուն կամ բաց գույնի, մրուտած կճուճների շրթերի բեկորները (շրթերը դեպի դուրս ծռված, շրթի տակ դրսից ակոտով): Տնտեսության մեջ կիրառություն գտած անոթներից նախ պետք է նշել ուրարտները, որոնք ուրարտական, այդ թվում և Արմավիրի խեցեղեղծության բնորոշ տեսակներից են: Գտնված բեկորները բաց գույնի են, բացառությամբ մի օրինակի, որը սև է: Բեկորներից մեկը հաստապատ խոշոր կարասի պսակի մաս է, բարձր վզով և հարթ շուրթով: Պսակի հիմքում պարանահյուս գոտի է անցնում: Մյուս երկու բեկորներն ունեն թեթևակիորեն դեպի դուրս լայնացող կլոր շուրթեր և պսակի հիմքում կրում են մատներով կամ հատուկ ձողի ծալքով ճնշման եղանակով թաց կավի վրա արված պարանահյուս գոտիներ: Սկսվածքներն ունեցող օրինակը կլորավուն, դեպի դուրս հակված շուրթ ունի: Նախորդ բեկորների նման կարասը փղ շունի և պսակից անմիջապես անցնում է իրանին:

Կոնքերը կամ տաշտերը հաստապատ մեծ ու խոր անոթներ են, դեպի դուրս կամ ներս հակվող կլորավուն կամ թմբկավոր շրթերով. մի օրինակը դրսից ունի ակոտավոր գոտի: Կոնքերից մեկի շրթի վրա աշտարակաձև դրոշմ է արված, իսկ մի ուրիշի իրանի ներքևի մասում սլաքաձև և խաչաձև նշան է փորագրված: Գտնվել են քարեջրի պատրաստման սիգարաձև անոթների շրթերի ու իրանի տարբեր մասեր, նաև կավե կափարիչ, որի մեջտեղի հաստ սաքը, բարակաճավ դեպի եզրերը, ավարտվում է ձևավորված շրթով. արտաքինը զարդարված է երեք համակենտրոն ակոտներով:

Արմավիրում գտնված ուրարտական սպասքի մեջ մտնում են կենցաղում կիրառված սեղանի ամանեղենը և հեղուկներ պահելու անոթները: Սպիտակ-

յրը, կանխավոր կամ անկանթ, ներկայացված են սովորական կարմիր փայլեցրած, ինչպես նաև մուգ կարմիր լավ փայլեցրած բեկորներով: Գտնվել են մեծ սափորի կանթ՝ մի ծայրում դրոշմված աշտարակաձև նշանով, բոլորաձև կամ ներմկված հատակների բեկորներ՝ փորագիր և դրոշմազարդ նշաններով, անկանի գնդաձև սափորի վերևի մաս՝ թեթևակի ոտեն զեպի դուրս թեքվող շրթով և իրանի ու վզի միացման տեղում ուլիեֆ գոտիով: Խասերը ներկայացված են տարբեր չափերի օրինակների բեկորներով: Դրանք իրարից առանձնանում են հատկապես շրթերի ձևավորումով. դեպի ներս ձակված թմբիկավոր շրթերով ու իրանից դեպի շուրթի ընդգծված անցումներով թասեր: Հատակները հարթ են կամ փոսորակ, երբեմն դրոշմազարդ (թռչուն) կամ փորագիր (խաչ, նշաններով): Ուշադրության արժանի են նոբախեցի, բալի գույն ունեցող թասի շրթի բեկորը՝ դրսից ակոսներով, ուռուցիկ նեղ գոտիով զարդարված, և կլոր ուռուցիկ ոտքով կամ փոսորակ նստուկներով բեկորները: Հանդիպում են նաև հորիզոնական, օղակաձև կանթերով թասեր: Քրեդաններից մնացել են մուգ կարմիր հրաշալի փայլեցնամը շրթերի ու իրանի բեկորներ, դրսից ուռուցիկ, նեղ գոտիներով ու ակոսներով հարդարված, ինչպես նաև հաստապատ նմուշների հատի կամ փոս ընկած հատակների բեկորներ՝ փորագիր և դրոշմված նշաններով: Ուղառտական խեցեղենի տեսականին լրացվել է ևս 2 նմուշով՝ թեյնիկանման (թթի մասը) և եռկանխանի պրոֆիլավորված իրանով անոթներով (եռկուս էլ կլոր, տափակ հատակով): Ինչպես տեսանք, ուրարտական անոթներից շատերն ունեն փորագիր խաչերի ու սլաքների, նաև՝ դրոշմազարդ աշտարակաձև ու թռչնակերպ նշաններ:

Մետաղե իրերը, երկաթից, թե բրոնզից, ներկայացված են զենքերով, գործիքներով և զոան փակերով ու ծղնիքներով: Վերջիններս գտնվել են համալիրի արևմտյան մասի № 12 սենյակում: Հաշվետու տարիներում գտնվել են երկու բրոնզե փակերի մնացորդներ. մեկի ծայրի մեծ օղակը՝ կտրված ձողով հանդերձ (փոքր օղակը բացակայում է) և մյուսի մեծ օղակի բեկորները (նկ. 2): Պահպանվել են նաև երկու ծղնիքների մնացորդներ՝ վերևի պայտաձև մասերը և կեռաձև ծայրերը, որոնք մտնում են դռան փայտե մասի մեջ (նկ. 2ա): Բրոնզե փակեր, նույն մետաղից պատրաստված ծղնիքներով հանդերձ, գտնվել են նաև 1977 թ., նույն արևմտյան մասի № 5 սենյակում²: Ինչպես նախորդ տարիներում, այնպես էլ այժմ պեղվել են վերևի մասը թերի, դեպի ներքև սրացող, ծայրը կտրված երկաթե քառակող իրեր, որոնք հիշեցնում են ուրարտա-սոսոթեստանյան բրոնզե ջրամեխերը՝ զիգատիները: Զենքերից հիշատակության արժանի են նիզակի երկաթե ծայրը, որից պահպանվել է միայն շեղբի մասը՝ միջնաջիղով և կեռ դանակը՝ առանց շեղբի ծայրի ու դաստակի վերին մասի: Դաստակի պահպանված մասի վրա երևում են դաստապանակը պահող պամբեր: Սկզբնական տիպի բրոնզե նետասլաքը եռաթև է, սնամեջ պոչուկով³: Քարից պատրաստված իրերից են գրանիտե խորանարդաձև կոկիչը և տուֆե մեծ խորանարդը՝ միջանցիկ անցքով, նման մինչև այդ Արմավիրում պահպանվածներին: Այն հավանաբար օգտագործվել է ջրամատակարարման նպատակով:

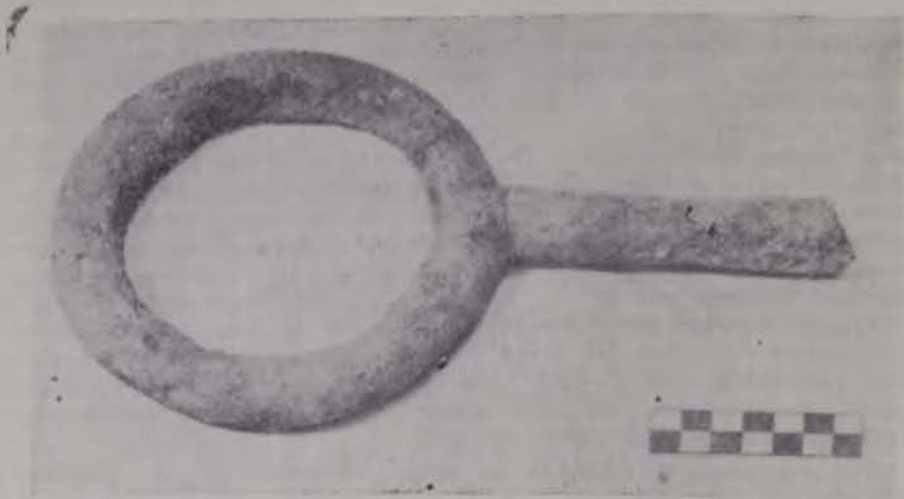
Զարդեղեններից ուշադրության արժանի են ապակյա բլթակավոր և սեր-դոլիկե գնդաձև ուլունքները:

Ուրարտական շնոտի ուսումնասիրությունը բացահայտում է ամբողջ պատմության մի քանի առանձնահատկություններ: Նախ՝ հնագիտական դատա-

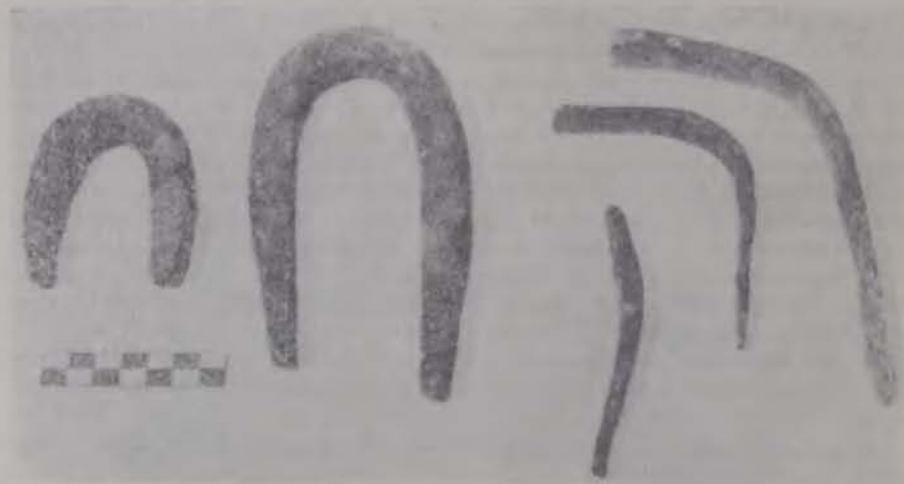
2 Գ. Տիրացյան, Ի. Կարապետյան, Արմավիրի 1979—1980 թթ. պեղումները (ՀՍՀՄ ԳԱ Մեծագիտական դիտություններ), 1982, № 1, էջ 91—92):

3 Նման նետասլաքներ գտնվել են Կարմիր բլուրից, Հայկարեղից և այլ հնավայրերից (տես Բ. Բ. Плотровский, Кармир-блур, 1, Ереван, 1950, № 55 (2), նույնի՝ Ванское царство, М., 1959, рис. 79в)

ծոնների համեմատական սակավությունը հաստատում է այն տեսակետի ճշտությունը, ըստ որի մ. թ. ա. VIII դարում հիմնադրված մի շարք կարևոր կենտրոններ, ինչպիսիք են Տուշպան, էրեբունին և Արգիշտիի խնիլին, աստիճանաբար կորցնելով իրենց նշանակությունը (հատկապես մ. թ. ա. VII դարում), կարճ ժամանակով այն վերագտել են դարի վերջին, այսինքն՝ իրենց կործանման նախօրյակին։ Արգիշտիի խնիլին, այդ թվում և նրա

Նկ. 2. Դրան փակի բեկոր

Նկ. 2ա. Դրան ծղնիների բեկորներ:

արևելյան ամրոցի՝ Արմավիրի անկումը եղել է բռնի։ Դա երևում է արդեն հայտնի դարձած մի շարք հնագիտական գիտողություններից, որոնք հաստատող նոր իրեղեն ապացույցներ են հայտնաբերվել № 12 սենյակում։ Այնտեղ կոտրված վիճակում գտնված զույգ փակերն ու ծղնիները վկայում են դուռը բռնի բացելու, իսկ սկյութական նետասլաքը՝ այդ բռնության հեղինակներին մասին։

Վերջապես Արմավիրի շերտագրության առանձնահատկության հետ կապված մյուս դիտողությունը մեզ տանում է դեպի ամրոցի գոյատևման հաջորդ հին հայկական՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանը: Այդ մասին են վկայում համալիրի հյուսիսային մասի № 11 սենյակի վերևի շերտում գտնվող ետուրարտական՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութերը, որոնցից հասուկենտ նմուշներ հանդիպել են նաև համալիրի մյուս մասերում: Խոսքը նախ և առաջ խեցեղենի մասին է, ինչպես նաև՝ մետաղե ու քարե առարկաների: Անտիկ խեցեղենը ներկայացված է մի շարք նմուշներով, մի քանիսը լավ պահպանված, ամբողջական կամ ամբողջացող: Կարասներից մեկն ունի դեպի դուրս հեռացող, հարթ կտրված շուրթ, կարճ վիզ և վզի ու իրանի միացման մասում ուռուցիկ գոտի: Ամեն ինչից երևում է, որ կարասի հաստ իրանը աստիճանաբար նեղացել է, անոթին տալով բավական ձգված տեսք և սլավարտվել է հարթ, փոքր նստուկով: Անոթը ծածկված է օխրայագույն քսուկով և թեթևակիորեն փայլեցված է: Երկրորդ կարասի՝ վերևից հարթ կտրված շուրթը միացած է անմիջապես լայնացող իրանին, որն ունի մեծ նստուկ: Պատրաստված է բավականին անփույթ, ավաղախառն կավից: Պեղումների ընթացքում ավելացավ սրածայր մեծ անոթների հատակների թիվը, որոնք մասն են նախորդ տարիներում գտնված կարմիր փայլեցրած անոթների բեկորներին: Կճուճներից մեկը հաստափոր է, ունի շատ ցածր վիզ և դեպի դուրս թեքվող շուրթ ու փոքրիկ հաստ նստուկ: Մակերեսի սևացած, մրոտած մասերը վկայում են, որ այն օգտագործվել է խոհանոցում: Մյուս կճուճը բաց օխրայագույն է, ունի թմբկավոր շուրթ, կարճ վիզ, ուռուցիկ իրան և ուսեր: Սափորներից մեկն ունի ցածրադիր, գնդաձև իրան՝ եռաշուրթ պսակով: Կանթը կտրվածքում կլոր է և ձգվում է շրթի ծայրից դեպի իրանի ուռուցիկ մասը: Մի այլ սափորից պահպանվել է շրթի և վզի մասը՝ կանթի հետքերով (նկ. 3)։ Զրամանը ուռուցիկ, հաստ իրանով, շատ նեղ վզով անկանթ անոթ է:

Նկ. 3. Արմավիրի միջնաբերդի անտիկ խեցեղենի և քարե սկահակի բեկորներ:

իրանը դրսից հարդարված է կարմիր գույնի շրջակենտրոն լայն գոտիներով, որոնք սակայն, տեղ-տեղ միանում են: Կոնքերը լայնաշուրթ, դեպի դուրս հակված կամ ուղիղ պսակով խորր անոթներ են: Թասերը տարբերվում են շրթերի պրոֆիլավորմամբ: Տափաշի մի բեկորը ծածկված է շրջակենտրոն կարմրավուն գոտիներով (նկ. 3₁): Ըմպանակի հատակը օմֆալավոր է (հատակի մեջտեղը թմբիկ), իսկ սրվակի բեկորը կազմված է ուռուցիկ շերտերից: Խեցին խիտ է և միատարր: Կարելի է ենթադրել, որ այն բերովի իր է:

Քարե առարկաներից ուշադրության արժանի է կանաչավուն, մուգ և բաց շերտերով պրոֆիլիտե սկահակի բեկորը (նկ. 3₂): Սկահակի շուրթը վերևից հարթ է, թեթևակիորեն դեպի դուրս ձգված. տակով արտաքին կողմից ակուր է անցնում, հատակը մեջտեղում հաստանում է, հավանաբար դեպի ոտքը անցնելու համար: Նման սկահակները լայն տարածում ունեն հելլենիստական

ժամանակաշրջանում, այդ թվում և Արմավիրում⁴։ Մետաղե իրերից հարկ է նշել քառակող նետասլաքի բեկորը և տեղի ծայրը։ Երկուսն էլ երկաթից։

Արմավիրի բլուրի վրա առաջացած միջնադարյան շինությունների հետքերը լավ երևում են ուրարտական համալիրի վերին շերտերում, այդպես է և աշվետու տարիներում բացված սենյակներում։ Միջնադարյան շինությունները խախտել են ոչ միայն ուրարտական սենյակների ներսը, այլև վնասել են դրանց կալաշեն պատերը։ Միջնադարյան նյութի ներկայացված է խեցեղենով, մետաղե իրերով և զրամներով։ Խեցեղենը բաժանվում է հասարակ և չնարակած խմբերի, Հանդիպում են կանթավոր և անկանթ խոհանոցային կճուճներ, փուված և խորը տեսակի քրեղաններ, կլոր շրթով, նեղ գոտիով ու լայն կանթով սափորներ, թռչունի պոչ հիշեցնող փորագործ և ծակոտկեն դարձրով պատած բռնակներով կախարիչներ։ Առանձնանում է բարձր, ուղիղ պսակով, կարմիր գույնով նեղկամ կարասը՝ պսակը և իրանը հարդարված դաճաղարգ գոտիներով, որոնցից մեկը՝ ածերի, կենաց ծառի և թղունների (ջայլամ) մոտիվներով։ Պեղվել են ձևաթեփ փորր անոթներ, ճրագ, աղաման։ Հետաքրքրություն է ներկայացնում բլուրի վրա պատահականորեն գտնված խեցու գոտեղարգ բեկորը, վրան ուղտերի և նրանց առաջնորդող մարդու պատկերով։ Ջնարակած խեցեղենը ներկայացված է ավանդական քրեղաններով, փոքր խուփի և թասի բեկորներով (մեկը բռնակով, մյուսը կանթով)։ Գերակշռում է կանաչ գույնի ջնարակը, բայց կան նաև դեղին, կապույտ միատարր և դարձարուն օրինակներ, այդ թվում՝ անգործ հեռացման եղանակով ստացված բուսական և երկրաչափական զարդերով։ Գտնվել են հախճապակու երկու բեկոր, մեկը սպիտակ ֆոնի վրա՝ բաց կապույտ ու սև գույնի բուսական զարդերով, մյուսը՝ արաբական տարրեր հիշեցնող ոսկեգույն նախշերով։

Մետաղե իրերից են աշխատանքային գործիքները՝ երկաթե մանգաղների և դանակների մնացորդներ, զենքեր, դաշույնի բեկորներ։ Չարդեղեններից գտնվել է բրոնզե օղակաձև առարկա և երկաթե փոքր մատանի։

Հաշվետու տարիներում հայտնաբերվել են երեք պղնձե դրամ⁵, մեկը մակերեսից, երկուսը կացարաններում (համալիրի միջանցքի հարավային թևում և № 11 սենյակում)։ Դրանք սելջուկյան են և թվագրվում են XII—XIII դարերով։ Դրամները թողարկված են Փոքր Ասիայում, Ատրպատականում և կենտրոնական, բուն Իրանում (Ջեբալի նահանգ)։ Մեր կարծիքով դրամները արտացոլում են Արմավիրի միջնադարյան բնակավայրի գոյության վերջին փուլը, նախքան մոնղոլների կողմից նրա ավերումը։

Արմավիր քաղաքի ծայրամասում գտնվող հելլենիստական դարաշրջանի ապարակի պեղումները հաշվետու տարիներին կենտրոնացվեցին նախկինում պեղված մասից հյուսիս ընկած տարածքում (թթենուց հյուսիս)։ Այստեղ տեղանքը դիրքով ավելի ցածրադիր է, քան մինչ այդ պեղած մասերում, ուստի մշակութային շերտը ընկած է դետնի մակերեսից շատ ավելի խորը՝ 1,5 մ։ Մեկ տարվա ընթացքում բնակչությունը և բնական տարերքը խիստ վնասել էին 1980 թ. պեղված քառակուսիներում բացված պատերը։ Ավերածության հետքերը մաքրելուց հետո դրվեց 5 մ×5 մ չափի քառակուսի, որը պեղումների ընթացքում ընդարձակվեց դեպի արևմուտք և հարավ։ Հարավում սահմանը հասցվեց մինչև նախկինում բացված պատը և միացվեց նրանից արևելք ընկած 4 մ×3 մ չափերով տարածությանը։ Նշված տարածքում բացվեցին մի քանի պատեր, որոնք միմյանցից տարբերվում են շինարարական տեխնիկայով և շերտադրական առումով։ Այսպես, գետնի մակերեսից 0,20 մ խորության վրա բացվեցին երեք իրար զուգահեռ, հյուսիսից հարավ ձգվող պատեր, որոնք կազմում են երկու իրար կից սենյակներ։ Այդ պատերը (հաստու-

4 ՏՃ՝ Б. Н. Аракелян, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира (Դասումա-բանասիրական հանդես, 1969, № 4, էջ 171)։

5 Դրամները որոշել է դրամագետ Ն. Մուշեղյանը։

թյունը՝ 0,70 մ և 0,85 մ է) շարված են միջին և մանր շափերի քարերով, միմյանցից հեռու են 3,0 մ և 3,20 մ. որոնք հավանաբար սենյակների լայնությունն են կազմում: Կից սենյակների երկարությունը դժվար է որոշել, քանի որ դրանց հարավային պատերը իսպառ ոչնչացված են, իսկ հյուսիսայինները, եթե պահպանվել են, կբացվեն միայն հաջորդ տարի: Արևմտյան սենյակի կենտրոնական մասում բացվեց 1,10 մ×3,25 մ մակերեսով սալահատակ, որը նստած է մոխրի և խեցեղեն պարունակող 0,45 մ հաստությամբ շերտի վրա: Սալահատակը գետնի մակերեսից 0,90 մ խորության վրա է: Այս սենյակի արևելյան պատից 0,55 մ հեռավորության վրա, նրան զուգահեռ ձգվում է 2,60 մ երկարություն ունեցող միաշար պատ, որով ստեղծվել է կամ խոհանոց կամ մսուր: Մսուրն ավելի հավանական է թվում, որովհետև սալահատակը մսուրից ցած է ընկած:

Նկ. 4. Արժավիրի հելլենիստական ժամանակաշրջանի ագարակի շնորհից:

Առաջին սենյակում, 0,90 մ խորության վրա, բացվեցին ստորին շերտին վերաբերող երկու՝ իրառ հետ անկյուն կազմող պատեր, որոնց լայնությունը 0,85 մ է, շարված են բազալտե և տուֆե խոշոր բեկորներով: Սրանցով կազմված սենյակի մի մասը, հավանաբար, ընկած է վերին շերտի 1-ին սենյակի արևելյան պատի տակ և նրա մյուս կողմը: Պատերից պահպանվել է միայն մի շարք:

Սենյակներից հայտնաբերված են գլխավորապես խեցեղեն, աշխատանքային գործիքներ: Խեցեղենը ներկայացվում է հելլենիստական դարաշրջանին

բնորոշ նմուշներով (նկ. 4)։ Գտնվել են գունազարդ և անդարդ ըմպանակների կիսագնդաձև, պրոֆիլավորված և այլ տեսակի թասերի, կարասների, կճուճների, պուրիկների, տափաշների, ճրագների, կոնքերի բեկորներ։ Հատկապես առատ են աղորիքները (ծակոտկեն բազալտից, որոնցից մեկը՝ լծակավոր), դրան տուֆե և բազալտե կոունկները, տուֆե բլիթաձև (սկավառակաձև) առարկաները, կոկիչները, ծեծիչները և այլն։

Զնայած շինարարական երկու տարբեր շերտերի առկայությանը, սենյակների առանձին մակարդակներից հայտնաբերված խեցեղենի մեջ զանազանություն չի նկատվում։ Միակ տարբերությունն այն է, որ 2-րդ սենյակում, սալահատակից ցած ընկած շերտում, խեցեղենի թե՛ տեսականին, թե՛ զուտապարզ օրինակները ավելի առատ են։

Արմավիրի պեղումները շարունակում են լուսարանել Արգիշտիի և Սինիսիի արևելյան ամրոցի, Արմավիր քաղաքի ու միջնադարյան բնակավայրի պատմությունը։

РАСКОПКИ АРМАВИРА В 1981—1982 гг.

ГЕВОРК ТИРАЦЯН, ИНЕССА КАРАПЕТЯН

Р е з ю м е

Раскопки были продолжены в цитадели, а также на территории усадьбы на западной окраине городских кварталов. В цитадели были завершены раскопки П-образного коридора так называемого прихрамового комплекса, а также раскрыты помещения со стенами из сырцовых кирпичей на каменном фундаменте. В них найдены бронзовые засовы и петли от дверей, бронзовая стрела скифского типа, керамика.

Найденный в верхних слоях помещений археологический материал эллинистического периода свидетельствует о том, что помещения были обжиты в последующие урартскому времени века.

На территории усадьбы раскопан новый участок, где обнаружены стены комнат, относящиеся к двум разным строительным периодам. Найденный здесь археологический материал, главным образом керамика, явно эллинистического времени.

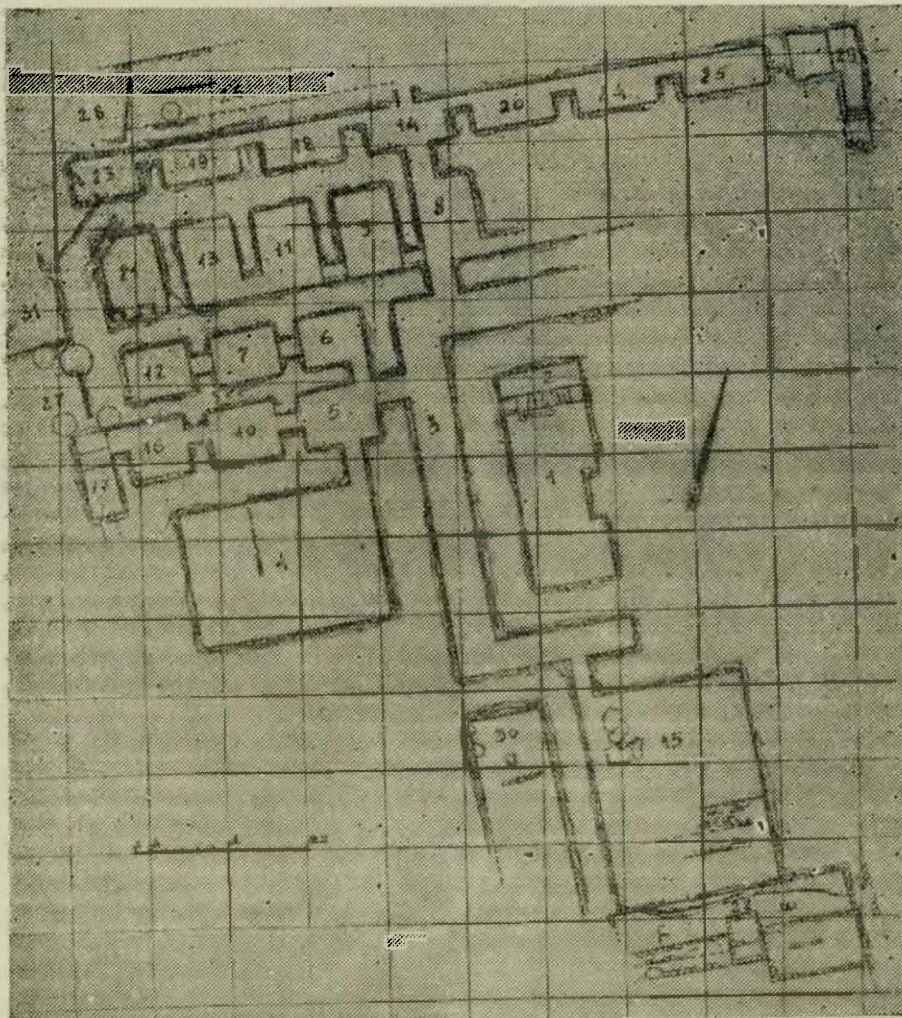
Լ Ր Ա Տ Ո Ւ

ԱՐՄԱՎԻՐԻ 1987—1988 թթ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Հնագիտական աշխատանքները տարվել են Արմավիրի միջնաբերդի մերձտաճարային համալիրի հարավում, արևմուտքում և հյուսիսում (նկ. 1)։

№ 22 սենյակը, բլրի հարավային լանջին, քաղկացած է դրան բացվածքով հաղորդակցվող

սարվեցին որոշ ճշտումներ։ Պարզվել է, որ Երկու բաժանմունքներն ունեն մոտավորապես նույն չափերը՝ 6,5 մ × 3 մ։ 22ա բաժանմունքը արևելքից սահմանափակված է լանջի վրա տեղադրված հյուսիսից հարավ ձգվող հենապատով։

նկ. 1.

Երկու բաժանմունքներից՝ ա ն բ, ուղղագծվել է դեռևս նախորդ տարիներում։ Այստեղ էին գտնվել էլամերեն լեզվով արձանագրված կավե տախտակները 1987—1988 թթ. սենյակում կա-

22 բ բաժանմունքի հարավային մասում արևելքից արևմուտք ձգվում են Երկու հարակից պատեր (Երկ.՝ 6, 35 մ)։ Առաջինից մինչև սենյակի հյուսիսային պատն ընկած տարածքը

լցված է խարամաքարով և սվաղված է: Այս սվաղը տարածվում է նաև առաջին պատի վրա, թույլ տալով եղրակացնելու, որ սվաղն արված է ավելի ուշ, երբ առաջին պատը կորցրել է իր նշանակությունը: Ձևափոխման էր ենթարկվել նաև երկրորդ պատը: Նրա հարավային երեսին, արևմտյան ծայրում ձվաձև փորվածք է արված, որը ծառայել է որպես օջախ (տրամ.՝ 1,15 մ): Նրանում հայտնաբերվեցին մոխիր, ածխի կտորներ և հելլենիստական դարաշրջանի խեցեղեն բեկորներ:

Տարածքում պեղման ընթացքում հայտնաբերված խեցեղենը խառն է՝ միջնադարյան, անտիկ և ուրարտական: Սրանցից հետաքրքիր են հատկապես կանթավոր, հաստապատ կարասի բեկորները, որոնք պատված են թանձր կարմիր ներկի շերտով և փայլեցրած:

Մերձառաջարային համալիրի հարավային թևում է գտնվում նաև № 30 սենյակը: Պեղումներով առայժմ բացվել են նրա երեք պատերը: Հյուսիսային պատը, որ ամենալավ պահպանվածն է (բարձր.՝ 2,3 մ), հարում է նախորդ տարիներին ուսումնասիրված միջանցքի (№ 3) հարավային թևին: Արևմտյան պատը միջանցքի արևմտյան պատի շարունակություն է կազմում: Արևելյան պատը ընդհանուր է № 15 սենյակի հետ: Սենյակի պատերը, հատկապես արևելյանը և արևմտյանը շատ են տուժել միջնադարյան հորերի, իլվածքների պատճառով: Սենյակի լայնությունը 4,5 մ է: Պատերի հաստությունը՝ 2,3 մ, իսկ բացված մասի երկարությունը հասնում է մինչև 3,5 մ-ի: Սենյակը տեղադրված է բլրի խեցածքի լանջի, ուստի նրա հյուսիսային պատի հիմքերն ավելի բարձր են: Արևելյան և արևմտյան պատերի քարե հիմքերը ռելիեֆի թելադրանքով աստիճանաձև իջնում են ներքև: Այս սենյակում միջնադարյան շերտը շատ խորն էր, օրինակ, հյուսիս-արևմտյան անկյունում հասնում էր մինչև պատի քարե հիմքերը:

Սենյակի հյուսիսային մասում խորացել ենք մինչև 2,2 մ: Պատերի և լիցքի մեջ երևում են հրդեհի հետքեր: Դրանք սկսվում են 0,7 մ խորությունից և հասնում են մինչև 1,5 մ, որից հետո սկսվում է կավահողի նոր շերտը, առանց հրդեհի հետքերի: Եվ քանի որ սենյակը ավարտված չէ, ուրեմն այս հրդեհը ոչ թե ուրարտական ժամանակաշրջանի է, այլ ավելի ուշ: Հետագա պեղումները կպարզեն այս հարցը:

Հարավային մասում բացվեցին միջնադարյան կառույցների հետքեր՝ մի պատ, որի մեջ երևում է ուրարտական մի քար՝ մկրատաձև բնով, ապա քարերի կուտակումներ, հարթակի

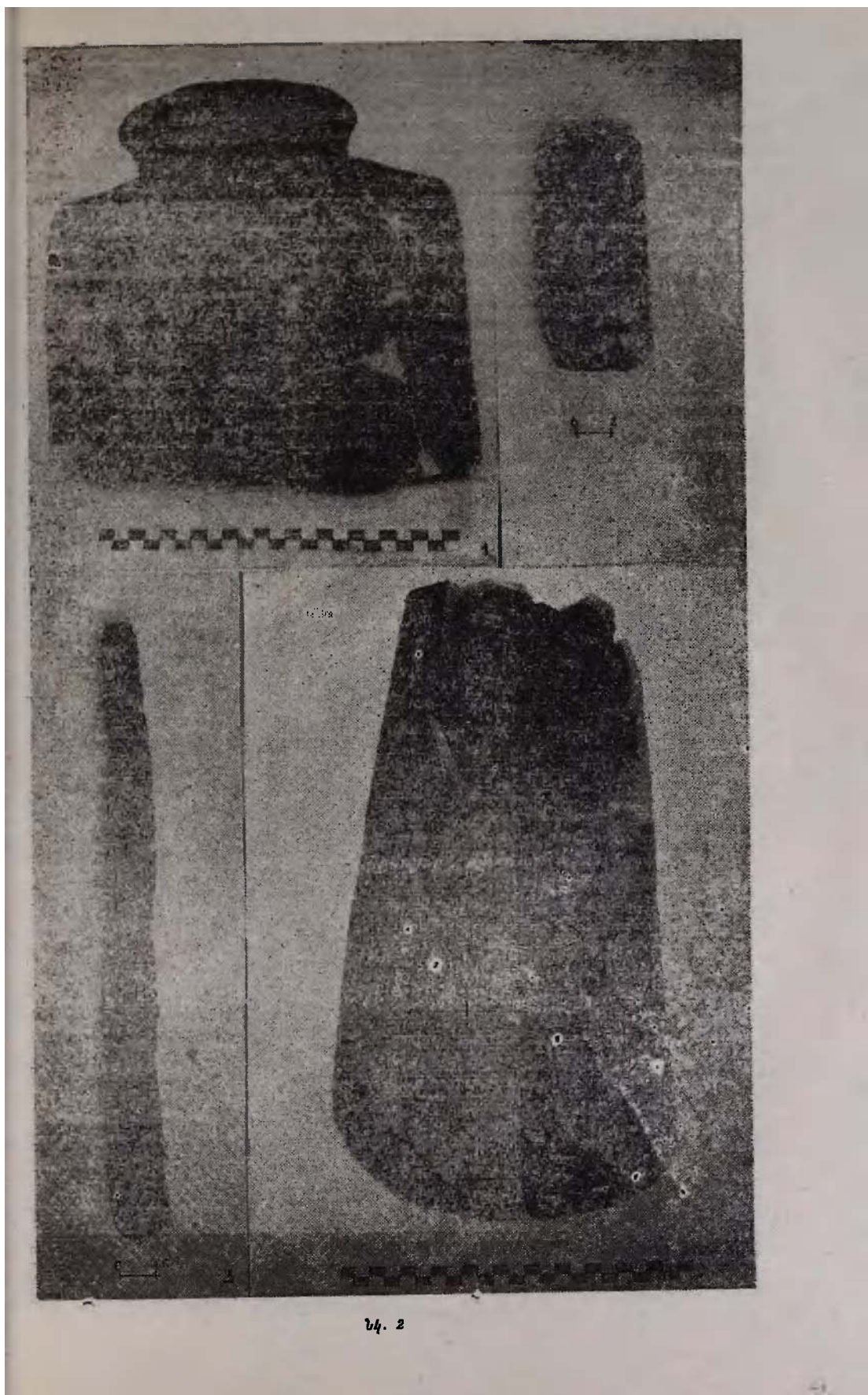
կամ պատի այլ մնացորդներ: Դրանց տակ լավ երևում է ուրարտական վառված շերտը:

Սենյակի մեջտեղում հատակին բացվեց քարե ծորանով դուռ, գորշավուն կարծր տուֆից (երկ.՝ 0,94 մ, լայն.՝ 0,74 մ, բարձր.՝ 0,42 մ): Գուռը հյուսիսային պատից՝ հեռու էր 2,45 մ, արևելյան պատից՝ 2,10 մ, իսկ արևմտյանից՝ 1,45 մ: Գուռը զանգվածեղ է, դրսից ավելի կոպիտ մշակված և ունի ներսի կոնֆիգուրացիային համապատասխան տեսք (նավակի նման), նրա տարողությունը այնքան էլ մեծ չէ: Գուռի շափերն են. երկ.՝ 0—94 մ, լայն.՝ 0,74 մ բարձր.՝ 0,42 մ: Գուռի միջից գտնվեց ուրարտական թասի մի բեկոր, իսկ նրա ծորակից՝ երկու այլ բեկոր:

Ինչ վերաբերում է հնադիտական նյութին, ապա ուրարտական ժամանակի առարկաները հանդիպում են քնականաբար ստորին շերտերում: Դրանց մեջ աչքի են ընկնում կարմիր փայլեցրած մեծ սափորի պսակի մասը՝ երեք-նուկաձև շրթերով և կանթի զորշմաղարդ մի բեկոր, ինչպես նաև բրոնզե շքամեխ-դիդառին (նկ. 2,3): Ավելի սակավաթիվ է անտիկ ժամանակաշրջանի նյութը. կան կավանոթների դոտեղարդ բեկորներ, Երկաթե քառանիստ տեղի ծայրը կարող է նույնպես այս դարաշրջանին պատկանած լինել: Բազմաքանակ է միջնադարյան նյութը: Հասարակ սև և բաց դույնների պսակների և հատակների բեկորներ, կապույտ, կանաչ, մանուշակադույն, ջնարակած բեկորներ, հատկապես դանվեցին արևմտյան պատին կից բացված թոռի շրջապատից: Շատ հետաքրքիր է կավե ձակոտկեն կճուճ-քամիլը, որը բավական բնորոշ տեսակ է միջնադարյան Արմավիրի համար:

№ 23 սենյակի արևելյան մասի պեղումները սկսվել էին դեռևս նախորդ տարիներին: Այս սենյակը գտնվում է մերձառաջարային համալիրի հյուսիսային հատվածի՝ միջանցքից հյուսիս տեղադրված սենյակների երկրորդ շարքի, մինչև այժմ պեղված ծայր արևմտյան մասում: Այն № 14 բաժանարար սենյակից արևմուտք տեղադրված երրորդն է և մյուս երկու սենյակներից տարբերվում է միայն շափերի փոքրությամբ (սովորական 5 մ $\times$ 2,5 մ-ի փոխարեն 4,15 մ $\times$ 2,5 մ): Սենյակի արևելյան պատը № 19 սենյակի հետ ընդհանուր է, և դրանք միացնող մուտքը այդ պատի հյուսիս-արևելյան անկյունում է տեղադրված, միևնույն առանցքի վրա այդ շարքի սենյակների մուտքերի հետ: Մուտքի բարձրությունը 1,55 մ է, լայն.՝ 0,8 մ:

Սենյակի վերին շերտերի վրա նստած էր միջնադարյան տնտեսական նշանակության շինություն՝ մի քանի հորերով, թոնիրներով, կարասների հետքերով, Միջնադարյան կառույցի հյուսիս-արևելյան պատի մեջ տեղադրված դուռը բացվում է ուրարտական սենյակի մեջ։ Սենյակի հարավային և արևմտյան պատերը միջնադարյան սենյակի հատակի մի մասն են կազմել։ Միջնադարյան շերտը հեռացնելուց հետո միայն հնարավոր եղավ ուղղադեմ ուրարտական սենյակը։ Տեղանքի ուղիղ թեքության պատճառով սենյակի արևելյան մասը ավելի լավ էր պահպանված, քան արևմտյանը։ Այս սենյակը ենթարկվել է մյուսների ճակատագրին, Հրդհի և ավերվածության հետևանքով այն լցված էր աղյուսներով, ածխի և գերանների կտորներով։ Արևելյան պատի վրա վերևում պահպանվել են դռան բարակալի, պատի մեջ աղյուսված զերանի բեկորները և բարակալի վրա դրված աղյուսները։ Սենյակի աղյուսն պատերը դրված են 1—1,2 մ բարձրության քարե հիմքերի վրա, Հատակը հարթեցված է խարամաքարերով և սվաղված է, Հատակից 0,3 մ բարձրության վրա տեղադրված է դռան շեմը։

Սենյակը ամբողջությամբ լցված էր մոխրախառն հողով, այրված աղյուսների բեկորներով։ Սրանց միջից էլ դուրս էին դալիս նյութական մշակույթի մնացորդներ, խեցեղեն, երկաթե զործիքներ, ցածր ոտքերով քարե սկահակ՝ հար և նման մինչ այդ Արմավիրի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված օձաքարե, պրոֆիրիտե և այլ քարատեսակներից պատրաստված սկահակներին։ Սենյակի ողջ տարածքով հայտնաբերվեցին նաև այրված կորեկի մնացորդներ, կապույտ ներկի բեկորներ և այրված ծծմբի կտորներ։

№ 26 քառակուսու հարավային մասը մաքրվել էր դեռևս 1986 թ., և 19-րդ սենյակի հյուսիսային պատին կից բացվել էր խճաքներից կազմված մի հարթակ։ Աշխատանքները կենտրոնացվեցին այս հարթակից ցած ընկած մասում, 2,10 մ հեռավորության վրա բացվեց բազալտե քարերից շարված արտակարգ կանոնավոր պատի մի հատված (երկ.՝ 6,6 մ), որը շարունակվում է թե դեպի արևելք, թե արևմուտք։ Ուրարտական այս հաստաբետ պատի առջև բացվեց 10 մ լայնքով մի հարթ տարածություն՝ լցված խարամաքարի մանր ու միջին կտորներով։ Այս լիցքի հաստությունը 0,5—0,6 մ է։ Տարածքից հայտնաբերված նյութական մնացորդները առատ չեն, խառն են, և գերակշռում է միջնադարյան նյութը։

№ 27 սենյակը հյուսիսից, արևելքից և հարավից հարակից է № 31, 12 և 17 սենյակներին։ Պարզ չէ նրա արևմտյան պատի հարցը։ Սենյակի ողջ տարածքը ենթարկվել է ավերածությունների միջնադարում և XX դարում։ Սենյակի հյուսիսային պատը խաթարվել է միջնադարյան շատ մեծ հորի (տրամ.՝ 1,8 մ) կաղամակերպման ժամանակ, նույն ձևով աղճատվել են նաև արևելյան և հարավային պատերը։ Նյութերն այս սենյակում գտնվում են խառը վիճակում, առանց շերտագրական օրինաչափությունների։ Նույն ճակատագրին է ենթարկվել հարևան № 31 սենյակը, որի երկու պատերն են բացվել, Հարավայինը (երկ.՝ 5 մ) մտնում է սենյակի արևմտյան մասի վերևում տեղադրված միջնադարյան քարե պատի տակ։ Արևելյան պատը մոտ 4,5 մ հեռավորության վրա թեքվում է ուղիղ անկյան տակ և կազմում ելուստ (0,46 մ), որը շարունակվում է դեպի հյուսիս։ Պատերը, ինչպես նաև սենյակի ներսի մասերը, խաթարված են միջնադարյան թոնիրների, հորերի, անգամ թաղումների հետևանքով։ Սենյակի տարբեր մասերում հանդիպում են քարե կոտակումներ, որոնք խանգարում են պեղումներին։ Սենյակի շերտագրական պատկերը բավական խառն է, ուրարտական նյութը երբեմն դուրս է դալիս վերևի շերտերից, իսկ միջնադարյան շարունակվում է մինչև սենյակի խորքերը։

Սենյակում հայտնաբերված խեցեղենը ներկայացված է նախ և առաջ ուրարտական խոշոր և հաստապատ անոթների բազմաթիվ բեկորներով։ Դրանք, այնուամենայնիվ, այնքան էլ շատ չեն, որպեսզի ամբողջացվի գոնե մի կարաս։ Հանդիպում են նաև ավելի փոքր կարասների շրթերի բազմաթիվ օրինակներ, ինչպես նաև կարմիր փալլեցրած թասերի բեկորներ։ Անտիկ խեցեղենը ներկայացված է կոնքերի, թասերի, ծորակավոր և քթիկավոր անոթների հասարակ գոտեզարդ բեկորներով։ Միջնադարը ներկայացված է մոխրագույն և սև կճուճների բեկորներով։ Պետք է առանձնացնել նաև մի քանի յուրահատուկ ձևերի կավանոթներ։ Մի անոթը սլաքանականորեն կարելի է համարել խորանարդաձև (№ 2,1), Այն ունի կարասների հատուկ պսակ։ Հաստ և կլորավուն շուրթը դեպի դուրս է հակված։ Վիզը լայն է ու ցածր։ Պահպանվել են արկղ-կարասի վերևի բավականին մեծ մասը, ինչպես նաև կողերի բեկորներ։ Հատակը չի պահպանվել։ Անոթը օխրայագույն է, սև խայտերով։ Անոթի պահպանված լիպերն են. երկ.՝ 35 սմ, լայն.՝ 24 սմ, բարձր.՝ 12,5 սմ, բերանի տրամ.՝ 22 սմ, ներսինը՝ 15 սմ, պսակի

րարձր.՝ 5,5 սմ), նման անոթներ հանդիպում են ավելի վաղ ժամանակներում, բայց ավելի փոքր չափերի են:

Շատ հետաքրքիր է սենյակի հարավային պատին կից ռացված կրակարան հիշեցնող կավե անոթը (նկ. 2,4): Նրա պատերը ստորին մասում հարթ կտրած են՝ անոթի հարմար կանդենցենլու համար: Դեպի վեր աստիճանա-րար նեղացող կլորավուն պատը ուղիղ էր և հենված սենյակի պատին: Ստորին մասում կողքից ունի թոնիներով ակ հիշեցնող պլյուտած ռացվածք: Դժվար է ասել, թե ինչ ա-վարտ է ունեցել նրա գաղաթային մասը: Սա-կայն ընդհանուր տեսքը, ստորին մասի նշված ռացվածքը առարկային մերձեցնում են հնա-դույն ժամանակներից հայտնի կրակարաններին, ինչպիսիք հայտնաբերվել են Գառնիի բրոնզե-դարյան Դվիլի վաղ երկաթի և Արդիշտի-նիլի ուրարտական շերտերից: Իրի կավի բա-ղադրությունը և մշակման առանձնահատկու-թյունները, նրա հարևանությամբ գտնված հնա-դիտական նյութը, այդ թվում և հելլենիստա-կան ժամանակաշրջանի գլուտերը, թույլ են տալիս այն վերադրել հելլենիստական կամ մի փոքր ավելի վաղ ժամանակաշրջանի: Այս կրա-կարանից մի փոքր հեռու, մեկ բահաշերտ ցած, սենյակի հարավ-արևելյան անկյունում ռացվեցին ուրարտական մեծ չափերի եռանկյու-նաձև փորվածքների շարքերով հարդարված կարասի ընկոթներ:

Մոտ 1,50 մ խորությամբ վրա գտնվեց «փյունիկյան» տիպի մի ապակե սրվակ (նկ. 2,2): Այն ալբաստրոնաձև անոթ է, դրսից՝ նիստավոր: Անոթը դեպի ներքև թեթևակի լայնանում է: Վերևի մասը, վիզը, շուրթը և ունիները բացակայում են: Հատակը կլորա-վուն է: Նման անոթները պատրաստվել են մե-տաղե ձողի, կավե և ավազի միջուկի օգ-նությամբ, որի վրա հագցնում էին հալած ա-պակու զանգվածը, որը ստանում էր ապակե-գործի ցանկացած ձևը: Ապակյա զանգվածի վրա հյուսվում էին ապակյա թելեր, որոնք մշակման ընթացքում կալում էին իրանին կամ մտնում նրա մեջ, որով ստացվում էր փետ-րաձև կոշիկող զարդ: Սրվակը պատրաստված է սև գույնի ապակու զանգվածից և բաց-կապ-տավուն ապակյա թելերից: Նրա բարձրությու-նը 3,9 սմ է, լայնքը՝ վերևում՝ 1,3 սմ և ներ-քևում՝ 1,5 սմ: Նման սրվակները, անգամ չըն-չին տարողությամբ, ծառայում էին օժան-լիքների պահպանման և փոխադրման համար: Այս տեսակի սրվակը պատրաստված անոթներն ունեն շատ հին պատմություն: Դրանք պատ-րաստվում էին դեռևս մ.թ.ա. II հազարամյա-կում՝ եգիպտոսում, Ասորիքում, փյունիկյանում

և արևելամիջերկրական այլ կենտրոններում: Նման սրվակները հատկապես մեծ տարածում գտան հելլենիստական ժամանակաշրջանում: Սակայն ինչպես մատնանշում է հին ապակու ճանաչված մասնագետ, պատմական գիտու-թյունների դոկտոր Նինա Սորոկինան, նման սրվակները ծառայում էին ծարիրի պահպան-ման համար և թվագրվում են մ.թ.ա. I հա-զարամյակի կեսերով՝ V—IV դարերով: Ար-ժանահիշատակ է այն փաստը, որ Արմավիրում աճում է այդ դարերով թվագրվող առարկաների քանակը: Դեռևս նախորդ տարիների պեղում-ների ժամանակ Արմավիրում հայտնաբերված մահիկաձև ոսկե կրծքազարդը, կավե ցլակերպ պոչակը, խեցեղենի որոշ նմուշներ կարող են թվագրվել նույն ժամանակով, ավելի ճիշտ՝ մ.թ.ա. IV դարով: Եթե այդ այդպես է, ուրեմն հնարավոր է նշված իրերը կապել Ար-մավիրում Երվանդ III-ի գահակալման հան-գամանքների հետ:

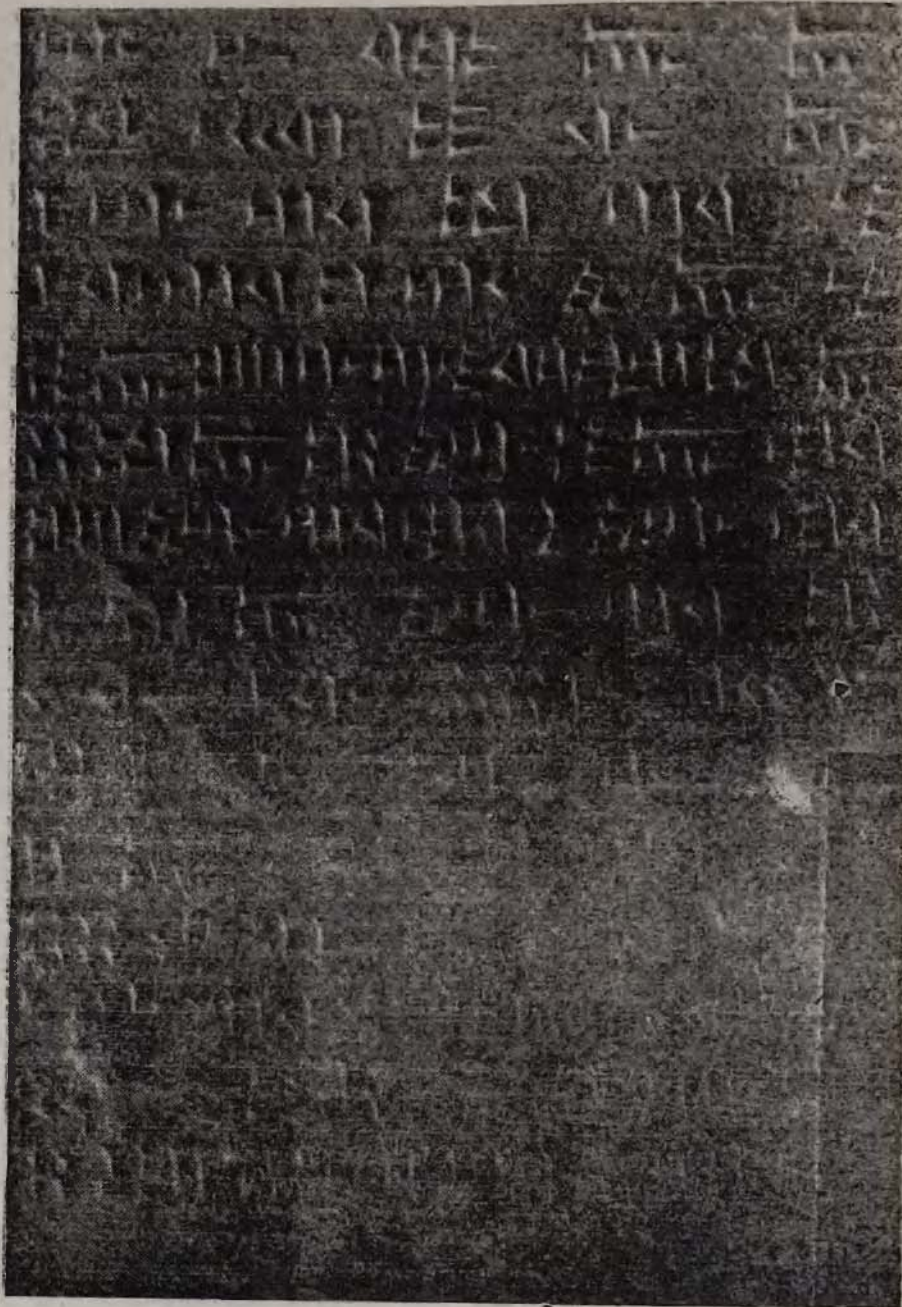
Մ 29 սենյակը (կամ քառակուսին) պեղ-վեց հյուսիսային սենյակաշարի արևելյան ծայրին՝ Մ 25-ի հարևանությամբ, պարզելու համար, թե արդյոք շարունակվում է սեն-յակների շարքը: Այստեղ 25-րդ սենյակի հա-րավային պատի քարի հիմքերը շարունակվում են և կազմում որմնահեն, Այս որմնահենից դեպի հյուսիս ձգվում է մի պատ, որը ունի-թի թելադրանքով աստիճանաձև իջնում է հա-վանաբար մինչև պարիսպը: Այն շարված է բազալտե ճեղքած քարերից և լցված է խա-րամաքարով, առաջացնելով 2,5 մ x 2 մ մի հարթակ: Այս հարթակից արևելք լայնացնելով քառակուսին՝ հարավային ուղղությամբ մաքր-վեց որմնահենով պատի արևմտյան երեսը: Այն շարված է խոշոր բազալտե քարերից, որոնց վրա բարձրացված է եղել աղյուսե վեր-նամասը: Ողջ պատը լավ սվաղված է եղել վե-րից վար: Այս պատից 2,45 մ հյուսիս մի աստիճանաձև պատ բացվեց (երկ.՝ 2,40 մ): Այն ևս կառուցված է բազալտե քարերով և սվաղված է կավով, սվաղը տարածված է նաև առաջին աստիճանի արևելյան կողմից սահ-մանափակող խարամաքարի վրա: Պատը եռ-

¹ Dan Barag. Rod-formed kohl-tu bes of the mid-first millen'um B. C. (Jour- nal of Glass studies, 1975, vol. XVII, p. 23—36)

2 Г. А. Ти р а ц я н, Золотая пектораль из Архавира (Советская археология, 1968, № 4, с. 190—198). Գ. Ա. Տ ի ր ա յ ց-յ ա ն, Ի. Ա. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն, Արմավիրի 1985—1986 թթ. պեղումները (Պատմա-բանա- սիրական հանդես, 1988, № 3, էջ 224—225):

աստիճան է: Յուրաքանչյուր աստիճանի բարձրությունը 0,5—0,65 սմ է, լայնքը տատանվում է 0,2—0,3 մ-ի միջև: Այս աստիճանածև պատը ավարտվում է բաղալտե քարերով, որը

հատվածի խորությունը 2,2 մ է: Այստեղ վերևից ներքև թափված հողի մեջ հաջողությամբ հայտնաբերվում էին բոլոր երեք հիմնական շերտերին վերաբերող խեցեղեն մնացորդներ,

Նկ. 3

շարունակվում է թե դեպի արևելք, թե դեպի արևմուտք և ունի 0,4 մ բարձրություն: Պեղված

ինչպես նաև ուրարտական որմնանկարների մեծ օգտագործվող բոլոր գույների (կարմիր, կա-

պուլտ, սպիտակ, սև) հետքեր կրող ծեփի շատ փոքր կտորներ, որոնք հավանաբար պետք է վերաբերեն դազաթում գտնված շենքին:

Աշխատանքներ են տարվել նաև բլրի հարավ-արևմտյան լանջում՝ պարսպից ներքև, այսպես կոչված խորշածև կառույցի մոտ: Այն հարթեցված ժայռի մի երկար շերտ է, որը երկու կողմից եզրափակվում է երկու նույնպես հարթեցված և ուղիղ անկյան տակ դտնվող թև-վերով: Ստորին մասում ժայռը մշակված է նստարանաձև և եռ ողջ տեսքով հիշեցնում է բլրի արևելյան ծայրի, շրամբարի մոտի ժայռոտոր կառույցները: Կառույցի ընդհանուր երկարությունը 15 մ է (14,85), բարձրությունը՝ 2,80—3,40 մ, թևերի երկարությունը՝ 1,5 մ և 3 մ: Նստարանի բարձրությունը 0, 60 մ է, խորությունը՝ 1,15 մ:

Կառույցի արևելյան մասի առջև փորձեցինք մաքրել ժայռը՝ շինարարական որևէ հետք դտնելու համար, սակայն բացվածը բնական ժայռն էր, շնայած այն տեղ-տեղ թողնում է աստիճանաձև մշակված լինելու տպավորություն: Այստեղ ժամանակի ընթացքում կազմավորվել էր հողի մի շերտ, որի մեջ պահպանվել էին հնագիտական նյութեր՝ հիմնականում խեցեղենի, ինչպես նաև քարե աշխատանքային գործիքների մի քանի բեկորներ: Խեցեղենը խառն է, ընդհանրապես այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ այն վերևից թափվել է անձրևաշրերի հետ ու կուտակվել այստեղ: Խեցեղենը հասարակ է, անկերպար, ուրարտական խեցեղեն չկա, կա անտիկ շրջանին բնորոշ մի փոքր խումբ:

Կառույցից դեպի արևմուտք դտնվող ժայռի մեջ կորածև առու է փորված:

Ջրաշեն գյուղի գերեզմանոցում, որը գտնվում է երկրորդ բլրի արևմտյան լանջին, թաղում կատարելիս ի մի է հավաքվել դուրս եկած խեցեղենը: Տեղանքի զննումը թույլ է տալիս խոսել այստեղ հնագիտական շերտի գոյության մասին, որը ծածկվել է լանջերից ներքև հոսող խճի տակ:

Խեցեղենը անտիկ դարաշրջանին խիստ բնորոշ մի հավաքածու է, բայց հանդիպում են և

ուրարտական բեկորներ: Հանդիպում են կարասների, կոնքերի, տաշտերի, թասերի բնորոշ ձևեր, սափորների կանթեր և այլն: Ուշագրություն է արժանի կարմիր փայլեցրած սափորի բեկորը՝ վրան փորագրված շրջանակով:

Հողահարթեցման աշխատանքներ կատարելիս Հայկավան գյուղի կոլտնտեսության հողատարածություններում, Արմավիր բլրի արևելյան ստորոտում, Արմավիր-Վնախանդյան խճուղին գերեզմանատանը միացնող ճանապարհի և հին ու նոր ջրանցքների անմիջական հարևանությամբ գտնվեց բազալտե մի սալ: Սալի լավ հարթեցված երեսին փորված է 15 տողից բաղկացած սեպագիր արձանագրություն (նկ. 3)՝ Հակառակ կողմը նույնպես մշակված է և ունի մակույկի ձև, քարե պատի մեջ ագուցելու համար: Սալի երկարությունը 0,50 մ է, լայնությունը՝ 0,35 մ:

Արձանագրությունը գրռված է Սարգուրի 11 թաղավորի անունից և հաղորդում է նրա կառուցած մի շարք շինությունների՝ Բարձուղի-բիդունի շենքի և երկու արի-ների մասին, ամեն մեկը՝ համապատասխանաբար 12000 և 8000 կապի տարողությամբ:

Արմավիրի պեղումները շարունակվում են: Նրանք հաստատում են հուշարձանի բազմաշերտ բնույթը և բացահայտում նրա նշանակությունը հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի համար:

Գ. Ա. ՏԻՐԱՅՅԱՆ, Ի. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

3 Քարը գտել և պահել են Ռաֆիկ Մելքոնյանը, գյուղատնտես Ծուրա Հովսեփյանը և բրիգադիր Մեջիդ Սմոյանը:

4 Սիմոն Համայակյան, Նոր ուրարտական արձանագրություն Արմավիրից (ՀեՄՀ-ում 1987—1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեղիսներ, Երևան, 1989, էջ 50—51):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանյան Ս. Ց. (պատ. խմբագիր), Մաքսիմովսկայան Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՆՐԻԽՍԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏԲԱՍՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բաներորդ.—Հիլենիզմը արևելքում (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բանմեկերորդ.—Հայաստանը վաղ հիլենիզմի ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րազյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության լինելը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բաներկուերորդ.—Հայաստանի միավորումը և ղեկավարումը Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բաներեկուերորդ.—Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բանըրեսուրդ.—Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բանեկեղերորդ.—Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պաքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՀԵԼԼԵՆԻՉՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և դրանց հետևանքները Արևելքում ուժեղ արձագանքներ ունեցան ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ հետագա դարերի պատմագիրների երկերում: Հունական և հռոմեական պատմիչների աշխատություններում այդ կապակցությամբ պատկանված տեղեկություններն ու ակնարկները թույլ են տալիս ընդհանուր պատկերացում կազմելու մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսի Հայաստանի պատմության մասին¹: Երրորդ դարի աղբյուրների հաղորդած տվյալները ավելի սուղ են: Այդ հանգամանքը վերաբերում է ոչ միայն Հայաստանի, այլև այդ ժամանակաշրջանի ամբողջ Փոքր Ասիայի պատմության աղբյուրներին, որոնք անհետացել են², բացառությամբ Պոլիբիոսի պատմության, որի մեջ, սակայն, շարադրանքը սկսվում է միայն մ. թ. ա. 220 թվականից և Հայաստանի անցյալին վերաբերող տեղեկությունները, կարևոր լինելով հանդերձ, սահմանափակ են:

Սակայն անփոխարինելի տվյալներ են մատուցում միմագրական նյութերը: Կոմմագենե երկրի արձանագրությունները իրազեկ են դարձնում Երվանդունի իշխողների հաջորդականության մասին (թեև ոչ լրիվ) և փաստորեն այն առանցքն են, որի շուրջը հնարավոր է խմբավորել մյուս աղբյուրների միջնորդությամբ մեզ հասած սուղ տեղեկությունները³: Առանձնապես կարևոր են Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, որոնք լուսաբանում են թե՛ մշակութային (լեզու, դրականություն, պաշտամունք) և թե՛ քաղաքական ու սո-

¹ Դրանք են Փլավիոս Արրիանոսի «Ալեքսանդրի արշավանքը» (մ. թ. II դար), Դիոգոր Սիկիրացու «Պատմական գրադարանը» (մ. թ. ա. I դար), Կուրտիոս Ռուփոսի «Մեծն Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» (մ. թ. I դար), Պլուտարքոսի «Զուգակշիռը» (մ. թ. II դար) և այլն:

² Տե՛ս E. Meyer, Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Zürich, 1925. Ներածականը:

³ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890. Textband, էջ 308—309.

ցիալ-տնտեսական պատմության հարցեր⁴։ Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երվանդ և Արտաշես Թագավորների վերաբերող նյութերը, որոնց մի մասի արժանահավատությունը այժմ ապացուցված է⁵։

Կարևոր նշանակություն ունի այն հարցը, թե ազատագրվելով պարսկական տիրապետությունից, Հայաստանը արդյո՞ք ենթարկվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու իշխանությանը, թե՞ կարողացավ պահպանել և ամրապնդել ձեռք բերած անկախությունը։ Ալեքսանդրի ռազմերթի հանրահայտ նկարագրություններից երևում է, որ մակեդոնական արշավող բանակը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարևանությամբ նախ՝ Հալիս գետի ափերին, ապա՝ Հյուսիսային Ասորիքում և հյուսիսային Միջագետքում։ Ալեքսանդրը Մենոն զորավարի գլխավորությամբ նույնիսկ մի ջոկատ է ուղարկել հյուսիս-արևմտյան Հայաստանի Սպեր գավառը, որը սակայն կատարյալ պարտություն է կրել, իսկ ինքը՝ Մենոնը՝ սպանվել⁶։

Ալեքսանդր Մակեդոնացու թողած հսկայածավալ ժառանգության բաժանման մանրամասն ցուցակները հասել են մեզ ու պատկերացում են տալիս, թե այս կամ այն երկիրը զորավարներից ու բարձրաստիճան պաշտոնյաներից ում է բաժին ընկել⁷։ Հատկանշական է, որ դրանց մեջ Հայաստանը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում։ Այսպես, Արրիանոսը, որ առանց որևէ միջնորդի օգտուվել է Մակեդոնացու զորարշավի օրագրերից, ինչպես նաև արշավի անմիջական մասնակիցների Պտղոմեոսի և Արիստոբուլոսի աշխատություններից, բազմիցս խոսելով Ալեքսանդրի նվաճումների մասին և մանրամասն թվարկելով հպատակեցված երկրները, Հայաստանի անունը չի տալիս։ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Հայաստանին հնում տիրել են պարսիկները, մակեդոնացիները, սելևկյանները⁸։ Սակայն համապատասխան հատվածի նորագույն մեկնաբանությունները ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ թվարկման մեջ ըստ էության նկատի են առնված սոսկ պարսիկները և մակեդոնացիները, ընդ որում վերջինների անվան տակ միտք է հասկանալ ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, այլ նույն Սելևկյաններին, մի նույնացում, որը հաստատվում է բազմաթիվ, այդ թվում նաև հենց Ստրաբոնի բերած փաստերով⁹։

⁴ Տե՛ս Ա. И. Болтунови, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, № 1—2; Հ. Մանեղյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946; К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104—156։

⁵ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 124 և հաջ.։ Նույնի՝ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946, էջ 11 և հաջ.։ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, գլուխ III։

⁶ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9.

⁷ Տե՛ս P. Jouguet, L'imperialisme macedonien et l'hellenisation de l'Orient, Paris, 1927, էջ 140—142։

⁸ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15։

⁹ Տե՛ս Ch. Edson, Imperium Macedonicum. The Seleucid Empire and the literary evidence, „Classical Philology“, VIII, № 3, July, 1958, Chicago։

Ճիշտ է, պահպանվել են և այնպիսի վկայություններ, որոնցից կարելի կլինեն եզրակացնել, թե Հայաստանը ենթարկված է եղել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, մտնելով նրա կայսրության կազմի մեջ: Այդպիսին է տեղեկությունը Լիդիայի նախկին կառավարիչ Միթրենեսին Հայաստանի սատրապ նշանակելու մասին¹⁰: Բայց այդ տեղեկությունը ոչ միայն չի հաստատվում որևէ այլ փաստով, այլ հերքվում է մի շարք իրարից անկախ աղբյուրներից քաղված տվյալների համադրությամբ, որից երևում է, որ մակեդոնական արշավանքի օրերին կամ նույնիսկ դրանից էլ առաջ, Հայաստանում շարունակաբար իշխում էր միևնույն անձնավորությունը՝ սատրապ Օրոնտեսը, որը Աքեմենյան տերության կործանումից հետո հանդես եկավ որպես երկրի անկախ կառավարիչ ու թագավոր¹¹:

Արմավիր քլուրը հաբավ-տրեմաուֆից

Հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրներով է առաջնորդվում այնպիսի արժանահավատ պատմիչ, ինչպիսին Պլինիոսն է¹², երբ պնդում է, թե դեպի Արևելք արշավելիս մակեդոնական զորքը անցել է ի թիվս այլ երկրների ճանաչ Հայաստանի, Իբերիայի, Աղվանքի վրայով, հաղթահարելով Տավրոսից բացի, նաև Կովկասի լեռնաշղթան: Սակայն արշավանքի երթուղին, ինչպես արդեն նշվեց, չավ հայտնի է և վերականգնվում է մի շարք վստահելի հեղինակների տվյալների հիման վրա: Այն երբեք չի անցել ոչ Հայաստանի, ոչ էլ անդրկովկասյան երկրների տերիտորիայով: Այստեղ Պլինիոսը Կովկասը պարզապես շփոթում է Պամիրի (Պարոպամիս-Կովկասի) հետ:

¹⁰ Տե՛ս Arrian., III, 16; Curt. Ruf., V. 1:

¹¹ Այս հարցերի մասին տե՛ս C. Toumanoff, The Orontids of Armenia („Studies in Christian Caucasian History“), Washington, 1963 և Գ. Տիրացյանի դրսևագրված, չհրատարակված, 1967, № 2:

¹² Տե՛ս Plin., N. H., IV, 10:

Այսպիսով, եղած վկայությունների համադրումը բերում է այն եզրակացության, որ Հայաստանը, որը Աքեմենյանների անկումից հետո վերականգնել էր իր երբեմնի տնկախությունը, չէր ենթարկվել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն:

Հայկական թագավորության վերականգնումը կարևոր երևույթ էր հայ ժողովրդի պատմական զարգացման ճանապարհին: Մ. թ. ա. VI դարի թագավորության վերացումից հետո Հայաստանը երկու հարյուրամյակից ավելի զտնվում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո: Հայկական թագավորության վերականգնումը, անկախ պետության կազմավորումը, արդյունք էին ոչ միայն Աքեմենյանների տիրության անկման, այլև Հայաստանի հասարակության ներքին զարգացման, նրա հասունացման, պետական իշխանության նոր, ավելի բարդ ձևերը ստեղծելու ունակության: Այս երևույթը օրինաչափ էր նաև ընդհանուր, Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքի զարգացման առումով, քանի որ այստեղ նույն ժամանակաշրջանում ձևավորվել էին մի շարք ուրիշ տնկախ պետություններ:

Արմավիի միջնաբերդի հառակագիծը

Երվանդունիները, նրանց ծագումը: Աքեմենյանների պետության փլուզումը բացի իր այլևայլ հետևանքներից, հանգեցրեց նաև Հայաստանի տնկախացմանը: Այստեղ որպես ինքնուրույն թագավորներ հաստատվեցին նախկին սատրապները Երվանդունի տոհմից: Դրանով հայ պետականության զարգաց-

ման պրոցեսը, որ ընդհատվել էր VI դարի վերջին, այժմ գտավ իր շարունակությունը: Նոր թագավորության իրավական հիմքերի տեսակետից մեծ նշանակություն ունեն իշխող դինաստիայի ազգակցական կապը Աքեմենյանների տոհմի հետ, որ կարևոր պայման էր հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի թագավորական դինաստիաների իշխանության օրինականությունը շեշտելու համար:

Հայտնի է, որ մայրական գծով Հայաստանի Երվանդունի թագավորները իսկապես սերվում էին Աքեմենյաններից (Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր՝ Հոռոգունի միջոցով, որը Երվանդունի թագավորների նախնի՝ սատրապ Երվանդի կինն էր)¹³: Ստրաբոնը իր հերթին Երվանդունիներին սերված էր համարում Դարեհ Ա-ի զինակիցներից մեկից՝ Հիդարնեսից¹⁴:

Նաև այն կարծիքն է արտահայտվել, թե Երվանդունիների դինաստիան իր ծագմամբ կապված է եղել մ. թ. ա. VI դարի Հայաստանի թագավորների հետ¹⁵: Այդ տեսակետի օգտին վկայում է երկու դինաստիաներում Երվանդ անվան առկայության փաստը:

Մ. թ. ա. V—IV դարերի եզրին Հայաստանի կառավարիչներ Օրոնտասի և Տիրիբազի մասին Քսենոփոնի հանրահայտ տեղեկություններից հետո ընչին վկայություններ ունենք հաջորդ տասնամյակների իշխողների մասին:

Տրոգոս Պոմպեոսի հաղորդման համաձայն¹⁶, 360-ական թվականներին Հայաստանի սատրապի պաշտոնը վերաստանձնել էր Քսենոփոնի հիշատակած Օրոնտասը¹⁷:

Հայտնի է, որ Աքեմենյան Արտաքսերքսես Գ Օքոս թագավորի օրոք Հայաստանի սատրապ էր Կոդմանոսը, հետագայում՝ Դարեհ Գ-ը, Աքեմենյան վերջին թագավորը (336—330):

Գավգամելայի ճակատամարտին հայկական այրուձին և հետևակը մասնակցում էին Օրոնտեսի և Միթրաուտեսի զլխավորությամբ¹⁸: Այս տեղեկությունները հիմք են տալիս կարծելու, որ այդ ժամանակ հայկական սատրապիայի կառավարիչն էր մ. թ. ա. V դարի վերջի և IV դարի սկզբի Հայաստանի սատրապի նույնանուն որդին կամ թոռը:

Կարելի է պնդել, որ Աքեմենյան կայսրության կործանումից անմիջապես հետո՝ 331—330 թվականներին, այդ Օրոնտեսը (Երվանդը) իրեն հայտարարեց Հայաստանի անկախ կառավարիչ¹⁹: Օրոնտեսին հիշատակում են Դիոդոր Սիկիլիացին և Պոլիենոսը²⁰ 317 թվականի դեպքերի, դիադոխների պատերազ-

¹³ Տե՛ս Xen., Anab., III, 14, 13. Plut., Artax., 33; K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 283, 305:

¹⁴ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

¹⁵ Տե՛ս С. Т. Еремян, К вопросу об этногенезе армян, ВИ, 1951, № 7.

¹⁶ Տե՛ս Trog., Epith. X:

¹⁷ Տե՛ս W. Judeich, Kleinasiatistische Studien, Marburg, 1892, էջ 224:

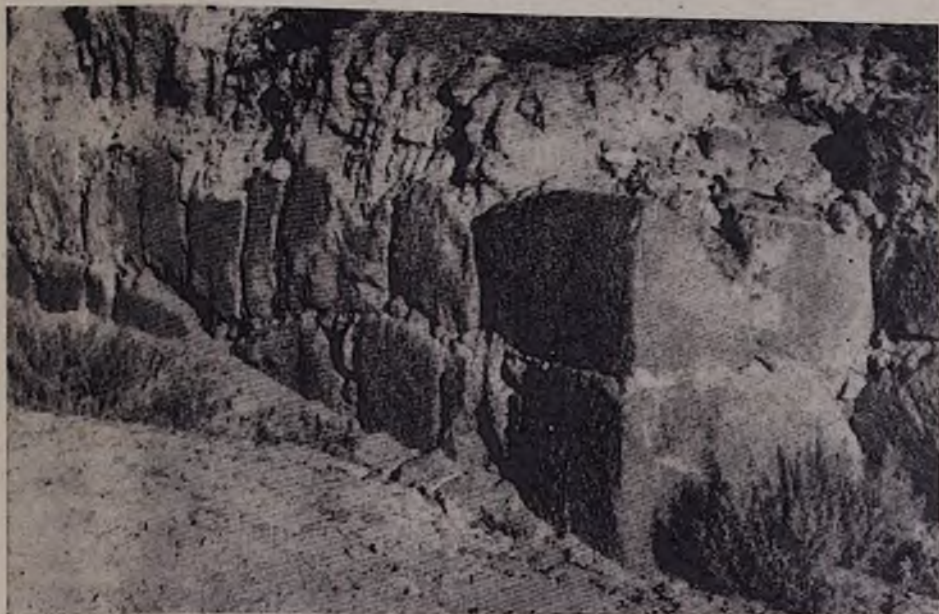
¹⁸ Տե՛ս Arrian., III, 8, 5:

¹⁹ Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա, Երևան, 1944, էջ 92—93:

²⁰ Տե՛ս Diod., XIX. 23; Polyae., Strateg., IV. 8:

մի կապակցությամբ: Շատ հնարավոր է, որ նույն Դիոդորի հիշատակած Արմենիայի Արդոատես թագավորը, որի օգնությամբ մ. թ. ա. IV դարի վերջերին Կապադոկիայի նախկին սատրապ Արիարաթեսը բարձրացավ հայրենի գահի վրա, նույն ինքը Օրոնտեսն էր՝ արդեն թագավորի տիտղոսով²¹:

Անտիոքոս Կոմմազենացու նեմրոթ-դաղում թողած արձանագրություններից ևս պարզվում է, որ IV դարի վերջերին Հայաստանում իշխում էր Արոանդես (Երվանդ) թագավորը: Սա հիշատակվում է Անտիոքոս Ա-ի նախնիների շարքում՝ Հայաստանի Արոանդես սատրապից հետո²²:

Արմավիրի միջնաբերդի հաղավային պարսպի մի հատված

Մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում իշխողը հիշատակվում է նաև Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: խորենացին գրում է, որ Սանատրուկ թագավորի մահից հետո, Հայաստանում ծագեց խառնաշփոթություն՝ «քանզի Երուսանդ ոմն, որդի կնոջ Արշակունույ, թագաւորէ յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ»: «Հայոց պատմության» տվյալ գլուխներում պատկերված անձնավորություններն ու իրադարձությունները խորենացին տեղադրում է մ. թ. ա. I դարում, բայց ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը, իրականում խոսքը այստեղ մ. թ. ա. III—II դարերի եզրի եղելությունների մասին է²³: Այս

²¹ Տե՛ս Diod., XXXI, 19. Այս վկայության շուրջը ծագած վեճերի մասին տե՛ս Հ. Մանանդյանի նույն աշխատությունը, էջ 97—99:

²² Տե՛ս К. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 307.

²³ Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930, էջ 96—98. Գ. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղ. 29Ա29, 1958, № 6, էջ 68:

հիշտ մեկնաբանությունը պետք է ավելացնել նաև հետևյալը. փաստերը ցույց են տալիս, որ խորենացու հիշատակած Երվանդը յարմնավորում է ինչպես վերջին Դարեհի (այսինքն՝ Դարեհ Գ Կոզոմանոսի) թագավորության 8-րդ տարում գահակալած Երվանգին, որը նախապես որպես Հայաստանի սատրապ մասնակցել էր Գավգամելայի ճակատամարտին, այնպես էլ մ. թ. ա. III դարի վերջին թագավորած և Արտաշես Ա-ի կողմից տապալված Երվանգին։ Ուշադրության է արժանի նաև այն, որ Երվանդը, ըստ խորենացու, մոր կողմից թագավորական՝ Արշակունի, ծագում ունեւր։ Այս տեղեկությունը ներդաշնակում է այն փաստի հետ, որ ինչպես ասվեց, Հայաստանի սատրապ Օրոնտասը ամուսնացած էր աքեմենյան թագավոր Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր՝ Հոդոգունեի հետ, հետևաբար նրա որդին մոր կողմից թագավորական ծագում ունեւր։ Մովսես խորենացու նշած Արշակունի ծագումը պիտի հասկանալ իբրև ծագում պարսկական գահակալի տոհմից։

Փոքր Հայքի կազմավորումը։ Աքեմենյան տերության անկումից հետո Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածում կազմակերպվում է հայկական քաղաքական նաև երկրորդ միավորը՝ Փոքր Հայքը։ Գավգամելայի ճակատամարտի նկարագրության մեջ խոսելով հայերի մասնակցության մասին, Կուրտիոս Ռուփոսը Մեծ Հայքի կողքին հիշատակում է նաև Փոքր Հայքը²⁴։ Նույն ճակատամարտին վերաբերող Արրիանոսի արդեն մեջ բերված տվյալներից երևաց, որ Օրոնտեսից բացի, հայերին առաջնորդում էր նաև Միթրաուստեսը (Միհրվահիշտ)։ Վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, հենց Փոքր Հայքի կառավարիչն էր։

Ի տարբերություն Երվանդունիների հայկական պետության, Փոքր Հայքը շուտով ենթարկվեց մակեդոնացիներին։ Ալեքսանդրի մահից հետո Բաբելոնի 323 թվականի ժողովում, որտեղ կատարվեց կայսրության առաջին բաժանումը, որոշվեց նվաճել և էվմենես Կարդիացուն հանձնել Հայաստանի հարևան Կապադովկիան։ Այս երկրի մի մասը նվաճել էր դեռևս Ալեքսանդրը, սակայն նրա հեռանալուց հետո Կապադովկիայի ինքնուրույն իշխան էր հռչակվել նախկին սատրապ Արիարաթեսը։ Բաբելոնի ժողովի վերոհիշյալ որոշումը իրագործեց կայսրության խնամակալ Պերդիկասը, որը նվաճեց երկիրը և հանձնեց էվմենեսին²⁵։ Այստեղից մակեդոնացիները փորձեցին տիրանալ Փոքր Հայքին, որը Կապադովկիայի անմիջական հարևանն էր։ 322 թվականին Նեոպտոլեմոսը ուղղվում է Փոքր Հայք, բայց ժողովուրդը դիմադրում է նրան²⁶։ Միայն իրեն՝ էվմենեսին է հաջողվում հնազանդեցնել երկիրը։ Պլուտարքոսը պատմում է, որ դիագոխների պատերազմների ժամանակամիջոցում էվմենեսը Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր։ էվմենեսի հեռանալուց և նրա սպանությունից հետո Փոքր Հայքը հավանաբար անցնում է մյուս դիագոխներին։

Փոքր Հայքի հաջորդ ժամանակաշրջանի պատմությունը սկզբնաղբյուրներում համարյա լուսաբանված չէ։ Ստրաբոնի վկայությամբ Փոքր Հայքը

²⁴ Տե՛ս Curt. Ruf., IV, 12:

²⁵ Տե՛ս Plut., Eumenes, III, 3:

²⁶ Նույն տեղում, III, 4:

կառավարում էին սեփական իշխանները: Որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում Տերիկի և Սեբաստիայի միջև ընկած Աղջակալա կոչվող վայրի երկրեզվյան (հունարեն և արամեերեն) արձանագրության կցկտուր տվյալները, որոնցից երևում է, որ երկիրը կառավարվում էր սատրապի ձեռքով: Արձանագրությունը, որը հավանաբար վերաբերում է մ. թ. ա. III դարին, հաղորդում է նաև Արանդա քաղաքի հիմնադրման մասին²⁷:

Արմավիրի միջնաբերդի պարսպի վեմերը «ծիծեռնակապուշ» ձևի փռավածփնեով կապերի համառ

Երվանդունիների հայկական պետության տերիտորիան: Արդեն նախորդ դարերում Հայկական թարգմանական լեզվի տարածություններ ներգրավված էին հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի մեջ: Հայկական ցեղերը տարածվել էին ու հաստատվել բազմաթիվ երկրամասերում, թափանցել դեպի աշխարհագրական և տնտեսական մի միավոր կազմող Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանները: Երվանդունիների պետության առաջացումը ժողովրդականացման ավարտված պրոցեսի քաղաքական ձևավորման մի նոր փուլ հանդիսացավ:

Որպես տնտեսական հիմք պետությունը ժառանգել էր Հայկական սատրապության երկրագործության, անասնապահության և արհեստագործության զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակը, որի մասին վկայում են Քսենոփոնը և առկա հնագիտական նյութերը: Հայկական պետության տերիտորիալ հիմքը Հայկական սատրապությունն էր, որի սահմանների մասին որոշ տեղեկություններ են պահպանվել:

²⁷ Th. Reinach, "Revue des études grecques", XVII, 1905, էջ 135. C. F. Lehmann-Haupt, "Satrap" հոդվածը Pauly-Wissowa-Kroll "Realencyklopädie der Altertumswissenschaft", Neue Bearbeitung, 1924, էջ 90—91.

Հայաստանի և Ատրպատականի սահմանը հավանաբար անցնում էր Արաքսի միջին հոսանքի շրջանից Ուրմիա և Վանա լճերի միջով մինչև Ջերմ գետի (Բոհտան-սու) ակունքների շրջանը։ Ջերմ գետով հարավային սահմանը ձգվում էր դեպի արևմուտք և շարունակվում Արևմտյան Տիգրիսով կամ Մասիոս (Տուր-աբդին) լեռնաշղթայով մինչև Եփրատ։ Հայաստանի արևմտյան սահմանի մի մասը պետք է անցած լինի Ամանոսի լեռներով և Կոմմագենե երկրի արևմտյան եզրով։ Եփրատ գետից սահմանը անցնում էր Եկեղիքի հարավային մասով։ Արևմտյան Եփրատից դեպի արևմուտք և հյուսիս գտնվում էր Փոքր Հայքը՝ մինչև Կապադովկիա և Պոնտական լեռները։ Եփրատի վերին հոսանքից հյուսիսային սահմանը ընթանում էր դեպի արևելք, հավանաբար՝ Ճորոխով, իր մեջ ամփոփելով արդեն փասիանների և հեսպերիտների, ինչպես նաև տաոխների երկրները։ Հայկական պետության հյուսիս-արևելյան սահմանը ամենայն հավանականությամբ Կուր գետն էր։ Արևելյան Անդրկովկասի այդ ժամանակաշրջանի պատմության տվյալներից երևում է, որ Կուր գետից արևելք ձգվող տարածությունները, որտեղ բնակվում էին աղվանական և կասպիական բազմաթիվ քոչվոր ցեղեր, գտնվում էին մարական սատրապության և ապա Ատրպատականի պետության հսկողության տակ։

Այսպիսով, մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում առաջացած Երվանդյան պետության կազմի մեջ մտնում էին Կոմմագենեն, Ծոփքը, Աղձնիքը, Մոկաց աշխարհը, Վասպուրականի զգալի տարածությունները և Տուրուբերանը, Այրարատը, Գուգարքը, Տայքը, Սյունիքը, Արցախը և Ուտիքը։

Հայկական պետականության ոլորտի մեջ Արարատյան դաշտի ներգրավման և այդ դաշտի տնտեսական մեծ նշանակության հետևանքով պետության մայրաքաղաքը, ինչպես երևում է Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալներից, հաստատված էր Արմավիրում։ Նախաուրարտական և հատկապես ուրարտական շրջանում ստեղծված ջրանցքների խիտ ցանցը նորից կենդանություն է առնում, զարկ տալով Արարատյան դաշտի հեռամասերի երկրագործությանը։ Նախալեռնային և լեռնային արոտների առկայությունը ապահովում էր անասնապահության զարգացումը, իսկ Արմավիրի աշխարհագրական դիրքը՝ առևտրական լայն կապերի մեծ հնարավորություն էր ընձեռում։

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՃԱԿԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅՈՒ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Աղբյուրներում պահպանված մի քանի վկայություններից ելնելով, կարելի է բնորոշել Երվանդունիների հայկական պետության դիրքը Առաջավոր Ասիայում, Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների օրոք։

Ինչպես մատնանշվեց նախորդ գլխում, Ալեքսանդրը իշխանության սոցիալական բազան ամրապնդելու նպատակով իր տերության վարչական ղինվորական ապարատի մեջ որոշ տեղ էր հատկացնում նաև պարսկական ազնվականությանը։

Այս քաղաքականությունը մակեդոնական ազնվականության մի ստվար մասի կողմից հանդիսւում էր թշնամական վերաբերմունքի, որ իր արտահայտությունը գտավ նաև Ալեքսանդրի դեմ կազմակերպված մի քանի դավադրություններում:

Սակայն ազնվականության մյուս մասը, եթե չուրացրեց էլ Ալեքսանդրի արևելյան քաղաքականության սկզբունքները, այնուհանդերձ ստիպված եղավ էր, որը Ալեքսանդրի մահից հետո սկսեց պայքար մղել տերության ամբողջականության պահպանման համար: Այդ խմբավորման ղեկավարներն էին տերության խնամակալ Պերդիկասը, ինչպես նաև էվմենես Կարդիացին և Պոլիպերքոնը:

Հակառակորդ խմբավորումը ձգտում էր, ընդհակառակը, տերության մասնատման, ինքնուրույն պետություններ ստեղծման: Այս խմբավորման գլխավոր դեմքերից էր Անտիգոնոս Միականին:

Միանգամայն բացատրելի է, որ Հայկական պետության վերնախավը՝ Նրվանգի գլխավորությամբ, փորձում էր օժանդակել այն ուժերին, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին պահպանել Ալեքսանդրից ժառանգած իրավիճակը և համեմատաբար տանելի պայմաններ ապահովել հպատակ ժողովուրդների համար, և հարձակումներից պաշտպանելու հրաշխիք՝ անկախություն ձեռք

Գունազառդ կավանոթ. Արմավիր

բերած պետությունների համար: Միևնույն ժամանակ պետք է ենթադրել, որ նույն Նրվանգը թշնամական վերաբերմունք պետք է դրսևորեր մակեդոնական ազնվականության անջատողական ձգտումների նկատմամբ, քանի որ այդ ազնվականությունը նվաճողական լայն ծրագրեր ունեւր: Հատկապես մեծ վտանգ էր սպառնում Անտիգոնոսի արդեն ուրվագծվող միապետությունը: Հայաստանի նման՝ դիրքորոշումը ի հայտ է գալիս մի շարք փաստերից: Այդ երևում է նախ և առաջ Դիոդորոս Սիկիլիացու այն վկայությունից, ըստ որի էվմենեսը պատերազմական գործողությունների ընթացքում 320 թվականին անհաջողության մատնվելով Կապադովկիայում, որոշում է ապաստանել Հայաստանում և դաշնակիցներ ձեռք բերել այնտեղ²⁸: Ապա, ինչպես հայտնի է, Անտիգոնոսի դեմ ուղղված էվմենես Կարդիացու և Պոլիպերքոնի՝ Ալեքսանդրի ամենահին զինակցի և պետության գլխավոր հրամանատարի խմբավորմանը հարում էին Ասիայի

²⁸ Տե՛ս Diod., XVIII, 1, 40, 41:

սատրապները, որոնց ղեկավարն էր Պեկեստասը՝ Ալեքսանդրի արքայական դնդի նախկին անդամը։ Պեկեստասը երկար տարիներ վարում էր Պերսիսի (Պարսք) սատրապությունը և մեծ հեղինակություն էր վայելում ինչպես բնիկների, այնպես էլ մակեդոնացիների մեջ²⁹։ Երկու խմբավորումների միջև ծավալվող պատերազմական գործողությունների ընթացքում Հայաստանի կառավարիչ Օրոնտեսի անունից Պելոսիսի կառավարիչ Պեկեստասին հասցեագրված նամակից³⁰ ոչ միայն երևում է, որ Օրոնտեսը և Պեկեստասը լավ քարեկամներ են, այլև, որ Օրոնտեսը քարեհաճ դիրք է բռնել էվմենեսի խմբավորման նկատմամբ³¹։ Հայաստանի դիրքորոշման մասին այդ ակնարկները հաստատվում են նաև վճռական ճակատամարտի նախօրեին Հայաստանի նկատմամբ երկու հակառակորդների՝ էվմենեսի և Անտիգոնոսի ունեցած մտադրություններով³²։ Եթե Անտիգոնոսը լուրեր էր տարածել, թե պատրաստվում էր արշավելու Հայաստանի՝ որպես թշնամի երկրի վրա, ապա էվմենեսը մտածում էր Մարաստանի և Հայաստանի (որպես իր դաշնակցի) վրայով ապաստանել Կապադովկիայում։

Երվանդունիների հայկական պետության վարած քաղաքականության իրավացիությունը հաստատվեց դիագոսիների պատերազմների ողջ ընթացքով, քանի որ Հայաստանը ոչ միայն չնվաճվեց, այլ ըստ որոշ տեղեկությունների, նույնիսկ ակտիվ դեր է խաղացել Փոքր Ասիայի քաղաքական կյանքում։ Միայն IV դարի վերջին կամ III դարի սկզբին է, որ Առաջավոր Ասիայում, քաղաքական կյանքի կայունացման պայմաններում, Սելևկյան նորաստեղծ պետությանը հաջողվեց ժամանակավորապես իր իշխանության տակ զցել հայկական պետությունը։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. թ. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ

Հայկական պետությունը, որը կազմավորվել էր մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին և ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի զգալի մասը, լուրջ փոփոխությունների ենթարկվեց մ. թ. ա. III դարի ընթացքում։ Դասակարգային հասարակության զարգացման անհավասարությունը կայուն նախադրյալ չէր պետության ամրապնդման համար։ Երկրի տարբեր մասերը սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակների վրա էին գտնվում և չէին կարող երկար ժամանակ սերտորեն կապված մնալ։ Այսպես, արևմտյան շրջանները՝ Մոփքն ու Կոմմագենեն, Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրների տնտեսական վերելքի մեջ ներգրավվելով ավելի վաղ, քան Հայկական լեռնաշխարհի մնա-

²⁹ *Sk'us Diod., XIX, 13.*

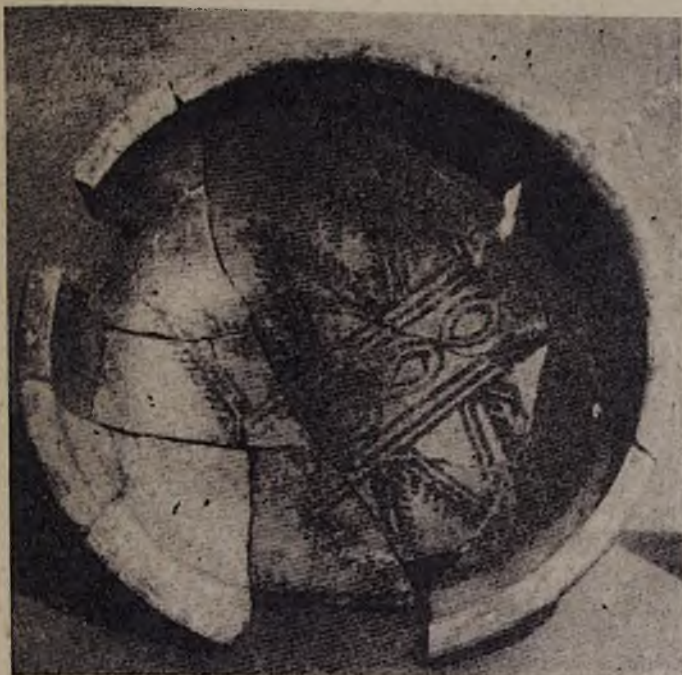
³⁰ Այդ նամակը ճիշտ է, որոշակի նպատակով հորինված էր էվմենեսի կողմից, սակայն հենց հորինման հնարավորության հանգամանքը թույլ է տալիս հանգելու վերը շարադրված եզրակացություններին։

³¹ *Sk'us Diod., XIX, 23.*

³² *Plut., Eumenes, XXIII, Diod., XIX, 3—7.*

ցած մասերը, III դարի կեսերին անջատվեցին և կազմեցին մի առանձին պետություն, որի թագավորները նույնպես Նրվանդունիների տոհմից էին³³,

Երկրի թուլացմանը նպաստում էին նաև Հայաստանին տիրապետող Սելևկյանների անընդհատ փորձերը, որոնք երբեմն հաջողությամբ էին պսակվում, ինչպես տեսանք, Ստրաբոնին հայտնի էր Հայաստանի՝ Սելևկյանների գերիշխանության տակ անցնելու փաստը։ Այդ կատարվել է Սելևկոս Ա-ի օրոք, հնարավոր է շուրջ 301 թվականին³⁴,

Գունգարդ կավանք, Արմավիր

Ըստ Անտիոքոս Ա-ի նեմրուֆ-դադի արձանագրությունների, մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին թագավորած Նրվանդից հետո իշխել է «անես» վերջավորությամբ անուն կրող մի թագավոր, որի կառավարման տարիները համընկնում են հավանաբար մ. թ. ա. III դարի առաջին տասնամյակներին³⁵։ Հայտնի չէ, արդյոք նա թագավորել է Սելևկյանների իշխանության ներքո, թե՞ եղել է ինքնուրույն։ Սակայն III դարի 60-ական թվականներին հաստատապես Հա-

³³ Տե՛ս Կ. Բ. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954, 16—18, 30—35; E. Honigsmann, Kommagene, Pauly's Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Supplementband IV, 1924. Դ. Բ. Тирацян, Страна Коммагена и Армения, ИАНАОН, № 3:

³⁴ Տե՛ս App., Syg., 55:

³⁵ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 307:

յաստանը այլևս չէր գտնվում Սելեկյանների իշխանության տակ: Ըստ Դիոդոր Սիկիլիացու վկայության, Հայաստանի օգնությամբ Կապադովկիայում հիմնադրվել էր անկախ թագավորություն: Այդ դեպքը տեղի ունեցած պիտի լինի 260—255 թվականներին: Վերահիշյալ փաստը ինքնին արդեն խոսում է հայկական պետության ինքնուրույնության մասին, մասնավորապես, եթե հաշվի առնենք այդ գործողության բացարձակ հակասելիկյան բնույթը, քանի որ Հայաստանի միջամտության շնորհիվ է, որ Կապադովկիան թոթափեց Սելեկյանների լուծը: Հայտնի է նաև նմանօրինակ մի այլ փաստ, որը վերաբերում է նույն ժամանակաշրջանին: Բյութանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին՝ Զիաեկասը, ապաստան է գտել Հայաստանի թագավորի մոտ և ապա օտար ուժերի, գուցե հենց Հայաստանի օգնությամբ վերանվաճել իր զահրը³⁶:

Այս դեպքերի մասնակից Հայաստանի թագավորի անունը հիշատակված չէ: Այն չի պահպանվել նաև Կոմմագենեի արձանագրություններում:

Մոփիի և Կոմմագենեի միացյալ թագավորությունը: Ըստ կոմմագենյան արձանագրությունների, հաջորդ իշխողը եղել է Սամոս թագավորը³⁷: Տեղանվանական տվյալներից, ինչպես և մատենագիրների մի շարք անուղղակի վկայություններից երևում է, որ Սամոսի օրոք Նրվանդունիների դինաստիան ճյուղավորվել էր և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում առաջացել էր առանձին Մոփե-Կոմմագենեի պետությունը: Այդ պետության հիմնադրման և Սամոսի զահակալման թվականը հայտնի չէ, բայց հնարավոր է ենթադրել, որ այն տեղի է ունեցել III դարի կեսից ոչ ուշ, Հուլյն աշխարհագիր էրատոսթենեսի մի վկայությունից պարզվում է, որ 245 թվականին արդեն գոյություն ունեւր Սամոս թագավորի հիմնադրած Սամոսատ քաղաքը, հետևապես այդ թվականից առաջ Սամոսը արդեն իշխել է³⁸: Սամոսի հիմնադրած մյուս քաղաքը՝ Սամոկարտը, վաղ բյուզանդական պատմիչների վկայությամբ, գտնվում էր Մոփեի արևելյան մասում, գուցե նույնիսկ՝ Աղձնիքում³⁹, Եփրատի աջակողմյան տեղիտորիաներում: Նույն թագավորի անունը կրող քաղաքների առկայությունը վկայում է այդ հողերի՝ միևնույն պետության կազմի մեջ մտնելու մասին: Սամոսին հաջորդում է Արսամեսը (Արշամը), որի իշխանության տարիները համընկնում են հավանաբար III դարի 40-ական թվականներին⁴⁰: Իր նախորդի նման սա քաղաքաշինությամբ է զբաղվել Եփրատի երկու՝ արևմտյան և արեւելյան կողմերում: Մոփեում նա հիմնադրում է պետության նոր մայրաքաղաքը՝ Արշամաշատը, իսկ Կոմմագենեում կառուցում երկու նույնանուն քաղաք՝ Արսամեյաները⁴¹:

III դարի 40—30-ական թվականներին Արշամը օժանդակում էր Սելեկյան

³⁶ Տե՛ս *Memn.*, 23:

³⁷ Տե՛ս *K. Humann und O. Puchstein*, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, էջ 186:

³⁸ Տե՛ս *Strabo*, XVI, 2, 29:

³⁹ Տե՛ս *E. Honigmann*, *Kommagene*, էջ 933:

⁴⁰ Տե՛ս Զ. Մաճեղյան, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հատ. Ա, էջ 107—108:

⁴¹ Տե՛ս *K. Humann und O. Puchstein*, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, էջ 353: Լակ՝ *F. K. Dörner, T. Goell*, *Arsameia am Nymphalos*. „Istanbuler Forschungen“, Bd. 23, 1963:

Անտիոքոս Հիերաքսին ընդդեմ վերջինի եղբոր՝ օրինավոր թագավոր Սելևկոս Բ-ի⁴², Եթե նկատի ունենանք, որ մի շարք հարևան երկրներ ևս պաշտպանում էին Սելևկոսի խռովարար եղբորը, ապա Արշամ թագավորի քաղաքականության մեջ կարելի էր տեսնել միահամուռ ջանքերով Սելևկյան պետությունը թուլացնելու ձգտում:

Արշամից հետո Մոփը-Կոմմագենեի թագավորությունն, ըստ երևույթին, բաժանվել էր երկու մասի: Հայտնի է, որ 212 թվականին Մոփքում (բայց ոչ Կոմմագենեում) իշխում էր Քսերքսես թագավորը⁴³, Սա ստիպված եղավ հպատակվել իր երկրի վրա արշավող Սելևկյան թագավոր Անտիոքոս Գ-ին և որոշ պարտավորություններ ստանձնել: Հաղորդումից հրետմ է, որ մինչ այդ ո՛չ Քսերքսեսը և ո՛չ էլ իր հայրը⁴⁴ հարկ չէին վճարել Սելևկյաններին: Մոփքի պետության կիսահպատակ վիճակը, ըստ երևույթին, չի բավարարում Անտիոքոս Գ-ին, և նա որոշ ժամանակ անց վերացնել է տալիս Քսերքսեսին⁴⁵: Մոփքը դառնում է Սելևկյան տերիտորիա և որպես ստրատեգոս, այսինքն՝ ռազմավարչական իշխանություն՝ օժտված կառավարիչ, այստեղ կարգվում է Զարիադրիսը (Զարեհը):

Երվանդունիների միասնական պետության տրոհումից հետո քիչ տվյալներ ունենք Հայաստանի կենտրոնական և արևելյան շրջանների պատմության մասին: Վրացական պետության հիմնադրման (մ. թ. ա. 270-ական թվականներ) հաջորդող տարիներին Հայկական լեռնաշխարհի որոշ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջաններն անցան այդ պետության տնօրինության տակ և այդ վիճակում մնացին մինչև մ. թ. ա. II դարի սկիզբը, երբ Արտաշեսի օրոք նորից միացվեցին Հայաստանին: Պոլիբիոսի մ. թ. ա. 220-ական թվականներին վերաբերող տվյալների համաձայն, Ատրպատական պետությունը զգալի չափով ընդարձակել էր իր տիրույթները Անդրկովկասում, որի արևելյան հատվածները, ինչպես տեսանք, դեռևս մ. թ. ա. IV դարի երկրորդ կեսին նրա ազդեցության ոլորտի մեջ էին գտնվում: Հաջորդ, III դարի կեսին, հավանաբար, էլ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Ատրպատականի քաղաքական էքսպանսիայի համար, որի ընթացքում Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններում կարող էր հաստատված լինել Ատրպատականի գերիշխանությունը: Ատրպատականի մեծապետական ձգտումների առաջն առավ Սելևկյան Անտիոքոս Գ-ը, որը 220 թվականին արշավեց Ատրպատական և հպատակեցրեց իրեն: Նման պայմաններում է, որ Արևելյան Հայաստանում տեղի է ունենում հայ Երվանդունիների վերջին թագավոր Երվանդի գահակալումը:

Հայկական պետությունների պատմական զարգացման վրա Սելևկյան պետության ազդեցությունը ուժեղացավ հատկապես III դարի վերջին, երբ Հայաստանը կարճ ժամանակով նորից հպատակվեց նրան: Ինչ վերաբերում է նախորդ ժամանակաշրջանին, ապա իրավացի է ակադ. Հ. Մանանդյանը, երբ գրում է. «Պետք է ասել, որ Սելևկյանների իշխանությունը չէր կարողացել հիմ-

⁴² *Strab. Polyae. Strateg.*, 17:

⁴³ *Strab. Polyb.*, VIII, 25:

⁴⁴ Ոմանց կարծիքով Քսերքսեսի հայրը Արշամն էր: *Strab. J. Beloch, Griechische Geschichte*, III, էջ 295: *Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie*:

⁴⁵ *Strab. Z.* Մեմեռդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 106:

նավորապես հաստատվել նաև արմենական այսբեկրատյան երկրներում: Նրանց իշխանությունը այս լեռնային ու դժվարամատչելի երկրում, ընդհանրապես, ավելի անվանական էր, քան իրական: Ճանաչելով Սելեկյան թագավորներին իբրև գերագույն պետ՝ Մեծ Հայքը, ըստ երևույթին, նաև Մոփքը պահպանել էին իրենց ներքին ինքնուրույնությունը և կառավարվում էին բնիկ իշխանների ձեռքով, որոնք սկզբնաղբյուրների մեջ անվանվում են հրեմմն թագավորներ⁴⁶:

Հիրավի միանգամայն հավանական է, որ Երվանդունիների թագավորական դինաստիան շարունակեց անընդհատ իշխել III դարի ընթացքում: Հատկանշական է, որ հայկական պետական միավորումները ակտիվորեն մասնակցում էին փոքր Ասիայի քաղաքական կյանքին:

Երվանդ Վերջին: Ստրաբոնի վկայությամբ, Արտաշես և Ջարեհ ստրատեգոսներից առաջ Հայաստանի վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը (Երվանդը), որից հետո երկիրը անցավ Սելեկյանների տիրապետությանը և բաժանվեց երկու ստրատեգոսների միջև: Այդ նույն վկայության համաձայն Երվանդը սերում էր Աքեմենյան Դարեհ Ա թագավորի զինակից Հիդարնեսից⁴⁷:

Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդը իշխել է քսան տարի, բայց առայժմ դժվար է որոշել այդ թվի ստուգությունը: Հավանաբար, նա իշխել է III դարի վերջին քսանամյակում:

Մովսես Խորենացու հաղորդումից երևում է, որ Երվանդի աթոռանիստը շարունակում էր մնալ Արմավիրը⁴⁸, որը Երվանդունիների մայրաքաղաքն էր IV դարի 2-րդ կեսից սկսած: Արմավիրը նաև պետության պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնն էր: Այստեղ էր գտնվում Արեգի (Ապոլլոնի) և Լուսնի (Արտեմիս-Անահիտի) տաճարը: Բացառված չէ, որ դեռևս այն ժամանակ այդ տաճարի մեջ կանգած էին նաև իշխողների՝ Երվանդունի և Աքեմենյան նախնիների արձանները, որով հայկական պետության մեջ հիմք էր դրվում քաղաքական նպատակներ հետապնդող նախնիների պաշտամունքին⁴⁹: Հնուց ի վեր գոյություն ունեցող Արմավիրի պատգամախոսը շարունակում էր գործել Երվանդի օրոք ևս, ընդունելով, ըստ երևույթին, հելլենիստական որոշ երանգ⁵⁰:

Երվանդի արքունիքը կազմված էր հելլենիստական մյուս պետությունների օրինակով: Նրա կղբայր Երվազը գերագույն քրմապետն էր⁵¹, ինչպես հրեվում է պետական նշանակություն ունեցող գրազրության պահպանված նմուշներից⁵², թագավորի դիվանի գործերը վարվում էին հունարեն լեզվով: Երվան-

46 Չ. Մանեդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա, Երևան, 1944, էջ 102:

47 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15:

48 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լԺ:

49 Տե՛ս Գ. Խ. Տրեյսյան, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 33 և հաջ.: Գ. Տրեյսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն. մ. թ. III—II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 12—14:

50 Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, էջ 104 և հաջ.:

51 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ:

52 Տե՛ս А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира. ИАФАН, 1942, № 1—2.

գի օրոք Հայաստանում օգտվում էին մակեդոնա-սելևկյան տոմարից⁵³, Թագավորը շրջապատված էր հայ հասարակության հելլենացած վերնախավի ներկայացուցիչներով, որոնց թվում կարող էին լինել նաև հույներ։ Թագավորը և իր շրջապատը գնահատում և վայելում էին նույն գրականությունը⁵⁴։ Հույն ողբերգականների և դրամատուրգների, գլխավորապես Եվրիպիդեսի երկերի քաղվածքներից կաղմված և քարի վրա փորագրված փոքր ժողովածուն ուներ, ըստ երևույթին, ուսուցողական բնույթի և այս հանգամանքը թերևս ակնարկում է Արմավիրում հունական դպրոցի գոյության մասին⁵⁵։

Երվանդի թագավորության տարիները նշանավորվեցին շինարարական գործունեությամբ, որը հիմնականում ծավալվում էր Այրարատում։ Խորենացու վկայությամբ, Երվանդը հեռանում է Արմավիրից և Ախուրյանի ու Արաքսի ստախառնուրդի մոտ միակտուր ապառաժ բլրի վրա կառուցում իր նոր մայրաքաղաքը՝ Երվանդաշատը⁵⁶։ Նոր մայրաքաղաքի գոյության մասին ակնարկում են նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները⁵⁷։ Մայրաքաղաքից մի փոքր հյուսիս, Ախուրյանի ափին կառուցվում է Երվանդակերտ դաստակերտը, իսկ էլ ավելի հեռու, նույն հյուսիսային ուղղությամբ՝ Երվանդավանը։ Ախուրյանի աջ ափին Թագավորն ստեղծում է պաշտամունքային նոր կենտրոն՝ Բագարանը։

Երվանդի իշխանությունը հաստատուն չէր։ Խորենացին լավ է պատկերում այն շիկացած մթնոլորտը, որի մեջ թագավորը բոլորեց իր վերջին տարիները։ Երվանդը վախենում էր իր շրջապատից, ինչպես նաև ժողովրդից։ Նա չի կամենում կուռքերը տեղափոխել իր նոր մայրաքաղաք, երկյուղ կրելով, որ միգուցե, երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար հավաքվի այդտեղ, հնարավոր չլինի ապահովել իր անվտանգությունը⁵⁸։ Դժգոհություն էր տիրում երկրի մեծամեծների, նախարարների մեջ։ Մյուս կողմից, ելնելով Արմավիրի արձանագրությունների տվյալներից, Արմավիր քաղաքը, նրա քաղաքացիների կոլեկտիվը՝ հանձին իր քրմապետի, բարեմաղթություններ էր անում թագավորին⁵⁹, դրանով գուցե արտահայտելով իր նվիրվածությունը նրան։

Այս պայմաններում էր, որ սկսվեց Արտաշեսի պատերազմը Երվանդի դեմ, որը վերջացավ Երվանդի պարտությամբ ու մահով։ Այս պատերազմը, որի մասին դրվագներ են պահպանվել Մովսես Խորենացու մոտ, հրահրվեց Սելևկյան Անտիոքոս Գ թագավորի կողմից⁶⁰։ Ծրագրվող արևմտյան արշավանքի կապակցությամբ, որը պետք է վերահաստատեր Սելևկյան տիրապետությունը

53 Տե՛ս Ս. Տիր-Հակոբյան, Արմավիրի երկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը. «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության», Երևան, 1935։

54 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946, էջ 17։

55 Chr. Habicht, Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, „Hermes“, 81, 1953, էջ 236։

56 Տե՛ս Խորենացի, Բ, լԲ։

57 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, էջ 27 և հաջ.։

58 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ։

59 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 134—135։

60 Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի բանի տվյալներ, էջ 18։

Փոքր Ասիայում և դուրս բերեր նրանց Եվրոպա, Սելևկյանների առաջ պետք է ժառանգար Հայկական լեռնաշխարհի վերջնական հպատակեցման, այսինքն, Մուրթի թագավոր Քսերքսեսին վերացնելուց հետո Հայաստանի մյուս մասերի վրա (որտեղ իշխում էր Երվանդը), իրենց տիրապետությունը տարածելու խնդիրը⁶¹։ Անտիոքոսը ձեռնամուխ է լինում նաև այդ խնդրի լուծմանը, նախապես Երվանդի արքունիքը ուղարկելով իր ներկայացուցիչն՝ Նումենիոսին, ըստ երևույթին, դիվանագիտական հատուկ առաքելությամբ⁶², որը հաջողությամբ չի պսակվում։ Այն ժամանակ նա Երվանդի դեմ է հանում Արտաշեսին։ Վերջինս, հավանաբար, ծագում էր Հայկական լեռնաշխարհի Ատրպատականին հարող շրջանների ավագանուց և Երվանդից դժգոհ տարրերի ներկայացուցիչն էր։ Մովսես Խորենացին այսպես է նկարագրում ծագած պատերազմը։ Արտաշեսը Ուտիքի վրայով, Սևանի հյուսիս-արևելյան ափով և Արագածի թիկունքով շարժվում է Երվանդի բանակի դեմ, որը գտնվում էր Երվանդաշատից 300 ասպարեզ հեռավորության վրա, Ախուրյանի հյուսիսային կողմերում։ Ճակատամարտը տեղի է ունենում Երվանդական վայրում, և Երվանդի բանակը խիստ պարտություն է կրում։

Երվանդը փախուստի է դիմում դեպի մայրաքաղաք՝ այնտեղ պատսպարվելու համար։ Արտաշեսի զորավար Սմբատը, հետապնդելով նրան, գալիս է ու պաշարում Երվանդաշատը։ Այստեղ նրան միանում է Արտաշեսը, որը արդեն տիրացել էր Երվանդի դաստակերտին՝ Երվանդակերտին։ Արտաշեսի բանակը խուժում է քաղաք և զինվորներից մեկը վաղրով (դաշույնով) սպանում է Երվանդին։ Դրանից հետո Արտաշեսը վերացնում է Երվանդի իշխանության վերջին մնացորդը, գրավելով Բագարանը և սպանելով Երվանդի եղբորը՝ Երվանդի⁶³։ Դեպքերի այդօրինակ ընթացքը հաստատվում է նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների տվյալներով։ Նրանց մեջ նույնպես խոսվում է պատերազմում թագավորի մահվան և երկրի նվաճման մասին⁶⁴։

Այսպիսով, III դարի վերջում Երվանդունիների դինաստիան դադարում է իշխելուց։ Հայկական լեռնաշխարհում հաստատվում է Սելևկյան գերիշխանությունը, որի ներկայացուցիչները ստրատեգոսներն էին՝ Զարեհը՝ արևմուտքում, Արտաշեսը՝ արևելքում։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ։ ՔԱՂԱՔԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. թ. ա. IV—III դարերի եզրին Հայաստանը նահապետական ստրկատիրության վիճակից թևակոխում է ստրկատիրական տնտեսական զարգացման ավելի բարձր աստիճանը⁶⁵։

61 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Անտիոքոս Գ. Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1, էջ 49 և հաջ.։

62 Տե՛ս Ա. Ի. Болтунова, Греческие надписи Армавира, էջ 52, Գ. Տրաքյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ, էջ 19—20։

63 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խ։

64 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 142։

65 Տե՛ս С. Т. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ИАНАОН, 1948, № 11, նույնի՝ О рабстве и рабовладении в древней Ар-

Դա պայմանավորված էր գլխավորապես երկրի նախորդ ժամանակաշրջանի դարգացումով, որի ընթացքում երկրագործության ու անասնապահության աշխուժացումը ազդակ հանդիսացավ նոր փուլ թեակոխելու համար։ Դրա հետ մեկտեղ այդ նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանը մասնակից դարձավ Առաջավոր Ասիայի հելլենիստական երկրների տնտեսական վերելքին։ Երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջադիմության համար պակաս կարեորություն չունեին նաև հայկական պետականության վերականգնումը։

Հայաստանի հասարակական զարգացման այս նոր ժամանակաշրջանի համար հատկապես բնորոշ է մի կողմից քաղաքների աճը, քաղաքաշինության պրոցեսի ծավալումը, մյուս կողմից՝ հողատիրության ստրկատիրական ձևերի զարգացումն ու բյուրեղացումը։ Ուրարտական պետության անկումից հետո քիչ բան է հայտնի ուրարտական քաղաքների ճակատագրի մասին։ Թեյշեբաինի (Կարմիր-բլուր) և Արգիշտիխինիլի (Նոր Արմավիր) քաղաքների օրինակը, որոնց փլատակները մ. թ. ա. V դարից սկսած վերածվում են դամբարանադաշտերի, ցույց է տալիս, որ հին քաղաքների մեծ մասը դադարել էր գոյություն ունենալուց⁶⁶։ Փաստերը վկայում են, որ որպես կանոն, վերակենդանանում են ուրարտական այն հին կենտրոնները, որոնք դադարել էին նախկին դերը խաղալուց ուրարտական պետության երկրորդ շրջանում⁶⁷։ Այդպիսիներն էին Տուշպան (Վանը), էրեբունին (Երևանը), Արգիշտիխինիլին (Արմավիրը)։ Սրանցից վանքն ու թերևս էրեբունին, աքեմենյան ժամանակաշրջանում սատրապությունների կենտրոններ էին, որոնք ռազմա-վարչական նշանակություն ունեին⁶⁸, ինչ վերաբերում է Արմավիրին, ապա նրա նշանակության ուժեղացումը պետք է վերագրել մ. թ. ա. IV դարին։ Արմավիրի շրջակայքում ուրարտական ժամանակաշրջանից մեզ հասել է թերևս մի ամբողջական քաղաքի մասը կազմող երկու հուշարձան՝ Արմավիր-բլուրը և Դավթի բլուրը։ Վերջինիս վրա տեղադրված հզոր ամրոցից դեպի արևելք, Արմավիր-բլրի ուղղությամբ ձգվում է միայն հիմնապատերը պահպանած կառույցների մի ամբողջ շղթա, որոնք, ինչպես նաև ամրոցը, հելլենիստական ժամանակաշրջանի նյութեր կամ չունենին, կամ այդ նյութերը սակավաթիվ են⁶⁹։

Հայկական Արմավիր քաղաքը հիմնադրվել է ուրարտական մյուս հուշարձանի՝ Արմավիր-բլրի տեղում և նրա շրջակայքում։ Այստեղ հայտնաբերված հելլենիստական ժամանակաշրջանի հնագիտական նյութերը, ինչպես նաև հունական արձանագրությունների առկայությունը՝ բլրի հարավային ստորոտում, այդ մասին ոչ մի կասկած չեն թողնում։ Բլրի վրա տեղադրված ուրարտական

мении, ВДИ, 1950, № 1, № 1, в кн. Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953 (գոկտորական դիսերտացիայի ավտոգրաֆ)։ Գ. Խ. Մառգարյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962։

66 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, Ереван, 1964, էջ 137, նույնի՝ Раскопки Аргистихинили, «Советская археология», 1967, № 4.

67 Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, էջ 113.

68 Տե՛ս Գ. Տիգրայան, Արինբերդի սյունադարձ դահլիճը և սատրապային կենտրոնների հարցը Հայկական լեռնաշխարհում, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1960, № 7—8.

69 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргистихинили, «Советская археология», 1967, № 4.

ժամանակաշրջանի միջնաբերդը հոյակապ պարսպապատերով, հուժկու աշտարակներով, ներսում՝ մեծ շենքերով, հարմար վայր էր Երվանդունի թագավորների նստավայր և ընդհանրապես պետության ռազմա-քաղաքական կենտրոն դառնալու համար։ Այդ կենտրոնի շուրջը կազմակերպվում է բուն քաղաքը, որը ներգրավվում է հելլենիստական քաղաքաշինության ընդհանուր պրոցեսի մեջ։ Արմավիրը՝ ունեցել է շեշտված կրոնական բնույթ, հետևաբար հնարավոր է, որ քաղաքը առաջացել է նաև որպես կրոնական կենտրոն, սերտորեն կապված լինելով տաճարի, նրա տերիտորիայի և տնտեսության հետ⁷⁰։

Մ. թ. ա. III դարի վերջերին, ինչպես վկայում են Արմավիրի արձանագրությունները, այստեղ գոյություն ունեւր քաղաքային համայնք։ «Արմավիրցիների» հիշատակումը արձանագրություններում, հունական նմանօրինակ տերմինների նմանությամբ, վկայում է, որ խոսքը ոչ թե քաղաքի բնակիչների մասին է ընդհանրապես, այլ միայն նրա որոշ խավի՝ լիիրավ քաղաքացիների, և հետևապես, հելլենիստական մյուս քաղաքների օրինակով այստեղ գոյություն ունեւր քաղաքային համայնք կամ քաղաքացիական-տաճարային համայնք՝ ի նկատի ունենալով տվյալ արձանագրության կրոնական որոշ երանգը⁷¹։

Արարատյան դաշտը երկրագործության հզոր կենտրոն լինելուց բացի, առևտրական ճանապարհների կարևոր հանգույց էր։ Արմավիրի մոտով էին անցնում իրանական սարահարթից Արաքսի հովտով դեպի Սև ծովի ափերը և Միջագետքից ու Ասորիքից դեպի Անդրկովկասի խորքերը ձգվող ճանապարհները։

Հայաստանը անմասն չմնաց հելլենիստական աշխարհում ծավալվող քաղաքաշինության պրոցեսից։ Այն ենթադրում էր տնտեսական համապատասխան միջոցներով օժտված կենտրոնական իշխանության միջամտությունը քաղաքների կառուցման և զարգացման գործում։ Երկրի թագավորը հանդիսանում էր հիմնադիրը քաղաքների, որոնք կրում էին նրա անունը։ Հայկական քաղաքների շինարարությունը իրականացվում է III դարից սկսած, և այն կապվում է արևմուտքում Մոփքի և Կոմմագենեի թագավորների, իսկ արևելքում՝ Երվանդ վերջինի անվան հետ։

Քաղաքաշինության վաղ օջախը Մոփքի ու Կոմմագենեի միացյալ պետության տերիտորիան էր։ Հնագույն քաղաքներից են Սամոսատը՝ Եփրատի աջ ափին, և Սամոկարտը՝ Մոփքի արևելքում կամ նույնիսկ Աղձնիքում։ Սամոսատը առևտրական կարևոր կենտրոն էր։ Դեռևս III դարի կեսերին գոյություն ունեւր Տավրոսի լեռնաշղթայով անցնող ճանապարհը, որը Սամոսատից տանում էր Տոմիսա և Եփրատից դեպի արևելք։ Երկու քաղաքներն էլ, ինչպես ասվեց վերևում, հիմնադրված են Սամոս թագավորի կողմից, որն իշխել է III դարի կեսերին։

Պոլիբիոսի վկայությամբ, Արածանիի և Տիգրիսի միջև ընկած «գեղեցիկ

70 Տե՛ս Մ. Մ. Կրկյաշաբե, Դիտողություններ հին հայկական տաճարային քաղաքների առաջացման մասին, Տեղ. ԶԳԱԶ, 1963, № 9, էջ 55 և հաշ.։ А. А. Мартиросян, Раскопки Аргистихинили, 1967, СА, № 4, էջ 234—235, 226—227։

71 Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигракет, Из истории древнеармянских городских общин, М., 1960, էջ 40—41։

գաշտում» Արածանիին ավելի մոտ, գտնվում էր Արշամաշատ քաղաքը⁷²։ Այն հիշատակվում է մ. թ. ա. 212 թվականին, բայց նրա հիմնադրումը, ելնելով անվան ընդհանրությունից, պետք է վերագրել մ. թ. ա. III դարի 40-ական թվականներին իշխած Արշամ թագավորին։ Արշամը Եփրատի այն կողմը, կոմ-մագենում՝ Եփրատ և Նյումփայոս գետերի վրա կառուցել է, ինչպես վերը նշվեց այլ կապակցությամբ, երկու քաղաք ևս Արսամեյա անունով, որոնք պաշտամունքային կարևոր կենտրոններ էին⁷³։

Երկրորդ դարի վերջերին Երվանդ թագավորը Արաքսի և Ախուրյանի դե-տախառնուրդի մոտ կառուցում է Երվանդաշատ քաղաքը, որը Արմավիրի փո-խարեն դառնում է պետության նոր մայրաքաղաք։ Մինչև այսօր պահպանվել են պարիսպների, տարբեր շենքերի, այդ թվում ճարտարապետական ամբող-ջական կոմպլեքսների հետքեր, որոնք հանդիպում են մեծ տարածությունների վրա։ Մեր թվականության IV դարում Երվանդաշատը Հայաստանի ամենամեծ քաղաքներից մեկն էր։ Դատելով Ախուրյանի աջ և ձախ ափին, Երվանդակեր-տի թագավորական դաստակերտի ենթադրվող վայրում սփռված բազմաթիվ շենքերի ավերակներից, այն քաղաքատիպ բնակավայր էր⁷⁴։ Այդ մասին է վկայում նաև «կերտ» վերջավորությունը։ Նույնը կարելի է ասել նաև Երվան-դաշատից ավելի հեռու գտնվող Երվանդավանի մասին։ Այրարատում, հավա-նաբար, նույն այս ժամանակաշրջանում հիմք է դրվում Վարդգեսավանին՝ ա-պագա Վաղարշապատ քաղաքի տեղում⁷⁵։ Ի վերջո, քաղաքատիպ բնակավայր էր նաև Բագարանը՝ տաճարների քաղաքը։ Քաղաքային կյանքի բուռն զարգա-ցումը երկրի տնտեսական վերելքի ցուցանիշներից մեկն էր։

Նշված ժամանակաշրջանի հողատիրության ու նրա ձևերի մասին սկզբը-նադրյունները աննշան տեղեկություններ են ընձեռում։ Ամենաընդհանուր գա-ղափար կարելի է կազմել թագավորական դաստակերտների ու տաճարային հողատիրության մասին։ Երվանդակերտի թագավորական դաստակերտի՝ Մով-սես խորենացու հանրահայտ նկարագրությունից երևում է, որ խոսքը վարելա-հողերից, պարտեզներից ու այգիներից, ինչպես նաև հողագործների բնակա-րաններից և թագավորի ապարանքից կազմված մի կարևոր կոմպլեքսի մա-սին է⁷⁶։ Արտադրական նման օբյեկտների նշանակությունը երկրի տնտեսա-կան կյանքում շատ մեծ պիտի լիներ։ Թագավորական այս դաստակերտի դաշ-տերում բանող անմիջական արտադրողների մասին Պատմահայրը ոչինչ չի հաղորդում։ Ավելի ուշ ժամանակաշրջանին վերաբերող տվյալներից ուսում-կանում ստրկական, հողին ամրացված մշակների աշխատանքն օգտագործող տնտեսական կոմպլեքս էր⁷⁷։

72 Տե՛ս F. K. Dörner, T. Goell, Arsameia am Nymphalos, Berlin, 1963:

73 Տե՛ս Polyb., VIII, 25:

74 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Որտե՞ղ են գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդակերտ քաղաքները, ՊՂԶ, 1965, № 3:

75 Տե՛ս Խաչեցյանի, Բ, 44:

76 Տե՛ս Խաչեցյանի, Բ, 44:

77 Շ. Դ. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ 1950, № 1.

Նույն խորհնացին աղոտ, բայց ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում վաղ-հելլենիստական տաճարային հողագործության մասին: Երվանդ Թագավորի և ապա նրա եղբոր՝ Երվաղ քրմապետի սպանությունից հետո, Արտաշեսի զորավար Սմբատը տիրանում է Բագարանին, որը տաճարային կարևոր կենտրոն էր և պետության քրմապետ Երվաղի աթոռանիստը: Պատմահոր վկայությամբ, գանձերից բացի այստեղ գերեվարվում են 500 ծառաներ⁷⁸:

Հարևան երկրների և բուն Հայաստանի ավելի ուշ, բայց նույն հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող տվյալներից երևում է, որ տաճարային կենտրոններին կից կային կալվածներ, դաստակերտներ և գյուղեր, որտեղ բնակեցված էին տաճարային ստրուկներ (հունարեն՝ հիերոդոտներ, հայերեն՝ սպասավորներ), ինչպես նաև տաճարային գյուղացիներ⁷⁹:

Խորհնացու վկայությունից երևում է, որ Բագարանում ևս գոյություն պետք է ունեցած լինեին դաստակերտներ, որտեղ որպես անմիջական արտադրողներ աշխատում էին հիշատակված 500 ծառաները: Սրանք մշակում էին տաճարային հողը, իսկ արտադրվող բարիքների տերը քրմապետն էր ու տաճարային համայնքի վերնախավը:

Գ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, էջ 34 և հաջորդ:

⁷⁸ Տե՛ս Խորհնացի, Բ. խր:

⁷⁹ Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան Ս. Ց. (պատ. Խմբագիր), Մաքսիմովսկայն Հ. Ա.,
Սարգսյան Գ. Դս. (պատ. Խմբագրի տեղակալ), Տիբացյան Գ. Ա.

3. Առետուրը և թաղաքները Հայաստանում մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)	807
4. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում I—II դարերում և հռոմեական շաղաքային (Խ. Ա. Մուշեղյան)	813

Դիուխ երեսուներեկները.—Մեծ Հայքի բազմադարյան պետական կառուցվածքը մ. թ. I—II դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Պետական մարմինները	823
2. Արքունի գործակալությունները	829
3. Մեծ Հայքի տեղիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I—II դարերում	836

Բ Ա Ճ Ի Ն Է

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Դիուխ երեսուներեկները.—Ճարտարապետություն, կերպարվեստ և կիրառական արվեստներ

1. Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական մշակույթի բնույթն ու զարգացման փուլերը (Բ. Ն. Առաքելյան)	847
2. Ճարտարապետություն (Ա. Ա. Սահյանյան)	849
3. Փանդակադրություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	869
4. Մոնումենտալ գեղանկարչություն (Բ. Ն. Առաքելյան)	876
5. Կիրառական արվեստներ (Բ. Ն. Առաքելյան)	878

Գլուխ երեսուներեսները.—Հոգևոր մշակույթ

1. Հին հայ վիպական շարքը (Բ. Ն. Առաքելյան)	891
2. Հին հայկական պաշտամունքը և կրոնը (Բ. Ն. Առաքելյան)	900
3. Գիր-գրականություն (Գ. Ա. Տիրացյան)	907
4. Հելլենիստական թատրոնը Հայաստանում (Գ. Խ. Սարգսյան)	915

Ստամեակագրություն	919
Մատենագրություն	928
Ց ա ն կ ե ռ	945
Անձնանունների ցանկ	947
Տեղանունների և ցեղանունների ցանկ	952

ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

1. ՀԻՆ ՀԱՅ ՎԻՊԱԿԱՆ ՇԱՐՔԸ

Վերևում տեսանք, որ հին հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ տիրապետողը վաղ շրջանի առասպելներն են եղել, իրենց հին արևելյան գծերով, կապերով և դիցաբանությամբ, որոնք անցյալի պատմական եղելությունները անդրադարձնում էին հեռավոր կերպով՝ առասպելաբար, իսկ բնության երևույթների ճանաչողությունը՝ հնամենի բնապաշտական, աստղաբաշխական և նման կարգի պատկերացումներով։ Այդուհանդերձ նկատելի է, որ նրանց գլխավոր բովանդակությունը կազմում է հայ ժողովրդի, նրա պետականության առաջացման գաղափարը և պայքարը երկրի անկախության համար։

Մ. Թ. ա. III դարից սկսած մինչև մ. թ. III դարի վերջերը հայ ժողովրդական բանահյուսության հիմնական բովանդակությունը դառնում են պատմական եղելությունները, կապված հայկական պետականության զարգացման և երկրի քարգավաճման հետ։ Այս պայմաններում հայ հոգևոր մշակույթը հարստանում է թե՛ բնույթով և թե՛ բովանդակությամբ նոր տիպի ստեղծագործություններով, ձևավորվում է հայ ավանդական վիպական շարքը, որն ընդգրկում է Տիգրան Երվանդյանի—Մեծն Տիգրանի, Երվանդի, Արտաշեսի և այլոց գործունեության ու անունների շուրջ հյուսված առասպելախառն վիպերը։ Դրա հետ միասին, հնամենի բնապաշտական պատկերացումները, պահպանվելով հանդերձ, մասամբ տեղի են տալիս համեմատաբար ավելի իրական և զարգացած աշխարհաճանաչողության, և առասպելները նկատելիորեն միահյուսվում են պատմա-վիպական շարքի հետ։

Ինչպես հնամենի առասպելների, նույնպես և պատմա-վիպական շարքի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունների համար պարտական ենք Մովսես Խորենացուն, որն այդ պատմություններն ու զրույցները լսել է Գողթան գավառի ժողովրդական գուսան-երգիչներից, իմաստուն մարդկանցից, քաղել է պրքերից և մեջ բերել երբեմն բառացի, երբեմն էլ վերապատմելով նրանց բովանդակությունը՝ իր սեփական միջամտություններով ու բացատրություններով։

Ավանդական վիպական շարքը հիմնականում կազմավորվել է մ. թ. ա. II—մ. թ. III դարերում, իր մեջ առնելով տարբեր շերտեր և նստվածքներ, հաճախ գործող անձերի իրար հետ շփոթումներով ու ժամանակագրության ակերհայտ խախտումներով։

Մեծն Տիգրանի վեպը: Վերևում մասամբ ծանոթացանք Տիգրան Երվանդյանի և Աթառհակի շուրջը հյուսված վեպին, որը խորհնացու մոտ միահյուսված է Մեծն Տիգրանի վեպի հետ:

Եթե մարերի դեմ Կյուրոսի դաշնակից Տիգրանը՝ Տիգրան Երվանդյանն է, իսկ վիշապ Աթառհակի դեմ արշավող՝ վիշապ հեծած Տիգրանը վիշապաքաղ Վահագնի առասպելական կերպարն է ներկայացնում, ապա Մարերի երկիրը նվաճող և Աթառհակին սպանող վիպական Տիգրանը Տիգրան Մեծն է:

Տիգրան Երվանդյանի վիպական կերպարի մեջ ազնվախ երևան են գալիս Տիգրան Մեծի գործերն ու գծերը:

Իրանի տերերը երկյուղում էին Տիգրանի զորությունից: Իրոք նա նվաճեց նրանց տերության հյուսիս-արևմտյան մարզերը և հաղթական դաշինք կնքելով՝ իր դստերն ամուսնացրեց պարթևական արքայի հետ: Այդ իրողությունն իր անդրադարձումն է գտել վեպում, որտեղ առասպելական վիպասանության մեջ պատմվում է, թե Աթառհակը երազում տեսնում է, որ Տիգրանը նրատաժ արծվաթև վիշապի վրա, սլանում է դեպի մարերի մայրաքաղաքը և սպանում իրեն՝ Աթառհակին: Վախենալով, թե երազը կարող է իրականանալ, Աթառհակը ամուսնանում է Տիգրանի քրոջ (պետք է լինեի դստեր)՝ Տիգրանուհու հետ՝ կամենալով նրան դարձնել իր գործակիցը Տիգրանի դեմ: Տիգրանուհին հայտնում է եղբորը Աթառհակի դավադիր խորհուրդը, և հայոց արքան զորք հավաքելով Կապադոկիայից, Վրաստանից, Աբվանքից, պատերազմում սպանում է Աթառհակին և հաղթանակ տանում: Տիգրանին է վերագրվում նաև Աթառհակի կին Անուշին իր դուստրերի և հպատակների հետ միասին Արաքսի աջ ափին («առ մեծ լեռան Մասեաց», մինչև Նախճավանի և Գողթանի կողմերը) վերաբնակեցնելը¹, որով խորհնացին քաջատրում է Մուրացյան տոհմի առաջացումը:

Այդ Տիգրան Մեծն է, որ գրավում է հույների երկիրը, այսինքն՝ Սելեկյան Ասորիքը, Կիլիկիան, հիմնադրում է Տիգրանակերտ քաղաքը, մինչդեռ վեպում այդ գործերը վերագրված են Տիգրան Երվանդյանին:

Ինչպես երևում է, Տիգրանի և Աթառհակի վեպը գրի է առնված եղել: Խորհնացին հիշատակում է իր գրավոր աղբյուրը՝ «Հիստման պիտոյից»² կամ «Չորս հազներգութիւնք» անվան տակ³, որ Մ. Արեղյանը նույնն է համարում⁴:

Խորհնացին՝ թերևս վեպի խոսքերով, փառաբանում է Տիգրանին և նրա գործերը՝ «նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ ղնողներ և հարկապահանջներ»⁵: Վիպական երանգ ունի նաև Տիգրանի զորքի նկարագրությունը. «Հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսերով կռվողներն հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կռվողները զինվեցին սրերով ու տեգավոր

1 Տե՛ս Խորենացի, Ա, Լ:

2 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, ԺԹ:

3 Տե՛ս նույն տեղում, Ա, Իա:

4 Մ. Արեղյան, Հայ վիպական բանահյուսություն, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 98—99:

5 Խորենացի, Ա, Իբ:

նիզականերով, մերկերը պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանականների ու զենքերի փայլն ու շողքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու⁶:

Վեպը և հորենացին գովերգում են նաև Տիգրանի արտաքին և հոգևոր բարեմասնությունները, ասելով, թե շատ օգտակար գործեր կատարեց «...այս խարտյաշ և մաղերի ծայրը գանգուր... Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, զեղեցիկ ոտներով, վալիչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր, որի մասին մեր հենը, որոնք փանդիոներով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բուրբ (հատկություններով), որ պիտանի են մարդուն»⁷: Ապա խորենացին ավելացնում է, թե իր համար ավելի սիրելի բան չկա, քան «սրա մասին եղած դովեստներն ու պատմությունը երկարել»⁸: Վեպում Տիգրանը կատարյալ է դուցազունների թվում՝ «հասակով և բնությամբ»⁹:

Վիպական սիրված հերոսը, իհարկե, նաև արդարադատ է, միևնույն աշրջով է նայում թե զուրեղին և թե նվաստին: Իսկ է նայում թե զորեղին և թե նվաստին:

Արտաշեսի վեպը: Հին հայ վիպական շարքի մեջ ամենից ավելի կատարողության մեջ ապրել են դարեր, պատմվել ու երգվել են, հղվել, հարստացել նորանոր ջերտերով, պրտացուել են նաև ավելի ուշ ժամանակների եղելությունները, պատմական այլ գործիչներին առնչվող դեպքեր՝ կապելով դրանք հայ ժողովրդի պատմության մեջ խոշորագույն դեր խաղացած երկու արքաների՝ անունների հետ:

Արտաշեսի վեպի ատաղձը կազմում են միասնական հայ պետականության առաջացումն ու ամրապնդումը, երկրի բարգավաճումը: Վեպը պետք է արդարացներ մինչև Արտաշեսը գոյություն ունեցած Երվանդունիների թագավորության կործանումը և հիմնավորեր Արտաշեսի գահակալությունը:

Երվանդը, որը, ըստ վեպի, գահակալել էր պարսից Դարեհ Վերջին թագավորի օրոք, միայն կիսով չափ (մոր գծով) էր Արշակունի, ուրեմն չէր կարող օրինավոր թագավոր ճանաչվել և մշտական վախ ուներ, որ Սանատրուկի զավակները կխլեն գահը նրանից: Երվանդը կոտորում է Սանատրուկի որդիներին, բայց ինչպես սովորական է վեպում, եղեռնից ազատվում է մեկը՝ Սանատրուկի որդի Արտաշեսը, որին ստնտուն փախցնում է Հերի կողմերը, պահում հովիվների մեջ: Այնուհետև նրա դայակ Սմբատ Բագրատունին թաքցնում է նրան լեռներում, ապա անցկացնում Իրան՝ Դարեհ թագավորի մոտ: Երվանդը ամեն կերպ հետամուտ է լինում իր ձեռքը գցել Արտաշեսին, այդ նպատակով մարդիկ է ուղարկում Դարեհի և Սմբատի մոտ, պնդում, թե Արտաշեսը

6 Նույն տեղում:

7 Նույն տեղում:

8 Նույն տեղում:

9 Նույն տեղում, Ա. Իլ:

արքայազն չէ, ուստի դահի նկատմամբ իրավունքներ չունի, բայց ապար-
դյուն¹⁰, Արտաշեսը Սմբատի հետ միասին զորքով վերադառնում է Հայաս-
տան և պատերազմ է սկսում Երվանդի դեմ: Վտանգի պահին Արտաշեսին
փրկում է նրա ստնտուի որդի Գիսակը: Արտաշեսի կողմն է անցնում նաև վի-
շապազն Արգամը (Արգավանը): Երվանդը պարտություն կրելով սպանվում է,
իսկ Արտաշեսը հաղթանակ տարած գահակալում է Հայոց աշխարհում¹¹, Երկ-
րում հաստատվում է նոր հարստություն: Երվանդի թագավորությունն էլ լրիվ
ապօրինի չի համարվում, քանի որ նա կիսով չափ Արշակունի է, բայց գերա-
դասությունը տրվում է Արտաշեսին: Երվանդի կերպարը երկվական է: Ըստ
վեպի նա ծնվել է անկարգ խառնակցությունից՝ ցլի հետ և ունի շար աչք, այն-
չափ դժնի, որ նրա պալատական սպասավորները ամեն ազգաբացին որձաքար
վեմ էին բռնում նրա առաջ, որը նրա հայացքից պայթում էր: Բայց Երվանդը
ներկայանում է նաև շատ կարևոր դրական գծերով. նա շինարար է, հիմնա-
դրել է Երվանդաշատ մեծ քաղաքը, Երվանդակերտ դաստակերտը, Բագարանը,
որտեղ փոխադրել է ոչ միայն աստվածների, այլև հայոց արքաների նախնիներ-
ի արձանները, նա խաղաղությամբ է պահում երկիրը: Արտաշեսն էլ արքա-
յավայել է թաղում նրան, մահարձան կանգնեցնելով նրա գերեզմանի վրա¹²:

Միավորված հայկական թագավորության հիմնադիր Արտաշեսի կերպարը
վեպում ամենից ավելի է փայտավաճ և ամբողջական: Նա ընդարձակել է, զո-
րեղացրել երկիրը, կարգավորել ներքին գործերը, նա շինարար է, հիմնադիր
իւր անունը կրող Արտաշատ հոյակապ մայրաքաղաքի, նա պաշտպանում է եր-
կիրը արտաքին թշնամիներից: Այստեղ վեպը և պատմական ճշմարտությունը
լիովին համընկնում են: Այս դրվագների համար խորհնացին, ինչպես ինքն է
նշում, ունեցել է գրավոր աղբյուր՝ Դարանաղյաց Անիի Արամազդին նվիրված
տաճարի Օղյումպ քուրմի «Մհենական պատմությունը»¹³:

Վեպում առանձին տեղ են գրավում ալանների և Սաթենիկի հետ կապված
դրվագները, որոնք թեև Տրդատ Ա-ի ժամանակներին են վերաբերում¹⁴, բայց

10 Տե՛ս Խորենացի, Բ, 1ը:

11 Տե՛ս Նույն տեղում, Բ, խզ:

12 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ: Վեպի այս էջուղի հետ է կապվում նաև Վարդգես մանկան վե-
րաբերյալ զրույցը, թեև Խորենացին այն առնչում է Երվանդ Սակավակյացի հետ:

Վեպում ասվում է.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն

Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,

Եկեալ նստաւ զՇրեշ բլրով,

ՋԱրտիմէդ քաղաքաւ զՔասաղ գետով,

Կեւլ կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի» (Խորենացի, Բ, կե):

Դուռը կոփել-կոփել, նշանակում է՝ աղջիկ ուղելու խնամախոս գնալ, և վեպում էլ պատմվում
էր, որ Վարդգեսը ամուսնացել է Երվանդ Սակավակյաց արքայի քրոջ հետ, հիմնադրել է Վարդ-
գեսավանը: Այստեղ Տիգրան Մեծը բնակեցրել է Հրեստաանից բերած գերիների մի մասը, որի
շնորհիվ նա դարձել է շուկա ունեցող քաղաքագյուղ. այնուհետև Վաղարշ թագավորը, ամրաց-
նելով այն պարսպով՝ կոչում է Վաղարշապատ:

13 Տե՛ս Խորենացի, Բ, խբ: Օղյումպ քուրմի ու նրա պատմության մասին մանրամասն
աե՛ս Գ. Խ. Մարգարյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին,
Երևան, 1938, գլուխ երրորդ:

14 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Ա, էջ 55:

վերագրվել են Արտաշեսին: Սրանք խորենացին քաղել է անմիջականորեն ժողովրդական երգիչներից:

Ալանները մյուս լեռնականների հետ միասին գրավելով Վրաց աշխարհի կեսը, ասվում է վեպում, մեծ ամբոխով խուժում են Հայաստան: Արտաշեսը, հավաքելով իր զորքերը, նրանց ետ է մղում Կուր գետի հյուսիսային ափը: Գերի է ընկել ալանների արքայաժառանգը, ուստի ալանների արքան հաշտութուն է խնդրում, երգվելով, որ ալանները այլևս Հայոց աշխարհի դեմ դուրս չեն գա, բայց Արտաշեսը չի համաձայնվում: Ապա գալիս է ալանների արքայադուստր Սաթենիկը և կանգնելով գետի մյուս ափին, մի դարավանդի վրա, ձայնում է.

«Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց.
Ե՛կ հաւանեաց բանից աշագեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ,
Ջի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝
Ջայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն,
Կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել,
Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»¹⁵:

Արտաշեսը շատ է հավանում խելոք ու գեղանի Սաթենիկին և իր դայակ Սմբատին ուղարկում է ալանների արքայի մոտ՝ խնդրելով արքայադստեր ձեռքը: Բայց ալանների մոտ սովորութիւն կար՝ մեծ գլխագին վերցնել աղջկա համար, ուստի արքան ասում է.

«Եւ ուստի՜ տացէ քաջն Արտաշէս
Հաղարս ի հաղարաց և բիւրս ի բիւրուց
Ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»¹⁶:

Հանդուգն էր Ալանաց արքայի պատասխանը. մի՞թե Արտաշեսը չէր կարող վճարել պահանջվող գլխագինը: Բայց հաղթողի համար ավելի պատվավոր կլիներ դիմել այդ ժամանակներից ի վեր նույնքան սովորական մի միջոցի՝ առևանգման:

15

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշէս,
Որ հաղթեցիր ալանների քաջ ազգին.
Ե՛կ լսի՛ր ալանների գեղալիս դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:
Որովհետև օրենք չէ, որ քենի համար դուցազունները
Ուրիշ դուցազն զարմերի կենդանութիւնը ջնջեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ազգերի մեջ
Հավիտենական թշնամութիւն հաստատեն» (Խորենացի, Բ, Ժ):
(Այստեղ և հետո թարգմանութիւնը՝ Ստ. Մալխասյանի):

16

«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշէսը պիտի տա
Հաղար հաղարներ ու բյուր բյուրեր
Քաջերի սերունդ այս կոյսի՝
Ալանների արքայազն օրիորդի համար» (Խորենացի, Բ, Ժ):

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ,
 Եւ հանեալ զոսկէօզ շիկափոկ պարանն,
 Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
 Եւ ձգեալ զոսկէօզ շիկափոկ պարանն՝
 Ընկեց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
 Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
 Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»¹⁷։

Սաթենիկի ծնողներին մնում էր հաշտվել, ինչպես լինում է այդպիսի դեպքերում. թշնամիները բարեկամանում են և հարսանիքի ժամանակ։

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
 Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթենիկանն»¹⁸։

Խորենացին հարսանիքի վերաբերյալ բերելով միայն այս հատվածը, բացատրում է, թե մեր թագավորները սովորություն ունեին իբրև փեսա դահլիճի դուռը հասնելիս դրամներ շաղ տալ, նույնպես և թագուհիները առաքաստի սենյակում՝ մարգարիտ։ Դա մի սովորություն է, որ երկար ժամանակ պահպանվում էր ժողովրդի մեջ՝ շաղ էին տրվում չամիչ, չոր մրգեր, ցորեն, մրգեղեն, իբրև նշան պտղաբերության, արգասավորության։

Արտավազդի վեպը։ Արտաշեսը ունենում է մի քանի զավակներ, որոնցից ավագի՝ Արտավազդի անվան շուրջը հյուսվում է վեպի նոր ճյուղը՝ Արտավազդի վեպը։

Վկայում պատմվում է, որ Արտաշեսը մեծ պատիվներ էր շնորհել Երվանդի դեմ մղած պատերազմում իր կողմն անցած Արգավանին (Արգամին), որը պետության մեջ երկրորդն էր համարվում և մոտ էր արքունիքին։ Բայց նա դրանով չի բավարարվում և ընտանեկան խաթրվանք ու դավեր է նյութում Արտաշեսի դեմ։ Սաթենիկ թագուհին տարփանքով տենչում էր Արգավանի սերը, իսկ Արգավանը ձգտում էր հայոց գահին։

«Ճաշ գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի,
 Եւ խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց»¹⁹։

Արտաշեսը մեծ ցասումով վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաթան որ-

17

«Հեծաւ արի Արտաշէս արքան գեղեցիկ սև ձին,
 Եվ հանելով ոսկեօզ շիկափոկ պարանը,
 Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթեւ արծիվ,
 Եվ նետելով ոսկեօզ շիկափոկ պարանը,
 Զգեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,
 Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
 Արագորեն իր բանակը հասցնելով» (Խորենացի, Բ, Ժ)։

18

«Ոսկի անձրև էր տեղում
 Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
 Մարգարիտ էր տեղում
 Սաթենիկի հարսնության ժամանակ» (Խորենացի, Բ, Ժ)։

19

«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի
 Եվ նրա դեմ դավ լարեց վիշապների դահլիճում» (Խորենացի, Ա, Լ)։

դուն ղորքով ուղարկում է Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմի դեմ՝ հրամայելով շատերին կոտորել, իսկ Արգավանի դղյակը հրկիզել:

Բայց Արտավազդը, որ էր «այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ», չի բավականանում գրանով, այլև ինքը խլում և սեփականացնում է նախնավանը և վիշապազունների բոլոր տիրույթները՝ Արաքսից հյուսիս՝ Վեպում ասվում է.

«Արտավազդայ ոչ գտեալ քաջի րդւոյն Արտաշէսի

Տնդեկիկ ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու՝

Նա անց գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ»²⁰,

Վիշապազունները պատերազմով են պատասխանում Արտավազդին, բայց սա ոչնչացնում է նրանց տոհմը, սպանում ժերունի Արգավանին և խլում նրանց բոլոր տիրույթները: Մուրացյան կամ Վիշապազանց տոհմից փրկվում են Թանշանի ոմանք կրտսերք», որոնք ապավինում են Արտաշեսի արքունիքը²¹:

Վիշապան կերպարանք է ստացել նաև Արտաշեսի մահը: Նա մեռավ առաջացած հասակում, 41 տարի թագավորելուց հետո, բայց կյանքից կարոտ, ափսոսանքով հիշելով նավասարդյան տոնախմբությունները, վերնախավի կենցաղի համար այնքան բնորոշ որսորդությունը.

«Ո՛ւ տայր ինձ զծուխ ծխանի,

Եւ զառաւօտն Նաւասարդի,

Զվազելն եղանց

Եւ զվազելն եղբորուաց.

Մեք փող հարուաք,

Եւ թմրկի հարկանէաք.

Որպէս օրէն է թագաւորաց»²²,

Արտաշեսը թաղվում է մեծ շուքով ու պատիվներով. արքաների և մեծամեծների թաղման մի բնորոշ պատկեր է դա հին Հայաստանի կյանքից: Նրան թաղում են ոսկե դագաղում, բաղմաթիվ արդ ու զարդերով, զենքերով: Արքայի «գահը շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը. և սրանց մոտ՝ զինվորական պաշտոնյաները, նահապետները և նախարարական գնդերը և ընդհանրապես զորականների վաշտերը, ամենքը վիճված, որպես թէ պատրաստվում են պատերազմի. առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ ետևից սևազգեստ ձայնարկու կույսեր և լացկան կանաչք, բոլորից վերջը ռամիկների բազմությունը»²³: Ասվում է նաև, թի շատերը, Արտաշեսի սիրելի կանանցից, հարճերից, ծառաները մեռան կամ, ինչպես խորենացին է մեկնաբանում, կոտորվեցին ըստ հեթանոսական սովորության և հետո թաղվեցին: Այս ամենը տեսնելով Արտավազդը նեղսրտած դիմում է հորը.

20

«Արտավազդը չգտավ Արտաշեսի քաջ որդին,

Ապարանքի փոքրիկ տեղ, Արտաշատը հիմնվելիս՝

Անցավ գնաց և շինեց Մարաստանում Մարակերտ» (Խոսեմացի, II, 1):

21 Տճ՝ Խոսեմացի, II, Ժա:

22 Կ. Կոստանյան, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, Թուրք 33,

էջ 87: Վեպի այս հատվածը ռատմանսիրողները հակված են վերագրելու Արտաշես Գ-ին:

23 Խոսեմացի, II, ԲԿ:

«Մինչ դու գնացեր,
Եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
Ես աւերակացս ո՞ւմ թագաւորեմ»²⁴։

Հայրն անիծում է չար ու նախանձ զավակին.

«Եթե դու յորս հեծցիս
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Ջքեզ կալցին քաջք, տարցին
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես»²⁵։

Անեծքը կատարվում է։ Խորենացին գրում է, որ պառավները Արտավազդի մասին գրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները. և նա ջանք է անում դուրս գալ ու աշխարհին վերջ տալ, բայց ասում են, դարբինների կռահահարության ձայնից կապանքներն ամրանում են։ Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին հետևելով, միաշաբթի (կիրակի) օրերը երեք կամ չորս անգամ կռանով խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան²⁶։

Արտավազդի չար բնույթը վեպը բացատրում է նրանով, որ ծննդի ժամանակ Աժդահակի սերնդի կանայք կախարդել են նրան, իսկ Դողթան երգիչներն ասում են.

«Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ,
Եւ դե փոխանակ եղին»²⁷։

Արտավազդի չար բնավորության և վիհում շղթայված լինելու գրույցը սերտորեն աղերսվում է նույն Խորենացու մոտ պատմված՝ պարսից Բյուրասուպի Աժդահակի առասպելի հետ. Աժդահակի ուսերին վիշապներ են բռնում, նրա չարութունը գնալով մեծանում է։ Հրուդեն անունով հերոսը նրան շղթայում է պղնձի շղթաներով և տանելով Դրմբավընդ լեռան այրերը, կապում այնտեղ ու ինքը որպես արձան կանգնում նրա առջև։ Սարսափած Աժդահակը մնում է հնազանդ և չի կարող ելնել ու ապականել երկիրը²⁸։

²⁴ «Երբ դու գնացիր.

Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար,

Ես այս ավերակների վրա

²⁴ Ի՞նչպես թագավորեմ» (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁵ «Եթե դու (ձի) հեծնես որսի գնաս

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,

Քաջքերը քեզ բռնեն տանեն

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,

Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես» (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

²⁷ «Վիշապազունքը մանուկ Արտավազդին գողացան և նրա տեղ դրին դեռ» (Խորենացի, Բ, կա)։

²⁸ Տե՛ս Խորենացի, Ա, հավելված՝ «Յաղագս Բյուրասպեայ Աժդահակայ»։

Նման դրույցներ ունեն նաև գերմանացիները՝ Շղթայված Լուցիֆերի կապանքներն ամրացնելու համար ևս դարձրին նրան սովորություն ունեն տոն օրը էրեկոյան երեք հարված տալ սալին։

Բայց Արտավազդի կերպարի մեջ երկվություն կա։ Եթե վեպում և խորենացու մոտ նա շար է, ապա Նզնիկ Կողբացու մոտ նա բարի արքայազն է, որին փակված պահում են շար դեերը։ Նա տակավին կենդանի է ու անհավատները (հեթանոսները) սնոտի հույս ունեն, թե նա պիտի դուրս գա և տիրի մեր երկրին²⁹։ Արտավազդի կերպարի դրական կողմը հետագայում ուժեղանում է։

Մանուկ Աբեղյանը նշում է, որ վիհում փակված Արտավազդին իր երկակի բնավորությամբ միանգամայն նման է Փոքր Մհերը, որը փակված է Վանա ժայռում, նույնպես իր հոր անեծքով³⁰։ Վաղուց հայտնված է նաև այն կարծիքը, թե Արտավազդի առասպելն իր հին կերպարանքով Միհր-Միթրայի հավատալիքի արտահայտության մի նոր փոփոխակ է հայ միջավայրում (ըստ այդ հավատալիքի, Միհրը պետք է հանդես դա աշխարհի զոյության վերջում, որպեսզի կովի շարի դեմ և հաղթի նրան)³¹։

Ժայռին գամված կամ քարայրում շղթայված հերոսների վերաբերյալ առասպելական կամ վիպական զրույցները տարածված և սովորական են։ Դրանց թվին են պատկանում Պրոմեթեոսի, Վրաց Ամիրանի, հարավ-սլավոնական Մարկո Կրալևիչի մասին զրույցները։

Հին հայ վեպը, ինչպես տեսնում ենք, էպոս տարբերվում է հին առասպելից։ Նա դուրս է գալիս առասպելական ըմբռնումների և պատկերացումների աշխարհից և խարսխվում իրական աշխարհի, նրա պատմության, կյանքի և կենցաղի վրա։ Նրան արդեն բնորոշ են ոչ միայն պատմական անցքերի և եղելությունների անդրադարձումը, այլև հասարակական ու մարդկային ընդհանրացված շատ գծեր՝ իշխանության տենչ, հիմնված ժառանգական իրավունքի վրա, պայքար իշխանության և հողային տիրությունների համար, պատերազմ, կողոպուտ և գերեվարություն, ագահություն և նախանձ, դավադրություններ, սեր և խաղաղվածք՝ հաճախ համեմված հնամենի սովորություններով և կենցաղային մանրամասնություններով։

Հին հայ վեպը եղել է ժողովրդական գեղարվեստական ստեղծագործություն, պատմվել ու երգվել է փանգիռնի ուղեկցությամբ, ուստի եթե ոչ ամբողջովին, ապա գեթ այն հատվածներով, որոնք երգվել են, եղել է շափածո ստեղծագործություն, որպիսին է վեպից մեղ հասած կտորների մեծ մասը։ Դրանք ժողովրդական բանաստեղծության ադամանդներ են հավիտենական անմար փայլով, սքանչելի իրենց պարզությամբ, անմիջականությամբ և պատկերավորությամբ, ժողովրդական ոճական գեղեցկությամբ։

Միակողմանի և սխալ կլինի հին հայ վեպը կերտված համարել իշխող դասակարգի, բարձր խավերի միջև սոսկ նրանց իդեալներին համապատասխան։ Այն, իրոք, շատ բան է անդրադարձնում իշխող վերնախավի կյանքից,

29 Տե՛ս Նզնիկ Կողբացի, Նզժ աղանդոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 128։

30 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Նրկեր, հատ. Ա, էջ 148—149։

31 Թ. Ավդալբեկյան, Միհրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան,

կենցաղից, բարքերից և գաղափարախոսությունից, դրանով էլ նա պատմական վեպ է, բայց նրա էությունը ոչ թե իշխողների և նրանց գաղափարախոսության փառաբանությունն է, այլ հայ ինքնությունն պետականության և անկախության համար մղվող պայքարի գաղափարը, շարի անկումը, բարու հաղթանակը, երկրի շենությունն ու խաղաղությունը. դրանով նա ժողովրդական է:

2. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ԿՐՈՆԸ

Հնագույն հավատալիքներ և սնոտիապաշտություն: Հին հայկական աշխարհաճանաչողության, պատկերացումների և հավատալիքների մեջ զգալի տեղ էին գրավում բնապաշտական, կոսմոգոնիական ըմբռնումները:

Մարդը մշտապես ձգտել է ճանաչել բնության բազմազան երևույթները և բացատրություն տալ դրանց: Արևն ու լուսինը, նրանց խավարումները, երկնային լուսատուները, կայծակն ու որոտը, մթնոլորտային տեղումները, հրաբուխն ու երկրաշարժը, քամին ու փոթորիկը, ջուրն ու կրակը, ցուրտն ու խորշակը, պտղաբերությունն ու բերքի կորուստը, ծնունդն ու մահը և բնության շատ այլ երևույթներ միշտ էլ խոշոր ազդեցություն են գործել մարդու մտածողության վրա: Եվ բնության գիտական ճանաչումից դեռևս շատ հեռու մարդը հազար ու մի առասպելական, իրակեղծ մեկնություն էր տալիս դրանց:

Երկնային լուսատուները և համաստեղությունները մարդիկ վաղուց ի հետե հիտում էին իբրև կենդանի էակների և կենդանակերպերի (զոդիակ) և նրանց իշխանություն էին վերագրում մարդկանց ծնունդի ու մահվան, ուժի ու զորության, բախտի և դժբախտության նկատմամբ: Եզնիկ Կողբացին, Անանիա Շիրակացին և V—VII դարերի այլ հեղինակներ պահպանել են որոշ տեղեկություններ հին հայկական հավատալիքների և սնոտիապաշտական ըմբռնումների մասին:

Նայած թե երկնականամարում որ կենդանակերպն է երևացել՝ այս կամ այն անհատը ծնվելիս, նրան վերագրում էին երկար կամ կարճատև կյանք, բախտ կամ դժբախտություն: Օրինակ, Առյուծը 12 կենդանակերպերից մեկն էր, և «զառեւծէն ասեն՝ թե որ ի նմայն ծնանի, քաջասիրտ և հպարտ լինի»³², իսկ ով Ալծեղջյուր կենդանակերպի տակ ծնվի՝ «խոհեմ, գոռոզ և դաւաճան լինի» կամ «զցլին ասեն՝ թե ըստ նմանութեան ցլու զորաւոր և անձնեայ է և որ ի նմայն ծնանի»³³:

Եզնիկ Կողբացին, արտահայտելով դեռևս իր ժամանակ պահպանված հավատալիքները, խոսում է այն պատկերացումների մասին, թե վիշապները երկինք էին բարձրացվում եզների միջոցով³⁴, ինչպես տեսնում ենք, եզների և վիշապների շուրջ հյուսված առասպելները, որոնք գալիս էին հնագույն ժամանակներից, տակավին պատվում էին ժողովրդի մեջ: Պատկերացում կար նահանգների՝ շար հրեշտակների մասին, որոնք կարող են հափշտակել կալի բերքը կամ երեխաներին: Նման առասպելական զրույցների ու հավատալիքների թիվը մեծ էր:

³² Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Երևան, 1940, էջ 20:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս: Լեզնիկ Կողբացի, Եղծ ազանդոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

Չկարողանալով ճանաչել բնության ու կյանքի շատ ու շատ երևույթները, մարդը նրանց գերբնական ուժ էր վերագրում կամ համարում էր նման ուժերի գործողությունների արգասիք, ինքն էլ դիմելով իրակեղծ և սնոտի միջոցների օգնությանը:

Դարեր շարունակ մարդիկ մշակել էին բնության և հասարակական կյանքի երևույթները բացատրելու և նրանց ընթացքի վրա «ներգործելու» բազմազան միջոցներ, եղանակներ, հմայական գործողություններ, ծեսեր և արարողություններ, կախարդանքներ, հմայություններ, աղոթքներ և անեծքներ, հարյուկներ և գուշակություններ:

Պաշտամունքի հետ կապված արարողությունները, ծեսերը, կրոնական և կենցաղային հանդեսները, ընդհուպ մինչև ծննդի, հարսանիքի հանդեսներն ու թաղման ծեսերը ուղեկցվում էին թատերականացված ներկայացումներով, երգ ու պարով, նվագով:

Հիլենիստական դարաշրջանում երկրի տնտեսության, քաղաքների, արհեստների, գիտության և արվեստի բավականաչափ բուռն զարգացման, հին աշխարհի մշակութային հաղորդակից լինելու հետ միասին, մեծ առաջադիմություն ունեցավ նաև հասարակական միտքը, աշխարհաճանաչողությունը: Սակայն բնության երևույթների իրական, պարզունակ, մատերիալիստական ըմբռնումների կողքին դեռևս շատ ավելի լայն տարածում ունեին իրակեղծ առասպելաբանական և պաշտամունքային բնույթ ստացած ըմբռնումներն ու պատկերացումները և դրանց վրա հենվող սնոտիապաշտությունը:

Հին հայկական ճեպանոսական կրոնը: Հին հայկական կրոնը ձևակերպվել էր հայկական ցեղերի կրոնական ըմբռնումների հիման վրա և Մերձավոր արևելյան միջավայրում՝ կրելով վերջինիս զգալի ազդեցությունը: Եթե նախորդ շրջանում (VI—IV դարեր) հայկական կրոնի մեջ դեռևս գերակշռում էին բնապաշտական և կոսմոգոնիական պատկերացումներն ու նրա մեջ որոշակի երեվում էին նաև հայ ժողովրդի կազմի մեջ մտած առաջին ցեղախմբերի տեղական աստվածությունների հետքերը, ապա այժմ վերջնականապես ձևավորվել էր ամբողջ հայ ժողովրդին պատկանող մարդակերպ աստվածների մի համակարգ, որը միավորվել էր ոչ միայն ազգակցական ընդհանուր կապերով, հայր աստծու գլխավորությամբ, այլև նվիրապետական (հիերարխիկ) սկզբունքներով, երբ յուրաքանչյուր աստծու կամ աստվածուհու հատկացվում էր իր որոշակի տեղը և դերը, որոնք ավելի ընդհանրացված, հաճախ վերացական բնույթ էին կրում և ընդգրկում էին ոչ միայն բնության երևույթների, այլև հասարակական հարաբերությունների ոլորտները:

Հայկական աստվածների համակարգը կամ պանթեոնը բաղկացած էր բազմաթիվ աստվածություններից, որոնք կապեր և զուգահեռներ ունեին փոքրասիական և իրանական միջավայրում:

Արամազդ: Պանթեոնի գլուխ կանգնած էր Արամազդը, իբրև գերազույն աստված, բոլոր աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի արարիչը, որը լիություն և բարօրություն է պարգևում աշխարհին և արիություն բաշխում մարդկանց⁸⁵:

նա բնությամբ բարի էր: Արամազդի անունից պարզ երևում է, որ նա համապատասխանում է իրանական Ահուրա Մազդային: Սակայն Արամազդը չի նույնանում Ահուրա Մազդայի հետ: Բարի բնություն ունենալով հանդերձ, Արամազդը կարող էր և պատժել: Այստեղ չենք տեսնում իրանական կրոնին հատուկ՝ չար և բարի աստվածների երկվությունը, քանի որ Ահուրա Մազդայի հակոտնյա՝ չարի աստված Ահրիմանը կամ նրա զուգահեռը հայոց մեջ չէր պաշտվում:

Արամազդի տաճարը կառուցված էր Եփրատի ափի Անի ամրոցում (Դարանաղյաց գավառ), որտեղ դրված էր նրա արձանը³⁶, Այս ամրոցում էին գտնվում նաև հայոց արքաների դամբարանները:

Արեւի աստվածը: Կյանքի արգասավորության, պտղաբերության զլխավոր պայմաններն էին համարվում ջերմությունը, որի պարգևողը արեգակն էր, և խոնավությունը, որի կրողը համարվում էր լուսինը: Կյանքի գոյության համար անհրաժեշտ «ամեն ինչ մատակարարում են արեգակը և լուսինը»³⁷.— ասում է Անանիա Շիրակացին, հիշատակելով հինավուրց զրույցները: Հին Հայաստանում արեգակը արդեն մարդակերպ աստված էր, նույնացված Տիրի հետ, որի տաճարը գտնվում էր մայրաքաղաք Արմավիրում³⁸:

Հայաստանում տեղ է գտել նաև արեւի աստված Միհրի պաշտամունքը, որը իրանական միջավայրից տարածվեց դեպի արեւմուտք՝ ընդգրկելով նաև հռոմեական պետության սահմանները: Հայաստանում նա համարվում էր Արամազդի որդին, Արեգակի և կրակի աստվածը, նրա տաճարը գտնվում էր Դերջան գավառի Բագահառիճ գյուղում³⁹:

Տիգրան Մեծի օրոք Միհրի հետ համադրվեց նաև ասորական ծագում ունեցող Բարշամին աստվածը, որի արձանը կանգնեցված էր Թորդան ավանում:

Անահիտ: Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքը հին արեւելյան արմատներ ունեւր, որոնք կապվում էին պտղաբերության և սիրո իշտար աստվածուհու պաշտամունքի հետ: Անահիտի պաշտամունքը Հայաստան անցել է Իրանից, սակայն նրա հայկական տարատեսակը տարբերվում էր ինչպես հին արեւելյան իշտարի պաշտամունքից, որքանով որ սիրո դիցուհու ֆունկցիաները, տարաբաժանվելով նրանից, անցել էին Աստղիկին, այնպես էլ իրանական Անահիտի պաշտամունքից, որքանով որ վերջինս ավելի շատ իշխանություն շնորհող և հովանավորող աստվածուհի էր:

Անահիտի պաշտամունքը տարածված էր նաև Փոքր Ասիայում, բայց ոչ մի տեղ նրան այնքան մեծ ու բազմակողմանի զորություն չվերագրվեց, որքան Հայաստանում, ուր Անահիտի պաշտամունքը մեծ ժողովրդականություն էր վայելում: Ստրաբոնը վկայում է, որ պարսից բոլոր աստվածությունները պաշտվում են նաև մարաց և հայոց կողմից, բայց Անահիտի պաշտամունքը հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից. զանազան տեղեր նրա անվան տաճարներ են կանգնեցված, հատկապես Եկեղիքում⁴⁰:

36 Տե՛ս Խոհեմացի, Բ, Ժգ:

37 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 325:

38 Տե՛ս Խոհեմացի, Բ, Ը:

39 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 790:

40 Strabo, XI, 14, 16:

Անահիտը Լուսնի աստվածուհին էր՝ Արեգակին հավասար, նրա պես հզոր, որովհետև համարվում էր կենսատու խոնավություն կրողը՝ «Դայնակ անձրեվաց և սնուցիչ բուրաստանաց, Քանդի առաջին հարթն զլուսին դայնակն և սնուցիչ բուսոց անուանեցին»⁴¹,

Բայց նա ոչ միայն պտղաբերության, արգասավորության դիցուհին էր, այլև հովանավորող աստվածուհին, ուստի անվանված է Մեծն Անահիտ տիկին, «որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցույիլ... մայր ամենայն զգաստութեանց, յարեբար ամենայն մարդկան բնութեան»⁴², որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը⁴³։ «Ոսկեհատ, Ոսկեմայր, Ոսկեծին»⁴⁴։ Անահիտը ամբողջ երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորողն էր։ Աղբյուրներում հիշատակվում են նրա շորս մեհյանները, կանգնեցված Եկեղյաց գավառի Երեզավանում, Արտաշատ մայրաքաղաքում, Աշտիշատում և Անձևացյաց գավառի Դարբնաց բար անվանված վայրում։ Երեզը համարվում էր Հայոց թագավորների բուն ու մեծ մեհյանների, Անահիտի պաշտամունքի և մեհյանի վայրը, որտեղ դրված էր դիցուհու ոսկյա արձանը, իսկ Եփրատ գետի ձախ ափին փրկված էին այդ հարուստ մեհյանի տիրույթները, որտեղ արածում էին զոհաբերության սպիտակ կրիները⁴⁵։

Անահիտը արգասավորության և մայրության աստվածուհին էր, որի պաշտամունքի հետ կապված էր նաև բարձր դասի օրիորդների կրոնական հետերիզմը՝ ազատ սեռական անձնատրությունը տղամարդկանց մինչև ամուսնանալը, որ պաշտամունքային բնույթ կրելով հանդերձ, շատ ավելի հին ժամանակներում գոյություն ունեցած խմբամուսնության մնացուկ էր⁴⁶։

Վահագն։ Ամպի, անձրևի, ամպրոպի աստվածն էր Վահագնը, որի իրանական զուգահեռն ու նախատիպն էր Վերեթրագնան։ Հետզհետե նրա բարդ կերպարը ավելի տրոհվում, պարզանում է և հիմնականում նա մնում է ամպրոպի աստված։ Նա գողանում է Բարշամի հարդը, թափփելով իր անցած ճանապարհին, որից գոյանում է Միր Կաթինը։ Նա միաժամանակ քաջ մարտնչող է և ձեռք է բերում ռազմի աստծու որոշ, թեև թույլ գծեր։ Նա քաջություն էր պարգևում հայոց ռազմիկներին։ Խորենացուց իմանում ենք, որ Վահագնը ձեռք էր բերել մի նոր գիծ՝ նա համարվում էր Տիգրանի որդին և Վահոնյաց բրմապետական տոհմի նախնին, որը նախապես մարդ լինելով հետագայում էր աստվածացել։ Եվհեմերական կոչվող այս մտայնությունը, թե աստվածները նախապես կենդանի մարդիկ են եղել, լայն տարածում ունեի հելլենիստական դարաշրջանում։

Աստղիկը։ Լուսի (աստղ), սիրո ու գեղեցկության աստվածուհին էր, ուստի և անվանվել է «Ոսկեծղի» և «Վարդամատ»։ Աստղիկը կապված է եղել Զրի

41 «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 326։

42 Աղաքանգեղոս, 53։

43 Տե՛ս նույն տեղում, 60։

44 Տե՛ս նույն տեղում, 809։

45 Տե՛ս Plut., Luc., 24։

46 Strabo, XI, 14, 16; Տե՛ս Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965, էջ 82—86։

և արգասավորության պաշտամունքի հետ: Նրան է նվիրված եղել Վարդավառի տոներ⁴⁷:

Աստղիկը սերում էր հին արևելյան սիրո աստվածուհիներից, մասնավորապես ասորական Աստարտեից: Նա Վահագնի տարփածուն էր, այդ իսկ պատճառով Տարոնի Աշտիշատ կոչվող վայրում գտնվող նրա մեհյանը համարվում էր «սենեակ Վահագնի»⁴⁸, իբրև սիրո աստվածուհի Աստղիկը օժտված էր հմայիչ գեղեցկությամբ: Ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդական մի զրույցում պատմվում է, որ Աստղիկը սովորություն ուներ գիշերները լողանք ընդունելու Բփրատի (Արածանիի) կիրճի իր լողարանում: Հայ կտրիճները նրա մերկությանը տեսնելու և նրա գեղեցկությամբ զմայլվելու համար լեռների լանջերին կրակ են վառել, բայց աստվածուհին նրանց տարփավոր հայացքներից քողարկվելու համար մշուշ է տարածել հովտում, մինչև լեռների ստորոտը: Այս մշուշից էլ, ասում են, երկիրը կոչվել է Մուշ⁴⁹:

Նաեւն Արամազդի դուստրն էր՝ իմաստութեան և ողջախոհութեան դիցուհին: Նանեական մեհյանը գտնվում էր Բփրատի աջ ափին՝ Թիլ ավանում⁵⁰:

Տիրք կամ Տյուրք իբրև Արևի աստված իր տեղը զիջելով Միհրին, ձեռք բերեց նոր դեր, դարձավ երազացույց-երազահան, քրմական գիտությունների դպիր, ուսման և ճարտարապետության աստված: Նրա մեհյանը կառուցված էր Արտաշատից ոչ հեռու, ճանապարհի եզրին⁵¹:

Հին հայերը ունեին բոլորովին ինքնատիպ երկու աստվածություն. դրանցից մեկն էր Ամանորը, որը նոր տարվա աստվածն էր: Նրան նվիրված էին ամենարեւր նոր պտղոց տոները⁵²: Մյուսը հյուրընկալության աստվածն էր, Վանատուրը, այսինքն օթեան տվողը: Այս երկու աստվածների տոներ նշվում էր նոր տարվա օրը. «պաշտէին յուրախոսեան Նաւասարդ աւուր»,— ասում է Ագաթանգեղոսը⁵³:

Անհայտ ծագում և նշանակություն ունեն Գիսանե և Դեմետր աստվածները, որոնց կուռքերը կանգնեցված էին Տարոնում գտնվող նրանց մեհյաններում: Նրանք համարվում էին ազգակից՝ հայր և որդի կամ եղբայրներ: Նրանց վերագրվող հնդկական ծագումը հաստատող փաստեր չկան⁵⁴:

Հայկական Ենթանոսական պանթեոնի հնդկականացումը: Հելլենիստական մշակույթի և նրա ավանդությունների զարգացման մի արտահայտությունն էլ եղավ աստվածությունների հայկական պանթեոնի համադրումը հելլենականի հետ, ըստ որում ելակետը այն բնութագիրն էր, որը տրվում էր աստվածներին: Այսպես, Արամազդը նույնացվեց Զևսի կամ Դիոսի հետ, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Միհրը և Բարշամիշան՝ Հեփեստոսի, Վահագնը՝ Հերակլեսի, Աստ-

47 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 283:

48 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 809:

49 Տե՛ս Գ. Մովսեսիան, Գրոց-բրոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 97—98:

50 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, 786:

51 Տե՛ս Նույն տեղում, 778:

52 Տե՛ս Նույն տեղում, 836:

53 Նույն տեղում:

54 Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 36, 97, 98:

ղիկը՝ Ափրոդիտեի, Նանեն՝ Աթենասի, Տիրը՝ Ապոլոնի հետ: Դրսից բերվեցին այդ աստվածությունների արձանները և դրվեցին հայկական մեհյաններում: Հին հայ գրականության մեջ (Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ), նրանց հայկական անունների հետ գործածվում են նաև հելլենական անունները:

Տեղական և հելլենական աստվածների համադրության հիմքում, իհարկե, ընկած էր նրանց պաշտամունքի համամասնությունը, սակայն ճիշտ է նկատված, որ այդ աստվածները չէին կարող կատարելապես համապատասխան լինել մեկը մյուսին: Վահագնը, օրինակ, իբրև ամպրոպային աստված համադրվել է Հերակլեսի հետ, բայց միաժամանակ նրա ճաշքունքն արեգակունքն էին, նա գեղեցիկ պատանի էր, ուստի և մերձեցվել է նաև Ապոլոնին, որն իր հերթին համադրվել էր Հելիոս-արևի հետ: Հայոց Արամազդը տարբերվում էր ոչ միայն իրանական Ահուրա Մադդայից, որ նշվեց վերևում, այլև հունական Դիոս աստված, ահեղ, շանթահարող Զևսից, որի հետ համադրված էր, ինչպես վկայում է Խորենացին⁵⁵, բայց որին զիջում էր իր համեստ դիրքով: Զևսին վերագրվող հյուրընկալության հատկանիշն էլ Հայաստանում տարանջատված էր և վերագրվում էր առանձին մի աստծու՝ Վանատուրին:

Անահիտը իբրև լուսնի աստվածուհի համադրվել է Արտեմիս դիցուհու հետ, որը դեռևս մ. թ. ա. IV դարում նույնացվել էր Սելենե-Լուսինին: Բայց մի՞թե կարելի է նույնություն տեսնել նրա և Մեծ տիկին, հզոր Անահիտի միջև, որը, ինչպես վերը նշվեց, համարվում էր Բաբելոնի արքայի մերձակ և կեցուցիչ... մայր ամենայն զգաստութեանց, քարերար ամենայն մարդկան բնութեան», որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը:

Հայոց Նանեն, իմաստության և ողջախոհության այդ դիցուհին, իր համեստ դերով զիջում էր Աթենասին և շուներ վերջինիս վերագրվող որոշ հատկանիշները: Ապոլոնն, ընդհակառակը, Տիրի կամ Միհրի հզորությունը շուներ:

Այսպիսով, հայկական և հելլենական աստվածների համադրության մեջ հայկական դարավոր ավանդույթները պահպանեցին իրենց նշանակությունը և վճռական դեր խաղացին:

Հին հայոց աստվածների պատկերները (արձաններ, բարձրաքանդակներ) մեզ չեն հասել (բացի Անահիտին վերագրվող բրոնզե գլխից, որ, սակայն, բերված է դրսից): Այս պարագաներում խոշոր նշանակություն են ստանում կիսահայկական և, ինչպես տեսանք վերևում, Հայաստանի հետ քաղաքական սերտ կապեր ունեցող, Կոմմագենեի երկրի, մասնավորապես Նեմրուդ լեռան սրբատեղիները, որոնք և լող են պատկերացում տալ ժամանակի հայկական սրբատեղիների մասին: Լեռան արևմտյան և արևելյան լանջերին Կոմմագենեի տեղ Անտիոքոս Ա-ի (մ. թ. ա. 69—34 թթ.) կառուցած սրբատեղին հայտնի է դեռևս անցյալ դարի վերջերից⁵⁶: Այստեղ, արհեստական երկու ընդարձակ հարթակ-

⁵⁵ Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժդ:

⁵⁶ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin. 1890, էջ 232—252: American Journal of Archaeology, № 59, 1955. Bulletin of American Schools of Oriental research, № 147, 1955: T. Goell, Throne above the Euphrates, „National geography“, vol. 119, № 3, March 1961, էջ 390 և հաջ:

ների վրա, կանգնեցված են հնգական հսկա արձաններ, որոնք պատկերում են գահերի վրա նստած աստվածների և Անտիոքոսի նախնիներին ներկայացնող մեծ թվով բարձրաքանդակներ, որոնցից քչերն են ամբողջական հասել մեզ: Հայտնաբերված սալերի վրա արված են հունարեն արձանագրություններ, որոնցից իմանում ենք, թե ովքեր են պատկերված նրանց վրա:

Քանդակները կատարված են հելլենիստական ոճով, բայց տեղական առանձնահատկություններով, ինչպես և տեղական՝ արեելյան զգեստավորումով և խուլերերով: Այդ իմաստով նրանք ներկայացնում են պատմական և արվեստագիտական մեծ արժեք: Այդ ամենից բացի, արձանագրությունների շնորհիվ պարզվում է, թե տեղական և հելլենական ո՞ր աստվածներն են իրար հետ համադրվել, ըստ որում ստացվում է համադրության (սինկրետիզմի) մի ամբողջ համակարգ, որը մեծ կարևորություն է ներկայացնում ոչ միայն Կոմմագենեի, այլև Հայաստանի համար^{56ա}:

Կոմմագենյան դիւիսիոն աստվածը՝ Օրոմազդը, ինչպես և հայոց Արամազդը, համադրված է հունական Զևսի հետ: Կոմմագենյան մյուս տեղական աստվածը՝ Արտագենսը, որը անունով և բնույթով համապատասխանում էր հայոց Վահագնին, նրա պես համադրված է Հերակլեսի հետ, կրում է տեղական զգեստներ, սրածայր խուլը, կերպավորված է հելլենական մորուքով: Բայց նա կրում է հելլենական մի երկրորդ անուն ևս՝ Արես: Միհրը (Միթրա) համադրված է միաժամանակ Ապոլոնի, Հելիոսի և Հերմեսի հետ, երևույթ, որ կառելի է Կոմմագենյան հելլենիստականացված պանթեոնի առանձնահատկություն համարել: Այս երեք աստվածների կողքին դրված է Կոմմագենե դիցուհու արձանը: Այս դիցուհին երկրի հովանավորի իրեն վերագրվող դերով մերձենում է հայոց Անահիտին: Կոմմագենե դիցուհին բացի զեմքի հելլենիստական կերպարանավորումից, պահպանել է իր տեղական կերպարը, անունը և զգեստավորումը: Վերջապես, աստվածների շարքում է տեղավորված նաև իրեն՝ Անտիոքոս Ա-ի հսկա արձանը, որով ցուցադրվում է նրա աստվածացման հանգամանքը:

Քրմեի դեբը հասարակական կյանքում: Մեհյանները և քրմական դասը իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնել զիրը, գրականությունը, դպրոցն ու կրթությունը, քաղաքացիական ակտերի (ծնունդ, ամուսնություն, ընտանիք և ընտանեկան հարաբերություններ) կարգավորումն ու տնօրինումը, օրենքների սահմանումը, դատական իրավասությունը, գույակությունն ու աստվածների առջև բարեխոսությունը, անգամ բժշկությունը, մի խոսքով, ողջ հոգեոր կյանքը: Այսպիսով, կրոնն ու քրմությունը բավականաչափ մեծ ուժ էին ներկայացնում: Մանավանդ, որ կրոնական հաստատությունները՝ մեհյաններն ունեին մեծամեծ հողային տիրույթներ, անշարժ ու շարժական գույք, ոսկեղեն և արծաթեղեն, բազմազան և մեծաքանակ իրեր, գանձեր, որ նրանք ձեռք էին բերում ամեն եղանակով և որ նրանց նվիրաբերում էին ամենքը՝ հասարակ շինականից կամ ուսմանից սկսած մինչև մեծամեծներն ու արքաները:

^{56ա} Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 28—33:

3. ԴԻՐ-ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում գործածվող գրեթե նախամետաղայան շրջանում: Նախամետաղայան գրի և գրականության հարցը դեռևս իր բավարար լուծումը չի գտել հայագիտության մեջ⁵⁷։ Բացառված չէ, որ հին Հայաստանում գոյություն ունեցած լինեն ինքնուրույն նշանագրեր, որոնք գործ են ածվել հայկական մեհյաններում, և այդ նշանագրերի, ինչպես նաև, հավանաբար, արամեական և հունական տառանիշերի օգնությամբ գրվող հայալեզու գրականություն՝ նույն մեհյանների շրջանակներում⁵⁸։

Մինչև մետաղայան գրերի ստեղծումը այդ հնագույն, բայց ըստ երևույթին սահմանափակ կիրառություն ունեցող, նշանագրերի կողքին հայերը առատորեն օգտագործում էին հարեան պետությունների գրերն ու լեզուները։ Աքեմենյան և սելևկյան պետություններից, որոնց հետ Հայաստանը քաղաքական և մշակութային սերտ կապերի մեջ էր գտնվում, հայերը ստացան արամեերեն և հունարեն գրերն ու լեզուները։ Մ. թ. առաջին դարերում Հայաստանում կիրառություն գտան նաև պահլավական և ասորական գրերն ու լեզուները։

Հունարենը և արամեերենը Հայաստանում օգտագործվել են երկար ժամանակ, երբեմն զուգահեռաբար։ Սակայն այդ երկու լեզուների օգտագործման մեջ գոյություն է ունեցել էական տարբերություն։ Թագավորական դիվանի, պետական, վարչական լեզու լինելով հանդերձ, հունարենը հանդիսացել է նաև հասարակության վերնախավի՝ զոռն նրա մի մասի համար կենդանի, խոսակցական լեզու։ Արամեերենը փոխ է առնվել որպես գրասենյակային լեզու և այդպիսին էլ մնացել մինչև վերջ, երբ տեղի է տվել հայերենին։

Պետական-պաշտոնական, գրասենյակային լեզու։ Օտար լեզուների կիրառության մասին պետական-պաշտոնական բնագավառում երկու կարևոր վկայություններ են պահպանվել հայ մատենագրության մեջ։ Մ. Խորենացին հիշատակում է, որ նախքան հայ գրերի գյուտը, կային պարսից և հունաց գրերը, «որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեղ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, գյուղերի ու գավառների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, ընդհանուր վեճերի ու դաշինքների, մանավանդ սեփական ազնվականության վերաբերյալ»⁵⁹։

Ղազար Փարպեցու վկայությունը վերաբերում է հայկական գրերի ստեղծման նախօրյակին։ Խոսելով Վռամշապուհ թագավորի արքունիքի և այնտեղ աշխատող դպիրների մասին, պատմիչը նշում է, որ հայոց թագավորների վճիռներն ու հրովարտականքներ գրի էին առնվում ասորի և հույն գրով. «վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն և զհրովարտակացն»⁶⁰։

57 Նախամետաղայան գրերի և գրականության մասին մանրամասն տե՛ս հայ գրերի գյուտին վերաբերող համապատասխան բաժնում (հատ. 2)։

58 Տե՛ս Ա. Գ. Արտանյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, Երևան, 1959, գլ. 2, է. Պիվազյան, Նախամետաղայան հայ գրի և գրականության հարցի շուրջը, «Մետաղ Մշակող» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1963, էջ 285—324։

59 Խորենացի, Ա., Գ։

60 Ղազար Փարպեցի, Պատմություն հայոց, Ա, 10։

Արամեերեն լեզուն աքեմենյան կայսրության պայմաններում հիմնականում գրասենյակային լեզվի դեր էր խաղում⁶¹։ Ավելի քան հավանական է, որ Աքեմենյանների նաև հայկական սատրապության գրասենյակի պաշտոնական լեզուն ևս արամեերենն էր, որը օգտագործվել է Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում։ Այդ տեսակետից հատկանշական է Դիոդոր Սիկիլիացու հաղորդումը այն կեղծ նամակի մասին, որը 317 թվականին Երվանդը, Հայաստանի կառավարիչը, իբր թե ուղարկած է եղել Պարսից աշխարհի (Պերսիսի) սատրապ Պեկեստասին։ Նամակին արժանահավատ քնուկ թալու համար, պատմիչի վկայությամբ, այն գրվել է ասորիական տառերով⁶²։

Արամեերենը, որպես գրասենյակային լեզու, ժամանակավորապես ետ է մղվում մ. թ. ա. III դարում։ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Արևելքում հունարեն լեզվի տարածման համար։ Հաշվառարար մ. թ. ա. III դարի սկզբից հունարենը պաշտոնական լեզու դարձավ Հայաստանում։ Համենայն դեպս, Արմավիրի արձանագրությունները վկայում են, որ մ. թ. ա. III դարի վերջերին, Երվանդունիների պետական գրասենյակային լեզուն հունարենն էր։ Արձանագրություններից մեկը Արմավիրի քաղաքացիների և նրանց քրմապետ-թագավորի ուղերձն է Երվանդ թագավորին⁶³։ Այն վկայում է, որ հելլենիստական մյուս երկրների նմանությամբ, քաղաքի և թագավորի միջև պաշտոնական նամակագրությունը վարվում էր հունարեն լեզվով⁶⁴։ Մյուս արձանագրությունը, հավանաբար, թագավորական գրասենյակի կողմից սեբեկյան տոմարի մուտքն է վավերացնում Հայաստանում, երրորդը՝ թագավորի անունից գրված, անհայտ տեղից ժամանած ինչ-որ ներկայացուցչին ուղղված ողջույնի տեքստ է, իսկ չորրորդը՝ պետական առաջնահերթ նշանակություն ունեցող իրադարձությունների մասին մի ղեկուցադիր է⁶⁵։ Պետական փաստաթղթերը նախքան հրապարակվելը կազմվում էին գրասենյակում, պապիրուսի կամ մագաղաթի վրա, որից հետո տեքստը փոխադրվում էր քարի վրա։ Այդ նշմարելի է Արմավիրում, քանի որ դատելով պապիրուսային գրության ձևերը հիշեցնող տառանիշերից, արձանագրությունները հանդիսանում էին պապիրուսների վրա գրված տեքստերի փորագրված պատճենները⁶⁶։

⁶¹ Sk'n Handbuch der Orientalistik, W. B. Henning, Mitteliranisch, Leiden, 1958.

⁶² Sk'n Diod., XIX, 23.

⁶³ Արմավիրի արձանագրությունները վկայակոչվում են՝ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении (էջ 137—147) աշխատությունից. առաջին արձանագրության տեքստը տե՛ս էջ 134—135.

⁶⁴ C. B. Welles, Royal correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy, New Haven, 1934.

⁶⁵ Sk'n К. В. Тревер, Очерки по истории..., նաև՝ Ս. Տեր-Հակոբյան, Արմավիրի հունարեն երկրորդ արձանագրությունը, Շնյուքեր չին Հայաստանի պատմության մասին, Երևան 1935, А. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, 1—2, Ն. Մանандյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946.

⁶⁶ Sk'n А. И. Болтунова, նույն տեղում։ Համեմատիր նաև՝ Б. Д. Граков-ի գրախոսականը Բոլտոնովայի աշխատության մասին, ВДИ, 1946, № 1.

Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը

Սեանա լճի շրջակայքում, ինչպես նաև Ջանգեզուրում հայտնաբերված Արտաշես Ա-ի սահմանաքարերի վրա փորագրված արամեական արձանագրությունները վկայում են, սակայն, որ արամեերենը տակավին պահպանում էր իր կենսունակությունը որպես պետական-վարչական լեզու⁶⁷։ Ճիշտ է այդ տեքստերում հանդիպում են մի շարք լեզվական անհարթություններ, որոնք անհարիր են արամեերեն լեզվի սկզբունքների հետ։ Սակայն այդ անհարթությունները դեռ բավական չեն ժխտելու արձանագրությունների լեզվի արամեական բնույթը։ Այս հանգամանքը վկայում է հայկական սատրապության և նրավանդունի առաջին թագավորների գրասենյակային լեզվի վերակենդանացման մասին։ Այդ միջնորդությամբ Արտաշեսի ժամանակաշրջանից կամուրջ է զրցվում դեպի Աքեմենյանների պետական-պաշտոնական լեզուն և առհասարակ վարչության կազմակերպման ձևերը⁶⁸։ Արամեերենի հետագա ճակատագրի մասին քիչ տվյալներ ունենք։ Մ. Թ. ա. I դարում, երբ Տիգրան Բ-ի և նրա հաջորդների օրոք Հայաստանում հատկապես զարգանում է հելլենիստական մշա-

⁶⁷ Տե՛ս Ա. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, ВДИ, 1946, № 2; И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении, ВДИ, 1952, № 2; Գ. Ա. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի նորոգյալ արձանագրությունը, Տեղ. ՀԳԱՀ, 1957, № 10; А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, № 4.

⁶⁸ Տե՛ս И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова, Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении; Г. А. Тирацян, Ахеменидские традиции в древней Армении, „XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады советской делегации“, М., 1960.

կույթը, հնարավոր է, որ արքունիքը նախապատվությունը տված լինի հունարենին՝ որպես սլաշսոնական լեզվի, թեպետ դժվար է կարծել, որ արամեերենը վերացվել է պետական-վարչական բոլոր ոլորտներից:

Արշակունի թագավորի անունից գրված արամեական արձանագրության բեկորը Գառնիից⁶⁹ մի նոր վկայություն է արամեերենի հարատևության մասին պետական գրասենյակում մ. թ. առաջին դարերում, մի հանգամանք, որը հաստատվում է, ինչպես տեսանք, մեր մատենագիրների տվյալներով ևս:

Ինչ վերաբերում է հունարենին, ապա անմիջականորեն արքունական գրասենյակից է ծագում հայ թագավորի նամակը տիգրանակերտցիներին⁷⁰: Այն, ինչպես և Ղազար Փարպեցու վկայությոնը, ցույց է տալիս, որ ընդհուպ մինչև հայ գրերի գյուտը, արամեերենի և ասորերենի կողքին հունարենը հիմնական այն օտար լեզուներից էր, որոնցից օգտվում էին Հայաստանում, արքունական գրասենյակում և ընդհանրապես պետական-պաշտոնական կյանքում:

Գառնիի արամեերեն արձանագրությունը

Հայաստանում գտնված օտարալեզու արձանագրություններ: Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված և հին Հայաստանի պատմությանը անմիջականորեն վերաբերող՝ օտար լեզուներով գրված արձանագրությունների թիվը այնքան էլ մեծ չէ: Մեզ են հասել արամեական ինը արձանագրություններ, որոնցից հինգը միանման տեքստեր են, հունական շուրջ 16 արձանագրություններ և լատինական յոթ արձանագրություն, երեքը նույնպես միանման⁷¹:

Պատմական իրադարձություններով և սոցիալ-տնտեսական հետաքրքիր երևույթներով հարուստ մի երկրում, ինչպիսին Հայաստանն էր, որտեղ ծավալվել էր շինարարական լայն գործունեություն, զարմանալի է թվում վիմագրական նյութերի նմանօրինակ սակավությունը: Սակայն չպետք է մոռանալ այն

⁶⁹ А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни, ИФЖ, 1964, № 3.

⁷⁰ Տե՛ս Գ. Խ. Տարգիսյան, Կոնստանդուպոլիս, 1960, էջ 76 և հաջ.:

⁷¹ Հին Հայաստանի օտարալեզու արձանագրությունների մեծ մասը ի մի է բերված Կ. Վ. Տրևերի վերևում հիշատակված աշխատության երկրորդ մասում: Վերջին տարիներում հայտնաբերված արձանագրությունների մասին նախորդ ծանոթագրություններում մեջբերված հրատարակություններից և ուսումնասիրություններից բացի, տե՛ս նաև Բ. Ն. Առաքելյան, լատինական արձանագրություն Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊՅՀ, 1967, № 4:

հանդամանքը, որ արձանագրությունները գտնվել են պատահականորեն և միայն շնչին բացառությամբ է, որ արդյունք են հնագիտական սիստեմատիկ պեղումների:

Օտար լեզուներով գրված արձանագրությունները մեծ նշանակություն ունեն Հայաստանի մ. թ. ա. III—մ. թ. IV դարերի պատմության և կուլտուրայի ուսումնասիրման համար, եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակաշրջանը լուսաբանող մատենագրական նյութը պակասավոր է: Վիմական արձանագրությունները կարևոր տվյալներ են մատակարարում Հայաստանի քաղաքական սյատմության վերաբերյալ: Օրինակ, Արմավիրի արձանագրությունները պատկերում են մ. թ. ա. III դարի վերջի իրադարձությունները՝ կապված Երվանդ Վերջինի անձի հետ: Խարբերդում, էջմիածնում, Տիգրանակերտում և Արտաշատում գտնված հունական և լատինական արձանագրությունները անդրադարձնում են մ. թ. I—II դարերի Հայաստանի պատմության անցքերը և նշանակություն ունեն հայ-հռոմեական հարաբերությունների ուսումնասիրման համար: Օտար լեզվով գրված արձանագրություններից որոշ տվյալներ կարելի է քաղել սյատմական անցքերի ժամանակագրության համար, իսկ քանի որ հունարեն և արամեերեն արձանագրությունների մեծ մասը թագավորի անունից են փորագրված, հետաքրքիր տեղեկություններ են ստանում հայ թագավորների, հատկապես Արշակունիների տիտղոսների մասին:

Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական սյատմության մի քանի հանգուցային հարցեր իրենց արտացոլում են գտել վիմագրական նյութի մեջ: Արմավիրի և Տիգրանակերտի արձանագրությունները հնարավորություն են ստեղծել գիտական հիմքերի վրա դնելու Հայաստանի հելլենիստական տիպի քաղաքի ուսումնասիրման հարցերը և ընդհանրապես փաստելու այդ տիպի քաղաքների պոլիսությունը հին Հայաստանում⁷²: Նշված այդ արձանագրություններում, մի դեպքում հիշատակված են Արմավիրի քաղաքային համայնքի լիիրավ քաղաքացիները՝ «արմավիրցիները», իսկ մյուս դեպքում քաղաքային համայնքը (այս անգամ՝ Տիգրանակերտի) բնութագրող սպեցիֆիկ տերմինը՝ պոլիտիան: Նույն այդ արձանագրությունները անփոխարինելի տվյալներ են հաղորդում քաղաքի ինքնավար դրության մասին պետության կազմում, թագավորի և քաղաքի փոխհարաբերությունների և քաղաքի արտոնությունների ու պարտավորությունների մասին և ակնարկներ են պարունակում քաղաքի ներքին կառուցվածքի մասին:

Ինչպես վերը տեսանք, հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի մի այլ կարևորագույն բնագավառի՝ հողային հարաբերությունների հարցերի հետ են առնչվում Արտաշես Ա-ի արամեական արձանագրությունները, որոնք տեղեկացնում են հողերի բաժանմանը վերաբերող թագավորի միջոցառումների մասին:

Հայտնի են մի քանի շինարարական բնույթ ունեցող արձանագրություններ Գառնիից, Խարբերդից, էջմիածնից, Արտաշատից: Հատկապես մեծ է Տըր-դատ Ա-ի հունարեն արձանագրության արժեքը Գառնիի ամրոցի ճարտարապետական հոյակապ կոթողի՝ պարսպի ուսումնասիրման համար, և վերջերս

72 Տե՛ս Գ. Խ. Саркисян, Тигранакерт.

Փոքր Վեդիում գտնված Տրայանոսի 116 թվականի արձանագրության նշանակությունը⁷³:

Սյունիքում գտնված տրամենեՆ
տաճանագրությունը

վերջին արձանագրությունը, թեև հաղորդագրություն է մի կոնկրետ դեպքի մասին, բայց շափածո է:

Առաջին ութ տողանոց արձանագրության մեջ հանդիպում են Հեսիոդոսի և նրա եղբոր Պերսեսի անունները. այս տեքստի բնույթը քարոյախոսական է թվում: Բայց անկախ նրա բովանդակության մեկնաբանումից և փորագրման նպատակներից, այն անկասկած մ. թ. ա. VII դարի հույն գրող Հեսիոդոսի «Գործեր և օրեր» երկի հետ առնչվող գրական մի հատված է:

Երկրորդ տասնեակու տողանոց արձանագրությունը ևս բազմիցս արժանացել է մասնագետների ուշադրությանը, բայց նրանից ամբողջական, կապակցված իմաստ կորզել առայժմ չի հաջողվել: Միևնույն ժամանակ, սակայն, երևում է, որ այդ արձանագրության մի քանի տողերը հանդիպում են

Մի շարք արձանագրություններ հին Հայաստանի մշակույթի ուսումնասիրման աղբյուր են ծառայում: Արմավիրի արձանագրությունները վաղագույն վկայություններից են հայերի ծանոթության մասին հունարեն լեզվի և հույն գրականության հետ նրանք նաև հետաքրքրական տվյալներ են պարունակում Արմավիրում արևի պաշտամունքի և գուցե պատգամախոսությանի գոյության մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, հին Հայաստանի վիմագրական նյութը բազմակողմանի նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուր է: Նրա արժեքը մեծանում է, եթե հաշվի առնենք, որ արձանագրությունները, որպես կանոն, ժամանակակից են արտացոլված իրադարձություններին, ուստի և վավերագրերի նշանակություն ունեն:

Հելլենիստական գրականությունը և պատմագրությունը Հայաստանում: Հայտնի է, որ հունական գրականության առաջին նմուշները Հայաստանում հանդիպում են Արմավիրի արձանագրություններում: Առաջին քարի № 1 և 2 արձանագրությունները հատվածներ են գրական երկերից: № 7,

⁷³ Տե՛ս Բ. Ն. Առաֆեյան, լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, էջ 302—311:

Եվրիպիդեսի (մ. թ. ա. 480—406) «Հիպպոլիտոս», «Օրեստես», «Անդրոմեդա» ողբերգություններում, ինչպես նաև նույն Եվրիպիդեսի անհայտ երկերից հատվածներ պարունակող պատառիկներում: Մնացած տողերը հունական դրամաների և ողբերգությունների դեռևս չպարզաբանված երկերից են վերցված. թվում է զուցե նույն Եվրիպիդեսի գործերից⁷⁴:

Ստացված պատկերը յուրյց է տալիս, որ այստեղ տարբեր պիեսներից կատարված, իրար հետ անմիջական կապ չունեցող, քաղվածքներ են ի մի բերված: Այդ դեպքում արձանագրության տեքստը կարելի է դիտել որպես հունական, հիմնականում Եվրիպիդեսի, ողբերգություններից կատարված տարբեր տողերի մի ժողովածու, անթուղիա, որը կարող էր ուսուցողական նպատակ ունենալ և կիրառվել դպրոցում⁷⁵:

Արմավիրի արձանագրություններից, այսպիսով, երևում է, որ մ. թ. ա. II—II դարերում Հայաստանում արդեն ծանոթ էին հունական գրականության այնպիսի ականավոր դեմքերին, ինչպիսիք Հեսիոդոսն ու Եվրիպիդեսն էին:

Հելլենիստական գրականության զարգացման հաջորդ էտապը Հայաստանում կապված է Տիգրան Բ-ի անվան հետ: Այդ ժամանակվա հելլենիստական առաջավոր պետությունների օրինակով, Տիգրանի արքունիքը հելլենիստական գրականության գնահատողն ու քաջալերողն էր:

Նորաստեղծ մայրաքաղաքում՝ Տիգրանակերտում էր ապաստան դրել հույն հռետոր Ամփիկրատեսը, որը աքսորվել էր Աթենքից ու մերժել Սելևկյանների հրավերը՝ հաստատվելու Անտիոքում: Ամփիկրատեսը հեղինակն էր նշանավոր անձնավորությունների մասին մի երկի, որի մեջ հավանաբար նաև «Տիգրանի վարքը» կար⁷⁶: Տիգրանի արքունիքում էր ապրում նաև հույն փիլիսոփա և հռետոր Մեթրոդորոս Սկեպսիացին, որը տեղափոխվել էր Հայաստան Պոնտոսից: Մեթրոդորոսը, որին Պլուտարքոսը անվանում էր «այր բազմագիտուն», իսկ Պլինիոսը՝ «հռոմեատյաց», գրել էր «Տիգրանի պատմությունը», որը մեզ չի հասել⁷⁷: Կարևոր է և հետաքրքիր այն հանգամանքը, որ հայ վերնախավի մի մասը գոնե, ոչ միայն հասկանում ու գնահատում էր հելլենիստական գրականությունը, այլև իր ներկայացուցիչների ջանքերով մասնակցում այդ գրականության զարգացմանը: Հայտնի է, որ Տիգրանի որդի Արտավազդը (մ. թ. ա. 56—34) գրում էր ողբերգություններ, ճառեր և պատմական աշխատություններ: Արտավազդի գրական այս գործերը գոյություն ունեին դեռևս մ. թ. II դարում, հույն պատմագիր Պլուտարքոսի օրոք: Արտավազդի իշխանության տարիներին Արտաշատում թատերական ներկայացումներ էին բեմադրվում, այդ թվում նաև Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները» ողբերգությունը:

74 Տե՛ս Ցա. Ի. Սմիրնովի ղեկավարած Արմավիրի արձանագրությունների մասին, К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 148—156: Chr. Habicht Über eine armenische Inschrift mit Versen des Euripides, „Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie“, 1953, 2, էջ 251—256: J. L. Robert, Bulletin epigraphique, „Revue des études grecques“, LXVII, Janv., 1954, № 255, էջ 179—180:

75 Տե՛ս Chr. Habicht, Über eine armenische Inschrift...:

76 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 12:

77 Զ. Մանեղյան, Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, էջ 67: Դ. Խ. Սարգսյան, Նախամետրոպիտան շրջանի պատմագրությունը, ՊՁԶ. 1969, № 1:

Արշակունի թագավորները նույնպես հովանավորում էին հելլենիստական գրականությունը: Մ. թ. II դարում, Սոհեմոս թագավորի արքունիքում, Արտաշատում ապրում էր սիրիացի գրող և հռետոր Յամբլիքոսը: Սա հավանաբար Հայաստանում պոնտիկո ժամանակ գրել է «Բարեկրթականք» պատմավիպական երկը⁷⁸:

Արշակունիների օրոք փորձ է արվում նաև գրի առնել տեղական ժողովրդական ավանդությունները հայերի պատմության սկզբնական ժամանակաշրջանի մասին: Այդ գործը հանձնարարվում է ասորի պատմագիր և փիլիսոփա Մար Աբաս Կատինային, որը, Մծուռն կամ Մծուրք քաղաքում գրում է Հայաստանի պատմության նախնական շրջանը⁷⁹: Այս աշխատանքից է առատորեն օգտվում Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» առաջին գիրքը գրելիս:

Արտաշատի լատիներեն արձանագրության սկզբի մասը

Մովսես Խորենացին հետաքրքրական տվյալներ է հաղորդում հին Հայաստանի պատմագրության մի որոշակի նյութի, այսպես կոչված «մեհենական պատմությունների» գոյության մասին: Այդ պատմությունները տեղեկություններ էին պարունակում նաև հայոց թագավորների և նրանց գործերի մասին: Խորենացին հիշատակում է մեհենական պատմությունների և այլ գործերի հեղինակ Անիի քուրմ Օղյուսպին, Արտաշեսի մասին գլուխները շարադրելիս⁸⁰:

Խորենացու՝ Բարդաթանի մասին⁸¹ հաղորդած տեղեկություններից կարելի է որոշ հետևություններ անել մեհենական պատմությունների լեզվի մասին: Բարդաթանը, որը մ. թ. II դարի ասորի պատմագիր էր և քարոզիչ, գալիս է Հայաստան և լինում 'Իարանադյաց գավառի Անի ամրոցում, որտեղ ծանոթանում է այնտեղ եղած «Մեհենական պատմության» հետ, որի մեջ տվյալներ կային նաև հայ թագավորների մասին: Ավելացնելով ընթացիկ դեպքերի պատմությունը, նա ամբողջ աշխատանքը թարգմանում է ասորերեն: Քանի որ այդ

78 Տե՛ս Ն. Մանեղյան, Փնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, էջ 38, 39:

79 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

80 Տե՛ս Փ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, գլուխ 3-րդ: Խորենացի, Բ, ծր:

81 Տե՛ս Խորենացի, Բ, կդ:

գործը հետո թարգմանվել է նաև հունարեն, ապա ուսումնասիրողները ենթադրել են, որ Անիի այդ «Մեհենական պատմությունը» գրված է եղել հայերեն կամ ուրարտերեն լեզվով: Մինչև այժմ դեռևս պարզ չէ, սակայն, թե ինչ գրեր են օգտագործվել այդ պատմությունները շարագրելիս: Հայտնի են նշանագրեր, որոնք պայմանական ձևով «մեհենական» են կոչվում⁸², թեպետ նրանց կիրառման մասին փաստեր չկան: Ոմանց կարծիքով այդ նշանագրերը նախնուդարյան-համայնական ժամանակաշրջանի պիկտոգրամաներ կամ պետրոգլիֆներ են⁸³, թանի որ այս նշանագրերը դեռ վերծանված չեն, դժվար է ուղղակի որևէ բան ասել նրանց մասին: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի մեհենական պատմություններին, ապա նրանք կարող էին գրված լինել, եթե այդ նպատակի համար չեն օգտագործվել հայկական ինչ-որ նախնական տառանիշներ, հունական կամ ավելի հավանական է, արամեական տառերով:

4. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Թատրոնի դերը հեղինակաւոր ժամանակաշրջանում: Հեղինակաւոր շրջանի մշակույթի կարևորագույն և առավել զարգացած բնագավառներից մեկըն էր թատրոնը, որից անմասն չէր մնացել նաև Հայաստանը: Պլուտարքոսից մեղ հայտնի են Տիգրանակերտում թատրոնի կազմակերպման և Արտաշատում թատերական ներկայացումների բեմադրման փաստերը⁸⁴, Այդ փաստերը ճիշտ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է որոշ պատկերացում կազմել դասական և հելլենիստական շրջանի թատրոնի գեղարվեստական բարձր արժեքից բացի, նաև նրա հասարակական-քաղաքական դերի մասին:

Հունական թատրոնի բնորոշ գծերից էին նրա պաշտամունքային ծագումը, որը իր դրոշմն էր թողել բեմադրությունների վրա, և սոցիալական ու քաղաքական այն կարևոր նշանակությունը, որ նա ուներ քաղաքային համայնքի կյանքում: Թատրոնը իշխող դասակարգի խոսափողն էր, որի միջոցով նա իր գաղափարախոսությունն էր քարոզում քաղաք-պետության բնակչությանը: Զի կարելի պատկերացնել որևէ հունական քաղաք չառանց սեփական թատրոնի: Թատրոնը քաղաքի նույնպիսի անբաժանելի մասն էր կազմում, որպիսիք էին նրա տաճարները: Թատրոնին տրվում էր պետական նշանակություն. ներկայացումների կազմակերպումը հանձնարարվում էր բարձրագույն պաշտոնյաների և ամենապատվալուր քաղաքացիներին: Թատրոն հաճախելու համար պետությունը հատուկ նպաստ էր ընձեռում քաղաքացիներին:

Հեղինակաւոր շրջանում թեև շատ բան փոխվեց և առավել շեշտվեց թատրոնի ժամանցային հանգամանքը, բայց և այնպես այն չկորցրեց իր սոցիալական ու քաղաքական դերը. որի կարիքը մեծապես շարունակում էր զգալ տիրող դասակարգը: Արևելքում հիմնադրված բոլոր քաղաքներն ունեին իրենց

82 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» (ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար), առաջին մաս, Երևան, 1956, էջ 84:

83 Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հայ գրի և գրչության պատմություն, էջ 19:

84 Հեղինակաւոր շրջանի հայկական թատրոնի մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գոյն, 2006 թ. «Հեղինակաւոր շրջանի հայկական թատրոնի մասին» I. Театр древней Армении, М., 1952, էջ 79—174:

Թատրոնները: Թատրոնի շենքը (բացօթյա ամփիթատրոնը) ծառայում էր ոչ միայն ներկայացումների համար, այլև այնտեղ էին հավաքվում քաղաքացիների բազմամարդ ժողովները: Հելլենիստական Թատրոնների շենքերի տարողությունը պետք է ապահովեր քաղաքային համայնքի բոլոր անդամների ներկայությունը և այդ շենքերը հաճախ հսկայական չափերի էին հասնում (5—6 հազարից մինչև 40—50 հազար հանդիսատեսի տեղերով):

Տիգրանակերտի քաղաքը: Պլուտարքոսը պատմում է, որ Տիգրանը Տիգրանակերտում Թատրոնի հատուկ շենք էր կառուցել և բազմաթիվ հույն դերասաններ հրավիրել⁸⁵:

Այսպիսի Թատրոնի ստեղծումը անհնարին էր առանց պոլիսային կյանքի որոշ գծերի ներթափանցման Հայաստանի քաղաքները, տվյալ դեպքում՝ Տիգրանակերտ, և առանց հանդիսատեսների համապատասխան բազմության ապահովման: Հայ հասարակության համեմատաբար սահմանափակ խավերն էին միայն, որ կարող էին դառնալ հունարեն լեզվով Թատերական ներկայացումների իրական հանդիսատեսներ. դրա համար պետք էր ունենալ հելլենիստական կրթության տարրեր և հունարենի իմացության որոշակի մակարդակ, որոնք հավանորեն, Թագավորի շրջապատի և գուցե իշխող դասակարգի բարձր խավերի մենաշնորհն էին: Այսպիսով, որպես հանդիսատեսների մի խոշոր զանգված պիտի ծառայեր Տիգրանի կողմից հելլենիստական քաղաքներից տեղահանված ու Հայաստանի քաղաքները տեղափոխված բնակչությունը, որը վարժված էր հելլենիստական քաղաքի Թատերական կյանքին: Թատրոնի ստեղծման նպատակը, սակայն, վերաբնակեցված այդ շերտերին բավարարելը չէր, այլ տեղական, հայ բնակչությանը հելլենիստական Թատրոնի, որպես հունական մշակույթի մի ճյուղի պատվաստումը, հայ հասարակությունը հելլենիզմին ընտելացնելու ձգտումը, որը պարզորոշ նկատվում է Տիգրանի և նրա հաջորդների գործունեության մեջ և դրսևորվում, ասենք, հենց «Ֆիլելեն» (հունասեր) այն տիտղոսի մեջ, որ նրանցից ոմանք կրում էին:

Հասկանալի է, որ հայ ժողովուրդը իր նախընթաց զարգացման ընթացքում ևս ստեղծել էր պաշտամունքային-Թատերական տիպի որոշ խաղեր ու ներկայացումների ձևեր, որոնք պետք է դյուրացնեին հելլենիստական Թատրոնի մուտքը Հայաստան, և, բացի այդ, իրենց ազդեցությունը գործեին այդ Թատրոնի՝ Հայաստանում զարգանալու ընթացքի վրա:

Եվրիպիդեսի «Բառնոսոմիհները» Արտաշատի բեմի վրա: Պլուտարքոսի մյուս հաղորդումը հելլենիստական Թատրոնի մասին վերաբերվում է Արտավազդ Բ-ի Թագավորությանը՝ մ. թ. ա. 53 թվականին: Այն այնքան հետաքրքրական ու դրամատիկ է, որ արժանի է մեջ բերվելու այստեղ բառացիորեն: Հռոմեական Մարկոս Կրասսոս զորավարը պարտություն է կրել պարթևական զորքերից և սպանվել: Պարթև զորավար Սուրենը ուղարկում է Կրասսոսի գլուխը իր Թագավոր Որոդեսին, որը նախապես ներխուժած լինելով Հայաստան, այժմ հաշտություն և դաշինք էր կնքել հայերի հետ և այդ պահին արդեն Արտավազդ Թագավորի հյուրն էր:

«Մինչ այդ բոլորը տեղի էր ունենում,— գրում է Պլուտարքոսը,— Որոգենն արդեն հաշտվել էր հայ Արտավազդի հետ և համաձայնվել նրա դստեր և իր որդու Բակուրի ամուսնության. նրանք իրար խնջույքների ու գինարբուքների էին հրավիրում, որոնց ընթացքում հունական բազմաթիվ ներկայացումներ բեմադրվեցին: Որոգենը անմասն չէր հունական խոսքից ու գրից, իսկ Արտավազդն անգամ ողբերգություններ, ճառեր և պատմություններ էր ստեղծագործում, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են: Այն պահին, երբ Կրասոսի գլուխը հասցրին արքունիք, ճաշասեղանները արդեն հավաքված էին և ողբերգակ Տրալլացի Յասոնը արտասանում էր Եվրիպիդեսի «Բաթրոսահիներից» Ագավայի տեսարանը: Երբ նրան ողջունում էին ծափահարությամբ, ներս մտավ Սիլվակոսը և շոքելով արքայի առջև՝ դահլիճի մեջտեղը նետեց Կրասոսի գլուխը: Պարթևները բարձրագույն ողջունեցին նրան և թագավորի հրամանով հրավերեցին բուզմել մահճին, իսկ Յասոնը հանձնելով Պենթևսի բեմահագուստը և քաջաբայիներին մեկին, վերցրեց Կրասոսի գլուխը և բաթոսային ներշնչմամբ ու ոգևորությամբ սկսեց արտասանել հետևյալ տողերը.

Բերում ենք սարից
Նոր կտրած բաղեղը,
Որսի հրջանիկ արդյունքը:

Բոլորը հիացած էին, իսկ երբ Յասոնը հրգեց հրգչախմբի հետ զուգորդվող տողերը՝ «Ով սպանեց նրան» — «Իմն է սխրանքը», ապա Պոմպեսաթրոսը (Կրասոսին սպանողը—խմբ.), որը ներկա էր խնջույքին, վերկենալով տեղից խից գլուխը ի նշան այն բանի, որ իրեն ավելի, քան դերասանին պատշաճ է ասել այդ խոսքերը: Թագավորը, հրճված, պարգևատրեց նրան իր երկրի սովորության համաձայն, իսկ Յասոնին նվիրեց մեկ տաղանդ արծաթ»⁸⁶:

Հետաքրքրական է, որ Տիգրանից հետո էլ հայոց թագավորների ապարանքում հայ և պարթև արքաների առջև բեմադրվում են Եվրիպիդեսի ողբերգությունները և սրանց բեմադրության համար դերասաններ են հրավիրվում հեռավոր հունական քաղաքներից: Այդ նշանակում է, որ Տիգրանի թատրոն կազմակերպելու գործը մի պատահական ու անհետևանք երևույթ չէր: Կարծիք կա նաև, որ այս ներկայացումները բեմագրողն ու ռեժիսորն է եղել ինքը՝ Արտավազդ Բ-ը⁸⁷: Այս կարծիքը խարսխված է էլ ավելի հետաքրքրական այն փաստի վրա, որ Արտավազդը ինքը ողբերգությունների հեղինակ էր: Ողբերգություններ, որոնց ծանոթ էր Արտավազդից երկու հարյուրամյակ ավելի ուշ ապրած Պլուտարքոսը: Այս փաստից հետևում է նաև, որ Հայաստանում Պլուտարքոսի նկարագրած ներկայացումը սոսկ մի դրվագ էր մեզ առաջմ անհայտ մնացող թատերական կյանքից, և որ բացի հունական ողբերգություններից, այստեղ ներկայացվում էին նաև հայ հեղինակների գործեր, որոնց մեջ հավանաբար տեղ պիտի գտնեին հայկական մոտիվներ:

⁸⁶ Plut., Crass., 33:

⁸⁷ Տե՛ս Դ. Гоян, 2000 лет армянского театра, I. էջ 79—174.

Այսպիսով, հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթը ևս, ինչպես նյութական մշակույթը, դրսևորում է զարգացման երկու, փոխադարձաբար կապված ճյուղ տեղական-ժողովրդականը և տեղականի ու հելլենական մշակույթի համատեղման արդյունք հանդիսացած՝ հայ հելլենիստականը: Երկուսն էլ ունեցել են իրենց մեծ նվաճումները և իրենց զարգացմամբ ու ստեղծած արժեքներով նախապատրաստել հաջորդ, վաղ-միջնադարյան շրջանի հայ ազգային մշակույթի աննախընթաց ծաղկումն ու փթթումը: